

ÉVKÖNYV
1996/1997

Szerkesztőbizottság

Hegedűs B. András

Kende Péter

Kozák Gyula

Litván György

Rainer M. János

A konferencia előadásait és vitáit sajtó alá rendezte

Bak János

A kötet az 1996. szeptember 26–29. között

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM A VILÁGPOLITIKÁBAN

című konferencia előadásait tartalmazza.

Megjelent a Dunaújvárosi Papírgyár támogatásával

Az 1956-os Magyar Forradalom
Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-
Közalapítvány

ÉVKÖNYV
V.
1996/1997

BUDAPEST • 1956-OS INTÉZET • 1997

AZ 1996. ÉVI CXXVI. TÖRVÉNY LEHETŐVÉ TESZI, HOGY AZ ADÓZÓ
ÁLLAMPOLGÁR A SZEMÉLYI JÖVEDELEMADÓJÁNAK
EGY SZÁZALÉKÁT
AZ ADÓHIVATALON KERESZTÜL TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGET
FOLYTATÓ KÖZALAPÍTVÁNY SZÁMÁRA ÁTUTALJA.
AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY ADÓSZÁMA:
18074064-2-42

Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs
és Kutatóintézete Közalapítvány
azzal a kéréssel fordul Önhöz,
hogy Intézetünk javára ajánlja fel adója egy százalékát.
Intézetünk a rendszerváltás óta folytatja tudományos tevékenységét, amelynek
középpontjában az 1956-os forradalom és szabadságharc,
annak előzményei és utóélete áll.
Célunk, hogy az elmúlt fél évszázadról minél hitelesebb és pontosabb képet
tárjunk a szélesebb közvélemény, valamint a szakma elé.
Kiadásunkban eddig közel ötven kötet jelent meg, köztük olyan alapművek,
mint a forradalom háromkötetes kézikönyve.
Az 1956-os Intézet része az Oral History Archívum,
és az 1956-os bírósági és közigazgatási iratok gyűjteménye.
Tevékenységünkhöz tartozik tudományos konferenciák szervezése
és előadások rendezése is.
További eredményes munkánkhoz az árak és költségek jelenlegi alakulása
mellett mind több pénzre van szükség, ezért fordulunk
Önhöz és még sok más barátunkhoz.
Nagy segítséget jelentene, ha barátait és ismerőseit is tájékoztatná, hogy miként
támogathatják munkánkat.

TARTALOM

<i>Szerkesztői előszó (Editor's Preface)</i>	9
AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM A VILÁGPOLITIKÁBAN (HUNGARY & THE WORLD 1956: THE NEW ARCHIVAL EVIDENCE) <i>Nemzetközi konferencia, Budapest, 1996. szeptember 26–29.</i>	11
<i>Program</i>	13
<i>Kosáry Domokos: A magyar 1956 történeti jelentőségéről</i>	19
KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS 1956 ÖRÖKSÉGÉRŐL	21
<i>Litván György: 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon (Bevezető előadás)</i>	23
<i>Hozzászólások: Jorgosz Vasziliou, Rév István, Hegedűs B. András, Viktor Sejnisz, Fejtő Ferenc, Molnár Miklós (A hozzászólások összefoglalása: Hegedűs B. András)</i>	27
A SZOVJET POLITIKA ÉS A MAGYAR VÁLSÁG ÚJ LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN	35
<i>Hajdu Tibor: A szovjet és a magyar vezetés kapcsolata, 1945–1953</i>	37
<i>Valerij Muszatov: Szovjet–magyar kapcsolatok, 1953–1956</i>	43
<i>Vjacseszlav Szereda: Szovjet döntéshozatal, 1956. október 23–30.</i>	49
<i>Rainer M. János: Szovjet döntéshozatal, 1956. október 31.–november 4.</i>	53
<i>Vlagyiszlav M. Zubok: Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság</i>	55
<i>Alekszandr Kirov: A szovjet hadsereg és a magyar forradalom</i>	67
<i>Mark Kramer: A Szovjetunió válasza az 1956-os eseményekre</i>	73

<i>A KELET-EURÓPAI VÁLSÁG ÚJ LEVÉLTÁRI DOKUMENTUMAI</i>	93
<i>Pawel Machcewicz</i> : Lengyelország az Egyesült Államok külpolitikájában, 1956	95
<i>Leszek W. Gluchowski – Edward Jan Nalepa</i> : A Belbiztonsági Hadtest szerepe az 1956. októberi szovjet–lengyel viszályban	105
<i>Tischler János</i> : A lengyel Október és az 1956-os magyar forradalom kölcsönhatása	118
A lengyel és a magyar Október (A vita összefoglalása: <i>Deák István</i>)	129
<i>Mihai Rețegan</i> : A román kommunizmus és az 1956-os magyar és lengyel válság	132
<i>Leonyid Gibianszkij</i> : A szovjet–jugoszláv kapcsolatok és az 1956-os magyar forradalom	137
<i>Ripp Zoltán</i> : A magyar–jugoszláv viszony és a Nagy Imre-kérdés (1957–1958)	152
<i>Hope M. Harrison</i> : Az 1956-os magyar felkelés és a keletnémet pártpolitika	164
<i>Christian F. Ostermann</i> : Kelet-Németország és a magyar forradalom	175
<i>Csen Csien</i> : Peking és az 1956-os magyar válság	186
A kommunista tábor feszültségei (A vita összefoglalása: <i>Rainer M. János</i>)	196
 <i>A VÁLSÁG NEMZETKÖZI VISSZHANGJA</i>	 199
<i>Békés Csaba</i> : Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom	201
<i>Raymond L. Garthoff</i> : A magyar forradalom és Washington	214
<i>Ronald W. Pruessen</i> : John Foster Dulles és Kelet-Európa. Gondolatok az 1956-hoz vezető útról	228
<i>Vitalij Afianyi</i> : Az 1956-os magyar események a szuezi válság tükrében. A szovjet vezetés álláspontja (Tézisek)	238
<i>Daniel F. Calhoun</i> : Szuezi és Magyarország, 1956. Egy Macmillan–Molotov forgatókönyv	241
<i>Yaacov Bar-Siman-Tov</i> : A magyar forradalom és az izraeli külpolitika	246
<i>Federigo Argentieri</i> : Togliatti két levele 1956-ból	252
A Nyugat reagálása és a kelet–nyugati kapcsolatok (A vita összefoglalása: <i>Békés Csaba</i>)	254
 <i>A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ ÉS MAGYARORSZÁG 1956-BAN</i>	 257
<i>Paul Henze</i> : Visszaemlékezések a Szabad Európa Rádiónál töltött éveimre	259
<i>William E. Griffith</i> : A Szabad Európa Rádió, a magyar forradalom és a lengyel Október	264
<i>Jan Nowak</i> : Lengyelek és magyarok 1956-ban	266
<i>James G. McCargar</i> : A Szabad Európa Bizottság és a magyar emigránsok 1956-ban	272
<i>Borbándi Gyula</i> : Magyarok felelőssége a Szabad Európa Rádió 1956-os műsorpolitikájáért	281

A Szabad Európa Rádió szerepéről 1956-ban (<i>Benkő Zoltán</i> hozzászólása)	284
<i>Mink András</i> : Hideg éterháború – a Szabad Európa Rádió és 1956 (Összefoglaló helyett)	287
<i>VISSZAEMLEKEZÉSEK 1956-RA.</i> <i>PÓDIUMBESZÉLGETÉS AZ ESEMÉNYEK RÉSZTVEVŐIVEL</i>	295
(A kerekasztal-beszélgetés összefoglalása: <i>Bak János</i>)	297
<i>1956 SZEREPE A RENDSZERVÁLTÁSBAN. KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS</i>	303
(A kerekasztal-beszélgetés összefoglalása: <i>Kende Péter</i>)	305
<i>Timothy Garton Ash</i> : Zárszó	309
<i>A KONFERENCIA RÉSZTVEVŐI</i>	313
BESZÁMOLÓK	321
<i>BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 1996–1997. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL</i>	323
Tudományos eredmények	323
Előadások, tanfolyamok	325
<i>ESEMÉNYNAPTÁR</i>	328
<i>PUBLIKÁCIÓK – 1996</i>	344
<i>AZ ORAL HISTORY ARCHÍVUM INTERJÚINAK</i> <i>GYARAPODÁSI JEGYZÉKE</i>	351
<i>AZ 1996-BAN KÉSZÜLT 1956-OS ÉS ROKON TÉMÁJÚ</i> <i>JÁTÉK- ÉS DOKUMENTUMFILMEK FILM- ÉS VIDEOGRÁFIÁJA</i>	356
<i>AZ INTÉZET „1956-OS GYŰJTEMÉNYE” AZ OSZK KÉZIRATTÁRÁBAN</i>	363

<i>AZ INTÉZET „1956-OS GYŰJTEMÉNYE” AZ OSZK KÉZIRATTÁRÁBAN</i>	363
--	-----

<i>VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA</i>	364
I. Általános és összefoglaló írások	364
II. Előzmények	368
III. A forradalom Budapesten és vidéken	369
IV. Külföld, emigráció	371
V. Megtorlás, restauráció	377
VI. Utóélet, örökség, kutatás	380
VII. Portrék	384
VIII. Memoárok, naplók, visszaemlékező interjúk	387
IX. Könyvismertetések	390

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Évkönyvünk ötödik, kettős kötete jelentősen különbözik az előző négytől. Csaknem háromnegyed részét az 1996. szeptember 26–29. között „Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” címmel tartott nemzetközi konferencia (programját lásd a 13–17. lapon) előadásainak szövege teszi ki, s ehhez csatlakozik az 1956-os Intézet 1996. évi munkájáról és a forradalom 40. évfordulójáról (eseményeiről, publikációiról) szóló beszámoló. Két okból választottuk ezt a formát. Egyrészt, mert a konferencia nemcsak az Intézet tavalyi munkájának, de a negyvenedik évforduló alkalmából rendezett tudományos eseményeknek is középpontja volt, s mindenképpen szükségesnek látszott az ott – angolul vagy oroszul – elhangzottakat minél teljesebb terjedelemben a magyar olvasóknak is hozzáférhetővé tenni. Másrészt, s ez aligha meglepő, Intézetünk munkatársaira és az 1956-os események más kutatóira az elmúlt esztendőben annyi feladat – előadás, rádiós és televíziós szereplés, publikációk megjelentetése stb. – hárult (lásd évkönyvünk második részében a beszámolókat), hogy ezeken kívül egy kötetnyi új tanulmány megírása meghaladta volna erejüket.

A konferencia előadásait nem az elmondott szöveg lejegyzett formájában adjuk közre, de arra sem törekedtünk, hogy ezeket egységes tanulmánykötetté szerkesszük. Számos előadó, illetve hozzászóló a szóbelinél hosszabb (s természetesen jegyzetekkel ellátott) változatot nyújtott be közlésre; volt, aki a vita alapján megváltoztatta a szöveget, volt, aki az előre megírt változatot óhajtotta közzélni. Egy ilyen gazdag és sok szerző által írt szövegben elkerülhetetlenek az ismétlések, s a szerkesztő csak mértékkel nyúlt bele a kéziratokba. Volt olyan előadás, amelyik egy másik szekció anyagához jobban illett, és ezért odakerült, volt olyan hozzászólás, ami cikké kerekedett. Egyes szekciók vitáit röviden összefoglaltuk, volt azonban olyan is, ahol ezt elhagytuk vagy vita-összefoglaló helyett egy alkalmas írással helyettesítettük. Az is valószínű, hogy a szakértő hazai olvasó helyel-közzel olyat is olvas, amit más forrásból jobban – vagy legalábbis másképp – ismer, mégis úgy gondoltuk, hasznos lehet azt is bemutatni, hogy egyes külföldi szerzők hogyan látják 1956 problémáit az ő kutatásaik és kérdésfeltevéseik alapján, még ha azok nem is azonosak a mieinkkel. Végezetül: hálásak vagyunk az összes résztvevőnek, hogy szöveget elküldte publikálásra s készséggel alkalmazkodott a szerkesztő kívánságaihoz.

EDITOR'S PREFACE

This double volume of the Institute's annual differs from the previous ones, as it contains above all the Hungarian translation of the papers presented to the International Conference on „Hungary & the World 1956” held in Budapest on 26–29 September, 1996. (The program is printed below, on 13–17. pp.) The report on the Institute's activities in the year of the revolution's fortieth anniversary – and other related activities – is attached as Part II.

The contents follow in general the proceedings of the conference, though some papers were transposed into sections where they fit better, and not all plenary discussions have been summarised. The round-table discussions were summarised, usually by their chairmen. As it is planned to publish all communications in their original English-language form (or in English translation), the foreign reader needs little comment to the present publication. It may suffice here to say that the editor of this volume expresses his heartfelt thanks to all speakers, who were good enough to send their texts and comply with his wishes as to cuts and corrections. He also apologises for the delay in the publication and any editorial violence he may have had to apply to the texts in last-minute adjustments under pressure of time, expense or technical demands. We hope that the material of the conference, which was surely the most significant scholarly event in connection with the anniversary, will soon be available to the international public in a publication of the National Security Archives of Washington D. C.

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
A VILÁGPOLITIKÁBAN

*(HUNGARY & THE WORLD
1956: THE NEW ARCHIVAL EVIDENCE)*

NEMZETKÖZI KONFERENCIA
BUDAPEST, 1996. SZEPTEMBER 26–29.

PROGRAM*

Szeptember 26.

Welcoming Remarks (Megnyitó)

KOSÁRY Domokos

KENDE Péter

Tom BLANTON

ROUNDTABLE ON THE LEGACY OF 1956

(Kerekasztal-beszélgetés 1956 örökségéről)

Elnök: *VÁSÁRHELYI Miklós*

LITVÁN György

1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon

(Bevezető előadás)

A hozzászólások összefoglalása: *HEGEDŰS B. ANDRÁS*

(Hozzászólók: *FEJTŐ Ferenc, HEGEDŰS B. András, MOLNÁR Miklós, RÉV István,*

Viktor Leonyidovics SEJNISZ, Jorgosz VASZILIOU)

NEW EVIDENCE ON SOVIET POLICY AND THE CRISIS

(A szovjet politika és a magyar válság új levéltári források tükrében)

Elnök: *Charles GATI*

HAJDU Tibor

Szovjet–magyar kapcsolatok, 1945–1953

Valerij MUSZATOV

Szovjetszko–vengerszkaja otnosenyija, 1953–1956 (Szovjet–magyar kapcsolatok, 1953–1956)

RAINER M. János és Vjacseszlav SZEREDA

Szovjet döntéshozatal a magyar forradalom idején

* A résztvevők életrajzi adatait lásd a kötet 313. oldalán.

Vlagyiszlav ZUBOK

The Kremlin Power Struggle and the Hungarian Crisis (Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság)

Szeptember 27.

NEW EVIDENCE ON THE 1956 CRISIS IN EASTERN EUROPE
AND THE COMMUNIST WORLD

(Az 1956-os kelet-európai válság új dokumentumai)

The Polish Crisis (A lengyel válság)

Elnök: *Andrzej PACZKOWSKI*

Mark KRAMER

Coercion, Diplomacy and Crisis Management: The Soviet Union's Response to events in Poland and Hungary, 1956 (Kényszer, diplomácia és válságkezelés: a Szovjetunió válasza az 1956-os lengyelországi és magyarországi eseményekre)

Pawel MACHCEWICZ

Polish–Soviet Relations and the 1956 Crisis (Lengyel–szovjet kapcsolatok és az 1956-os válság)

Leszek GLUCHOWSKI

US Policy Toward Poland in 1956 (Amerikai politika Lengyelországban, 1956-ban)

TISCHLER János

A lengyel és a magyar válság kölcsönhatása

Felkért hozzászóló: *DEÁK István*

Communist World Tensions (Feszültségek a szovjet blokkban)

Elnök: *James HERSHBURG*

Mihai RETEGAN

Romanian Communism and the 1956 Hungarian and Polish Crisis: New Evidence from Politburo Secret Archives (A román kommunizmus és az 1956-os magyar és lengyel válság: az RKP Politikai Bizottságának dokumentumai)

Leonyid GIBIANSZKIJ

Szovjetszko–jugoszlavszkije odnosenyija i vengerszkaja revoljucija 1956 g.
(A szovjet–jugoszláv kapcsolatok és az 1956-os magyar forradalom)

RIPP Zoltán

A magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956–1959

Hope HARRISON

The Impact of the Hungarian Uprising on the East German Leadership
(Az 1956-os magyar felkelés és a keletnémet pártvezetés)

Christian OSTERMANN

East German policy and the Uprising (A kelet-németországi politika és a magyar felkelés)

Csen CSIEN [Chen Jian]

Beijing and the Hungarian Crisis of 1956 in Light of New Evidence
(Peking és az 1956-os magyar válság új dokumentumok fényében)

Felkért hozzászólók: *John LAMPE, HEGEDŰS B. András, Johanna GRANVILLE*

INTERNATIONAL DIMENSIONS OF THE CRISIS

(A válság nemzetközi visszhangja)

The Western Response and East--West Relations

(*A Nyugat válasza és a kelet–nyugati kapcsolatok*)

Elnök: *Malcolm BYRNE*

BÉKÉS Csaba

The 1956 Revolution and the Great Powers (Az 1956-os forradalom és a nagyhatalmak)

Raymond L. GARTHOFF

Hungary 1956: The Washington Reaction (A magyar forradalom és Washington)

Ronald PRUESSEN

John Foster Dulles and 1956 (J. F. Dulles és 1956)

Vitalij AFIANYI

Szobityija v Vengrii v 1956 g. v szvetye szueckogo krizisza vzgljad
szovjetszkogo rukovodstva (Az 1956-os események a szuezi válság tükrében:
a szovjet vezetés álláspontja)

Daniel CALHOUN

The Suez–Hungary Connection, 1956: A Macmillan–Molotov Scenario
(Szuez és Magyarország, 1956. Egy Macmillan–Molotov forgatókönyv)

Felkért hozzászólók: *Federigo ARGENTIERI, Yaacov BAR-SIMAN-TOV*

A CONVERSATION AMONG PARTICIPANTS IN THE EVENTS OF 1956

(Visszaemlékezések 1956-ra. Pódiumbeszélgetés az események résztvevőivel)

Elnök: *BAK János*

Résztvevők: *Claire HÉDERVÁRY, Ivan IVANJI, James G. McCARGAR,*
VARGA László, VÁSÁRHELYI Miklós

Szeptember 28.

RADIO FREE EUROPE AND HUNGARY 1956

(A Szabad Európa Rádió és Magyarország 1956-ban)

Elnök: *DEÁK István*

William GRIFFITH

RFEs Mandate and Performance during the Revolution
(A SZER küldetése és forradalom alatti szerepe)

Paul HENZE

U. S. Reactions to the Uprising. A First-Person Account
(Az Egyesült Államok reagálása. Egy szemtanú beszámolója)

Jan NOWAK

The Radios Experience in Poland (A SZER lengyelországi tapasztalatai)

James G. McCARGAR

Politics and Personalities in Hungary (Politika és közéleti személyiségek
Magyarországon 1956-ban)

BORBÁNDI Gyula

Egy magyar vélemény a forradalom alatti SZER-adásokról

Felkért hozzászólók: *David ROSEN, MINK András*

ROUNDTABLE: 1956 IN RELATION TO 1989

(1956 szerepe a rendszerváltásban. Kerekasztal-beszélgetés)

Elnök: *KENDE Péter*

Résztevők: *Markus MECKEL, HELLER Ágnes, KATONA Tamás, KŐSZEG Ferenc*

Timothy Garton ASH

Concluding Remarks (Zárszó)

*

A konferencia szervezői

1956-OS INTÉZET, BUDAPEST
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA, BUDAPEST
NATIONAL SECURITY ARCHIVE, GEORGE WASHINGTON UNIVERSITY,
WASHINGTON D. C.
COLD WAR INTERNATIONAL HISTORY PROJECT, WOODROW WILSON
INTERNATIONAL CENTER FOR SCHOLARS, WASHINGTON D. C.

Közreműködő intézmények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA JELENKORTÖRTÉNETI
BIZOTTSÁGA, BUDAPEST
EUROPA INSTITUT, BUDAPEST
MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE, BUDAPEST
CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY, BUDAPEST
OPEN SOCIETY ARCHIVES, BUDAPEST
STALIN ERA RESEARCH AND ARCHIVES PROJECT,
UNIVERSITY OF TORONTO, TORONTO

A konferencia támogatói

THE JOHN D. AND CATHERINE T. MACARTHUR FOUNDATION, CHICAGO
THE OPEN SOCIETY INSTITUTE, NEW YORK

Kosáry Domokos

A MAGYAR 1956 TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGÉRŐL

1956 novemberében már a végső szovjet támadás után, Gimes Miklós nálam töltött egy napot. Felvetette, hogy szerintem van-e remény a forradalmat valahogyan folytatni, életben tartani, újra kezdeni. Azt feleltem, hogy az adott erőviszonyok között nincs, már csak azért sem, mivel a nyugati nagyhatalmak tudomásul vették a szovjet érdekszférához való tartozásunkat, segítségre tehát továbbra sem számíthatunk. Ezután kért meg arra – Nagy Imre nevében is, üzenetként –, hogy legalább a forradalom történetére vonatkozó adatokat, dokumentumokat próbáljam összegyűjteni, hiszen a másik oldal mindent meg fog tenni emlékének befekettítése céljából. Ezt el is vállaltam – aminek azután lettek is némi következményei. Búcsúzóul, olvasnivalónak, el is kérte tőlem Pritchett *In my good books* című könyvét. Ez is szimbólumnak volt tekinthető. Hiszen a másik oldal politikai vezetői közül ugyan ki hallott erről az angol esszéistáról? Este, kikísérve, ekkor láttam őt utoljára.

Nagy vigasztalás lett volna akkor mindkettőnk számára, ha előre látjuk, hogy néhány évtized múlva, itt, a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében, egy külön '56-os kutatóintézet rendezésében, magas szintű és népes nemzetközi konferencia tárgyalja majd a forradalom történetét, elsősorban szerepét és visszhangját a nemzetközi politikában, bemutatva az újabb kutatási eredményeket.

Kis ország vagyunk, amely ritkán szokott a nemzetközi figyelem előterében mozogni. Forradalmunk pedig azon túlmenően, hogy a szovjet hatalmi rendszerrel szembeszállt, más, nyugati nagyhatalmak kormányainak közvetlen politikai célkitűzéseivel sem nagyon egyezett. S itt nem is annyira az ismert szuezi kalandra gondolok, hanem inkább arra, hogy az Egyesült Államok akkoriban éppen a Szovjetunióval való békésebb együttélésre készült, az adott európai hatalmi megosztottság, a status quo alapján, még akkor is, ha a nyilvánosság előtt olykor azt is hangoztatta, hogy távolabbi célként Közép- és Kelet-Európa országainak szabadabb tételéről nem kíván lemondani. A magyar 1956 valódi nemzetközi jelentőségét tehát nem annyira a világpolitika akkori, pillanatnyi helyzetéből lehet felmérni, hanem sokkal inkább egy olyan nagy, történeti perspektívából, amely a konklúziókat az idő múlásával nem erőltetni, hanem, éppen ellenkezőleg, még hangsúlyosabbá teszi.

Kezdjük azzal, hogy itt nem egyetlen kis ország egyedi megmozdulásáról volt szó, hanem Európa e zónája számos nemzetének szabadulási igyekezetéről, olyan jelentős folyamatról, amelynek Berlin, Poznan, Prága mellett Budapest, a magyar 1956, egyik különösen drámai és nagy hatású fejezete volt, és amely végül a szovjet birodalom felszámolásával, bukásával zárult. De túl is léphetünk Európa e régióján, mert 1956 jóval szélesebb körben jelzett fordulót a Szovjetunió megítélésében, tehát abban, hogy kik, mennyiben tekintették e nagyhatalmi kísérletet példamutatónak, a jövő valamiféle előképének vagy éppen ígéretének, illetve a szinte elkerülhetetlen sors jelének. A két háború között, közelebbről a harmincas években, külföldi tanulmányaim során személyesen tapasztalhattam, hogy francia, angol vagy éppen amerikai értelmiségiek, saját nemzedékem tagjai körében mennyi szimpátia és illúzió élt a szovjet kísérlet iránt, főleg a hitlerizmus növekvő fenyegetése és a spanyol polgárháború benyomásai következtében. A szélsőjobb veszedelmei persze valóságok voltak, és bűneit utólag sem rehabilitálták a szélsőbal, a sztálinizmus bűnei. De feltűnő volt, hogy az utóbbiakból a nyugati fiatal értelmiségiek mennyire nem voltak képesek még annyit sem észrevenni, amennyi már akkor is dokumentáltan nyilvánvaló volt, például a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, az éhínség, vagy a koncepciós perek, a politikai terror vonatkozásában. Jól emlékszem a vitákra külföldön – Magyarország demokratizálásának szükséges voltáról is –, amelyek során azt próbáltam fejtegetni, hogy ebben nem a diktatúrák

egyikét kell példának tekintenünk. A baloldali szimpatizánsok behunyták szemüket a negatívumok elől, és legfeljebb olyan menthető hibákat voltak hajlandók elismerni, amelyeket a korábbi elmaradottságból próbáltak magyarázni. Számukra ez volt a jövő, a remény, míg mások, a konzervatívabbak, a régi értékek őrzői számára, rezignáltak, a félelem motívuma: mert mind hajlamosak voltak azt hinni, hogy a „nép”, a tömeg, ha fegyvert kap kezébe, ha alkalma van rá, e küldetésnek, e misszióknak lesz hordozója, megvalósítója. S az a tény, hogy a Szovjetunió a győztesek oldalán került ki a második világháborúból, nemzetközi renoméjét tovább fokozta.

Nos, 1956 a legszélesebb nemzetközi nyilvánosság előtt megmutatta, hogy a „nép”, a tömeg, ha türelme véget ér és fegyvert kap kezébe, akkor az elnyomó szovjet rendszer ellen fordul. Nemrég közzétették a forradalom idején a Baross utcai sebészeti klinikán ápolt sebesültek jegyzékét. E névsor szociológiai képe, mondhatni, egyértelmű. Mint ahogy az egész forradalom megmutatta: a szovjet mítosz, a legenda megdőlt. Kiderült, hogy a rendszer homokvárakra épült, és hogy a diktatúrát a nép, a nemzet valódi akaratával és szabadságvágyával szemben egy külső nagyhatalom hatalmi túlereje tudja csak erőszakkal fenntartani, enélkül – mondhatni – máról holnapra összeomlik. A magyar forradalom történelmi kísérletének drámai visszhangja volt a nyugati közvéleményben. Jelentős fórumok, személyiségek megnyilatkozásai jelezték, hogy észrevehetően felgyorsult a teljes kiábrándulás folyamata, amelynek később azután a cseh és lengyel események adtak újabb lökést, hiszen a Szovjetunió az olyan kísérleteket sem tűrte el, amelyek – 1956 tanulságaként – taktikusabb módszerekkel próbálták céljaikat elérni. Így lett a magyar forradalom – hogy Raymond Aron kifejezését idézzük – „győzelmes vereséggé”, amelynek emléke mindvégig jelen volt az uralmon lévők félelmében. A forradalmat vérbe lehetett fojtani, de azt nem, ami belőle történelmileg következett. Függetlenül attól, hogy a nyugati „kremlinológusok” – már foglalkozási ártalmából is – a szovjet rendszer erejét és kilátásait hajlamosak voltak mindvégig túlbecsülni – egykorú anekdota szerint a szovjet vezetők is az ő jelentéseiket szerették olvasni, vigasztalásul –, nyilvánvaló volt, hogy ezt a rendszert csak katonai hatalommal lehet fenntartani, az pedig bizonyos fokon túl, megfelelő gazdasági hatalom nélkül nem fejleszthető.

A magyar 1956 – Raymond Aron és Hannah Arendt meghatározása szerint – „antitotalitáriánus” forradalomnak nevezhető. A kirobbanás felejthetetlen pillanatában ugyanis, eleinte, az adott rendszer elutasítása volt a fő cél, amely mindenkit összefűzött, össznemzeti méretekben. A különböző politikai elképzeléseknek, irányzatoknak a továbbiak során kellett – kellett volna – kibontakozniuk, feltehetően egymással szemben is. Hogy miként, az részben attól is függött, hogy a szovjet vezetés melyik utat választja: a véres megtorlást, amely végül bekövetkezett, vagy pedig a kompromisszumét, amelyről Bibó István próbálta elmagyarázni, hogy tulajdonképpen Moszkva számára is előnyösebb. Annyi bizonyos, hogy mivel a nemzet nagy többsége, szinte egésze a forradalom oldalán állt, ez utóbbinak igen széles volt a potenciális politikai spektruma. A jövőt nyilván nem azonos módon képelték el – ha egyáltalán már elképelték – a „pesti srácok”, a Corvin köz, a Tűzoltó utca, a Széna tér harcosai, az 1945 előtti Magyarország még megmaradt hívei, a félbemaradt polgári demokratikus kezdeményezések folytatói, és azok az értelmiségi fiatalok, akik a második világháborús idők retteneteinek hatása alatt a bajok ellenszerét, a jövő biztosítékát, kellő információk híján, a szovjet rendszerben vélték felfedezni, de azután rá kellett jönniük, hogy rossz utat választottak, és a pártellenzéken át a forradalomhoz érkeztek el. S akadt a fegyverrel harcolók közt is, aki valamiféle szocializmus eszményét kívánta a szovjet elnyomással szemben megvédeni. E sokféle elem, amelyet egymás oldalára a forradalom lendülete sodort, utóbb eltérő irányzatok csiráit hordozta magában. S ha ezek kibontakozására sor már nem is kerülhetett, a forradalom feledhetetlenül egységes élménye mellett, amelyre mindenki emlékezik, az eltérő motívumok is folytatódtnak a visszatekintők szemében, a sok emberi dráma, csalódás, szenvedés ütötte sebbel együtt. A magam részéről azonban mint történész, mint kortárs és szemtanú egyaránt azt hiszem, hogy e nagy nemzeti történelmi fordulót a fiatalabb nemzedékek számára a maga objektív valóságában indulatok, érzelmösség, sérelmek mellőzésével, úgy kell bemutatnunk, ahogy a valóságban végbement. Ennek az ügynek – 1956 ügyének – nincs szüksége többre, mint ami szakmailag, történelmileg igazolható, nemzeti és emberi, humanus értékeivel együtt. A jövőnek azzal tehetjük a legjobb szolgálatot, ha a múltból reális képet tudunk a jelennek nyújtani. Kívánom, hogy ez a konferencia eredményesen, sikerrel járuljon hozzá e nagy feladat megoldásához.

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS
1956 ÖRÖKSÉGÉRŐL

Litván György

1956-OS KUTATÁSOK ÉS VITÁK A MAI MAGYARORSZÁGON

Bevezető előadás

Amikor abban a megtiszteltetésben van részem, hogy ebben a teremben, ezen az évfordulón és ez előtt a lehető legilletékesebb hallgatóság előtt számolhatok be az 1956-os kutatások és viták mai állásáról, azzal szeretném kezdeni, hogy mélyen átérzem azt a kettős felelősséget, amely ránk mint az egykori események tanúira és résztvevőire s egyszersmind azok kutatóira hárul. A súlyos kérdések egész sora tolul fel ebben a pillanatban, nem is annyira az egész négy évtizeddel kapcsolatban, amelynek jó háromnegyedéért természetesen a Kádár-rendszer viseli a fő felelősséget, hanem elsősorban a rendszerváltás óta eltelt hat-hét év vonatkozásában. Három ilyen kérdést fogalmaztam meg magamban azzal a célkitűzéssel, hogy legalább vázlatosan megkísérleljek itt válaszolni is rájuk.

1. Mit tettünk – és eleget tettünk-e – a magyar forradalom jellegének és jelentőségének, eredetének és következményeinek, tényleges hazai és nemzetközi hatásának megismerése és megismertetése érdekében?

2. Hogy áll ma, negyven év után, 1956 ügye és történelmi helye a magyar és a nemzetközi köztudatban s a tudományos közvélemény, elsősorban a történeti és politikai tudományok művelői előtt?

3. Mi az, amiben ma feltétlenül többet tudunk 1956-ról, mint 1989-ben? Melyek a módszeres kutatás eredményei, és mi a ki-kiújuló viták hozadéka?

Az első kérdésre egészen bizonyosan az lehet a válasz, hogy sok mindent tettünk mind a megismerés, mind a megismertetés érdekében, de semmiképpen sem eleget, főként az utóbbi tekintetben.

Ami a kiinduló pontot illeti, nem szükségtelen leszögezni, hogy 1988–89 előtt a hivatalos magyarországi történeti és politikai irodalomban 1956-ról egyetlen igaz munka sem jelenhetett meg. Ezen a téren az egész Kádár-korszakban kötelező volt a torzítás vagy a hallgatás. Mindamellet a forradalom valódi mibenlétét, tényleges menetét és hatását feltáró és felmutató munka – zömmel illegálisan, a pártállami felfogással szembeszegülve és a nyomban 1956 után megindult nyugati emigráns tevékenységre támaszkodva – itthon is jóval a rendszerváltozás előtt elkezdődött, eleinte főként Krassó Györgynek, Mécs Imrének és néhány társuknak köszönhetően. Neves '56-os elítéltek egy csoportjával a nyolcvanas évek elején igyekeztünk összevetni emlékeinket s rögzíteni az események rendjét, majd Donáth Ferenc kezdeményezésére 1986-ban, a harmincadik évfordulón jött létre, mintegy hetven résztvevővel, a forradalommal foglalkozó első hazai tanácskozás. Ennek kereteit és infrastruktúráját természetesen az ellenzék és a szamizdat biztosította.

1989-től a kutatás és a publikálás feltételei természetesen gyökeresen – ha nem is kielégítően – megváltoztak. A sajtóban és a könyvpiacra megindult a visszaemlékezések, emlékiratok áradata. Az ekkor már évek óta működő Oral History Archivum interjúkészítői felkutatták és megszólaltatták '56 legkülönbözőbb társadalmi helyzetű, túlnyomórészt meghurcolt és elfeledett szereplőit, s részben már a kivégzettek hozzátartozóit is. Nagy lendülettel elkezdődött, majd ha lassabban is, de folytatódott a forradalom dokumentumainak: sajtójának, röplapjainak, rádióadásainak, a pár-

tok, munkástanácsok és más forradalmi szervezetek felhívásainak, programjainak, határozatainak kiadása. Folyt és folyik a tárgyi emlékek: zászlók, levelek, fényképek, filmfelvételek gyűjtése is, mégpedig nemcsak Magyarországon, hanem – szép eredményekkel – Lengyelországban, az ausztriai Burgenlandban és Erdélyben is.

A Magyar Tudományos Akadémia és akkori elnöke, Kosáry Domokos támogatásával létrehozott 1956-os Kutatóintézet legelső célkitűzései között a forradalom vidéki eseményeinek és nemzetközi összefüggéseinek feltárása szerepelt. A Soros Alapítvány jelentős támogatásával indítottuk meg az egész országra kiterjedő munkát a megyei és városi levéltárakban rejlő bírósági és közigazgatási iratok összegyűjtésére. Ezt a hatalmas anyagot az Országos Széchényi Könyvtár, a nemzeti könyvtár 1956-os fondja őrzi. Ugyanott helyeztük el a Moszkvából (részben magától Jelcin elnöktől kapott), Londonból, Párizsból, Bécsből, Varsóból, Új-Delhiből, az amerikai elnöki és külügyi, valamint az ENSZ-levéltárakból származó dokumentumokat. Intézetünk évkönyvei és különböző egyéb kiadványai mindebből már sok mindent nyilvánosságra hoztak. Az idei évfordulóra pedig megjelentetjük 1956 háromkötetes kézikönyvét, amely minden eddiginél részletesebb kronológiát, szakirodalmi és szépirodalmi bibliográfiát és a megtorlások, perek adattárát nyújtja az érdeklődőknek.

Kivették a részüket ebből a tevékenységből más intézmények is. A megyei levéltárak egész sora jelentetett meg fontos dokumentumokat tartalmazó köteteket, s ugyanezt mondhatjuk a Hadtörténeti, a Történettudományi, valamint a Politikatörténeti Intézetéről is. Ez utóbbi a vezető párt-szervek ülésjegyzőkönyveinek és más dokumentumainak közreadásával elősegítette, hogy ma már nagyjából megbízható képünk van az uralkodó párton belüli vitákról és döntésekről az 1956 és 1958 közötti évekből. Bizonyos fenntartással elmondhatjuk ugyanezt a szovjet pártelnökség akkori belső vitáiról és határozatairól, a magyar és lengyel pártvezetőkkel folytatott tárgyalásairól is. Továbbra sem ismerjük viszont a szovjet és a magyar belügyi szervek belső terveit és működési elveit úgy a forradalom előtti vagy alatti időszakban, akár a megtorlás éveiben. Az erről szóló operatív iratok ugyanis zömmel továbbra is titkosak.

A feltárt és összegyűjtött adatokból, dokumentumokból és személyes visszaemlékezésekből számtalan tudományosan elemző, ismeretterjesztő és publicisztikai írás jelent meg. Hogy csak a fontosabbakat említem, kiadtuk a magyar ügyvel kapcsolatos legjelentősebb szovjet, angol-amerikai, francia és lengyel dokumentumokat s ezek elemzését, a fegyveres felkelők és a munkástanács vezetők emlékezéseit, a Petőfi Kör összes vitajegyzőkönyveit, Nagy Imre forradalom előtti pályájának részletes leírását, Bibó István életrajzi és vizsgálati fogságbeli dokumentumait, Mindszenty bíboros kiszabadításának és forradalom alatti napjainak történetét, a magyar írók és a hatalom viaskodásának elemzését, egy fegyveres felkelőcsoport születésének és harcainak rekonstrukcióját, valamint elkészítettük az események és folyamatok tömör, népszerűen megírt összefoglalását előbb magyar, majd – bővített kiadásban – német és végül angol nyelven.

Említeni is alig szükséges, hogy milyen tömegű cikk és interjú jelent meg, hány emlékülést és konferenciát, iskolai ünnepélyt és egyetemi szemináriumot tartottak a magyar forradalom témakörében az elmúlt években itthon és külföldön. A kérdés az, hogy mindezzel mennyire sikerült ellensúlyozni e néhány év alatt több mint három évtized hivatalosan propagált rágalmaival és gyötrelmes „össz nemzeti elfojtásával”, sikerült-e hatékonyan megcáfolni és eloszlatni a jóhiszemű tévhiteket és legendákat (például azt, hogy a forradalom kitörése szovjet vagy/és magyar kommunista provokáció eredménye volt), sikerült-e az '56 után született vagy akár a legfiatalabb nemzedékekkel is megismertetni az egykor a világot megrendítő eseményeket, megértetni vagy megéreztetni azok jelentőségét és máig érző hatását, végül sikerült-e a nemzetközi szakmai közvéleményhez s a külföldi érdeklődők ennél szélesebb köréhez eljuttatni a szovjet, magyar és más – keleti vagy akár nyugati – levéltárakból felszínre került új adatokat és bizonyítékokat.

Sajátos módon még leginkább e legutolsó kérdésre adható viszonylag megnyugtató, igenlő válasz. Nem kerülhetjük itt el annak elismerését, hogy '56 ügye, a magyar forradalom megbecsültsége külföldön ma alighanem jobban áll, mint Magyarországon, ahol az érdeklődés és az azonosulás 1989-ben tapasztalt szenvedélyes fellángolása után – különböző, később tárgyalandó okok miatt – 1991-től kezdve növekvő érdektelenség vagy éppen elfordulás mutatkozott a magyar forradalom emlékeitől és szellemétől.

1956-hoz mindmáig annyi politikai indulat, személyes vagy családi érzelm kapcsolódik, hogy ettől még a maihoz hasonló tudományos fórumon sem tekinthetünk el teljesen. Mindazonáltal e ponton, amennyire csak lehet, igyekszem különválasztani három kört: a széles értelemben vett közvéleményt, az ún. ötvenhatos közvéleményt és a tudományos szférát. A széles közvéleménynek, amelyet ma már jelentős részben az '56 után született fiatalabb nemzedékek tesznek ki, kevés ismerete és felettebb bizonytalan képe van a forradalomról. Elidegenítő hatást gyakorolt rá egyfelől az, amit a Kádár-rendszer iskoláiban tanult 1956-ról, másfelől az a hangzavar és lármás civakodás, amit a rendszerváltozás után az '56-os veteránszervezetek produkáltak. A fiatalok számára az '56-os téma sok esetben ugyanolyan vagy hasonló kötelező „ideológiai” elemet jelent, mint a korábbi nemzedékeknek a szovjet és kommunista rituálé. Biztató jel viszont, hogy nyomokban pozitívan és érdeklődéssel reagálnak, ha nem frázisokkal, hanem őszinte, konkrét, életszerű ábrázolással találkozhatnak.

Az „ötvenhatos” közvélemény rendkívül megosztott, és a dolog természeténél fogva zömmel idős, többszörösen meghurcolt és mára erősen megkeseredett emberekből áll. 1989-ben, 33 évi rettegés és megaláztatás után, rájuk köszöntött a nem várt csoda, 1956 feltámadása, majd jött a keserű csalódás, mert eszményeik és személyes reményeik nem váltak valóra. '56 ugyanis – a szabadságjogok követelését leszámítva – sem baloldali, sem jobboldali áramlataiban nem volt liberális forradalom, az új magyar demokrácia viszont többszínűségében is a liberális jogállamiság jegyében indult, s nem tudott mit kezdeni a feltámadt munkástanácsokkal vagy nemzeti egységsszervezetekkel. Az egykori szabadságharcosok pedig többnyire inkább megismételni vagy ünnepelni szerették volna a múltat, nem pedig igazán megismerni. Jóllehet számosan készséggel segítették emlékeik felidézésével az '56-os kutatást, még többen voltak, akik természetes módon eszményítették a múltat, s ezt várták el a történetírástól is. A történeti vagy szociológiai elemzést sokan egyenesen sértőnek, szentségtörőnek érezték (és érzik) az '56-os harcok ábrázolásánál.

Ez a beállítottság a kilencvenes évek elején bizonyos fokig betört az úgynevezett tudományos szférába, amelyben ugyanakkor jelen voltak és vannak a késői Kádár-korszakból örökölt körök és műhelyek is, mégpedig a hivatalosak, félhivatalosak és ellenzékiek egyaránt. Ez a szféra tehát, amelybe a történetírást és a politikatudományt sorolom, ugyancsak nem egységes, hanem legalább három irányzatra tagolódik.

A már érintett legendás-romantikus felfogás, mely főként a rendszerváltás utáni első évekre jellemző, 1944–1945 óta szentek és ördögök küzdelmeként fogja fel a magyar történelmet. Eszerint a szovjet megszállókkal szembeni egy évtizedes aktív és passzív össz népi ellenállás vezetett el 1956-ban a fegyveres felkeléshez, amelyet e jellegzetesen konzervatív nézőpont képviselői hangsúlyozottan nem forradalomnak, hanem szabadságharcnak neveznek. E látszólagos álvita mögött azonban – forradalom vagy nemzeti szabadságharc? – az 1956-os komplex folyamaton belüli egykori valóságos feszültség tükröződik. Hiszen éppen Mindszenty bíboros hangsúlyozta nevezetesen november 3-i rádióbeszédében, hogy nem forradalomról, hanem szabadságharcról van szó. Az ő felfogása szerint ugyanis a függetlenné vált Magyarországnak egyszerűen vissza kellett volna térnie az 1945-ös szovjet megszállás előtti legitimitáshoz és társadalmi rendhez. Vele ellentétben az 1956-os szocialista és népi baloldal a forradalomtól egy minőségileg új társadalmi-gazdasági modell kiküzdését remélte. Akik 1989 után is ragaszkodtak a „forradalom” megjelöléshez, kevés kivétellel már nem az egykori forradalmi utópizmust, hanem a plebejus – mondjuk így: Kossuth-címeres – hagyományt akarták folytatni a konzervatív és jobboldali értelmezéssel szemben. Aligha szükséges itt bizonygatni, hogy 1956 esetében a két megjelölés valójában nem ellentéte egymásnak, s a kettő együtt fejezi ki teljesen az akkori törekvések és történések tartalmát.

A másik – mondhatni – ellenkező végleten a politikai ellentétek és értékek relativizálása, a forradalom erkölcsi és nemzeti lényegének csöndes lefaragása, „elmaszátolása” folyik, különösen az utóbbi időkben. Az 1956-ot egykor ellenforradalomnak bemutató társadalomtudósok – azóta módosított – felfogása szerint továbbra sem forradalomról van szó, hanem a szovjet és magyar pártállami hatalomgyakorlásban bekövetkezett üzemi balesetről, vagy inkább közlekedési balesetről, ráadásul éppen akkor, amikor a jármű már a helyes úton haladt. Itt már szinte részletkérdés, hogy a balesetért a vezető(ke)t terheli-e a nagyobb felelősség, vagy azokat az utasokat, akik belekaptak a kormánykerékbe; a lényeg az, hogy közelmúltunknak effajta ábrázolása – miközben

önön tárgyilagosságát hangoztatja – hajlamos egy szintre helyezni a szemben álló feleket. Nem hiszem, hogy ennek az iránynak a folytatására és irányzattá, koncepcióvá szélesítésére kellene bátorítanunk a jelenkortörténet művelőit.

Szerencsére ma már számos elkészült mű bizonyítja, hogy a tabukat nem ismerő, kíméletlen elemzés és a világos morális állásfoglalás ezen a kutatási területen sem zárja ki egymást. (Ilyen például Rainer M. János Nagy Imre-életrajza vagy Ständeisky Éva most megjelent munkája.) Jó néhány hazai és külföldi, elfogulatlan, fiatal kutató is ezzel az egyszerre tárgyilagos és empatikus szemlélettel és módszerrel közelítette meg és ábrázolta igen sikeresen mind a lengyel, mind a magyar Október eseményeit és dinamikáját (mint Pawel Machcewicz, Tischler János és Békés Csaba).

Melyek tehát azok a legfontosabb pontok, amelyekről az eddigi kutatásoknak és vitáknak köszönhetően ma feltétlenül többet tudunk, mint a rendszerváltás pillanatában?

Sok vita folyt a forradalom közvetlen előzményeiről: vajon a pártellenzék és az ún. revizionista értelmiség szellemi-erkölcsi szabadságküzdelleme, vagy a végsőkéig elkeseredett nép nyomása készítette elő a robbanást? Egyértelmű, hogy a kettő együtt, pontosabban, hogy az értelmiségi lázadás (the revolt of the mind) éppen a társadalom mélyrétegeiben zajló folyamat artikulációja, az onnan jövő számonkérésre adott válasz volt.

A megtorlás gépezete és propagandája arra a feltevésre épült, hogy az úgynevezett „ellenforradalmárok” tudatosan előkészítették a fegyveres felkelést és a hatalom megragadását. Ezt a megtorló perek vádlottjai éppoly határozottan tagadták, mint az események emigráns vagy külföldi szemtanúi és történétírói. Sajátos módon a rendszerváltás után az egykori fegyveres felkelők és szószólók egy része – immár pozitív hangsúllyal – ugyanezt kezdte hangoztatni. Ma már azonban minden közvetlen érdektől vagy elfogultságtól mentesen megállapítható, hogy az október 23-i békésnek tervezett demonstráció után az események teljesen spontánul, a hirtelen felszabadult tömeg önmozgásának, valamint a hatalom és a szovjet megszállók erőszakos reakcióinak köszönhetően fordultak át forradalomba. A megismert szovjet és magyar dokumentumok ugyanilyen határozottsággal engedik cáfolni a szovjet vagy magyar hatalmi provokáció tételét. Az események mindkét hatalmi központot lényegében felkészületlenül érték.

Sorozatos viták folytak a forradalom jellegéről és célkitűzéseiről is. Sokan úgy vélték – vagy vélik ma is –, hogy egyfajta szocialista vagy úgynevezett „korrekciós” forradalom volt, amely az 1947 (vagy csak 1948) után bekövetkezett diktatórikus, sztálinista torzulást akarta kiigazítani. Az angol Bill Lomax és sok nyugati baloldali társa egyenesen az első igazi szocialista munkásforradalomként ünnepelte. 1989 előtt a szakirodalomban is inkább ez a beállítás kapott hangsúlyt, már csak védelmi okokból is, az „ellenforradalmi” vádakkal szemben. A kilencvenes években konzervatív oldalról erős érvelés indult meg amellett, hogy már az október 23-i „nincs elvtárs” kiáltás világossá tette, hogy a forradalmi közhangulat a szocializmusnak nemcsak kommunista, hanem minden formáját elutasítja, tehát polgári jellegű volt az alapvető célkitűzés. Úgy gondolom, itt is középpont az igazság. Egyrészt a célok az események előrehaladtával változtak, illetve a polgári pártok és irányzatok csupán az utolsó napokban jelentkeztek. Másrészt nyilvánvalóan egymás mellett, párhuzamosan léteztek a közös ellenséggel szemben álló, de egymással is – potenciálisan, majd valóságosan – ütköző irányzatok. A további szabad kibontakozás ezt nyilván felszínre hozta volna, de erről tanúskodtak – közvetve és utólag – a pár évvel ezelőtti, tanulságos viták is.

Végül, de nem utolsósorban, évtizedes diskusszió folyt mind a politikai, mind a szakirodalomban a magyar forradalom egykori nemzetközi feltételeiről. Túlzás nélkül elmondható, hogy ez az a terület, amelyről a legtöbb megbízható dokumentum került elő, s ezek alapján ma már megkísérlelhetünk választ adni arra a kérdésre, volt-e esély a sikerre, vagy eleve meg volt pecsételve a magyar szabadság sorsa. A legutóbb előkerült szovjet dokumentumok, a pártelnökség kézírásos jegyzőkönyvei mintha azt jeleznék, hogy a mozgástér valamivel nagyobb volt, mint utóbb gondoltuk. A szuperhatalmak viszonyának ma már ismert akkori megváltozása, a déntente kétoldali akarása és a szuezi konfliktus viszont az ellenkezőjére engednek következtetni.

Ám éppen ez lesz a most kezdődő konferencia igazi tárgya, itt tehát ennek a beszámolóknak meg kell állnia.

Hozzászólások

Vasziliou Jorgosz magyarul elmondott felszólalását azzal kezdte, hogy e különleges 20. század két legfontosabb politikai eseménye a két októberi forradalom volt, az első 1917-ben és a második 1956-ban. Mivel ennek a konferenciának nem feladata az 1917-es forradalom tévedéseinek magyarázása, csupán megállapítja, hogyha nem lett volna forradalom 1956-ban, nem lehetne vitatkozni 1917-ről sem, és mind a glasznosztynak, mind a peresztrojkának 1956 volt az előfeltétele. Nem megfelelően a Prágai Tavaszról és a lengyelországi Szolidaritásról, ezek a nagyon fontos események a magyar forradalom folytatását jelentették.

A magyar forradalom általános érvényű – és nem elsősorban a szocializmusra vonatkozó – tanulságairól szólva emlékeztetett arra, hogy ő maga mint Budapesten tanuló egyetemista átélte a forradalmat, és ennek tanulságait későbbi politikai pályafutásában, ötéves köztársasági elnöksége során hasznosította is. Ilyen általános konklúzióknak tartotta, hogy egy politikusnak nem szabad hazudni, és tudnia kell, hogy ha hazudik, nem lesz sok lehetősége utána. Úgy véli, hogy a Rajk-temetésnek – amelyen maga is részt vett – ez volt a legfontosabb tanulsága. A hazugságnál a keserű valóság kimondása is okosabb.

A forradalom második tanulsága, hogy a boldogságot nem lehet csak az eljövendőre ígérni. Jó a boldogság ígérete, de valamit a jelennek is kell adni. Köztársasági elnöksége idején, ha döntenie kellett, mindig gondolt arra is, hogy mit lehet nyújtani a népnek a jelenben, hiszen nem biztos, hogy tíz év múlva is meg lehet valósítani a mai ígéreteket.

A harmadik tanulság az, hogy sohasem szabad holnapra halasztani azt, amit aznap el lehet dönteni. A keserves határozatok elhalasztásával semmit sem lehet nyerni. Minél többször halasztják el a döntést, annál nehezebb lesz a helyzet. Tudja, hogy mindazok akik jelen vannak ezen a konferencián és megélték az '56-os forradalmat, emlékeznek arra, hogy a két nappal később végrehajtott döntés már elkészt volt.

A negyedik tanulság szerint az, hogy a politikusnak elsősorban realistának kell lennie, mert lehet a szépre gondolni, lehet a maximumra törekedni, de az életben nem lehet mindent elérni. Hiszen vannak reális helyzetek, vannak nagyhatalmak, nagyhatalmi érdekek, és a politikai célokat ezekben a reális keretekben kell megfogalmazni.

Vasziliou Jorgosz végül kijelentette: nagyon büszke arra, hogy 1956-ban Budapesten volt és részt vett az eseményekben, valamint hangsúlyozta, hogy az egész világ nagyon sokkal tartozik a magyar népnek.

Rév István felszólalásának elején egykori pártokmányt idézett: 1957. október 7-én Csikesz Józsefné – akkor az MSZMP budapesti pártbizottságának titkára – javaslatot tett a Köztársaság téri eseményekre való visszaemlékezés megrendezésére. A testület nehéz döntés előtt állt: a megemlékezést október 30-án, a támadás évfordulóján rendezzék meg, esetleg november 4-én a második szovjet megszállás, vagy november 7-én, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulóján. Az ünnepség formája is bonyolult vita tárgyát képezte: egy nagygyűlés legyen, netán kettő, kerületenként rendezzenek gyűléseket vagy esetleg látványos katonai díszszemlét. Venécz János országgyűlési képviselő szerint legalább 50 ezer néző kivezénylése lett volna célszerű.

A megfelelő dátum kiválasztása eldönthette azt, miféle történeté szervezik a kommunisták az ellenforradalomra minősített eseménysort. Október 23-án a kommunistáknak természetesen nehéz lett volna ünnepelniük. November 4-re emlékezni kellett, ezt a szovjetek is elvárhatták, ám kétéres eredményre vezetett volna, ha az emlékezés középpontjában a szovjet bevonulás áll: jobb volt nem bolygatni a szuverenitás problémáját. A vita, a történeti és politikai megfontolások eredményeként megszületett döntés értelmében november 4-én október 30-ra emlékeztek: a bevonulás napján a kommunista mártírokra. A kommunisták halottai voltak hivatva elfeledtetni a szovjeteket, és egyben emlékeztetni az események ellenforradalmi jellegét, az 1919-es fehérterror és 1956 történeti kontinuitását.

Rév István ezután 1989-ről beszélt, amikor úgy tűnt, hogy létezik a forradalomnak egységes, lezárt, befejezett története. De 1989. június 16-án, az újratemetés napján, amikor a forradalomról először lehetett nyilvánosan beszélni, kiderült, hogy illúzió volt a forradalom egységes felfogása-

ban hinni. Illúzió volt annak feltételezése, hogy a forradalomnak végleges és egységes, lezárt története van. Nyilvánvalóvá vált, hogy június 16. perspektívájából csak a forradalom egyik története produkálható, amely Nagy Imrét és a reformkommunizmust állítja a történet középpontjába. Az egymással versengő értelmezések egy-egy szimbolikus dátum köré igyekeztek szervezni a történetet. 1956 története – az egymással ellentétes értelmezésekben – ugyanakkor a kommunizmus egész korszakának történetéhez is kulcsot kínált, hasonlóképpen a budapesti pártbizottság 1957. évi ambíciójához, amely október 30. és november 4. egymásra vetítésével, a gonosszal és a fasizmussal szembeni hosszú harc egyik állomásaként mutatta be az 1956. évi eseményeket.

Június 16. nézőpontjából a kommunizmus korszaka a dogmatizmus és a humánus, demokratikus szocializmus küzdelmének története. Nagy Imre személye azt példázza, hogy a tévedések, kommunista „botlások” ellenére, a múlt jóvátehető, s bárki méltó tagja lehet a társadalomnak, a múltja ellenére is. Természetesen ez az értelmezés elfogadhatatlan volt azok számára, akik a temetést általánosabb antikommunista célok szolgálatába akarták állítani, elfeledve a forradalom reformkommunista vonulatát. Az 1990-ben hatalomra kerülő politikai erők számára november 4-e centrumba állítása kínált értelmezési lehetőséget. November 4-e a szovjet megszállás dátuma: innen nézve 1956 elsősorban a nemzeti függetlenségért folytatott harc egyik állomása, a kommunista megszállók elleni, általában az idegen megszállással szembeni fellépés szimbolikus dátuma. Minden, ami Magyarország német megszállása, 1944. március 19. és az 1990. évi szabad választások között, a szuverenitás elvesztésének időszakában Magyarországon történt, nem része a nemzet autentikus történetének. Mindazért, ami ebben az időszakban Magyarországon megeseett, a nemzet nem felelős.

A „november 4-i történet” morálja szerint a magyarok már a Don-kanyarnál szembeszálltak a Nyugat védelmében a bolsevizmussal. Ezt a konzervatív értelmezést támasztják alá Antall József miniszterelnök akkor elhangzott szavai, amikor 1991. október 23-án a Gyorskocsi utcai börtön falán felavatta Nagy Imre emléktábláját: szerinte Nagy Imre az abszolutizmus időszakában hozzájárult a rezsim aláadásához, de a forradalmat és a szabadságharcot mások csinálták, elsősorban Tildy Zoltán. Rév véleménye szerint ez a konzervatív indíttatású történet összecseng 1956 kommunista történetével. 1956-ot nem a baloldali értelmiségiek, a munkások és a munkástanácsok csinálták, hanem a kisgazdapárt újjászerveződő vezetősége, azok, akik már 1945 előtt is aktívan politizáltak. A kommunisták is hasonló történetet igyekeztek (re)konstruálni 1956 után.

E történetekkel szemben létezik egy harmadik verzió is: a radikálisoké, egy aktivista történet, amelynek főszereplői az utcai harcosok. Amíg a „június 16-i történet” számára 1989 visszamenőleg igazolta 1956-ot, addig az aktivista felfogás szerint 1956-nak kellett volna igazolnia a jelent. E szerint az olvasat szerint forradalomra lett volna szükség 1989-ben is, az 1956-os forradalom folytatására, olyan radikális váltásra, amelyben a hatalomra került konzervatívok nem voltak érdekeltek. Október 23-át azok a radikálisok állították a történet középpontjába, akiknek a történelem nem szolgáltatott igazságot, akik emigrációba kényszerültek vagy hosszú börtönbüntetést szenvedtek el, akiknek csekély esélyük volt arra, hogy meghatározó politikai szerepet kapjanak a kommunizmus bukása után. Szerintük 1956-ot nem Nagy Imre, nem a reformkommunisták, nem Tildy és a hagyományos magyar politikai vezetőréteg csinálta. 1956-ot nem csinálta, nem szervezte, nem tervezte senki, a katonai akcióknak nem voltak vezetői, spontán módon történt minden. 1956 népmegmozdulás volt, vezetője a „nép”, nem pedig baloldali értelmiségiek vagy az úri Magyarország képviselői.

Mindezt kiegészíti, hogy az átalakulóban lévő Magyar Szocialista Munkáspárt is megkísérelte, hogy egy dátum köré szerveződő történettel álljon elő, s ez egy új október 23-a lett volna. Emlékeztet, hogy Szűrös Mátyás, a Központi Bizottság egyik volt titkára, akkor az országgyűlés elnöke, majd 1989. október 23-a után ideiglenes köztársasági elnök, 1989-ben ezen a napon kiáltotta ki a köztársaságot, hogy mindezzel „befedje” ennek a napnak más lehetséges jelentéseit. Visszatértünk 1957-hez, amikor november 4-én október 30-át akarták ünnepeltetni. Most az új köztársaság takarta volna le a forradalom kitörésének napját. Ehhez a törekvéshez tartozik a magát pártonkívülinek tekintő, bár párttag igazságügy-miniszternek, az alkotmány-előkészítő

bizottság vezetőjének¹ javaslata, aki először lépett a nyilvánosság elé azzal, hogy ne a Kossuth-címer, hanem a koronás címer legyen az új Magyarország jelképe. A történetnek része az is, hogy 1991-ben szocialista képviselők javasolták Nagy Imre szobrának felállítását és 1996-ban emlékének törvénybe iktatását.

Mára nyilvánvalóvá vált, hogy 1956-ot nem lehet egyetlen dátum köré rendezve egységes történetté szervezni. Mindezek után és mindennek ellenére megmaradnak a történelmi dátumok, október 23-a, június 16-a, november 4-e, amelyek talán majd nem a politikai legitimációt fogják szolgálni, hanem a történet egyes állomásai lesznek. 1956 remélhetőleg nem lesz úgy többé – történelem lesz, a múlt fontos része.

Hegedűs B. András Göncz Árpád egyik szép hasonlatát idézte, amely szerint 1956 olyan gyémánt, amelynek ahány oldala van, annyi féleképpen tükrözi vissza a forradalmat, hiszen mindkinek megvan és megvolt a saját maga ötvenhatja. E gondolat jegyében üdvözölte örömmel az Akadémia nagytermében megjelent ötvenhatosokat és a sokrétűséget, amelyet a megjelentek személyükben is reprezentálnak. Üdvözölte a fegyveres felkelés hagyományát szimbolizáló Wittner Máriát, az egyetemista mozgalmak, a MEFESZ tradícióit képviselő Kiss Tamást, az egykori katonákat és katonatiszteket, a hosszú börtönéveket túlélőket, az intellektuális előkészítés hagyományait szimbolizáló Heller Ágnes – Lukács György legnevesebb tanítványát –, valamint azokat, akik elsősorban a pluralizmusért harcoltak, a többpártrendszerért. Köszöntötte Pákh Tibort, aki évtizedek óta harcosan és bátran őrzi a katolikus egyház és Mindszenty József hagyományait, valamint Rácz Sándort és másokat, akik az egykori munkástanácsokat képviselik.

Ezután a reform hagyományairól szólt, hangsúlyozva, hogy a reform és a reformerek körüli vita nem új, de semmiképpen sem véletlen, hogy a reformer értelmiségiek, a reformok csődje, és az a tény, hogy a reform fegyveres felkelésbe, majd szabadságharcba torkollott, újra meg újra megkérdőjelezi a reformok értelmét. A szónok jelezte, hogy nem kíván újat mondani, amikor leszögezi, hogy az 1953–56-os kor magyar reformerei valóban nem törekedtek forradalomra és nem törekedtek fegyveres felkelésre. Talán mert bíztak a fennálló társadalmi rendszer – ez a kifejezés akkor nem létezett – megújíthatóságában.

Hozzáteszi, hogy ez a hit, ez a bizalom, ez a tudományosnak hitt meggyőződés tévedésnek bizonyult. Ennek a reformmozgalomnak, ennek a szellemi irányzatnak akkor egyértelműen Nagy Imre volt a vezetője, aki nem irányította ezt a mozgalmat, hanem gondolataival támogatta, elősegítette, inspirálta, és aki maga is ebben az intellektuális tévedésben élte le egész életét és állt az akasztófa alá. Arra a kérdésre változatlanul nem lehet válaszolni, hogy ha a történelmi események másképpen alakulnak, ha az akkori pártvezetés és államhatalom másképpen viselkedik, ha az akkori reformellenzék taktikusabb, okosabb és szervezettebb, lett volna-e esélye a tervezett reformok gyakorlati megvalósításának. Megvoltak-e ezek társadalmi feltételei és lehetett volna-e ezen reformokkal néhány évtizeden át tovább élni? A kérdés túl bonyolult ahhoz, hogy most megválaszoljuk, de elméleti jelentősége van akkora, hogy a következő években a probléma ne kerüljön le a tudomány napirendjéről.

Miután a reform 1956. október 23-án végleg kudarcot vallott, a továbbiakban kétféle reformeri magatartást tapasztalhattunk. A reformerek egy része – leegyszerűsítve – megijedt a fejleményektől, visszalépett a politika színteréről, és november 4-e után mérsékelt vagy akár kevésbé mérsékelt kádáristaként végigszolgált a rendszert annak összeomlásáig. A reformerek másik része a forradalom napjaiban felismerte, hogy hol van a helye. Bármennyire is patetikusan hangzik, a nép, a nemzet és a szabadságharc mellé állt, és ezekről mondható el, hogy a nyolcvanas években újra elővette a rongyos, lyukas lobogót, és ismét megpróbálta, ismét reformista módon az 1956-os forradalom becsületét helyreállítani. Így került a reform, annak gondolata és lehetősége 1988-ban ismét a viták középpontjába. Gondoljunk 1988. október 23-ára – pontos a dátum! –, amikor a legkülönbözőbb irányzatú reformerek, már nemcsak a régiek, hanem az újkonzervatívok is, nem akarták és nem merték az akkor utolsó erejüket fitogtató kádárista fegyveres erővel a nyílt konfrontációt vállalni. Akkor az 1988. október 23-i megemlékezés és az utcára való kivonulás kérdésében

¹ Kulcsár Kálmán (a szerk.)

ugyanazon és ugyanolyan viták kerültek hirtelen és váratlanul napirendre, mint 1956-ban, több mint három évtizeddel azelőtt. Ekkor került sor olyan eseményekre, hogy a most is jelen lévő Pákh Tibort rendőrautón Budapest környékére hurcolták, a puha diktatúra olcsó trükkjével, és az ugyancsak jelen lévő Szabó Miklós történész, mint igen radikális reformer került szembe a karhatalommal, amikor Pákhot becsomagolták a rendőrautóba.

A reform körüli ádáz vitákban pozitív érv az 1968-as Prágai Tavasz, amely teljes egészében a reformerek mozgalma volt, ahol utcai tüntetésekre is csak békés körülmények között került sor, ahol a reform alig lépte túl a kommunista párt kereteit, miként Magyarországon 1953-tól 1956 tavaszáig, és ahol a reformot ugyanolyan brutálisan verte le a szovjet hadsereg, mint a magyar forradalmat. Mindez bizonyítja, hogy a szovjet hadsereg nemcsak a nemzeti szabadságharcot akarta tankokkal szétlőni, hanem mindenféle és fajta olyan reformot is, amely akadályozta a hrucsovista, később brezsnyevista politikát.

A reform apológiájaként aláhúzendő, hogy 1989-ben mindenki, minden politikai áramlat reformer volt – a tisztesség kedvéért megemlítve az egyetlen kivételt, Krassó György barátunkat. Így reformerek voltak a posztkommunisták, reformerek voltak a liberálisok, reformerek voltak a nemzeti liberálisok, reformerek voltak a népiek és reformerek voltak a konzervatívok.

Ebből következik egy keserű kérdés: ha elmaradt 1989-ben az egész nép és nemzet katarzisa – ami nem maradt el 1956-ban –, akkor ennek talán nem lehet egyik oka, hogy a reformeri magatartást valamennyi politikai áramlat talán kissé túlzásba vitte? A brutális konfliktusok és az 1956-os katasztrófa elkerülése érdekében végül is mindenki rettentő óvatosan járt el. Miután a rendszerváltás során elmaradt az igazi népmozgalom, miután 1988 és 1990 között a néptömegek csak néhányszor vonultak ki az utcára, és az ilyen megmozdulások közül is a legnagyobb esemény egy nemzeti gyásznap volt – és nem egy tüntetés –, akkor vajon nem vezethető-e vissza erre is a ma érzékelhető társadalmi közömbösség, a nemzettudattal kapcsolatos bajok, a forradalom körüli félreértések és közöny, a múlttal való szembenézés megannyi problémája. Talán mégis vannak negatív következményei az általunk annyit dicsért és annyiszor védett reálpolitikának.

Végül – és nem csupán a retorikai hatás kedvéért – felszólalását egy személyesebb örömteli epizód közreadásával zárta: „Amikor ma reggel itt, a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében Vasziou Jorgosz barátunk körülézett, megkérdezte, el tudnám-e mondani, hogy hányan érkeztek ide, honnan jöttek, milyen múlttal, néhány példát mondtam. És akkor megkérdezte, hogy most boldog vagyok-e. Azt hiszem, mindannyiunk nevében kijelenthetem, hogy mindazonáltal boldogok lehetünk, hogy a magyar forradalom negyvenedik évfordulóján itt, most és így ünnepezhetünk és emlékezhetünk a magunk tudományos eszközeivel. A tapsokból ki lehet hallani, hogy a lényeg tekintve pedig még egyetértőleg is.”

Viktor Sejnisz leszögezte, hogy a szovjet–magyar kapcsolatokat kutatók elsősorban azt vizsgálták, hogy a Szovjetunió milyen hatást gyakorolt a magyarországi változásokra. Pedig annak következtében, hogy félévszázadon át Magyarországot a maga hatalmi körébe vonta, ez a befolyás összességében negatív volt. A kierőszakolt szocialista modell akadályozta a nyugat-európai integrálódást. A fordított irányú befolyás természetesen sokkal kisebb volt, de ennek ellenére az, hogy Magyarországon kevésbé sablonosan kezelték a problémákat, kikezdte az egyetlen igazság elméletét. Ezzel szemben az is tény, hogy a magyar forradalom és a későbbi évek gazdasági kurzusa a szovjet vezetés konzervatív reflexeit erősítette.

Sejnisz megállapította, hogy a Sztálin halála utáni magyar folyamatok befolyásolták a szovjet értelmiség monolit tudatának felbomlását, és bár továbbra is hittek a kommunista eszmékben, kezdtek rádöbbsenni arra, hogy „valami bűzlik Dániában”. Nagy Imre 1953-as programja sokkal határozottabb volt, mint Malenkov augusztusi állásfoglalása. Ugyanígy fogták fel Nagy Imre eltávolítását, amely Malenkov leváltásával esett egybe: tudták, hogy a konzervatívok ellencsapásáról van szó. Míg Nagy Imre leváltása megrázkódtatást okozott, Malenkové nem, mert mindenki ismerte pályafutását. A Nagy Imre leváltását követő magyarországi társadalmi mozgások hatottak a szovjet értelmiségre, kiderült, hogy van lehetőség a párthatározatokkal való egyet nem értés kinyilvánítására a régi struktúrákon belül – így az Írószövetségben –, vagy új struktúrák létrehozására. Ilyen volt a Petőfi Kör.

Az SZKP XX. kongresszusa a párt azon kevés kongresszusa közül való volt, amelyek hatással voltak a 20. század történelmére. Néhány felszólalás, Mikojan beszéde és elsősorban Hruscsov felszólalása a zárt ülésen jelezte a szovjet társadalomban felhalmozott problémákat. A kezdeti illúziók után hamar kiderült, hogy a sztálini totalitárius rendszert felülről nem lehet reformálni és liberalizálni. Miután Hruscsov titkos beszéde nem vált a társadalom kollektív élményévé, a két ország útja elvált: Magyarországon még erőteljesebben szorították vissza a reformereket, és a lengyel és magyar események jobban hatottak a nemzetközi kitekintéssel rendelkező szovjet értelmiségre, mint a XX. kongresszus.

Bár a magyar felkelés és a szovjet beavatkozás a legfontosabb esemény volt Európában, a szovjet társadalomban a visszhang nem volt jelentős. Hírzárlatot alkalmaztak, mellébeszéltek, hazudtak, a szovjet nép többségének semmiféle tudomása nem volt a történekről. Bár az értelmiség demokratikusan gondolkodó csoportjai együttéreztek a magyar felkeléssel, a bonyolult események összes vonatkozását nem ismerhették. A hatvanas–hetvenes évek másként gondolkodóinak előhírnökei az igazi szocializmus nevében ítélték el az intervenciót. Mindazokat, akik elmondták az igazságot és szamizdatokat publikáltak vagy illegális szervezeteket kíséreltek meg létrehozni, adminisztratív intézkedésekkel és börtönbüntetéssel sújtották. A sztálini lágerekből kiszabadult rehabilitáltak helyére ők kerültek.

1956-ban, amikor a szovjet társadalom újabb útágazáshoz ért, ismét a rosszabbik irányt választották. Az oroszországi, amúgy is fejletlen polgári társadalom még nagyobb veszteségeket szenvedett, mint a magyar, két nemzedéket sújtott háború, a vadállatias kollektivizálás, az éhezés és a terror. Az SZKP-nak nem volt Nagy Imréje, nem volt Kádárja, a potenciális Gorbacsov még nem jelenhetett meg a színen. A reform továbbra is csak fentről jöhetett.

A szovjet reformerek kudarca – többek között – arra is visszavezethető, hogy Hruscsov nem alakította ki saját apparátusát a pártban. Ugyanilyen negatív szerepet játszott a birodalmi mítosz. Bár a XX. kongresszus lemondott a világháború elkerülhetlenségének dogmájáról és új viszonyt kísérelt meg kialakítani a szociáldemokráciával, a forradalom hazája messianisztikus predesztinációjához továbbra is ragaszkodtak. Ennek jegyében folytatódott a Szovjetunió expanziója újabb és újabb területekre és földrészekre. Míg Magyarországon a nemzeti, Oroszországban a preszovjet időkben kifejlődött birodalmi tudat uralkodott, és ennek jegyében jogosnak ismerték el a kelet-európai országok feletti uralmat. A köztudat ennek jegyében fogadta el azt a tézist, hogy a magyar szabadságharc a világimperializmus összeesküvése volt.

Ezen alapult a tömegtájékoztató és a kultúra totális kontrollja, és az a sajátosság, hogy a szovjet bürokráciának még évekkel a felkelés leverése után is lidérces álmokat okozott a Petőfi Kör.

A magyar felkelés leverése és a Nagy Imre és társai elleni megtorlás szertefoszlatta a szovjet értelmiségiek egy részének minden illúzióját a XX. kongresszussal kapcsolatban: kiderült, hogy minden a régi maradt, a maga legkegyetlenebb formájában. A nyugati hatalmak magatartása (beleértve a szuezi válságot) pedig fokozta a szovjet demokratikus ellenzék kijózanodását.

Sejnisz ezután a magyar forradalom és a konszolidálódott Kádár-rendszer összefüggéseit elemzi, és leszögezi, hogy a hatvanas évektől kezdve Magyarország a reformfolyamatok élén haladt. Így a Szovjetunióban mind az ellenzéki (másként gondolkodó), mind a kialakuló liberális-demokrata körökben lelkesedtek a Nyers Rezső nevével fémjelzett gazdasági és az Aczél nevével fémjelzett kulturális reformok iránt. Mindezzel együtt a magyarországi reformok nem voltak következetesek, amit leginkább a Prágai Tavasz eltiprásában való közreműködés jelez.

A szovjet társadalomban a nyolcvanas évek közepén hasonló válság alakult ki, mint Magyarországon 30 évvel azelőtt. A szovjet gazdaság nem tudta elviselni a gazdasági és katonai verseny terheit, amelyet a posztindustrialista szakaszba lépett országok rákényszerítettek. A hetvenes évektől a növekedés negatív lett, és jelentkeztek a Kornai János által hiánygazdaságnak nevezett gazdasági jelenség tünetei, sőt a kifejezés is közismertté vált. Ezzel párhuzamosan elvesztegették, elherdálták az ideálokat. A társadalom szétesett, a korrupció és a rothadás általánossá vált, és a valójában gazdátlaná vált javak széthordásában a munkásoktól a legmagasabb tisztségviselőkig mindenki részt vett.

Ezzel egy időben a Szovjetunióban is megjelentek a többpártrendszer kezdeményei: maga az SZKP kezdett de facto több pártra szakadni. Platformok alakultak ki saját ideológusokkal, saját

sajtóval, mindez egy vertikális-hierarchikus rendszerben, amelyben az ortodox, szociáldemokrata, liberális, technokrata, sovinszta, keresztény stb. platformok egyaránt a sztálini rendszer örökségként jelentkeztek.

A gorbacsovi peresztrojka történelmi érdeme, hogy mindezt szétzúzta. Sejnisz szerint a korszakhatár 1986-ban volt, amikor kezdtek megjelenni a korábban betiltott alkotások, Abuladze *Gyónás* című filmje, kiengedték száműzetéséből Szaharov akadémikust stb. Az igazi áttörés azonban 1989-ig váratott magára. A korlátozások ellenére – 1917 óta először – bizonyos versenyt engedtek meg a választásokon. Minden negatív jelenség ellenére élénk viták folytak, és kitűnt, hogy Moszkvában már nem a pekingi Tienanmen téri rend az uralkodó. Összességében megingott a totális társadalmi berendezkedés elve.

Sejnisz ezután összefoglalja a nyolcvanas évek második felének főbb külpolitikai eseményeit, amelyek végül az összeomláshoz vezettek. Itt visszatér Hruscsov személyének értékeléséhez, aki élete végén, elzárva a világtól és felügyelet alatt képes volt felfogni a dolgok lényegét.

Sejnisz nagyra értékeli Gorbacsov tevékenységét a szovjet pártstruktúrában, amelyben kétségbeesés ellenére is keresztül tudott vinni merész döntéseket. Bátorságában az is szerepet játszott, hogy kezdeményezéseinek várható következményeit maga sem látta, mivel meggyőződéssel hitt a szocializmus megújíthatóságában. Gorbacsov ambivalens szerepének pozitív értékelése után Sejnisz összeveti a gyökeresen eltérő magyar és szovjet fejlődést a nyolcvanas évek legvégén.

Ezután a szovjet pártpolitikai harcokról beszélve elemzi Gorbacsov és Jelcin viszonyát, leszögezi, hogy helyes volt Jelcin visszatérését támogatni, mert – minden várható negatív jelzés ellenére – ő volt az egyetlen, aki élvezve a társadalom rokonszenvét, szembeállt a Kreml akkori kamarilájával. Ezt követően az események menetét elsősorban az határozta meg, hogy Gorbacsov nem ismerte fel az SZKP lebontásának szükségességét.

Összefoglalásul megállapítja, hogy a jaltai–potsdami megállapodások láncá elsőként Magyarországon, 1956-ban pattant el. A magyar forradalom megelőlegezte a 20. századi Európa és Ázsia hatalmas térségeire rátelepedett antiutópia csődjét: a kísérlet kudarca nyilvánvalóvá vált. Mivel Magyarországon ezek után minden ezen események tapasztalatain alapult, a forradalom résztvevői joggal állíthatták, hogy 1956 nem volt hiábavaló.

Míg Magyarországon a változások visszafordíthatatlannak tűnnek, a volt szovjet köztársaságokban még nem jutottak el ideig. A kommunista ideológia terheitől megszabadulva továbbra is tekintélyuralmi rendszerek uralkodnak, amit Oroszország esetében sem lehet teljesen kizárni. A jelenlegi, meg nem oldott oroszországi társadalmi, politikai és eszmei problémák ezért is irányítják a figyelmet Kelet-Európára és Magyarországra, mert miként az ötvenes években, ez a terület fontos tájékozódási pont napjaink Oroszországa számára.

Fejtő Ferenc a forradalom „külső”, franciaországi, ám aktív tanújaként szólalt fel. Először az 1956-os Intézet munkájának jelentőségét méltatta, majd Litván György előadásához kapcsolódva a forradalom jellegéről fejtette ki álláspontját. Franciaországban 200 éve zajlik a forradalom értékeléséről, amely még mindig nem zárult le, mert a néhány évig tartó francia forradalom különböző szakaszaiban különféle tendenciák és irányzatok mutatkoztak meg. Így más volt a francia forradalom jellege a Bastille bevételkor, más az alkotmányozó nemzetgyűlés és más a jakobinus terror idején. Ugyanígy más volt a magyar forradalom jellege október 23-án reggel, délután vagy este, más volt a következő napokban és megint más az október 28-i fordulat után. A szovjet intervenció azelőtt verte le a magyar forradalmat, hogy annak összes tendenciája kibontakozhatott volna. Véleménye szerint a végső kimenet sokban hasonlított volna ahhoz, ami 1989–90-ben Magyarországon történt. Fejtő, mint a forradalom állandó megfigyelője, elsősorban annak reformista, reformkommunista, reformszocialista jellegét ismerte fel annak idején, amely munkástanácsokban és a különböző forradalmi bizottságokban jelentkezett. A forradalom fejlődésével azonban hamar kitűnt, hogy már többről van szó, mint az SZKP XX. kongresszusán elindított desztalinizációról. Egyre inkább előtérbe került a nemzeti függetlenség és a szuverenitás követelése, majd a demokrácia, a szabad választások követelése, amely már inkább liberális vagy szociáldemokrata követelmény. Ugyanakkor természetesen felmerültek bizonyos restaurációs törekvések is, hiszen a Horthy-rendszer még nem volt messze. De az nyilvánvaló volt, hogy a kommunista

rezsím szociális vívmányait a nép nem utasította el. Nem volt szó a nagyüzemek privatizálásáról sem. A munkástanácsok leginkább a jugoszláv típusú öngazgatás, a munkástanácsrendszer felé orientálódtak.

Fejtő kijelentette, hogy az 1989-ben született magyar demokrácia büszkén vállalhatja 1956 örökségét. Ebben hasonló Franciaországhoz, ahol a jobboldal és baloldal egyaránt vállalja a szabadság, egyenlőség, testvériség, tehát az emberi jogok és a republikanizmus eszméit.

Ami a forradalom előkészítettségét vagy spontán jellegét illeti, leszögezi, hogy tudatos előkészítés nyilvánvalóan nem volt. Az indíték a Szovjetunióból eredt Sztálin halála után, majd Nagy Imre miniszterelnöksége idején, amikor felmerült az emberarcú kommunizmus lehetősége – először Buharin likvidálása óta. Ezzel összefüggésben a Nagy Imre-program moszkvai leállítása és Rákosi visszahelyezése fontos szerepet játszott a forradalom kitörésében. Különösen az írók és az intellektuelek értették meg a Nagy Imre-korban a félelem nélküli élet jelentőségét és kezdtek szabadon beszélni és kritizálni. Az 1955-ös restauráció már nem tudta a társadalomban elfojtani a felgyülemlett elégedetlenség kifejezését. A nép ennek ellenére szocializmust akart, amit kifejezett a szociáldemokraták részvétele a kormányban. Mindez úgy foglalható össze, hogy a nép remélte a rezsim megreformálását, az emberarcú vagy a demokratikus szocializmust. Nyilván szó lesz arról is ezen a konferencián, hogy az írók, értelmiségiek, a Petőfi Kör kezdeményezte reformmozgalomból miért lett véres forradalom. Kik ezért a felelősök Moszkvában és Budapesten? Hiszen a forradalom a maga végső követeléseivel irreális volt, az akkori körülmények között a követelések nem voltak megvalósíthatóak. Megállapította, hogy a forradalom október 28-a után nem volt pragmatikus és realista. A forradalmárok maximalista törekvésekkel léptek elő, magukkal ragadták Nagy Imrét, aki ezekkel a követelésekkel – mint realpolitikus – nem érthetett egyet.

Volt-e esélye a forradalom sikerének? Valami esély volt, mint ez az újonnan feltárt szovjet dokumentumokból kiderült. A politikai megoldásnak akadtak a szovjet vezetésben is hívei, mint ez az 1956-os Intézet legújabb kiadványából kitűnik. Így a magyar forradalom kifejezte a magyar nép igazságát és elfojtott akaratát, másrészt egy illúzió is az áldozata volt, mert céljait a Jalta utáni világhelyzetben nem lehetett megvalósítani. A magyar forradalommal végleg elbukott a reformkommunizmus eszméje, és 1989 már nem ezeket az eszméket valósította meg, hanem a magyar nép szabadság- és függetlenségi törekvéseit, amelyeknek szimbóluma 1956 marad.

Molnár Miklós 1956 szocialista örökségének kérdéséhez szólt hozzá, amelyet megítélése szerint nem lehet röviden és csak tudományos eszközökkel megvitatni. Visszaemlékezik egyik élményére, amikor Angyal István, a Tűzoltó utcai felkelőcsoport parancsnoka 1956. november 7-én felhívta telefonon, és figyelmeztette arra, hogy aznap van a szovjet forradalom évfordulója, és ők kitűzték a vörös zászlót. A szónok emlékeztetett arra, hogy a forradalom örökségéről folytatott vita nem újkeletű, erről már sokszor, így például a Protestáns Magyar Szabadegyetem 10 évvel ezelőtti konferenciáján is szó esett. Figyelembe kell és kellett venni, hogy Magyarországon 40 évvel ezelőtt minden meghatározott volt, meghatározott volt helyünk Európában, és ezt a kondicionálást nemcsak a politikusok és az értelmiségiek tudták, hanem az egyszerű emberek is, hiszen 1956-ot a politikusok mellett több millió magyar csinálta.

Ugyanis nemcsak „odafenn”, hanem a legkisebb faluban a legkevésbé olvasott parasztember is tudta, hogy nem lehet a végtelenségig ugrálni. Mindenki tudta, hogy kompromisszumokra van szükség, hogy egyezkedni kell az oroszokkal. Egyetértőleg hivatkozott Fejtő Ferencre, aki szerint 40 évvel ezelőtt senki sem gondolta komolyan, hogy Magyarországon függetlenséget és kapitalista-liberális demokráciát lehet teremteni. Amit akkor a szocializmus vívmányai megvédésének neveztek, az valójában a fenyegető orosz tankokkal szembeni védelem is volt. És ugyanezt szolgálta a Nagy Imre körüli konszenzus is.

A mai vita során Litván György is idézte Michel Debré volt francia miniszterelnök és külügyminiszter hírhedt mondanását, miszerint a magyar forradalom közlekedési baleset volt az úgynevezett békés egymás mellett élés politikájában. Egy baleset után pedig a rendőrség és a tűzoltóság eltakarítja a roncsokat, a mentők elszállítják a sebesülteket, eltemetik a halottakat és helyreáll a forgalom. Nagyjából ennyi történt a világpolitikában: helyreálltak a nemzetközi kapcsolatok. Ezt a folyamatot jellemzi a normalizálás kifejezése, ami különösen a Prágai Tavasz után jött divatba.

Ezért is szorult a „föld alá” 1956 öröksége, ezért épült be a szabad országokban a közvélemény kisebb-nagyobb csoportjainak lelkiismereti és világnézeti tudatába – úgy, hogy „hol volt, hol nem volt, volt a világon egyszer” 1956-ban egy különös esemény, amely megrázta ugyan a fennálló rendet, de amelynek üzenete szinte megfeythetetlen, egyedülálló és megismételhetetlen. Ez a jelenség az egyik oka annak, hogy a nemzetközi lelkesedés is ellanyhult.

Befejezésül egy másik Debré-dokumentumot idézett, egy kézzel írott levelet, amit a hatvanas években írt, és az a banális mondat szerepelt benne, hogy „mint Ön, én is tudom, hogy a magyar népre nagy és szép történelem vár”. A mondat banális, de a gesztus egyáltalán nem. Tehát ugyanaz az ember, aki a közlekedési balesetre utaló mondatot mondta (vagy ha nem is mondta, de ennek megfelelő politikát folytatott), utóbbi levele megírásakor éppen a francia–szovjet barátsági bizottság ülésére készült, és ennek ellenére elküldte az idézett levelet. Míg a politikai racionalitás odaparancsolta, egy másik – Budapestről érkező – „parancs” ennek a levélnek a megírására készítette. Ez a kis epizód azt illusztrálja, hogy a magyar forradalom öröksége elsősorban morális örökség, amit nemcsak a magyarok őriztek meg ma, holnap és holnapután, hanem ami a világ közvéleményében is morális parancsként él tovább.

(A hozzászólásokat összefoglalta: Hegedűs B. András)

A SZOVJET POLITIKA
ÉS A MAGYAR VÁLSÁG
ÚJ LEVÉLTÁRI FORRÁSOK
TÜKRÉBEN

Hajdu Tibor

A SZOVJET ÉS A MAGYAR VEZETÉS KAPCSOLATA, 1945–1953

Rövid előadásomban természetesen nem vállalkozhatom a címben megadott téma részletes kifejtésére, csupán a vezetés viszonyát, kapcsolatait természetét szeretném illusztrálni olyan példákkal, melyek elősegítik a Sztálin halála utáni, 1953–1958 közötti évek drámájának magyarázatát.¹

Sztálin magyarországi politikáját akkor érthetjük meg, ha tisztán látjuk politikai személyiségét, utolsó éveinek döntéshozói mechanizmusát. Sztálin azt a pártapparátust, bürokratikus vezetőréteget személyesítette meg, amely Lenin halála után csalódott a világforradalom illúziójában, de esze ágában sem volt ezt bevallva lemondani a hatalomról. Az általa hirdetett eszmék és „pragmatikus” politikája között még nagyobb volt az eltérés, mint más nagyhatalmak vezetőinél, s ezzel tartósan megtévesztette a világot és a kremlinológusokat. Pedig azt, hogy mennyire nem vette komolyan saját eszmerendszerét, 1939-ben, mikor lepaktált Hitlerrel, eléggé bemutatta elképedt bírálóinak és megdöbbenett híveinek.

Miután Sztálinnak 1939 után már végképp nem voltak távlati elképzelései, például arról, hogy miképp végződik a világháború és hol lesz az ő helye a győztesek sorában – mert mindenesetre a győztesek közé akart tartozni és ez sikerült is neki –, külpolitikája a háború alatt és után a távlatok nélküli improvizációk sokszor ellentmondásos sorozata. Alapjában pesszimista alkat lévén, nem képzelhette, hogy legyőzheti egy végső harcban az egész „nemzetközi imperializmust”, arról viszont meg volt győződve, hogy az imperializmus meg akarja semmisíteni a Szovjetuniót. Ezért politikája minden agresszivitása, harcias propagandája mellett kivárá, védekező jellegű, mint az olyan sakkozóé, aki nem tervezi meg a játszmát, hanem ellenfele hibáira les. Mennyi volt ebben az oktalan félelemben a dogmatikus beidegződés, mennyi a kisebbségi érzés és üldözési mánia, az vitatható, de bizonyos, hogy tovább élt utódaiban egészen Brezsnyev és Szuszlov korainak nem mondható haláláig.

Sztálin magyarországi politikáját mindenekelőtt azzal jellemezhetjük, hogy nem volt ilyen. Az ő figyelme mindig a fő ellenfélre koncentrált: Trockijra, majd Hitlerre, majd az Egyesült Államokra. Az ő sakktabláján Magyarország a gyalogok között is a jelentéktelenek közé tartozott. A mások ötleteit viszont rendszeresen gyanakvással fogadta, ezért életében sem a Külügyminisztérium, sem a KB nemzetközi osztályai nem dolgoztak ki programokat Magyarországra, sőt egész térségünk jövőjéről sem. Ivan Majszkijjal még 1944 elején készítették egy összefoglalást a szovjet hadicélokról, s az ő tételle, miszerint a Szovjetuniónak nincs szüksége egy erős Magyarországra, s fenn kell tartani, de szűk határok között,² nyilván megegyezett Sztálin és Molotov intencióival.

¹ A Szovjetunió háború utáni magyarországi politikájára lásd Borsody István, Borhi László, Bennett Kovrig és a magam előadását egy 1994-es bloomingtoni konferencián: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1995. – Lásd még a Magyar–Orosz Történeti Vegyesbizottság 1996. őszi budapesti ülésén elhangzott, nagyrészt publikálatlan előadásokat.

² Lásd Baráth Magdolna előadását a Magyar–Orosz Történeti Vegyesbizottság említett ülésén.

1943-ban Sztálin feloszlatta a Kominternt, ami annyira nem hiányzott neki, hogy talán egy év is eltelt, míg felállította az SZKP KB nemzetközi információs osztályát, élén G. Dimitrovval, a Komintern volt főtítkárával. Dimitrov mellett – a Kominternhez hasonlóan – magyar pártképviselő is működött (Háy László), de hozzá már érdemi kérdésekkel nem is fordultak. Rákosi mégis azt hihette, Dimitrov osztálya a Komintern rejtett utóda, és Magyarországra hazatérve jelentésekkel bombázta, tele kérdésekkel, melyekre válaszokat és instrukciókat várt.³ Legtöbbször hiába – az óvatos Dimitrov tartózkodott attól, hogy kényes kérdésekben utasításokat adjon; ezért ez a levelezés meglehetősen egyoldalú volt.

Mikor Dimitrov hazatért Bulgáriába, osztálya helyett létrejött a még kevesebb befolyással rendelkező nemzetközi információs és külpolitikai osztály, melyet gyakran átszerveztek. Kompetenciája, mint ahogy az többünk által átnézett irataiból kitűnik, egyre szűkebb és bizonytalanabb Sztálin utolsó éveiben. Vezetője, majd felsőbb irányítója Mihail Szuszlov lett, aki így a magyar ügyek fő felügyelője is vagy három évtizeden át. Szuszlov hatalma lépésről lépésre nőtt, 1947-ben már a KB titkára, de Sztálin életében valódi hatásköre nagyon korlátozott. Érdemben a moszkvai pártközpont sokkal kevésbé szólt még bele a Magyarországgal kapcsolatos különböző problémák eldöntésébe, mint 1953 után. A budapesti követek, Puskin és Kiszeljov a Külügyminisztérium, illetve Molotov emberei voltak, de Molotov 1949-es leváltása után a követség súlya is csökkent.

Közben Szuszlov szférájában viszont erősödött a pártbürokrácia, de ekkor még nagyrészt öncélúan. Már 1945 tavaszán azt kérték Rákositól, küldesse el nekik rendszeresen a párthatározatokat, a fontosabb magyar újságcikkeket, gazdasági és egyéb információkat. Figyelembe véve, hogy ezenkívül részletes információkat küldött Budapestről a szovjet követség, a hírgyűnökség, a szovjet haderő politikai osztálya, majd mindinkább a belügyi, illetve „biztonsági” szervek, a moszkvai pártközpontban pedig módszeresen vezették a külföldi kommunista káderek kartonjait, elképzeltük, mennyi adat gyűlt össze Szuszlov íróasztalán; ezeket azonban nem volt kinek továbbítsa, ő pedig főleg emigránsok hazatérése, moszkvai utazások, külföldi könyvek kiadása és hasonló szintű kérések engedélyezésével foglalkozott. Sztálin életében sem ő, sem Molotov vagy más vezető szovjet politikusok nem jártak Budapesten (csak a galyatetői csúcsstalálkozón 1949-ben, de az a látogatás nem Magyarországnak szólt), kivéve persze Vorosilovot, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökét.

Vorosilov marsall, bár fényes címek viselőjeként, 1941 óta bukott politikusnak és hadvezérnek számított, akit Sztálin és környezete már semmibe se vett. Ezért ő maga már csak indokolt óvatossággal közeledett egykori barátjához, Sztálinhoz, rajta keresztül befolyást gyakorolni, információkat szerezni a Kreml szándékairól kevésbé lehetett. Vorosilov pozíciójára jellemző Charles Gati közlése: mielőtt elhagyta Magyarországot, amikor is a békeszerződés aláírásával megszűnt a SZEB funkciója, 1947 elején felszólította tisztjeit, készüljenek fel arra az esetre, ha a szovjet hadsereg rövidesen kivonul.⁴ Rákosi szeretett volna erről az eshetőségről biztosabbat tudni, ezért 1947. április végén Moszkvába repült és Szuszlov útján audienciát kért Sztálintól. Sztálin Molotovot bízta meg azzal, hogy közölje Rákosival, mi újság. 1947. április 29-i megbeszélésükön Molotov hosszan kikérdezte Rákosit a magyarországi helyzetről, de megvárta, amíg ő teszi fel a kérdést: „Tudnunk kell, meddig maradnak még Magyarországon szovjet csapatok.” Molotov erre közölte: „Amíg csapataink Ausztriában állomásoznak, állomásozni fognak Magyarországon és Romániában is. Még a Magyarországgal kötött [béke]szerződés ratifikálása után is Magyarországon marad a szovjet csapatok egy része. A helyzet tehát az egész 1947-es év folyamán körülbelül olyan marad, mint amilyen most.”

Rákosi bizonyára őszintén felelte: „Ez számunkra kétségtelenül kedvező, de ne feledkezzék meg arról, hogy a megszálló csapatok fenntartása nekünk nem kevésbe kerül.” Mire Molotov megnyugtatta: a magyar békeszerződés ratifikálása után a Szovjetunió viseli az immár nem „megszálló” csapatok költségeit.⁵ A fenti megbeszélés jegyzőkönyve jól mutatja, mennyire esetleges volt Rákosi kapcsolata a szovjet felső vezetéssel.

³ *Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerk. Kun Miklós és Izsák Lajos. Budapest, 1994.

⁴ Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában.* Budapest, Századvég, 1990.

⁵ *Moszkvának jelentjük.* I. m. 195. p.

1943 vége felé, mikor a Kominternt már feloszlatták, a Hitler által megszállt szláv államok területén megerősödött a partizánmozgalom és közeledett a pillanat, mikor a Vörös Hadsereg az északi és déli szláv államok hatáira érkezik, a szovjet külpolitikában feltűntek egy pánszláv politika elemei. Ezt az elképzelést – melynek Magyarországot súlyosan érintő eleme volt, hogy Sztálin hozzájárult Benes ázsiai ízű ötletéhez, a németekkel együtt a magyarok kitelepítéséhez – felső szinten hamarosan elejtették ugyan, de miután a szovjet hadseregben, az írók, az értelmiség soraiban sokan rokonszenveztek vele, a gyakorlatban még 1-2 évig érezhető volt a hatása. A hangsúlyozott szlávbarátság, a Balkán-konföderáció Moszkva által el nem fogadott, de nem is kifogásolt tervei Magyarországot szűk sarokba szorították, minek sajátos pozitívuma, hogy 1946–48 körül Magyarországnak a szomszéd államok közül Romániával volt a legtűrhetőbb kapcsolata s néhány évre az erdélyi magyarok helyzete is javult, legalábbis Szlovákiához vagy Kárpát-Ukrajnához viszonyítva. Hátrányosan érintette viszont Magyarországot, hogy a párizsi békekonferencián még érezhető volt a megkülönböztetett prosláv politika maradványa.

Sztálin 1943-tól 1947-ig várakozó állásponton volt – milyen engedményeket lehet kicsikarni a nyugati szövetségesektől. Mikor már markánsan kirajzolódott a nyugati engedékenység határai (Finnországban, Görögországban, Iránban) Sztálin politikája megmerevedett, s a hidegháború szellemében teljesen a magáénak tekintette azt az érdekszférát, amit a Nyugat de facto elismert számára – vagyis Európában az úgynevezett népi demokratikus államokat. Ezzel Magyarország és Románia 1947–48-tól, az NDK 1949-től Moszkva szemében egyenlő kistestvérré vált a szláv államokkal, sőt jobb testvérré az addig legtestvéribb Jugoszláviánál.

Az uniformizálás és a vele járó mind aktívabb szovjetizálás káros volt, de Magyarország számára az egyenrangúvá válás szomszédaival új lehetőségeket is hozhatott, ha ezeket a Rákosi-féle vezetés ki tudja használni. Míg a kommunista vezetők egy része arra törekedett volna, hogy az abszolút szovjetlojalitás keretein belül a magyar sajátosságoknak megfelelő szocialista modellt alakítson ki (mint Nagy Imre, Rajk, bizonyos tekintetben még Révai is), a Rákosi–Gerő–Farkas triumvirátus sematikus szovjetizálást folytatott, sőt valami éltanuló, „legjobb tanítvány” stréberséggel törekedtek Moszkva bizalmának megnyerésére.

Az eredmény ellentmondásos volt; már 1950 körül – mint jelentéseikből kitűnik – nemcsak a szomszédok, de a szovjet követség és az ÁVH szovjet tanácsadói is megsokallták Rákosi stréberségét és beavatkozását a testvérpártok ügyeibe, magyarul: hogy folytonosan denúciálta Moszkvában az osztrák, olasz, nyugatnémet, csehszlovák és más kommunista pártokat. (Ez már valószínűtlenné teszi az olykor ma is hangoztatott feltevést, hogy Rákosi 1957-ben még visszatérhetett volna – mindenkinek elege volt belőle.) Másrészt méltányolták buzgalmát Tito befektetésében, gátlástalan hűségét, s ezért nemcsak Sztálin halála után, de még 1956-ban is nehezen szánták rá magukat a Kremlben végleges eljétsére.

Sajátos szerepet játszott az 1948–49-ig igen rossz magyar–csehszlovák viszony. Talán az egyetlen reláció, melyben jobbnak ítélnék Rákosi viselkedését Kádárénál, hogy ő még szót mert – merhetett – emelni bizonyos magyar nemzeti ügyekben (hadifoglyok hazahozatala, a csehszlovákiai magyar kisebbség védelme) Sztálinnál, Molotovnál és Szuszlovnál, ha óvatosan is. A kárpát-ukrajnai magyarság helyzetének firtatásától persze ő is óvakodott. Először csak a kitelepítés és kísérő jelenségei ellen tiltakozott Moszkvában és Prágában is, majd burzsoá nacionalistaként denúciált egy sor csehszlovák kommunistát, Husákot, Clementist, Nosekot, Moskovicsot és másokat, nem is eredménytelenül.⁶ Gerő útján arra is kísérletet tett, hogy vitáját Prágával a Kominform ülésén napirendre tűzzék. Hogy az utókor hogyan minősíti szerepét az addig tényleg magyarellenessé politikát folytató Clementis kivégzésében, Husák és társai bebörtönzésében, megítélés kérdése. Tény, hogy Puskin követ és Szuszlov irodái már nacionalizmussal vádolták, s egyes orosz kollégák hipotézise szerint a Rajk-perrel ezt a vádat próbálta Rajkra áthárítani.

A békeszerződéssel, a jóvátétellel kapcsolatos ügyek a Molotov vezette Külügyminisztériumhoz tartoztak. Ezért Budapesten nagy fontosságot tulajdonítottak a Molotov szűkebb munkatársi köréhez tartozó Puskin befolyásának. 1949-ben, mikor Molotovtól elvették a külügyek irányítását, a fenti ügyek már le voltak zárva. Az új szovjet külügyminiszter, Visinszkij, a békétárgyalá-

⁶ Erről számos adatot soroltak fel a Magyar–Orosz Történet Szakbizottság fent említett ülésén, reméljük, hogy ezek nyomtatásban is napvilágot látnak.

sokon nem sok jóindulatot mutatott hazánk iránt, de úgy tűnik, minisztersége alatt szerencsére nem is igen foglalkozott Magyarországgal. Az ötvenes évek elején Kiszelyov volt a budapesti szovjet követ, de őt az akkor már nagyon elbizakodott Rákosi nem tekintette fontos partnernek. Ha valamiben nem egyezett vele vagy a térséget ellenőrző Bjelkin tábornokkal, akkor Moszkvába repült, egyedül, mindenféle titkár vagy testőr, azaz potenciális ellenőr nélkül – szokatlan ilyen nagy vezérnél –, majd visszatérve közölte, hogy mindent egyeztetett Sztálinnal. (Így járt el például a Rajk-per vádiratával, melynek elkészítésében az ügyészség nem játszott érdemi szerepet.) Sem Kiszelyov, sem Bjelkin nem merete volna felhívni Sztálint, és megkérdezni, tényleg beszélt-e Rákosival és ha igen, mit? Rákosi olykor bizonyára blöffölt és ezzel kockáztatott, de végül is ügyesen lavírozott a Kreml és az egyre növekvő számú magyarországi tanácsadó között. Magyarországon elképzelhetetlen lett volna, hogy a szovjet követ rendszeresen részt vegyen a pártvezetés ülésén, mint az NDK-ban. A tanácsadóknak nem volt döntéshozó hatáskörük és egymással vagy a szovjet követséggel sem álltak rendszeres, szabályozott kapcsolatban. Feltehető, hogy tanácsaik nem is voltak mindig rosszak, de működésük mégis a mind nagyobb zűrzavart és bizonytalanságot növelte. Ismeretes milyen nagyszámú párt, ifjúsági, katonai és biztonsági kádert képeztek ki a Szovjetunióban. Ez a szisztéma később, a tanácsadórendszer felszámolása után is megmaradt, és fontos szerepe volt a vezetők előléptetési rendszerében.

Molotov és Vorosilov kikapcsolódása után a kontaktus a Kremllel még esetlegesebbé vált. Sztálin ritkán adott már egyenes utasítást, az ő óhajait ki kellett találni s ebben Rákosi elég ügyes volt. Amit Rákosi és klikkje rováására írhatunk, nem is az, hogy nem szálltak szembe Sztálin akaratával, hanem a túlbuzgalom. Ha Rákosi olyan bölcs vezér, amilyennek hitte magát, kevesebb utánzás is megtette volna, felfoghatta volna, hogy Sztálinnak a külvilág előtt megjelenő „monolit egység” Patyomkin-fala, a KGST világpolitikai jelentősége fontosabb volt, minthogy ténylegesen mi történik a magyar gyárakban vagy milyen a termelőszövetkezetek szervezésének üteme. Talán sokszor elég lett volna kitételni a „szocialista” vagy „szövetkezeti falu” táblát, a normális élet és termelés felforgatása nélkül.

Hiszen még a néphadsereg fejlesztésében is a külvilág felé mutatott kép volt a fontos. Rákosi rengeteget költött erre az állam sovány kasszájából, pedig a tapasztalt szovjet tábornokok még csak kísérletet sem tettek 1955-ig a néphadsereg betagolására védelmi rendszerükbe. Farkas mint honvédelmi miniszter jól illett ebbe a komédiába – Moszkvából jött, tudott az oroszok nyelvén beszélni, marconább külsejű, mint Bumm tábornok –, de soha azelőtt még csak katona sem volt. (A bolgár pártvezetés igényesebb volt, Rokosszovszkij lengyel hadügyminiszteri kinevezése után ők is kértek egy szovjet marsallt, de Moszkvában ezt szükségtelennek találták.)⁷

Szuszlov hivatalában tudták, hogy Magyarországon nincs minden rendben, hiszen a követség jelentései egyre kritikusabbak lettek és persze följelentésekben sem volt hiány, de a KB vezető munkatársai sem kezdeményezhettek változást Sztálin utolsó éveiben Magyarországon vagy például a nyilvánvalóan sikertelen Tito-ellenes kampányban. Hruscsov szavaival: „Vigyáztunk arra, hogy ne dugjuk az orrunkat Kelet-Európa ügyeibe, hacsak maga Sztálin nem csavarta arra az orrunkat.”⁸ Különben Sztálin uralmának leghomályosabb periódusa a halála előtti egy-két év, de azt tudjuk, hogy éppen a felső vezetést igyekezett állandó létbizonytalanságban tartani. Lehet, hogy új őrsekváltás készült: Berijára 1951-ben kezdték gyűjteni a terhelő adatokat, Molotov feleségét letartóztatták, az 1952-es pártkongresszuson választott vezető szervekből kihagyták az addigi hatalmasságok nagy részét, új, a korábbiaknál nagyobb cionista „ügy” előkészítésébe fogtak, amelynek magyar verziója az első lépésekből ítélve igen széles körű személyi konzekvenciákkal járt volna, a Slansky-ügyhöz hasonló nagyságrendben.

Most, hogy ismerjük a jelentések (és feljelentések) nagy részét (bár még nem ismerjük például Jemeljánovnak, 1949-től 1955-ig az ÁVH főtanácsadójának jelentéseit), elmondhatjuk, hogy nem adnak hű képet az akkori Magyarországról. Alig van szó bennük a tömeges letartóztatásokról és műperekéről, a termelőszövetkezetek szervezésének erőszakos módszereiről, vagy éppen a nép érzelmeiről a megszálló hadsereg iránt. Mégis leleplezték a gazdaság és főleg a mezőgazdaság kritikus helyzetét, felhívták a figyelmet Rákosi őszintétlenségére, valamint arra, hogy az értelmiség és az írók

⁷ Ugyanott

⁸ *Khrushchev Remembers*. Harmondsworth, Penguin, 1977. 1. kötet. 386. p.

körében általánosak a „burzsoá, antimarxista nézetek”. Ami engem leginkább meglepett e jelentéseket olvasva, az, hogy Révai József, akit a kortársak a mindenkori moszkvai vonal kemény végrehajtójának tekintettek, a követség és fő besúgója, Gergely Sándor szerint elfajzott liberális, aki fő feladatának tekinti az irodalom frontján rágszáló kártevők védelmét, a „népies nacionalista” Veres Pétertől a „burzsoá nacionalista” Lukács Györgyig. Filippov követségi tanácsos 1952. novemberi jelentése szerint Révai káros módon az ultrabalos írókra irányítja a fő tüzet, ezzel „lényegében támogatva azoknak a burzsoá íróknak és kritikusoknak a harcát ellenük, akik az új magyar irodalom kialakulásának akadályai”.⁹ Ilyet a tanácsos csak akkor írhatott le az MDP fő ideológusáról, ha Moszkvában már foglalkoztak leváltása gondolatával. Nem véletlen, hogy Révait 1953 júniusában nem hívták meg Moszkvába a két pártvezetés tanácskozására, majd kítették a kormányból és a PB-ből – ki tudja, mi vár rá, ha Sztálin néhány hónappal tovább él?

Sztálin halála után egyszerre kiderült, hogy Molotov, aki újra külügyminiszter lett, olvasta Kiszelyov Visinszkij által figyelemre sem méltatott követi jelentéseit: magához rendelte és őszinte véleményét kérte Rákosi politikájáról. Az új szovjet vezetés ekkor ugyanis sürgős szükségét érezte a „népi demokráciákkal” való megfelelő és szabályozott kapcsolat kialakításának, az itteni helyzet normalizálásának. Ebben a kezdeményezők – mai ismereteink szerint – Berija, Molotov és Malenkov voltak, de nem azért, mintha „liberalizálni” akartak volna, hanem inkább rendet teremteni, félreállítva az addigi vezetés bal- és jobboldali elhajlóit. Rákosi egyeduralmából – mint Sztálinéból is – elegendő volt, s Pesten is jobbnak láttak, akárcsak a Kremlben, egy „trojkát” (Rákosi, Nagy Imre, Gerő), melynek tagjait ki is játszhatják egymás ellen. Ezt tették másfél éven át, s ezt jobb magyarázatnak tartom Nagy felemelkedésére, mint képzelt (semmivel sem bizonyított) kapcsolatait Berijával és Malenkovval, akik ekkor éppen egymás ellen fenték a kést.

A Kremlben folyó hatalmi harcokról ma is vita folyik az orosz irodalomban.¹⁰ Eszerint Sztálin halála előtt a valódi döntéseket hozó „trojka” tagjai Malenkov, Berija és Bulganyin, Sztálin halála után pedig Malenkov, Berija és Molotov, akit az elnökségbe is visszavettek. Az első ember mindenképpen Malenkov volt, Hruscsov pozíciója a leginkább vitatott, de abban megegyezik a szakirodalom, hogy ő memoárjaiban alaposan felértékeli saját szerepét például Berija „hidegre tevéseiben”. Miután Malenkov miniszterelnököt 1953. március 14-én felmentették a KB első titkárságából, Hruscsov egyelőre informálisan erre a helyre lépett, és a „trojka” „csetverkává” alakult: Malenkov, Berija, Molotov, Hruscsov. A népi demokráciákat illetően fő gondjuk az NDK normalizálása volt, amit leginkább Berija szorgalmazott. (A magyarul kissé suta „új szakasz” kifejezés is fordítás az NDK-ra vonatkozó szovjet párthatározatból.)

1953. június 17-én Beriját Berlinbe küldték, a berlini demonstráció letörésére. A három nap, amíg ott tartózkodott, elég volt az ellene irányuló egységfront létrehozására és letartóztatása előkészítésére. Halálraítéltként hangoskodott már a szovjet és magyar pártvezetés nevezetes júniusi tanácskozásán is, jóllehet ezt ő nem tudta. Ha az ő jelöltje Nagy Imre, vele bukik. Rákosi kísérletezett is ilyen összefüggés konstruálásával. A szovjet és magyar vezetés 1954. május 5-i találkozásán megpróbálkozott azzal, hogy az 1953. júniusi „új szakaszt” Berija provokációjának minősítse. Az addigra az élre tört Hruscsov ezt indulatosan utasította el. Hruscsov e válasza álljon itt végszóként, mert ez a legjellemzőbb az új szovjet vezetés 1953 és 1956 közti magyarországi politikájára:

„Rákosi elvtárs Berija provokációjával magyarázza a hibák éles felvetését, és azt hiszi, hogy miután Beriját agyonlőttük, agyon kell lönni a kritikát is. Ez így nem helytálló. Hibák tényleg voltak, és azokat mi is bíraltuk, nemcsak Berija...

⁹ Idézi Hajdu Tibor: Magyar irodalom Moszkvából nézve – 1952. *Mozgó Világ*, 1993. 3. sz. 23. p.

¹⁰ Legújabbán Ju. M. Zsukov: Borba za vlaszty v partijno-goszudarsztvennüh verhah SzSzsZR vesznoj 1953 g. In *Voproszi Isztorii*, 1996. 5–6. sz., és az ennek nyomán kibontakozó vita.

Rákosi elvtárs idős és tapasztalt kommunista, kell, hogy bátorságot találjon a hibák elismerésére, és élére álljon azok kijavításának. Nagy elvtárs a másik végletbe esik. Ő helyesen bírált, de nem helyes csak a hiányosságokat látni és csak erre irányítani a párt figyelmét, hanem helyesen kell értékelni az elért eredményeket is... Nagy elvtárs hibákról, Rákosi elvtárs az eredményekről beszél, ezért mondják, hogy a pártnak kettős vonala van, és ez rendkívül káros...”¹¹

¹¹ Az 1954. május 5-i találkozó jegyzőkönyvét Rainer M. János és Urbán Károly közzélték: „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–55-ben. *Múltunk*, 37. évf. 1992. 4. sz. 124–148. p.

Valerij Muszatov

SZOVJET–MAGYAR KAPCSOLATOK, 1953–1956

Előadásomban két témát szeretnék érinteni: milyen volt a szovjet–magyar kapcsolatok jellege 1953–1956 között, és milyen lépéseket tett a Szovjetunió és az SZKP vezetése a magyarországi helyzet normalizálása és a robbanás megelőzése érdekében.

*

A Szovjetunió háború utáni külpolitikáját Kelet-Európa vonatkozásában három alapvető cél határozta meg: a baráti kapcsolatok ápolásával erősíteni a régióban Moszkva befolyását; nem engedni a német revansizmusnak az USA és más nyugati hatalmak által támogatott feléledését; megteremteni a feltételeket a szocializmus felépítéséhez ezekben az országokban. A szovjet politikusok értésre adták, hogy a kelet-európai országok függetlenségének garanciája a Szovjetunióval való együttműködés. A kelet-európai szovjet befolyás alapját, a szovjet zóna területi állandóságát a második világháború győztes hatalmainak potsdami egyezménye teremtette meg. Az 1975-ös helsinki zárónyilatkozatban ez az állapot tükröződött vissza. Európában új realitás csak 1990 után kezdődhetett.

A Szovjetunió külpolitikájában állami nagyhatalmi érdekek keveredtek ideológiai, pártpolitikai motívumokkal. Primátusa természetesen az állami érdekek volt, ezt érvényesítette Sztálin, mint ahogy utódai is.

Sztálin halála vízválasztó volt a Szovjetunió és a szocialista tábor életében. A kiütkezés, a sztálini gyakorlattól, az egyszemélyi diktatúrától, az imperializmussal szembeni konfrontációtól való távolodás szinte a temetést követő napon megkezdődött. Az utódok (ti. a sztálinisták és a leninisták) közötti viták, a hatalmi harc a Kreml birtoklásáért 1957-ig elhúzódott. A magyarországi változásokat is ebben a kontextusban, Hruscsov és a Malenkov–Molotov-csoport szembenállásában kell vizsgálni. A desztalinizáció és a torzulások kijavítása ellentmondások közepette zajlott a XX. kongresszusig, és azt követően, a hatvanas évekig is, a neosztálinista hullám kezdetéig. A politikus Hruscsov mint reformer impulzív, de ellentmondásos alak volt. Pártvezéri helyzete is csak fokozatosan szilárdult meg 1953–1956 között.

Az ötvenes évek végén a külpolitikában, a Nyugathoz való közeledést és a vele való dialógusteremtést illetően Moszkva csak részsikereket ért el. Ez hozta magával azt, hogy a népi demokratikus országokkal meglévő kétoldalú kapcsolatokat, amelyek barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződéseken nyugodtak, az NSZK-nak a NATO-ba való belépése után a Varsói Szerződés létrehozásával erősítették meg. Kialakult a bipoláris világrend. Négy kelet-európai országban szovjet csapatok állomásoztak. Ezzel párhuzamosan folyt a közös gazdasági szervezet kiépítése, olyan szellemben, hogy az egy zárt piac keretei között majd segítse tagjai gazdasági fejlődését és érdekeik egyeztetését.

1954–55-ben vette kezdetét a szocialista országok párt és állami vezetőinek hagyományos találkozóinak sora, csakúgy mint az aktuális problémák megvitatásának (ezek leggyakrabban az ideológia, az agrárátalakítás és a külpolitika területét érintették) szentelt csoportos konzultációk gyakorlata. Moszkvában ezt értékelték a partnerekkel való normális kapcsolatokon, valamint azt,

hogy a partnereknél közreműködnek az új rend erősítésében, és elősegítik annak szélesebb társadalmi támogatottságát. A kinyilatkoztatott egyenlő jogok, a szuverenitás és a függetlenség tiszteletben tartása ellenére a szovjet vezetés ugyanakkor nem ritkán be is avatkozott a népi demokráciák belső, különösen pártügyeibe.

Szeretném azonban azt is hangsúlyozni, hogy 1953 után a vezetők kapcsolatai jóval civilizáltabb formákat öltöttek. A szovjet közreműködés tanácsokat, ajánlásokat jelentett, és azokat nem kísérte megtorló számonkérés. A szovjet vezetők hozzáállását paternalistának is lehetne nevezni – olyan volt ez, mint amikor a nagyobb testvér megleckézteti a nem igazán okos kistestvéreket. Azt megértetni, hogy a szocialista országok vezetése autonómok, hogy önállósulniuk kell, és hogy a felelősséget maguknak kell vállalni saját népük előtt, olyan folyamat volt, ami következetes és kemény munkát igényelt. A kelet-európai rezsimek „gyenge lábakon” álltak, a nép és a hatalom között nagy volt az ellentét. Számukra a moszkvai támogatás ezért is létfeltétel volt, ami viszont egyet jelentett a függőséggel.

1953 után a politikai korrekciók Moszkva kezdeményezésére történtek. Ez teljes mértékben igaz Magyarországra és az MDP vezetése esetében is. Hogy mennyire komolyan vették az 1953. júniusi magyar változásokat és helyeselték az új vezetés Rákosi–Nagy-féle felállását, bizonyítja, hogy az SZKP KB Elnöksége folyamatosan figyelemmel kísérte, hogy a magyarok hogyan valósítják meg a kapott tanácsokat. Nem volt más iniciativa. A bizalom váltakozott a bizalmatlansággal. Erről a budapesti szovjet követség dokumentumai is tanúskodnak, ugyanúgy mint a külügyminisztériumi apparátus Molotovnak, illetve az SZKP KB Elnökségének átküldött feljegyzései.

Igy 1953-ban a szovjet külügyminisztérium azt észrevételezte, hogy a magyarok „néhány súlyos hibát” követtek el, és „hiányosságok tapasztalhatók” a Moszkvából kapott tanácsok gyakorlatba való átültetését illetően. Kiemelték, hogy Rákosi és Nagy beismerte: az MDP KB nem tett meg mindent a párt mozgósítására a KB júniusi plénumban hozott határozatok megvalósítása érdekében. Az SZKP KB-nak küldött levél szerint erről a két magyar vezető azt mondta, hogy intézkedések történtek a téziseknek a pártszervezetekhez való szétküldéséről, azért, hogy ott jobban megértsék a júniusi plénum határozatait. A helyzet azonban, amint ezt Moszkva is észrevételezte, ennél jóval bonyolultabb volt. A szovjet követség értékelése szerint a plénum határozatait nem ismerte sem a párt, sem a nép, Nagy parlamenti programja pedig, amely ráadásul „hibás tételeket” tartalmaz, a legkülönbözőbb híresztelések útján terjedt el, és a lakosság nem is értette. Sok kérdésre még a pártszervezetekben sem lehetett választ kapni. Ellentmondásos helyzetben volt a sajtó is.

A szovjet vezetést különösen a parasztság körében történtek nyugtalanították: a termelőszövetkezetekből való tömeges kilépések és a vagyon széthordása. Ezzel kapcsolatban 1953 októberében Rákosi Mátyásnak azt tanácsolták, hogy lépjen fel a termelőszövetkezetek szétzüllésztése ellen, s hogy megszilárdításukra hozzanak politikai és gazdasági intézkedéseket, de úgy, hogy közben kerüljék a dolgozó parasztsággal szemben az erőszakot.

A második probléma, ami Moszkvában izgalmat okozott, az egység hiánya, a Rákosi és Nagy közötti ellentét a magyar párt csúcsain. A szovjet követ a helyzetet Naggyal, Farkassal, illetve Gerővel való beszélgetéssel próbálta orvosolni. A Nagyhoz való viszony bonyolult volt. Az azonban tény, s ezt hangsúlyozni kell, hogy Nagy Imre is, aki „az MDP KB-ben kialakult helyzet és Rákosi et. tevékenységének értékelésében erősen szubjektív véleményt nyilvánított”, olyan információkkal szolgált, hogy „Rákosi et. az MDP KB munkájának javítása érdekében nem alkalmazta kellő mértékben a Moszkvában a magyar elvtársaknak adott útmutatásokat”. A Nagy Imrétől kapott tájékoztatás alapján jelenthette a szovjet követ, hogy Rákosi nem ért egyet a moszkvai intenciók némelyikével, különösen azokkal, amelyek az MDP vezetési hibáit kritizálták, és azt is, hogy hasonló az álláspontja a propagandát irányító Horváth Mártonnak is. Moszkvában megjegyezték, hogy Rákosi nem informálja eléggé Kiszeljov követet.

1953 novemberében a szovjet külpolitikai szolgálat úgy értékelte a magyar helyzetet, hogy a júniusi moszkvai találkozótól óta ott komoly munkát végeztek. A szociális szférába történt tőkeátcsoportosítás révén annak hiánya 20,6 milliárd forintból 16,8 milliárdra csökkent. Növekedett mind a termelőszövetkezeti, mind az egyéni parasztok jövedelme. Kimutatható az anyagi gyarapodás. A dolgozók jövedelme 4,5 milliárd forint, ebből a munkásosztály 1 milliárddal részesül. Rendelkezéseket hoztak a törvényesség helyreállítására: a börtönökből 21 ezer, a munkatáborok-

ból 10 ezer ember szabadult. Eltörölték több mint 400 ezer ember büntetését. Megszüntettek 650 ezer eljárást. Határozott intézkedések történtek a párt demokratizálására, helyreállították a kollektív vezetést.

Ugyanakkor „komoly mulasztások is kimutathatók” a meghozott határozatok végrehajtásában. Mindenekelőtt abban, hogy a vezetés részéről nem kapott kellő figyelmet az ipar és a mezőgazdaság. A termelészövetkezeti szektorban a helyzet továbbra is feszült. Nyilvánvaló a helyi szervek rossz munkája; nincs semmi tekintélyük a lakosság előtt. A munkás-paraszt szövetség erősítése mindenekelőtt a munkásosztály jólétének növelésétől függött. Ilyen programja az MDP-nek azonban nem volt. A munkások reálbére kimutathatóan csökkent (1953-ban az 1949-esnek csak 79,8 százaléka). A kivezető út – tanácsolták a magyaroknak –, amint azt a cseheknek megmondták, helyreállítani a reálbérek 1950-es szintjét, s aztán tovább előre.

A szovjet követ beszámolt az MDP ideológiai és felvilágosító munkájának súlyos hiányosságairól. Születtek bizonyos deklarációk a pártmunka átalakítására, a gyakorlatban azonban nem történt semmi. A követség feltétlenül szükségesnek tartotta a népfront problémájának tisztázását, mert az nem kap elegendő támogatást az MDP-től. Megjegyezték, hogy Nagy Imre is hasonló véleményen van.

A fő probléma a követségi értékelés szerint az, hogy a Politikai Bizottságban nincs meg a „kellő összeforrottság”. Rákosi a fő kérdéseket máshogy ítéli meg, mint Nagy és Farkas. A munka a régi rend szerint megy. A PB-ben a fő kérdésekről csak hárman nyilvánítanak véleményt: Rákosi, Nagy és Gerő, a többiek hallgatnak. A párt alsóbb szintjein tudnak az egység illetlen hiányosságairól és az ellentétekről. A szovjet külügyminisztérium a továbbiakban levonja a következtetést: bár Rákosi nemrég kijelentette, hogy a magyar elvtársaknál nem merült fel a moszkvai döntőbíráskodás kérdése, az azonban szükségesnek látszik, hogy a magyaroknak tanácsokat adjanak az MDP KB vezető magjában az egység és az összeforrottság bizonyos fokú erősítésére.

Igen lényeges, hogy az SZKP vezetését nyugtalanította az MDP-n belül kibontakozott harc. 1953-ban, noha Nagy Imre parlamenti programbeszédében a szovjet elemzők már akkor is egy sor hibás tételt találtak, e téren még többé-kevésbé objektív következtetésre jutottak, 1954-re azonban ez szemmel láthatóan eltolódott a miniszterelnök tevékenységének kritikája felé. De ezzel együtt is, továbbra is határozott nyomást gyakoroltak Rákosira – különösen a rehabilitációk lassúsága miatt. A szovjet követ az 1954-ben történekből azt a következtetést vonta le, hogy „az MDP vezető szerepe, ami a magyar népi demokrácia alapfeltétele, meggyengült a párt vezetésében elengedhetetlenül szükséges lenini egység hiánya miatt. A jobboldali opportunisták nézetek követői, élükön Nagy Imrével, megtörni igyekeznek a szocialista iparosítást, fellépnek a nehéz-ipar kiemelt fejlesztése ellen, gyengítik a munkatermelékenység növelésére hozott párterőfeszítéseket az ipar és a mezőgazdaság területén. ...A jobboldali opportunisták, akik gyakorlatilag az osztályellenség ügynökeiként léptek fel, gyengítették a munkásosztály és az MDP vezető szerepét, megrendítették az országban a népi demokratikus rendet, ami lényegében egyet jelent a kapitalizmus előtti behódolással. Csak az SZKP vezetése részéről megnyilvánult segítséggel tudtak magyar barátaink úrrá lenni ezeken a veszélyes tendenciákon” – hangsúlyozta a követ. Megjegyezte, hogy Nagy Imrét Vas Zoltán, Horváth Márton, továbbá Farkas Mihály, Apró Antal, Kis Károly és Dógei Imre is támogatja.

Jurij Andropov kritikával illette Rákosi Mátyást is: nincs hatása a Minisztertanács munkájára, elerőtlenítette a Politikai Bizottságot, s mint első titkár, Nagy Imre tevékenysége bírálatában nem áll a kötelező elviség talaján, ezzel szűkíti az egyes észrevételek hatékonyságát és a vita lehetőségét. A követ is jelenti Moszkvába a szovjetellenes jelenségek erősödését, és példaként az 1954-es Nemzetközi Főiskolai Játékokon tapasztalt magyar nézői reagálásokat hozza fel. A jelentések visszatérő témája a magyar társadalomban a burzsoá nacionalizmus veszélye.

Ezeknek az értékeléseknek a tükrében érthető az az intézkedések, amelyeket 1955-ben hoztak Nagy Imre ellen. Megkezdődött a „jobboldali elhajlás elleni harc”. Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy Moszkvában nem tört ki örömmujongás Rákosi ténykedése okán sem: tisztában voltak azzal, hogy Magyarországon a problémák ettől nem csökkentek. (Az ÁVH volt vezetőjének, Péter Gábornak 1956 nyarán az SZKP KB-nek írt levele újból előtérbe állította Rákosinak a törvénysértésekben való részességét.)

Andropov tudósította Moszkvát arról, hogy a jobboldali opportunistákkal vívott harc az MDP vezetése számára „nehéz feladat”, mivel a jobbos hangulat „eléggyé eluralkodott. ... Nagy Imre és társai ezt fel is fogták”. A követ értékelésében Nagy tevékenysége kétszínű. (Moszkvának ígéretet tesz a hibák kijavítására, ezt azonban nem teszi meg, sőt a későbbiekben egyet nem értésének is hangot adott a Moszkvából neki címzett kritikái észrevételeket illetően.)

A szovjet követ további megjegyzései kedvezőek, például: Nagy körül kialakult egy külön politikai platform. Megerősíti, hogy az MDP-ben a baloldali hibák sokkal mélyebben gyökereznek, mint az úgynevezett jobboldali elhajlásé. A Politikai Bizottság a mai formájában nem tudja vezetni az országot. Rákosi újból diktatórikus módszerek alkalmazására törekszik. Nagy Imre Nógrádi Sándort, Szántó Zoltánt, Dögei Imrét, Kádár Jánost, Kovács Istvánt be akarja vinni a PB-be. A KB-be kooptálni kívánja Donáth Ferencet. Az MDP KB – jegyezte meg a követ – nem támogatja ezeket a javaslatokat.

A követ értékelésében Nagy Imre kritizálása keveredik annak hallgatólagos elismerésével, hogy egy sor kérdésben igaza van. Ez lehetett annak háttérében is, hogy az MDP KB tagjai a plénumokon hiába „köszönték meg” az SZKP segítségét, az 1955-ös márciusi plénum munkájában Szuszlov is részt vett.

Az SZKP XX. kongresszusa után a Rákosi-vonal csődjének beismerése már csak idő kérdése volt. Moszkvában azonban szemmel láthatóan halogatták a döntést az első titkár személyéről. Így aztán 1956 júliusában az SZKP-nek igazi krízis közepette kellett megoldást találnia az MDP vezérkarának megújítására. Kezdetben az első titkári posztra Hegedüst gondolták. Mikojan Kovács István jelölését fontolgatta. Végül is – amint ezt később Hruscsov is elmondta – Moszkvában a „tapasztalt elvtársaknak” adtak lehetőséget, és egyezsége jutottak Gerő jelöléséről. Ez durva hiba volt. Biztos, hogy akkor még voltak más variációk is. A magyar Politikai Bizottság azonban győzött a konzervatívok alkuja.

A budapesti szovjet nagykövetség Rákosi eltávolítása után egy hónappal konstata, hogy a helyzet az országban bonyolultabbá vált, azért, mert az MDP vezetése a XX. kongresszus után nem cselekedett határozottan és világosan. A vezetés széthúzó volt. Megjegyezték, hogy az 1956-os júliusi plénum határozatai tisztáztak bizonyos dolgokat, a helyzet azonban továbbra is zavaros: „Barátaink eddig még nem értek el jelentősebb sikereket a hatalom megerősítéséért vívott harcban.” Amíg korábban, 1955-ben a követség csak tapogatózkodott Nagy Imrét és társait illetően, most a követ azt kérdezte Moszkvától: mi legyen Naggyal?

Mit tanácsolt vajon Andropov, a követ? Az természetes, hogy a követ azoknak az ajánlásoknak a szellemében dolgozott, amelyeket neki az 1956 nyarán Budapestre érkezett Szuszlov és Mikojan adott át. Ezek a tanácsok azonban nem vallottak különösebb éleselméjűsége. A budapesti követ hagyományos megoldásokat javasolt, amelyek szemmel láthatóan a helyzet evolúciójának ismeretén alapultak. A felkelés lehetőségére komolyan akkor még nem gondoltak. Júliusban azonban már kidolgozták a Különleges Hadtest és a magyar katonaság és rendőrség együttműködési tervét rendbontások esetére. Ezek viszont csupán papíron léteztek a továbbiakban is.

Az SZKP KB Elnökségéhez írt feljegyzésében augusztus végén a szovjet követ javaslatot tett egy Dobi, Gerő, Kádár, Rónai, Hegedüs alkotta delegáció moszkvai meghívására hivatalos tárgyalásra. A Magyarországon zajló vitákkal kapcsolatban Moszkvában tervbe vették egy a szocializmus építésével kapcsolatos elméleti jellegű cikksorozat megjelentetését. A követ azt kérte, hogy 1956 végéig küldjenek Magyarországra neves szovjet pártemberekkel álló delegációt. Javasolta, folytassanak nem hivatalos megbeszélést a szabadságukat a Szovjetunióban töltő Gerővel, Kádárral, Rónaival és Horváth Mártonnal. A szovjet követ véleménye szerint erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében, hogy Tito és a jugoszlávok elismerjék az MDP vezetését. A követ végül azt javasolta, hogy Gerő és Nagy üljenek le tárgyalni. Ha pedig Nagy nem gyakorol önkritikát, ezzel mint szakadár és mint ellenzéki leleplezi magát. Andropov ajánlotta, hogy Gerőnek világosan adják tudtára, hogy Moszkva egyáltalán nem óhajtja Nagyot a pártvezetésbe. Ami pedig Rákosi hazatérési szándékát illeti, ez a követ ellenkezésével találkozott, és Gerő sem akarta. A követséget aggasztotta a szovjetellenesség növekedése az országban, az értelmiség ellenzéki, Petőfi Kör-ös tevékenysége.

1956 októberében, ahogy a helyzet egyre romlott, a szovjet vezetés a nagykövetség aggodalmat keltő jelentései alapján novemberre tervbe vette Hruscsov budapesti látogatását. A követség

komoly megfontolásra ajánlotta a lengyel események megvitatását a magyarokkal. (Hruscsov novemberben meg is érkezett Budapestre, de ekkor már a Kádárral való ismerkedés volt a cél.) Moszkva nem ellenezte Farkas Mihály letartóztatását. Tervek készültek a gazdasági megsegítésről, és Magyarország külső adósságai fedezetül szolgáló garanciális valutaalap létrehozásáról.

Még 1956 elején Rákosi hitelkérelemmel állt elő, kérte a mentesítést a magyarországi német javak, különösen annak osztrák része utáni törlesztési kötelezettség alól, kérte továbbá a haditechnikai beszerzések, benne a csehszlovákiai harckocsivásárlások mérséklését, és azt, hogy biztosítsanak 100 ezer tonna szovjet gabonát. Vorosilov és Mikojan a felvetések többségére akkor még negatív választ adott. 1956 őszén azonban már teljesen más volt a reakció. Az 1956. október 10-i egyezmény szerint a Szovjetunió kész volt 100 millió rubeles hitelt biztosítani Magyarországnak számára (60 milliót áru, 40 milliót szabadon felhasználható konvertibilis valuta formájában). A szovjet hitelt bizonyos mértékben csökkentette, hogy Magyarország kötelezettséget vállalt a „Bauxit” nevű uránvállalatba való saját beruházásra.

Amint azt tudjuk, a fukar duplán fizet. 1957 márciusában a Szovjetunió a fegyveres felkelés következményeinek felszámolásához mind konvertibilis valutában, mind nyersanyag és áru formájában, illetve a hadiiparból származó jövedelmek elmaradása miatt kénytelen volt sokkal nagyobb árat fizetni: Moszkva nyakán maradtak ugyanis a korábban Magyarországnak szánt fegyverfeleslegek.

Lényegében tehát azt mondhatjuk: 1953-tól a szovjet vezetés már érzékelte a magyar helyzetben rejtőző komoly problémákat, és arra törekedett – megelőzendő a krízist –, hogy stabilizálja szövetségese helyzetét. Komoly beavatkozás azonban csak 1953-ban történt. Mindaz azonban, amit a szovjet vezetés tett, megmaradt az MDP politikájának korrigálását jelentő kereteken belül, arra irányult tehát, hogy a legszembevetőbb politikai hibákat, tévedéseket kiküszöbölje. Ehhez a már ismert megoldásokat alkalmazták: tanácsok, instrukciók a párt legfelsőbb vezetésének, gazdasági segítség. Ahogy folyt a harc a hatalomért a szovjet vezetésen belül, ahogy a desztalinizáció zajlott, úgy avatkozott be a szovjet vezetés az MDP politikájába – hol közvetlenül, hol burkoltan. Ezt bizonyítja a moszkvai káderpolitika is. Nem volt bőséges a választék. Moszkva szemében Nagy opportunistának volt, Kádárt nem ismerték eléggé, s tartottak attól, hogy 1951–1954 közötti törvénytelen börtönbüntetése okán ő a „sértett ember”. Az olyan, lényegében már önmagát túlélt politikusfigura pedig, mint amilyen Rákosi volt, ezt a helyzetet használta ki – mindazzal együtt, hogy ereje már rég megkopott. Az SZKP helyzetértékelései és politikai prognózisai sem tanúskodtak mindig mélységről, alaposságról. Az idejétmúlt, konzervatív klisék küzdöttek a politikai újítási kísérletekkel. Ám a valóságban még a XX. kongresszus után sem akadt senki sem, aki levonta volna a következtetést, hogy a sztálini rendszer zsákutca, s hogy a kommunista párt politikájának kardinális megváltoztatására van szükség. Azt, hogy az 1956-os felkelés az államszocializmus globális krízisének jele, s hogy a Szovjetunió kelet-európai politikájának hiányosságai szolgáltatták az egyik okot az 1956-os népmozgalmakhoz, csak később ismerték fel. A szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata – amint az ismeretes – tartalmazott néhány önkritikus elemet. Ami pedig a hozzászólók véleményét illeti: Nagy Imre egyes hiteles megjegyzései és reformer szemléletű javaslatai nem jobboldali revizionizmusként értékelendők. A helyzetet bonyolította a szovjet–jugoszláv ellentét a „nemzeti kommunizmus” kapcsán. A moszkvai vezetés számára a magyar felkelés – nem úgy, mint a lengyel események – bizonyos értelemben a váratlanság erejével hatott. A Kreml nehéz választás elé került. A kapkodás és a zavarodottság napjai után október 31-én döntés született: ismét erőt kell alkalmazni, Budapesten másik kormányt kell hatalomba helyezni.

A döntés meghozatalában nemcsak az SZKP vezetésének belpolitikai megfontolásai játszottak fontos szerepet. Hozzájárult ehhez Kína és a magyar nemzeti kisebbségekkel rendelkező, szomszédos szocialista országok állásfoglalása is, ugyanúgy mint a szuezi válság. Amint az újonnan napvilágra került dokumentumokból kiviláglik, Hruscsov nem tartott az Egyesült Államok beavatkozásától, nem félt attól, hogy Magyarország miatt nagyobb európai konfliktus robbanhat ki, bár a nyugati határokat minden eshetőségre készen szovjet hadosztályokkal fedette le.

Véleményem szerint az 1956-os magyar eseményeket úgy kell értékelnünk, mint nemzeti-felszabadító felkelést, amelyben a magyar nép egy valóságos totalitáriánus hatalom ellen lépett

fel saját függetlenségéért és szuverenitásáért. Az is kétségtelen továbbá, hogy a külső beavatkozás erősítette a belső összefogást.

Az első értékelések – köztük Kádár beszédei is – a felkelés kirobbanásáról szóltak. A Kádár-kormány az 1957-es moszkvai tárgyalások előtt az októberi–novemberi események ellenforradalmi felkelésként való minősítését szorgalmazta. A közös közlemény szövegébe – azt pontosítandó – bevették az „ellenforradalmi lázadás” kifejezést. Az ellenforradalmi tendenciák meglétét nem tagadta Nagy Imre sem. Nehéz is lett volna nem észrevenni azokat, annál is inkább, hiszen 1990 után maga Antall József is beszélt a szocialista rendszer megbuktatására törekvő keresztény-konzervatív irányzatokról. Ám valamennyi politikai áramlat közül mégis az volt a legerősebb, amelyik a szocializmus „megtisztításáért”, a népi demokrácia megőrzéséért szállt síkra. Nagy Imre miniszterelnök meg akarta őrizni a szocialista rendet. A szocialista, kommunista Nagy Imre személye még ma sem elfogadható sok akkori radikális számára.

A népi fellépéseket aktivizáló és a felkelést kiváltó okok között mindenekelőtt az MDP pártot féltő belső ellenzékének tevékenységét és ennek továbbgyűrűző hatását kell említenünk. A reformer (Nagy Imre) és a centrista (Kádár–Marosán) csoport határozottan kiállt a konzervatív-dogmatikus Rákosi-csoporttal szemben, és a rendszer megóvása érdekében fellépett az MDP politikájának megújítása érdekében. A Nagy és Rákosi (illetve követője, Gerő) közötti harc egyszerre verte szét a pártot és züllesztette szét a hatalmat.

A pártellenzék számára a politikai váltáshoz a nép fellépése szolgáltatta a legmeggyőzőbb érvet. A pártellenzék aktív szerepet játszott a felkelésben. A felkelés későbbi menete, az utca eseményei, a szélsőséges csoportok fellépései azonban sok tevékeny politikusnak, köztük az ellenzéki kommunistáknak is áthúzták a számításait. A felkelés gyakorlatilag kicsúszott az ellenőrzés alól. A hatalom megtartása érdekében komoly engedményeket kellett tenni, köztük külpolitikaiakat is. Itt történt meg a szakítás Nagy és Kádár között, itt jelent meg a két történelmi alternatíva.

Minden további eseményt az erők játéka, a Szovjetunió „reálpolitikája” befolyásolt döntően. Az adott történelmi helyzetben Hruscsov nem léphetett volna mást. Bizalmával Kádárt, a reálpolitikust tüntette ki. Kádárnak és elvárásainak természetesen volt egyfajta társadalmi bázisa, hiszen máskülönben nem tudták volna végigvinni az ország konszolidációját. Csak szovjet tankok segítségével ezt nem lehetett volna megcsinálni. Azt is el kell mondani, hogy mind Nagy, mind Kádár magyar hazafi és egyben kiemelkedő politikus volt. Mindegyiküknek megvan a maga történelmi helye és saját nézetrendszere a nemzeti érdekek védelméről. És mindkettőjüknél megtalálhatók bizonyos „rossztétemények” is, amint azt a régi kommunista politikusokról szólóan Margaret Thatcher megjegyezte: egyikük sem volt angyal, mindegyiküknek megvolt a saját „sötét foltja”. Magyarország mindhárom kommunista vezetőjére, Rákosira, Nagyra és Kádárra is tragikus vég méretett ki. Nagy Imre gondolatai, ahogy a Prágai Tavasz vezéralakjainak tervei is, megvalósíthatlanok maradtak. Végző soron azonban a „kádárizmus” hatvanas–hetvenes évekbeli reformprogramja tette lehetővé Magyarország számára a békés átmenetet demokratikus fejlődéshez és a piacgazdasághoz.

Most, negyven évvel a történetek után adódik lehetőség arra, hogy 1956 őszének eseményeit, tendenciáit higgadtabban, politikai szenvedélyektől, címkézésektől mentesen elemezhessük. 1956 egésze Magyarország történelmének dicső, ugyanakkor tragikus fejezete. Kíváncsú lenne, hogy ne ossza meg a szabadság és a demokrácia útjára lépett népeinket.

(Ford.: Ságvári György)

SZOVJET DÖNTÉSHOZATAL, 1956. OKTÓBER 23–30.

Az utóbbi egy-két esztendőben az '56-os magyar forradalomra vonatkozóan tetemes mennyiségű dokumentum került elő az oroszországi levéltárakból. Ezek alapján képet nyerhettünk arról, hogy mit tett a szovjet hatalmi gépezet az 1956-os magyar válság „megoldásáért”. A hogyanról és a miért-ről pedig, vagyis arról, hogy a moszkvai döntések Magyarországról milyen körülmények között és milyen tényezők hatására születtek azokban a kritikus napokban, hogy voltak-e döntési alternatívák, nézeteltérések vagy esetleg személyi összecsapások a magyar kérdés körül a szovjet vezetőségben, mindezekről a kérdésekről sokkal kevesebb megbízható információval rendelkezünk, s amit tudni lehetett, azt is inkább a közvetett források, visszaemlékezések, mintsem konkrét történeti adatok alapján tudhattuk.

Nemrég azonban a moszkvai Elnöki Levéltárból előkerült a „koronadokumentum”, amelynek segítségével Rainer M. Jánossal – mintegy két felvonásra bontva – megkíséreljük rekonstruálni azt a drámai fordulatokban bővelkedő döntéshozatali folyamatot, amely 1956 októberében–novemberében zajlott le a Kreml falai között. Az SZKP korabeli dokumentációját ismerve kivételes szerencsének kell tartanunk, hogy viszonylag részletes feljegyzések készültek (és meg is maradtak) a szovjet pártelnökség – az akkori Politikai Bizottság – azon üléseiről, ahol Hruscsov és társai Magyarország sorsáról döntöttek. Helyhiány miatt most el kell tekintenem e feljegyzések forráskritikai jellemzésétől (ezt egyébként megtettem az *Isztoricseszkiy Arhiv* című moszkvai folyóirat idei 2–3. számában, ahol ezek az iratok oroszul megjelentek, továbbá a *Döntés a Kremlben 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* című, az 1956-os Intézet által megjelentetett forráskiadványban). Csak annyit szükséges megjegyezni, hogy nagyobbreszt ceruzával készített, helyenként csupán a határozatok rögzítésére szorítkozó, másutt pedig a vitát is pontosan követő, mintegy 90 lapnyi terjedelmű „krónikáról” van szó, ha csak a magyar vonatkozású 1956-os feljegyzéseket tekintjük. Írójuk Vlagyimir Malin, az egykori SZKP KB Általános Osztályának vezetője volt (a magyar pártban ezt KB Irodának nevezték), aki hivatalból részt vett minden elnökségi ülésen, és közvetlenül Hruscsov első titkár alárendeltségébe tartozott. Az utóbbi tény, valamint az az ismert körülmény, hogy a szovjet „kollektív vezetésen” belül 1956-ban még korántsem ért véget Sztálin utódai között a hatalmi harc, talán meg is magyarázza Malin feljegyzéseinek azt a számunkra öröndetes sajátosságát, hogy készítőjük különös buzgalommal vetette papírra az elhangzottakat, ha a vita élesebb fordulatot vett az Elnökségben Hruscsov és ellenlábai között.

1956 minden egyéb nagy horderejű bel- és külpolitikai esemény – a XX. pártkongresszus, a lengyel válság, a szuezi háború – ellenére Hruscsovék számára kétségkívül a „magyar ügy” éve volt. Amint eddig is tudtuk, 1956 májusától decemberéig több mint hússzor foglalkoztak a Kremlben fő napirendi pontként „Magyarország kérdéseivel”. De mivel a hivatalos határozatokat általában úgy fogalmazták meg, hogy néha nem is érthető, tulajdonképpen mi volt a döntésük, csak most, a Malin-féle feljegyzések ismeretében állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal és pontos dátumokkal, hogy e sok alkalom között legalább hétszer hoztak oly lényegbevágóan fontos döntést a Kremlben, amely közvetlenül befolyásolta a Magyarországon zajló eseményeket.

Előrebocsáthatom: majdnem mindegyiket a felemáság, a krónikus elkésettség vagy a tényleges társadalmi folyamatok olyan félreismerése jellemezte, hogy ezt utólag csakis azzal a ténnyel lehet magyarázni, hogy a XX. kongresszus után a keleti blokkra vonatkozóan az SZKP vezetői nem rendelkeztek semmilyen konkrétabb, a pusztá retorika szintjét meghaladó újító stratégiával vagy elképzeléssel. Már az első ilyen kulcsfontosságú döntést, amelyet július 12-én hoztak (Rákosi Mátyás támogatásáról), a következő napon, mielőtt a Budapestre kiküldött Anasztasz Mikojan tájékozódott a rendkívül kiélezett magyarországi helyzetben, a moszkvai Elnökségnek felül kellett vizsgálnia. (Lényegét tekintve persze érvényben maradt az eredeti döntés, mert a Rákosi leváltását követő hónapokban is Moszkva azt támogatta Magyarországon, amit Rákosi képviselt.) A további hasonló, a magyar eseményeket meghatározóan befolyásoló döntéssorozat már a forradalom időszakához, annak ismert fordulataihoz kapcsolódik. Hogy lássuk az összefüggést, csak fel kell sorolni a dátumokat: október 23., 28., 30., 31., november 3. (ez utóbbi napon Kádár János kormányfői kinevezéséről döntött az Elnökség). A folyamatosan napirenden levő, „magyar ügyekkel” kapcsolatos számtalan kérdés közül, amelyről a november 4. előtti-utáni napokban döntött a Kreml, még egy kérdésről mondhatjuk azt, hogy az előbbiekhöz hasonló súlyú, történelmi felelősséggel járó döntések sorába tartozott. Bár ez a bizonyos – hetedik – döntés kívül esik kijelölt témánk időkeretén – 1956. november 27-éről van szó –, mégis meg kell említenünk. Ekkor adott az Elnökség utasítást a KGB-nek, a Honvédelmi és a Külügyminisztériumnak arra, hogy gyűjtsenek anyagot „Nagy Imre diszkreditálásához”, amit a vonatkozó feljegyzés rendkívüli szűkszavúsága ellenére sem lehet másképpen értelmezni, mint a forradalom (az akkori szovjet értelmezésben természetesen: ellenforradalom) főbűnösének a kijelölését. De térjünk vissza az előzményekhez.

Furcsa módon az SZKP hivatalos dokumentumai között egyáltalán nem szerepel a szovjet csapatok budapesti bevonulására vonatkozó határozat, holott – miként ez Malin feljegyzéseiből kiderül – október 23-án, az elhangzottakból ítélve, moszkvai idő szerint 22–23 óra között ülésezett a szovjet pártelnökség, és határozatot is hozott ez ügyben. Nehezen hihető, hogy a Kreml-beli „areopagiták” saját maguk előtt is el akarták volna titkolni döntésüket. Az sem valószínű, hogy a kérdés azért nem került be az Elnökség szigorúan titkos hivatalos jegyzőkönyvébe, mert akkor még nem volt kéznél Gerő Ernő vagy Hegedüs András segítségkérő levele. (Jellemző egyébként, hogy a magyar pártvezető többszöri szóbeli sürgetése, amellyel október 23-a folyamán a szovjetekhez fordult, szóba se került az Elnökség ülésén.) A hivatalos jegyzőkönyv hiányának oka inkább az lehetett, hogy a határozat elfogadásánál – most első ízben – megszegték az egyhangú határozathozatalnak a szovjet vezetés számára mindaddig szent elvét: a testület egyik tagja, Mikojan, nem értett egyet a döntéssel. Hasonló esetekben máskor elnapolták a kérdést, most azonban ezt nem teheték meg.

Zsukov marsall rövid tájékoztatója után (amelyet Malin három mondatba tömörített: „Száz-ezres tüntetés Budapesten. Felgyújtották a Rádiót. Debrecenben elfoglalták a megyei pártbizottság és a BM megyei főosztálya épületét”) a beavatkozást Hruscsov kezdeményezte, amelyet Bulgaryin miniszterelnök nyomban helyeselt. Mikojan pedig, aki a nem formális szovjet hierarchiában a második embernek számított, azt az álláspontot fejtette ki, hogy „végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. Ha bevonulnak csapataink, elrontjuk magunknak a dolgot. Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonulassuk be csapatainkat”. Mikojan szerint „olcsóbb megoldás lett volna Nagy Imrére bízni a feladatot, hogy úrrá legyen a mozgalmon”. Ezt a javaslatot – különösen a Nagy Imrere vonatkozó részt – Molotov határozottan elvetette. Bár az eseményekről, mint Zsukov tájékoztatójából is láthatjuk, elég szórványos híreik voltak, az Elnökség többi tagja, illetve a póttagok, Zsukov honvédelmi és Sepilov külügyminiszter, szintén a beavatkozás mellett foglalt állást. Többen hangsúlyozták, hogy a helyzet gyökeresen különbözik a lengyelországitól. (Ebben igazuk is volt.)

Végül Hruscsov kompromisszumos javaslatot terjesztett elő: katonailag be kell vonulni Budapestre, ugyanakkor Nagy Imrének is be kell kapcsolódnia a kormány munkájába, de egyelőre nem miniszterelnöki posztban. Még egy javaslata volt – az is kompromisszumos –, hogy Szuszlovot és Mikojant, akik általában is eltérő állásponton voltak a magyar ügyeket illetően, küldjék ki Budapestre.

A sok elkésett moszkvai lépés mellett az október 23-i végzetesen elszetett volt. Nem azért, mert Budapesten akkor még alig dördült el néhány lövés a Rádiónál, emberáldozatok sem voltak még az eseményeknek, hanem mert e döntés következtében megváltozott a felkelők magatartása. Nemcsak saját maguknak „rontották el a dolgot” (értsd: felszították a szovjetellenességet), de megbénították a (mégis) kormányelnöki posztra kerülő Nagy Imrét is. A magyar forradalomból pedig nemzetközi ügyet, a nagyhatalmakat is érintő válságot csináltak.

A következő néhány napban a szovjet pártelnökség előbb más kelet-európai országok – Bulgária, Csehszlovákia, NDK – Moszkvába rendelt vezetőivel, majd a Liu Sao-csi által vezetett népes kínai küldöttséggel konzultált. Csak október 28-án kezdtek bele a magyarországi helyzet beható megvitatásába. És ez a vita, mint a feljegyzésekből láthatjuk, majdnem folyamatosan tíz napon keresztül, november 6-ig tartott. A Kremlben ráébredtek arra, hogy Magyarországon nem elszigetelt csoportok, holmi „fasiszta bandák” randalírozásáról van szó, hanem arról, hogy a társadalom – és nem utolsósorban a munkásosztály – jelentős része felkelt a rendszer és a védelmére vezényelt szovjet csapatok ellen (Hruscsov: „A helyzet súlyosbodik... Kádár hajlik arra, hogy tárgyalásokat folytasson az ellenállási góccal... A munkások támogatják a felkelést”). Ezen a napon az MDP Politikai Bizottsága – Mikojan jelenlétében és jóváhagyásával – határozatot hozott a felkelés átértékeléséről. Szuszlovot Budapestről Moszkvába rendelték, hogy tájékoztassa az Elnökséget a magyarországi fejleményekről. Az egyre kilátástalanabb helyzetben az amúgy sem egységes szovjet vezetőségben kialakultak a frontvonalak. Előbb a „kemény” vonal képviselői (Molotov, Vorosilov, Kaganovics) sorakoztak fel. Vorosilov a felkelés erőyes elfojtását, egy új kormány felállítását szorgalmazta, és kiméretlen szavakkal ostromozta Mikojan és Szuszlov budapesti tevékenységét: „Az amerikai ügynökség aktívabban dolgozik, mint Szuszlov és Mikojan elvtárs” – mondotta. Azután a másik tábor – Szaburov miniszterelnök-helyettes, Zsukov, de Malenkov is – lendült támadásba, rugalmasabb taktikát javasolva. Közben Hruscsov, úgy látszik, elég tanácstalanul, felvázolta a lehetséges alternatívákat: egy „bizottság” (vagyis ellenkormány) alakítása, amely kezébe veszi a hatalmat – ezt ő „a legrosszabb változatnak” minősítette; a másik: megtartani a meglévő kormányt, ami azzal a veszéllyel járhat, hogy „Nagy Imre ellenünk fordul”, és „követelni fogja a tűz beszüntetését és a csapatok kivonását”, ami után „jön a kapituláció”.

A hosszú, talán tíz óránál is tovább tartó, nehezen követhető vitában Bulganyin, Zsukov, Hruscsov felszólalásai alapján végül kialakult az az álláspont, amelynek október 23-án még lett volna értelme: támogatni kell Nagy Imrét, aki Kádárral együtt az október 28-i kormánynyilatkozat szellemében – a szovjet csapatok segítségével – cselekedve, talán meg tud birkózni a felkelők radikálisabb részével, ha azok nem teszik le a fegyvert. „Máskülönben megszálláshoz kellene folyamodni – hangoztatta Bulganyin. – Ez kalandorságba sodorna bennünket.” Kaganovics is meginog: „Menjünk bele abba, hogy támogatjuk a kormányt.” Malenkov amnesztiát javasol a felkelők számára. Molotov is – bár óvatosságra int – egyetért Nagy Imre támogatásával. Vorosilov az utolsó, aki megadja magát, noha szavai inkább a pánikkal határos kétségbeesésről tanúskodnak, mint józan belátásról: „Ha legalább egy csoport létrejött volna, ott lehetett volna hagyni a csapatokat. Nincs kire támaszkodni. Különben háború [lesz].”

Figyelemre méltó, hogy az október 28-i szovjet álláspontot, ahogy a feljegyzésekből látható, két olyan szempont is befolyásolta, amely három nappal később már nem tűnt annyira komolynak a szovjet vezetők számára. Mindkettőt Hruscsov vetette fel. Az egyik: „[A felkelés] áttért a vidékre. A katonaság átállhat a felkelőkhöz.” A másik ok az aggodalomra a Közel-Keleten most kialakuló veszélygóc, de a várható angol, francia magatartásra Hruscsov egyelőre nem úgy tekint, mint a lehetséges alibire, hanem olyan példát lát benne, amelyet a szovjeteknek nem szabad követniük, ha nem akarják elveszíteni a békeszerető világhatalom nehezen kialakított arculatát. „Az angolok és a franciák most kezdenek bajt keverni Egyiptomban – mondja Hruscsov. – Ne kerüljünk velük egy társaságba.”

Október 28-án úgy látszik a Kreml néhány lépéssel meghátrált az elől a gondolat elől, hogy háborút kezdeményezzen egy „baráti szocialista ország” ellen. Sőt a következő elnökségi ülésen, amelyre október 30-án került sor, újabb radikális lépést tettek. Közben, 29-én, valószínűleg nem ülészttek: alighanem ez volt az a bizonyos nap, amikor Hruscsov (ezt le is írja híres emlékiratai-

ban) a kínai delegációval folytatott végeérhetetlen tanácskozást a Lipki nevű egykori sztálini dácásában. Erről számol be az elnökségnek az október 30-i ülés elején.

1956. október 30. a hrucsovi időszak egyik talányos, sokáig megfejthetetlen napja. Az SZKP KB első titkára aznap a következő szavakkal nyitotta meg az Elnökség ülését: „Ma el kell fogadni a nyilatkozatot a csapatoknak a népi demokratikus országokból való kivonásáról (ezeket a kérdéseket meg kell vitatni a Varsói Szerződés ülészakán) azon ország véleményének figyelembe vételével, amelyben csapataink ott tartózkodnak”. És folytatta: „Ez az álláspontja a KKP [Kínai Kommunista Párt] KB egész Politikai Bizottságának”. Nincsen okunk kételkedni abban, hogy Mao küldöttei azt tartották moszkvai missziójuk elsődleges feladatának, hogy kihasználva a „Nagy Barát” szorult helyzetét, meggyengítsék az SZKP hegemoniáját a kommunista világmozgalomban.

Ezek után meglepő dolgok hangzottak el néhány szovjet politikus szájából. Bulgaryin miniszterelnök helyeslő szavai után a keményvonalas Molotov szögezte le véleményét: „Ma meg kell írni a felhívást a magyar néphez, hogy haladéktalanul kezdjünk tárgyalásokat a csapatok kivonásáról...” Érdemben mások sem kifogásolták a később híressé vált nyilatkozat ötletét, a táborral való kapcsolatok alapos felülvizsgálatát. Némi vita csak akörül folyt, hogy két nyilatkozat legyen-e (a magyarokhoz, illetve az egész szocialista táborhoz), vagy meg kell elégedni egy közös deklarációval. Egyesek – mint Vorosilov és Kaganovics – óvtak a túlzott önkritikától. Mások viszont – ott és akkor – épp az ellenkezőjére mutattak hajlandóságot. Sepilov külügyminisztert idézzük: „Az események alakulása megmutatta, hogy a népi demokratikus országokkal kapcsolataink válságban vannak... Fel kell tárni a mélyen fekvő okokat... Ki kell küszöbölni a parancsolgatás elemeit... A nyilatkozat – az első lépés... Magyarország kormányának egyetértésével hajlandók vagyunk kivonulni”. Zsukov marsall (talán az övé a legmeglepőbb kijelentés Malin október 30-i feljegyzésében): „Egyetért a Sepilov et. által előadottakkal... A csapatokat ki kell vonni Budapestről, ha szükséges, Magyarországról is. Számunkra ez katonai-politikai lecke... Ha továbbra is macacszkodunk, nem lehet tudni, mi fog történni.” Még egy felszólalásból érdemes idézni, Szaburov miniszterelnök-helyetteséből, aki lényeglátás dolgában páratlan: „A XX. kongresszuson jó munkát végeztünk, de utána nem álltunk a tömegek körében kibontakozó kezdeményezések élére. Nem lehet a nép akarata ellenére vezetni... Az események uszályába kerülhetünk...” Néhány óra elteltével elkészült a nyilatkozattervezet, újabb önkritika közepette, komolyabb ellenvetések nélkül fogadták el, s intézkedtek, hogy szövegét haladéktalanul olvassák fel a moszkvai rádióban, és juttassák el Budapestre.

Közben újabb hírek is érkeztek Magyarországról. Nagy Imre bejelentette a többpártrendszer visszaállítását. Kormányán belül szűkebb kabinet létesült. Mindez aligha erősítette a szovjet pártelnökség önbizalmát, hitét az elfogadott nyilatkozat helyességében.

Végül még két hír érkezett külföldről: az egyik Pekingből, a másik Rómából, majdnem azonos tartalmú üzenettel. Mao is, akinek a véleményét Liu Sao-csi személyesen tolmácsolta az Elnökség tagjainak, mint a KKP KB újabb állásfoglalását, Togliatti is, aki saját nevében küldött levelet, mert az Olasz Kommunista Párt vezetése kettészakadt a magyar események megítélésében, épp az ellenkező álláspontra helyezkedett a magyar eseményeket illetően, mint az iménti (ugyancsak kínai sugallatra született) szovjet nyilatkozat. Mindketten lényegében ugyanazt hangsúlyozták: nem szabad a csapatokat kivonni Magyarországról, nem bíznak Nagy Imrében, irányítása alatt Magyarországon csak reakciós irányban haladhatnak tovább a dolgok... Ezek után következett az a bizonyos, Hruscsov emlékirataiban ecsetelt álmatlan éjszaka, október 31-re virradóan.

Rainer M. János

SZOVJET DÖNTÉSHOZATAL, 1956. OKTÓBER 31.–NOVEMBER 4.

1956. október 31-én az Elnökség következő tanácskozásán Hruscsov látszólag váratlanul (napirenden a lengyel vezetéssel folytatandó tárgyalások szerepeltek) jelentette ki: „Felül kell vizsgálni az értékelést, a csapatokat ne vonjuk ki Magyarországról és Budapestről, kezdeményezően lépünk fel a rend helyreállítása érdekében Magyarországon.” Drámai fordulattal életbe lépett az október 28-i forgatókönyv.

Hruscsov érvelése a döntés motívumait illetően elsősorban a birodalmi presztízs védelmén nyugodott. A Magyarországról való katonai kivonulás a Szovjetunió gyengeségét tanúsítaná, és ezt a helyzetet mások kihasználnák: „...ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. ... Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is.” Másik fő érve a súlyos tekintélyvesztés belpolitikai vonatkozása: „[A kivonulással] pozícióink gyengeségét demonstrálnánk. Pártunk ez esetben nem értene meg bennünket.” Ez elsősorban a csúcsvezetést befolyásolni képes „körökre”, mindenekelőtt a hadsereg, az állambiztonságra és az apparátusra vonatkozott, s egy esetleges hatalmi harc, szakadás veszélyére hívta fel a figyelmet.

Ezt követően Hruscsov ismét bizonytalannak mutatkozott, mégpedig abban, hogy ki is legyen az „ideiglenes forradalmi kormány” feje. A katonai előkészületekhez szükséges idő mellett elsősorban ez magyarázza, hogy miért is vártak a végrehajtással négy egész napot. Hruscsov előbb Kádárt említette, majd („[Mégis] az a legjobb, ha helyettes lesz”) inkább Münnich kezébe kívánta összpontosítani a végrehajtó hatalom legnagyobb részét („Münnich legyen a miniszterelnök, a honvédelmi miniszter és belügyminiszter”).

A következő két és fél napot Hruscsov a szövetségesek és Tito tájékoztatása céljából Moszkván kívül töltötte. Távollétében az Elnökség november 1-jén és 2-án folytatta az október 31-i határozat részfeladatainak kidolgozását, s meg kellett győznie a döntésben részt nem vevő kulcsszereplőket arról, hogy a határozat helyes. 1956. november 2-án Moszkvába érkezett Kádár János és Münnich Ferenc.

Kádár hosszú és igen részletesen jegyzetelt beszámolójából, amelyet az Elnökség nyolc tagjának tartott, úgy tűnik, hogy ha sejtelmek lehettek is arról, hogy miért „kértek” Moszkvába, ekkor még biztosat nem tudott. Egész előadásából érezhető az a törekvés, hogy a történeteket differenciáltan mutassa be a szovjet vezetőknek. Tudta, hogy számukra elsősorban mi fontos: a hatalmi központ, a kormány, a pártvezetés, a hadsereg vezetőinek magatartása. Ezekről hosszasan beszélt is, de ugyanakkor rámutatott a megmozdulás tömeges jellegére, amelynek ekkori véleménye szerint nem volt célja a kommunista rendszer megdöntése. Részletesen és a valósághoz nagyjából híven számolt be a kabinet november 1-ji döntéseiről, a Varsói Szerződésből való kilépésről és a semlegességi deklarációról. Érzékeltette, talán kissé el is túlozta fenntartásait e döntéssel kapcsolatban, de a „jövőről” szólva mégis ebből indult ki: „En tegnap megszavaztam a kormánynak ezt a két döntését.” A megoldás két útját illetően a feljegyzés arról árulkodik, hogy sokkal jobban tartott a szovjet katonai beavatkozástól, mint az esetleges csapatkivonás esetén a kommunistákra

váró politikai harctól. Ez utóbbi kedvező alakulásában a nehézségek és a bizonytalanság mellett is bízott. Ellenben a másik, az intervenciós terv esetére semmiféle kiutat nem látott, inkább egy ilyen döntés veszélyeire próbált figyelmeztetni. Abban nem kételkedett, hogy a fegyveres erő szétzúzza a felkelést, ám: „Mi lesz azután? A kommunisták erkölcsi pozíciója a nullával lesz egyenlő.”

Hruscsov – emlékiratai szerint – november 3-i visszaérkezésekor Molotovtól értesült Kádár „ingadozásáról”. Az Elnökség november 3-i üléséről készült magyar és orosz feljegyzésből kikövetkeztethető, milyen módon igyekezett hatni az „előző napi”, „habozó” Kádárra. Semmi nyoma annak, ami legendaként évtizedeken át terjedt, ti. hogy Hruscsov „megzsarolta” Kádárt: ha nem vállalja a vezérszerepet, visszatérnek a régi vezetők. Ellenkezőleg, engedményt tett, s érzékeltette, hogy Moszkva végleg „ejtette” őket. A másik kényes pontról, Nagy Imréről Hruscsov egyszerűen kijelentette, hogy nem tekinthető kommunistának, és ehhez még azt is hozzátette: az, hogy „az ellenség szolgálatában áll”, akkor derül ki (végleg), ha Nagy nem mond le a szovjet támadás hírére. (Már október 31-én utalt arra, hogy ha „Nagy beleegyezik, vegyük be miniszterelnökhelyettesnek.) Kádár ez alkalommal egyetértett a szovjet intervencióval: „Mi a teendő? Nem szabad átengedni egy szocialista országot az ellenforradalomnak. Egyetértünk önökkel. A helyes lépések: forradalmi kormányt kell alakítani.” Az indoklás tehát megegyezett azzal, amit Hruscsov mondott október 31-én, az Elnökség nagy vitájának végén.

Kádár immár „partner” volt, alkupozícióba került, ezért kvázi-beiktatása után olyan dolgokról szólt, amelyeket azután több mint három évtizeden át szinte sohasem hangoztatott, de ott hordozta őket tudata mélyén, amelyek befolyásolták döntéseit és egész rendszere jellegét. Ilyen volt a népmegmozdulás tömeges jellegének nyomasztó élménye („Az egész nép megmozdult ... A nép nem akarja megsemmisíteni a népi demokratikus rendszert”) is. Ilyen volt a magyar nemzeti sérelmek szerepének részbeni átélése. Ilyen volt a szovjet birodalmi függőség feldolgozhatatlansága: a birodalom vezetése emeli hatalomba, nélkülük semmivé válna, tőlük hatalmat kap, de egy életre szóló megaláztatás, ahogyan mindez történik. Ezért ekkor még fontosnak mondta a szovjet csapatok kivonását, át kívánta gondolni a kapcsolatok egész rendszerét, sőt odáig ment, hogy kijelentette: „Ez a kormány ne legyen bábkormány!” Az igazán lényeges mozzanat azonban az maradt, hogy az SZKP KB Elnökségének november 3-án este hozott határozatával Magyarország új kormánya megalakult. Másnap 4 óra 15 perckor megindult a katonai akció Budapest ellen.

A magyar forradalom „jelensége” új kihívást jelentett, egy olyan helyzetet, amelyre nem léteztek előre kidolgozott „forgatókönyvek”, azokat menet közben kellett kitalálni. Másodszor, a posztsztálini szovjet rendszer lehetőséget biztosított csoportok képződésére a vezetésben, ami vitákat indukált, egy-egy döntés premisszái sokszínűbbé és kimondhatóvá, esetenként képviselhetővé váltak. Harmadszor, a desztalinizációs folyamat kételyt, bizonytalanságot, revízióra való hajlamot gerjesztett a vezetésben, s ez kihatott a külpolitikára is. Ebben az értelmezésben nem csupán a bevált előfeltevéseket alkalmazták Magyarországra, hanem a magyar események is formáltak a szovjetek előfeltevéseit. Elég bizonytalanul, de felsorakozott egy „liberális” tábor, amely ugyan nem fogadta el a forradalom követeléseit, de viszonylag önálló szubjektumokként próbálta kezelni a szövetséges országokat, s el tudott képzelni politikai megoldásokat is, katonai intézkedések nélkül. Ez az „ideologikusabb” áramlat 1956. október 31-én súlyos vereséget szenvedett, de nem múlt ki teljesen: belpolitikai vonatkozásban 1957 júniusában, majd 1961-ben, az SZKP XXII. kongresszusán újabb erőre kapott. Az 1953 utáni és október 30-án megfogalmazott elvek békésebb periódusokban és például a kádári Magyarországgal szemben részlegesen érvényesültek is. A szovjet válságkezelés módszerében viszont ugyancsak a magyar paradigma érvényesült: a nyomásgyakorlás és a beavatkozás analóg „forgatókönyve” 1968-ban, 1979-ben, 1981-ben rendre feltűnt. 1956 és Magyarország ebből a szempontból valóban vízvázlatzó: egy pillanatnyi esély mint ha valóban kínálkozott volna arra, hogy egy csodaszámba menő önvizsgálat a magyar forradalom villanófényében kitérít a birodalom szekerét abból a kerékvágásból, amelyben haladt akkor is, amikor magát a járművet különféle felújításoknak vetették alá. Ez az esély azonban elmúlt, mégpedig véglegesen: több, alapjában „magyarországi módra” megoldott válság után az alapvető változást csak a végső krízis hozta el a nyolcvanas évek végén.

Vlagyiszlav M. Zubok

HATALMI HARC A KREMLBEN ÉS A MAGYAR VÁLSÁG

Sztálin halála nagy zűrzavart idézett elő a szovjet politikában és államigazgatásban egyaránt. A Kelet-Európa fölötti szovjet uralmat nem lehetett többé kizárólag mítoszra, rettegésre és bajonettekre alapozni. A kaotikus helyzetben megkezdődött a kiűtkeresés, amelynek eredménye a Kremlben folyó hatalmi harc kimenetelétől függött. A Rákosi Mátyást bíráló kritika és Nagy Imre hatalomra emelkedése 1953 júniusában annak volt köszönhető, hogy megnőtt Lavrentij Berija és Georgij Malenkov befolyása a szovjet pártvezetésen belül. Nagy Imre bukása és Rákosi viszszerülése a vezetésbe 1955 márciusában–áprilisában pedig közvetlen összefüggésben állt azzal, hogy Hruscsovnak és Molotovnak sikerült háttérbe szorítania Malenkovot. Charles Gati helyesen mutat rá arra, hogy a „Nagy-ügyet” a szovjet vezetésen belüli hatalmi játszmában ürügyül használták arra, hogy diszkreditálják Malenkov „jobboldali elhajlását” a szovjet gazdaságpolitikában. Nagy Imre „egy bonyolult Kreml-beli játszma, valamint Rákosi rosszindulatú intrikáinak áldozatává vált” – szögezte le Gati.¹

A magyarországi politikai játszma kimenetelét a Kreml külpolitikai fordulatai is jelentősen befolyásolták, elsősorban a szovjet–jugoszláv kibékülés. Moszkva minden egyes Tito felé tett békülékeny lépését – először 1953 júniusában, majd 1954 márciusában – Budapestre gyakorolt politikai nyomás követte. Moszkva a pártból eltávolított kommunisták rehabilitálását szorgalmazta, mivel Titóék a magyarországi perek elítélését szabták meg a pártközi kapcsolatok javításának előfeltételéül.

1955 júliusában Hruscsov elismerte, hogy az 1949-es magyarországi perek koholt vádakon alapultak, s céljuk pusztán az volt, hogy Sztálin bosszút álljon Titón. „Most, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottsága által végzett tényfeltáró munka eredményeképpen kiderült, hogy a »Rajk-ügy«-nek és iratanyagának nincs valóságalapja, egyértelműen ki kell jelentenünk, hogy a Tájékoztató Iroda 1949. novemberi határozata, amely elsősorban a »Rajk-ügy« anyagára épült, igazságtalan és téves volt.”² Rákosi mindössze néhány hónappal korábban szilárdította meg újra a hatalmát, s most Hruscsov akaratlanul is újabb szeget vert legitimációjának koporsójába, hiszen Sztálin után Rákosi volt a koholt vádak alapján lefolytatott perek legfőbb szervezője.

Ugyanakkor Hruscsov – Molotovval szemben saját Jugoszlávia-politikáját védelmezve – elszánta magát a Milovan Gyilas és társai által Jugoszláviában képviselt „jobboldali revizionizmus” és „opportunizmus” elleni küzdelemre. A Titóval történt kiegyezés tehát sem ideológiai kompromisszumot, sem a sztálinizmus alapjainak, a szovjet gazdasági modellnek az újragondolását nem jelentette. Az új politikai irányvonalnak ez az árnyoldala ugyancsak súlyos következményekkel járt Magyarországon. Ezt Kliment Vorosilovnak az 1955. júliusi plénumon elmondott beszéde tette nyilvánvalóvá. Vorosilov, aki Molotov és Sztálin egyik legrégibb cimborája volt,

¹ Charles Gati: *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham, NC, Duke University Press, 1986. 134. p.

² Centr Hranjenyija Szovremennoj Dokumentácii (CHSZD): f. 2, op. 1, d. 172. Hruscsov beszéde, 1955. július 9. 92. p.

1944 után a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökeként tevékenykedett, és „magyarszakértőnek” számított az SZKP KB Elnökségében. Arra emlékeztette a plénumot, hogy mindössze néhány hónappal korábban, januárban, Molotov és a vezetés többi tagja teljes egyetértésben lépett fel a Magyarországon jelentkező „jobboldali elhajlás” veszélye ellen.

„Nemrég rendkívül komoly beszélgetést folytattunk a Magyar Dolgozók Pártja vezetésével – jelentette ki Vorosilov. – Képzeli-e, hogy a miniszterelnök, egy Nagy Imre nevezetű ember, hirtelen egy kicsit megzavarodott, hogy nevén nevezzem a dolgokat (nevetés a plénum tagjai között). Annyira fontosnak véli magát, hogy azt kezdi magáról hinni, hogy ő a magyar föld sója, s az ördög tudja, miket eszel ott ki. Pontosan egy ilyenfajta [politika] felettébb kellemetlen helyzetet teremthetett volna, amennyiben nem teszik meg a szükséges lépéseket, és ami a legfontosabb, amennyiben a mi Központi Bizottságunk Elnöksége, a Magyar Dolgozók Pártja KB-nak a kérésére, nem avatkozik bele baráti módon ebbe az ügybe. [Mi] először meghívtuk az ottani vezető elvtársakat, köztük a Minisztertanács elnökét, Nagy Imrét is, majd odaküldtük saját embereinket. Ily módon a párton belül kibontakozó válságot sikeresen felszámoltuk, és annak mára már nyoma is alig maradt. Ez az eset – fejezte be a mondanóját a szónok – példa arra, miként kellene bánnunk a népi demokráciákkal.”³

Vorosilov beszéde üzenet értékű volt, s arról a nagyfokú egyetértésről tett tanúbizonyságot, amellyel a szovjet vezetés Rákosit, és az ő „jobboldali revizionizmussal” szemben folytatott harcát támogatta Magyarországon. Vorosilov beszédének általános kicsengése azonban – akkor és ott – nem illett Hruscsov elképzeléseibe. Vorosilov ugyanis óvakodott Molotov elítélésétől. Együttérzően „öreg harcosnak” titulálta, aki „eltévelyedett a társaitól”, aki saját régi meggyőződésének rabjává vált, és aki talán a külügyminisztériumi „garnitúra” befolyása alá került. A Magyarországról szóló részeket pedig figyelmeztetésnek is fel lehetett fogni: a Jugoszláviával való kibékülés zavarokhoz vezethet más kelet-európai országban. Ráadásul Vorosilov szókimondó beszámolója arról, hogy egy szuverén ország vezetőjét hogyan vitték Moszkvába és ott hogyan oktatták ki, mint egy szovjet csatlóst, egyáltalán nem volt összhangban Hruscsov azon kijelentésével, hogy véget ért a sztálini parancsuralom. Így a plénum után Vorosilovnak ki kellett húznia beszédének végleges, szerkesztett változatából a Nagy Imre eltávolítására utaló mondatot. Vorosilov és Molotov párosa azonban 1956 októberében ismét felbukkant – Hruscsov bánatára.

Ekkor még senki sem figyelt fel Moszkvában arra, hogy szándékaik ellenére maguk a szovjet politikusok kezdték el „kihúzni a székét” a magyar kommunista vezető alól. Bizonyos szempontból ez az ellentmondás a posztstálini szovjet politika általános ellentmondásosságának egyik megnyilvánulása: egyrészt a Kreml falain belül kezdeményezett desztalinizálási kampány megfosztotta Molotovot és a többi keményvonalast a hatalomtól, másrészt az európai katonai és geopolitikai pathelyzet továbbra is a keményvonalas beállítódást erősítette. Magyarország – Lengyelországtól és az NDK-tól eltérően – katonai-stratégiai szempontból nem játszott kulcsszerepet, mégis a Varsói Szerződés egyik sarokkövének számított. A dominóelv megvalósulásától féltő szovjetek érdekelték voltak a magyarországi status quo fenntartásában, és attól tartottak, hogy az ideológiai és politikai zavarok miatt „elveszítik” ezt az országot.

Hruscsov 1956. februári „titkos beszéde” újabb sebeket ejtett a magyar politikai vezetésen, és elkeveredett frakcióharcokhoz vezetett Budapesten. Az utóbbi időben feltárt dokumentumok a titkos beszéd mögött rejlő legfőbb okként Hruscsov érzelmi indítékait hangsúlyozzák: azt a vágyát, hogy az SZKP-n belüli tömeges üldöztetések miatt letaszítsa Sztálint képzeletbeli trónusáról.⁴ Egyben a politikai túlélés szándéka is szerepet játszott Hruscsov indítékai között: Sztálin elítélésével Hruscsovnak sikerült megszilárdítania saját hatalmát, lényegében a desztalinizálási hullám hátán lovagolva kényszerítette védekezésre ellenfeleit. (A szovjet vezető ugyanehhez a taktikához folyamodott a lengyel és a magyar válság drámai napjaiban, de ez alkalommal abban

³ CHSzD: f. 2, op. 1, d. 176. 143. p.

⁴ Vladimir Naumov: Utvergyit dokladsikov tovarisa Hruscsova. *Moszkovszkije Novosztyi*, 1996. 5. sz. (1996. február 4–11.) 34. p.; Uő: Borba Ny. Sz. Hruscsova za jecyinoicsnuju vlaszty. *Novaja i novejszaja isztorija*, 1996. 2. sz. 14–16. p.; Alekszej Bogomolov: Tajna zakritogo doklada. *Szoverszenno szekretno*, 1996. 1. sz. 3–4. p.; Vitalij Afianyi: Vaszilij Sztalin za Otca otvcsaty nyc zahotyel. *Obscszaja Gazeta*, 1996. március 15–23.

járt bírálói előtt, hogy a „rend helyreállítását” követelte ezekben az országokban, akár erőszak alkalmazásával is.) 1956 februárjában azonban aligha mérte fel azt, hogy „titkos beszéde” milyen katasztrofális következményekkel jár majd a kommunista világban, a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság kapcsolatában, valamint a kelet-európai szovjet katonai és politikai befolyás legitimitását illetően.

Közvetlenül a „titkos beszéd” elhangzása után Rákosi hangot is adott rosszállásának és komoly aggodalmainak, hogy a beszédnek káros politikai következményei lesznek Magyarországon és a nemzetközi kommunista mozgalomban egyaránt.⁵

Fennállt annak veszélye is, hogy a lengyelországihoz hasonló szakadásra kerül sor a magyar pártvezetésen belül is. Leo Gluchowski az 1953–56 közötti lengyel politikai életről az utóbbi időben közzétett tanulmányaiban arra a megállapításra jutott, hogy a „zsidó káderek” ügye ki nem mondott, de robbanással fenyegető tényező volt a Lengyelországban kibontakozó politikai válságban. Lengyelországban – mint ahogy Magyarországon is – számos korábban a pártból kizárt kommunista térhetett vissza a politikai életbe, sőt még a központi bizottságba is, így például Kádár János és Władysław Gomułka.⁶ A legtöbbben ún. „nemzeti káderek” voltak, ellentétben a többnyire zsidó káderekből kikerülő Komintern-emigránsokkal. Sztálin korábban megpróbált szabadulni tőlük, mint a titóizmus lehetséges követőitől, ám a korábbi tisztogatások elítélésével mintha Pandora szelencéjét nyitották volna ki: a rehabilitált vezetők nemzeti hősökké, a hatalomban lévők gyűlöltékké váltak még saját pártjukon belül is. Kétszeresen megvetették őket: mint Moszkva talpnyalóit és mint olyan zsidókat, akik „becsületes lengyeleket”, illetve „magyarokat” üldöztek.

A bajokat csak tetézte, hogy a jugoszláv kérdés továbbra is aláásta a status quót a magyar politikai életben. Három orosz tudós olyan következtetésre jutott mind ez ideig még nem publikált tanulmányában, hogy „az SZKP XX. kongresszusa tükrében a politikai helyzet Jugoszlávia vezetőinek mint a sztálinista »elhajlások« áldozatainak kedvezett inkább, semmint annak a magyar pártállami vezetőrétegnek, amely korábban a kemény sztálinista vonal támogatásával kompromittálódott”.⁷ Magyarországon a Nagy Imre által megvalósított ún. „új irányvonal” keretében bevezetett gazdasági reformok közül több a jugoszláv példát követte, s a jugoszláv „szocializmus” 1956 tavaszán–nyarán számos magyar pártaktivista és értelmiségi szemében csábító alternatívának tűnt a hitelét veszített szovjet befolyással szemben.

Rákosi, amikor a „titkos beszédet” követően megrendült a helyzete a magyar pártvezetésben, Moszkvához fordult a szovjet nagyköveten, Jurij Andropovon keresztül – esetleg közvetlenül is –, és figyelmeztette a Kremlt, hogy a rehabilitált kommunisták, köztük Révai József és Kádár János visszatérése a vezetésbe „súlyos engedményt jelentene a jobboldali és demagóg elemek javára”. Rákosi – a Komintern hagyományainak ismeretében – azt remélte, hogy Moszkva döntőbíróként fog közbelépni.⁸

Május 3-án az SZKP KB Elnöksége megvitatta a magyar helyzetet, és egyetértett Rákosi helyzetértékelésével. Ugyanakkor úgy vélte, hogy Rákosi önmagában nem lesz képes megoldani a válságot.⁹ Moszkva kétértelmű állásfoglalásával szembesülve Rákosi ellenlábasai egy kisebb célpont, Farkas Mihály után vetették magukat. Őt tették meg bűnbaknak a tisztogatásokért és a sztálinizmus egyéb túlkapásaiért. Végül június második hetében az SZKP KB titkára, Mihail Szuszlov kétértelmű moszkvai üzenetet adott át a magyar vezetésnek: Rákosinak maradnia kell, de Kádárt, aki „az elégedetlen kommunisták hangulatát képviseli”, és aki „magyar származású”, ugyancsak be kell emelni a vezetésbe. Szuszlov úgy találta, hogy a zsidó származású káderek

⁵ Andropov naplójából: Találkozás Rákosi Mátyással, 1956. március 25.

⁶ Alcszandr Sztikalin – Jelena Orchova – Georgij Mecserszjakov: A magyar csemények és a szovjet pártvezetés állásfoglalása. 1993 januárjában a hidegháború új szovjet levéltári forrásairól rendezett moszkvai konferencián elhangzott előadás. 5. p.

⁷ *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda*. Szerk. J. Orchova, V. Szereda, A. Sztikalin. (Kézirat.)

⁸ Jurij Andropov távirata Budapestről a Szovjetunió külügyminisztériumának, 1956. április 29. *Istoriczeszkij Arhiv*, 1993. 4. sz. 107. p.

⁹ Andropov naplójából: Találkozás Rákosi Mátyással, 1956. május 6. Vö. 5. jegyzet.

száma „abnormálisan” magas, ezért azt javasolta a Magyar Dolgozók Pártja Elnökségének, hogy „bátran” válasszanak a „magyar nemzetiségű káderek” közül is.¹⁰ Mindez bizonyára kifejezte azt a Moszkvában uralkodó elképzelést, ami szerint a magyar vezetés, ha „nemzeti káderekkel” kellőképpen megerősítik, képes lesz úrrá lenni a belső válságon.

1956 júniusában, amikor Tito tíz év után először látogatott Moszkvába, közölte Hruscsovval, hogy amíg Rákosi marad hatalmon Magyarországon, semmi esély nincs a jugoszláv–magyar kapcsolatok normalizálására. Rákosi, aki éppen szabadságát töltötte Moszkvában, megpróbált védekezni. Arra figyelmeztette Vorosilovot, hogy a jugoszlávok soha többé nem lesznek Moszkva lojális szövetségesei, és nem fogják elkötelezni magukat egyik tábor mellett sem. Vorosilov jelentésében kitért arra, hogy Rákosi még mindig nem tud túllépni a múlton Jugoszláviát illetően.¹¹ Hruscsov optimizmusa azonban egyelőre győzedelmeskedett az Elnökségben: egyszerre remélték a jugoszláv–magyar kapcsolatok rendezését és a magyar vezetésen belüli status quo megőrzését.¹²

Júliusra azonban a „titkos beszéd” politikai hullámverése kikerült a magyar vezetés ellenőrzése alól, s a Petőfi Körbe szerveződött magyar diák- és értelmiségi csoport nyilvános vitát indított a sztálinista rezsim legitimációjáról. Olaszországban Palmiro Togliatti az *Unitában* megjelent levelében elemezte a sztálinizmus gyökereit. S ami pedig a legfélelmetesebbnek tűnt: a lengyel munkások sztrájkolni kezdtek Poznanban, és a katonaság tüzet nyitott a sztrájkolókra. A következő négy hónapban a Kreml minden figyelmét Lengyelországra és Magyarországra összpontosította. Az itt történtek újra felelevenítették az amerikai támadástól való félelmet, amit a XX. pártkongresszusnak már-már sikerült eloszlatnia.

A Hruscsov desztalinizálási kampánya által vetett „szél” a Szovjetunióban is „vihart kezdett aratni”. Az orosz Vlagyimir Naumov olyan dokumentumokat fedezett fel a levéltárakban, amelyek szerint több ezer kommunista vett részt a pártszervezetekben a sztálini bűnökről és a közelmúltról folytatott vitákban. Néhányan azt indítványozták, hogy távolítsák el a Sztálin-emlékműveket az egész országban, és követelték, hogy nevezzék meg azokat, akik közreműködtek az elhunyt vezető bűneiben. A Szovjet Tudományos Akadémia hőtechnológiai laboratóriumában például egy fiatal tudós, Jurij Orlov, a demokratikus változások szükségességéről beszélt. Három másik tudós is csatlakozott hozzá, és a hallgatóság megtapsolta beszédeiket.¹³

Ennek eredményeképpen a politikai inga visszalendült a szovjet vezetésen belül: Hruscsov bátor antisztálinista fellépése után egy sor nyilvános és titkos határozatot hoztak a bírálatáradat megfékezésére. 1956. április 5-én az elnökség kizárta a fent említett négy fiatal tudóst a pártból, és feloszlatta a laboratórium pártszervezetét. Június 30-án az SZKP KB határozatot hozott „a személyi kultuszról és annak következményeiről”, amely gyakorlatilag lezárta a Sztálin uralma alatt a Szovjetunióban kialakult politikai rezsim és gazdasági-társadalmi rendszer természetéről folytatott vitákat. Retorziókkal fenyegettek meg minden olyan kommunistát, aki „képtelen felismerni azt, hogy a vita szabadsága mikor lépi át a pártfegyelem határát”.¹⁴

Mindezen belső bajok csak fokozták a külföldi válságokról a Kremlben folytatott viták hevesességét. Vlagyimir Malin feljegyzései szerint az elnökség július 12-én Moszkvában tartott ülésén Hruscsov, Vorosilov, Georgij Zsukov marsall és Borisz Ponomarjov kijelentette, hogy a poznani és a magyarországi események „az imperialisták aknamunkáját” mutatják, akik megpróbálnak lazítani a nemzetközi kötelékeken, és az önállóság ürügyén a kelet-európai országokat, „egyiket a másik után” megpróbálják „megbontani és legyőzni”. A Petőfi Kört az imperialista erők eszközeként emlegették. Malenkov, Hruscsov és Vorosilov megtárgyalták Rákosi jövőjét, és úgy döntöttek, hogy megmentése érdekében le kell állítani Magyarországon a Rajk-ügy nyilvános vitáját.¹⁵

¹⁰ Szuszlov jelentése Budapestről az SZKP KB-nak, 1956. június 13. *Isztoricseszkiy Arhiv*, 1993. 4. sz. 101–103. p.

¹¹ Vorosilov feljegyzése az SZKP KB Elnökségének Rákosival történt találkozásáról, 1956. június 26.

¹² Vö. a 7. jegyzetben szereplő kézirat bevezetésével.

¹³ Naumov: *Borba Hruscsova...* I. m. 16. p.

¹⁴ Uo. 16–17. p.

¹⁵ Malin-feljegyzések. *Isztoricseszkiy Arhiv*, 1992. 2. sz.

Sejtették, hogy Tito nem fog örülni ennek a döntésnek, azonban Hruscsov is a határozat mellett foglalt állást.

Mindennek ellenére Hruscsov és támogatói felismerték, hogy nem tudnak visszakozni a „testvéri” kommunista pártok irányában 1955–56-ban meghirdetett új politikától. Ekkor a szovjet vezetés még egységesen úgy gondolta: a magyar kommunistákat hagyni kell, hogy saját maguk találjanak kiutat belső válságukból. Az Elnökség küldöttként Mikojan érkezett Magyarországra. Július 13-án, miután megbeszéléseket folytatott a magyar vezetéssel, értesítette Hruscovot, hogy Rákosi eltávolítása elkerülhetetlen. Hruscsov minden késlekedés nélkül megszerezte a párt Elnökségének jóváhagyását ahhoz, hogy mindezt simán végrehajtsák. A Kremlben folyó hatalmi harc összefüggései nem hagynak kétséget afelől, hogy Hruscsov és Mikojan közös platformon állva együttműködött ebben a kérdésben, vagyis úgy kívánták megoldani a magyarországi válságot, hogy közben ne kompromittálják a desztalinizációs kampányt és azt a politikai tőkét, amelyet a Molotovval, Vorosilovval és a többi keményvonalassal szemben a korábbiakban folytatott vitákban felhalmoztak.

Mikojannak jó véleménye volt Kádárról, aki egyre nagyobb népszerűsége tett szert az MDP egyszerű tagjai körében. Ami ennél is fontosabb, Vlagyimir Krjucskov (aki akkoriban Andropov budapesti nagykövete beosztottja volt) emlékiratai szerint Mikojan meggyőzte Hruscovot, hogy aktivizálják Nagy Imrét. A szovjet politikus abban bízott, hogy szovjet pórázon tudják majd tartani Nagyot. „Mikojan – írta Krjucskov – megbízott Nagyban, és úgy gondolta, hogy meg lehet benne bízni” – noha a magyar vezetők ennek pontosan az ellenkezőjét hangoztatták.¹⁶ A szkeptikus magyar vezetéssel folytatott megbeszélése során Mikojan hangsúlyozta, hogy „[a mi Központi Bizottságunk] nem tárgyalta a Nagy-kérdésről, de nekem megvan a saját véleményem, és ismerem a mi KB-nk néhány tagjának az álláspontját is. Nagy Imrének a pártból való kizárását hibának tartottuk és tartjuk, noha a magatartása miatt megérdemelte azt.”¹⁷

A Nagy Imre visszafogadását eldöntő tényezők között meg kell említeni Titót is. Gáti felfogása szerint „miután Tito volt az egyik kulcsfigura [...] és Nagy volt Tito egyértelmű jelöltje” arra, hogy Magyarország vezetője legyen, „az oroszok egyre nagyobb érdeklődést mutattak Nagy, valamint az általa képviselt erő iránt”.¹⁸ A válság egy későbbi szakaszában a jugoszlávok álláspontja döntő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szovjetek eltűrték Nagy Imrét.

A magyar Októbert megelőzte a lengyel Október. A szovjet vezetők ekkor közel jutottak az erő alkalmazásához. Szerencsére ez nem következett be, elsősorban azért, mert Gomulka és a lengyel vezetők elegendő politikai bátorsággal rendelkeztek, és szembeszálltak Hruscov dühével. Gomulkának sikerült meggyőznie a Szovjetuniót arról, hogy Lengyelország nem fog kilépni a Varsói Szerződésből, ám cserébe a szovjeteknek nagyobb cselekvési szabadságot kell biztosítaniuk a lengyel kommunistáknak, s nem szabad szovjet tanácsadókat ültetniük a nyakukra vagy beavatkozniuk az ügyekbe.¹⁹

A lengyelek Mao Ce-tung és a KKP személyében jelentős külföldi támogatást kaptak a nagyobb önállóságért folytatott harcukhoz. Mao – post factum – arról értesítette Gomulkát, hogy a szovjet vezetők egy adott pillanatban „készek voltak erőt használni” Lengyelországban, és a KKP vezetéséhez fordultak jóváhagyásért. „A KKP kategorikusan elutasította a szovjet javaslatot, és a kínai álláspontot megpróbálta oly módon közvetlenül [a szovjetek] tudomására hozni, hogy Liu Sao-csi vezetésével azonnal küldöttséget menesztett Moszkvába.” A kínaiak fel voltak háborodva, és aggodalmukat fejezték ki Moszkva „nagyhatalmi sovinizmusa” miatt, amely Sztálin legsötétebb arcát idézte, hiszen ettől ők – és személy szerint Mao is – oly sokat szenvedtek a múltban. A kínai vezetők a lengyel követtel Pekingben október 27-én folytatott megbeszélésükön kijelentették, hogy „október 19–23. között egy KKP-küldöttség [...] Moszkvában meggyőzte Hruscovot a lengyelországi politikai változások jogosságáról”, és figyelmeztette a szovjet párt-

¹⁶ Vlagyimir Krjucskov: *Licsnoje gyelo*. 1. vol. Moszkva, Olimp-Act, 1996. 54. p.

¹⁷ Mikojan távirata Budapestről az SZKP KB-nak (Hruscovnak), 1956. július 14. Vö. 7. jegyzet.

¹⁸ Charles Gati: *Hungary and the Soviet Bloc*. I. m. 137. p.

¹⁹ A részleteket vö. L. W. Gluchowski: Khrushchev, Gomulka, and the „Polish October”. *Cold War International History Bulletin*, 5. sz (1995. tavasz) 1. és 38–49. p.

vezetőt, hogy a katonai erő alkalmazása egyet jelentene a sztálinista módszerekhez való visszatéréssel, amit éppen Hruscsov ítélt el.²⁰

A kínai nyomás különösen kiélezte a szovjet vezetésen belüli politikai dilemmát. Hruscsov nem tudott könnyedén átsiklani a kínai érvek fölött, sőt ha így tett volna, talán politikai legitimitációját ásta volna alá a kommunista világon belül. Egyben kockára tette volna a törekény kínai-szovjet barátságot is, amelyet súlyos kompromisszumok árán és időnként heves ellenállással szemben – különösen ami Vorosilovot illeti –, rengeteg energia befektetésével sikerült csak megőriznie 1953 után. Egyáltalán nem tűnik túlzónak az az állítás, hogy 1955–1957 között Mao szava sokat számított a moszkvai belső egyensúly kialakításában. Ugyanakkor Hruscsov vezető szerepe az Elnökségen belül 1954–1956 között elért politikai sikerei ellenére még mindig bizonytalan maradt.²¹

Ami a dilemma másik oldalát illeti, Hruscsov egyre jobban félt attól, hogy elveszíti Kelet-Európát és magát a hidegháborút is valami végzetes „puhaság” és határozatlanság miatt. A moszkvai jugoszláv követ, Micsunovics jól ismert visszaemlékezése szerint Hruscsov a következőképpen panaszkodott Titónak a magyarországi szovjet inváziót röviddel megelőző találkozásójukon: „Vannak olyanok a Szovjetunióban – Hruscsov itt nyilvánvalóan Molotovra és a párt többi elszánt sztálinistájára, valamint az állami nomenklatúrára gondolt –, akik azt fogják mondani: amikor Sztálin volt uralmon, mindenki engedelmeskedett, és semmilyen nagyobb megrázkódtatás nem történt. Amióta azonban ezek [a fattyúk] kerültek hatalomra, Oroszországnak szembe kell néznie a vereséggel és Magyarország elvesztésével.”²²

Hruscsovot politikai támadások érhették a miatt a meggyőződése miatt is, amely szerint a Szovjetunióban végbemenő kulturális és ideológiai „enyhülés” folyamata „latyakossá” vált. A budapesti zavargásokról szóló első híradások majdnem egy időben érkeztek azokkal az „információkkal”, melyeket a moszkvai írók Dugyincev *Nye hlebom jegyinim* („Nem csak kenyérrel él az ember”) című regényéről rendezett vitájáról kaptak. Ezen a vitán néhány felszólaló kíméletlen kritikával illette a sztálinizmust. Hruscsov közvetlen, meglepő párhuzamokat velt felfedezni ezen vita, valamint a magyarországi Petőfi Kör tevékenysége között. Magához kérte a Szovjet Írók Szövetségének titkárait, akiket halálra rémített azzal, hogy egy írók által szervezett nemzetközi szocializmusellenes összekülvéssel vádolta meg őket.²³

Ez a dilemma magyarázatot adhat az október 23. és 31. között a pártelnökségben Magyarországgal kapcsolatos megbeszéléseken tapasztalható, máskülönben érthetetlen és meglepő ingadozásokra az erőpolitika alkalmazása és Mikojan „politikai” megoldása között. Október 23-án Hruscsov kétségbeesett kérelmet kapott Gerő Ernőtől. Gerő azért könyörgött, hogy küldjenek szovjet csapatokat Budapestre a rezsim megmentésére. A szovjet pártvezér habozás nélkül azt javasolta az elnökségnek, hogy tegyenek eleget a kérésnek. Az elnökség keményvonalasai és még Hruscsov egyes támogatói is – például Zsukov marsall – az MDP vezetését megmentő beavatkozást sürgették.

Mikojan egyedül maradt álláspontjával az általános pánik közepette. Kijelentette: „Nagy nélkül [a magyar vezetők] elvesztik ellenőrzésüket a népmozgalom fölött.” „Mit veszíthetünk? – tette fel a kérdést. – A magyarok maguk fogják visszaállítani a rendet. Politikai megoldáshoz kell folyamodnunk, s csak ezután küldjünk csapatokat.” Molotov visszavágott: „Ha Nagyot magára hagyjuk, Magyarország darabjaira esik [szét].” Kaganovics rákontrázott: „A kormányt megdöntik. Teljesen más a helyzet, mint Lengyelországban volt.” Egy pillanatra úgy tűnt, mintha Hruscsov ellenfelei ragadták volna magukhoz a kezdeményezést a válságkezelésben.

²⁰ Leo Gluchowski „Poland's China Card: Sino-Polish Relations and the Soviet Union, September – October 1956” című előadásában ismertette a lengyel levéltárakból előkerült iratokat az 1996 januárjában a Hong Kong-i Egyetemen megtartott nemzetközi konferencián.

²¹ A szovjet–kínai kapcsolatok szerepéről Hruscsov politikai hatalmában vö. Vladislav Zubok – Konsztantin Pleshakov: *Inside the Kremlin's War. From Stalin to Khrushchev*. Harvard University Press, 1996. 170–171. p.

²² *Moscow Diary*, 134. p.

²³ Vö. 7. jegyzet; Zezina: Szokovaja terapija: ot 1953-go k 1956 godu. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 1995. 2. sz. 131–132. p.

Hruscsov, aki meg akarta tartani hatalmát, azt javasolta, hogy „aktivizálják Nagyot a politikai megoldás” érdekében, de arra nem volt hajlandó, hogy őt Gerő helyébe ültesse.²⁴ Az Elnökség végül úgy határozott, hogy csapatokat küld Budapestre, de ezzel egy időben (Szuszlov kíséretében) Mikojan is odaküldik, hogy próbáljon „politikai” csodát tenni.²⁵ Molotov és a többi keményvonalas azonban a kibicek kellemes helyzetében otthonról kritizálhatta Mikojan – és burkoltan Hruscsovot –, a magyarországi „ellenforradalom” kapcsán tanúsított „kapitulációs” magatartásuk miatt.

A következő napokban Mikojan éjt nappallá téve dolgozott az új magyar vezetés kialakításán. A szovjet csapatok bevetése azonban nemzeti fegyveres felkelést váltott ki. Az MDP Központi Bizottsága, amely behívta a csapatokat, minden hatalmat és legitimitációt elveszített az országban. Ez leszűkítette a politikai megoldások számát: vagy megosztják a felkelőket a követelések egy részének elfogadásával, vagy fegyveres erővel leverik a felkelést. Az utóbbi megoldás elkerülhetlenné vált, amikor Nagy Imre a szovjetek előzetes értesítése nélkül nyilvánosan ígéretet tett arra, hogy tárgyalásokat kezd a Szovjetunióval csapatainak Magyarországról történő kivonásáról. Bár az SZKP KB Elnökségének többsége elutasította Nagy Imre álláspontját, ő ismételtlen közzétette a fenti nyilatkozatot. Ez éles vitát váltott ki Moszkvában október 28-án, amely világossá tette az Elnökségen belüli megosztottságot, és majdnem nyílt „lázadást” eredményezett a magyar ügyek Hruscsov–Mikojan-féle kezelésével szemben.

Először Vorosilov próbálta Mikojan – és Nagyba vetett bizalmát – diszkreditálni. Kijelentette, hogy Nagy Imre a párt uralmának „likvidátora”, majd ezt javasolta: „próbáljunk meg saját megoldást találni, és azt fogadtassuk el a magyarok egy csoportjával”. Molotov azonnal hozzátette, hogy a helyzet „egyre inkább a kapituláció felé vezet”. Majd Kaganovics, sőt még Nyikolaj Bulganyin – államfő és korábban Hruscsov szövetségese a hatalmi harcokban – is a bírálók mellé állt. Az utóbbi arról beszélt, hogy „esetleg közvetlenül nekünk kell kijelölni a kormányt”.²⁶ Malenkov viszont, akit már 1955 januárjában megbíráltak Nagy Imre reformjainak eltűréséért, Mikojan oldalára állt. Zsukov és Szaburov is csatlakozott hozzá. Zsukov az ellenállás katonai leverését és a magyar KB oly módon történő átszervezését támogatta, hogy az képes legyen „rugalmasabban fellépni”. Egyben – a Kreml ideológiai illúzióihoz hűen – azt is felvetette, hogy adjanak fegyvert a magyar munkások kezébe, akiknek az elképzelések szerint az MDP-t kellett volna támogatniuk.

Hruscsov beismerte, hogyha a szovjet csapatoknak nem sikerül gyorsan elfojtaniuk a fegyveres felkelést, akkor „Nagy ellenünk fog fordulni”, és „a katonák visszavonását kérheti”. Ennek ellenére úgy vélte: „a legrosszabb alternatíva” egy szovjet katonai erő által támogatott „báb”-Központi Bizottság létrehozása lenne, szemben egy olyan politikai megoldással, amelyet az MDP hajlt végre. Azt is javasolta – először a vita során –, hogy vonják be a kommunista szövetségeseket a válságkezelésbe. „Nem lenne-e helyénvaló, ha a kínaiak, a bolgárok, a lengyelek, a csehek és a jugoszlávok fordulnának a magyarokhoz?” Hruscsov közbelépése Vorosilovot nem tántorította el korábbi álláspontjától, Bulganyin, Kaganovics és Molotov viszont ezután tartózkodott Mikojan bírálatától, és egyetértettek vele a Nagy-kormány támogatását illetően. Bulganyin beismerte, hogy ennek a megoldásnak az egyetlen alternatívája egy olyan „megszállás” lenne, amely „kétséges kimenetelű kalandba sodorna minket”.²⁷ Hruscsov mindehhez hozzátette, hogy egy Nagy Imre által kiadott közlemény a szovjet csapatok visszavonásáról (amit az Elnökség más kérdések mellett megvitatott) tulajdonképpen „politikailag előnyös” lenne a Szovjetunió számára, mivel ez kedvező színben tűnhetne fel az angolokkal és franciákkal szemben, akik „valódi bajba kerültek Egyiptomban”.²⁸

²⁴ Malin-feljegyzések, 1956. október 23.

²⁵ Vjacseszlav Szereda másként magyarázza. Szerinte Mikojan nem csatlakozott a beavatkozás támogatói közé. Erre abból lehet következtetni, hogy az ülésről készült hivatalos jegyzőkönyv sem említi a kérdést. Vö. Kak reszalisz „voproszi Vengrii”. Rabocsije zapiszi zaszedanyija Prezigiiuma CK KRSzSz. Ijul – nojabr 1956 g. *Isztoricseskij Arhiv*, 1996. 2. sz. 73. p.

²⁶ Malin-feljegyzések, 1956. október 28.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

Mikojan és Szuszlov Budapestről küldött távirataiban továbbra is megpróbálta meggyőzni a pártelnökséget arról, hogy a magyar kormány tagjainak többsége nem „kapituláns”, és a kormány képes „ellensúlyozni Nagy tévovaságát, aki opportunistá személyiségéből fakadóan nem tudja, hol álljon meg az engedményekben”.²⁹ Október 29-re azonban az elnökség többsége egyhangúlag elítélte Mikojan vonalát és Budapestről küldött jelentéseit (Szuszlov egyértelműen alárendelt szerepet játszott a tapasztalt politikus és régi forradalmár mellett). Malenkov még mindig amellett kardoskodott, hogy Mikojannak „rá kell vennie Nagyot a rendcsinálásra”, de Molotov kijelentette: „Határokat kell szabnunk, és utasítanunk kell Mikojan elvtársat, hogyan cselekedjen.” Kaganovics véleménye szerint „egy katonai forradalmi bizottsággal” kellett volna felváltani a rendszert felszámoló Nagy-kormányt. Dimitrij Sepilov, az uralkodó széljárásra mindig érzékenyen reagáló külügyminiszter pedig azon a véleményen volt, hogy „a valódi hatalom a katonák kezében van. A további engedményeket a gyengeség jeleként értelmeznék.” Most Hruscsovnak kellett közbelépnie és megvédenie Mikojant. A vezetésben kialakult egyensúlyt felismerve azt indítványozta, hogy Malenkovot, Molotovot és Zsukovot küldjék „erősítésként” Budapestre. Mikojan magyarországi „politikai megoldása” kezdett széttörődni.³⁰

A Kínai Kommunista Párt Elnöksége ekkor hozta nyilvánosságra a magyarországi eseményekről kialakított véleményét. A kínai küldöttség október 23-án érkezett Moszkvába a lengyel válsággal kapcsolatos határozat megvitatására, de a delegáció tagjai a magyar válság miatt kitört moszkvai politikai vihar kellős közepén találták magukat. Liu Sao-csi telefonon értekezett Mao Ce-tunggal. Hruscsov emlékirata sajnos meglehetősen homályos a Magyarországról folytatott kínai-szovjet konzultációk különböző szakaszait tekintve.³¹ A kínai memoárok és a Malin-feljegyzések több részletet árulnak el. Október 30-án délelőtt a kínaiak elhatározták: támogatják Nagy Imrénének a szovjet csapatok visszavonására vonatkozó kérését. A kínai vezetés ragaszkodott ahhoz, hogy a szovjetek haladéktalanul bocsássanak ki egy nyilatkozatot a katonáknak a népi demokráciákból történő kivonásáról, és hívják össze a Varsói Szerződés Szervezetét, s az vitassa meg a szovjet csapatok Kelet- és Közép-Európában állomásoztatásának jogi alapjait. „Az SZKP KB egy emberként támogatja ezt az álláspontot” – jelentette ki Hruscsov, majd közölte kollégáival, hogy már szólt is Gomulának: a lengyelek döntsék el, mi legyen Konsztantyin Rokosz-szovszkijjal, azzal a szovjet marsallal, akit Sztálin a lengyel hadsereg parancsnokává tett, s most a lengyel vezetők az eltávolítását követelték.³²

A kínai kérés még a Magyarországról érkező jelentéseknél is jobban megrendítette az Elnökséget. Ismét fennállt a kínai-szovjet viszony megromlásának veszélye, s ekkora árat senki sem akart fizetni. Bulganyin kijelentette: „a kínai elvtársaknak helytelen benyomásaik vannak a népi demokráciákkal fennálló kapcsolatainkról”, de egyetértett abban, hogy eleget kell tenni a nyilatkozat kiadására vonatkozó kínai követeléseknek. Molotov és Kaganovics egy „felhívított” nyilatkozatot javasolt, azzal érvelve, hogy a kommunista tömb országai közötti viszonyt nem lehet kizárólag a kínai-indiai nyilatkozatba foglalt „szuverenitás” elveire (Pancsa Sila) alapozni. A pártok közötti kapcsolatok – jegyezte meg Molotov – más alapokon nyugszanak.

Hruscsov hagyta, hogy mások beszéljenek. Sepilov külügyminiszter fején találta a szöveget: „A [magyarországi] események a népi demokráciákkal fennálló kapcsolatainkban meglévő válságot tárják fel [...] Magyarország kormányának egyetértésével készek vagyunk kivonni a csapatainkat.” A magyar kommunista rezsim elvesztése még nem jelenti mindennek a végét, így összegezte az álláspontját. „Még hosszú ideig harcolnunk kell a nemzeti kommunizmussal.” Zsukov védelmi miniszter ekkor közbeszólt és kijelentette, hogy készek „akár az összes katonát is visszavonni Magyarországról, ha ez szükséges.”

²⁹ Mikojan és Szuszlov jelentése az SZKP KB-nak, 1956. október 26. *Isztorieszkij Arhiv*, 1993. 5. sz. 139. p.

³⁰ Malin-feljegyzések, 1956. október 29.

³¹ Hruscsov erre úgy emlékezett vissza, hogy a kínai-szovjet egyeztetésre Sztálin lipki dácájában került sor, Moszkvához közel. „Közös volt a véleményünk, hogy nem vetjük be a [fegyveres] erőket” – írta Hruscsov. Vö. *Memuari Nyikiti Szergejevicsa Hruscsova. Voproszi Isztorii*, 1994. 5. sz. 75. p.

³² Malin-feljegyzések, 1956. október 30.

Jekatyerina Furceva és Szaburov egy rendkívüli KB-plénium összehívását javasolta, ahol el lehetne magyarázni a pártelitnek Magyarország elvesztésének okait. Szaburov ritka éleslátással kifejtette, hogy ez mit jelentene a jelenlegi vezetés számára: ha a kínai kérésnek és saját ígéreteiknek eleget tesznek, akkor az Elnökség nem ültethet bábkormányt Magyarország élére „az emberek akarata ellenére”. Ennek ellenére a felelősség a szovjet vezetést terhelné, amely „nem tartotta kordában a tömegek szabadjára engedett indulatait”, és amelynek „nem sikerült megvalósítani a vezetés valódi lenini elveit”.³³ Nyilvánvaló, hogy ki kerülne tűz alá ebben az esetben.

Az Elnökség tagjai – súlyos kétségek közepette – utasították Sepilovot, Molotovot és Bulganyint, hogy készítsenek egy határozatot a szocialista országokkal fennálló kapcsolatokról. A meglehetősen hosszan elhúzódó vitát követően a dokumentumot elküldték a *Pravdának*.

Hruscsov a következő órákban Liu Sao-csi és a Kínai Népköztársaságba akkreditált szovjet nagykövet, Pavel Judin közvetítésével lázas tárgyalásokat folytatott Maóval a magyarországi események értékeléséről. A kínaiak végül elismerték, hogy a magyar eset különbözik a lengyelettől, mivel az „imperialista erők” saját céljaik megvalósítására használják fel a népi felkelést, s fennáll annak veszélye, hogy Magyarország Nagy Imre irányításával kivonul a Varsói Szerződésből. Október 30-án este Liu Sao-csi és a kínai küldöttség megjelent a pártelnökség éppen akkor zajló ülésén, hogy közöljék az új kínai álláspontot: a szovjet csapatok maradjanak Magyarországon és Budapesten.³⁴ Sőt, a kínai források szerint Mao Ce-tungnak és Liu Sao-csinek kellett meggyőzniük a bizonytalankodó és megdöbönt szovjet vezetést, hogy egy magyarországi fegyveres beavatkozással nagy szolgálatot tesznek a „proletár internacionalizmusnak”.

A szovjet források (és Hruscsov emlékiratai) semmilyen kétséget nem hagynak afelől, hogy a kínai álláspontban végbement változás döntően esett a latba, amikor az SZKP KB Elnöksége újragondolta nem sokkal korábban kialakított álláspontját, és elfogadta azt a megoldást, amit Hruscsov mindössze három nappal korábban „a lehető legrosszabb alternatívának” nevezett: a fegyveres beavatkozást és egy Nagy Imre nélküli bábkormány létrehozását.

A Malin-feljegyzések első kutatója, Vjacseszlav Szereda helyesen mutatott rá arra, hogy Hruscsov személyisége, érzelmi ingadozásai, a rögtönzésekhez való vonzódása rossz tanácsadónak bizonyult a magyar válság alatt.³⁵ Hruscsovot ténylegesen felháborították a magyarországi antikommunista kilengések. Félelmei és megérzései azonban – mint oly sok alkalommal azelőtt és azután is – meggondolatlan döntéseket eredményeztek. A szovjet vezető nem nagyon ismerte fel, hogy a logikátlan és az események után kullogó szovjet reagálások rendkívül hátrányosak voltak. A szovjet csapatok első bevonulása csak olajat öntött a nemzeti felkelés lángjára, a kivonásukról folytatott tárgyalások pedig felcsillantották a győzelem reményét a felkelők előtt, ami újabb, a forradalmat tápláló lelkes hangulatot teremtett.

Hruscsovnak azonban, minden következtetlensége és ballépése ellenére, megvolt a maga stratégiai célja. Teljes mértékben osztotta a keményvonalasok aggodalmait a dominóelv kapcsán. Emellett bizonyára azt is gyaníthatta, hogy Magyarország kiválása a „szocialista táborból” mind Mao Ce-tung, mind a szovjet vezetésen belüli sztálinisták számára kiváló célponttá teszi őt. Emlékirataiban felidézi, hogy október 30–31-én éjjel „Magyarország forgott a fejében, és nem hagyott aludni”.³⁶ Október 31-én délelőtt összehívta az Elnökség ülését, és ott közölte, hogy a szovjet csapatoknak helyre kell állítaniuk a rendet Magyarországon. „Ha kivonulunk Magyarországról – jegyezte fel Malin –, az imperialisták támadni fognak. Akkor pedig kiderülnek a gyenge pontjaink.” S hogy kétséget se hagyjon afelől, hogy a szovjet politikai vezetés sorsa forog kockán, még hozzátette: „Pártunk nem fogja elfogadni, ha így teszünk. Nincs más választásunk.”³⁷

Hruscsov a magyarországi beavatkozás jóváhagyásával nagymértékben kompromittálta saját külpolitikáját, amelynek lényege a hidegháborús ellenfelek között Európában létesített semleges ütközőzóna, a fokozatos demilitarizálás, valamint a „szovjet veszélytől” való félelmek eloszlátása volt. Szaburov láthatóan megértette ezt, amikor feltette a kérdést, hogy vajon az intervenció nem

³³ Uo.

³⁴ Malin-feljegyzések, 1956. október 31.

³⁵ Vö. *Kak resalisz „voproszi Vengrii”* előszavában. I. m. 74. p.

³⁶ *Voproszi Isztorii*, 1994. 5. sz. 75. p.

³⁷ Malin-feljegyzések, 1956. október 31.

fog-e véget vetni a Sztálin halálát követő détente-nak, és „nem fogja-e igazolni a NATO létezését”, mint ahogy Sztálin koreai politikája tette annak idején, amit Hruscsov olyan hevesen elítélt. Megjegyzése viszont elveszett a katonai beavatkozásról szőtt tervek forgatagában.³⁸

Mikojan november 1-jén érkezett vissza Moszkvába. Még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy lebeszélje Hruscsovot a katonai megoldásról. Megpróbálta bebizonyítani az október 30-i döntés helyességét és azt, hogy 10-15 nap alatt ki fog derülni, hogy a dolgok milyen irányt vesznek. Hruscsov úgy emlékezett vissza erre, hogy Mikojan az Elnökség újbóli összehívását szorgalmazta. Amikor Hruscsov közölte Mikojjal, Lengyelországba, majd Jugoszláviába kell repülnie Molotov és Malenkov társaságában, Mikojan „felettebb izgatott lett. Még azzal is fenyegetődött, hogy tiltakozásul magában is kárt tesz...”³⁹

Az október 31-i döntés politikai jelentőségű volt. Mégis felmerül az a kérdés: vajon a Kreml akkor is ugyanígy döntött volna, ha a kínaiak és Tito határozottan ellenezték volna a szovjet katonai beavatkozást? Figyelemre méltó, hogy a Magyarország elleni katonai támadásra a parancsot csak akkor adták ki, amikor a Szovjetunió már megszerezte ehhez a lépéshez Gomulka, Mao Ce-tung és Tito jóváhagyását is. Amint az már bebizonyosodott a hidegháború bipoláris logikája is segített Hruscsovnak abban, hogy meggyőzze ezeket a politikusokat. Ösztönösen megsejtette, hogy Mao Ce-tung meg fog hajolni az előtt az érvelés előtt, ami szerint ha a „rend” nem áll helyre Magyarországon, a kommunista tábor a Nyugattal szemben súlyos vereséget könyvelhet el magának. Igaza volt. Tito is gyorsan a beavatkozás pártjára állt, Hruscsov nagy öröme és meglepetésére.

Végezetül egy rövid elemzés: mi történt volna, ha a Szovjetunió 1956-ban hagyja a maga útján haladni a magyarországi eseményeket? A dominóeffektus valóban bekövetkezett volna Lengyelországban és az NDK-ban? Ezt politikai válság követte volna a Szovjetunióban? Miként reagált volna minde erre az Egyesült Államok? Akkoriban a legtöbb nyugati politikus és politikai elemző alapján véve valószínűtlennek tartotta az események ilyen menetét. Érdekes azonban, hogy a szovjet vezető politikusok, ide értve a „kemény vonal” híveit is, tartottak ettől a lehetőségtől, és ennek ellenére mégis vitatkozni kezdtek arról, hogy kivonják-e a szovjet csapatokat Magyarországról. Zsukov marsall azzal érvelt, hogy a hidegháborús Európában a szovjet stratégiai érdekek szempontjából fel lehet áldozni Magyarországot, amennyiben az NDK-ban és Lengyelországban továbbra is szovjet alakulatok állomásozhatnak. Nyilvánvaló, az a tény, hogy egy hasonló vitára egyáltalán sor kerülhetett, arról árulkodik, hogy a hatalmi harc éveinek tapasztalatát hordozó politikai vezetőgarnitúra indítékai és prioritásai nem tisztázódtak.

A magyar eset is hozzájárult ahhoz, hogy jobban megértsük, akkoriban milyen érvek számítottak és melyek nem a Kreml hatalmi harcaiban. A külső tényezők szerepe meglehetősen nagy. Nem meglepő, hogy a Kelet-Európa dominánszerű összeomlásától való félelem hatalmas szerepet játszott a moszkvai hatalmi csoportosulásokban. Az attól való rettegés, hogy az Egyesült Államok esetleg behatolhat a szovjet érdekszférába kijózanította a Kreml urait, és a kritikus pillanatokban félretették belső nézeteltéréseiket és viszályaikat, függetlenül belpolitikai nézeteiktől. Egy másik, még váratlanabb külső tényezőnek tekinthető a Sztálin halála után jelentkező „harmadik” kommunista rendszerek feltűnése, elsősorban Mao Kínája. 1956 októberében a határozottan képviselt kínai álláspont elég nagy nyomást jelentett ahhoz, hogy meghatározza a Kreml politikai ingájának kilengését. Feltételezhető, hogy Mao Ce-tung és a Kínai Népköztársaság vezetése Sztálin halála után még nem igényelhették maguknak a kommunista világ központjának szerepét, de döntő szavuk volt abban, hogy a Kremlben ki legyen Sztálin utódja.

A Jugoszláviához történő közeledés egy további külső tényezőként szerepelt a hatalmi harcban, noha az előbbinél sokkal bizonytalanabb volt. 1955–1956-ban mindenesetre a Titóhoz való közeledés jelentette az erős támaszt Hruscsov Molotovval szembeni harcában. A magyar és lengyel fejlemények azonban kétes értékűvé tették, mivel a Tito példája ösztönözte nemzeti kommunizmusok súlyos veszélybe sodorták a kelet-európai szovjet érdekeket és befolyást.

³⁸ Uo.

³⁹ *Khrushchev Remembers. The Glasnost Tapes.* Szerk. Jerrold Schechter és Vjacseszlav Lucskov. New York, Little, Brown, 1990. 123. p.

A dokumentumok azt mutatják, hogy a Kreml döntéshozói gyakran rögtönöztek és lépéseik kiszámíthatatlanok voltak. Az új források tükrében megmutatkozó baklövések és taktikázások alapján megállapítható, hogy Hruscsov hatalmon maradása és vezető szerepe nem volt stabil. Ugyanúgy, ahogy nem volt eleve eldöntve a magyarországi beavatkozás sem. A szovjet pártelnökség vitáinak jegyzőkönyveiből kiderül, 1956-ban Hruscsov még nem volt azonos azzal, akit a következő évek Hruscsov-képe őriz: elvtársainak, azaz támogatóinak és riválisainak véleményével számolnia kellett és nem hagyhatta számításon kívül a külső tényezőket, mint például Mao álláspontját. Biztosak lehetünk abban, hogy amennyiben Hruscsov körül másként alakul a hatalmi felállás és ha helyette egy erőszakra kevésbé hajlamos vezető áll a Kreml élén, a szovjet tankok nem gördültek volna be Budapestre, és Kelet-Európa, valamint vele együtt a Szovjetunió történelme is másként alakult volna.

A magyar Október sokként ható tapasztalatai és a szovjetek ezzel kapcsolatos határozatai és vitái nyomán a Kreml egy furcsa és heterogén kelet-európai politika gyakorlati megvalósítását kezdte el, amihez a későbbiekben Hruscsov, Brezsnyev és Andropov is tartotta magát. Közvetlenül a restauráció után a szovjet vezetés a Kádár János vezette bábkormányral szemben nagyon toleráns álláspontra helyezkedett: a „kádárizmus” a messzire nyúló gazdasági reformok és a Nyugat-Európához való közeledés jelképévé vált. A szocializmus szovjet modelljének fokozatos elhagyását jelentette, amit a szovjetek haragjával szemben az egyszemélyi uralmi rendszer védett meg, valamint az, hogy a szovjet külpolitikát és biztonsági igényeket ez a rendszer következetesen támogatta.⁴⁰ Az SZKP 1957. júniusi viharos plenumán Mikoján azt állította, hogy Hruscsov következetesen támogatta a kelet-európai dolgozók „kártalanításának” politikáját, aminek értelmében még a szovjet életszínvonal rovására is magasabb életszínvonalat biztosított számukra annak érdekében, hogy elejét vegye a magyar lázadás megismétlődésének. Szerinte az Elnökségben „a pártellenes” csoport ez ellen az irányvonal ellen szövetkezik. Nyikita Szergejevics kijelentette, hogy a szovjet hitelek, megelőlegezett kifizetések és megrendelések nélkül „az egész szocialista tábor szétesne”.⁴¹ A magyar felkelésnek köszönhetően (sokkal inkább, mint a lengyel Október hatására) a kelet-európai országok lakosságának életkörülményei javultak, még ha politikai és gazdasági szabadságot nem is élvezhettek. A forradalom véres elnyomásával Hruscsov győzedelmeskedhetett az Elnökség többségét alkotó „kemény vonalat” képviselő ellenségein, akik 1957 júniusában ellene lázadtak. Az 1956-os döntésekkel ellentétben a pártelnökség ebből az időszakból származó jegyzőkönyvei nem ismertek, s így nem lehetett teljes biztonsággal megállapítani, hogy Hruscsovot kollégái a „titkos beszéd” kelet-európai katasztrofális következményeiért vagy azért vádolták-e meg, hogy a magyar forradalom kulcsfontosságú napjaiban határozatlannak mutatkozott. A magyar és lengyel válság azonban közvetetten nyomot hagyott a „kollektív vezetés”-en belül dúló hatalmi harcokon. Hruscsov törekvését, hogy ő legyen az Egyesült Számú Kommunista Vezető és a szovjet nagyhatalom irányítója, Molotov és mások is – akik néhány hónappal korábban, amikor Kelet-Európa sorsáról kellett dönteni, tapasztalhatták határozatlanságát és félelmét – megkérdőjelezték és gúnyosan visszautasították. Hruscsovnak közvetetten számolnia kellett legyőzött riválisainak bírálatával is: Tito Jugoszláviájának irányában keményebb magatartást kezdett tanúsítani, és a szovjet–jugoszláv közeledésért többé már nem volt hajlandó kockára tenni a kelet-európai status quót.

Ugyanakkor Hruscsovnak soha nem sikerült leküzdenie azt a hajlamát, hogy a külpolitikában radikális, váratlan lépéseket alkalmazzon. Ezzel nemzetközi válságokat és bonyodalmakat is okozott. Folytatta – különösen 1961–1962-ben – a sztálini kultusz leleplezését. A Magyarországon történtek tulajdonképpen leállították a mély társadalmi, politikai és gazdasági reformokat a Szovjetunióban. A korlátozott liberalizáció és a kulturális „olvasás” a múlté lett. A KGB ismét folytatta a politikai üldözéseket, néhány fiatal kommunistát eltávolítottak a pártból a sztálinizmus bírálata miatt. Az SZKP KB május 7-i ülésén Hruscsov egyenlőséget tett az „alulról jövő” liberális és a pártellenes cselekedet között, és kiállt az elmúlt évek azon határozata mellett, aminek értelmében egy csapat fiatal kommunistát megfosztottak párttagságától: „Ha nem hozzuk meg ezt a döntésünket – jelentette ki –, szabad kezét adtunk volna mindenféle pártellenes és szovjetelle-

⁴⁰ Részleteket lásd Gati: I. m. 160–176. p.

⁴¹ Az SZKP KB 1957. júniusi plenáris ülésének jegyzőkönyve vö. *Istoriczeszkij Arhiv*, 1993. 4. sz. 29. p.

nes alaknak. Aztán kiengedtük volna a kezünkől a párt vezetését, majd nálunk is ugyanaz történt volna, mint Magyarországon és Lengyelországban. [...] Ha Rákosi és a magyar párt más vezető politikusai határozottan és magabiztosan léptek volna fel, három, maximum öt felbújtót letartóztatnak, bebörtönöznek és elítélnék, akkor ellenforradalomra sem kerülhetett volna sor. De amikor kiengedték kezükől a hatalmat és teret engedtek az ellenforradalmároknak, a vérontás elkerülhetetlenné vált” – tette hozzá.⁴²

Ettől kezdve Hruscsov az értelmiség soraiból jelentkező liberális kezdeményezéseket politikai fenyegetésként fogta fel. 1956 után még nyolc-kilenc évvel is úgy tekintett az írókra és az élvonalbeli művészekre, mint a szocializmus potenciális ellenségeire, és nem felejtette el, hogy a magyarországi események a Petőfi Kör értelmiségi vitáival indultak el.⁴³ Ez a meggyőződése mélyen beágyazódott a szovjet vezetés kollektív tudatába. Különösen Jurij Andropov volt azon a véleményen, hogy a politikai stabilitás és a Kreml politikai célkitűzéseinek sikere érdekében, szigorú megelőző intézkedéseket kell alkalmazni az ellenvélemények minden megnyilatkozásával szemben. Azt is mondhatnánk, hogy a magyar forradalom, ami bizonyos mértékig a Kreml-beli hatalmi harc nemkívánatos szülötte is volt, jóval azután is, hogy az események főszereplői: Nagy, Rákosi, Hruscsov, Molotov és még Mao Ce-tung is letűntek a politika színpadáról, vészjósló tapasztalatként még sokáig ott kísértett a Kreml színpalái mögött.

⁴² CHSzD: f. 2, op. 1, d. 317: az SZKP KB 1958. májusi plénumának jegyzőkönyve. 55–56. p.

⁴³ Vö. a híres orosz szobrász Ernszt Neizvesztnij nagyon érdekes visszaemlékezését: *Govorit Neizvesztny*. New York, Mosaic, 1988.

Alekszandr Kirov

A SZOVJET HADSEREG ÉS A MAGYAR FORRADALOM*

(Katonai levéltárak anyagai alapján)

1956 őszének tragikus eseményei megrengették Magyarországot és a világ közösségét. A Szovjetunió a Magyar Népköztársaság belügyeibe való 1956. októberi katonai beavatkozása, illetve az azt követő november 4-i katonai intervenció, amely vérbe fojtotta a sztálinista–rákosista elnyomás elleni demokratikus népi felkelést, és tovább éllette a kommunista rezsimet és moszkvai kreatúráit, egyszersmind lehetetlenné tette a szocialista tábor országaiban a demokratizálódási folyamatok kiszélesedését is. A beavatkozással a Szovjetunió geopolitikai és operatív-stratégiai célokat valósított meg, továbbá felszámolta azt a veszélyforrást, amelyet a Varsói Szerződés-beli kelet-európai szocialista országok feletti kontrolljának elvesztése jelentett volna számára.

A magyarországi „rendcsinálásra” összesen 17 harcoló hadosztályt, ezen belül 8 gépesített, 1 harckocsizó, 2 lövész-, 2 légvédelmi tüzér, 2 repülő és 2 légideszant-hadosztályt vetettek be. A feladatot végrehajtották, leverték a magyar felkelést, lenyesték a demokrácia friss hajtásait, prolongálva ezzel Magyarországon Moszkva kontrollját egészen a nyolcvanas évek végéig.

*

Magyarországon a sztálinista–rákosista rezsimek az ötvenes évek közepére zsákutcába jutott. A csalással hatalomra került kommunista párt¹ és a szocializmus építésének általa képviselt hatalmi praktikái kiváltották az ország lakosságának elégedetlenségét.

Erről számadatok is tanúskodnak: 1951 januárja és 1953 májusa között a rendőrség 850 ezer személyre rótt ki (jobbára pénz-) büntetést. 1950 elejétől 1953 első negyedévének végéig a különböző fokú bíróságokon 650 ezer eljárást folytattak le, ebből 387 ezer esetben hoztak elmarasztaló ítéletet. 1952–1955 között összesen mintegy 1 360 000 ember ellen kezdeményeztek eljárást, s ezek 46 százalékában született elmarasztaló határozat. Mindez elkeserítette a népet és krízishelyzetet teremtett².

Az 1953. júniusi keletnémet események hatására a szovjet vezetés mindegyre nagyobb figyelemmel követte a szocialista táboron belüli folyamatokat. Hogy az új „rendellenességek” megszüntetésére mindenkor készen álljanak, a politikusok a katonákat a csapatok felkészítésére utasították. Ezt követően dolgoztatták ki a „baráti országokban” állomásozó csapatoknál a megtorló akciók esetére érvényes, speciális terveket.

* A tanulmány bővebb változata „Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon – 1956” címmel megjelent a *Szovjet katonai intervenció – 1956* című kötetben (szerk. és bev. tanulmány Györkci Jenő és Horváth Miklós. Budapest, Argumentum, 1996. 119–199. p.).

¹ E. Ritko: K voproszu o haraktere revoljucionnih processzov v Vengrii 40–50-je gg. (Történettudományi kandidátusi értekezés szerzői ismertetése.) Moszkva, 1989. 13. p.

² Berecz, Ja.: *Krah operacii „Fokusz” (kontrrevoljucija perom i oruzsijem)*. Moszkva, Polityizdat, 1986. 28. p. (Eredeti változata magyar nyelven Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel*. 3. bőv., jav. kiad. Budapest, Kossuth, 1981.)

1956. július közepén A. I. Antonov hadseregtábornok vezetésével tábornokok és tisztek csoportja érkezett Magyarországra. Ellenőrzést folytattak a Különleges Hadtestnél. Az ellenőrzés során megállapították, hogy a Különleges Hadtestnek nincs speciális terve. A hadtest törzse ezt követően „A Különleges Hadtest tevékenységi terve a társadalmi rend helyreállítására Magyarországon területén”³ címmel elkészítette beadványát. A tervet 1956. július 20-án megerősítették, maga a dokumentum a „Volna” (Hullám) fedőnevet kapta. Az akciót indító jelszó: „Kompassz” (Iránytű). Október 21-én az irányító tisztek ellenőrizték a csapatok „Volna”-tervnek megfelelő készültségét.⁴

A Szovjetunióban október 23-án 21 óra 45 perckor riadókészültségbe helyezték a 38. összefegyvernemi hadsereg 128. lövész- és 39. gárda gépesített hadosztályát. A hadosztályok parancsot kaptak, hogy lépjenek át a magyar–szovjet államhatárt.

Október 23-án 22 órakor a V. D. Szokolovszkij vezérkari főnök utasítására riadókészültségi szintre emelték a Különleges Hadtestet.⁵ 23 órakor a csapatok megkapták a parancsot a „Volna”-haditerv végrehajtására.

Október 24-én 0 óra 35 perckor harcckészültségbe helyezték a 33. gárda gépesített lövészhadosztályt és átdobták Romániába. A hadosztály parancsnoka megkapta az utasítást, hogy lépjen át a román–magyar határt, érje el Budapestet, s álljon készenlétben az ellenforradalmi lázadás elfojtására.⁶

Október 24-én éjjel 2 órakor a Különleges Hadtest operatív csoportja megérkezett Budapestre. 5 órakor a hadtest csapatai megkezdik a bevonulást Budapestre.

A pártban, a társadalom egészében és a magyar hadseregben egyaránt tapasztalt katonai-politikai krízis, a népharag nyomása alatt, polgárháborús motívumokat sejtető robbanásba torkolt. Ez október 25-től, a szovjet katonai beavatkozás nyomán a nemzeti szuverenitás és a szovjet katonai megszállás elleni nemzeti felszabadító mozgalommá fejlődött.⁷

Október 30-án a szovjet kormány „A Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság fejlesztésének és további erősítésének alapjairól” címmel nyilatkozatot tett közzé. Utánozhatatlannul cinikus dokumentum. Egyrészt konstátálta: „A szocialista nemzetek nagy baráti közösségének országai az egymás közötti kapcsolatokat csak az egyenlőség, az egymás iránti tisztelet, a területi sérthetatlenség, az állami függetlenség és szuverenitás, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvei alapján építhetik ki.” Valójában ugyanakkor, éppen azon a napon, 12 óra 30 perckor a veszprémi repülőtéren landoltak a 31. légideszant-hadosztály katonái.

Október 31-én a szovjet csapatok lényegében kivonultak Budapestről.

Az SZKP KB Elnöksége Magyarországon a „rend” határozott helyreállítására megtorló katonai hadműveletre adott parancsot. A vezérkar ennek az akciónak a „Vihr” (Vihar) nevet adta. Parancsnokává I. Sz. Konyev marsallt nevezték ki. A hadművelet a „Grom-444” (Mennydörgés) jelszóra kezdődött. A népi-demokratikus felkelés sorsa tehát eldőlt.

November 3-án a Különleges Hadtest parancsnoka P. N. Lascsenko vezérőrnagy Konyev marsall 01. számú parancsa értelmében harccparancsot adott ki a 2., a 33. és a 128. hadosztály parancsnokainak, valamint a kiegészítő és a támogató erőknek: Budapest megtámadásának időpontja november 4-e reggel 5 óra 50 perc.⁸ November 3-án 10 órakor A. H. Babadzsanjan vezérőrnagy a 8. gépesített hadsereg és H. D. Mamszurov vezérőrnagy a 38. összefegyvernemi hadsereg parancsnoka analóg harccparancsot adott ki Magyarországon városainak és lakott pontjainak 6 óra 15 perckori egyidejű megszállására.⁹

A hadtest csapatai harci feladatuk teljesítése során lefegyvereztek 3 harcckocsizó ezredet, 1 harcckocsizó oktató ezredet, 2 tüzérezredet, 2 légvédelmi ezredet, 12 légvédelmi tüzér üteget, egy

³ Centralnij Arhiv Minisztjersztva Oboroni Rosszjiszkoj Federacii (továbbiakban: CAMO RF), f. 32, op. 701291, d. 15, l. 130.

⁴ Uo.

⁵ Uo. l. 133.

⁶ Uo. l. 196–197.

⁷ Uo. l. 48–49.

⁸ Uo. op. 701291, d. 16, l. 147.

⁹ Uo. d. 15, l. 12; d. 16, l. 19.

57 mm-es ágyús üteget és a katonai tanintézetet. Hadizsákmányként megszerezték: 105 harckocsit és önjáró löveget, 140 gépjárművet, 30 repülő, 216 különböző kaliberű ágyút, 29 aknavetőt, 95 géppuskát, kb. 30 ezer kézifegyvert, 8 hadianyag- és 2 fegyverraktárt. A 27. lövész- és a 7. gépesített hadosztály, a Vezérkari Akadémia alegységei és a Kossuth Lajos harcokcsizó oktató ezred nem tanúsított ellenállást.¹⁰

November 6-án éjjel 2 órakor az ENSZ-közgyűlés 50 igen és 8 ellenszavazattal 15 tartózkodás mellett elítélte a Szovjetuniót az agresszió miatt, és felszólította, hagyjon fel a fegyveres támadással, egyúttal felkérte az ENSZ főtitkárát, rendeljen el vizsgálatot a Magyarország belügyeibe történt külső beavatkozás miatt.¹¹

November 24-én a magyarországi katonai parancsnokok Budapestre összehívott értekezletén Konyev marsall bejelentette a szovjet kormány döntését a Déli Hadseregcsoport létrehozásáról, amelynek alapját többségében az országba érkezett egységek és alegységek képezik.

*

A szovjet pártpolitikai vezetés tetteivel semmibe vette 1917. november 8-i Békedekrétumát, szembeállította a Szovjetuniót az 1928-as párizsi Briand–Kellog-paktummal, amely tiltotta és törvényen kívülinek nyilvánította az agressziót; ellentmondott az 1933-as londoni konvenciónak és más, az ötvenes években született nemzetközi jogi dokumentumoknak is.

Több mint 10 ezer katona kapott kitüntetést és érdemérmet, 26 főnek ítelték oda a „Szovjetunió hőse” címet (14-nek halála után).¹² Mintegy 200 katona, tiszthelyettes, tiszt szenvedett erkölcsi és más veszteséget a fegyveres beavatkozás elleni tiltakozása miatt.¹³

A harcok során elszenvedett szovjet veszteségeket a 2. számú melléklet tartalmazza. Az esetek többségét magyar földben temették el (lásd a 3. számú táblázatot, amelyhez egy tömegsírról készült feljegyzést mellékelek).

A szovjet katonai beavatkozás nyomán a magyarok jóval nagyobb veszteségeket szenvedtek: több mint 5 ezren estek el, a sebesültek száma 19 226.¹⁴ Több ezer magyar állampolgárt deportáltak¹⁵ Ungvár és Sztrij városi börtönébe. A Kádár-rezsim a felkelésben való részvételért – tudunkkal – 350–500 ember ellen hozott halálos ítéletet, és több mint 10 ezer embert börtönöztek be. Majdnem 200 ezren kényszerültek elhagyni hazájukat.

Végül is ez a szovjet katonai intervenció volt az első a világtörténelemben, amelyet a kommunista dogma nevében egy másik szocialista ország ellen, a demokratikus átalakulás feltartóztatására hajtottak végre. A szovjet párt politikai vezetése csak így tudta elérni céljait, csak így volt képes megmenteni azt a rezsimet, amely aztán 1989-ben összeomlott.

¹⁰ Uo. d. 15, l. 2.

¹¹ Uo. d. 17. melléklet, l. 15.

¹² Uo. d. 17, l. 48, 49.

¹³ Uo. op. 701292, d. 37, l. 280–340.

¹⁴ *Vengrija 1956 goda. Ocserki isztorii krizisza*. Moskva, „Nauka”, 1993. 163. p.

¹⁵ CAMO RF, f. 32, op. 701291, d. 15, l. 13, 93; d. 16, l. 31, 53, 331.

Összesített kimutatás az 1956. évi őszi magyarországi népi demokratikus felkelés leverésében részt vett szovjet egységekről és határátlépésük időpontjáról

Egység, csoportosítás	Állandó elhelyezési körlet	A harcászultságbe helyezés időpontja	Az államhatár átlépésé- nek időpontja
1	2	3	4
2. gépesített gárdahadosztály	Magyarország	október 23. 22 óra	
33. gépesített gárdahadosztály	Románia	október 24. 0 óra 35 perc	október 24. 13–14 órára Budapesttől délre 15 km-re
128. lövész-gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24. 2 óra 15 perc és 9 óra között
Különleges Hadtest (Lascenko vezérőrnagy)	Magyarország	október 23. 22 óra	
31. harcokszó hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	november 1-jére virradó éjjel	november 3. 10 óra
11. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 28-ra virradó éjjel	november 1.
32. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 27. 22 óra 15 perc	október 28–29.
35. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Odesszai Kat. Körzet	október 31. 20 óra 45 perc	Románián keresztül november 4-én reggeltől
70. lövész-gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 26.	október 28. 8 óra
60. légvédelmi tüzér hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 27. 23 óra	október 30.–november 1.
8. gépesített hadsereg (Babadzsanzan vezérőrnagy)	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 28-ra virradó éjjel	november 2-ára virradó éjjel
17. gépesített gárdahadosztály	Magyarország	október 23. 22 óra 10 perc	
27. gépesített hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 27.	október 27. 10 óra
39. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24. 2 óra 15 perc és 9 óra között
61. légvédelmi tüzér hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24.
38. összefegyvernemi hadsereg (Mamszurov vezérőrnagy)	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24.
7. légideszant gárdahadosztály	Szovjetunió, Baltikumi Kat. Körzet	október 19.	november 3. 108. ejtőernyős deszant gárdacsoport, 19 óra 30 perc, Tököl repülőtér

Egység, csoportosítás	Állandó elhelyezési körlet	A harcászaltságbe helyezés időpontja	Az államhatár átlépésé- nek időpontja
1	2	3	4
31. légideszant gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 28. 12 óra	október 30. Veszprémi repülőtér
177. bombázórepülő gárda- hadosztály	Magyarország	október 24-re virradó éjjel, 23 órától	
195. vadászrepülő gárdahadosztály	Magyarország	október 24-re virradó éjjel, 23 órától	
1. vasúti gárdadandár	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 27.	október 29.

A táblázat CAMO RF (az Orosz Föderáció Honvédelmi Minisztériuma Központi Levéltára) alábbi dokumentumai alapján készült: f. 32, op. 701291, d. 15, l. 6, 13, 21, 23, 27, 68, 75, 93, 133, 171, 197, 226, 280; d. 16, l. 27, 31, 44, 50, 69–88, 113, 117–120, 142, 153, 163, 298, 331; d. 17, l. 19, 49.

2. számú melléklet

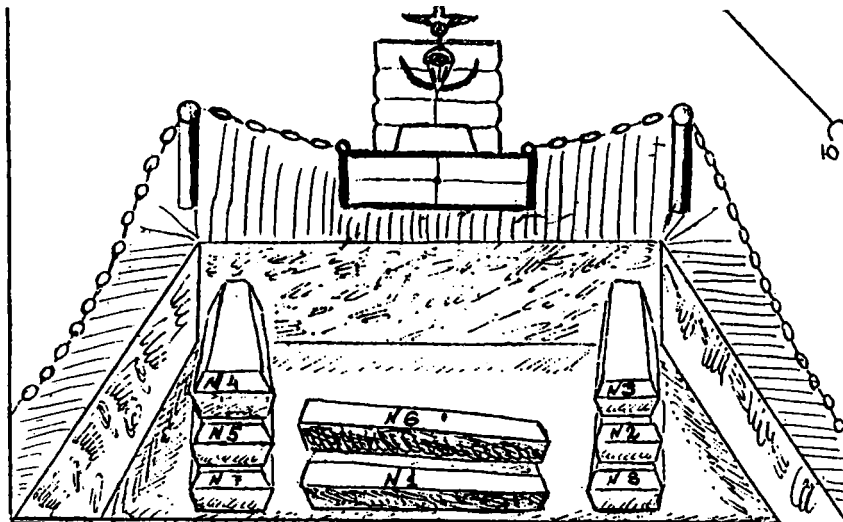
Összesített kimutatás
az 1956. október–novemberben Magyarországon elesettekről, sebesültekről, eltűntekről
és egyéb okok következtében elhalálozottakról

Egység, csoportosítás	meghalt				megsebesült				eltűnt				más okból életét veszítette				össze- sen
	Tiszt	tiszth.	sor.	össz.	tiszt	tiszth.	sor.	össz.	tiszt	tiszth.	sor.	össz.	tiszt	tiszth.	sor.	össz.	
Különleges Hadtest	48	80	256	384	78	197	579	854/2*	5	12	37	54			2	2	1292/4*
8. gépesített hadserg	20	26	83	129	6	15	46	67			1	1		2	6	8	197/8*
38. összfegyvernemi hadserg	5	6	27	38	9	13	38	60/4*							3	3	98/7*
7. és 31. légideszant-had- osztály	9		76	85	21		244	265	1	11	12						362
177. bombázó- és 195. vadászrepülő hadosztály	3			3			5	5/1*					2			2	8/3*
1. vasúti dandár		1	1	1		0/2*										1/2*	
a csoportosítás összes vesztesége	85		555	640	114		1137	1251/9*	5	13	49	67	2	2	11	15	1958/24*

Az összesítés a CAMO RF alábbi dokumentumai alapján készült: f. 32, op., 701291, d. 15, ll. 4. 13. 19. 20. 26. 194. 202. 216. 277. 284. 287. 296; d. 16, ll. 30. 42. 110. 142. 149. 165. 220. 294. 315; f. 37, op. 647193, d. 13, l. 147; f. 1317, op. 732798, d. 41, l. 49; d. 44; l. 5; f. 2252, op. 663346, d. 1, l. 55.

* A második szám az egyéb okok miatt elhalálozottakat és sebesülteket jelöli.

A lázadók elleni harcokban Veszprém városában elesett katonák temetési szertartásához készített vázlatos rajz. A temetés időpontja: 1956. november 7.

A temetés helyszíne: Veszprém, a repülőtéri városrész

No.	családi, kereszt és apai név	rendfokozata	alakulata	koporsó	a halál időpontja
1.	Motyin I. M.	szakaszvezető	33499	No 1	1956. 11. 04
2.	Zabolotcsenko N. I.	harcos	33499	No 1	1956. 11. 04
3.	Szamojlenko A. E.	harcos	33499	No 1	1956. 11. 04
4.	Feszenko A. I.	harcos	33499	No 2	1956. 11. 04
5.	Boszenko N. P.	harcos	33499	No 2	1956. 11. 04
6.	Zaosinszkij B. V.	harcos	33499	No 2	1956. 11. 04
7.	Kramarenko V. M.	harcos	33499	No 3	1956. 11. 04
8.	Korobov Sz. K.	harcos	33499	No 3	1956. 11. 04
9.	Zajdullin M.	harcos	11019	No 3	1956. 11. 04
10.	Siskin Jc. F.	harcos	33499	No 4	1956. 11. 04
11.	Bazsenov V. P.	szakaszvezető	33499	No 4	1956. 11. 04
12.	Lipin V. U.	harcos	11019	No 4	1956. 11. 04
13.	Bragin V. M.	harcos	33499	No 5	1956. 11. 04
14.	Stikin V. P.	harcos	11019	No 5	1956. 11. 04
15.	Veszcelov V. P.	harcos	33499	No 5	1956. 11. 04
16.	Danyilin A. D.	harcos	33499	No 6	1956. 11. 04
17.	Voljanszkij M. A.	harcos	33499	No 6	1956. 11. 04
18.	Davletsin T. Z.	harcos	11019	No 6	1956. 11. 05
19.	Kajrelisz A. K.	harcos	33499	No 7	1956. 11. 04.
20.	Beljajev N. I.	harcos	33499	No 7	1956. 11. 04
21.	Vlagyenko V. V.	harcos	33499	No 7	1956. 11. 04
22.	Szibiricsev Sz. R.	szakaszvezető	33499	No 8	1956. 11. 04
23.	Gabrasvili T. I.	harcos	11019	No 8	1956. 11. 04

A 71023 sz. kat. egység parancsnoka, Rjabov gárdavezérőrmagy

törzsfőnöke, Szinyecokij gárdaezredes

CAMO RF 2252, op. 663367, d. 2. 2. sz. melléklet

(Ford.: Ságvári György)

Mark Kramer

A SZOVJETUNIO VÁLASZA AZ 1956-OS ESEMÉNYEKRE

Egészen a közelmúltig keveset lehetett tudni arról, hogy 1956. október 23-án, amikor Moszkvában értesültek a magyarországi felkelésről, kik és milyen körülmények között határoztak az első szovjet katonai beavatkozásról. Fehér foltok továbbra is vannak, de az újonnan feltárt források, elsősorban a Malin-feljegyzések segítségével rekonstruálhatjuk a történeteket.¹

A felkelés híre október 23-a estéjén hamar utat talált a Kremlbe. Gerő kívánságára a szovjet nagykövet telefonon kapcsolatba lépett a Magyarországon állomásozó szovjet katonai erők parancsnokával, Lascsenko tábornokkal, hogy Gerő segítséget kérhessen tőle. A tábornok elutasította, mondván, hogy amíg arra felsőbb politikai felhatalmazást nem kap, nem teljesítheti a kérést. Andropov ezek után Gerő kérelmét távirón megküldte Moszkvába. Az Elnökség aznapi ülésén a napirend szerint más kérdésekről esett volna szó, de Hruscsov egyik pillanatról a másikra változtatott a programon és így első helyen a magyarországi helyzetet vitatták meg.

Az október 23-i elnökségi ülésről készült, csak nemrégiben hozzáférhetővé vált feljegyzés azt mutatja, hogy a testület nem egyhangúlag döntött a szovjet haderő bevetéséről.² Hruscsov és egy kivételével az értekezlet minden résztvevője a katonai beavatkozást támogatta, de Anasztasz Mikojan ezt ellenezte. Szerinte ugyanis „végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. [...] Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonultassuk be csapatainkat.” Az Elnökség így nem hozhatott egyhangú döntést, amire eddig hasonlóan fontos kérdésekben nemigen volt példa. Arról is határoztak, hogy Mikojant, Szuszlovot és Ivan Szerovot Budapestre küldik, hogy a helyszínen tanulmányozhassák a történeteket. Hruscsov felhatalmazta Zsukov marsallt arra, hogy „utasítsa a szovjet alakulatokat, hogy segítsenek a magyar katonaságnak és az államvédelmi erőknek Budapesten a közrend helyreállításában.”³ Az utasítást a szovjet vezérkari főnök, Vaszilij Szokolovszkij marsall azonnal továbbította Lascsenkónak azzal a kiegészítéssel, hogy a magyarországi szovjet erők javát arra kell felhasználni, hogy „foglalja el a főváros legfontosabb objektumait, és állítsa helyre a rendet”, miközben a fennmaradó egységeknek fedezniük kell a hadműveletet az osztrák–magyar határ irányából.⁴

Miután megérkezett a hivatalos felhatalmazás, Lascsenko szinte azonnal munkához látott. A parancsnoksága alá rendelt egységek már július vége óta készültek olyan átfogó hadmozdulat végrehajtására, amelynek célja „a közrend biztosítása és helyreállítása” lett volna Magyarorszá-

¹ Statni Ustredni Archiv (Prága), Archiv Ustredního Vboru Komunistické Strany Československa (Arch. UV KSC), f. 07/16, ll. 8–14: Zprava o jednání na UV KSSS 24. října 1956 k situaci v Polsku a Maďarsku, 1956. október 25.; E. I. Malasenko: Oszobnij korpusz v ognye Budapesta. *Vojenno-iztoricseskij zurnal*, 1993. 10–12. és 1994. 1. sz. Moszkva.; Archiv Prezidenta Rosszijszkoj Federacii (APRF) f. 3, op. 64, d. 484, ll. 85–87: Georgij Zsukov marsall, szovjet védelmi miniszter és Vaszilij Szokolovszkij marsall, szovjet vezérkari főnök feljegyzése, 1956. október 24. az SZKP Elnökségének.

² Centr Hranenyija Szovremennoj Dokumentacii (CHSzD), f. 3, op. 12, d. 1005, ll. 4–4ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 23 oktyabrja 1956 g.

³ Zprava o jednání na UV KSzSzSz 24. října 1956. l. 9.

⁴ Malasenko: l. m. 1. rész. 27. p.

gon. A „Volna”-terv keretei között október közepén fokozottriadókészültségbe helyezték a csapatokat, október 19–20-án pedig teljes készenléti állapotba hozták.⁵ Amikor tehát október 23-án éjszaka megérkezett Moszkvából a parancs, gyorsan reagálhattak annak ellenére, hogy sűrű köd hátráltatta a csapatmozgásokat. Október 24-én hajnalban két szovjet gépesített hadosztály több ezer katonája (a Különleges Hadtest) szállta meg Budapestet. Főhadiszállásukat a Honvédelmi Minisztérium központi épületében rendezték be. Hamarosan csatlakozott hozzájuk egy eredetileg Romániában állomásozó gépesített hadosztály és az ukrainai Kárpáti Katonai Körzet két (egy gépesített és egy lövész-) hadosztálya.⁶ Az egyesített erők főparancsnokaként Malinin tábornokot nevezték ki, aki állandó kapcsolatban állt a vezérkar egy körülbelül 80 magas rangú tisztet számláló „készenléti csoportjával”. Összesen mintegy 31 500 fő, 1130 harcokcsi és önjáró löveg, 380 páncélozott szállító harcjármű, 185 légvédelmi löveg és számos más típusú fegyver volt Budapestre, más nagyvárosokba és az osztrák–magyar határ mellé rendelve. Két szovjet vadászpilóta-hadosztályt, azaz összesen 159 vadászpilóta-gépet mozgósítottak a szárazföldi egységek légi fedezeteként. Teljesriadókészültségbe helyezték Magyarországon és a Kárpáti Katonai Körzetben két bombázópilóta-hadosztályt is, mintegy 122 bombázóval.

A megoldandó feladatot tekintve azonban ez a jelentős tüzérségi képviselő haderő nem hozta meg a kívánt eredményt. A szovjet hadsereg beavatkozása szintén teljesen eredménytelennek bizonyult, mi több az ellenkező hatást váltotta ki. Október 24-én maga Gerő is elismerte a szovjet vezetőkkel folytatott telefonbeszélgetés során, hogy „a szovjet csapatoknak a városba való bevonulása rontja a lakosok hangulatát.”⁷ A szovjet páncélosoknak és tüzérségnek megfelelő gyalogsági védelem nélkül kellett bevonulnia Budapest elbarikádzott utcáira, s így könnyű célpontot nyújtottak a gránátokat és Molotov-koktélok dobáló fiatalok számára. A magyar állambiztonsági erők, a rendőrség és a honvédség nem tudott kellő támogatást nyújtani, sőt miközben a szovjet parancsnokság azzal számolt, hogy a magyar katonák a szovjet erők mellett fognak majd felsorakozni, több magyar egység is a felkelők oldalára állt.⁸ Ez a harcok elfajulásához vezetett. Október 24. kora délutánjára – szovjet jelentések szerint – már legalább huszonöt felkelőt megöltek és több mint kétszázat megsebesítettek. Az egyre növekvő erőszak, ahogy Mikojan és Szuszlov Moszkvának jelentette, „további pánikot keltett a magasabb [rangú] magyar tisztségviselők körében, sokan közülük földalatti bunkerekben kerestek menedéket, amik nem alkalmasak a munkára.”⁹

A SZOVJET VEZETÉSEN BELÜLI IRÁNYZATOK

A Malin-feljegyzések bizonyítják, hogy a Sztálin halálát követő örökösödési harcok Moszkvában, melyeket 1957 júniusáig sem sikerült végérvényesen lezárni, erősen rányomták bélyegüket a Magyarországgal szemben követett külpolitikára. A magyar válság súlyosabbra fordultával felszínre kerültek a szovjet vezetésen belüli ellentétek is. Mikojan és Szuszlov, akik mindketten közel álltak Hruscsovhoz, Budapestre érkezésüktől fogva táviratokkal és jelentésekkel halmozták el a Kremlt.¹⁰ Az SZKP Elnökségének otthon maradt tagjai hosszasan vitatkoztak aztán ezen

⁵ Az előzetes utasítások őrzési helye: Centralnij Arhiv Minisztersztva Oboronij (CAMO), f. 32, op. 701291, d. 15, ll. 130–131.

⁶ APRF, f. 3, op. 64, d. 484, ll. 85–87: Georgij Zsukov marsall, szovjet védelmi miniszter és Vaszilij Szokolovszkij marsall, szovjet vezérkari főnök feljegyzése, 1956. október 24. az SZKP Elnökségének. Ez a memorandum részletesen felsorolja a hadművelethez igénybe vett szovjet szárazföldi- és légerők számát és feladatait.

⁷ Arhiv Vnyesnyej Politiki Rosszizszkoj Federácii (AVPRF), f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, l. 12.: A. Mikojan és M. Szuszlov távirata Budapestre az SZKP Elnökségének, 1956. október 24.

⁸ Nemrégiben vált kutathatóvá a szovjet védelmi minisztérium azon listája, ami felsorolja a felkelőkhez átvett magyar egységeket. Vö. CAMO, f. 32, op. 701291, d. 17, ll. 33–48.

⁹ AVPRF, f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, l. 8.: A. Mikojan és M. Szuszlov távirata Budapestre az SZKP Elnökségének, 1956. október 25.

¹⁰ Néhány fontosabb üzenet 1992-től kutatható. Vö. Vengrija, oktyabr–nojabr 1956 goda. Iz arhiva CK KPSzS. *Istoričeskij Arhiv*, (1993). 5. sz. 132–141. p.

üzenetek felett. Az október 26-i esti értekezleten az Elnökség több tagja kifogásolta Mikojan magatartását. Panaszkodtak, hogy Mikojan „helytelenül cselekszik és a kapituláció elé állít minket”.¹¹ Hruscsov keményvonalas ellenfelei – Molotov, Vorosilov és Kaganovics – ezeket a bírálatokat minden bizonnyal Hruscsov ellen akarták felhasználni. Hruscsov megvédte kollégáit: „Mikojan azt teszi, ami előrelátható volt. Mikojan et. már október 23-án a be nem avatkozást támogatta.” Jóllehet Hruscsov egyáltalán nem értett egyet Mikojannal, mégsem hagyhatta megválaszolatlanul a nyílt kritikát.

Az Elnökség következő, október 28-i ülésén, Molotov és Vorosilov megkezdtek összehangolt támadásukat.¹² Vorosilov azzal vádolta meg Mikojant és Szuszlovot, hogy „rosszul vannak informálva” és „ezt a munkát nem képesek elvégezni”. Molotov csatlakozott a vádaskodáshoz azzal, hogy Mikojan „csak nyugtatgat” miközben „a helyzet rosszabbodott, lassan-lassan kapituláció felé megy a dolog”. Mások, köztük Zsukov és Malenkov megvédték Mikojant és Szuszlovot. „Ne hárítsuk a helyzetet a mi elvtársainkra” és „Mikojan et. szerepéről – most nem igazságos dolog elítélni őt” – jelentették ki. Ezek az érvek azonban nem tartották vissza Vorosilovot attól, hogy még a korábbiaknál is súlyosabb bírálatot hozzon fel Mikojan ellen: „Az amerikai ügynökség aktívabban dolgozik, mint Szuszlov és Mikojan elvtárs. [...] Hiába küldtük őket oda.” Hruscsov és sokan mások visszaütötték Vorosilov véleményét, és szorgalmazták, hogy az Elnökség inkább a megteendő lépésekre koncentráljon, semmint a belső vádaskodásokra. Nyomasztó „szélcsend” következett. Aznap este, amikor Szuszlov ideiglenesen visszaérkezett Moszkvába, hogy részletesen beszámoljon az Elnökségnek, Vorosilov és Molotov tartózkodott a vele való nyílt konfrontációtól.

A kulcsfontosságú október 30–31-i napok szovjet ingadozásának egyik oka az volt, hogy a szovjet pártvezetés tisztán látta, hogy döntése a szovjet belpolitikára is következményekkel fog járni.

A DÖNTÉSHOZATAL CIKCAKKJAI

A Malin-feljegyzések azt mutatják, hogy a helyzet súlyosbodásával október végén az Elnökség egyre nehezebben tudott döntésre jutni. Október 28-án vezető magyar politikusok azt kezdték követelni, hogy minden szovjet katonai erőt vonjanak ki Magyarországról. Ez a követelés riadalmat keltett Moszkvában. Az Elnökség hosszas október 28-i ülésén, minden résztvevő egyet értett abban, hogy „nem szabad kivonni csapatainkat”, sőt mi több, „az ellenállók gócpontjai ellen határozott támadást kell intézni”.¹³ Nemtetszésüket hangoztatták azzal, hogy „Nagy ellenünk beszél”, és úgy gondolták, hogy Nagy kérését – a miniszterelnök a szovjet csapatok kivonása mellett érvelt – hamarosan követi majd „a kapitulációra való felszólítás”. Különösen megdöbbentette az Elnökséget a magyar kormány október 28-i kijelentése. Eszerint az utóbbi napok eseményeit „nemzeti-demokratikus felkelésként” és nem „ellenforradalomként” kell értékelni. Moszkva kitarzott amellett, hogy „nem vonulhat vissza és nem is fog visszavonulni”.

Ugyanakkor Moszkvában azt is felismerték, hogy az események elfajulásával, amelynek során – tudomásuk szerint – már több százan veszítették életüket, kevés út maradt nyitva. A hatalmon levő magyar vezetőknek, Nagy Imrének és Kádár Jánosnak még radikálisabb, a rendszer megdöntésére törekvő elemek kihívásával kellett szembenéznük. Noha a szovjet vezetők készen voltak arra, hogy „határozott irányvonalat” kövessenek és véget vessenek Nagy és Kádár „ingadozásainak”, akarva-akaratlan be kellett látniuk, hogy nincs más választásuk, mint az hatalmon levő kormány támogatása és a csapatok kivonása Budapestről – ha nem is egész Magyarországról.

Október 30-ra azonban az Elnökségen belüli hangulat meglepő fordulatot vett. Mindenki, ideértve Molotovot és Vorosilovot is, egyetértett abban – ha rövid ideig is –, hogy a Szovjetuniónak

¹¹ CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1005, ll. 62–62ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 26 oktyabrja 1956 g.

¹² CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1005, ll. 54–63: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 28 oktyabrja 1956 g.

¹³ Uo.

nem szabad katonai eszközökhöz nyúlnia Magyarországon.¹⁴ Zsukov marsall kijelentette: a Szovjetunióknak készen kell állnia arra, hogy szükség esetén kivonja összes katonai erejét az országból, és az esetet mint „katonai-politikai leckét” fogadja el. A többiek vonakodva egyetértettek ezzel. Hruscsov és társai pontosan tudták, hogy Magyarországon a helyzet tovább romlott és egyértelműen szovjetellenes színezetet öltött. Még ennek ellenére is egyhangúlag elfogadták azonban a Hruscsov által „békés útnak” nevezett megoldást, azaz „a szovjet csapatok kivonását és a tárgyalásos rendezést” a „katonai megoldás, azaz az ország megszállása” helyett.¹⁵

Ez a döntés az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatba vetett túlzott remények bizakodó légkörében született.¹⁶ Az SZKP Elnöksége a nyilvánosságra hozatal előtt hosszasan vitázott a KB magas rangú tisztségviselői által elkészített nyilatkozattervezet végső formájáról. Az Elnökség legtöbb tagja olyan kiutat látott a nyilatkozatban, ami kihúzhatta a Szovjetuniót „egy kellemetlen helyzetből”, és lehetővé tette volna a vérontás befejezését.¹⁷ Bármilyen reményeik voltak is, azok rövidesen szertefoszlottak. Ha a nyilatkozat több hónappal korábban jelent volna meg, talán megakadályozhatott volna sok mindent, de mire a nyilatkozatot október 30-án a Magyar Rádió beolvasta, az eseményeket már nem lehetett korlátok közé szorítani. Moszkva szóbeli ígérete már nem tudta feltartóztatni sem a népi felkelés spontán kibontakozását, sem a Nagy-kormány intézkedéseit. A nyilatkozat a legtöbb tömbön belüli országban lelkes fogadtatásra talált, Magyarországon viszont alig lehetett hatását érezni.

Jóllehet a szovjetek várakozásai túlzottan bizonyultak, mégis figyelemre méltó, hogy még az események ilyen kései szakaszában is a beavatkozás visszatartása mellett döntöttek. Ez arra utal, hogy egy pillanatig – egy nagyon rövid pillanatig – az SZKP Elnöksége hajlott arra, hogy elfogadja a kommunista rendszer összeomlását Magyarországon.

Miután Moszkva belátta, hogy az október 30-i nyilatkozat nem hozta meg a várt eredményt, az Elnökség katonai beavatkozás mellett való egyhangú döntése segített feledtetni a gyengeség korábbi jeleit. Magyarországról továbbra is borúlátó jelentések érkeztek. Mikojan és Szuszlov távirataiban és telefonjelentéseiben sokkal pesszimistább képet festett a magyarországi helyzetről, mint a megelőző napokban. Még október 30-án egy telefonüzenetben arra figyelmeztették Moszkvát, hogy csak fegyveres úton számolható fel a felkelés, és a magyar hadsereg valószínűleg nem lenne alkalmas egy ilyen feladat végrehajtására.

Mikojan és Szuszlov ezt követő üzenetei még ennél is komorabbak voltak. Azt kellett tapasztalniuk, hogy legaggasztóbb félelmeik váltak valóra. Október 30-i üzenetük után néhány órával értesültek arról, hogy a felbőszült tömeg megtámadta a budapesti pártbizottság Köztársaság téri székházát. A pártház ostroma nagy riadalmat keltett Moszkvában, de ennél is ijesztőbbnek találták magát a tényt, hogy a tömeg képes volt megostromolni az épületet. A Köztársaság téri megszállás elszigetelt esetnek számított – tulajdonképpen elősegítette az események nyugodt mederbe terelését azzal, hogy a kormány és a felkelők az eset hatására ismételten a tárgyalásos rendezésben keresték a megoldást –, de az akkori általános zűrzavarban – legalábbis Moszkvában – igazolva látták Mikojan és Szuszlov pesszimizmusát.

A nemzetközi helyzetről érkező legfrissebb hírek, mindenekelőtt a francia és angol hadműveletek megindulása a Közel-Keleten, és a magyar felkelés más, Varsói Szerződés-beli országra való áttérjedésének egyre sokasodó jelei tovább erősítették a magyar belpolitikai helyzet miatti moszkvai aggodalmakat. Mindkét tényező fontos szerepet játszott az események alakulásában, így az alábbiakban részletesebben is szólunk róluk.

¹⁴ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 6–14: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 30 oktyabrja 1956 g.

¹⁵ Uo. I. 14.

¹⁶ Deklaracija o principah razvityija i dalnyejsiem ukreplenijii druzsbi i szotrudnyicsesztva mezsdu SzSzsSzR i drugimi szocialiszticsezkimi sztranami. *Pravda*, 1956. október 31. I. p., valamint az SZKP Elnökségének nyilatkozattal foglalkozó döntését lásd APRF, f. 3, op. 64, d. 484, ll. 25–30.: Vipiszka iz Protokola No. 49 zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz ot 30 oktyabrja 1956 g. O polozsenijii v Vengrii. No. P49/1.

¹⁷ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 9, 10.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 30 oktyabrja 1956 g.

A szuezi válság és a felkelés továbbgyűrűzésétől való félelem már magában is fontos befolyásoló tényezőnek számított, de ezen túlmenően megnövelte Magyarország Varsói Szerződésen belüli szerepének fontosságát is. Október végére nyilvánvalóvá vált, hogy csak rövid idő kérdése Magyarország kilépése a Varsói Szerződésből. Nagy új „kabinetjének” egyik tagja, Kovács Béla már október 30-án nyíltan hirdette a „semleges Magyarországot” és az ország „katonai tömbök-höz való tartozásának” megszakítását.¹⁸ Még ugyanaznap maga Nagy Imre is kijelentette a Varsói Szerződés felmondását. Felvetette a kérdést – és természetesen ezzel együtt a szovjet csapatok kivonását is – Mikojan és Szuszlov előtt, akik rögvest tájékoztatták Kreml-beli kollégáikat a megbeszélésekről.¹⁹ Valószínűnek látszik, hogy Nagy ez utóbbi követelése is szerepet játszott az Elnökség előző napi véleményének megváltoztatásában október 31-én. Amikor a szovjet vezetőknek komolyan szembe kellett nézniük azzal az eshetőséggel, hogy Magyarország kilép a katonai tömbből, felismerték, hogy mennyire meggyengült magyarországi befolyásuk.

A körülmények ilyenén egybeesésének hatására Moszkva ismételten vitára bocsátotta a be nem avatkozás kérdését. Hruscsov, későbbi visszaemlékezése szerint, már közvetlenül az Elnökség október 30-i döntése után megbánta a békés megoldás elfogadását.²⁰ Október 31-re váratlanul különleges ülésre hívta egybe az Elnökség tagjait az egész ügy ismételt átgondolására.²¹ Egy kivételével, minden egybegyűlt határozottan támogatta Hruscsov észrevételét: „Felül kell vizsgálni az értékelést, a csapatokat ne vonjuk ki Magyarországról és Budapestről, kezdeményezően lépünk fel a rend helyreállítása érdekében Magyarországon.” Makszim Szaburov adott egyedül hangot egyet nem értésének. Szerinte „a tegnapi nap után mégiscsak üresség van. [A beavatkozás] igazolja a NATO-t”. Molotov és a többiek közül sokan vitatták ezt a megállapítást, mondván – nem igazán meggyőző érvként –, hogy „a tegnapi döntés felemás volt”. Szaburov végül – hosszas győzködés után – elfogadta a katonai megoldást.

Így az SZKP Elnöksége egyhangúan helyeselte az összpontosított katonai fellépést, hogy „segítsenek a dolgozó osztálynak Magyarországon az ellenforradalom leverésében”.²² Ezzel az epizóddal véget ért a szovjet külpolitika határozatlansága és ingadozása.

Az október 31-i fordulat azonban semmit sem von le az előző napi egyhangú döntés jelentőségéből. A Malin-feljegyzések bizonyítékot nyújtanak arra, hogy volt egy halvány esély arra, hogy az 1989-es év eseményei 33 évvel korábban bekövetkezzenek.

A SZUEZI VÁLSÁG KÖVETKEZMÉNYEI

A válság nyugati elemzőit régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy milyen szerepet játszottak a közel-keleti események a Magyarországgal szembeni szovjet magatartásban. Az új levéltári források, főként a Malin-feljegyzések, nem oldanak meg minden talányt, de az ügy egyes részleteire segítenek rávilágítani.

Általánosságban kijelenthető, hogy a szuezi válság hathatós ösztönzést jelentett a szovjet vezetők számára. Meggyőzte őket arról, hogy a magyarországi helyzetet olyan gyorsan és olyan határozottan, ahogy csak lehet, meg kell oldani. A szuezi kérdésben folyó elhúzódió diplomáciai csatározások arra figyelmeztettek, hogy a Szovjetunióknak el kell kerülnie, hogy a franciákhoz és britekhez hasonlóan, hosszas politikai viták keresztútjába kerüljön. Hruscsov utalt erre az októ-

¹⁸ Kovács kijelentését, amit az FKGP pécsi gyűlésén mondott, közölte a párt újjáéledt lapjának 1. száma is. Vö. *Kis Újság*, 1956. november 1. 2. p.

¹⁹ Vö. a Nagy-kormány külügyminiszter-helyettese, Heltai G. György véleményével: *International Aspects. In The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect*. East European Monograph No. XL. Szerk. Bela K. Kiraly és Paul Jonas. East European Quarterly, 1993.; a tárgyalások rövid leírását lásd még Tibor Meray: *Thirteen Days that Shook the Kremlin: Imre Nagy and the Hungarian Revolution*. London, Thames and Hudson, 1959. 163–165. p.; Szentől szembe Mikojjal és Szuszlovval. *Igazság*, 1956. november 1. 1. p.

²⁰ Hruscsov: *Memuari Nyikiti Szergejevicsa Hruscsova. Voproszi Isztorii*, 1994. 5. sz. 73–74. p.

²¹ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 15–18ob.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 31 oktyabrja 1956 g.

²² APRF, f. 3, op. 64, d. 484, ll. 41.: Vipiszka iz Protokola No. 49 zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz ot 31 oktyabrja 1956 g. O polozsenyii v Vengrii. No. P49/VI.

ber 28-i ülésén, tehát egy nappal a közel-keleti támadás megindítása előtt, amikor megjegyezte: „Az angolok és a franciák most kezdenek bajt keverni Egyiptomban. Ne kerüljünk velük egy társaságba.”²³ Ezzel azt akarta mondani, hogy ha az Elnökség nem avatkozik bele a magyar válság menetébe, a dolgok csak rosszabbra fordulnak, és a Szovjetunióknak megoldhatatlan dilemma elé kell néznie, mint a franciáknak és briteknek Egyiptomban.

Október 29–31. között a közel-keleti harcok megindulása, ami Moszkva közel-keleti politikai szövetségese ellen irányult, még inkább elgondolkodtatta a szovjet vezetőket. Attól tartottak, hogy amennyiben nem tudnak Magyarországon sikereket felmutatni, a szovjet külpolitika még nagyobb veszteséget fog szenvedni. Félelmük csak megerősödött az október 31-i francia és brit támadás után. Amikor az Elnökség aznap összeült, hogy ismét napirendre tűzze a magyar kérdésben hozott döntést, a Kremlt már elárasztották a francia, brit és izraeli látványos sikerekről érkező hírek. Noha hamar világossá vált, hogy az Egyesült Államok támogatásának híján az egyesített támadás megfeneklett és a háború holtpontonra jutott, de az SZKP Elnökségének tagjai ezt nem láthatták előre az október 31-i ülésén, és ezért automatikusan arra gondoltak – a klasszikus önbecsapás jó példjaként –, hogy az Egyesült Államok a szövetséges támadás mögé áll majd. Hruscsov foglalta szavakba az Elnökség általános véleményét: „Ha kivonulnánk Magyarországról, ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. [A kivonulással] pozícióink gyengeségét demonstrálnánk. Pártunk ez esetben nem értene meg bennünket. Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is.”²⁴

Hruscsov későbbi kijelentései is azt mutatják – elsősorban az Elnökség november 4-i ülésén kifejtett véleménye –, hogy meg volt győződve arról, a beavatkozásról hozott döntés segíteni és nem hátráltatni fogja a Szovjetuniót a szuezi válság kérdésében is. A magyar kérdés lekötötte Moszkva figyelmét és megakadályozta, hogy hathatósan lépjen fel a Közel-Keleten. Azok után, hogy határozott döntés született a felkelés elnyomásáról, a Szovjetunió aktívabban tudja majd Egyiptomot segíteni.²⁵

Egy másik szempontból is összefüggésben állt a Szovjetunió magyarországi külpolitikája – ha nem is tudatosan – a szuezi válsággal. A váratlan nemzetközi konfliktus a Közel-Keletre terelte a figyelmet. A válság – mivel az Egyesült Államok nem állt az izraeli–francia–brit hadműveletek oldalára – mély szakadékot tárt fel a nyugati hatalmak között, pontosan abban a pillanatban, amikor egységesnek kellett volna mutatkozniuk a magyarországi eseményekre adandó válaszukban. A szuezi válság kiváltotta NATO-n belüli szakadás nem játszott lényeges szerepet Moszkva döntéshozatalában, hiszen az még nem volt biztosra vehető akkor, amikor az Elnökség összeült a sorsdöntő határozat megszavazására október 31-én, de – ahogy Hruscsov meg is jegyezte –, „kedvező alkalmat” teremtett a nagy erejű magyarországi katonai fellépés számára.²⁶ A francia és a brit kormány – mondta Hruscsov november 2-án –, „ott került csávéba, mi meg Magyarországon”.²⁷

²³ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1005, ll. 61.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiyma CK KPSzSz, 28 oktyabrja 1956 g.

²⁴ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 15–18ob.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiyma CK KPSzSz, 31 oktyabrja 1956 g. Ha Hruscsov ismerte volna a titkos amerikai határozatok tartalmát, beláthatta volna, hogy az Egyesült Államoknak nem állt szándékában sem diplomáciai, sem katonai úton, közvetlenül támogatni a francia–brit–izraeli hadműveletet. Vö. Memorandum of a Conference with the President, White House, Washington, October 30, 1956, 10:06–10:55 a. m. In *Foreign Relations of the United States*. 1955–1957. XVI. vol. 851–855. p.

²⁵ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 34.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiyma CK KPSzSz, 4 nojabrja 1956 g.; Kopácsi Sándor ugyanerről azt írja, hogy Iván Szerov, a KGB vezetője, meglepő módon kijelentette Kopácsi letartóztatásakor: „Szuec váratlanul ért minket Moszkvában. Katonai intézkedéseket kényszerültünk tenni a Duna-medencében, mert az a terület bármilyen közel-keleti hadműveletünk esetén stratégiai fontossággal bírt számunkra.” Vö. Sandor Kopácsi: *Au nom de la classe ouvrière*. Párizs, Editions Robert Laffont, 1979. 201. p.

²⁶ Veljko Micunovic: *Moscow Diary*. Garden City, NY., Doubleday, 1980. 136. p.

²⁷ Uo. 130. p.

Magyarország megszállásáról kétségtelenül akkor is döntöttek volna, ha közben nem tör ki a szuezi háború, de az „imperialista” sikerektől való félelem és a NATO soraiban jelentkező váratlan feszültségek bizonyára elősegítették a moszkvai döntést.

FÉLELEM A FORRADALOM HATÁSÁTÓL A SZOVJET BLOKKRA

Az új levéltári források alapján megállapítható, hogy a szovjet vezetők tartottak attól, hogy a forradalom más kelet-európai országra is gyorsan áterjedhet, s talán magára a Szovjetunióra is, és ezzel az egész kommunista tömböt magával ragadja. Ilyen értelmű figyelmeztetések nagy számban érkeztek a válság egész ideje alatt a Kremlbe a budapesti szovjet nagykövetségről, a magyarországi KGB-ügynököktől és a Moszkvába menekült magyar politikusoktól, Rákositól, Hegedüs Andrástól és Bata Istvántól. A szomszédos Csehszlovákiából és Romániából érkező titkosszolgálati jelentések is alátámasztották ezt az aggodalmat. Hruscsov később azt állította, hogy KGB-forrásból értesült arról, hogy a „határ közelében élő magyarok kapcsolatot keresnek a határ csehszlovákiai és romániai oldalán élőkkel, hogy támogatásukat biztosítsák a maguk számára”.²⁸ A levéltári források mindenben alátámasztják Hruscsov kijelentését.

A szovjet vezetők azt a hírt kapták Romániából, hogy Bukarest és sok erdélyi város (Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár, Arad stb.) diáksága szimpátiatüntetéseket rendez a magyar forradalom mellett, és az egész országra kiterjedő zavargásokról tesznek jelentést mindenfelől. Október 24-én a Román Munkáspárt Politikai Bizottsága szigorú biztonsági intézkedéseket és vízumkorlátozást vezetett be a magyar határ mentén. Gyakorlatilag lezárta a két ország közötti határforgalmat.²⁹ A román hatóságok szigorú, átfogó intézkedéseket hoztak a Magyarországról származó vagy Magyarországra menő postaforgalmat illetően is. További elővigyázatossággént a PB utasította az államvédelmi erőket (Securitate) a stratégiai épületek, állomások, rádióadók, egyetemek, valamint a párt és kormány hivatalainak fokozott védelmére. A kimenőket és az eltávozási engedélyeket felfüggesztették mind a hadseregben, mind az államvédelmi erőknél.³⁰ A következő napokban a román pártvezetők lépéseket tettek a gazdasági gondok enyhítésére, az életszínvonal emelésére, de általánosságban véve a magyar felkelés kihatásától való félelem az éberség fokozását eredményezte, és mindez a széles körű megtorlásra való felkészülésnek kedvezett.³¹

Az elővigyázatosság ellenére a román hatóságoknak hamar szembe kellett nézniük az ország sok részén, főként Erdélyben és Bukarestben, a kiújuló „diákcsoportok és ellenséges elemek által szervezett megmozdulásokkal és felforgató tevékenységekkel”.³² Kolozsvárról „tömeges rendbontásról és zavargásokról” érkeztek hírek.³³ Egy nem hivatalos diákszervezet, amely október 25-én alakult a Bolyai Egyetemen, már több száz tagot számlált és a tanárok nagy része támogatta, beleértve a párttagokat. A térségben levő román tisztviselők azt hangsúlyozták, hogy „a magyar származású párttagok” különösen hajlottak arra, hogy behódoljanak az „ellenséges” elemeknek, és a magyar nemzetiségű diákok Erdélyben mindenfelé „horthysta és sovíniszta dalokat

²⁸ Hruscsov: I. m. 73. p.

²⁹ Arhiva Comitetului Central al Partidului Comunist Român (Arh. CCPCR), f. Biroul Politic, Dosar (Do.) 354/56, ff. 1–5: Protokol No. 54 al ședintei Biroului Politic al CC al PMR din 24 oct. 1956. Ez az irat megtalálható a Corneliu Mihai Lungu és Mihai Retegan által szerkesztett új dokumentumgyűjteményben is. Vö. 1956 *Explozia: Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*. Szerk. Corneliu M. Lungu és Mihai Retegan. Bukarest, Editura Univers Enciclopedic, 1996.

³⁰ Arh. CCPCR, f. Biroul Politic, Do. 354/56, ff. 1–5: Protokol No. 54 al ședintei Biroului Politic al CC al PMR din 24 oct. 1956.

³¹ Arh. CCPCR, f. Biroul Politic, Do. 355/56, ff. 1–5: Protokol No. 55 al ședintei Biroului Politic al CC al PMR din 26 oct. 1956.

³² Arh. CCPCR, f. Biroul Politic, Do. 358/56, ff. 1–5: Protokol No. 58 al ședintei Biroului Politic al CC al PMR din 30 oct. 1956.

³³ Arh. CCPCR, f. 85, Do. 84/56, ff. 1–8: Stenograma conferinței organizatice regionale al CC al PMR. 1956. november 23. Ez az irat nem található meg a román dokumentumgyűjteményben, s ezért szeretnék köszönetet mondani Mihai Retegannak, aki rendelkezésemre bocsátotta.

énekelnék”.³⁴ Még aggasztóbbak voltak azok a jelentések, melyek szerint fiatal férfiak „a magyar hadseregbe szeretnének jelentkezni”, és a határ menti román csapatok és államvédelmi erők a tüntetők „tendenciózus” és „ellenséges” propagandájának hatása alá kerültek.³⁵ A növekvő nyugtalanság láttán október 30-án a PB létrehozott egy „általános vezérkart”, amit különleges hatalommal ruházott fel.³⁶ Ez a testület a későbbiekben sikeresen ellátta feladatát. Az a tény azonban, hogy szükség volt egy ilyen intézkedés meghozására, arra figyelmeztette Moszkvát, hogy ha nem állja útját a magyarországi eseményeknek, azok könnyen megfertőzhetik a többi kelet-európai országot is.

Hasonlóan nyugtalanító jelentések érkeztek Moszkvába Csehszlovákiából is. Pozsonyban diák-tüntetés volt, más városokban pedig egyre növekedett a „a Szovjetunióval szembeni ellenséges-ség és bizalmatlanság”.³⁷ A csehszlovák hatóságok tagadták, hogy valóságalapja lenne ezeknek az állításoknak, de azt elismerték, hogy a magyar felkelés „ártalmas pszichológiai hatással” jár és „ellenséges, szocialistaellenes hangulatot” kelt néhány csehszlovák katonai alakulatnál, amelyeket éppen az 560 km hosszú csehszlovák–magyar határszakasz megerősítésére rendelték ki.³⁸ Magas rangú katonatisztek arra is figyelmeztettek, a zavargások közepette „[a magyarországi] ellenforradalmi erők arra vetemedhetnek, hogy behatoljanak országunkba és lázadást szítsanak szlovák területen”, elsősorban a magyarok lakta déli vidékeken.³⁹ Hozzáadták azt is, hogy ennek a veszélye még nagyobb, „ha kivonják a szovjet és magyar erőket” Észak-Magyarországról, mivel „nem valószínű, hogy [Csehszlovákia] ott állomásozó harci egységei elegendőek lennének az ellenforradalmi csoportok beszivárgásának megakadályozására”.⁴⁰ A szovjet vezetők kifejezetten hangsúlyozták a felkelés áttérjedésének valószínűségét a végső határozat elfogadásakor: „Ha nem lépünk az erélyes [cselekvés] útjára, Csehszlovákiában [is] széthullik a dolog.”⁴¹ Nem tisztázott, hogy valóban akkora volt-e a tényleges veszély, de Moszkvában és Prágában egyaránt úgy látták – és a döntés szempontjából ez volt a lényeges –, hogy ha nem cselekszenek, az végzetes következményekkel járhat.

A kelet-európai félclmeken túl a szovjet vezetők a Szovjetunióban jelentkező problémákkal is tisztában voltak. Nemrégiben ismertté vált levéltári iratok alapján megtudhattuk, hogy a diákság körében már 1954 tavaszán és nyarán is rendbontásokról tettek jelentést. A Moszkvai Állami Egyetemen a diákok nagyobb teret követeltek a politikai vitáknak és az ellenvélemény megfogalmazásának.⁴² 1955 végén egy diákcsoport megjelentette az *Lityeraturnaia Gazetát*. Ebben aktuális politikai témákról és irodalmi kérdésekről közöltek vitákat.⁴³ Az egyetem vezetősége

³⁴ Arh. CCPCR, f. 85, Do. 84/56, ff. 1–8: Stenograma conferintei organizatiei regionale al CC al PMR. 1956. november 23.

³⁵ Uo. Lásd még Constantin Botoran: *National Interest in Romanian Politics During the Cold War*. Bukarest, Román Honvédelmi Minisztérium, 1994. március. 7–8. p.

³⁶ Arh. CCPCR, f. Biroul Politic, Do. 358/56, ff. 3–5: Protokol No. 58 al ședintei Biroului Politic al CC al PMR din 30 oct. 1956.

³⁷ Statni Ustredni Archiv (SUA), Archiv Ustredniho Vboru Komunisticke Strany Ceskoslovenska (Arch. UV KSC), f. 07, Sv. 14, Archivna jednotka (A. j.) 14.: Stenografický zpis ze zasedani UV KSC. 1956. december 5–6.

³⁸ Vojensky historický archiv (VHA), Fond Ministra narodni obrany (MNO), 1956, Operacni sprava Generalniho stabu cs. armady (GS/OS), 2/8–39b: Zapezpečeni klidu na uzemi CSR a statnich hranic s Mad'arskem. Vaclav Kratochvil vezérezredes, vezérkari főnök és Jaroslav Dockal altábornagy, hadműveleti főnök jelentése, 1956. október 29.

³⁹ Uo. 5. p.

⁴⁰ VHA, f. MNO, 1956, GS/OS, 2/8–49b: Souhrn hlaseni operacniho dustojnika Generalniho stabu cs. armady. Vaclav Kratochvil vezérezredes, vezérkari főnök feljegyzése a CSKP KB-nak, 1956. október 27.

⁴¹ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 22.: Rabocsaja zapisz zasedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 1 nojabrja 1956 g.

⁴² CHSzd, f. 4, op. 9, d. 1097, ll. 187–190. és 191–195.: Informacija: CK KPSzSz 53. sz. feljegyzés, 1954. szeptember 23., az SZKP Elnökségének A. Lutsenkótól, az SZKP KB tudományos és kulturális osztályának helyettes vezetőjétől, valamint A. Rumjancev, az SZKP KB osztályvezetőjének jelentése, 1954. október 11.

⁴³ CHSzd, f. 4, op. 16, d. 1098, ll. 44–47.: A. Lutsenko feljegyzése az SZKP KB számára, No. St–1271, 1956. november 28.

megpróbálta betiltani az újságot, de a diákság ezt megakadályozta. 1956 folyamán a desztalinizáció kezdetével érezhetően nőtt a társadalmi elégedetlenség. Ez több nyilvános rendbontásban és tüntetésben fejeződött ki. Tömeges rendbontásra került sor Tbiliszi és más grúz városokban 1956. március elején, amikor diákok, munkások és értelmiségiek együtt követelték „nagy vezérünk, Sztálin” fokozottabb bírálatát.⁴⁴ Ezek a tüntetések és sztrájkok először adták jelét „szovjetellenes tevékenységnek” Grúziában, azok után, hogy ott kiépítették a kommunista rendszert. Erre a szovjet vezetők a statárium elrendelésével válaszoltak.⁴⁵

A Szovjetunió más részein is diákok, értelmiségiek és más csoportok kihasználták az alkalmat, hogy hangot adjanak régóta elhallgatott gondjaiknak. 1956 derekán a szovjet pártvezetők megkísérelték mederbe terelni a liberalizálás folyamatát azzal, hogy elfogadtak egy olyan rendeletet, ami pontosan körülhatárolta mi megengedett és mi nem, de ez nem tett pontot az ügy végére.⁴⁶ Így, amikor a magyar forradalom októberben kitört, az SZKP vezetői amiatt is aggódtak, hogy a Szovjetunióban is hasonló felkelést robbanthatnak ki a diákok és az értelmiségiek. A szovjet hatóságok aggasztó hasonlóságokat fedeztek fel a szárnyait próbálgató szovjet ellenzéki mozgalom és a Petőfi Kör tevékenysége között. Attól tartottak, hogy parancsszóval ugyanúgy nem tántoríthatják majd el a tiltakozókat és nem állíthatják vissza a rendet, ahogy az Rákosinak és Gerőnek sem sikerült Magyarországon.⁴⁷

A félelmek valóságosabbá kezdtek válni, amikor november 4. előtt és után tüntetéshullám söpört végig a Szovjetunió felsőoktatási intézményein, a Moszkvai Állami Egyetemen, a moszkvai Repülőmérnöki Intézetben, a Potyemkin Állami Pedagógiai Intézetben, a Szmolenszki Pedagógiai Intézetben és több más helyen.⁴⁸ Még a Komszomol tagjai is megjelentek a rendezvényeken. A fővároson kívüli zavargások hevessége és gyakorisága különösen ingerelte a szovjet hatóságokat, ezért utasították a KGB-t a kíméletlen rendteremtésre. Különleges lázadás elleni alakulatok oszlatták széjjel a tüntetéseket Jaroszlavban és más távoli városokban, ahol a diákok felvonulásokat rendeztek és olyan transzparenseket hordoztak, melyek a szovjet katonai erők kivonását követelték Magyarországról.⁴⁹

Az SZKP vezetőségét hasonló mértékben nyugtalanították a moszkvai tiltakozások is. KGB-erőket menesztettek a Moszkvai Állami Egyetemre, hogy letartóztassák azokat a diákokat és tanárokat, akik felvonuláson tiltakoztak a „szovjet katonai beavatkozás ellen” és akik „szovjetellenes szlogeneket és plakátokat készítettek”.⁵⁰ Megtorlással sújtották a *Lityerturnaja Gazeta* szerkesztőit is, mert több olyan cikket is közöltek, ami elítélte a bevonulást. Az egyetem vezetősége megragadta az alkalmat, hogy egyszer és mindenkorra megszüntesse az újságot. Hasonló intézkedéseket hoztak a neves Moszkvai Vasútmérnöki Intézetben is. December elején itt több mint száz tanuló gyűlt össze, hogy meghallgassa azokat a szónokokat, akik nyers szavakkal bírálták a Szovjetunió magatartását, és azt állították, hogy „Kádár Jánost és Forradalmi Munkás-

⁴⁴ A zavargások részletekben gazdag, titkos beszámolóját lásd CHSZD, f. 5, op. 30, d. 140, ll. 53–67.: Zakritojc pizmno. Sz. Sztatnikov, a *Trud* tbiliszi tudósítójának az SZKP KB számára készült jelentése, 1956. március 12.

⁴⁵ CHSZD, f. 5, op. 30, d. 140, l. 68.: Prikaz No. 14 Nacsalnyika Tbilisszkogo gamizona. Gladkov vezérőrmagynak, a tbiliszi helyőrség parancsnokának utasítása, 1956. március 9.

⁴⁶ O kulte licnoszti i preodolennyi ego poszledsztvii. In *KPSzS v rezolucijah sz ezdov, konferencii i plenumov CK*. 7. vol. Moskva, Politizdat, 1978. 212. p.

⁴⁷ A kérdés új levéltári forrásokra épülő, alapos elemzését vö. M. R. Zezina: Sokovaja terapija. Ot 1953-go k 1956 godu. *Otceszstvennaja isztorija*, 1995. 2. sz. 129–133. p.

⁴⁸ Ezzel kapcsolatban lásd még CHSZD, f. 5, op. 30, d. 181, ll. 82–89.: Informacija v CK KPSzS iz Minisztjersztva prosvescsenijja RSzFSzR. E. Afanaszenko 41388. sz. feljegyzése az SZKP KB számára, 1956. november 28.

⁴⁹ CHSZD, f. 5, op. 30, d. 141, l. 67.: CK KPSzS: Informacija. A helyi KGB-központ jelentése az SZKP KB-nak, 1956. november 7.

⁵⁰ Vö. A KGB helyettes vezetőjének beszámolóját: Filip Bobkov: *KGB i vlaszty*. Moskva, Veteran MP, 1995. 144–145. p.

Paraszt Kormányát csak a szovjet szuronyok tartják meg az ország élén”.⁵¹ Az SZKP moszkvai első titkára, Ivan Marcsenko arról számolt be, hogy a gyűlés egyik felszólalója kritizálta a lengyelországi és a magyarországi szovjet magatartást: „A felszólaló az állította, hogy a Szovjetunióban a sajtó félrevezető információkat ad a szovjet lakosságnak, helytelenül mutatja be a magyarországi valóságot és »hazugságokat kohol a magyarországi fehérterrorról«. [...] Kifogásolta a szovjet csapatok lengyelországi állomásoztatását, mondván, hogy nincs ott szükség rájuk, és Lengyelország nélkülük is boldogul.”⁵²

Problémák merültek fel Moszkvában az Össz-szövetségi Állami Filmművészeti Akadémián is, ahol több tucat diákot vádoltak meg azzal, hogy Magyarországról és Lengyelországról „káros információkat terjesztenek”, és ahol a diákság több mint fele hallgatta az Amerika Hangját.⁵³ December 12-én a KGB letartóztatta azokat a diákokat, akik „politikailag káros vitákat” vezettek és akik a szovjet döntést „Magyarország belügyeibe történt jogtalan” beavatkozásként jellemezték. A letartóztatások újabb tiltakozási hullámot gerjesztettek, amiben már több mint 350 diák vett részt, köztük meglepő számban Komszomol-tagok is. Tiltakoztak „a KGB-szervek tevékenysége ellen, amit otrombának és helytelennek neveztek, és a hajdani NKVD tevékenysége maradványának tartották”.⁵⁴

Ezek és az ehhez hasonló incidensek hatására az SZKP Elnöksége nagyobb sietséggel látott hozzá a november 4-i határozat végrehajtásához, aminek értelmében „minden felsőoktatási intézményt meg kell tisztítani a kellemetlen elemektől”.⁵⁵ 1956 végére a főbb egyetemek és főiskolák alkalmazottai és tanárai körében végrehajtották a jelentősebb személyi változásokat. Az Elnökség azt is elrendelte, hogy az SZKP Központi Bizottságának illetékes osztályai küldjenek ki pártfunkcionáriusokat és nevelőket a Szovjetunió egy sor nagyvárosába, így kívánván „javítani a felsőoktatási intézmények ideológiai képzését”, és a diákság szervezésében erősíteni a Komszomol befolyását.⁵⁶ 1956 végén és 1957 elején a szovjet vezetők sok olyan feltételezett ellenzéki és diák letartóztatását engedélyezték, akik továbbra is szembehelyezkedtek az egyetemi hatóságokkal. Magasabb rangú pártfunkcionáriusok egy kis csoportja, Pjotr Poszpjelovval, az SZKP KB Orosz Köztársaságért felelős titkárával az élen, azonban még ezeket az intézkedéseket is elégtelennek tartotta. Poszpelov és hívei sokkal drasztikusabb rendszabályokat akartak bevezetni, a sztálini időszakhoz illő megtorlási hullám elindításával.⁵⁷ Javaslaikat hivatalosan nem fogadták el, de az 1956-os zavargások a szovjet vezetők szemében igazolták, hogy Magyarország megszállása sokkal súlyosabb rendbontások elejét vette a Szovjetunióban.

Több nyugati elemző, köztük Charles Gati is, régóta azt állítja, hogy a felkelés áttérjedésének valószínűsége a szovjet döntéshozatalban kulcsszerepet játszott.⁵⁸ Az új levéltári források ezt a véleményt lényegében megerősítették.

⁵¹ CHSzd, f. 4, op. 16, d. 1098, ll. 53–55.: Centralnij Komitet Kommunisticseszkjoi Partii Szovjetszkogo Szojuza: Tov. Szuszlovu Informacija. I. Marcsenko, a moszkvai pártbizottság első titkáranak feljegyzése az SZKP Titkársága számára, 1956. december 15.

⁵² Uo.

⁵³ CHSzd, f. 4, op. 16, d. 1098, ll. 50–52.: d. Polikarpov és A. Szazonov az SZKP KB kulturális osztálya munkatársainak SzT–1272. sz. feljegyzése az SZKP Titkársága számára, 1956. december 15.

⁵⁴ CHSzd, f. 4, op. 16, d. 1098, l. 50.: N. Mihajlov, kulturális miniszter SzT–1256. sz. feljegyzése az SZKP Titkársága számára, 1956. december 15.

⁵⁵ CHSzd, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 36ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Precigijuma CK KPSzSz, 4 nojabrja 1956 g.

⁵⁶ CHSzd, f. 5, op. 37, d. 2, ll. 95–98.: Bjuro CK KPSzSz no RSzFSzR. O merah ulucssenyija idejnovoszpitatelnoj raboti v viszsih ucsebnijih zavedenijah. N. Kazminnak, az SZKP KB tudományos, oktatási és kulturális osztálya vezetőjének és A. Mahovnak, ugyanczen osztály területi felelősének jelentése, 1956. november 12.

⁵⁷ Filip Bobkov: I. m. 145. p. és M. R. Zezina: I. m. 130. p.

⁵⁸ Charles Gati: *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham, NC, Duke University Press, 1986. 153. p.

MIKOJAN ELLENVÉLEMÉNYE

Az SZKP Elnöksége Mikojan és Szuszlov részvétele nélkül fogadta el október 31-én a beavatkozás melletti döntést, mivel a két politikus ekkor még Budapesten tartózkodott. Amikor október 31-én este visszatértek Moszkvába, hogy benyomásaikat megosszák az Elnökség tagjaival, azt kellett látniuk, hogy a kérdést már távollétükben eldöntötték. Szuszlov egyetértett az Elnökség tagjaival, de Mikojan lesújtotta a határozat. Ugyanakkora hévvel bírálta ezt a végső döntést, mint október 23-án az első beavatkozásról született határozatot. Igyekezett rávenni Hruscsovot egy újabb értekezlet összehívására, hogy ismét megtárgyalják a kérdést, de Hruscsov elutasította ezt a javaslatot. A Hruscsov emlékirataiban foglaltak szerint – ami e téren rendkívül megbízhatónak mondható – Mikojan még azzal is megfenyegette Hruscsovot, hogy öngyilkosságot követ el, ha nem hívja össze a Elnökség ülését.⁵⁹ Hruscsov szerint ez az „irracionális” magatartás „az ostobaság netovábbja” lett volna részéről, és hozzálátott a megszállás végső politikai és katonai előkészítéséhez. Ha az SZKP Elnöksége nem habozott volna oly sokáig és ha nem kellett volna olyan nagy árat fizetnie azért, hogy végső döntés szülessék, Hruscsov elvben Mikojan pártjára állhatott volna. Hruscsov azonban azt magyarázta Mikojannak, hogy nem szívesen „folytatná a parttalan vitát” és „tenné tönkre az egész tervet” most, amikor már „mindent eldöntöttek és a menetrendet is kidolgozták”.⁶⁰

A magyarázat ellenére Mikojan nem nyugodott bele a döntésbe, amint azt a november 1-jei elnökségi ülésen szóvá is tette. Ekkor Hruscsov már elrepült Bresztbe, hogy tájékoztassa a lengyel pártvezetést az SZKP döntéséről.⁶¹ Mikojan ismételten így érvelt: „erő alkalmazásával most nem megyünk semmire. Tárgyalásokat kell kezdeni.” Jóllehet ő is azon a véleményen volt, hogy „Magyarországot nem szabad kiengednünk a mi táborunkból”, mégis szerinte lehetett volna még 10-15 napot várni, és ezalatt meglátták volna, hogy hova vezetnek az események: „Ha a helyzet stabilizálódik, akkor majd eldöntjük, kivonjuk-e a csapatokat.” A vita többi résztvevője nem értett egyet Mikojannal, azonban ő kitartott meggyőződése mellett, de aggályait nem tárta a nyilvánosság elé. Hruscsov emlékiratai fedték fel először, hogy Mikojan 1956-ban ellenezte az Elnökség döntését. A Malin-feljegyzések pedig mindenben alátámasztják Hruscsov elbeszélését.

Érdekes módon Mikojan a későbbi évek folyamán inkább hallgatott arról, hogy ő nem volt a katonai megoldás híve 1956 októberében, és hú maradt ahhoz, hogy a döntés egyhangú volt.⁶² Ez persze mindenben megfelelt a valóságnak, hiszen az október 31-i ülésen csakugyan egyhangú határozat született. Mikojan csak arról szeretett megfellelkezni, hogyha maga is jelen lett volna a döntéshozatalkor, akkor az éppúgy nem lett volna egyhangú, ahogyan nem volt egyhangú az első katonai beavatkozásról hozott döntés sem. A későbbi meghátrálás ellenére, Mikojan október–novemberi állásfoglalása bátornak és következetesnek tekinthető.

KÁDÁR JÁNOS MOSZKVAI ÚTJA

Régóta közismert, hogy Kádár Jánost és Münnich Ferencet november 1-jén este egy szovjet katonai repülőgép fedélzetén csempészték ki Moszkvába, majd november 4. után a szovjet csapatokkal érkeztek vissza, hogy egyikük miniszterelnök, a másikuk pedig az Ideiglenes Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány miniszterelnök-helyettese legyen. Keveset lehetett azonban tudni arról, hogy mit csinált Kádár november 2-án és 3-án Moszkvában. A nyugati tanulmányok általában úgy állítják be, mintha Kádár a kezdetektől fogva kétszínű politikát folytatott volna, és a szovjet katonai beavatkozás feltétlen híve lett volna. A Malin-feljegyzések sokkal összetettebb képet

⁵⁹ Hruscsov: I. m. 76. p.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 19–22.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiujuma CK KPSzSz, 1 nojabrja 1956 g.

⁶² Vö. például azokkal a nyilatkozatokkal, amiket Mikojan tett az SZKP KB zárt ajtók mögötti 1957. júniusi plénumán, ahol végül is eltávolították a pártellenes csoportot. CHSZD, f. 2, op. 1, d. 259, ll. 270b–280b: Plenum CK KPSzSz, ijun 1957 goda. Sztenyograficscszkij otcset. No. P2500, 1957. június 22–29.

festenek a jövőre magyar kormány miniszterelnökeiről, és végre hiteles bizonyítékkal szolgálnak a szovjet beavatkozás utáni rendszer létrejöttében játszott szerepéről.

Mind Kádár, mind Münnich ott volt az Elnökség november 2-i és 3-i ülésén, habár Kádár vitte a szót.⁶³

A két ülés jegyzőkönyvei alapján megállapítható, hogy Kádár annak ellenére, hogy egy kritikus pillanatban késznek mutatkozott titokban Moszkvába utazni, nem értett egyet a nagy erejű szovjet intervencióval, valamint nem úgy érkezett Moszkvába, hogy egy új, beavatkozás utáni kormány feje akart volna lenni. A november 2-i ülésen Kádár figyelmeztetett arra, hogy „a fegyveres erővel való szétzúzás vérontást jelent”.⁶⁴ A következő napra Kádár hangvétele némiképp, ha nem is drasztikusan, de megváltozott. Arra helyezte a hangsúlyt, hogy az aktuális kormány kudarcot vallott abban, hogy megakadályozza a „kommunisták legyilkolását” és „egyetértünk [a szovjet vezetőikkel]” abban, hogy „nem szabad átengedni egy szocialista országot az ellenforradalomnak”. De ugyanakkor még mindig kitartott amellett a véleménye mellett, hogy a szovjet beavatkozás csak rontana a helyzeten, és figyelmeztetett, hogy „ez a kormány ne legyen bábkormány, és tevékenységéhez szükség van a munkások támogatására”.⁶⁵ Ezen a téren véleménye élesen szemben állt Batáéval, aki szerint a szovjet hadsereg által hatalomra emelt „katonai diktatúrával kell rendet teremteni”.⁶⁶

Érdekes az is, ahogy Kádár november 3-án a legutóbbi napok magyarországi eseményeit nem általánosan negatív fényben tünteti fel. Elismerte, hogy „Nagy politikájában ellenforradalmi elemek vannak” és hogy „a helyzet óráról órára jobbratolódik”, mégis megpróbálta elismertetni a szovjet pártvezetéssel, hogy a felkelés jogos népi elégedetlenségen alapult, mivel „az MDP kompromittálódott a széles tömegek előtt”. Kijelentette: „az egész nép megmozdult a Rákosi-klika eltávolítása” érdekében.⁶⁷ Kádár ekkori elképzelése sokkal finomabb és érzékenyebb volt, mint a kormánya által 1956 decemberében elfogadott merev megfogalmazás, ami az egész felkelést egyszerűen „ellenforradalminak” minősítette.

Kádár megnyilatkozásának másik meglepő aspektusa, hogy ekkor nem próbálta meg elrejteni saját szerepét, és nem próbálta meg elhallgatni a szovjet külpolitika hibáit sem. Részletesen beszámolt a magyar kabinet november 1-jei üléséről, hozzátéve, hogy maga azon az állásponton volt, hogy „semmit ne tegyünk addig, amíg nem beszéltünk Andropovval”. Ebből a szempontból azonban Kádár nem igazán tért el Nagy véleményétől, hiszen Nagy Imre személyesen hívta meg az esti értekezletre Andropovot, hogy sürgősen konzultáljanak a szovjet csapatmozgások ügyében.⁶⁸ Mi több, Kádár bevallotta, hogy miután Andropov távozott, ő maga is azok oldalára állt, akik a semlegességre szavaztak, egyetértettek az ENSZ-nek küldendő felhívással, és azzal a határozattal, melyben követelik a szovjet csapatok azonnali kivonását. Kádár mindkét napon keményen ostromozta a múltban Magyarországon elkövetett szovjet „hibákat”, és jóval bírálóbb hangot ütött meg Rákosival kapcsolatban, mint Nagy Imréről szólva. Münnich gyakorlatilag megismételte Kádár kijelentéseit és „a szovjetellenes hangulat forrását” abban jelölte meg, hogy a nép „meggyőződése, hogy csakis a Szovjetunió támogatásával létezik és tud fennmaradni [a hatalom]”.

⁶³ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 22–29.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g. és CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 31–33ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 3 nojabrja 1956 g.

⁶⁴ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 24ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.

⁶⁵ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 32.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 3 nojabrja 1956 g.

⁶⁶ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 29.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.

⁶⁷ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 31–33.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 1 nojabrja 1956 g.

⁶⁸ Kádár beszámolója mellett (Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.) lásd azt a táviratot is, amit Andropov küldött Moszkvába november 1-jén: AVPRF, f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, ll. 17–19.: Sifrytylegramma, 1956. november 1.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy november elején Kádár Magyarország érdekeit szolgálta volna. Alapvetően naivan viselkedett, és beleegyezése a moszkvai utazásba azt sejteti, hogy egy hathatósabb szovjet fellépés pártján állt. A Malin-feljegyzések azonban cáfolják azt a feltételezést, hogy Kádár a kezdetektől fogva Quislingként viselkedett volna. Csak november 4. után vette fel ezt a szerepet, amit korábban, Moszkvába érkeztekor még nem akart elfogadni és nem is látott előre.

A MEGSZÁLLÁS

Sok politikai és katonai tennivaló maradt azután, hogy egy hétnyi habozást követően, október 31-én az SZKP Elnöksége hirtelen a katonai megoldás mellett döntött. Az Elnökség ülése előtt nem sokkal Hruscsov telefonon beszélt Gomulkával. Megállapodtak abban, hogy november 1-jén Bresztben, a szovjet–lengyel határ mellett személyesen is találkoznak. A delegáció arra is megbízást kapott, hogy tárgyaljon Titóval annak érdekében, hogy megkapják a jugoszláv vezető legalább hallgatolagos jóváhagyását. Majd elfogadták Hruscsov javaslatát, hogy „tájékoztatni kell a kínai elvtársakat és a cseheket, románokat és bolgárokat” a várható lépésről.⁶⁹

Az Elnökség ülésének végeztével Hruscsov először is kapcsolatba lépett Liu Sao-csival és az október 23. óta moszkvában tartózkodó kínai delegáció tagjaival, akik mindvégig kapcsolatban maradtak Mao Ce-tunggal, és a tervek szerint október 31-én kellett visszatérniük Pekingbe. Hruscsov azonnal értesíteni akarta őket az új döntésről. Az Elnökség teljes létszámban kihajtott tehát a vnukovói reptérre, hogy elsimítsák az esetleges problémákat.⁷⁰ Hruscsov attól tartott, hogy Liu Sao-csit nyugtalanítja majd a szovjet külpolitika radikális fordulata. Az előző hetekben a szovjet pártvezetéssel folytatott megbeszélések folyamán ugyanis Liu következetesen Mao véleményéhez tartotta magát, aminek értelmében „a magyarországi dolgozó osztály”-nak lehetővé kell tenni, hogy „saját erejéből kerekedjék felül a történeteken, és számolja fel a felkelést” további szovjet beavatkozás nélkül. Október 30-án a kínai delegáció még arra biztatta a Szovjetuniót, hogy a szovjet külkapcsolatokat a többi szocialista országot illetően, ideértve Magyarországot is, a Pansza Sila öt elve alapján kellene rendezni, azaz az ország függetlenségének és területének kölcsönös tiszteletben tartása, meg nem támadás, a belügyekbe való be nem avatkozás, egyenlőség, kölcsönös segítségnyújtás és békés egymás mellett élés elvei szerint.⁷¹ Az október 30-i szovjet döntés mindenben megfelelt ezeknek az elveknek, de nem lehetett tudni, hogy a következő napi „hátraarc”-ot miként fogadják majd a kínaiak.

Kiderült azonban, hogy a kínaiak a vártnál kedvezőbben reagálnak a hírre. Miután Hruscsov kifejtette a szovjet döntés megváltoztatásának okait, a kínai küldöttség elfogadta érvelését, és ígéretet tett arra nézve, hogy Maónak részletesen elmagyarázzák a kérdést.⁷² Még mielőtt a kínai küldöttség visszatért volna Pekingbe, Mao véleménye a beérkező hírszerzési értesülések és diplomáciai táviratok hatására fokozatosan megváltozott. Pontosán nem lehet tudni, Mao mikorra állt véglegesen a beavatkozás pártjára, de a repülőtéri egyeztetés döntő volt abból a szempontból, hogy a Szovjetunió ezáltal erős kínai támogatást tudhatott a háta mögött.

⁶⁹ CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 15–18ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 31 oktyabrja 1956 g.

⁷⁰ Hruscsov: I. m. 74–75. p.

⁷¹ CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 6–14.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 30 oktyabrja 1956 g. A Pansza Sila alapelveit Csou En-laj kínai miniszterelnök és Dzsawaharlal Nehru indiai miniszterelnök közös nyilatkozatban támogatták 1954. június 28-án. Az öt alapelvnek az volt a célja, hogy „a két ország kapcsolatát szabályozza”, valamint irányt szabjon „más ázsiai országokkal és a világ más részeivel fenntartandó kapcsolatoknak”. A nyilatkozat teljes szövegét lásd *Documents on China's Relations with South and South-East Asia (1949–1962)*. Szerk. G. V. Ambekar és V. D. Divekar. New York, Allied Publisher, 1964. 7–8. p.

⁷² Hruscsov visszaemlékezésén túl lásd még Micsunovics egykori feljegyzéseit is (i. m. 132–138. p.), melyek nagy részben megerősítik Hruscsov verzióját.

A feladat végrehajtása után néhány órával Hruscsov és Malenkov készen állt, hogy útnak induljon a Varsói Szerződés tagállamainak vezetőivel szervezett szigorúan titkos találkozókra.⁷³ Az első megbeszélésre Molotov is velük tartott. Bresztben tárgyaltak a Wladyslaw Gomulkából, Jozef Cyrankiewiczből és Edward Ochabból álló lengyel delegációval. Ez különösen kényes és kiszámíthatatlan megbeszélésnek ígérkezett, mivel Lengyelországban a politikai helyzet még nem konszolidálódott. A szovjet tárgyalófél abban reménykedett, hogy Gomulka minden ellenvetését sikerül majd eloszlatnia, de erőfeszítéseiket nem koronázta siker. Igaz, hogy a lengyel vezetők egyetértettek azzal, hogy a magyarországi „ellenforradalmat” fel kell számolni, azonban egyáltalán nem értettek egyet a szovjet katonai erő bevetésének szükségességével. Hruscsov hamar felismerte, hogy erről nem lehet meggyőzni Gomulkát, sőt a találkozó végére a szovjet vezetők abban sem lehettek biztosak, hogy Gomulka tartózkodik-e majd a lépés nyilvános elítélésétől.⁷⁴

Hruscsov aggodalmait nem voltak alaptalanok. Röviddel azután, hogy Gomulka és a lengyel tárgyalóküldöttség többi tagja visszaérkezett Varsóba, a LEMP PB különleges ülést hívott össze, ahol „kijelentették, hogy nem értenek egyet a magyarországi szovjet katonai beavatkozással”.⁷⁵ A PB támogatta egy olyan nyilatkozat nyilvánosságra hozatalát is, amelyben kijelentik, hogy a válságot „a magyar népnek, idegen beavatkozás nélkül” kell megoldania. Ez a nyilatkozat kissé módosított formában megjelent a LEMP napilapjában, a *Trybuna Ludu* másnapi számában.⁷⁶ Ezek után november 2-án Gomulka azt az ajánlatot tette, hogy Varsó legyen a szovjet–magyar tárgyalások színhelye, amelyektől ő és Nagy Imre egyaránt azt remélte, hogy „rendezi majd a kétoldalú kapcsolatokban jelentkező problémákat”.⁷⁷ Amikor Gomulka kétségbeesett próbálkozásai hiábavalónak bizonyultak, és a tervek szerint november 4-én megkezdődött a támadás, Gomulka nyíltan hangot adott egyet nem értésének. Később azonban rájött, hogy ha nem akar Moszkvával szembeszegülni, mérsékeltbb álláspontra kell helyezkednie.⁷⁸ Javaslatára a LEMP PB utasította a lengyel ENSZ-képviselőt, hogy ne támogassa az Egyesült Államok által előterjesztett határozati javaslatot, amiben elítélik a Szovjetuniót.⁷⁹

A breszti találkozó után a szovjet tárgyalássorozat sokkal gördülékenyebben folytatódott. Molotov még november 1-jén visszarepült Moszkvába, hogy Gomulka álláspontjáról beszámoljon az Elnökség tagjainak. Közben Hruscsov és Malenkov Bukarestbe utazott, ahol felső szintű román, cseh és bolgár pártvezetőkkel találkoztak. Ezek a delegációk – nem meglepő módon – lelkesen támogatták a szovjet döntést. Antonin Novotny és Georghe Gheorghiu-Dej ismét hangoztatták a már korábbi napokban is jelzett félelmeiket azzal kapcsolatban, hogy a forradalom átszaphat a határokon. Melléjük állt a bolgár pártvezető Todor Zsivkov is, aki hangsúlyozta, hogy „feltétlenül meg kell tenni minden olyan intézkedést, beleértve a katonai beavatkozást is, amilyen

⁷³ Az ülésen elhangzottakról lásd Hruscsov: I. m. 75–77. p. Hruscsov beszámolójának hitelességét több forrás is igazolja, többek között magának Hruscsovnak Micsunovics által akkoriban lejegyzett megjegyzései is. Vö. Micsunovic: I. m. 135., 138–139. p. Az értekezletre vonatkozó, nemrégiben kutathatóvá vált iratok adatait az alábbiakban közöljük.

⁷⁴ CHSZD, f. 3, op. 12, d. 1005, l. 66.: Zapisz telefonogrammy, 1956. november 1.

⁷⁵ Archiwum Akt Nowych (ANN), Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (Arch. KC PZPR), Paczka (Pa.) 15, Tom (T.) 58, Dokument (Dok.) 134.: Protokół Nr. 135 posiedzenia Biura Politycznego w dn. 1. XI. 1956 r. Ez a jegyzőkönyv olvasható a Tischler János szerkesztésében megjelent lengyel dokumentumgyűjteményben is. Vö. *Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach*. (Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai.) Szerk. Tischler János. Varsó, Instytut Studiów Politycznych, 1995.

⁷⁶ Odezwa Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej do klasy robotniczej, do narodu polskiego. *Trybuna Ludu*, 1956. november 2. 1. p.

⁷⁷ Rozmowy radziecko-węgierskie. *Trybuna Ludu*, 1956. november 3. 1. p.

⁷⁸ Gomulka dilemmáját lásd AAN, Arch. KC PZPR, 237/V–241.: Stenogram Krajowej Rady Aktywu Partyjnego odbutego w dn. 4 listopada 1956 r. Wystąpienia W. Gomułki.

⁷⁹ ANN, Arch. KC PZPR, pa. 15, t. 58, dok. 135.: Protokół Nr. 136 posiedzenia Biura Politycznego w dn. 4. XI. 1956 r.

gyorsan csak lehet” annak érdekében, hogy legyőzzék „az imperialista intrikákat” és „megőrizték Magyarországon a népi demokratikus államrendet”.⁸⁰

November 2-án Hruscsov és Malenkov Jugoszláviába repült. Találkoztak Titóval brioni villájában este 7 és reggel 5 óra között.⁸¹ Útban Brioni felé a két szovjet pártvezető attól tartott, hogy Tito hevesen ellenezni fogja a moszkvai döntést. Aggodalmaik feleslegesnek bizonyultak. A tízórás megbeszélés alatt Hruscsov nem árulta el Titónak a támadás pontos tervét, de világossá tette, hogy a szovjet csapatok hamarosan közbelépnek Magyarországon, „megvédik a szocializmust” és „megállítják a becsületes kommunisták legyilkolását”. A jugoszláv vezető a maga részéről nem hagyott kétséget afelől, hogy egyetért a szovjet határozattal, mert ez látszott az egyetlen járható útnak „az ellenforradalom leverése” és „Magyarországon a kapitalista restauráció megelőzése” céljából. Ekkorra Tito kezdeti kiállása Nagy mellett már szertefoszlott.⁸²

Amikor felmerült a kérdés, hogy kit állítsanak Nagy Imre helyére, Hruscsov elárulta, hogy Kádár János és Münnich Ferenc a két esélyes jelölt, de kettejük közül Münnichet látnák szívesebben. Tito és a megbeszélésen jelen levő többi jugoszláv pártvezető (Edvard Kardelj, Aleksander Rankovics és Veljko Micsunovics, a moszkvai jugoszláv nagykövet), amellel érvelt, hogy tanácsosabb lenne Kádárt választani, mert a sztálini tisztogatások alatti bebörtönzésével hitelt szerzett magának. A szovjet vezetők ezt vita nélkül elfogadták. Tito arra is felhívta Hruscsov és Malenkov figyelmét, hogy az új „ideiglenes munkás-paraszt kormánynak” el kell majd ítélnie a Rákosi-korszakot, és a lakosság támogatásának megnyerése céljából reformokat kell majd bevezetnie. Hruscsov elfogadta ezeket a javaslatokat (kivéve azt, hogy az újonnan létrejött munkástanácsokat is ismerjék el), és cserébe Tito megígérte, hogy Losonczy Gézához fűződő különleges kapcsolata segítségével megpróbálja majd rávenni Nagyot az azonnali lemondásra, mielőtt még a szovjet csapatok belépnének az országba. Ha ez így történik, a hatalmon levő magyar kormány összeomlik, és ily módon a szovjet beavatkozás nem egy meghatározott politikus ellen irányul.⁸³ Végül is Tito nem tudta vagy nem akarta teljesíteni ezt az ígérteit – ami később Moszkvában nagy felháborodást váltott ki –, de Hruscsov ezt nem látta előre, amikor elhagyta Brioniszigetét.⁸⁴ Még akkor is, ha előre láthatta volna tárgyalófele magatartását, már maga az a tény, hogy Tito határozottan az elkövetkezendő beavatkozás mellé állt, elegendő volt Hruscsov számára, hogy a megbeszélést „kellemes meglepetésnek” tekintse.⁸⁵

⁸⁰ SUA, Arch. UV KSC, f. 02/2 – politické byro UV KSC 1954–1962, Sv. 120, A. j. 151.: Usneseni 151 schuze politického byra UV KSC k bodu 1. Udalošti v Mad'arsku. 1956. november 2.

⁸¹ Hruscsov visszaemlékezése ezen a ponton is egybevág Micsunovics sokkal részletesebb, egykori feljegyzéseken alapuló beszámolójával. Vö. Micsunovic: I. m. 131–141. p. Az eredeti jegyzetek sajnos még nem kerültek elő a jugoszláv levéltárakból. (Ezek az iratok feltehetőleg léteznek még, bár őrzési helyük nem ismert, mivel a hajdani jugoszláv KB egyik irata is hivatkozik rájuk.) Az 1957 eleji Tito–Hruscsov levelezés, amelyet szintén nemrégiben minősítettek vissza és jelenleg az SZKP KB levéltárában őriznek, megerősíti Hruscsov és Micsunovics verzióját, bár a levelek alapján az is világossá vált, hogy néhány kulcsfontosságú részletről egyikük sem tett említést. Vö. CHSzd, f. 89, op. 45, d. 83, ll. 1–12. és d. 84. ll. 1–18.: Pismo Centralnogo Komiteta Kommuniszticeszkaj Partii Szovjetszkogo Szojuza ot 10 janvarja 1957 goda Centralnomu Komitetu Szojuza Kommunisztov Jugoszlavii/Pismo Centralnogo Komiteta Szojuza Kommunisztov Jugoszlavii ot 7 fevralja 1957 goda Centralnomu Komitetu Kommuniszticeszkaj Partii Szovjetszkogo Szojuza, No. P295.

⁸² Az október végi–november eleji jugoszláv–magyar kapcsolatok újonnan kutathatóvá vált dokumentumait gyűjti egybe: *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez*. Szerk. és bev. tanulmány: Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1995.

⁸³ Egészen mostanáig, eltekintve Micsunovics naplójának (vö. i. m. 137–138. p.) szórványos utalásaitól, erre nem volt bizonyíték. A kilencvenes évek elején vált kutathatóvá a már említett Hruscsov–Tito levelezés, amiben az első direkt nyomát lehet az alkunak megtalálni. Vö. CHSzd, f. 89, op. 45, d. 83, l. 4.: Pismo Centralnogo Komiteta Kommuniszticeszkaj Partii Szovjetszkogo Szojuza ot 10 janvarja 1957 goda Centralnomu Komitetu Szojuza Kommunisztov Jugoszlavii.

⁸⁴ Tito magyarázatát arról, hogy miért nem lehetett az ígéretet teljesíteni lásd CHSzd, f. 89, op. 45, d. 83, ll. 17–18.: Pismo Centralnogo Komiteta Szojuza Kommunisztov Jugoszlavii ot 7 fevralja 1957 goda Centralnomu Komitetu Kommuniszticeszkaj Partii Szovjetszkogo Szojuza.

⁸⁵ Hruscsov: I. m. 75. p.

November 3-án reggel Hruscsov és Malenkov visszaérkezett Moszkvába miután jórészt teljesítették feladatukat. Hruscsovnak minden oka megvolt az elégedettségre, amikor az Elnökség ülésén még aznap röviden beszámolt a találkozók eredményéről.⁸⁶

A támadás katonai előkészítése párhuzamosan haladt a politikai tárgyalásokkal. November 1-jén Konyev marsallt kinevezték a magyarországi szovjet katonai erők főparancsnokává. Még aznap több tízezer szovjet katona, akiket állítólag már kivontak az országból, olyan utasítást kapott, hogy forduljon vissza, Budapestre, és verje le a felkelést. Több tízezer főt számláló erősítést kaptak, akiket Romániában és a Kárpáti Katonai Körzetben vontak össze, Magyarország déli és keleti határa mentén.⁸⁷ Foglalkoztak azzal a gondolattal is, hogy román és bolgár alakulatokat is bevetnek a szovjetek mellett, valamint hogy csehszlovák csapatok a szovjet támadással párhuzamosan északról vonulnak be az országba.⁸⁸ A román és bolgár pártvezetők közölték Hruscsovvál: „azt akarják, hogy saját katonai egységeik is részt vegyenek [...] a magyar ellenforradalom elleni harcban”, és a csehszlovák PB hasonlóképpen késznek mutatkozott arra, hogy „ne csak támogassa a beavatkozást, hanem aktív részt is vállaljon abban”.⁸⁹ Végül azonban Hruscsov és társai úgy döntöttek, hogy a beavatkozásban csak szovjet egységek vehetnek részt. Noha arra lehetne gondolni, hogy a Varsói Szerződés egyesített erőinek főparancsnoka, Konyev marsall „hivatalból” a kelet-európai csapatok egységes fellépését támogatta, azonban ő valójában azok közé tartozott, akik azt javasolták, hogy a Szovjetunió egyedül hajtsa végre a beavatkozást.

Azért, hogy ne ismételjék meg az október végi, első szovjet beavatkozás során elkövetett hibákat, Konyev találkozott Lascsenko tábornokkal és a válság kezdete óta a helyszínen tartózkodó szovjet tisztekkel.⁹⁰ Lascsenko egyik szárnysegédének magyarázata értelmében, a második szovjet beavatkozás sikerességének esélyei számos okból jóval nagyobbak voltak:

„Novemberben sokkal kedvezőbb körülmények között hajthattuk végre a hadműveleteket, mint október végén. Budapesten már statárium lépett életbe, a fegyveres csoportok kevésbé voltak sikeresek a hirtelen támadásban, és csapataink a helyzet urai maradtak a város utcáin. Sokkal több katona és felszerelés állt rendelkezésünkre, mint októberben. Mi több, csapatainkat ezúttal nem hátráltatták a magyar kormány egymásnak ellentmondó utasításai (tüzet nyitni vagy sem stb.), melyek komolyan akadályozták egységeinket és szükségtelen vérvesztést okoztak [...] Alakulataink által októberben szerzett jelentős tapasztalatok is hozzájárultak a következő hadművelet nagyobb sikeréhez.”⁹¹

A katonai tervek sikere érdekében Lascsenkónak kulcsszerepet szántak Budapesten. Mihail Kazakov tábornok és Mihail Malinyin – mindketten fontos szerepet játszottak az első beavatkozásban is – irányította az egyéb hadmozdulatokat.

Kazakov egyik első feladata volt biztosítani, hogy a szovjet csapatok kellő számban sorakozzanak fel az osztrák–magyar határ mentén a nyugati beavatkozás megakadályozása érdekében. A szovjet vezetők ebből a szempontból biztosra akartak menni, már csak azért is, mert Nagy és társai kétségbeesett próbálkozásként november 1-jén támogatást kértek az ENSZ-től, valamint bejelentették Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből, és az ENSZ Biztonsági Tanácsához

⁸⁶ Vö. erről Horváth Imre külügyminiszter kézzel írt összefoglalóját Hruscsov hozzászólásáról. Magyar Országos Levéltár, XIX-J–1-k Horváth Imre külügyminiszter iratai, 55. doboz. Malin – ismeretlen okból – nem készítette feljegyzéseket Hruscsov beszédéről. Vö. CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 31–33ob: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezidyuma CK KPSzSz, 4 nojabrja 1956 g.

⁸⁷ Részletes leírást a hadműveletekről lásd Malasenko: I. m. 3. rész, 33–37. p. és 4. rész, 30–36. p.

⁸⁸ Vö. például VHA, f. MNO, 1956, GO/OS 2/8–49b: Zprava o opatrenich k zcsileni bojove pohotovosti vojsk. Vaclav Kratochvil vezérezredes, vezérkari főnök és Evzen Chlad altábornagy, a Legfőbb Logisztikai Igazgatóság vezetőjének jelentése, 1956. október 31.; VHA, f. MNO, 1956, GO/OS 2/8–2b: Rozkaz k provedení vojenských opatření na hranicích s Maďarskem. Vaclav Kratochvil vezérezredes, vezérkari főnök a trencsényi második katonai körzetnek, 1956. október 28.

⁸⁹ SUA, Arch. UV KSC, f. 02/2 – politické byro UV KSC 1954–1962, Sv. 120, A. j. 151.: Usnesení 151 schuze politického byra UV KSC k bodu 1.

⁹⁰ Malasenko: I. m.

⁹¹ Uo.

írott felhívásukban bejelentették Magyarország semlegességét is.⁹² Azonban minden külföldi segítségbe vetett remény hamarosan szertefoszlott. Az Egyesült Államok határozottan megtiltotta, hogy a NATO bármi provokatívnak tekinthető akcióba kezdjen.⁹³ Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az „imperialista” seregek nem fognak közbeavatkozni, Konyev és beosztottjai minden figyelmüket és erejüket Budapestnek és más forradalmi gócpontoknak szentelhették.

A Nyugat segítsége nélkül a Nagy-kormány reménytelen helyzetbe került. Annak ellenére, hogy a magyar fegyveres alakulatok főként a felkelők oldalán harcoltak október 28. óta, a honvédség nem egységes egészként lépett fel.⁹⁴ November elején a magyar honvédelmi miniszter, Maléter Pál, elkezdte a lehetőségekhez mérten a szovjet támadásra való felkészülést, de a nyugati segítség hiányában Nagy Imre nem akarta elrendelni a fegyveres ellenállást, mert attól tartott, hogy csak tömeges vérontást kezdeményez a győzelem legkisebb esélye nélkül.⁹⁵ Nagy is tisztában volt azzal, hogy a Szovjetunió a negyvenes évek végétől szisztematikusan beépült a magyar tisztikarba. Félt attól, hogy a szovjet ügynökök meg fogják akadályozni, hogy a magyar honvédség nagy része a kormány oldalára álljon.⁹⁶ Így a katonaság nagy része a laktanyákban maradt november 4-én, és a Budapestre visszatérő szovjet csapatok szisztematikusan lefegyverezték őket.⁹⁷ Néhány közép- és alsószintű tiszt, újonc és tartalékos, Király Béla tábornok vezetésével, fegyvert fogott a felkelés védelmében, erőfeszítéseik azonban nem helyettesíthették a legtöbb magyar katona passzivitását.

November 4. kora reggelén, parancsot adtak a Forgószél-hadművelet elindítására. November 4–6-án heves harcok dúltak a fővárosban és másutt. A szovjet hadsereg leverte a felkelést, majd Kádár és Münnich vezetésével egy szovjetbarát kormányt állítottak az ország élére. A moszkvai pártvezetők közvetlen kapcsolatban álltak az új magyar vezetéssel Leonyid Brezsnyev és Anasztasz Mikojan révén, akiket ebből a célból küldtek november 3-án Budapestre.⁹⁸ November 11-ig még folytak kisebb harcok, főként a fővárostól távoli helyeken – Pécs környékén például egészen november 14-ig mintegy 200 ellenálló tartott ki –, de november 8-ra a forradalom tulajdonképpen már megbukott. Konyev marsall október 31-én azt ígérte Hruscsovnak, hogy három-négy nap alatt a szovjet hadsereg „felszámolja az ellenforradalmi erőket és helyreállítja a rendet Magyarországon” és ezt az ígérteét be is váltotta.⁹⁹

⁹² Nagy Imre Dag Hammarskjöldnek küldött táviratát lásd ENSZ Doc. A/3251. A budapesti rádió november 1-jén este adta le a felhívást és a semlegesség bejelentését. Kádár november 2-i SZKP KB Elnöksége előtti részletes magyarázata szerint Tildy Zoltán volt az, aki felvetette a semlegesség kérdését. Később ezt a magyar kabinet minden tagja megszavazta. Vö. CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, ll. 23–29.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.

⁹³ Micunovic: I. m. 156. p.

⁹⁴ SUA, Arch. UV KSC, f. 100/3 – Mezinardni Oddeleni UV KSC 1964–1962, Sv. 110, Ar. Jcd. 371.: Stav Mad'arske lidove armady a priciny jejího rozkladu. A CSKP KB 14. osztálya által készített jelentés a PB számára, 1957. április 9.; Az idézett részlet származási helye: AVPRF, f. 059a, op. 4, pap. 6, d. 5, l. 2.: A. Mikojan és M. Szuszlov távirata az SZKP Elnökségének, 1956. október 24.; a magyar hadsereg szerepéről készült alapos tanulmány Okváth Imre: Magyar tisztikar a hidegháború időszakában, 1945–1956. *Új Honvédségi Szemle*, 1994. 1. sz. 14–27. p., cz a Hadtörténeti Levéltár 1956-os Gyűjteményében található iratokat dolgozta fel. Horváth Miklós: *1956 katonai kronológiája*. Budapest, Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, 1993. szintén ezeket az iratokat használta fel. Első kézből származó beszámoló, lásd Bela Kiraly: Hungary's Army: Its Part in the Revolt. *East Europe*, Vol. 7, No. 6. 3–16. p.

⁹⁵ Maléter előkészületeiről vö. Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Budapest, Osiris-Századvég – 1956-os Intézet, 1995. 223–228. p.

⁹⁶ SUA, Arch. UV KSC, f. 100/3 – Mezinardni Oddeleni UV KSC 1964–1962, Sv. 110, Ar. Jcd. 371.: Stav Mad'arske lidove armady a priciny jejího rozkladu.; AVPRF, f. 059a, op. 4, pap. 6, d. 5, l. 2.: A. Mikojan és M. Szuszlov távirata az SZKP Elnökségének, 1956. október 24.

⁹⁷ AVPRF, f. 3, op. 64, d. 485, ll. 102. and 103–104.: Informacija o položsnyii v Vengrii po szosztojanyiju na 21.00 4 nojabrja 1956 goda. G. Zsukov honvédelmi miniszter 31613. sz. jelentése az SZKP Elnökségének; Informacija o položsnyii v Vengrii po szosztojanyiju na 9.00 5 nojabrja 1956 goda. G. Zsukov honvédelmi miniszter 31614. sz. jelentése az SZKP Elnökségének.

⁹⁸ CHSzD, f. 3, op. 12, d. 1006, l. 30.: Rabocsaja zapisz zaszedanyija Prezigiiuma CK KPSzSz, 2 nojabrja 1956 g.

⁹⁹ Hruscsov: I. m. 77–78. p.

A BEAVATKOZÁS KÖVETKEZMÉNYEI ÉS ÁRA

A Magyarország feletti katonai uralom helyreállítása után – ami még 1953-nál is drámaibban bizonyította a Nyugat „visszaszorítás” és „felszabadítás” jelszavait hangoztató retorikájának ürességét –, az 1956. novemberi szovjet invázió a Szovjetunió további kelet-európai hatalmi gyengülésébe vetett reményeket szétoszlatta. A támadás után nem sokkal Hruscsov elismerte, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok jelentős ideig rosszabbodni fognak, de azt is hozzátette, hogy kész megfizetni ezt az árat, mert így a Szovjetunió „megmutathatta a nyugati világnak erejét és elszántságát” akkor, amikor „a Nyugat gyenge és megosztott”.¹⁰⁰ Az amerikai politikusok a maguk részéről még inkább tisztában voltak azzal, mint 1953-ban, hogy milyen korlátozottak a lehetőségeik Kelet-Európában. Az Eisenhower-adminisztráció magasabb rangú tisztviselői belátták: a legtöbb, amit a jövőben tehetnek, hogy „a békés kibontakozást bátorítják” a térségben, és figyelmeztettek arra, hogy az Egyesült Államoknak nem szabad olyan illúziókat táplálnia, hogy „akár közvetlen vagy közvetett úton [...] amerikai katonai segítségre számíthatnak” a kommunis-taellenes erők.¹⁰¹

A szovjet külpolitika fentiekben említett nyeresége ellenére, a lengyelországi és magyarországi felkelés Moszkva komoly gyengeségére is fényt vetett. A háromnapos véres összecsapás, ami hozzávetőlegesen 22 000 magyar és 2300 szovjet halálos és sebesült áldozattal járt, kiszélesítette a kommunista rendszer elleni és a szovjet uralommal szembeni népi ellenállás alapját.¹⁰² A „normalizáció” két intenzív éve – teljes körű tisztogatások, letartóztatások, deportálás, kivégzések sora – kellett a Kádár-rendszer legtevékenyebb ellenzéke felszámolásához. A folyamat végére több mint 100 ezer embert tartóztattak le, 35 ezret állítottak bíróság elé „ellenforradalmi cselekedetekért”, mintegy 26 ezret ítélték börtönbüntetésre, és egyes források szerint, 600 főt végeztek ki.¹⁰³ Hasonlóképpen, Lengyelországban a poznańi felkelés és a Gomulka visszatérését követelő és kísérő tömegdemonstrációk is a létező politikai rendszerrel szembeni elégedetlenséget mutatták. A rá következő években a feszültségek csak nőttek, párhuzamosan azzal, ahogy Gomulka fokozatosan felhagyott a reformokkal és ortodox kommunista eszközök felé fordult. A történet ironiája, hogy Kádár és nem Gomulka volt az, aki végül mérsékeltebb politikai és gazdasági irányvonalat kezdett el követni azok után, hogy konszolidálta hatalmát. Így Magyarországon nem történt több fegyveres lázadás és tömeges rendbontás. Ezzel szemben, a mélyreható reformok útjáról való letérés Lengyelországot 1970 decemberére, amikor Gomulkának távoznia kellett a hatalomból, politikailag ingateg helyzetbe sodorta.

Az 1956-os események arról is meggyőzték a szovjet vezetőket, hogy Kelet-Európában sürgősen javítani kell a gazdasági viszonyokon, mivel a lengyel és a magyar zavargások ugyanúgy, mint a három évvel korábbi keletnémet felkelés is – legalábbis az elején – gazdasági elégedetlenségre voltak visszavezethetők. Hruscsov a kezdetektől fogva azt a tanulságot ismételte meg kollégáinak, hogy „az alapvető gazdasági és társadalmi problémákat megoldatlanul hagyni” nagy veszélyt jelent: „Az ideológiai munka egymagában nem járhat eredménnyel, ha egyidejűleg nem biztosítjuk az életszínvonal emelkedését is. Nem véletlen, hogy éppen Magyarországon és Lengyelországban került sor a felkelésekre.”¹⁰⁴ Továbbá azt is megállapította, hogy „a testvéri országokkal folytatandó gazdasági kapcsolatainkban mutatkozó bizonyos egyenlőtlenségek” helyre-

¹⁰⁰ Micunovic: I. m. 156. p.

¹⁰¹ *Foreign Relations of the United States, 1955–1957*. XXV. Vol. Washington d. C., U. S. Government Printing Office, 1988. 473, 475. p.: Memorandum from the Director of Central Intelligence to the President, 1956. november 20.

¹⁰² A sebesültek számára vonatkozó adat forrása Gosztónyi Péter: Az 1956-os forradalom számokban. *Népszabadság*, 1990. november 3. 3. p.; Szobitija v Vengrii 1956 g. In *Grif szekretnoszi sznyat: Poteri vooruzsennih szil SzSzsZR v vojnah, bojevih dejstvijah I voennih konfliktah. Sztatyiszticheskoje isszledovanyije*. Szerk.: G. A. Krivoszejev. Moszkva, Vojenizdat, 1993.

¹⁰³ Szakolczai Attila: A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről. In *Évkönyv III*. 1993. Budapest, 1956-os Intézet, 1994. Szakolczai 229-ben állapítja meg a kivégzettek számát. A 600 kivégzetttről idézett adat forrása Ormos Mária: A konszolidáció problémái 1956 és 1958 között. *Társadalmi Szemle*, 1989. 8–9. sz. 48–65. p. Vö. még *Halottaink*. Szerk. Balassa János et al. Budapest, Katalizátor, 1989.

¹⁰⁴ Zprava o jednanyi na UV KSZSZSZ 24. rijnja 1956. I. 9.

igazítása „a normalizációban kulcsszerepet fog játszani.”¹⁰⁵ Kádárnak a későbbiekben sikerült a legegyetőbb gazdasági gondokat orvosolnia az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésével és a következő évek reformjaival, a politikai hatalom megtartása és a központi gazdaságirányítás fenntartása mellett azonban nem volt remény az igazi felvirágzásra. Ez még inkább igaz volt Lengyelországra, ahol a magánvállalkozásnak adott engedmények ellenére – elsősorban a mezőgazdaságban, a kiskereskedelemben és a könnyűiparban –, Gomulka és utódjainak gazdaságpolitikája időről időre széles körű népi elégedetlenséget provokált ki. Ugyan a lengyel hatóságok gyakran hangoztatták, hogy radikális gazdasági könnyítéseket kívánnak tenni, mégsem voltak hajlandók megfizetni ennek politikai árát.

Tisztán politikai szempontból az 1956. novemberi katonai beavatkozás elérte azonnali célját, hosszabb távon azonban nagy árat kellett érte fizetni. Azzal, hogy a szovjet hadsereg nyomta el a forradalmat, a magyar honvédség harci és szervezeti morálja gyengült. A magyar hadsereg maradvékát a szovjet tisztek, de Kádár is, politikailag és katonailag megbízhatatlannak tekintették. 1956 végén és 1957-ben több mint 8000 tisztet – köztük olyanokat is, akik korábban szovjet katonai akadémiákra jártak – távolítottak el a magyar honvédségtől.¹⁰⁶ Az ország katonai ereje ezáltal megbomlott, és szinte darabjaiból kellett újjáépíteni, miközben a Varsói Szerződés felvonulási terveiben és harckészültségében sok éven keresztül jelentős űr tátongott.

Diplomáciai szemszögből nézve is jelentős károkat okozott a beavatkozás, legalábbis rövid távon. A katonai erő nagyarányú bevetésének hírére hátat fordítottak a Szovjetunióhoz azok a harmadik világbeli országok, melyek barátságát a Szovjetunió kitartóan kereste. Egy 1956. decemberében a szovjet külügyminisztérium egy magas rangú tisztviselője, Igor Tugarinov által készített szigorúan titkos feljegyzés elismerte, hogy fontos dél-ázsiai országokban, Indiában, Pakisztánban, Burmában, Ceylonon és Indonéziában „jelentősen megnövekedett a szovjetellenes kijelentések száma”.¹⁰⁷ Tugarinov feljegyezte, hogy ezen országok kormányai, de még a baloldali beállítottságú kommentátorok is, nyilvánosan „párhuzamot húznak az Egyiptom elleni brit–francia–izraeli támadás és a magyarországi ellenforradalmi felkelés elnyomásában részt vevő szovjet katonaság magatartása között”. A jelentés idézte az indiai kormány december közepi hivatalos tiltakozását: „a Magyarországon történtek összetörték milliók reményét, akik a Szovjetuniót mint a béke és a leggyengébb népek védelmezőjét tekintették.” Tugarinov szerint ennél is zavaróbb volt az a tény, hogy „az Egyesült Államok megnövekedett presztízsét a magyar és a közel-keleti válságban játszott szerepének köszönheti”. Az ázsiai politikusok egyfelől elítélték a Magyarország elleni szovjet „agressziót”, mint „a bandungi konferencián kiadott nyilatkozat szellemét és tartalmát sértő” cselekedetet, másfelől „kimondottan kedvezően” nyilatkoztak az amerikai álláspontról. Tugarinov megemlítette, hogy néhány indiai kormánytisztviselő már azt szorgalmazza, hogy „az indiai külpolitikának érdemes lenne az Egyesült Államok felé fordulnia”. Mindezek alapján Tugarinov úgy látta, hogy „jelentős esély” volt arra, hogy „gyökeresen megjavuljon az amerikai–indiai viszony, s ez károsan hatna India és a Szovjetunió kapcsolataira”. Jóllehet a Szovjetunió és a harmadik világ kapcsolatát az 1956-os beavatkozás csak viszonylag rövid ideig hidegítette el, a felkelés vérbe fojtása legalábbis átmenetileg törést okozott az el nem kötelezettek mozgalmával tartandó kapcsolatokban.

Végezetül az a tény, hogy katonai beavatkozással lehetett csak felszámolni a válságot, Moszkva számára világosan bebizonyította, hogy milyen veszélyekkel jár a Sztálin halála óta folytatott nem következetes és ingadozó politika Kelet-Európában. Hruscsov is teljes mértékben tisztában volt ennek a hatalmát veszélyeztető következményeivel, amint azt november elején Titónak is elmondta: „[Ha nem léptünk volna fel], vannak olyanok a Szovjetunióban, akik azt mondhatnák,

¹⁰⁵ Hruscsov: I. m. 81. p.

¹⁰⁶ Vö. erről Czinege Lajos volt magyar honvédelmi miniszter kijelentését. Magyar Országgyűlés, A honvédelmi bizottság 1989. októberi ülészakán létrehozott vizsgálóbizottság 1989. december 11-i, 1990. január 3-i, 1990. január 10-i, 1990. január 15-i és 1990. február 6-i ülése jegyzőkönyvének nyílt részlete. 261. p.

¹⁰⁷ AVPRF, f. Referentura po Vengrii, op. 36, por. 9, pap. 47a, d. 110, ll. 11–18.: Tov. Orlovu A. L. 1869/2. mcemorandum, 1956. december 28., amelyben I. Tugarinov, a Külügyminisztérium tájékoztató bizottsága vezetőjének jelentését továbbítják.

hogy amíg Sztálin állt az élen, mindenki engedelmeskedett, és nem voltak nagy megrázkódtatások, de most, Oroszország vereséget szenvedett és Magyarországot is elveszítette.”¹⁰⁸

Az SZKP Elnökségének november eleji elkeseredett vitái során még számos alkalommal elismételték ezt a véleményt, csakúgy, mint a pártellenes csoport 1957. júniusi Hruscsov ellen intézett támadásában is. Végül is Hruscsovnak sikerült felülkerekednie a két válság okozta politikai mellékzörejeken, de az 1956-os év eseményei rányomták bélyegüket a kelet-európai liberalizálás további folyamatára. Annak ellenére, hogy Hruscsov jól látta, hogy a Varsói Szerződés országai továbbra sem mentesülnek majd a vissza-visszatérő belső válságoktól, hacsak nem teszik elfogadhatóbbá a belpolitikai rendszert és a Szovjetunió nem kezeli valamivel „egyenlőbb” félként ezeket az országokat, mégis úgy döntött, hogy sokkal óvatosabban jár el a jövőben.¹⁰⁹ Azon kelet-európai vezetők, akik a reformfolyamatok kerékkötőinek számítottak – Walter Ulbricht, Gheorge Gheorghiu-Dej, Todor Zsivkov, Antonin Novotny –, határozottabb támogatást kaptak Hruscsov-tól, mert sikerült meggyőzniük a szovjet pártvezetőt arról, hogy a magyarországi és a lengyelországihoz hasonló „váratlan fejlemények” ellen az ő jelenlétük az egyetlen biztosíték. Hruscsov, amikor választania kellett a kelet-európai rendszerek elfogadhatóbbá tétele és a keleti tömb egysége között, következetesen az egység mellé állt, és így akadályozta minden olyan mozgalom kialakulását, ami tartósabb politikai rendet hozhatott volna létre.

(Ford.: Somlai Katalin)

¹⁰⁸ Micunovic: I. m. 134. p.

¹⁰⁹ Hruscsov: I. m. 80–82. p.

A KELET-EURÓPAI VÁLSÁG
ÚJ LEVÉLTÁRI DOKUMENTUMAI

Pawel Machcewicz

LENGYELORSZÁG AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KÜLPOLITIKÁJÁBAN, 1956

A kelet-európai térség csatlós államaiban az Egyesült Államok 1948 óta arra törekedett, hogy aláássa a szovjet hatalmi és uralmi jelenlétet. A Nemzetbiztonsági Tanács (National Security Council, NSC) 1948. márciusi jelentése azt javasolta, hogy „az Egyesült Államok kormánya dolgozzon ki egy jól összehangolt akciót azoknak a földalatti ellenállási mozgalmaknak a támogatására, melyek a vasfüggöny mögötti országokban és a Szovjetunióban működnek. A megfelelő pillanatban lásson hozzá a terv megvalósításához”.¹ Az NSC 20/1-es számú határozata kimondja, hogy az Egyesült Államok külpolitikájának háború nélkül kellene „bátorítania és előmozdítania az orosz befolyás fokozatos visszaszorítását a jelenlegi csatlós övezetben”.²

1949 novemberében készült el az első részletes és átfogó útmutató a kelet-európai csatlós országokat érintő külpolitikai irányelvekről Washingtonban. Az NSC 58/2-es számú jelentése úgy fogalmazott, hogy noha a végső cél az „olyan nem totalitáriánus jellegű kormányzatok létrejötte, amelyek barátságos kapcsolatokat alakítanak ki a szabad világ közösségével”, azt is hozzátette, hogy a közeljövőben sokkal reálisabbnak tűnik a Tito-féle, szakadár, Moszkvától független, nem sztálinista, de kommunista ideológiájú rendszerek feltűnése. A végső cél elérésének érdekében „bátorítani kell a kelet-európai nacionalista érzelmeket és fel kell karolni a csatlós országok részéről jelentkező eretnek, önállósodási tendenciákat.”³

Az Eisenhower-adminisztráció kelet-európai politikája „felszabadítási” retorikájának erőszakos jellege ellenére sem hozott számottevő változást. A legszembetűnőbb újdonságot talán az jelentette, hogy a pszichológiai hadviselésre és a titkos akciókra nagyobb hangsúlyt fektetett. A kérdéssel foglalkozó iratanyag azonban sajnos még nem kutatható, s így egyelőre nem tudunk reális képet alkotni a kérdésről.⁴ Az Eisenhower-kormányzat kelet-európai csatlós országokkal foglalkozó legfontosabb dokumentuma, amelyet 1953 decemberében fogadtak el, megerősítette azokat a célokat és feladatokat, amelyeket már a korábbi NSC-határozatok is megjelöltek. Ennek ellenére az NSC 174-es számú jelentése már jóval visszafogottabban fogalmaz: a Nemzetbiztonsági Tanács tervező stábjában nem „tartotta valószínűnek, hogy a jelenlegi körülmények között bármelyik csatlós országban egy titóista, nem szovjet rendszer jöhetne létre”. A várható változásokat ele-

¹ NSC 7: „The Position of the United States with Respect to Soviet Directed World Communism”, 1948. március 30. In *Containment: Documents on American Policy and Strategy: 1945–1950*. Szerk. Thomas Etzold, John Lewis Gaddis. New York, Columbia University Press, 1978.

² NSC 20/1: „US Objectives with Respect to Russia”, 1948. augusztus 18. In *Containment...* I. m.

³ National Archives and Record Administration (NARA), Washington DC, Record Group (RG) 273: NSC 58/2: „United States Policy Toward the Soviet Satellite States in Eastern Europe”, 1949. december 8.

⁴ Eisenhower elnök szovjet csatlós államokkal szemben folytatott politikájának részletes elemzését lásd James Marchio: *Rhetoric and Reality. The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe, 1953–1959*. (Ph. D. disszertáció, Ann Arbor, Michigan, 1993.)

mezve azt is hozzátette, hogy „a kommunistaellenes többség, Albániát leszámítva, nincs olyan helyzetben, hogy a Szovjetunió számára komoly kihívást jelentő ellenállást fejthessen ki”.⁵

A pesszimista helyzetértékelés további igazolást nyert a szovjet blokkon belüli és a kelet-nyugati viszonyban bekövetkező változások során. A Sztálin halála után hatalomra került szovjet vezetés konszolidációja, valamint a lassan, de következetesen jelentkező enyhülés (berlini és genfi konferencia) távlati kizárták annak minden lehetőségét, hogy Kelet-Európában lázítással vagy a szovjet érdekek fenyegetésével gyors eredményeket lehetne elérni.

Az 1955. áprilisi Nemzeti Hírszerzési Értékelés (National Intelligence Estimate) úgy fogalmazott, hogy „az elkövetkezendő öt évben nem várható, hogy szervezett és tevékeny ellenállás ütné fel a fejét”.⁶ 1956 februárjában az Operációs Egyeztető Bizottság (Operations Coordinating Board, OCB) ehhez még azt az észrevételt is hozzáfűzte, hogy „a kelet-nyugati feszültségek enyhülését szolgáló lépéseket a csatlós országok közvéleménye feltehetőleg úgy fogja értelmezni, mintha a Nyugat kevésbé elszántan küzdene azért, hogy felszabadítsa ezeket az országokat a szovjet elnyomás alól [és] ... hajlandó lenne végleges állapotként elfogadni a fennálló helyzetet”. Mindenesetre a térség politikájának jövőjéről nem túl fényes képet alkottak a bizottságban: „A totalitáriánus uralom továbbra is szilárdan és hatékonyan fog működni”.⁷

1956 júniusában az amerikai külügyminisztérium elemzői megállapították, hogy Kelet-Európában a szovjetek uralma szilárdabb és stabilabb, mint valaha. „A szovjetizálás tíz éve felszámolta az idegen uralom sok kezdeti akadályát, a hatékony népi ellenállást, az eltérő helyi intézményi adottságokat stb.; mi több, az idő előrehaladtával a szovjet behatolás módjai várhatóan tovább fognak finomodni, még kidolgozottabbak és körülbástyázottabbak lesznek.”

Washingtonban még az új kurzus politikájának meghirdetése és a Hruscsov által kezdeményezett korlátozott demokratizálódás hatására sem kezdtek igazán reménykedni abban, hogy az új irányvonal alááshatná a kommunista rezsimek stabilitását: „Jóllehet mindezen kísérletekben megbúvik annak a kicsiny esélye, hogy a folyamatok egy ponton irányíthatatlanná válnak, mégis mind ez ideig leginkább a kommunista rendszerek önbizalmáról árulkodtak. A mostani körülmények között a körülbástyázott szovjet hatalom módszerei még alkalmasnak látszanak arra, hogy mindennemű, a politikai kísérletek során felbukkanó, váratlan rést betömjenek.”⁸

A poznani munkásfelkelés véres eseményei sem változtattak a kelet-európai helyzet megítélésén. Az 1956. július közepén hozott NSC-határozatban is azt olvashatjuk, hogy „a kelet-európai csatlósok feletti szovjet uralom továbbra is szilárd, gyökeres fordulatra kevés esélyt látni”.⁹

Lengyelországról szólva az NSC Politikai Tervezőcsoportja (Policy Planning Staff) megjegyezte: „Általánosságban megállapítható, hogy semmi jele sem tapasztalható annak, hogy Moszkva Lengyelország feletti uralma megingott volna, és hogy a kommunista taktikában nemrégiben bekövetkezett változások lényegesen módosították volna az ország feletti teljes ellenőrzésre és mélyreható szovjetizálásra törekvő hosszú távú elképzeléseket.”¹⁰

S noha a Nemzetbiztonsági Tanács a magyarországi helyzetet a lengyelországi változásoknál komolyabbnak és a kommunista vezetők számára kellemetlenebbnek találta, Washington egyáltalán nem számított a fennálló politikai berendezkedést megkérdőjelező, heves nacionalista megnyilvánulásokra: „A kommunista kisebbség által Magyarországon 1947-ben szovjet támogatással

⁵ NARA, RG 273: NSC 174: „United States Policy Toward The Soviet Satellites in Eastern Europe”, 1953. december 11.

⁶ NARA, RG 263: NIE 10–55, „Anti-Communist Resistance Potential in the Sino-Soviet Bloc”, 1955. április 12.

⁷ NARA, RG 273: NSC, OCB: „Progress Report on United States Policy toward the Soviet Satellites in Eastern Europe” (NSC 174), 1956. február 29.

⁸ Department of State, National Security Archive (a továbbiakban NSA), Washington DC, az európai ügyekért felelős államtitkár irodája, Record Number (RN) 66155: „Soviet Control of the Eastern European Satellites”, 1956. június 7.

⁹ NARA, RG 273: NSC 5608/1: „US Policy toward the Soviet Satellites in Eastern Europe”, 1956. július 18.

¹⁰ Ezt a bekezdést az NSC 5608. számú jelentésének egy korábbi (1956. június 27.) változata is tartalmazta, amit a poznani felkelés kitörése előtt állítottak össze, de az idézett bekezdést nem módosították a későbbi változatokban sem, amiket aztán 1956 júliusában véglegesítettek és fogadtak el.

kiépített diktatúra szilárd alapokon áll és látszólag megingathatatlan. Nyílt népi felkelés nem lehetséges. Ha a jelenlegi helyzetben mégis megkísérelnék, biztosan kudarcba fulladna és hasztalan vérontáshoz vezetne.”¹¹

A szovjet érdekszférában zajló erjedésre vonatkozó fenti jelentések fényében teljesen érthető, hogy Washingtont meglepték az 1956. októberi kelet-európai események. Mindez annak ellenére történt, hogy a varsói amerikai nagykövetségről és a budapesti követségről folyamatosan érkeztek a jelentések, amelyek a lengyel esetben például egészen pontos képet festettek mind az országban uralkodó közhangulatról, mind a pártvezetőségben belüli erőviszonyokról.

A válságok kirobbanása után nem sokkal Washingtonban azt is elismerték, hogy a meglepetés és az eseményekre való felkészületlenség a titkosszolgálat óriási tévedésének volt köszönhető (habár hasonlóan jogos lehet az a következtetés is, hogy az általános amerikai meggyőződés eleve kizárta annak a lehetőségét, hogy egy esetleges kelet-európai áttörés következményeit egyáltalán mérlegeljék). 1956. november 2-án a State Department kabinetirodájának értekezletén Robert Murphy már úgy fogalmazott: „nem lehet szemet hunyni afelett, hogy a három egymástól független válságról – Lengyelországban, Magyarországon és a Közel-Keleten – a titkosszolgálatok részéről semmiféle jelzést nem kaptunk, és a hírszerzés teljes csődjének köszönhetően nem tudunk az események elé menni.”¹²

Mindezek ellenére függetlenül attól, hogy sem előre látni, sem felkészülni nem tudtak a lengyelországi eseményekre, azok Washingtonban kétségtelenül lelkes visszhangra találtak. Október 22-én (egy nappal a Lengyel Egyesült Munkáspárt 8. plénuma után, ami Wladyslaw Gomulka első titkárként visszaállította a párt élére) John Foster Dulles a legfrissebb politikai változásokat a lengyelországi kommunista egyeduralkodó felszámolásának első lépéseként értékelte. „Az események hosszú sora rámutat a kommunista rezsim gyengeségére, és a későbbiekben még szabad választásokhoz vezethet” – jelentette ki a külügyminiszter egy telefonbeszélgetés alatt Bernard Yarrow-nak, aki akkoriban a Szabad Európa Bizottságban dolgozott.¹³

A rá következő napon, október 23-án, Allen Dulles testvérének John Foster Dullesnek azt mondta, hogy Gomulka 8. plénumon elmondott felszólalása a „Hruscsov [XX. kongresszusi] beszéde után elhangzott egyik legdrámaibb esemény”-nek tekinthető.¹⁴ Gomulka beszédére a Nemzetbiztonsági Tanács soron következő ülésén, október 26-án is visszatért. Kijelentette, hogy a beszéd „az egész szovjet gazdasági rendszer eddigi leghevesebb bírálata”.¹⁵

Az Operációs Egyeztető Bizottság azt ajánlotta, hogy „használják ki” a beszéd nyújtotta lehetőségeket. A Beam-bizottság (a Szovjetunióval és a csatlós országokkal kapcsolatban felmerülő ügyekkel foglalkozó különleges bizottság, amit október 20-án állítottak fel a lengyel válság figyelemmel kísérésére) is megállapította, hogy Gomulka beszédének legfigyelemreméltóbb részletei a mezőgazdasági kollektivizálás kudarcával foglalkoztak. Ezt a bizottság véleménye szerint – az amerikai rádióadók segítségével – propagálni kell az orosz hallgatónak.¹⁶

A Hírszerzési Kutatások Hivatala (Office of Intelligence Research) Gomulka beszédének más részleteire helyezte a hangsúlyt: „A szovjet külkapcsolatok rendszeréről szólva Gomulka élesen bírálta Moszkva csatlós rendszerét, amit a sztálini személyi kultusz egyik megnyilvánulásának nevezett. Ez egy olyan »hierarchikus létra«, ami a Kremlből lenyúlik a csatlós országokba. Hangsúlyozta, hogy szakítani kell ezzel a rendszerrel, és új kapcsolatokat kell kiépíteni a Szovjetunió és Lengyelország között, ami már a »teljes függetlenségre« és »jogegyenlőségre« épülhetne...”¹⁷

¹¹ Uo.

¹² NSA, RN 65307: „Acting Secretary’s Staff Meeting”, 1956. november 2. de. 9 óra 15 perc.

¹³ NSA, RN 65904: „Memorandum of Conversation”, 1956. október 22. de. 11 óra 10 perc.

¹⁴ NSA, RN 65887: Telephone call from Allen Dulles, 1956. október 23. de. 10 óra 25 perc.

¹⁵ „Memorandum of Discussions at the 301st Meeting of the National Security Council”, 1956. október 26., de. 9–10 óra 45 percig. In *Foreign Relations of the United States, 1955–1957*. Vol. XXV. (a továbbiakban *FRUS, 1955–1957*.) 298. p.

¹⁶ „Notes on the 38th Meeting of the Special Committee on Soviet and Related Problems”, 1956. október 25. In *FRUS, 1955–1957*. 278. p.

¹⁷ NARA. Policy Planning Staff, 66D487, 41956, box 76: „Polish Communist Regime Asserts Independent Course”. Intelligence Report, Office of Intelligence Research.

A forrásokból egyértelműen az a kép bontakozik ki, hogy Washington nagyon hamar – rögtön a 8. plénum után – arra a következtetésre jutott, hogy Gomulka hatalomátvétele döntő lépés volt az 1948 (Tito szakítása a szovjet tömbbel) óta hirdetett alapvető kelet-európai célok megvalósításában, azaz, olyan nemzeti, „szakadár” kommunista rendszerek hatalomra juttatásában, amelyek Moszkvával szembeni önállóságuk erősítésére törekednek.

A Nemzetbiztonsági Tanács egyik jelentése, amelynek első változatát 1956. október 31-én osztották szét, megállapítja: „A kelet-európai csatlós térségben kezdeti célunk az volt, hogy bátorítsuk a »nemzeti« kommunista kormányok létrejöttét, mint az esetleges teljes nemzeti függetlenség és szabadság felé vezető úton teendő első lépést. [...] A lengyelországi fejlemények valószínűleg kedveznek a cél mihamarabbi elérésének. A Gomulka-kormány már kikiáltotta a »nemzeti függetlenséget és jogegyenlőséget«, és kijelentette, hogy Lengyelországnak joga van a saját útját járva felépíteni a »szocializmust«.”¹⁸

A legfontosabbnak a Gomulka-rendszer stabilizálódását tartották annak érdekében, hogy Lengyelország és lehetőleg más szovjet csatlós ország is nagyobb függetlenségre tehesen szert Moszkvával szemben. Az új rendszer lengyelországi megerősödését azonban nemcsak a szovjetek veszélyeztették, hanem a rossz gazdasági helyzet és a szigorú megélhetési viszonyok következtében a lakosság körében észlelhető nyugtalanság is.

Ezért már 1956. október 23-án határozatot hoztak a Lengyelországnak juttatandó gazdasági támogatásról. Szó esett a gazdasági segítségről az Allen és John Foster Dulles közötti telefonbeszélgetése alatt¹⁹, de még ugyanazon a napon a Politikai Tervezőcsoport is megvitatta. Véleményük szerint a lengyelek megérténék, hogy az amerikai gazdasági segítség feltétele, hogy a Gomulka-rendszer „megőrizze jelenlegi nagyobb függetlenségét Moszkvával szemben”. Az Egyesült Államoknak továbbá azt is célszerű lenne megfontolnia, hogy nem kellene-e „néhány nyugat-európai országot is segélynyújtásra buzdítani”.²⁰

Megállapították, hogy a gazdasági támogatás felajánlását nem kell „világgá kürtölni” (J. F. Dulles szavai²¹). „Csendben és bizalmasan” kell felajánlani „diplomáciai csatornákon keresztül, nehogy az Egyesült Államok hivatalos közeledésének nyilvánosságra hozatalával zavart keltse, de úgy, hogy a lengyelek már ennek tudatában tárgyalhassanak a szovjetekkel”.²²

Úgy döntöttek, hogy a gazdasági segítség felajánlásának legbiztonságosabb módja, ha azt nem a washingtoni lengyel nagykövettel, Spasowskival közlik – aki „nagyon közel áll a szovjet nagykövethez, és aki feltételezhetően azonnal tájékoztatná a közeledésünkről”²³ –, hanem a varsói amerikai nagykövet, Jacobs útján.

Az ajánlat kétségtelenül politikai célzatú volt és politikai ígéretekért cserébe született. Arra számítottak, hogy bátorítani fogja Lengyelországot, és lehetőleg a többi kelet-európai államot is, hogy „egyre határozottabban függetleníse magát Moszkvától”. Gomulka rendszerére ellenben nem kívántak közvetlen nyomást gyakorolni. Leszögezték: „a gazdasági támogatás előfeltételeként, ami majd mentesítheti Varsót a Szovjetunióval való teljes kiszolgáltatottság alól, nem áll szándékunkban a Moszkvával való teljes szakítás – még kevésbé az Egyesült Államok melletti elkötelezettség – kieszközlése.”²⁴

Az Amerikai Egyesült Államoknak a lehető legóvatosabban kellett eljárnia Lengyelországgal szemben, ha nem akarta a lengyel–szovjet kapcsolatokat megnehezíteni és ha nem akarta táplálni az oroszok gyanakvását és féltelmeit: „Mérsékelt magatartást kell mutatnunk, ami nyilvánvalóvá

¹⁸ NARA, RG 273: NSC 5616: „U. S. Policy Toward Developments in Poland and Hungary”, 1956. október 31.

¹⁹ NSA, RN 65887: Telephone Call from Allen Dulles, 1956. október 23., dc. 10 óra 25 perc.

²⁰ NSA, RN 66137, Department of State: „Record of a Meeting of the Policy Planning Staff”, 1956. október 23.

²¹ NSA, RN 65886: Telephone Call to Mr. Hoover, 1956. október 24., du. 12 óra 31 perc.

²² NSA, RN 66165, Office of the Assistant Secretary for European Affairs, Department of State: Memorandum, „Approach to the Polish Government Concerning U. S. Economic Aid”.

²³ Uo.

²⁴ NSA, RN 66137: „Record of a Meeting of the Policy Planning Staff”, 1956. október 23.

teszi, hogy miközben üdvözljük a nagyobb lengyel függetlenséget, nem szeretnénk Lengyelországban különleges befolyásra szert tenni.”²⁵

A kezdeti elővigyázatosságot – mondhatnánk, realizmust – azonban, néhány napon belül egy sokkal optimistább értékelés, időnként már-már győzelmi mámor váltotta fel. A Nemzetbiztonsági Tanács október 26-i ülésén „a Tanács több tagja [...] azt latolgatta, hogy mik a lehetőségei annak, hogy a csatlós országokon belüli szovjet befolyást nyugati orientációra cseréljék”.²⁶

A Gomulka-rendszer megszilárdulása (október 24-én azok a szovjet egységek, amelyek a 8. plénum napjaiban Varsó felé vonultak, visszatértek laktanyáikba, ami annyit jelentett, hogy legalábbis pillanatnyilag elvetették a katonai beavatkozás gondolatát), valamint a magyar felkelők látszólagos győzelme után, a felső szintű amerikai vezetés hinni kezdett abban, amit korábban egyszerűen képtelenségnek tartott: Kelet-Európában két csatlós államnak saját erejéből sikerül megszabadítania magát az 1945 óta tartó szovjet egyeduradalomtól.

Az optimista hangulat november elejéig tartott. A Nemzetbiztonsági Tanács november 1-jei értekezletén Allen Dulles, a CIA igazgatója az alábbiakat mondta Magyarországról: „[...] ami történt, az csoda. Az események rácafoltak arra a korábbi meggyőződésünkre, hogy egy népi felkelés a modern fegyverekkel szemben abszolút kilátástalan. S íme, a lehetetlen megesett...” John Foster Dulles hozzátette: „a küszöbön áll régóta áhított hatalmas győzelmünk a kelet-európai szovjet kolonializmus felett...”²⁷ Az NSC október 31-i jelentésében pedig az állt, hogy a lengyelországi és magyarországi események „a szovjet politikára komoly vereséget mértek. Ez azzal járhat, hogy a Szovjetunió arra kényszerül majd külpolitikájának növekvő költségei miatt, hogy átértékelje a katonai erő biztosította [kelet-európai] uralom jelentőségét”.²⁸

Mind a lengyelországi, mind a magyarországi eseményekre úgy tekintettek Washingtonban, mint a Szovjetunió kelet-európai politikai és stratégiai pozícióira mért csapásra. Ennek ellenére a lengyel és a magyar válságot eltérően ítélték meg.

Számos jel mutat arra, hogy Washington – mivel nem szándékozott a lengyeleket erőszakosabb, kommunistaellenes kiállásra mozgósítani – a Lengyelországban alkalmazott békés megoldást a szovjet befolyás csökkentése kedvezőbb és biztonságosabb útjának tartotta. A Szabad Európa Rádióknak összeállított irányelvek között szerepelt az is, hogy a lengyel adásoknak tartózkodniuk kell az olyan kijelentésektől, melyek „erőszakos tömegdemonstrációk”-hoz vezethetnek.²⁹ A SZER lengyel osztálya a nyugalom megtartására és Gomulka, valamint párhíveinek a reformellenes sztálinista Natolin-csoporttal szembeni támogatására szólította fel a lengyeleket.³⁰

Jó példa a lengyelországi közvélemény érzelmeit csillapítani kívánó amerikai taktikára a C. A. Dolph tábornok által az amerikai hadügyminiszter-helyettes számára készített memorandum: „A Vezérkari Főnökség hírszerzési igazgatóhelyettese azt javasolja, hogy a magyar hallgatóknak a legfőbb lengyel eseményekről számoljanak be, ugyanakkor a lengyel adásba ne szerkesszenek a továbbiakban magyar híreket.”³¹

Gomulkát kezdettől fogva támogatták. Rendszerének stabilizálódása alapvetően fontos volt a kelet-európai amerikai érdekek szempontjából. Minden elérhető forrás azt támasztja alá, hogy az amerikai kormányzat komolyan vette Gomulka feltételezett szovjetellenes elkötelezettségét és azon szándékát, hogy Lengyelország önállóságát tovább fogja erősíteni.

A Nagyról alkotott amerikai elképzelés érezhetően különbözött ettől. 1956. október 27-én John Foster Dulles megemlítette: „Magyarországon a Nagy-kormányban számos Molotov-iskolából kikerült »rossz« ember is helyet foglal, s így a kormány nehezen élvezheti a lakosság támogatá-

²⁵ Uo.

²⁶ NSA, RN 66036: „Discussion at the 301st Meeting of the National Security Council”, 1956. október 26.

²⁷ NSA, RN 66037: „Discussion at the 302nd Meeting of the National Security Council”, 1956. november 1.

²⁸ NSA, RN 62423: „U. S. Policy Toward Developments in Poland and Hungary”, 1956. október 31.

²⁹ Robert Holt: *Radio Free Europe*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1958. 188. p.

³⁰ Jan Nowak (Zdzisław Jezioranski): *Wojna w eterze. Wspomnienia* (Háború az éter hullámain. Emlékeim). I. Vol. 1948–1956. Varsó, Wydawnictwo „Krag”, 1985.

³¹ NARA, RG 218, box 9, Papers of Admiral Radford: Memorandum for the Assistant Secretary of Defense, „Emergency Exploitation of Hungarian Situation”, 1956. október 26.

sát.”³² Október 29-én a külügyminiszter ehhez még hozzátette, hogy „a jelenlegi kormány [Magyarországon] nem az, amivel mi valamit is kezdhethetnénk.”³³ 1956. november 1-jén a Nemzetbiztonsági Tanács ülésén Allen Dulles kétségbe vonta, hogy Magyarországon Nagy Imre képes lenne a politikai helyzetet uralni, és Mindszenty bíborosban látta azt a politikai vezetőt, aki feltételezhetően képes lenne elnyerni a felkelők támogatását.

November elejéig a SZER magyar osztálya következetesen támadta Nagy Imrét: emlékeztetett arra, hogy kommunista, hogy maga is felelősnek tartható az első szovjet támadásért, és arra biztatta a felkelőket, hogy további engedményeket kényszerítsenek ki a kormányból.³⁴

Mi volt az oka annak, hogy Gomulkával és Naggyal szemben ennyire eltérő magatartást alakítottak ki, hiszen mindketten nem sztálinista kommunista politikusok voltak, »úttörők« (ahogyan Rainer M. János nevezte őket³⁵), akik a szovjet modelltől eltérő politikai megoldásokat kerestek.

Kézenfekvő magyarázatként adódik, hogy az amerikai politikusok elítélték Nagyot a szovjet csapatok behívása miatt, valamint azért, mert megkísérelte megtörni a felkelők ellenállását. Az előítélet gyökerei azonban mélyebben keresendők. Látszólag Gomulka antisztálinista és nemzeti orientációjú politikájával komolyabban foglalkoztak Washingtonban – talán Gomulka 1948-as szembefordulása és a következő években elszenvedett börtönbüntetés miatt is –, mint Naggyal, aki személy szerint korábban soha nem szakított nyíltan sem a Magyar Dolgozók Pártjának vezetésével, sem az oroszokkal.

Egy másik magyarázat az lehet, hogy csak szórványos ismereteik voltak a magyar kommunista párt belső köreiben kialakult csoportosulásokról (és magáról Nagy Imréről is), mivel a magyar kormány- és pártelit soraiból kevés olyan, Józef Swiatłóhoz és Seweryn Bialerhez hasonló, magas rangú funkcionárius távozott Nyugatra, akik értékes adatokkal szolgálhattak volna.

Eltételezve a felsorolt okoktól (melyek mindmáig nyitva hagyják a kérdés megválaszolását), az tagadhatatlan, hogy az amerikai politika, amely egységesen felsorakozott Gomulka mögött, a Nagy-kormányt nem támogatta hasonlóan barátságos aktivitással.

Az amerikai kormányzat élénk lelkesedését és messzemenő kelet-európai reményeit azonban hamarosan felváltotta egy meglehetősen pesszimista vélekedés. A magyarországi szovjet katonai beavatkozás felélesztette a félelmet, hogy a lengyel október eredményeit is elsöpörhetik. Novemberben és december elején Washingtonban komolyan számoltak azzal, hogy a Szovjetunió katonai lépéseket fogantathat Lengyelországban a Gomulka-rendszer ellen. Ezt a véleményt megerősítették az amerikai hírszerzés szovjet csapatmozgásokról szerzett információi is.³⁶ Magas rangú amerikai kormánytisztviselők és politikai elemzők ezért foglalkoztak azzal, hogy egy lengyelországi szovjet beavatkozás esetére kidolgozzák az Egyesült Államok által követendő politika irányelveit.

A Politikai Tervezőcsoport 1956. november 9-i memoranduma vázolta fel azt a tervet, amely a szovjet katonai beavatkozás esetén alkalmazható amerikai lépéseket tartalmazta:

„[...] a magyar válság alatt, amikor Nagy még a kormány élén állt, nem használtuk ki az adandó legkedvezőbb alkalmat arra, hogy ENSZ-lépéseket kezdeményezzünk és ENSZ-megfigyelők Magyarországra küldését szorgalmazzuk.

A lengyelországi szovjet beavatkozás esetén azonnal határozati javaslatot kell benyújtanunk a Biztonsági Tanácsba. Ebben kezdeményeznénk a főtitkár sürgős lengyelországi utazását. Amint

³² NSA, RN 64842: „Memorandum of the Conference with the President”, 1956. október 27.

³³ NSA, RN 64562: „Memorandum of Conversation, Telephone Call to Mr. Shanley”, 1956. október 29., dc. 10 óra 56 perc.

³⁴ Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*. New York University Press, 1991; Jan Nowak: *Wojna w eterze...*; „Memorandum from William Griffith to [Richard] Condon”, és „Policy Review of Voice of Free Hungary Programing, 23 October – 23 November 1956”. In *The Hidden History of Hungary 1956. A Compendium of Declassified Documents*. Szerk. Békés Csaba, Malcolm Byrne, Christian F. Ostermann. Washington–Budapest, 1996.

³⁵ M. János Rainer: *Imre Nagy – The Road of a Politician and an Intellectual*. Az „1956 and the Intellectuals in East-Central Europe” című konferencián elhangzott előadás szövege, Norvégia, Trondheim, 1996. aug. 17–21.

³⁶ NARA, RG 263: Special National Intelligence Estimate: „Probable Developments in Soviet-Satellite Relations”, 1956. november 27.

odaérkezik, felhatalmazást kap arra, hogy három kisebb tagállam ottani követének támogatását kérje. Ők segíthetnék a megfigyelésben és az ENSZ elé tárandó jelentés összeállításában. [...]

Ez felettébb kellemetlen helyzetbe hozhatná a Szovjetuniót. Nem fenyegethetnének azzal, hogy lelövik az ENSZ főtitkárát szállító repülőgépet, és amennyiben nem ellenőrzik az összes repülőteret, nehezen akadályozhatnák meg, hogy a főtitkár gépe valahol Lengyelországban földet érjen. Ha elég gyorsan érkezik, és a lengyelek kitartanak, jelenlétével felbecsülhetetlen szolgálatot tehetne.”³⁷

A Nemzetbiztonsági Tanács jelentése is foglalkozott a Lengyelország elleni szovjet támadást követő amerikai lépések irányelveivel. „Az Egyesült Államok ideiglenes állásfoglalása a lengyelországi és magyarországi eseményekről” címet viselő irat első változatát (NSC 5616/1) a Nemzetbiztonsági Tanács Tervezőcsoportja november 13-ára készítette el, végleges változatát (5616/2) pedig a Nemzetbiztonsági Tanács 1956. november 15-i értekezletén hagyták jóvá.

A legjelentősebb módosítás az eredeti fogalmazványhoz képest az „Intézkedések” részhez illesztett új (15.) bekezdés volt. Az NSC jelentésének a kutatók számára hozzáférhető változatában ez a bekezdés nem szerepel.³⁸ A hiányzó bekezdés tartalma mégis rekonstruálható, mert egy feljegyzésben, amit a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa (Joint Chiefs of Staff, JCS) számára készítettek, idézték az eredeti szöveget. Az 5616/1-es számú jelentésben a következő mondat volt olvasható:

„Ha a Szovjetunió katonai erőt vet be a Gomulka-rendszer eltiprása céljából vagy haderejével akadályozná a nemzeti függetlenség kibontakozását, az Egyesült Államok kezdeményezni fogja az ENSZ fellépését, és támogatni fog minden olyan ENSZ-intézkedést, ideértve a szükséges katonai erő bevetését is, amivel megakadályozhatja a Szovjetunió katonai uralmának erőszakos úton történő visszaállítását, feltéve, ha a lengyel rendszer ellenáll és egyidejűleg az ENSZ-hez fordul segítségért.” Az NSC 5616/2-es számú jelentésben a vezérkar javaslatára már érezhetően tompítottak a megfogalmazás élén. Az idézett bekezdés elé az alábbi mondatot illesztették: „Azonnal meg kell vizsgálni annak a lehetőségét, hogy ha a Szovjetunió katonai erőt vet be...”³⁹ [a bekezdés további része ugyanaz, mint az NSC 5616/1-es számú jelentésé].

A lengyelországi ENSZ-akcióban való amerikai részvétel lehetőségével a vezérkar és az amerikai hadügyminisztérium számos feljegyzése foglalkozott. Eddig ezeknek csak egy kis része vált kutathatóvá, s így pillanatnyilag a teljes vitának pusztán egy töredékét lehet csak felidézni.

A vezérkarnál működő Tengerészeti Hivatal (Office of Naval Operations) egy november 30-i memorandumában az 5616/1-es számú irat 15. bekezdéséhez határozottabb és agresszívebb megfogalmazást javasolt, szemben az 5616/2-esbe beszúrt kiegészítéssel. A memorandum megállapította, hogy „nem kizárható az sem, hogy az ENSZ határozott katonai fellépése, aminek közvetlen célja az lenne, hogy előmozdítsa a szovjet haderő kivonását Lengyelországból, Kelet-Németországban és Csehszlovákiában is felkeléseket robbantana ki, sőt még a magyar felkelést is feléleszthetné. Így az ENSZ-alakulatok számára ezeken az országokon keresztül megkönnyítené az utat Lengyelország felé.”

A memorandum zárszavában Arleigh Burke megjegyezte, hogy tanácsai nem hagyják figyelmen kívül „azt a tényt, hogy az Egyesült Államok hasonló akciója egy általános háború veszélyét is magában hordozza: de meg vagyok győződve arról, hogy legfőbb ideje annak, hogy az Egyesült Államok határozottan és bátran foglaljon állást a kérdésben”.⁴⁰

³⁷ NARA, Policy Planning Staff, 66D487, 1956, box 78: „E. G. Mathews to R. Bowie, Memorandum. Subject: Poland, Department of State”.

³⁸ NSA, RN 62422 és RN 59057: NSC 5616/1 (1956. november 13.) és 5616/2 (1956. november 19.): „Interim U. S. Policy on Developments in Poland and Hungary”.

³⁹ NARA, Joint Chiefs of Staff, 1954–1956, RG 218: Arleigh Burke, Office of the Chief of Naval Operations, Memorandum for the Joint Chiefs of Staff. Subject: „U. S. Policy Toward Developments in Poland”, 1956. november 30.

⁴⁰ NARA, Joint Chiefs of Staff, 1954–1956, RG 218: Arleigh Burke, Office of the Chief of Naval Operations, „Memorandum for the Joint Chiefs of Staff. Subject: „U. S. Policy Toward Developments in Poland”, 1956. november 30.

Egy másik nyom a légierő parancsnokságának egyik feljegyzése, ami a vezérkar 2066/22-es számú jelentésére reagált (ez utóbbi még nem kutatható). A memorandum azt javasolta, hogy „töröljék [a fentebb említett jelentésből] azokat az utalásokat, amelyek értelmében a lengyel, NATO- és ENSZ-erők jelentős amerikai támogatással sem lennének képesek a szovjet blokk feletti katonai győzelemre.” Felvetette, hogy „a SAC-ot a szükséges létszámban, hasonlóan más egységekhez, az ENSZ rendelkezésére kellene bocsátani ahhoz, hogy a küldetést sikerrel elvégezzék. Ha ezeket a csapatokat korlátozott célok és feladatok teljesítésére vetik be, a szovjet blokk legyőzése kétségesé válik.”⁴¹

Nem egészen világos, hogy a légierő parancsnokságának említett memoranduma mit értett „a nem korlátozott célok és feladatok” alatt, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a SAC nukleáris fegyverek hordozására is alkalmas volt.

A legfontosabb általunk ismert irat Arthur Radford, a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának elnöke feljegyzése. Az NSC 5616/2-es számú jelentésének 15. bekezdéséről szólva megjegyzi, hogy „a vezérkar véleménye szerint:

a) Kivitelezhető egy fegyveres ENSZ-akció Lengyelországban.

b) Az Egyesült Államoknak a szükséges mértékben hozzá kell járulnia az ENSZ célkitűzéseinek megvalósításához, kezdetben a Nyugat-Európában állomásozó egységek által végrehajtandó légitámadással. Az ott állomásozó csapatok egyben arra is felhasználhatók, hogy a szovjet ellentámadások megakadályozása érdekében a szovjet felvonulási útvonalakat és légitámaszpontokat támadják.

c) Amennyiben az Egyesült Államok ezeket az intézkedéseket fogantatják, azzal az általános háború veszélyét is felidézni.

[...] Ha az idő engedi, a szovjetekkel világosan meg kell értetni, hogy ha katonai úton próbálnak biztosítani Lengyelország feletti uralmukat, az NSC 5616/2-es számú jelentésének 15. pontja alapján, ez az Egyesült Államok részéről azonnali katonai ellenlépéseket vonna maga után.”⁴²

Túl sok kulcsfontosságú irat (pl. az Egyesült Államok lengyelországi politikájával foglalkozó 1956. november 15-i NSC teljes iratanyaga) esik még a kutatási tilalom alá ahhoz, hogy pontosan nyomon lehessen követni és helyesen lehessen értelmezni az Egyesült Államok szándékait és terveit egy Lengyelország elleni szovjet támadás esetén. Csak rutin jellegű tervezésről volt szó, amire minden komolyabb nemzetközi válság esetén sor került vagy komolyan gondoltak a Gomulka-rendszer védelmére kidolgozandó ENSZ-akció támogatására?

A fentiekben idézett dokumentumok offenzív jellege bizonyos mértékig azzal is magyarázható, hogy az iratok a hadseregtől származnak. A hadsereg pedig mindig is hajlott arra, hogy katonai megoldásokat mérlegeljen, és kevésbé számoljon a politikai korlátokkal vagy a várható következményekkel. Közismert, hogy 1954-ben Arthur Radford admirális azt javasolta, hogy Dien Bien Phu vietnami ostromának megtörésére atombombát vessenek be.⁴³

Továbbá arra is fel kell hívunk a figyelmet, hogy a 15. pont NSC által elfogadott végső változatában az állt, hogy „meg kell vizsgálni” az Egyesült Államok katonai beavatkozásának lehetőségét. A beszűrt tagmondat segítségével pedig – ellentétben az első, agresszívebb megfogalmazással – az ajánlás elveszítette azonnali érvényét. Figyelmet érdemel az is, hogy az NSC 5616-os számú jelentésében foglaltak szerint mennyi feltételnek kellett egyszerre érvényesülnie ahhoz, hogy az Egyesült Államok beavatkozása egyáltalán vita tárgyát képezhesse: a Gomulka-kormány felveszi a harcot a szovjet támadással szemben, az ENSZ-től katonai segítséget kér, itt rövid időn belül megszavazzák a határozatot (mint Korea esetében) és az ENSZ megszervezi a szovjet inváziót visszaverő nemzetközi haderőt. Tekintsünk most el az ENSZ lengyelországi fellépésének technikai nehézségeitől – merre lehetne felvonultatni a csapatokat: Kelet-Németországon keresztül, lengyelországi partraszállással? –, még ekkor is jogosan jutunk arra a következtetésre, hogy valószínűleg a feltételek többsége, vagy talán egyike sem realizálódhatott volna.

⁴¹ NARA, Joint Chiefs of Staff, 1954–1956, RG 218: Memorandum by the Chief of Staff, U. S. Air Force, for the Joint Chiefs of Staff on U. S. Policy Toward Developments in Poland, 1956. november 30.

⁴² NSA, RN 71515: Arthur Radford, Chairman, Joint Chiefs of Staff, Memorandum for the Secretary of Defense, Subject: „U. S. Policy Toward Developments in Poland”, 1956. december 3.

⁴³ Henry Kissinger: *Diplomacy*. New York, Simon & Schuster, 1994. 632. p.

Más kérdés, hogy jelenkori tudásunk alapján minden terv olyan eshetőségre épült, ami a későbbiekben aztán tévesnek bizonyult: arra, hogy a Szovjetuniót novemberben és december első felében még komolyan foglalkoztatta Lengyelország megszállásának gondolata.

Ha megpróbáljuk összefoglalni a fentiekben idézett elképzelések valódi jelentőségét, azt mondhatjuk, hogy az Eisenhower-kormányzat – mint egy lehetséges megoldást – fontolóra vette egy esetleges lengyelországi ENSZ-akcióhoz történő csatlakozás lehetőségét, feltehetőleg az ENSZ koreai intervenciójának mintájára, de csak úgy, mint a legvalószínűtlenebb megoldást. Nehezen elképzelhető, hogy bármelyik amerikai elnök háborút kezdeményezett volna egy kelet-európai ország miatt. Ez a térség a hidegháború idején stratégiai szempontból nem volt annyira fontos az Egyesült Államok számára, hogy egy globális „forró” háború veszélyeit igazolni lehetett volna vele.

A fenti elképzelésekben nyoma maradt annak az 1956 novemberében és decemberében Washingtonban elterjedt véleménynek is, hogy az Egyesült Államok nem tett meg minden erejéből teltől, lehetséges lépést a magyar forradalom támogatása és a szovjet támadás elhárítása érdekében. Következésképpen a lengyel kérdésben – az általánosan elterjedt vélemény szerint – nem lehetett hasonló engedékenységet mutatni.

A kelet-európai események a továbbiakban csökkentették a térség feszültségét. A szovjet beavatkozás nem fenyegetett olyan közélről, és az Egyesült Államoknak nem kellett újabb válságokkal szembenéznie. Ennek ellenére, minden fentiekben tárgyalt irat arra utal, hogy a legfelsőbb katonai és politikai döntéshozó fórumokon (Nemzetbiztonsági Tanács, vezérkar) legalábbis szóba került az amerikai katonai beavatkozás terve. Amennyire tudni lehet, a magyar forradalom kapcsán semmi hasonló nem történt, csakúgy, mint a hidegháború alatti egyéb kelet-európai válságok esetében sem (kivételez alól Berlin és Németország, ezek problémáit az Egyesült Államok külpolitikájában mindig külön kérdésként kezelték). Ez is azt bizonyítja, hogy a lengyel Októbernek Washingtonban milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak, és milyen komolyan vették Gomulka elhatározását, hogy szembeszáll a szovjet befolyással.

A moszkvai tárgyalások során született szovjet–lengyel megállapodás ellenére (1956. november 15–18.), ami lehetővé tette szovjet csapatok lengyelországi állomásoztatását és rendezte a két ország között a gazdasági kapcsolatokat, az Egyesült Államok külpolitikájának kelet-európai prioritásként Washington továbbra is támogatta Gomulka rendszerét. Több hónapos tárgyalások után az amerikai gazdasági támogatás módja is alakot öltött: 1957 júniusában Lengyelország felvehette az első 50 millió dolláros kölcsönt, amit amerikai búzára kellett költenie. A következő években a Lengyelországnak nyújtott gazdasági segítség meghaladta a 400 millió dollárt. Az Egyesült Államok bőkezűsége nyilvánvalóan politikai célzatú volt, de nemcsak egy országra kívántak hatni vele. „A Lengyelországnak nyújtandó javasolt mértékű támogatás a csatlós országokban feltehetően sokakban felkelti a nagyobb függetlenség iránti vágyat” – jelentette ki a CIA igazgatója a külügyminiszternek címzett feljegyzésében.⁴⁴

Az Egyesült Államok kormányának komoly jogi akadályokat kellett leküzdenie ahhoz, hogy Lengyelországnak gazdasági segítséget juttathasson, ha nem akarta megsérteni a szovjet blokk országaival folytatandó kereskedelmet szabályozó törvényeket. A külügyminisztérium ezért a Gomulka-kormány Lengyelországát „baráti országnak” nyilvánította. A külügyminiszter kijelentette, hogy „Lengyelország most nem áll a Szovjetunió vagy más, a nemzetközi kommunizmust irányító idegen szervezet hatalma és ellenőrzése alatt”.⁴⁵

Jóllehet a lengyel–szovjet relációban jelentkező nyílt feszültség megszűnt, és számos jel mutatott arra, hogy Moszkva elfogadta Lengyelország új státusát, Washingtonban továbbra is hittek abban, hogy Gomulka „nemzeti” rendszere képes megvédeni a szovjet blokkon belüli lengyel autonómiát, és ennek számottevő hatása lesz az egész térségre nézve. 1957 márciusában Jacob Beam, az európai ügyekért felelős külügyi államtitkár-helyettes szerint „Tito 1948-as kizárása óta

⁴⁴ Memorandum from the Director of Central Intelligence to the Secretary of State, „Political Consequences of US Economic Assistance to Poland”, 1957. április 15. In *FRUS, 1955–1957*. 613. p.

⁴⁵ Letter from the Secretary of State to the Secretary of Agriculture (Benson), 1957. január 3. In *FRUS, 1955–1957*. 542. p.

továbbra is Gomulka rendszerét tekinthetjük az Egyesült Államok érdekei szemszögéből a szovjet érdekszférán belüli legfontosabb változásnak.”⁴⁶

Ugyanezt a véleményt tartalmazta a Politikai Egyeztető Csoport által 1957 májusában kidolgozott hivatalos külpolitikai ajánlás is: „[...] Gomulka rendszere fontos és lényeges lépést jelent a kívánt irányba, nemcsak Lengyelországot illetően, hanem kihatásának köszönhetően a többi csatlós országot, valamint magát a Szovjetuniót illetően is. A jövőben a lengyel példa Kelet-Európában, még Tito egykori példájánál is nagyobb szerepet játszhat.”⁴⁷

Washingtonban még 1958-ban is, amikor Gomulka már teljes mértékben kibékült Moszkvával és semmi feszültség nem mutatkozott többé a lengyel–szovjet kapcsolatokban, úgy tekintettek Lengyelországra, mint a térség egyetlen olyan országára, amelynek példája a szovjet blokkon belüli bomlasztó folyamatokat ösztönözheti. Az NSC 5811/1-es számú jelentésében olvashatjuk: „Az, hogy Lengyelország meg tudja-e őrizni 1956 októberében kivívott függetlenségét, kulcsfontosságú szerepet fog játszani a várható kelet-európai politikai változásokban. A térségben nem valószínű egy lengyel típusú hatalmi változás, de amennyiben a lengyel kísérlet sikeresnek mutatkozik és Moszkva is kitart a kompromisszum mellett, ez a leigázott országok nacionalista politikusaiban is megerősítheti az elhatározást, hogy országuknak nagyobb autonómiát követeljenek.”⁴⁸ Lengyelországot ebben az NSC-jelentésben nem sorolták a többi „szovjet uralom alatt élő” állam közé, hanem külön, Jugoszláviával egyenrangúként kezelték.

Az Amerikai Egyesült Államok Lengyelországgal és Kelet-Európával szemben tanúsított magatartását egyetlen szóban összefoglalva a „következetlen” jelzővel minősíthetnénk. A szovjet iga alatt élő országok felszabadítását hirdető Eisenhower-adminisztráció a kelet-európai zavargások egyetlen jelét sem látta előre. Ellenkezőleg, az 1955–1956-os időszak minden politikai elemzése azt hangsúlyozta, hogy a térségben a szovjet uralom lassanként konszolidálódik. Amikor a lengyel Októberrel és a magyar forradalommal már mint realitással kellett szembenézniük, a kezdeti óvatosságot és hitetlenkedést nagyon gyorsan felváltotta az afelett való lelkesedés, hogy a szovjet uralom esetleg kivonul Kelet-Európából. Ennek ellenére az amerikai külpolitika még a válság csúcspontján sem tűnt következetesnek: a Gomulka-rendszernek nyújtandó szinte feltétel nélküli támogatás Nagy és kormánya iránti bizalmatlansággal és visszafogottsággal párosult. Azok után, hogy a Magyarország elleni szovjet támadás hírére az Amerikai Egyesült Államok tétlenül fogadta, a Gomulka-kormány védelmében hozandó katonai lépésekről is csak bizonytalan elképzelései születtek. 1956-ban az amerikai kormányzat alábecsülte a kelet-európai feszültséget és antisztálinista erőket, később pedig sokáig túlbecsülte Gomulka rendszerének nemzeti elkötelezettségét és azt, hogy a lengyel példa mekkora visszhangra talál majd az egész térségben.

(Ford.: Somlai Katalin)

⁴⁶ Memorandum from the Deputy Assistant Secretary of State for European Affairs (Beam) to the Secretary of State, „Current Status of the Gomulka regime in Poland”, 1957. március 23. In *FRUS, 1955–1957*, 594. p.

⁴⁷ Operations Coordinating Board Report, „Operational Guidance with respect to Poland”, 1957. május 8. In *FRUS, 1955–1957*, 622. p.

⁴⁸ NARA, RG 273: NSC 5811: „U. S. Policy Toward the Soviet-Dominated Nations in Eastern Europe”, 1958. május 22.

Leszek W. Gluchowski – Edward Jan Nalepa

A BELBIZTONSÁGI HADTEST SZEREPE AZ 1956. OKTÓBERI SZOVJET–LENGYEL VISZÁLYBAN

1956 októberében a lengyelországi politikai válságra alapvetően erőszakmentes megoldást kerestek, mert tartottak egy rendszerellenes népi lázadás lehetőségétől.¹ (Ha a továbbiakban azt másként nem jeleznénk, a tanulmányban előforduló idézetek mind Włodzimierz Mus visszaemlékezéseiből – 12. fejezet. „A 8. plénum idején” – valók.)² Október 19. és 20. között a varsói Belweder-palotában tárgyaló politikusok ennek az esélyeivel is számoltak, amikor dönteniük kellett.³

Jelen tanulmány célja az, hogy bemutassa a válság katonai szereplőinek magatartását. 1956-ban Lengyelország nemzetvédelmi minisztere és a Varsói Szerződés parancsnokhelyettese Konsztantyin K. Rokosszovszkij marsall volt. Rokosszovszkij azonban közvetlenül nem utasíthatta a Belügyminisztérium alá rendelt katonai és félkatonai erőket, így a hírhedt Belbiztonsági Hadtestet sem. Ez a fegyveres egység hírt adott annak az ideológiai fanatizmusnak köszönhetően, amivel a szovjetek által vezetett nem kommunista és kommunistaellenes ellenzéki mozgalmak elleni terrorhadjáratban és megtorlásokban szerepelt.⁴ Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a lengyel forradalmi szocializmus miért alakult át kicsinyes etnikai nacionalizmussá. Ezt a változást a hadtest magatartása alapján szeretnénk nyomon követni, mivel ez a szervezet központi szerepet játszott a háború utáni szovjet–lengyel kapcsolatok első jelentősebb válságában.

A Lengyel Belügyminisztérium Kollégiumának szervezkedéséről a szovjetek a kérdéses időszak alatt végig megbízható jelentéseket kaptak. Az információk két szervezettől származtak. Egyfelől a lengyel hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségétől (Główny Zarząd Polityczny). Ez a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának egyik osztályaként működött, de ugyanakkor a Nemzetvédelmi Minisztériumnak is alá volt rendelve. Ez a szervezet a katonai egységek vezetéséért felelős tiszteket ellenőrizte. A hadtest politikai apparátusa általában ugyanúgy működött, mint a minisztériumon belüli hasonló szervek. 1953-tól politikai parancsnokhelyettese egyszerre volt alárendelve katonai felettesének és a főcsoportfőnökség vezetőjének. 1956-ban a hadtest egységeinek mintegy 23 százaléka tartozott a párthoz. A szovjetek másik információfor-

¹ Paweł Machcewicz: *Polski rok 1956* (Az 1956-os lengyel év). Varsó, Oficyna Wydawnicza „Mówia Włóki”, 1993.

² Wojskowy Instytut Historyczny, Materiały i Dokumenty: IV/102/39: Włodzimierz Mus: *Wspomnienia dowódcy Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego* (A Belbiztonsági Hadtest parancsnokának visszaemlékezései). Varsó, 1988. (a továbbiakban Mus-WIH). 406–435. p.

³ Leszek W. Gluchowski: Khrushchev, Gomulka and the „Polish October”. *Cold War International History Project Bulletin*, 5. sz. (1995. tavasz).

⁴ Mieczysław Jaworski: *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego, 1945–1965* (A Belbiztonsági Hadtest, 1945–1965). Varsó, Wydawnictwo MON, 1984.; Krystyna Kersten: *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948*. Ford. és jegyz. ell. John Micgicel és Michael H. Bernhard. Berkeley, University of California Press, 1984.; *Akcja „Wisła”. Dokumenty* (A „Visztula”-akció. Dokumentumok). Szerk. Eugeniusz Misilo. Varsó, Archiwum Ukraińskie, 1993.

rása a lengyel hadsereg Hírszerzési Főcsoportfőnöksége (Glówny Zarząd Informacji), a katonai elhárítás volt. 1955 szeptemberétől a hírszerzés hivatalosan a Közbiztonsági Ügyek Bizottsága alá tartozott.⁵ 1954 decemberében a mindenütt jelen levő közbiztonsági minisztériumot feloszlatták, és feladatait az új belügyminisztérium és a minisztertanács közvetlen felügyelete alatt álló Közbiztonsági Bizottság vette át. A minisztertanács nevezte ki az elhárítás vezetőjét, aki a belvédelmi csapatok parancsnokán keresztül a nemzetvédelmi és a belügyminiszternek tartozott beszámolni. 1955 szeptemberében újra átszervezték, létszámát 307 főnyi teljes állású alkalmazottra csökkentették.⁶ A legszámtottevőbb változást az jelentette, hogy felszámolták a hírszerzés szovjet tiszték ügyeivel foglalkozó részlegét.

A lengyel „elszovjetizált” vezérkar ezenkívül még olyan szovjet katonai és biztonsági tisztektől is szerezhetett értesüléseket, akik a Belügyminisztériumban vagy a hadtestnél kulcsfontosságú tisztségeket töltöttek be.⁷ Mi több, a lengyelek a Belweder-palotában megszületett határozatokat a katonai vezetőkkel és viszont, a hadtest központjából érkező híreket a lengyel tárgyalódelegációval egy lehallgatható telefonvonalon közölték. A hadtest parancsnoksága gyakorlatilag Edward Ochabtól kapta a parancsokat, aki 1956 márciusától október 21-ig a lengyel párt első titkári tisztét töltötte be. A hírszerzésnek a lengyel hadsereg minden szintjén voltak beépített ügynökei és titkos informátorai. Az 1956. május 1-jei adat szerint számuk 11 965 főre volt tehető.⁸ A hadtest parancsnokai tisztában voltak a viszonyokkal, ezért úgy gondolták, hogy titokban kell tevékenykedniük. A szovjetek mégis megtudták, hogy a lengyelek pontos információkkal rendelkeznek a szovjet és lengyel csapatok mozgósításáról és mozgásáról. Továbbá annak ellenére, hogy Rokosszovszkij a tárgyalóasztal lengyel oldalán ült, mégis két urat kellett egyidejűleg szolgálnia: Ochabot és a Varsói Szerződés parancsnoka, Konyev marsall révén Hruscsovot. Rokosszovszkij tagja volt a lengyel Politikai Bizottságnak, 1949-től pedig egyben nemzetvédelmi miniszter is volt, majd a Varsói Szerződés megalakulásától kezdve annak parancsnokhelyettesi posztját is betöltötte. Lengyel és szovjet állampolgársággal egyaránt rendelkezett. Pozíciója olyan bűvészmutatványt várt volna el tőle, amire nem volt képes. Władysław Gomułka erről így nyilatkozott a hadsereg pártaktivistáinak országos konferenciáján 1956. október 27-én: „Rokosszovszkij elvtárs kitűnő katona [...], de ugyanakkor azt is be kellett látnom, hogy Rokosszovszkij elvtárs nem jó politikus. Egy négy szemközti találkozásunkon ezt őszintén meg is mondtam Rokosszovszkij elvtársnak: »Szerintem annyira vagy te jó politikusnak, mint amennyire én katonának!«”⁹

Minden jel arra mutat, hogy a lengyelek, akiket a válság erősen megosztott, Moszkvával szemben egy nagyon egyszerű célt tűztek ki maguk elé: elkerülni a nemzeti katasztrófát. Ha a szovjetek katonai beavatkozással akadályozták volna meg a 8. plénum munkáját, az arra kényszerítette volna a lengyel kommunistákat, hogy válasszanak a Szovjetunió iránti fanatikus elkötelezettségük és a Moszkvával aggasztóan ellenséges viszonyban levő Lengyelország iránti hűségük között. Komolyan fenyegetett a lehetőség, hogy a lengyel hadsereg fellázad, ha Rokosszovszkij Gomułka támogatása nélkül próbálja megvalósítani akaratát. A kiélezett helyzetben a szovjetek visszariadtak a heves fellépéstől, ugyanakkor a lengyelek is óvakodtak elhamarkodottan cselekedni. A lengyel katonai vezetők a magas szintű politikai határozathozók körén kívül helyezkedtek el. Számukra a katonai becsület és kötelesség volt a fontosabb.

⁵ A volt Archiwum Wojskowej Służby Wewnetrznej (AWSW) 1467K/48.

⁶ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) 1544/73/2351.

⁷ A lengyel hadseregben szolgáló 76 szovjet tábornok és tiszt közül (1956. május 1-jei adat), jobbára ezredesi és alezredesi rangban, heten tartoztak a Belügyminisztérium és a hadtest kötelékébe. A lengyel hadsereg tábornoki karában 1956 októberében 15 szovjet-orosz, 8 szovjet–lengyel, 5 szovjet–ukrán, 5 szovjet–belorusz, 1 szovjet–tátár és 32 lengyel tábornok szolgált. Vö. Edward Jan Nalepa: *Oficerowie Armii Radzieckiej w Wojsku Polskim, 1943–1968* (A szovjet hadsereg tisztjei a Lengyel Hadseregben, 1943–1968). Varsó, Bellona, 1995.

⁸ *Agencja informacji wojskowej w latach 1945–1956* (A katonai hírszerzés szervezete, 1945–1956).

Szcrk. Zbigniew Pałski. Varsó, Instytut Studiów Politycznych PAN, 1992.

⁹ CAW 914/5.

„PULAWY” KONTRA „NATOLIN”

Sztálin halála, Berija kivégzése és Józef Swiatlo alezredes 1953. decemberi disszidálása után a lengyel párton belüli viták a sztálini évek uralkodó pártelitjét vették célba.¹⁰ Az Egyesült Államokba távozott Swiatlo ezredes a közbiztonsági minisztérium hírhedt 10. osztályának volt igazgatóhelyettese. Ennek az 1950-ben létrehozott osztálynak kellett védelmezni a pártot „ellenségei”-vel szemben.¹¹ Boleslaw Bierut, akit 1956 márciusáig a párt vezérének tekintettek, közvetlenül felelt az osztály minden lépéséért. Swiatlo árulása elindította a közbiztonsági minisztériumon belüli tisztogatást. A zsidó származású állambiztonsági tisztviselőket áldozati bárányként dobták oda, hogy a Kremlről és tanácsadóiról elhárítsák a vádakat a sztálini rendszerben elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatban. Rokosszovszkij azonban a belvédelmi szervek tevékenységéért minden felelősséget Jakub Bermanra, Bierut legközelebbi politikai szövetségesére és másokra hárított át. Az általa felelősnek tartottak közül mindenki zsidó származású volt.¹² Franciszek Mazur, aki 1919-ben lépett be az Összoroszkiz (bolsevik) Kommunista Pártba, egyetértett Rokosszovszkijjal, noha a szovjetek Mazuron keresztül ellenőrizték a lengyel biztonsági szervek káderpolitikáját.¹³ Swiatlo átállása megingatta a Bierut-csoport hatalmát. Magatartása akkor vált igazán ártalmassá, amikor 1954 szeptemberében a Szabad Európa Rádió sorozatot készített a sztálinizmust leplező nyilatkozataiból, majd Lengyelországra ledobott rölapokon terjesztette azokat.¹⁴ A Keletről érkező „enyhülés” szele tovább nyirbálta a biztonsági szervek hatalmát, lazított a kényszeriparosítás ütemén és csökkentette az állam és a társadalom militarizálásának hatókörét. A társadalmi feszültségek megszűntetésének mértéke fordított arányban nőtt a belvédelmi szervek hatalmával. Swiatlo árulása után a lengyel katonai és biztonsági apparátusban éles vita kezdődött, és ez hamarosan minden középszintű pártszervezetre kiterjedt. Az apparátusok váratlan átszervezése és leépítése felújította a vitát a pártállami intézmények szovjet vezérlés alatt álló káderpolitikájáról.

Swiatlo disszidálása nyomán megerősödött az úgynevezett „Natolin”-csoport. A csoport magja a párt 1954. novemberi központi pártaktiváján került előtérbe.¹⁵ Olyan párttisztviselők tartoztak ide, akik szükségesnek tartották a szorosabb együttműködést. Főként neosztálinisták, Gomulka hajdani párthívei, területi és szakszervezeti aktivisták, Moszkva-barát szimpatizánsok, a Központi Bizottság szovjet tábormokai¹⁶, és néhány elvakult antiszemita. Ellenfeleik ragasztották rájuk a „Natolin” elnevezést Varsó egyik kellemes elővárosa és egy ott álló palota után, ahol a pártelit különleges ellátási jogokat élvezett.¹⁷ Ellenségeik pedig „Chamy”-nak, azaz „fajankók”-nak nevezték őket. A frakció programja főként abból állt, hogy a lengyelországi sztálinizmus túlkapásainak vádját riváisaikra, a „Pulawy”-csoportra tereljék P. K. Ponomarenko szovjet nagykövet

¹⁰ Archiwum Akt Nowych (AAN), M. Moczar-hagyaték, 7. kötet.

¹¹ Andrzej Paczkowski: Aparat bezpieczeństwa. In *Instytucje Państwa Totalitarnego, Polska 1944–1956* (A biztonsági apparátus. In Egy totalitárius állam intézményei. Lengyelország 1944–1956). Varsó, Instytut Studiów Politycznych PAN, 1994.

¹² AAN, 1673.

¹³ Csak Mazur és Bierut volt tagja a lengyel párt mind az öt vezető szervének 1950 és 1954 között. Vö. Andrzej Paczkowski: Partyjne centrum dyspozycji państwowej. In *Instytucje Państwa Totalitarnego, Polska...* (A államhatalmi szervezetek pártirányítása. In Egy totalitárius állam intézményei...).

¹⁴ *Mówi Józef Swiatlo. Za kulisami bezpieki i partii, 1948–1955* (József Swiatlo emlékezik. Az állambiztonság és a párt kuliszái mögött, 1948–1955). Szerk. Zbigniew Blazynski. London, Polska Fundacja Kulturalna, 1986.; Jan Nowak-Jezioranski: *Wojna w eterze. Wspomnienia, 1948–1956* (Háború az éterben. Visszaemlékezések, 1948–1956). I. vol. London, Odnova, 1986.; Adam Bromke: *Akcja Balonowa* (A „léggömb-akció”). *Polityka*, 1989. október 7.; Dwight David Eisenhower (DDW) Library, Jackson Papers, Box 45/Folder 2.

¹⁵ AAN, 237/V-204.

¹⁶ Rokosszovszkij, valamint a szárazföldi crök tábormoka, Stanislaw Poplawski, Jerzy Bordzilowski altábormagy, lengyel vezérkari főnök, és Bronislaw Pólturzycki altábormagy, a Központi Tervbizottság elnökhelyettese.

¹⁷ Witold Jedlicki: *Chamy i Zydy* (Fajankók és zsidók). *Kultura*, 1962, 12. sz.; Jerzy Eisler: *Marzec 1968* (1968 márciusa). Varsó, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.

támogatásával.¹⁸ A csoport mögött álló katonatisztek agresszív metaforákkal tűzdelték tele beszédeiket. Szellemi irányítójuk Rokosszovszkij, közöttük a legbefolyásosabb tiszt pedig Kazimierz Witaszewski altábornok, nemzetvédelmi miniszterhelyettes volt, aki a Politikai Főigazgatóságot is vezette és Rokosszovszkij legfőbb támogatójának számított. A lengyel értelmiségiek bírálatuk céltáblájának éppen Witaszewskit választották, mert azzal fenyegetődött, hogy „gázcsövekkel teremtet rendet” Lengyelországban. Ezt a mondatát aztán többen antiszemita kijelentésként értékelték.¹⁹ 1956 májusában a párt titkársága hivatalosan is megróttta érte.²⁰

Az úgynevezett „Pulawy”-frakció magja a központi pártaktíva 1956. március 3-i konferenciáján lépett színre.²¹ Lengyelországban az értelmiségiek általában azok mögött a pártpolitikusok mögött sorakoztak fel, akikre a nyugati újságírók, kutatók és diplomaták a „liberális” bélyeget ragasztották.²² A csoport központjának a Stefan Staszewski vezette varsói pártbizottságot tekintették. Staszewski Roman Zambrowskinak, a Politikai Bizottság tagjának volt közeli politikai szövetségese. „Pulawy” névvel jelölték az egykori Lengyel Szocialista Párt tagjait, köztük Cyraniewiczet is. Ellenfeleik a nevet arról az elegáns varsói utcáról kölcsönözték, ahol a csoportból sokan laktak. Ellenségeik csak „Zydy”-ként, azaz „zsidók”-ként emlegették őket. A két csoportosulás 1956. március 20-án, a 6. plénumon ütközött meg egymással.²³ A politikai ellenfelek nemzetiségére való rejtett célzások nem mentek ritkaságszámba 1956-ban. Az antiszemita szitkok azonban ritkán vonták magukra a közvélemény figyelmét.

Antiszemita nézetek hangoztatásával gyorsan előre lehetett jutni, hiszen ez idő tájt a párt központi szerveiben tömeges tisztogatásokat hajtottak végre. Nehéz megérteni, hogy a nacionalisták a lengyel társadalom részéről milyen reakciókra számítottak, amikor vezető ellenlábasaik zsidó származását hangoztatták. A lengyelek többsége inkább a reformerek „liberalizálást” sürgető jelszavait választotta. A nemzetiségi kártya kijátszása mégsem volt teljesen elhibázott lépés azok részéről, akik ezt alkalmazták, mivel a származásra vonatkozó célzások az elterjedt „Zydo-komuna”, azaz „zsidó-kommunista” mítosz talajára hullottak, és zavarba hozták az érintett politikai ellenlábasokat. Utóbbiak egyetlen védekezési módja az volt, hogy az antiszemitizmust maradi nézetnek bélyegezték. A zsidóellenes támadásokra épülő desztalinizáló kampány leglényegesebb és akaratlan következménye így az lett, hogy a nemzeti kérdést és ezáltal a káderpolitikát, valamint az azzal szorosan összefüggő szovjet tanácsadók szerepét előtérbe helyezte.

„Natolin” és „Pulawy” ténylegesen soha nem szerveződtek hivatalos frakcióba a párton belül. A két csoport egyike sem lépett fel számottevő politikai programmal. Az 1953 decembere utáni politikai küzdelmek középpontjában a jövőbeli kérdések kiválasztása állt. A vezető pártpolitikusok, részben az általános tisztogatástól való félelem miatt, levették a napirendről a liberalizálásról folyó vitákat.

A BELBIZTONSÁGI HADTEST ÉS A LENGYEL VÁLSÁG

Október 17-én a pártvezetés október 19-re hívta össze a 8. plénomot. A központi bizottság nagy összecsapásra számított. Az október 15-i PB-ülésről Rokosszovszkij azzal távozott, hogy kijelentette: „A [PB-tagok] választásának megtartását ilyen körülmények között árulásnak tartom.”²⁴ A plénium napján Włodzimierz Mus dandártábornok, a Belbiztonsági Hadtest parancsnoka elrendelte a szokásos mozgósítást, és tisztjeinek azt az utasítást adta, hogy legyenek „készenléti állapot-

¹⁸ Pantyalejmon Kondratyevics Ponomarenko, az SZKP Központi Bizottságának tagja (1939–1961), 1955. május és 1957. szeptember között a Szovjetunió varsói nagykövete.

¹⁹ AAN, 237/V-303.

²⁰ AAN, 1672.

²¹ AAN, 237/V-231.

²² Marcin Kula: *Paryż, Londyn i Waszyngton patrza na Puzdziernik 1956 r. w. Polsce* (Párizs, London és Washington az 1956-os lengyel Októberre tekint). Varsó, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.

²³ AAN, 1190.

²⁴ Gluchowski: I. m. 39. p.

ban”.²⁵ Riadókészültségbe helyezték az összes belügyi osztályt és „napi jelentést kellett készíteniük az országban uralkodó helyzetről”. A hadtest mellé rendelt vezető „Informacja” tisztt, Witold Oninski őrnagy október 20-án először a parancsnokságnak, majd október 25-én az első titkárnak azt jelentette: „Körülbelül három napon keresztül a hadtestnél és annak varsói helyőrségénél dolgozó hadműveleti beosztottak azt jelezték, hogy a vezérkar kis egységeket csoportosít át. Ez arra mutat, hogy fegyveres erők bevetésére készülnek.”²⁶ Mieczysław Puteczny ezredes, a politikai parancsnokhelyettes – Mus visszaemlékezése szerint – egyre erősödő „ellenforradalmi törekvéseket figyelt meg” az országban. Mus ezt azzal magyarázta, hogy Puteczny „kétségtelenül ideológiai indíttatásból látja így a helyzetet, mással nem lehet vádolni”. A parancsnok nem csatlakozott a Putecznyt támadók csoportjához, amikor a szovjet–lengyel viszály lezárultával a párt Központi Ellenőrző Bizottsága vizsgálatot indított ellene.²⁷ Puteczny és ellenlábas, Edward Koninski ezredes, vezérkari főnök, már egy ideje vetélkedtek a hadtest vezetéséért. Oninski szerint: „Ádáz küzdelmet vívnak a parancsnoki székért [...] Egy kölcsönösen megalázó személyes vádaskodás keretében [1956 augusztusában] Puteczny odáig ment, hogy kijelentette, mindent megtenne azért, hogy egy zsidó ne foglalhassa el a hadtest parancsnoki tisztét, és nem fogja hagyni, hogy ez megtörténjen.”²⁸

Mus nem értett egyet Puteczny nézeteivel. Ő pusztán csak elismerte, hogy mindkét fél szerepet játszott abban, hogy a hadsereg fegyelmét és a főváros rendjét megőrizték. Így Mus zavartalanul irányíthatta saját egységeit és engedelmeskedhetett Waclaw Komar dandártábornoknak, a belbiztonsági csapatok parancsnokának, valamint a Belügyminisztérium és Ochab parancsainak. A hadtesten belüli fegyelem azt mutatta, hogy a szervezet túlélte az ellene 1956 elején indított támadást. Ennek során állományát a mintegy 34 000-ről 1956 októberére hozzávetőlegesen 16 000 főre csökkentették.²⁹ Annak érdekében, hogy a hadtest a helyi vezetőséggel szorosabb kapcsolatot alakíthasson ki, a Varsón kívül állomásozó egységeket a vidéki pártvezetők rendelkezésére bocsátották. Az előkészületek alatt a Kollégium azt is figyelembe vette, hogy vajon melyik egység parancsnoka fog Mus oldalára állni. A hadtestnél október 14-től készülődtek a plénum biztosítására.

A Kollégium véleményét Mus így összegezte: „Komolyan tartottunk attól, hogy a hatalmi viszonyokba erőszakos beavatkozás történik majd, ami egyenértékű lett volna egy államcsinnnyel.” Visszaemlékezése szerint bizonyos „jelek arra utaltak, hogy ez irányú előkészületek folytak”. 1. „A plénum előtt több nappal a marsall parancsára a [lengyel hadsereg] főhadiszállásának őreit elvezényelték.” 2. „Problémák merültek fel az összeköttetésben a főhadiszállással” és a szovjet–lengyel Franciszek Andrijewski dandártábornok parancsnoksága alatt álló Varsói Katonai Kerülettel való érintkezésben. 3. „A plénum előtti napon egy csoport szovjet tábornok érkezett Varsóba.” 4. „Október 19-én parancs érkezett: a hadsereg tisztjeinek eligazításra a Citadellában kellett jelentkezniük.” Mindez csak „feltételezés volt, mivel [a hadsereg] semmilyen információt nem adott át”. Mus magyarázatában az olvasható, hogy: „Ahhoz, hogy bárminemű védelmi tervet elfogadhassunk, tisztában kellett lennünk azzal, hogy az ellenkező oldal miként fog cselekedni. A belvédelmi szerveknél senki sem gondolta volna, hogy a marsall beveti a hadsereget. Ezért arra a következtetésre jutottunk, hogy a [plénum] ülésének ideje alatt [...] válogatott tisztek egy csoportja, akik a Citadellában gyülekeznek majd, több irányból megközelíti az épületet, behatol és megkezdi a letartóztatásokat.” Władysław Wicha belügyminiszter, Komar, a Közbiztonsági Bizottság első elnökhelyettese, Antoni Alster, Stefan Antosiewicz, Ryszard Dobieszak és Juliusz Hibner dandártábornok, valamint a három belügyminiszter-helyettes egyaránt osztották ezt a véleményt.³⁰ Ez azt jelentette, hogy meg kellett erősíteni a plénum helyszínéül szolgáló Államta-

²⁵ Ha másként nem jelölnénk azokat, az ebben a fejezetben található idézetek mind Mus eddig meg nem jelent visszaemlékezéseiből valók. Lásd 1. jegyzet. IV/102/39 (Mus–WIH). 406–435. p.

²⁶ CAW 1812/92/8 és b. AWSW 2859/20/K.

²⁷ CAW TAP (Teczki Akt Personalnych) 1643/79/501.

²⁸ CAW 1812/92/8; b. AWSW 2859/20/K.

²⁹ CAW 447/39.

³⁰ Hibner a minisztériumban a belbiztonsági egységekért volt felelős, 1951-től 1956-ig pedig parancsnok volt.

nács épületének védelmét. „Egy erős csoportot helyeznek el az épületen belül” és egy csapatot a Lazienki parkban. A varsói helyőrség zömét a főhadiszállásukhoz közeli laktanyákba szórták szét. A terv szerint a polgárőrség járőreinek feltűnés nélkül biztosítaniuk kellett a Központi Bizottság épületét, a rádiót és a központi telefonközpontot. A PB-tagok lakását is őrizték. A belvédelmi egységek együtt járőröztek a rendőrséggel. Varsóban az egyesített készenléti erő mintegy 3000 katonai és félkatonai egységre rúgott. A Wisla-dandár kapta feladatul a legfontosabb épületek, közöttük a Szejm védelmét. A páncélos egység, mintegy harminc könnyű tank, a sportsarnokban helyezkedett el. Minden „katonát éleslőszerezéssel láttak el”.

Október 18-án 6 órakor egy száz főből álló különleges egység csendben behatolt az Államtanács épületébe, tagjai az alagsorban és a kávézóban foglalták el állásaikat. A folyosók és a lépcsőházak eltorlaszolásával meg kellett akadályozniuk, hogy bárki behatoljon és „lövöldözni kezdjen”. A Kollégium számításai alapján, a Hibner, Komar és Mus tábornokok rendelkezésére álló fegyveres erők valószínűleg képesek lettek volna útját állni annak, hogy Rokosszovszkij – ha valóban ez volt a terve – megostromolja a plénum épületét. Az államcsíny felkelés útján történő megakadályozása, amit a Gomulka-hoz, Ochabhoz, Cyrankiewiczhez és Zambrowskihoz közel álló erők vezettek volna, feltételezhetően megbontotta volna a lengyel hadsereg irányítását és idővel tömeges lázadáshoz vezetett volna. A Kollégium azonban csak egy célra összpontosította figyelmét, és nem számolt a szovjet fegyveres erők magatartásával. Ez is veszélyeket hordozott magában. Senki sem láthatta előre, hogy a lengyel kommunisták meddig tarthatják kezükben a hatalmat, ha egyszer Varsóban felkelés tör ki. Hány kommunista állt volna a felkelés mellé, ha aközött kellett volna választaniuk, hogy „az ellenforradalom megelőzésére” felkérjék-e a szovjeteket a fegyveres beavatkozásra, avagy vállalják-e annak kockázatát, hogy a feldühödött tömeg vagy a „népi” bíróságok előtt feleljenek múltjukért. Számoltak-e valaha is ezzel az alternatívával? Varsóban elképzelhetetlen lett volna egy erőteljes kommunistaelenes, szovjetellenes (és akár antiszemita) felhangok nélküli felkelés. A sztálini terror áldozatainak volt mindenesetre a legkevésbé vesztenivalója. Az önvédelem diktálta lehetséges szövetségek száma korlátlan volt. Az egyetlen olyan forgatókönyv, ami Rokosszovszkijnak és szövetségeseinek kívül mindenkinek előnyös volt, azt tanácsolta, hogy el kell riasztani mindenkit, aki megpróbálja megzavarni a plénum munkáját, valamint hogy nem szabad szembehelyezkedni a Kremllel. Következésképpen a varsói utcákat az egész város szeme láttára járőrök vigyázták, hogy megakadályozzák a nem engedélyezett tiltakozásokat. A hadtest a Varsóból ki- és bevezető összes utat ellenőrizte, kivéve a légiközlekedést. A Kollégium a megbízható erők felhasználásával minden lehetséges fenyegetésre egy ellenlépéssel készült fel. Magasabb politikai parancs nélkül azonban nem mozdulhattak, és ellenfeleiknek is hozzá kellett járulniuk a döntéshez. Így szóbeszéd alapján tájékozódtak, amikor lehetett egységesen léptek fel, óvatosan reagáltak egy-egy kollégájuk radikális lépésére és véleményére, vagyis várták, hogy mi fog történni.

Október 18-án késő este Ochab értesítette a Kollégiumot Hruscsov október 19-re várható érkezéséről. Utasítást adott arra, hogy a szovjet delegáció elhelyezésére megfelelő helyet keressenek. Komar, Mus és a kormány biztonsági erőinek igazgatója, Zbigniew Paszkowski ezredes találkozott Wichával, hogy ismételten áttekintsék a helyzetet. Wicha közölte velük, hogy Zsukov marsall, szovjet nemzetvédelmi miniszter és Konyev marsall, a Varsói Szerződés egyesített fegyveres erőinek főparancsnoka is elkíséri Hruscsovot, s ezért fel kell készülni a szovjet katonai beavatkozásra is. Must utasították, állítsa le a csapatmozgásokat, járjon el óvatosan és nagyon megfontoltan. Paszkowskit a Belweder-palotába irányították. Úgy határoztak, hogy megakadályozzák a várható szovjetellenes megnyilvánulásokat Varsóban, és ha úgy alakulna a helyzet, a varsói pártbizottság oldalára állnak. Még ugyanaznap éjszaka Mus híreket kapott arról, hogy a szovjet egységeket teljesriadókészültségbe helyezték. Wicha erre nem reagált. Ochab és Rokosszovszkij korábban már döntöttek a lengyel hadsereg mozgósításáról.³¹ Október 19-e kora hajnalán a lengyel Politikai Bizottság és Gomulka kiment a repülőtérré. 5 órakor leszállt egy szovjet repülőgép Mikojannal, Molotovval, Kaganoviccsal és a két szovjet marsallal a fedélzetén. Miközben a civilek üdvözölték egymást, a marsallok a kifutópályán maradtak Rokosszovszkijjal. Tizenöt perc

³¹ Gluchowski: I. m. 40. p.

múlva földet ért a Hruscsovot és biztonsági őreit szállító gép is. A szovjet vezető kiszállt, Ochabhoz fordult, és „élénk szavaltatásba” kezdtek. Röviddel ezek után a szovjet delegációt a Mysliwski-palotában levő szállásukra kísérték.

Paszkowski folyamatosan informálta a Kollégiumot a megbeszélések általános hangulatáról. Egyszer sem adott „téves jelzéseket”. A szovjet csapatmozgásokról először 10 órakor érkeztek hírek. A lengyel vezetés éppen csak megnyitotta a plénomot, amikor be kellett jelentenie a vita berekesztését addig, amíg be nem fejezik a tárgyalásokat a szovjet féllel. Valamivel 11 óra előtt Mus megtudta, hogy Legionowóból Varsóba indult a lengyel hadsereg gyalogsága és egy páncélos oszlop. A lehetetlen megtörtént, vonta le a következtetést Mus: „Rokosszovszkij úgy határozott, hogy Varsó ellen vonul.” Néhány perc múlva Hibner kérte a telefonhoz: „Tábornok úr, gyalogos és páncélos erők Legionowo és Modlin felől Varsóba tartanak. Ilyen helyzetben eleget kell tenni katonai kötelességünknek, és aztán felkölthetjük magunkat.” „Hogy abban a helyzetben mit értem az »eleget tenni a katonai kötelességünknek« alatt? Ez azt jelentette, hogy szembe kell szállnom a bevonuló csapatokkal, azt jelentette, hogy polgárháborút kell kirobbantanom egyetlenegy telefonhívás alapján.” Mus tudta, hogy Hibner „utasítása” Rokosszovszkijhoz is el fog jutni. Úgy számolt, a lengyel hadseregnek kb. kétórányi időre lesz szüksége ahhoz, hogy elérje Varsó külvárosait. Tájékoztatta tisztjeit Hibner parancsáról és felhívta Wichát, hogy az erősítse meg a parancsot, valamint hogy jelentse, a hadtest készen áll. Wicha némán hallgatta, aztán „rendben, rendben”, mondta és letette a telefont. Komar „semerre sem mutatkozott. Azt az embert teljesen lekötötte a politika és valahol felszívódott”. Mus mindezek után „valamiféle szövebeli parancsot” adott Koninskinek. Ennek értelmében a gyalogosokkal megerősített páncélos zászlóaljnak kellett biztosítania a hidakat. A páncélosok egy részét a bielanyi repülőtérhez küldték, ahol fel kellett tartóztatniuk a városba bevonuló menetoszlopot.

Mus szerint az új körülmények dacára „a fővárosban olyan hangulat uralkodott, hogy az összecsapások legkisebb hírére a lakosság barikádokat emelt volna. Ott kísértett egy újabb varsói felkelés lehetősége.” Értesítette Paszkowskit, aki állítólag azt válaszolta: „Ők [a szovjet és a lengyel delegáció] már tudnak itt erről, légy óvatos.” Mus megpróbálta telefonon elérni Jan Drzewiecki dandártábornokot, egy lengyel tábornokot, aki a vezérkar Első (hadműveleti) Igazgatóságának volt a vezetője, de azt a választ kapta, hogy „mindenki hadgyakorlaton van Drawskóban”. Aztán felhívta Andrijewskit, hogy megtudja tőle: az 1. varsói páncélos hadosztály miért vonul Varsó ellen. Andrijewski nem volt elérhető. Végezetül elhatározta, felhív a „lengyel hadseregnél nagy befolyással bíró politikusok” közül néhányat. Kapcsolatba sikerült lépnie a KB egyik osztályvezető-helyettesével, Stefan Misiaszekkel. Arra kérte Misiaszeket, hogy próbáljon találni valakit, aki segíthet „elkerülni a katasztrófát”. Ezek után a belbiztonsági erők telefonjai egyfolytában csörögtek.

Főként a Központi Bizottság tagjai telefonáltak. Leggyakrabban azt tanácsolták: „Eltárs, légy óvatos, nehogy a szovjetek katonai beavatkozással válaszoljanak.” A telefonálók némelyike nem mutatkozott be. Mások azt követelték, hogy a belvédelmi erőket rendeljék ki a laktanyákból mindenhol az országban. Mus nyugtázta, hogy a „pszichológiai hadjárat” már megkezdődött, de a Kollégiumból még senkit sem „ejtett fogságába”. Október 19-én dél felé Komar visszatért a Belweder-palotából kapott legfrissebb értesülésekkel. Beszámolt arról, hogy Cyrankiewicz a megbeszéléseket „nehéznek mondta, ahol a felek határozottan, rendíthetetlenül, vehemensen saját álláspontjukat képviselik”. Szerinte Hruscsov semmit sem tud a szovjet csapatmozgásokról, habár Konyev elismerte, hogy egyelőre megbeszélte hadgyakorlat folyik. A lengyel hadsereg alakulatainak mozgásával kapcsolatban Cyrankiewicz nem hitte el Rokosszovszkij magyarázkodását, és kertelés nélkül figyelmeztette: „Varsó ellen vonulsz? Rendben van. Vedd át a hatalmat Witaszewskivel, de ne számíts egyikünkre sem.” Cyrankiewicz intelme, Mus feltételezése szerint, Hruscsovra és az események további alakulására is hatással volt.

A varsói pártbizottság a város nagyobb gyáraiban és vállalatainál, a diákság körében tiltakozó megmozdulások szervezésébe kezdett. A szovjet és lengyel egységek mozgásának híre tűzvész-ként terjedt a városban. „A Szovjetunióval kötött szövetség védelmében és Gomulka támogatására” szövegű nyilatkozatok érkeztek tömegével a Központi Bizottsághoz. Mus hozzátette, hogy ezen a ponton valaki fegyverhasználatra kezdte el felkészíteni a munkásokat és diákokat, azok pedig „elszántan készülődtek a harcra”. Fél tizenkettőkor a biztonsági alakulat politikai tisztjei-

nek egy csoportja kereste fel Must. Késlekedéssel és határozatlansággal vádolták. Mus rájött: „a felbujtójuk Koninski ezredes volt.” Mus így magyarázza Koninski lépését: „Összehívta a [politikai] tiszteket és tájékoztatta őket a lengyel és szovjet csapatmozgások aktuális helyzetéről. Nem szorítkozott azonban a pusztán informálásra, hanem saját véleményének is hangot adott. Kitért Varsó védelmének a kérdésére és arra, hogy fel kéne fegyverezni a munkásokat és a diákokat, hadosztályokat kéne szervezni belőlük stb.” Ez azonban „olyan elképzelés volt, ami politikailag nem lett volna helyes és nem volt megvalósítható sem. Nem beszélve arról, hogy nem voltak fegyvereink. Az elképzelés tartalma maga szöges ellentétben állt a Belwederből kapott politikai utasításokkal: légy óvatos, ne provokálj, maradj nyugton.³² A tisztek megértették, hogy a játéknak, amibe immár belekeveredtek, hatalmas a tétje. Vagy nyerünk, vagy lehajthatjuk fejünket a bárd alá, és ha az utóbbi történne, azt is becsülettel tegyük. Állandó nyomást gyakoroltak rám ennek érdekében.” A fiatal varsói tiszteket, miután értesültek a fenyegető államcsínyről és a szovjet–lengyel hadsereg együttes intervenciójáról, megcsapta a veszély szele. Mus azonban nem akarta megróni őket. A parancsnoksága alatt szolgáló tisztek nemcsak egyszerű katonák voltak. A lengyel párt elit katonai osztagának szerves részét képezték. A kommunista állam védelmére esküdtek fel. Mus felismerte, hogy a polgári lakosság felfegyverzésének kérdésében Komar mögött Koninski áll. Komar Wichának is javasolta kisebb munkáscsoportok felfegyverzését néhány gyárban, amit a „miniszter elutasított”. A Kollégium más tagjai „politikai megoldásra számítottak”. Úgy vélekedtek, hogy „Rokosszovszkij az adott helyzetben nem fogja bevezényelni csapatait a városba”. A spanyol polgárháború veteránjai által szervezett találkozón, ahol felmerült, hogy az ő kezükbe is adjanak fegyvert, „Hibner szerelte le” a követelést. Megértette a veteránokkal, hogy szükségtelen és kockázatos minden olyan javaslat, ami a polgári lakosság felfegyverzését célozza. Déltől kezdve a biztonsági erők figyelme így megoszlott a katonai támadás veszélye és a lakosság körében egyre növekvő nyugtalanság között.

A válság alatt Putechny is távol tartotta magát politikai tisztjeitől. Helyettese, Michal Pitus alezredes megpróbált kapcsolatba lépni Koninskiével, de csak „barátságtalan fogadtatás” talált. Így Hibnerhez fordult. Hibner azután eligazította Pitust. Megparancsolta: „Ne érintkezzon a Politikai Főcsoportfőnökséggel. Ha onnan bármi parancs érkezne [Witaszewskitől], szóljon neki és az általa adott irányelvek szerint járjon el.” A politikai tisztekkel szembeni bizalmatlanság azt tükrözte, hogy a kezdeti stratégia helyett, ami elsősorban az államcsínyszerletnek próbálta útját állni, egyre inkább a status quo megőrzését helyezték előtérbe. A „Legionowo és Modlin felől közeledő menetoszlop nagyon lassú előrehaladása” azt látszott igazolni, hogy a szovjet Északi Hadseregcsoport és a lengyel hadsereg mozgósítása csak a „megfélemlítő taktika” része volt. Így akartak nyomást gyakorolni a lengyelekre.

A lengyelek művészi szintre fejlesztették a jelentésírást. A helyszínen levő hírszerző tisztek helyzetjelentéseket készítettek a csapatmozgásokról, majd továbbították azokat varsói feletteseiknek. A Hibner–Komar–Koninski-csapat minden veszélyes helyzetre és fejleményre ellenlépéssel válaszolt, aztán döntéseiket továbbították Musnak. A szovjetek nem bíztak bennük. A középben álló Musban nem ingott meg bizalmuk, számíthattak rá abban, hogy általa tudassák Paszkowski-val és Wichával a történeteket. Ha a hírek eljutottak a Belweder-palotába, a lengyeleknél volt a lépés joga. Majd a szovjetek a kapott információkat a megfelelő parancs kíséretében – visszavonulni vagy előre –, eljuttatták az érdekelt egységekhez saját tiszteiken keresztül. A nagy játszmában mindenki határozott gyorsasággal és pontossággal játszotta a szerepét. Ennek ellenére a hadművelet nem volt tökéletes. Szovjet tankok embereket tapostak el, és mindkét oldal megmozdulásai során, valószínűleg szándékosan, jelentős anyagi károk is keletkeztek.

A szovjetek durvasága alapján a lengyelek ezen a ponton már biztosak lehettek abban, hogy helyesen cselekszenek és valószínűleg azt is belátták, hogy Hruscsov elszánta magát a plénum erőszakos eszközökkel történő eltiprására is. A szovjetek nem törődtek a szervezkedések szovjetellenes színezetével, mert az ő szemszögükből a Moszkva által jogosnak tartott befolyási övezettől akarták megfosztani őket. Gomulka már nyilatkozott arról, hogy fenn akarja tartani Moszkvával a szövetségi viszonyt. A Kreml kezében tartotta a lengyel kérdés megoldásának

³² A Belügyminisztérium fegyverosztályának igazgatója Stepan I. Cymbarewicz alezredes, szovjet katonatiszt volt. CAW 957/788, 113–114. p.

lehetőségét, és ezzel a hidegháború kezdetétől egy szünni nem akaró problémát: Lengyelország helyét Európában.

Délután 3 óra körül Mus találkozott Komarral, Koninskivel és Putechnyvel. Putechny javasolta a hadtest visszarendelését a laktanyákba. Mus beszámolója alapján Koninski közölte: „Katonai kötelességünk a munkásosztály mellé állni. Ha barikádokat kell állítani, mi is ott leszünk.” Komar és Koninski meg akarta „védeni a függetlenséget és a becsületet. Jobb állva meghalni, mint térden állva élni.” Koninski patetikusan *La Passionaria* 1936. szeptember 3-i híres forradalmi beszédének egy részletével fejezte be a találkozót. Putechny azonnal a telefonhoz ugrott és kapcsolatba lépett a Belwederrel. Paszkowskitól megtudta, hogy ott mindenki elment ebédelni. Komar, Mus és Putechny ezek után Ochab lakására hajtottak.

Itt Komar ismertette kétségeiket: „Mit teszünk, ha a szovjetek megpróbálják megszállni Varsót?” Ochab erre azt felelte: „A helyzet, elvtársak, nagyon súlyos. A szovjet elvtársak ellenforradalmi kísérletektől tartanak. Pillanatnyilag a helyzet megoldott. A megbeszélések még folytatódni fognak. Nem fogunk a Vörös Hadsereggel szemben harcolni. Nyugtassák meg az elvtársakat és tartsanak ki. Ne hagyják, hogy az idegesség legyen úrrá magukon.” Ochab „ezek után jelezve, hogy a beszélgetés véget ért, felállt”. Mus azonnal összehívta tisztikarát és tájékoztatta őket arról, hogy semmi esetre sem szabad harcba bocsátkozni a lengyel vagy a szovjet csapatokkal. Az északról jövő egységek már Wroclawnál jártak. Mus számára azonban a legrosszabbon már túl voltak. A többiek közül néhányan – mint Komar és Putechny – még tovább játszották a macskaegető játékot. 6 óra után hírek kezdtek kiszivárogni a Belweder-palotából arról, hogy ott is megváltozott a hangulat. Mire Cyrankiewicz központi bizottsági hozzászólásának tartalma eljutott a csapatokhoz, Oninski ezt jelentette feljebbvalóinak: „Október 19-én 23 órakor egy rádiós század parancsnoka a hadtest Független Kommunikációs Zászlóaljától, azt mondta a hírszerzés tisztjeinek”, hogy miközben a varsói helyőrség politikai osztályán járt, a következőket hallotta: „Cyrankiewicz megmondta a szovjet delegációnak miután megérkeztek, hogy nem volt szükséges Moszkvából iderepülniük, mivel többé már nem avatkozhatnak be a lengyel belügyekbe [...] Rokosszovszkij elvtársat kizárták a Politikai Bizottságból. És ő ezt elmesélte a század katonáinak.”³³

Október 19-én este Must Jerzy Bordzilowski altábornagy hívta fel. Meghívta magához „bizonyos elintéznivalók” megbeszélésére.³⁴ A Kollégium Leon Helfer ezredesét, a hadtest tüzérségi és páncélos parancsnokát küldte hozzá. Utasították arra, hogy a hadtest szigorítsa meg az éjszakai őrjáratokat a városban annak érdekében, hogy megakadályozhassák a szovjetellenes megmozdulásokat. Bordzilowski nem volt hajlandó a szovjet csapatmozgásokról eszmét cserélni. Október 20-án éjjel 1 órakor Wicha magához hívatta a Kollégium vezető tagjait és tudatta velük, hogy a szovjet–lengyel megbeszélések befejeződtek. A 8. plénum megválaszthatja az új tisztségviselőket. Hajnali 5 órakor a szovjet delegáció elhagyta Varsót.

ROKOSSZOVSZKIJ ÉS AZ OROSZ „NAGYHATALMI SOVINIZMUS”

A szovjet Elnökség október 20-án ülésezett. Az értekezletről készült ún. Malin-feljegyzések alapján több következtetést is levonhatunk. Először is, a Kremlben úgy határoztak, hogy megvárják a lengyel pártplénum választásának eredményét. A szovjet katonai beavatkozást nem vetették el végleg, de Hruscsovnak a drasztikus megoldás hosszú távú következményeivel is számolnia kellett. Gomulka csak a szovjet ügynököket akarta eltávolítani a lengyel Politikai Bizottságból és azt követelte, hogy az idegen csapatok hivatalos szovjet–lengyel bilaterális megállapodás értelmében állomásozzanak az ország területén. Az egyetlen nehézséget, amire azonnali megoldást kellett találni, Rokosszovszkij PB-tagsága és mindenekelőtt nemzetvédelmi miniszteri megbízatása, valamint a népfelkelés veszélye okozta. A Malin-feljegyzések 1. pontjában ez áll: „Csak egy megoldás lehetséges – véget vetni annak, ami Lengyelországban van. Ha meghagyják Ro-

³³ CAW 1812/92/8 és b. AWSW 2859/20/K.

³⁴ Bordzilowski 1944 szeptemberétől 1968 márciusáig szolgált a lengyel hadseregben. Szovjet állampolgárságát végig megőrizte. Visszavonulása után hazatért a Szovjetunióba.

kosszovszkijt, akkor nem kell sietnünk.”³⁵ Az ülés időpontjától függően a szovjetek vagy abban reménykedhettek, hogy Rokosszovszkijt ismét beválasztják a PB-be, vagy Rokosszovszkij miniszterségére céloztak. A következő három alpont tömörsége miatt csak találgathatunk. Ezek így hangzanak: „Hadgyakorlat”; „Előkészíteni a dokumentumot”; „Bizottságot alakítani”. A Kreml mintha a lengyelországi szovjet alakulatok úgynevezett „hadgyakorlatának” folytatása mellett szavazott volna. A lengyel dokumentumok is azt támasztják alá, hogy néhány szovjet csapategység még október 23-án is Varsó felé tartott. A másik két alpont valószínűleg azt jelenti, hogy a szovjetek felkészültek egy Moszkva-barát csoport megszervezésére. Ez adandó alkalommal „felkérte” volna a szovjeteket a lengyel párt hatalmának átvételére, amennyiben a megbeszélések zűrzavarba torkollottak volna, vagy ha Gomulkának nem sikerül úrrá lennie a felforduláson. A 2. pontban ez áll: „Ponomarenko elvtárs durva hibája Ochab és Gomulka értékelésében.” A Kreml ezzel először ismerte el nyíltan, hogy a szovjet tanácsadók a válság egész ideje alatt negatív szerepet játszottak. A 3. pontban a feljegyzés így folytatódik: „Meg kell hívni Moszkvába Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és az NDK kommunista pártjainak képviselőit.”³⁶ Kínába esetleg küldjük el a KB képviselőit tájékoztatás végett.”³⁷

Miközben az Elnökség a lengyel válsággal foglalkozott, Lengyelországban folytatódott a 8. plénum. Rokosszovszkijt és szövetségeseit nem választották vissza a PB-be. Gomulkát nyílt szavazással első titkárrá választották.³⁸ Rokosszovszkij azonban továbbra is miniszter maradt. A szovjet Elnökség következő, október 21-i ülésén Hruscsov beszámolt az elért eredményekről: „A jelen körülmények között le kell mondanunk a [lengyelországi] beavatkozásról. Türelemmel kell lennünk. (Mindenki egyetértett.)”³⁹ A Malin-feljegyzések talán nem olyan részletesek, mint azt reméltük, de Hruscsov összefoglalója világosan mutatja, hogy a Kreml a 8. plénum határozatainak elfogadása mellett döntött. Ennek ellenére Lengyelországban országszerte folytatódtak az utcai tüntetések. A Belbiztonsági Hadtest minden erejével a rend helyreállítására törekedett, a pártfunkcionáriusok pedig felkeresték a gócpontokat, hogy lecsillapítsák a lakosság indulatait.

Lengyel tábornokok és ezredek egy csoportja saját kezdeményezésként a teljes szovjet csapatkivonás lehetőségét feszegette. Mus visszaemlékezése arról számol be, hogy október 21-én Hibner meghívta őt egy találkozóra Komarral, ahol jelen volt Frey-Bielecki altábornagy, a légierő későbbi parancsnoka, Zygmunt Duszynski, a későbbi nemzetvédelmi miniszterhelyettes, Jerzy Fonkiewicz ezredes, a nemzetvédelmi minisztérium káderosztályának későbbi vezetője és a légi-erő ezredek, Wincenty Heinrich és Czesław Mankiewicz. Hibner „javasolta a társaságnak, hogy a szovjet csapatok kivonásának ügyében forduljanak javaslattal a pártvezetéshez és mindenekelőtt Gomulkához.” Miután sok pártvezetőt végiglátogattak már a tisztek, felkeresték Marian Sychalskit, a későbbi nemzetvédelmi minisztert, aki közölte velük, hogy a szovjetek ebbe soha nem egyeznek bele. A találkozásuk alatt „megszólalt a telefon. Sychalski felemelte a kagylót, és mi hallottuk, hogy azt mondja: »Igen, mellettem állnak. Rendben, átadom a kagylót.« Komar tábornokhoz fordult: »Gomulka elvtárs szeretne magával beszélni.«” Mus így folytatja a beszámolót: „Komar odament a telefonhoz, hallgatott egy percig és aztán szabadkozni kezdett: »Nem, téved, nem erről van szó. Kérdezze meg Sychalski elvtársat. Jó, jó...« És letette a kagylót. Aztán odafordult az egybegyűlt tisztekhez és azt mondta: »Gomulka elvtárs azt a hírt kapta, hogy a tábornokok megpróbálnak szakítani a Varsói Szerződéssel. Megtiltotta a kérdés bárminemű szóba hozását.«” Sychalski ígéretet tett a félreértés helyreigazítására, „de ezzel a tábornokok kezdeményezése le is zárult”.⁴⁰

³⁵ Lásd *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. Itt szeretnénk köszönetet mondani Tischler Jánosnak, aki a fordításban segítségünkre volt. [A továbbiakban: TSKhSD f. 2. op. 12. d. 1005. fol. 49–50.]

³⁶ SUA (Statni Istredni Archiv), Prága, Arch. UV KSC, F. 07/16 – A. Novotny, Sv. 3., dc közli Mark Kramer: Hungary and Poland, 1956. *Cold War International History Project Bulletin*, 5. sz. (1995. tavasz).

³⁷ TSKhSD, f. 2. op. 12. d. 1005. fol. 49–50.

³⁸ AAN, 1201.

³⁹ TSKhSD, f. 3. op. 12. d. 1006. 2. p.

⁴⁰ Mus–WIH 437. p.

A Politikai Bizottságnak kellett volna kezdeményeznie az Északi Hadseregcsoport kivonását. Ez nem történt meg. Hruscsov október 22-én Gomulkának írt levele, amit Ponomarenko adott át, a szovjet katonai és biztonsági tanácsadók kérdésében kialakított közös álláspontot vázolta fel. Ez volt az egyetlen számottevő engedmény, amit a Szovjetunió az átfogóbb bilaterális tárgyalások előtt tett.⁴¹

Október 22-én Gomulkát, Cyrankiewiczet, Aleksander Zawadzkit és Stefan Jedrychowskit jelelték ki a szovjet–lengyel tárgyalásokon részt vevő lengyel delegáció tagjaivá. Spychalski lépett Witaszewski helyére a nemzetvédelmi miniszterhelyettesi és a főcsoportfőnöki székben.⁴² Október 23-tól kezdve Gomulka több beszédet is intézett a lengyel lakossághoz, valamint a lengyel hadsereg tisztikarához. Ezekben a beszédekben érzékeltette, hogy a szovjet csapatok lengyelországi állomásoztatásának teljes körű támogatásán kívül másról nem lehet szó, és ismételten hitet tett amellett, hogy megingathatatlan híve a Szovjetunióhoz kötődő erős szövetségnek és a Varsói Szerződésnek.⁴³ Nincs semmi bizonyíték arra, hogy a Politikai Bizottság véleménye megoszlott volna a fenti kérdésekben.

Az Elnökség következő kibővített ülését október 24-én tartotta. Itt a kínaiak is jelen voltak. Ezenközben a Kremlbe érkező jelentések egységesen azt állították, hogy Gomulka hangoztatja, hogy mindenki tudja, Rokosszovszkij saját 1949–1956 közötti magatartásának köszönheti, hogy elvesztegette a belé vetett bizalmat. Október 24-én a varsói nagygyűlésen több százezres tömeg gyűlt össze, hogy támogassa az új pártvezetést és bírálja Rokosszovszkijt. A gyűlés után egybe-hívott PB-ülésen az alábbi határozatokat hozták: döntöttek arról, hogy Rokosszovszkij elmozdítása a nemzetvédelmi miniszteri székéből prioritást fog élvezni a szovjet–lengyel tárgyalásokon, felszólították Rokosszovszkijt, hogy menjen szabadságra és átmenetileg Bordzilowskit nevezték ki a helyére. Elrendelték továbbá, hogy a megyei pártbizottságok a helyi munkássággal erősítsék meg a rendőrséget és biztosítsák a nyugalmat. A szovjetek ugyanaznap találkoztak a több más vezetőivel. Hruscsov elmagyarázta a szovjet álláspontot, de elismerte: „Lengyelország mostani politikája megoldást fog találni a jelenlegi kellemetlen helyzetre [...] nagyon könnyű lenne most ürügyet találni a fegyveres összecsapásra, de nagyon nehéz lenne megtalálni annak a módját, hogy hogyan zárjuk le az így keletkező viszályt.”⁴⁴

A lengyel Politikai Bizottság nem ült össze október 25-én. A Titkárság mégis hajlandó volt számos pártküldöttséggel megvitatni a PB álláspontját és felosztani a teendőket. Gomulka kapta a kádercserék feletti felügyelet jogát. Nagyon kevés kivételtől eltekintve a káder- és nomenklátúrapolitikát a jövőben kizárólag a lengyelek intézték. Az új főtitkár Roman Zambrowskinak adta át a nomenklátúra-rendszer igazgatását, de fegyelmi döntéseket maga Gomulka hozhatott csak, aki a párt Központi Ellenőrző Bizottságát is vezette.⁴⁵

Az Elnökség következő, október 26-i kibővített üléséről a Malin-feljegyzésekben Lengyelországgal kapcsolatban csak az áll: „Rokosszovszkij kérdése – kulcskérdés.” Liu Sao-csi és mások: „Gomulka elveti a sulykot.”⁴⁶ A lengyelek Hruscsovnak engedték át a döntést Rokosszovszkij ügyében. Gomulka azzal volt elfoglalva, hogy saját belpolitikai pozícióit erősítse meg. Egy tapasztalt pártvezető arroganciáját mutatta. Nem valószínű, hogy a kínaiaknak érdemleges véleményük lett volna arról, hogy melyik lengyel kommunista a legfelkészültebb Lengyelország vezetésére. A kínaiak nem ismerték Gomulkát és nem támogatták őt, de arra sem volt okuk, hogy ellenezzék. A Rokosszovszkij-ügy káderekérdés volt és nem ideológiai dilemma. A kínaiak ezért semleges álláspontra helyezkedtek. Peking tulajdonképpen nem kifogásolta a lengyelek követeléseit. Alapjában véve a magyar párt válsága ekkorra már háttérbe szorította a lengyel eseményeket. Rokosszovszkij elmozdítása viszonylag alacsony ár volt a lengyelországi békéért. A lengyel

⁴¹ Hruscsov levelének szövege vö. Gluchowski: I. m. 45–46. p.

⁴² AAN, 1672.

⁴³ *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February–November 1956.* Szerk. Paul E. Zinner. New York, Columbia University Press, 1956.

⁴⁴ Kramer: I. m. 54. p.

⁴⁵ AAN, 1674.

⁴⁶ TSKhSD, f. 3. op. 12. d. 1005. fol. 53.

Politikai Bizottság még egy lépést tett, hogy a Kreml döntését a maga javára billentse. Október 26-i ülésén megalakította a Központi Katonai Csoportot, amelyet megbíztak a lengyel hadseregben végrehajtandó változtatások felügyeletével. A csoport elnökének Gomulka nevezte ki, helyettesül Spychalskit kapta, és Bordzilowskit is beválasztották a csoport tagjai közé.⁴⁷

Október 27-én Stanislaw Koryluk, a pekingi lengyel nagykövet, terjedelmes táviratot küldött Varsóba. Azt írta: „hajnali kettőkor a Kínai Kommunista Párt vezetése elé hívtak. A Mao Ce-tunggal, Csou En-lajjal, Csen Csiennel és Csang Ven-tiennel folytatott megbeszélés három órát tartott [...] október 23-án egy kínai delegáció utazott Moszkvába Liu Sao-csi, Teng Hsziao-ping, Vang Csin-sen és Hu Csiao-mu részvételével. A tárgyalások meggyőzték Hruscsovot a lengyel változások helyességéről és arról, hogy támogatni kell a lengyel pártot és annak vezetését [...] Az Elnökség fenntartásai ellenére az önálló lengyel lépéseket nem lehet megkérdőjelezni. A Szovjetunió olyan módszerekhez és magatartási formákhoz szokott, amiktől a szocialista tábor kapcsolatrendszerét meg kell szabadítani.” Koryluk azt is hozzátette, hogy „Mao a Szovjetunió továbbra is érezhető »nagyhatalmi sovinizmusát« emlegette”. A távirat a kínaiak kérdésével zárul: „Helyes-e kivonni a szovjet csapatokat [Lengyelországból] most, amikor az a Varsói Szerződés Szervezetét hátrányosan befolyásolhatja[?]”⁴⁸

Gomulka október 27-i beszédében tájékoztatta a magas rangú tiszteket arról, hogy Spychalski és Bordzilowski tábornokok együttesen kapták a felhatalmazást a tisztikart érintő személyi kérdésekben való döntésre. „A várható személyi döntések ezért nem egy személy döntései lesznek tehát. Kollektív döntések lesznek és az elvtársaknak tudniuk kell ezt.”⁴⁹ Amikor Gomulka a hozzávetőlegesen 300 fős válogatott tiszti csoporttal találkozott, a szovjet csapatmozgásokkal kapcsolatban került az olyan megállapítások, amelyek a Kreml ellenére lettek volna. Szokásától eltérően még a szovjet lépés mögötti indítékokat is védelmébe vette, bár a végrehajtás módjával nem értett egyet. Bírált a szovjet nagykövetséget és annak rossz tanácsait. Gomulka arról is beszámolt, hogy amikor a lengyelek elmagyarázták a csapatmozgások nemkívánatos belpolitikai következményeit, és megértették, hogy a lengyel párt nem tudja vállalni a felelősséget azért, ami történni fog, Rokosszovszkij szólt Konyevnek, hogy „állítsák le a gyakorlatot”. Gomulka érvként hozta fel még azt is, hogy a németek „állandóan ürügyeket, eszközöket és alkalmat keresnek a határmódosításra”. „Nyugati határaink biztonságát a Lengyelország és a Szovjetunió” közötti „jószomszédi barátság garantálja” – magyarázta. Gomulka Rokosszovszkijt is megvédte. Nem tudott ellenállni annak, hogy alkalmanként szóba ne hozza Rokosszovszkij tévedését, de indítékait soha nem kérdőjelezte meg. Azt akarta, hogy Hruscsov határozzon Rokosszovszkij sorsáról: „Rokosszovszkij elvtárs ügyét nem teljesen egyedül döntöttük el. És végül is nem dönthetjük el magunk. Ezt be kell látnunk.”⁵⁰

A következő napon, október 28-án, Hruscsov beszámolt az ügyről az Elnökség ülésén: „Rokosszovszkijről illetően megmondtam Gomulkának, hogy ez a maguk (a lengyelek) dolga.”⁵¹ A lengyel Október ezzel lezárult. A lengyel PB is ülésezett aznap. Megbízták Rapacki külügyminisztert „a kínai elvtársak táviratára küldendő válasz elkészítésével. A válasznak meg kell köszönnie, hogy támogatták a Gomulka elvtárs által megfogalmazott álláspontot és a 8. plénum határozatait, tájékoztatni kell a kínaiakat arról, hogy a lengyelek nem követelik a szovjet csapatok kivonását, meg kell hívni a kínai elvtársakat Lengyelországba azok után, hogy a szovjet elvtársakkal tárgyaltunk.” Másodszor, „a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának felhívását el kell küldeni a magyar néphez”. Harmadszor pedig, „egy sajtó- és rádióközleményt” hoztak nyilvánosságra „Rokosszovszkij elvtárs szabadságáról és Bordzilowski elvtárs ideiglenes kinevezéséről”.⁵² A lengyel sajtó október 30-ig nem jelentette be Rokosszovszkij szabadságolását. November 1-jére a magyar válság teljes mértékben háttérbe szorította a lengyelországi eseményeket.

⁴⁷ AAN, 1674.

⁴⁸ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, depesze, w. 48, t. 612.

⁴⁹ CAW 914/5.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ TSKhSD, f. 3. op. 12. d. 1006. fol. 6–7.

⁵² AAN, 1674.

November 10-én a Politikai Bizottság elfogadta Rokosszovszkij lemondási szándékát. Elhatározták azt is, hogy a kormány, a párt és az Államtanács nevében megköszönik egy levélben Rokosszovszkij elvtársnak „áldozatos munkáját”.⁵³ A Politikai Bizottság nyugdíjjal is kárpótolta Rokosszovszkijt. Ugyanezt kínálták a lengyel hadseregben szolgáló rangidős szovjet tábornokoknak is. A Belwederben a hazatérő szovjet tisztek tiszteletére rendezett ünnepségen november 13-án Zawadzki államelnök a szovjet tábornokok legtovábbjének a Lengyel Népköztársaság legmagasabb katonai kitüntetését adta át lengyelországi katonai szolgálatukért.⁵⁴ Cyrankiewicz miniszterelnök hivatalos fogadáson látta vendégül őket.⁵⁵ Biztos, ami biztos, Rokosszovszkij elhagyta Lengyelországot november 14-én. A szovjet és lengyel sajtó november 15-én jelentette be Rokosszovszkij visszatérését a Szovjetunióba, és öt nappal később tájékoztatott arról, hogy a Szovjetunió védelmi miniszterhelyettesévé nevezték ki. Rokosszovszkij nem éjszakai betörő módjára távozott Lengyelországból, Hruscsov rendelte vissza. Ha hazatértekor szégyenben maradt, ezt azért érezte, mert pontosan tudta, hogy a lengyel közvélemény szemében ő elárulta a lengyel ügyet, sőt még a lengyel „szocializmus”-t is. Lengyelországot a távozó parancsnokoknak kijáró szokásos ünnepség nélkül kellett elhagynia, mivel a lengyel tisztikar, melyet Rokosszovszkij válogatott össze, képzett és ellenőrzött, sohasem heverte volna ki a tiszteletére adott parádé szégyenét. Witaszewski meg is említi visszaemlékezéseiben, hogy Rokosszovszkij neheztelt is korábbi kollégáira.⁵⁶

A lengyel párt 1956 októberében nagy erőpróbát állt ki. Meggyőzte Hruscsovot arról, hogy Gomulka irányítása alatt is meg lehet őrizni az egységet, és Gomulka közvetlen szovjet beleszólás nélkül is tudja irányítani az országot, még politikai nyomás, vagy éppen a nagymértékű szovjet erőfitogtatás mellett is. Molotov tömören így foglalta össze, ami történt: „Gomulka üdvözölt minket. Kényelmesen elszállásolt és mindennel ellátott, amit csak akartunk, de nem engedett minket a [8.] plénum közelébe.”⁵⁷ Gomulka határozottsága, amivel vezető szerepét biztosítani akarta az orosz nagyhatalmi sovinizmus nélkül, végül is tiszteletet keltett irányában a Kremlben. Hruscsov fia, Szergej, így emlékezett vissza az apja és Gomulka közötti személyes kapcsolatra: „[1964] júliusának végén a baráti Lengyelország a népköztársaság megalapításának 20. évfordulóját ünnepelte. Gomulka többször telefonált Apának és kérte, hogy vegyen részt az ünnepségeken. Különleges jelentőséget tulajdonított Hruscsov látogatásának. Apa pedig képtelen volt elintmondani régi barátja, Wladyslaw hívásának.”⁵⁸

(Ford.: Somlai Katalin)

⁵³ AAN,1674.

⁵⁴ Nalepa: I. m. 111–112. p.

⁵⁵ *Trybuna Ludu*, 1956. november 15.

⁵⁶ Wojskowy Instytut Historyczny, *Materiały i Dokumenty*: IV/102/43, 65. p.: Witaszewski: *Trudna droga zycia. Wspomnienia* (Nehéz életút. Visszaemlékezések). Varsó, 1989.

⁵⁷ *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev*. Szerk. Albert Cesis. Chicago, Ivan R. Dec, 1993. 80. p.

⁵⁸ Sergei Khrushchev: *Khrushchev on Khrushchev. An Inside Account of the Man and His Era*. Szerk. és ford. William Taubman. Boston, Little, Brown and Co., 1990. 77. p.

Tischler János

A LENGYEL OKTÓBER ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM KÖLCSONHATÁSA

Közismert, hogy az 1956. október 23-i budapesti felvonulás a lengyel Október melletti szolidaritási tüntetesként indult – a magyar sajtó épp aznap tette közzé Władysław Gomułka, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága frissen megválasztott, új első titkárának a párt 8. plénumán elmondott híres beszédét –, s ezt jelképezte – mint helyszín – a Petőfi- és a Bem-szobor, illetve a sajátos jelszó, amely tömören fejezte ki a magyarok követelését: „Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!”¹ Varsóban a két esemény közötti összekapcsolódásra másnap, 24-én került sor azon a többszázazres nagygyűlésen a varsói Tudomány és Kultúra Palotája előtti téren, amely az 1956. októberi lengyelországi változások igazi csúcspontját jelentette. Egyrészt néhány egyetemista csoport, az előző napi budapesti tüntetésekről értesülve, a térre magyar zászlóval vonult fel, amely az összegyűlteket körében nagy tetszést váltott ki, Gomułkából viszont határozott elégedetlenséget.² Másrészt a gyűlés végeztével több mint 2000 ember – akikhez útközben még néhány ezren csatlakoztak – ment át a LEMP KB épülete elé, majd „a tüntetés résztvevői a Magyar Nagykövetség elé vonultak, hogy kifejezzék szolidaritásukat a magyar nemzettel”. Végül a tüntető csoportok egyike Varsó belvárosában „rövid gyűlést tartott Varsó–Budapest–Belgrád jelszóval”.³

A kölcsönhatásokat tekintve van egy harmadik helyszín is, ahol a két országban zajló események egy ideig párhuzamosan szerepeltek a napirenden: ez pedig Moszkva. Ismeretes, hogy 1956. október 24-re eredetileg azért hívták a szovjet fővárosba a testvérpártok képviselőit, hogy Hruscsov – aki vonakodva egyezett bele a szovjet csapatok október 23-i bevetésébe Budapesten, mert még nem zárta ki véglegesen az esetleges lengyelországi szovjet fegyveres beavatkozás lehetőségét – tájékoztatást adjon néhány nappal korábban Varsóban folytatott tárgyalásairól, de az ülés napirendjén már a lengyel és a magyar helyzet szerepelt.⁴ Hruscsov számára éppen a

¹ A fenti jelszó is azt hangsúlyozza, hogy nem más országok példájának szolgai másolásáról van szó, hanem minden nemzetnek a saját útját kell járnia. Ugyancsak húzta alá Nagy Imre is az olasz *Giornale D'Italia* tudósítójának október 31-én adott interjújában, amelyben a magyar miniszterelnök nyugati típusú demokráciát jelölt meg Magyarországra számára, amely nem hasonlítana sem a titóizmushoz, sem a Gomułka-féle irányvonalhoz, hanem a „sajátos magyar úton” kíván haladni. Lásd Polska Agencja Prasowa, Biblioteka PAP, Biuletyn Specjalne 1–15. XI. 1956 r. Biuletyn Specjalny nr. 3473, Warszawa, dnia 2 listopada 1956 r., (Dział:) Materiały i dokumenty, s. 3–4.

² Oral History Archívum (a továbbiakban: OHA), 572. sz. Interjú Emanuel Planerrel, a Lengyel Rádió Tájékoztató Osztálya egykori vezetőjével, készítette Tischler János, 1993.

³ *Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai*. Összeállította, fordította és a bevezető tanulmányt írta Tischler János. Budapest, 1956-os Intézet–Windsor Kiadó, 1996, 203–204. p., III/5./157. számú dokumentum (a továbbiakban: *Az 1956-os magyar forradalom...*).

⁴ Az 1956. október 24-i moszkvai értekezlet. Közli: Hajdu Tibor. In *Évkönyv I. 1992*. Budapest, 1956-os Intézet, 1992, 149–156. p.

magyar forradalom tette világossá, hogy mennyi kellemetlen következménytől mentesítette a Szovjetuniót a lengyel kérdés politikai megoldása.

*

Az 1956. októberi lengyelországi válság megoldásaként megválasztott régi-új LEMP-vezetés – és személyesen Gomulka – megkülönböztetett figyelemmel követte a magyar eseményeket, és minden forrást megragadott a minél pontosabb és hitelesebb tájékozódás érdekében.⁵ A Budapestről érkező hírek mellett a még erőtlen lengyel pártvezetésre szintén nyomást gyakorolt a honi közvélemény, amely a magyar forradalomban teljes azonosságot vélte felfedezni a „lengyel forradalommal”, és ekkor már tömeges véradással segítette a „magyar testvéreket”. Egyúttal a kétségtelen változások útjára lépett Lengyelország vezetői támaszt, szövetségest kerestek a szovjet többi országa között, ahol akkor még a „sztálinista vonal” volt a meghatározó. Ezt a szövetségest Magyarországon vélték felfedezni. Emellett a magyar forradalom megosztotta a két ország között az addig csak a lengyelekre nehezedő, Moszkvából érkező erőteljes politikai és részben katonai nyomást. Ez előnyös volt a lengyelekre nézve, hiszen így könnyebben véghez lehetett vinni az elodázhatatlan változásokat, például Rokosszovszkij szovjet marsall, lengyel nemzetvédelmi miniszter leváltását, a szovjet tisztek és katonai tanácsadók hazaküldését.⁶

A LEMP Politikai Bizottsága október 28-i ülésén határozta el, hogy a párt Központi Bizottsága nevében felhívást intéz a magyar nemzethez.⁷ Erre annál is inkább szükség volt, mert az október 23-át követő napokban a lengyel vezetés hallgatott, hiszen az egymásnak is gyakran ellentmondó hírek özönében maga sem tudta pontosan, mi is történik valójában Budapesten. Ugyanakkor tovább már nem lehetett hallgatni, főként úgy nem, hogy a *Trybuna Ludu*, a LEMP KB központi orgánuma és az ennek megfelelő különböző vajdasági pártlapok – a megfelelő szervek engedélyével vagy az ekkor tökéletesen talaját veszített cenzúra tehetetlenségét kihasználva – vezércikkekben üdvözölték a magyar felkelést és tettek hitet mellette. Egy ilyen felhívás a „támaszkeresés” mellett – ráadásul a lengyel vezetés valóban sok azonosságot látott a lengyel és a magyar változások között – jótékony hatást gyakorolhatott a magyar forradalom és ezáltal közvetve a lengyelországi helyzet konszolidációjára. Adam Willman budapesti lengyel nagykövet október 28-án Varsóból azt az utasítást kapta, hogy azonnal fordítsa le magyarra a felhívást, mert a másnapi magyar újságokban ennek meg kell jelennie.⁸ Ez meg is történt, majd a lengyel eredetit és a magyar szöveget átadta Kádár Jánosnak és Nagy Imrének, akik arra kérték Willmant, tolmácsolja a lengyel testvérpárt vezetőinek „forró köszönetüket” az irántuk tanúsított nagy együttérzésért és segítségért.⁹ Nekik a lengyel támaszra volt szükségük. 29-én valóban az összes lengyel napilap és a *Szabad Nép* egymással szinkronban tette közzé a LEMP KB felhívását a magyar nemzethez, amelyet Gomulka és József Cyrankiewicz miniszterelnök (mindketten a PB tagjai) írtak alá. Ebben először kifejezték a vérontás és a Budapestet ért súlyos pusztítás miatti fájdalmukat, majd felszólították a magyarokat a „testvérgyilkos harc” mielőbbi beszüntetésére. Ezután az üzenet így folytatódik: „Ismerjük a magyar nemzeti kormány programját, a szocialista demokrá-

⁵ Lásd a 2. jegyzetet.

⁶ Az 1956. október 23-tól kezdődően naponta-kétnaponta megtartott szovjet pártelnökségi üléseken szinte kizárólag a magyarországi események szerepeltek a napirenden, a „lengyel kérdés” viszont annyiban maradt még aktuális, hogy a Liu Sao-csi vezetésével Moszkvába érkezett kínai pártküldöttség, amely részt vett a szovjet pártelnökség október 24-i és 26-i ülésein, többek között eleinte megkísérelte rábírní a szovjeteket, hogy ne engedjék Rokosszovszkij varsói menesztését. A Kreml végül is beletörődött abba, hogy a Lengyelországban rendkívül népszerűtlen – és Gomulkáék számára elfogadhatatlan – Rokosszovszkij leváltás és visszaküldjék a Szovjetunióba. Hruscsov a szovjet pártelnökség október 30-i ülésén ezzel kapcsolatban kijelentette: „Rokosszovszkijra vonatkozólag megmondtam Gomulkának, hogy ez a maguk (a lengyelek) dolga.” Lásd *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerkesztette Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 30–34., 51–52. p. (a továbbiakban: *Döntés a Kremlben, 1956...*).

⁷ *Az 1956-os magyar forradalom...*, 152. p., II/1./133. számú dokumentum.

⁸ OHA, 571. sz. Interjú Adam Willman egykori budapesti lengyel nagykövettel, készítette Tischler János, 1991.

⁹ *Az 1956-os magyar forradalom...*, 45. p., I/1./18. számú dokumentum.

ciának, a jólét növekedésének, a munkástanácsok megalakításának, a szovjet csapatok Magyarországról való kivonásának és a lenini egyenjogúsági elvek alapjára helyezett szovjet–magyar barátságnak a programját. Távol áll tőlünk, hogy beavatkozzunk belső ügyeitekbe. Úgy véljük azonban, hogy ez a program megfelel a magyar nép, az egész békétábor érdekeinek. (...) Úgy gondoljuk, hogy a magyar nemzeti kormány programját csak azok vethetik el, akik Magyarországot le akarják téríteni a szocializmus útjáról. (...) Ti is, mi is ugyanazon az oldalon állunk – a szabadság és a szocializmus oldalán. (...) Legyen úrrá a béke Magyarországon, a béke és a nép egysége, amely annyira szükséges számotokra, hogy megvalósíthassátok a demokratizálás, a haladás és a szocializmus széles körű programját, amelyet nemzeti kormányok kifizűzött.”¹⁰

Különösen szembetűnő ellentmondást tartalmaz az a mondat, amelyben a lengyel vezetés helyesli a szovjet csapatok kivonását Magyarország területéről, ugyanis Lengyelország vonatkozásában ezt elképzelhetetlennek tartotta. Az ezt követelő egyre erőteljesebb megnyilvánulásokra október végén Gomulka még csak azt válaszolhatta, hogy Magyarország geopolitikai helyzete teljesen eltér Lengyelországtól, és akik ezt követelik, azok a belső és a külső reakció kezére játszanak, amely ugrásra készen áll, hogy a helyzetet a maga javára használja ki.¹¹ Szükség volt még néhány napra és néhány nagy jelentőségű eseményre ahhoz, hogy Gomulka megtalálja az ideillő és később hosszú éveken át használt formulát a „lengyel államérdekről”.

Szintén október 28-án Gomulka megbízásából a közvetlen tájékozódás és helyzettüfelmérés céljából kétfős küldöttség indult Varsóból Budapestre. Ezenkívül feladatként szabták meg számukra azt is, hogy a lengyel pártvezetés érdekeinek megfelelően igyekezzenek lehetőség szerint elejét venni a magyar forradalom további jobbrtolódásának, kíséreljék meg rábírti Nagy Imrét és Kádárt a változások adott szinten történő lezárására. Emellett ez a látogatás jó alkalom volt arra, hogy támogatásukról biztosítsák az új magyar vezetést, és egyértelműen elítéljék, hogy a „közrend helyreállítása céljából” Gerő Ernő segítségül hívta a szovjet csapatokat. Az említett küldöttséget Marian Naszkowski külügyminiszter-helyettes és Artur Starewicz, a KB póttagja, majd nem sokkal később a KB mellett működő Sajtóiroda vezetője alkotta. Még aznap megbeszélést folytattak a magyar vezetés tagjaival, főként Nagy Imrével és Kádár Jánossal. A találkozásról a lengyel fél többoldalas rejtjelezett jelentést küldött egyenesen Gomulkának és Adam Rapacki külügyminiszternek (aki egyben a PB tagja). Ez a titkos távirat a magyar beszélgetőpartnerek által adott, az előző napok történéseit és a kibontakozás lehetőségét megfogalmazó objektív helyzetleírást tartalmazta. A lengyel küldöttség szerint „a pártvezetésből senki sem tudott említeni nekünk egyetlen reakciós központot sem, sőt a mozgalom kifejezetten antikommunista és antiszocialista jellegéről tanúskodó tényeket sem a fővárosban”, ugyanakkor a magyar vezetők egyetértettek abban, „hogy a harc elhúzódásának minden napja, minden órája elkerülhetetlenül a reakciós és antikommunista söpredéket helyezi a felkelő mozgalom élére”¹². A Budapestten látottak alapján a tágabb lengyel vezetés két tagja személyesen is szembesülhetett azzal, hogy a 8. plénum időszakában fellépő krízis vértelen megoldása milyen katasztrófától mentette meg országot és pártjukat, hiszen ők is tisztában voltak azzal, hogy a szovjet csapatok varsói bevonulása esetén – a mindennemű konfrontációt elkerülni kívánó józan megfontolások ellenére is – Lengyelországban egy elemi erejű felkelés tört volna ki, amelyen a LEMP képtelen lett volna úrrá lenni, csakúgy, mint ez Magyarországon is történt.¹³ Csakhogy egy esetleges fegyveres harc lengyel földön nagyságrendekkel nagyobb arányokat öltött volna, felszakítva a háború ütötte és épphogy behegedt sebeket. Éppen ezért Gomulka és a vezetés más tagjai is gyakran hangot adtak a lengyelek politikai higgadsága láttán érzett elégedettségüknek.

Október 29-én Starewicz és Naszkowski a szovjet nagykövetségen találkozott az éppen Budapestten tartózkodó Mikojannal és Szuszlovval, akik szándékaikról nem tudtak vagy nem akartak

¹⁰ 1956 sajtója. Budapest, Tudósítások Kiadó, 1989. A LEMP KB felhívása a magyar nemzethez. *Szabad Nép*, 1956. október 29.

¹¹ Archiwum Akt Nowych (a továbbiakban: AAN, Újkori Iratok Levéltára), KC PZPR, 237/V-840. Przemówienia Władysława Gomułki, 20. 10–23. 11. 1956, s. 47–48.

¹² *Az 1956-os magyar forradalom...*, 45–47. p., 1/1./19. számú dokumentum.

¹³ Tischler János: Lengyel szemmel 1956-ról (a továbbiakban: Lengyel szemmel...). Interjú Artur Starewiczcsal, a LEMP KB Sajtóirodájának egykori vezetőjével. *Múltunk*, 1992, 2–3. sz. 277–278. p.

egyértelműen nyilatkozni, annyit mondtak csak, hogy minden attól függ, vajon a Nagy Imre-kormánynak sikerül-e ellenőrzése alá vonnia az eseményeket.¹⁴ A két küldött október 30-án tért vissza Varsóba, és a PB ülésén még aznap beszámoltak magyarországi tapasztalataikról,¹⁵ ami viszont legalább ennyire lényeges, az az, hogy fontosnak tartották tájékoztatni a lengyel közvéleményt is, s ezért Starewicz röviddel visszaérkezése után a Lengyel Rádió riporterének felelt arra a kérdésre, hogy mit látott Magyarországon. Válaszában annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a szovjet csapatok budapesti kivonulása után megkezdődhet a Nagy Imre-kormány programjának megvalósítása.¹⁶

1956. november 1-jén délelőtt a szovjet–lengyel határ mentén fekvő Bresztben Hruscsov, Malenkov és Molotov találkozott a Gomulka vezette háromfős lengyel küldöttséggel. A szovjet fél tájékoztatta őket a küszöbönálló magyarországi intervencióról – amelyről a végleges döntést október 31-én hozták meg Moszkvában¹⁷ –, s bár a lengyelek „különvéleményüket” hangoztatták, hiszen azt fenntartások nélkül nem fogadhatták el, hogy az ilyen jellegű válságokat – mint a magyar vagy tizenkét nappal korábban a lengyel kérdést – egy idegen hatalom egyszerűen saját fegyveres erejével intézze el, ellenben azzal ők is egyetértettek, hogy Magyarországon komolyan fennáll az ellenforradalom veszélye.¹⁸ Mégis a beavatkozás erőtlen ellenérveként megemlégték azt, hogy Magyarországon a szovjeteknek hosszan tartó partizánháborúval kell számolniuk.¹⁹ Mindazonáltal a szovjet döntést – más egyebet nem tehetvén – ők is tudomásul vették, ugyanakkor a LEMP PB fontosnak tartotta, hogy „különvéleményét” ez ügyben nyilvánosságra is hozza. Egyidejűleg a breszti szovjet közlés egyedülálló adut adott Gomulka kezébe, mert ettől fogva politikai meggyőződését taktikázás nélkül egyértelművé tehetette a „lengyel államérdekre” hivatkozva, amely a szovjet csapatok jelenlétét, az ország Varsói Szerződés-beli tagságát és az 1945-ben alapjaiban átrajzolt lengyel határok megváltoztathatatlanságát foglalta magában. Gomulka azzal zsarolta a lengyel társadalmat, hogy a „lengyel államérdek” figyelmen kívül hagyása vagy megsértése Magyarország tragikus sorsára juttatja Lengyelországot is, ezért az egyetlen helyes megoldás az, ha ilyen vészterhes külpolitikai helyzetben a nép felsorakozik a LEMP mögött.

A „lengyel államérdek” illetén nyílt megfogalmazása először a LEMP KB november 1-jén kelt, a lengyel nemzethez intézett felhívásában kapott helyet, és szintén ebben a felhívásban található meg a lengyelek aznap délelőtt Bresztben Hruscsovnak kifejtett „különvéleménye” is. A breszti találkozó fontosságát mutatja, hogy néhány órával később jórészt csak azért ült össze a LEMP PB összes tagja – a „breszti hármakkal” kiegészülve –, hogy megvitassa Magyarországgal kapcsolatos új fejleményeket. Áttekintették a „magyar politikai helyzetet, a szovjet csapatok magyarországi bevonulásának ügyét”, és a „PB elítélőleg foglalt állást a Szovjetunió magyarországi fegyveres intervenciója ügyében”. A napirendhez kapcsolódó határozatban az áll, hogy egy

¹⁴ Lengyel szemmel..., 278–279. p.

¹⁵ *Az 1956-os magyar forradalom...*, 153. p., II/1./134. számú dokumentum.

¹⁶ Archiwum Polskiego Radia i Telewizji [A Lengyel Rádió és Televízió Archívuma], Polityczne Nagrania Archiwalne, 4351/3, Muzyka i Aktualności, 30. 10. 1956.

¹⁷ *Döntés a Kremlben, 1956...*, 62–65. p.; valamint A „Jelcin-dosszié”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Szerk. Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Budapest, Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1993. 70–73. p., II/12. számú dokumentum.

¹⁸ A szovjet küldöttség Bresztből telefonüzenetet küldött Moszkvába a találkozóról, amely szerint „nem alakult ki teljes egyetértés”: a lengyeleknek az a véleménye, hogy ez magyar belügy, s nem szabad beavatkozni, ugyanakkor a reakció szerintük is valóban felütötte a fejét Magyarországon. Ehhez a lengyel fél még hozzátette, hogy az esetleges szabad választások során a magyar kommunista párt 8–10 százalékot kapna, s Magyarországon „fel kell fegyverezni a munkásokat, hadd tartsák meg a fegyvert”. *Döntés a Kremlben, 1956...*, 66. p. Hruscsov visszacmlékezőcseiben a következőket írja ugyanerről a találkozóról: „Előadtuk szempontjainkat Gomulkának és Cyrankiewicznek. Csendben végighallgattak. Feltettük a kérdést: »Mit tegyünk?« Gomulka úgy foglalt állást, hogy bár a helyzet nagyon súlyos, mégsem kell fegyveres erőt alkalmazni. (...) »Tegyük fel, hogy nem vonják ki a csapatokat és nem is avatkoznak be. Hadd leplezze le magát a kormány, amely ellenforradalmi álláspontot foglalt el. Akkor majd maga a magyar munkáskormány dönti meg.« »És ehhez mennyi idő szükséges?« Így aztán nem is jutottunk egyetértésre.” Memuári Nyikiti Szergejevicsa Hruscsova. *Voproszi Isztorii*, 1994. 5. sz. 76. p.

¹⁹ *Az 1956-os magyar forradalom...*, 175–179. p., II/9./145. számú dokumentum.

a nemzethez intézett felhívásban közzé kell tenni a párt álláspontját, miszerint „Magyarországon a néphatalom és a szocializmus vívmányainak védelmét és fenntartását a magyar népnek, nem pedig külső intervenciónak kell megoldania”.²⁰

A felhívás – amelynek másik célja az volt, hogy „hideg vizet öntsenek a túlságosan felforrósodott lengyel fejekre”²¹ – megfogalmazására szerkesztőbizottságot hoztak létre Jerzy Morawski PB-tag irányításával, s a szöveg – Gomulka jóváhagyása után – másnap meg is jelent a lengyel újságokban. A felhívás Magyarországra vonatkozó szakasza elítélte az MDP korábbi vezetését, amely szembeszállt a munkásosztály és a nemzet többségének akaratával, és demokratizálás helyett a szovjet csapatokat hívta segítségül. A folytatásban a LEMP KB hangsúlyozta az egyre növekvő reakciós és ellenforradalmi veszélyt, rámutatott a magyarországi helyzet kaotikus volta-ra, a „reakciós bandák” önbíráskodására és a kommunisták bestiális legyilkolására. A Magyarországot a katasztrófa felé sodró reakciós erőket Lengyelország nevében a LEMP KB határozottan elítélte, kifejezve egyúttal azon reményét, hogy a magyar munkásosztály és a dolgozó tömegek képesek egyesülni, és ezáltal a „reakciós merényletet” elhárítani. Ezután kapott helyet a felhívásban a PB-ülésem megfogalmazott határozat az idegen beavatkozás helytelenségéről, majd ezt követte, hogy a szovjet hadsereg a potsdami egyezmény alapján, NDK-ban lévő csapataik utánpótlási vonalait biztosítandó állomásokig lengyel területen. Így kivonásuk Lengyelországból addig elképzelhetetlen, míg Németországgal a békeszerződés meg nem köttetik, vagy amíg mind a négy nagyhatalom egyidejűleg ki nem vonja csapatait német földről. Az utánpótlási vonalak biztosításán kívül a szovjet csapatok másik fontos feladatukra éppen az, hogy lengyelországi jelenlétükkel védjék az ország nyugati határait a német revíziós étvággyal szemben, de az itt-tartózkodásuk feltételeit és körülményeit a megfelelő jogi formák szabályozzák majd, amelyekről a lengyel vezetés megállapodást fog kötni a szovjet kormánnyal. Végezetül a párt leszögezte: a nemzetközi viszonyok ismeretében kivonásuk követelése ellentétes a legalapvetőbb lengyel államérdekkel, valamint a jelen időszak nem a tüntetéseket és a gyűléseket, hanem a nyugalmat, a fegyelmet és a felelősségtudatot követeli meg, „ez a pillanat legfontosabb parancsa”.²²

A szovjet fegyveres beavatkozásra mutató összes jel ellenére, a Lengyel Külügyminisztérium Naszkowski aláírásával azt az utasítást intézte november 2-án Willman nagykövethoz, hogy Nagy Imre novemberi 1-jei segítségnyújtási kérésére válaszolja azt, miszerint a lengyel vezetés reményei szerint segítséget jelent számára a LEMP KB-nak a lengyel nemzethez írott felhívásában megfogalmazott azon hivatalos álláspont – erről, mint láttuk, a PB november 1-jén este döntött –, amely leszögezi, hogy „Magyarországon a néphatalom és a szocializmus fenntartását csak a nemzet belső erői oldhatják meg, nem pedig a külső intervenció”.²³

November 2-án este rejtjelezett távirat érkezett Willmantól Rapacki külügyminiszternek címezve, amelyben a magyar kormány azt kérte a lengyel kormánytól, egyezzen bele, „hogy Varsó legyen a színhelye a Magyarország és a Szovjetunió kormányküldöttségei közötti tárgyalásoknak, melyek témája a két fél közti kapcsolatok rendezése, ezen belül is a szovjet csapatok magyarországi állomásozásának kérdése”.²⁴ Nyilvánvaló volt, hogy a „szovjet csapatok magyarországi állomásozásának” megvitatása a szovjet hadsereg távozásának követelését jelentette magyar részről, egy olyan követelést, amelyet a lengyel vezetés Lengyelország vonatkozásában nem egészen egy nappal korábban újól és mindenki számára érthetően teljes egészében elvetett. Mégis, másfél órán belül megszületett és elindult a magyar fővárosba a válasz: ha mindkét félnek megfelel, a lengyel kormány beleegyezik, hogy a színhely Varsó legyen, sőt ha a tárgyalások időpontja ismertté válik, akkor erről a lengyel közvéleményt is tájékoztatni akarják.²⁵ A magyar kormány kérésének ily módon eleget téve a LEMP PB ismét kinyilvánította „breszti különvéleményt”.

²⁰ *Az 1956-os magyar forradalom...*, 153–154. p., II/1./135. számú dokumentum.

²¹ OHA, 473. sz. Interjú Jerzy Morawskival, a LEMP PB egykori tagjával, készítette Tischler János, 1991.

²² *Az 1956-os magyar forradalom...*, 159–161. p., II/4./140. számú dokumentum.

²³ Uo. 140. p., I/2./118. számú dokumentum.

²⁴ Uo. 55. p., I/1./31. számú dokumentum.

²⁵ Uo. 140. p., I/2./117. számú dokumentum.

November 3-ról 4-re virradó éjszaka érkezett az a távirat Willmantól Varsóba, amely a lengyel nagykövet Nagy Imrével november 3-án kora délután folytatott beszélgetését tartalmazza. A kilátástalannak tűnő helyzet ellenére a magyar miniszterelnök igyekezett minden aprócska lehetőséget megragadni a politikai helyzet normalizálására. Mivel azt feltételezte, hogy Mindszenty József hercegprímás „reakciós szellemben léphet fel”, azt kérte a lengyel kormánytól, érje el a hivatalát frissen visszavett Stefan Wyszyński bíborosnál, hogy a lengyel egyház feje „megfelelő befolyást gyakoroljon Mindszentyre a magyarországi feszültség csökkentése érdekében”.²⁶ A november 4-én bekövetkező fordulat, a „magyar tragédia” utolsó felvonása sok más elgondolással együtt tárgytalanná tette ezt a kérést is.

Gomulka maga is megengedhetetlennek tartotta Magyarország esetleges kiválását a közvetlen szovjet érdekszférából – saját jól felfogott érdeke is ezt diktálta neki –, de kezdetben nehéz volt helyeselnie a második szovjet beavatkozást, többek között azért is, mert Lengyelországnak két héttel korábban szintén szembe kellett néznie ugyanezzel a veszéllyel, ráadásul a LEMP KB a magyar nemzethez intézett október 28-i felhívásában egyértelműen elítélte a négy-öt nappal korábbi budapesti szovjet fegyveres fellépést. Így november 4-én Gomulka jórészt megelégedett annak hangoztatásával, hogy tudomásul kell venni a kész tényeket. A magyarországi „kész tényekből” következően a LEMP Politikai Bizottsága – amely csak a „magyar ügy” miatt ült össze – szintén aznap esti ülésén határozott úgy, hogy a lengyel ENSZ-képviselő a szovjet intervenciót elítélő amerikai határozat ellen foglaljon állást, ami meg is történt.²⁷ Amikor másnap megérkezett a hír, hogy Lengyelország az ENSZ-ben a szocialista tábor többi országával egyetemben szavazott, a LEMP KB épületében éppen a varsói napilapok főszerkesztőinek és a Lengyel Rádió szerkesztőinek gyűlése zajlott. Amikor ők értesültek Lengyelország ENSZ-nagykövetének magatartásáról, dühösek lettek, azt állították, hogy a lengyel közvélemény sohasem bocsátja meg Magyarországot illetően elárulását, és követelték az eljárás felülvizsgálatát. Úgy vélték, hogy az egyedüli dolog, ami megmentheti a lengyel vezetés és Gomulka presztízsét, az Rapacki külügy-miniszter azonnali lemondatása. Gomulka végighallgatta ezt és indulatosan így reagált: „Őnök azt várják tőlem, hogy kockára tegyem Lengyelország sorsát. Azt akarják, hogy lépjek fel Nagy Imre védelmében, én pedig azt sem tudom, kicsoda ő és mik a szándékai. Csak azt tudom, hogy kormányában gyakorlatilag már nem voltak kommunisták, a reakciós pártok kerültek túlsúlyba, a tömeg pedig a lámpavasakra húzta fel a kommunistákat. És annak a kormánynak a védelmében maguk azt akarják, hogy Lengyelországnak olyan sorsot készítsék elő, mint amilyenben most Magyarországnak van része. Ezt én sohasem fogom megtenni. Egyébként is, belegondoltak abba, mi történne itt Lengyelországban, ha Magyarországon győzedelmeskedtek volna az antikommunista pártok? Hiszen akkor a reakció torkon ragadna minket is (...), és előtne bennünket ez a hullám. Én ebbe nem megyek bele.”²⁸

A lengyelországi változások csúcspontjukat a LEMP KB 8. plénumának idején érték el, onnantól kezdve a még gyenge új pártvezetés igyekezett a helyzetet konszolidálni az országban, csilapítani a feszült légkört és stabilizálni saját pozícióit. A sok mindent átélt Gomulka teljesen tisztában volt ugyanis azzal, hogy a valóban tényleges – de mint később kiderült, ideiglenes – tömegtámogatás ellenére, amit akkor élvezett és ami egyedülálló volt a népi demokrácia országainak történetében, a Szovjetunió katonai jelenléte nélkül a lengyel kommunista párt egymaga nem képes egyeduralmát megőrizni. Ezt a katonai jelenlétet viszont kétoldalú – lengyel–szovjet – szerződésben, megfelelő jogi garanciákkal kívánta szabályozni, amit 1956 november közepén Moszkvában alá is írtak. Másrészt pedig az 1945-ben Potsdamban meghúzott új nyugati lengyel határok egyedüli garantálója ismételtelen csak a Szovjetunió volt, és minden hivatalos propaganda mellett, akkor még komoly fenyegetést jelenthetett Lengyelországra a kétségkívül létező német területi revizionizmus. Ezt a veszélyt, valamint a magyar forradalom vérbefojtását a LEMP KB első titkára saját rendszere konszolidációja érdekében 1956 őszén–telén ki is használta. Amit Gomulka képviselt, az az volt, hogy a keleti szomszéd nyújtotta „függetlenséget” maximálisan

²⁶ *Az 1956-os magyar forradalom...*, 57–58. p., I/1./34. számú dokumentum.

²⁷ Uo. 154. p., II/1./136. számú dokumentum.

²⁸ Andrzej Werblan: Czy los Imre Nagya przeczaił Gomulke? (Nagy Imre sorsa rémitette-e meg Gomulkát?) *Prawo i Życie*, nr 43, 1991.

meg kell tartani és ameddig lehet, tágitani; fel kell számolni a sztálini időszak maradványait, valamint a szocialista építésnek nemzeti jelleget kell kölcsönözni („a szocializmus lengyel útja”).

Gomulka a „magyar kérdésben” első ízben 1956. november 29-én lépett túl a „kész tények tudomásulvételén”, olyannyira, hogy különválasztotta a nyugati államok Egyiptom elleni fegyveres agresszióját a magyarországi szovjet beavatkozástól, kijelentvén, hogy ez utóbbi minőségileg más, hiszen „a Szovjetunió Magyarországon nem keres gazdasági kizsákmányolási területet, nincs szándéka a magyar nép munkájából hasznot húzni és Magyarországot gyarmatává változtatni”²⁹. 1956 decemberére alakult ki az a lengyel álláspont a magyar események megítéléséről, amely mellett az elkövetkezendő másfél évben a LEMP vezetése következetesen kitartott. Ez az álláspont két részből tevődött össze. Egyrészt a november 4-i szovjet intervenció szükséges voltát egyáltalán nem vitatták – bár ennek bekövetkeztét „mélységesen fájlalták” –, úgy vélték, hogy ez az intervenció abban a helyzetben elkerülhetetlen rossz volt, amelyet azért kellett megtenni, hogy ne a „reakció” kerüljön hatalomra Magyarországon, mert ez az összes többi szocialista országra nézve hatalmas veszélyt jelentett volna. A LEMP „mélységes sajnálkozása” még azt is jelentette, hogy ezt a véleményüket viszonylag ritkán hangoztatták, mert „kellemetlen dolgokról rendszerint nem akarózik sokat beszélni”.³⁰ A megítélés másik része az volt, amiben a lengyel vezetés élesen különbözött a szovjet tömb többi országától. A magyar eseményeket ez utóbbiak szinte kizárólag a külső és belső reakció számlájára írták. A lengyel vélemény szerint a magyarországi robbanás Rákosi bűnös és torzulásokkal teli politikájának szomorú eredményeként következett be, a gyűjtőanyag évek hosszú sora alatt halmozódott fel. Ha más pártok a teljes felelősséget kizárólag a diverzáns csoportok tevékenységére, a külső tényezőkre teszik, akkor ezzel elhárítják a felelősséget az elkövetett belső hibák, a párt által egy adott országban folytatott hamis politika miatt.³¹

Bár Gomulka élesen elítélte Nagy Imre november első napjaiban tett politikai lépéseit, mégis ugyanilyen határozottan kifogásolta a magyar miniszterelnök és társai november 22-i elrálását, és ennek tanújelét is adta. 1957 májusában olyan lépésre szánta el magát, amelyre rajta kívül egyetlen más kommunista pártvezető sem vállalkozott: közbenjárt Hruscsovnál Nagy Imre védelmében. Nem a Nagy Imrével való politikai nézetazonosság vezette őt erre, hanem a régi gyakorlat visszatérésének réme, a politikai ellenfél-ellenség fizikai megsemmisítésének Sztálin alatt megszokott gyakorlata, aminek maga Gomulka is csaknem áldozatul esett annak idején. Szinte egyidőben azzal, hogy a LEMP KB 9. plénuma meghirdette a harcot az ideológiai revizionizmus ellen, titkos rejteltávirat érkezett Budapestről Willman aláírásával, amelyből kiderült, hogy – a Gomulka által szintén revizionistának tartott – Nagy Imrét visszashállították Budapestre, és folynak a per előkészületei.³² Egy héttel a távirat kézhezvétele után Gomulka és Cyrankiewicz vezetésével – minden nyilvánosságot mellőzve – lengyel küldöttség utazott Moszkvába, hogy egyeztessen az 1956 novemberében megkötött szovjet–lengyel szerződés alapján még nem tisztázott vitás kérdéseket.³³ A megbeszélések során – szinte teljesen mellékesen – maga a lengyel párt első titkára hozta szóba Nagy Imrét. Az esetleges per ellen annak politikai ártalmasságával, a várható nemzetközi felháborodással érvelt, és úgy fogalmazott, hogy „Nagy Imre minden bizonnyal nem volt imperialista ügynök”³⁴. Hruscsov elutasító magatartásával szemben Gomulka azzal igyeke-

²⁹ Magyar Országos Levéltár MDP és MSZMP Iratok Osztálya, 288. f. 32/1958/14 ö. e. 130. p. Az említett Gomulka-beszédet a *Népszabadság* 1956. december 1-jei száma is ismertetette.

³⁰ Ezt Gomulka is kiemelte a LEMP Rzeszóvi Vajdasági Pártkonferenciáján 1956. december 22-én elmondott felszólalásában. AAN, KC PZPR, 237/V-842. Przemówienia tow. Wl. Gomulki, 19–22. XII. 1956, s. 282, 306.

³¹ Ezt a hivatalos lengyel álláspontot Gomulka – lényegtelen módosításokkal – minden egyes alkalommal kifejtette azokon decemberben tartott varsói és vajdasági pártaktívauiléseken, amelyeket a LEMP KB 8. plénuma utáni új politika megvitatása céljából hívtak össze.

³² Tischler János: Egy 1957. májusi lengyel követjelentés Budapestről. *Népszabadság*, 1993. február 13.

³³ 1956. november közepén legfelső szintű lengyel párt- és kormányküldöttség utazott Moszkvába, hogy rendezzék a Szovjetunió korábbi években Lengyelországgal szemben folytatott rablógazdálkodásából eredő hatalmas károkat és megfelelő jogi keretek között szabályozzák a lengyel földön állomásozó szovjet csapatok státusát. A szovjet fél jelentős cngedményeket téve messzemenően teljesítette lengyel partnere igényeit.

³⁴ Lásd a 19. jegyzetet.

zett menteni a magyar miniszterelnököt, hogy még ha áruló lett volna is, egyes-egyedül képtelen lett volna mindent irányítani és minden kérdésben dönteni (még Cyrankiewicz is közbevetette, hogy az ellenforradalom győzelme esetén Nagy Imrét is felakasztották volna).³⁵

Lengyelország hivatalos magatartása a Kádár-kormánnyal szemben ugyanakkor kissé eltért attól, ami a kulisszák mögött zajlott. A lengyel külpolitika 1956 novemberétől – eleinte kidolgozott koncepció nélkül – Magyarország vonatkozásában azt tartotta legfontosabb feladatának, hogy a magyar események megítélését mellőzve gazdasági segítséggel és nemzetközi politikai kiállással hozzájáruljon a Kádár-féle vezetés helyzetének megszilárdításához. Ennek megfelelően – a magyar kormány sürgetésére és saját nehéz gazdasági helyzete ellenére – 1956. november 24-én a LEMP PB és a Lengyel Minisztertanács egyidejűleg döntést hozott, hogy 100 millió zloty értékű vissza nem térítendő áruségélyt nyújt.³⁶ Ezzel párhuzamosan a LEMP vezetése a hivatalos lengyel-magyar kapcsolatok szintjén a távolságtartást választotta: a lengyel politika félreérthetetlenül a Kádár-kormány tudára adta, hogy az MSZMP könyörtelen megtorló politikájával, az általa alkalmazott terrorral nem ért egyet. Emiatt Kádárnak másfél évet kellett várnia, míg végre 1958 májusában – hosszas huzavona, s a Nagy Imre-perrel kapcsolatos előzetes garanciák birtokában – Gomulka hivatalos látogatást tett Magyarországon, valamelyest legitimálva ezzel a magyar pártvezetőt.

Az 1956-os magyar forradalom rendkívül élénk visszhangot váltott ki a lengyel társadalom körében, s a lengyelek magyarok iránti segítőkészsége leginkább a véradásban és az egész országra kiterjedő pénz-, élelmiszer- és gyógyszergyűjtésben mutatkozott meg. A segélyakciók szervezését megkönnyítette a LEMP KB október 28-i üzenete a magyar nemzethez, amellyel mintegy „felhatalmazták” a lengyeleket erre a tevékenységre, arra is számítva, hogy ez levezető csatornaként is szolgálhat a lengyel Október kiváltotta érzelmek lecsillapításához. A véradásra jelentkezők hulláma a Lengyel Vöröskeresztet teljesen váratlanul érte, nagyon meglepődtek a véradó állomásokon, amikor október 26-án, pénteken, először csak szórványosan, másnap már többen, s amikor 28-án reggel a Lengyel Rádió közzétette a Magyar Vöröskereszt segítségkérését, már tömegesen jelentkeztek az emberek vért adni az ország minden pontján. A véradási felhívást a rádió és az újságok is többször megismételték, egészen november 4-ig. A felhívásra leggyorsabban Varsó, Krakkó, Katowice (éppen ekkortájt kerestették vissza Sztálinvárosról), Wrocław, Poznań, Jelenia Góra, Łódź és Szczecin lakosai reagáltak. Egy véradási procedúra 2,5–3 órát vett igénybe, s a véradó állomások szűk áteresztőképessége miatt sokkal kevesebb embertől tudtak vért venni, mint ahányan jelentkeztek, még azután is, hogy további (ideiglenes) véradó helyeket állítottak fel – például nagyobb üzemekben vagy a hadsereg alakulatainál –, és az összes vajdasági véradó állomás éjjel-nappal működött. De még így is szabályozni kellett, hogy melyik nap milyen foglalkozási ághoz tartozók jöjjenek vért adni, és minden jelentkező sorszámot is kapott. A véradásban az egyetemisták jártak az élen, de ez az akció egyáltalán nem korlátozódott csak rájuk, szinte minden társadalmi osztály kivette belőle a részét. Ezzel egyidejűleg lengyel orvosok és ápolónők százai jelentkeztek, hogy készek Magyarországra utazni és a helyszínen segíteni magyar kollégáik munkáját.

A véradásban nem lehet határt vonni a párttagok és a pártönkívüliek között, mert ez akkoriban nem számított. A LEMP vajdasági pártbizottsága Jelenia Góra városában október 28-án úgy kezdte ülését, hogy a résztvevők csoportosan elmentek vért adni. A magyar forradalom ideje alatt 795 liter vér érkezett Lengyelországból Budapestre – kizárólag légi úton –, és ehhez tudni kell, hogy egy embertől átlagosan 200 milliliter vért vettek, ami azt jelenti, hogy több mint 4000 lengyel adott vért. A véradási akció másfél hétig tartott, s lezárulását az jelentette, hogy a Magyar Vöröskereszt – megköszönve a lengyelek áldozatkészségét –, közzétette, nincs már szüksége újabb vérszállítmányokra, viszont élelmiszerekre, gyógyszerekre és ruhaneműkre annál inkább. A véradási akcióval párhuzamosan bontakozott ki a szintén az egész országot átfogó pénz-, élelmiszer- és gyógyszergyűjtési akció, amely hosszú hetekig zajlott, és november 4. után újabb

³⁵ Lásd az előző jegyzetet.

³⁶ Archiwum polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (a továbbiakban: AMSZ; Lengyel Külügyminisztérium Levéltára), zespól 7, wiazka 69, teczka 571. Wegry, miedzynarodowa pomoc spoleczna, 1956–1957, s. 35–37., valamint *Az 1956-os magyar forradalom...*, 155. p., II/1./137. számú dokumentum.

lendületet vett. A lengyel hatóságok nem akadályozták – nem is tudták volna – a lengyel társadalom eme spontán segélyakcióját. (A társadalmi segítség keretében ily módon összegyűlt lengyel vér- és segélyszállítmányok elsőként érkeztek Magyarországra, és a legnagyobb mértékű külföldi segítséget jelentették a magyar forradalom napjaiban.) Kollektívák, szakszervezetek, ifjúsági- és cserkészszervezetek, magánszemélyek jelentős pénzadományokat tettek, hogy abból gyógyszer és élelmiszert vásároljanak a „szabadságukért harcoló és sebesült magyaroknak”. Az újságok mindennap közölték a felajánlásokat. Különböző üzemek és gyárak faanyagokat, építési anyagokat, minden olyasmit felajánlottak, amelyből akkor Magyarországon hiány volt. A szakszervezetek és az üzemi kollektívák a magyar felkelőkkel szolidarizáló nyilatkozatokat tettek közzé. A *Głos Pracy*, a Lengyel Szakszervezetek Szövetsége Központi Tanácsának orgánuma felhívására jó néhány napon keresztül kb. napi 1 millió zloty utaltak át a Lengyel Vöröskereszthez, amely az összegből gyógyszereket, kötszereket, élelmiszert vett, s elküldte a Magyar Vöröskeresztnek. (Az átlagfizetés akkoriban 800-1000 zloty körül volt.) Igaz, éppen november 4-ét követően az akció napi menetéről a központi, de a vidéki sajtó többsége is hallgatott már, de az összegzéseket, illetve egy-egy szállítmány útnak indítását azért mindig hírül adták. A lengyel sajtó és rádió bő terjedelemben számolt be a véradási akcióról, megható tudósítások és riportok jelentek meg a véradóról, önkéntes áldozatvállalásokról, a véradás megszervezéséről. Az első lengyel repülőgép október 26-án érkezett Budapestre, ez még az éppen raktáron lévő – részben a Lengyel Hadsereg tulajdonát képező – készleteket szállította. Ezután viszont november 3-ig 15 lengyel repülőgép landolt a magyar fővárosban, fedélzetén a már említett 795 liter vérral, ezenkívül 415 liter vérplazmával, 16 500 kg vérhelyettesítő-szerrel, szérummal, gyógyszerrel és kötözőszerekkel, valamint 3000 kg élelmiszerral.³⁷ 1957. január végéig az önkéntes pénzadományokból 31 millió zloty gyűlt össze és 11 millió zlotyra tehető a természetbeni adományok értéke; mindezek alapján szintén 1957. január végéig a Lengyel Vöröskereszt – a lengyel emberek segítségéért – 42 teherautóval és 104 vasúti kocsival 25,5 tonna vérhelyettesítő-szert, gyógyszert, kötszert és orvosi műszert, valamint 331 tonna élelmiszert, 32 tonna ruhaneműt, 10 tonna szappant és építési anyagot juttatott el Magyarországra.³⁸

Varsóban és az ország más városaiban az épületeken, közterületeken magyar zászló lengett, a varsói egyetemisták pedig díszőrséget álltak a Magyar Kulturális Intézet előtt. A lengyel városok forgalmas utcáin és terein ládákat helyeztek el, amelyekbe a járókelők bőségesen szórták adományaikat. Volt olyan lengyel város – például Wrocław, Varsó –, ahol az adományozóknak magyar kokárdát tűztek a mellére, Szczecinben pedig olyan bélyegeket osztogattak, amelyen két kéz kapaszkodott egymásba, s alatta a felirat azt hirdette: „Szczecin–Csepel”³⁹ (Csepel Szczecin testvérvárosa volt). A lengyelek a magyar forradalomban egy igazi antisztálinista forradalmat láttak, amely a lengyel Októberhez hasonló célkitűzéseket fogalmazott meg, csak hogy Magyarországon a régi vezetés szűklátókörűsége és a hatalomhoz való görcsös ragaszkodása vérfürdőt eredményezett. A magyarok megsegítésére indított hatalmas segélymozgalom alkalmas volt arra, hogy félredobva az addigi semmitmondó sablonokat a szocializmust építő két nép barátságáról, visszatérjenek a hagyományos magyar–lengyel barátság eszméjéhez. Lengyelországban élénken élt annak emléke, hogy 1939 őszén Magyarország közel 100 000 lengyel menekültet fogadott be, mások arra emlékeztek, hogy a világháború idején Lengyelország különböző pontjain – így Varsó környékén – állomásozó magyar csapatok mennyire segítőkészek voltak, s egyáltalán nem viselkedtek megszálló hadseregeként. A véradók kevés kivétellel életükben először – s meglehet, utoljára – adtak vért. Egyszerűen úgy érezték, segíteniük kell. Létezett egyfajta általános szimpátia a magyarok iránt, még akkor is, ha a lengyelek közül sokan még nem is láttak „eleven magyart”. Ehhez járult még a lengyelek körében mindig is erős szovjetellenesség, és az az érzés, hogy Lengyelország elkerülte azt a tragédiát, ami Magyarországot érte.

A magyar forradalom mellett számos gyűlést tartottak üzemekben, egyetemeken s más helyeken, de november 4-ig mindössze egyetlen utcai tüntetésre került sor a „harcoló magyar testvérek” mellett. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy az esetleges szervezők attól tartottak, nem

³⁷ *Zolnierz Wolnosci*, 1956. november 28.

³⁸ AMSZ, zespól 7, wiazka 69, teczka 571, s. 69.

³⁹ Három eredeti bélyeg a szerző tulajdonában.

lesznek képesek a tüntetés végeztével a tömeget békésen hazaküldeni, másrészt pedig érvényben volt az akkor még rendkívül népszerű Gomulának az október 24-i varsói nagygyűlésen elmondott felszólítása, miszerint „elég a gyűlésezésből, lássunk hozzá a mindennapi munkához”. Ha ez a kívánság nem is valósult meg rögtön, hiszen a LEMP vezetése képtelen volt ezt betartatni, s ráadásul a „magyar kérdésben” elfoglalt álláspontjával a pártvezetés felhatalmazást is adott a tömegeknek, de azért tekintettel kellett rá lenni. Ennélfogva egyszerűbb volt zárt helyen megtartani a szolidaritási gyűléseket, mintsem kivinni azokat az utcákra. Az említett egyetlen tüntetésre Olsztyn városában került sor, amelyen 10 000 ember jelent meg, és a résztvevők a helyi Vörös Hadsereg teret átkeresztelték Magyar Felkelők terévé.⁴⁰

Olsztyn mellett a magyarok megsegítésére szervezett segélyakciókon túlmenő megmozdulások legfontosabb vidéki központja Wroclaw és Krakkó volt. Wroclawban a főtéren álló városházára – egyhangú határozat nyomán – fekete gyászszalaggal átkötött magyar zászlót függesztettek ki.⁴¹ Ugyanez történt a város legnagyobb gyárában, ahol a „gyár dolgozói letépték a vörös csillagot, és helyére a lengyel és a magyar zászlót akasztották”⁴² (decemberben ugyanebben a gyárban, a magyarországi munkástanácsok betiltása elleni tiltakozásul öt percre leállt a munka, ez idő alatt végig szólt a gyári sziréna, s a falakat teleragasztották „El a kezekkel Magyarországtól” feliratú plakátokkal⁴³). Mindkét esetben a zászlók heteken át a helyükön maradhattak. Krakkóban és Poznanban pedig 1956. november 5-én délelőtt tiltakozó tüntetést tartottak, amely néma demonstráció formájában zajlott le, több ezer fő részvételével, magyar és lengyel zászlókkal, a második magyarországi szovjet beavatkozás elleni tiltakozásul és az elesett magyar felkelőkre emlékezve.

Gomulka minél hamarabb konszolidálni akarta a még meglehetősen cseppfolyós lengyelországi viszonyokat, ám hatalmas erőfeszítései ellenére is várnia kellett még jó néhány hónapig, hogy igazán jelentős sikert tudjon felmutatni ezen a téren. A „harcoló magyar testvérek” melletti hatalmas lengyel társadalmi rokonszenvet a magyar tragédia lengyelországi bekövetkezésének lehetőségére hivatkozva sikerült ugyan hamar korlátok közé szorítani („felvilágosító agitátorok” százait mozgósították országszerte ennek érdekében⁴⁴), de 1956 novembere után belpolitikailag igyekeztek elkerülni minden olyan lépést, amely a lecsillapodott kedélyeket újra felizgathatná. A lengyel vezetés tökéletesen tisztában volt azzal, nem tudja elhárítani a lengyelekkel, hogy Magyarországon ellenforradalom zajlott le – ráadásul ezzel a tézissel teljesen maga sem értett egyet –, hiszen a társadalom jelentős hányada a magyar forradalom eszméit a magáénak érezte, és a magyarországi eseményekben megismétlődését látta mindannak, ami néhány nappal korábban Lengyelországban történt. Ezért Varsóban hivatalosan nem erőltették olyan gyakran és hangosan a „magyarországi ellenforradalom” koncepcióját. Úgy vélték, inkább hallgatni érdemes erről, minél kevesebbet beszélni róla, mintsem hatástalan propagandát folytatni. Ezzel magyarázható, hogy a varsói magyar nagykövetség többszöri kezdeményezése ellenére sem került sor soha a „magyarországi ellenforradalmat” bemutató kiállításra⁴⁵ a lengyel fővárosban, és a „magyarországi ellenforradalmat” leleplező Fehér Könyvek” lengyel nyelvű kiadásától is mereven elzárkóztak az illetékes lengyel szervek. Amikor 1957 telén Katona János varsói magyar nagykövet azzal kereste fel Starewiczt, a LEMP KB Sajtóosztályának vezetőjét, hogy a lengyel társadalom tekintélyes része rosszul van informálva, ezért célszerű lenne a lengyel sajtóban elvi és politikai cikkeket publikálni a „kényes kérdésekről”, Starewicz azt válaszolta: a magyar vonatkozású alapvető kérdések nyílt tárgyalása számukra egyáltalán nem volna kedvező. Részben azért, mert a lengyel társadalmat még ma is élénken foglalkoztatják a tavalyi magyar események, és amennyiben a magyar álláspontot kezdenék kivetíteni a sajtóban, ez tömegkapcsolataikat gyöngítené. Másrészt

⁴⁰ *Az 1956-os magyar forradalom...*, 205–207. p., III/5./159. számú dokumentum.

⁴¹ Az ezt tanúsító dokumentum hiteles másolata a szerző birtokában van.

⁴² *Az 1956-os magyar forradalom...*, 202–203. p., III/5./156. számú dokumentum.

⁴³ AAN, KC PZPR, 237/V-295, s. 191–193.

⁴⁴ Magyar Országos Levéltár, Külügyi Iratok (a továbbiakban: MOL KI), XIX-J-1-j, Lengyelország, 3. doboz 4/j, 00783/1958.

⁴⁵ A kiállítás teljes történetére vonatkozóan lásd Tischler János: A varsói kapcsolat. Az 1956-os magyar „ellenforradalmat” bemutató kiállítás varsói története. *Kritika*, 1995. 10. sz. 39–41. p.

a két párt között ebben a kérdésben gyökeres véleménykülönbség áll fenn, és ebből logikusan következik, hogy nem léphetnek fel olyan értelemben a nyilvánosság előtt, ahogyan azt a nagykövet szeretné. Megérti ugyanakkor, hogy a magyar fél számára ez alapvető kérdés, de az ő szemében nem az, mert még hosszú idő kell ahhoz, hogy a lengyel társadalom felfogása a magyar kérdésben megváltozzék.⁴⁶

A Lengyelországban 1956 őszén végbement változások a sajtó terén is éreztették hatásukat. A cenzúra – összevetve az 1948 és 1956 nyara között eltelt időszakokkal – néhány hónapra jóval enyhébb lett. Továbbra is voltak tabutémák, ugyanakkor a cenzorok többsége teljesen elbizonytalanodott, mit szabad engedélyezni, s mit nem. A magyar forradalom idején a magyar eseményekkel kapcsolatos híradások közzététele során a lengyel sajtó csak minimális adminisztratív akadályba ütközött, így a lengyel lapok lehetőségeikhez mérten nagy terjedelemben és objektíven számoltak be a magyar forradalomról – ez nagymértékben a Budapestre küldött több mint tíz lengyel tudósító tevékenységének köszönhető –, és ennek célkitűzéseivel egyetértő írások, felhívások és táviratok tucatjai láttak napvilágot. Bár a lengyel vezetés már a magyar forradalom időszakában igyekezett visszafogni a cenzúra szorításából rövid időre megszabadult lengyel sajtót és rádiót, ez csekély eredménnyel járt. November 4. után Gomulka eleinte békülékenyebb hangot ütött meg a lengyel újságírókkal szemben és saját maga igyekezett jobb belátásra bírni őket. Elmondta nekik, hogy Lengyelország jelenlegi gazdasági és politikai helyzetében, valamint a mostani nemzetközi helyzetben nem engedheti meg magának, hogy olyan lényeges kérdésben, mint például a magyar, szembehelyezkedjen a Szovjetunióval. Arra hívta fel a sajtó és a rádió munkatársainak figyelmét, hogy tanúsítsanak önmérsékletet, vannak dolgok – s ilyen a magyar kérdés is –, amikről nem lehet megírni és elmondani mindent.⁴⁷ Mindez jórészt hatástalan maradt, így a vezetés a cenzúra teljes megszigorításával, a Budapestről visszaérkezett lengyel újságírók különböző gyárakban, üzemekben és klubokban tartott hiteles beszámolóinak adminisztratív eszközökkel való megakadályozásával és a rádiótól, sajtótól történt elbocsátásokkal válaszolt.

*

Nagy Imre és társai 1958. júniusi kivégzése váratlanul érte a lengyel pártvezetést, és szinte teljes megrökönyödést váltott ki Varsóban. Gomulka a kivégzések hírére dührohamot kapott – úgy vélte, Kádár becsapta őt –, aljas gyilkosságról beszélt.⁴⁸ Az akkori közhiedelem szerint ugyanis alig öt héttel korábban a lengyel pártvezető – aki másfél éves halogatás után éppen 1958 májusában látogatott hivatalos küldöttség élén Budapestre – magától Kádártól kapott ígéretet arra, hogy ha lesz is per, azon semmiképpen sem hoznak majd halálos ítéleteket. A LEMP a Nagy Imre-perrel – de különösen a módszerrel, ahogyan az történt – nem értett egyet, s a kulisszák mögött helytelenítette azt, ennek ellenére egyáltalán nem óhajtott szembehelyezkedni a tábor többi országával. 1958 nyara nagyon távol állt 1956 ősztől. Gomulka 1958. június 28-i gdanski beszéde nem is hagyott kétséget efelől, hiszen – a „politikai pragmatizmus” jegyében – teljes egészében magáévá tette a hivatalos magyar álláspontot a Nagy Imre-perrel kapcsolatban.

A LEMP vezetése a későbbiekben úgy gondolta, hogy a gdanski beszéddel a Nagy Imre-ügy, s általában véve az 1956-os magyar forradalom megítélésének kérdése részükről végképp le van zárva, semmilyen formában nem tértek rá vissza, csak arra vártak, hogy a lengyelek egész egyszerűen elfelejtsék ezt az egészet. S amikor 1981 októberében mégis felelevenítették a 25 évvel korábbi magyarországi eseményeket, akkor ezt arra használták fel, hogy megrettentsék a Szolidaritás szakszervezetet és általában véve a lengyel társadalmat a magyar forradalom véres eltiprásával. De ez már egy másik történet.

⁴⁶ MOL KI, XIX-J-1-j, Lengyelország, 7. doboz 5/c, 005612/1957.

⁴⁷ AAN, KC PZPR, 237/V-324. Przemówienia, wystąpienia B. Bieruta, W. Dworakowskiego i Wł. Gomulki, 1954, 1956–1957, s. 60, 70–71.

⁴⁸ Lásd a 2. jegyzetet.

A LENGYEL ÉS A MAGYAR OKTÓBER

Örömmel tapasztaltam, hogy a téma mindegyik előadója ragyogóan eleget tett a konferencia által reá rótt feladatnak azáltal, hogy több új levéltári forrás bemutatása mellett meggyőző új teóriákkal is szolgált a lengyel Október eseményeivel kapcsolatban. Emlékezzenek csak vissza például arra a *Leszek Gluchowski* által említett döbbenetes adatra, amit nemrég hozzáférhetővé vált levéltári anyagokból bányászt elő, amely szerint a Lengyelországba bevonuló szovjet csapatok hozzávetőleg 37 millió zlotyra rugó kárt okoztak. Tették mindezt anélkül, hogy a legkisebb fegyveres összetűzésbe keveredtek volna. Vagy gondoljanak arra, amit *Pawel Machcewicz* állított az Egyesült Államok Légierőjének Parancsnokságáról. Itt 1956 októberében állítólag mérlegelték a Lengyelországnak nyújtandó katonai segítség lehetőségét. Kérdéses persze, hogy ezt mennyire gondolták komolyan. Machcewicz úgy látja – s szerintem nagyon helyesen –, hogy az Egyesült Államokban sohasem vették komolyan fontolóra a lengyelországi katonai beavatkozást. Mégis a légierővel kapcsolatos adalék is jelentőséggel bír. Arról árulkodik, hogy a lengyel események mekkora izgalmat okoztak a Pentagonban.

Szeretném most összegezni a négy előadás alapján szerzett általános benyomásaimat, valamint feltennék néhány megválaszolandó kérdést.

Szomorúan kell megállapítanom, hogy Machcewicz professzor tanulmánya megerősíti az Egyesült Államok 1956-os következtetlen külpolitikai magatartásáról alkotott korábbi sejtésünket. Persze nem arról van szó, hogy az akkori politikusok tehetségtelenek lettek volna. A Nemzetbiztonsági Tanács például jobbára idealista, művelt, a Harvardon, a Yale-en vagy más hasonló rangos egyetemen végzett fiatalemberekből állt. A hiba az volt, hogy a tanácsadókat gyakran csúnyán félretájékoztatták. Machcewicz professzor is „katasztrofális hírszerzési hiányossággal” magyarázza a történeteket. Októbert megelőzően, Washington túlzott pesszimizmussal tekintett Lengyelország és Magyarország önállósulási törekvéseire. 1956 februárjában még úgy látták, hogy „szilárd és hatékony” a Kelet-Európa feletti totalitáriánus uralom. Júniusban pedig a Kelet-Európában jelentkező új kurzust nem a gyengeség jeleként értékelték, hanem sokkal inkább a rendszer magabiztosságaként. Az októberi események hatására viszont ugyanezek a washingtoni politikai elemzők már túlzottan rózsásan ítélték meg a térség lehetőségeit. Kérdés, hogy hitelesebb információk birtokában a politikai tanácsadók másként vélekedtek volna-e akkor, amikor kezüket megkötötte az amerikai belpolitika. Mindenesetre Machcewicz segít megmagyarázni, hogy miért is lepte meg a világot, és nemcsak az Egyesült Államokat az, ami 1956 októberében történt. 1989 is meglepetésként érte a nyugati hírszerző szolgálatokat, mivel hajlottak arra, hogy túlbecsüljék a Szovjetunió erejét és stabilitását. Ez azt is jelenti tulajdonképpen, hogy mindkét évben, 1956-ban csakúgy, mint 1989-ben a szovjet propaganda eredményesnek bizonyult.

Mindegyik előadó rámutatott arra, hogy az Egyesült Államok nem egyformán kezelte a lengyel és a magyar válságot. Lelkesedéssel fogadták Lengyelországban az új kommunista vezetőség hatalomra kerülését, de gyanakvással tekintettek a magyar forradalmi rezsimre. Miért? Machcewicz szerint mindennek alapvető oka az amerikai politikusok idealisztikus céljai és a politikai valóság közötti távolságban keresendő. Ez nem volt új jelenség, de úgy tűnik, hogy az amerikai vágyak és a

reálpolitika kívánalmai között tatóngó szakadék 1956-ban a szokásosnál is mélyebb volt. 1956 előtt az Amerikai Egyesült Államok a belső ellenzéki mozgalmak támogatására törekedett a térségben, ám akkor, amikor ezek Lengyelországban és Magyarországon végül győzedelmeskedtek, már nem mer- te vállalni a nyílt támogatás kockázatát. Az amerikai nép számára a legfontosabb a nemzetközi status quo és a világbéke megőrzése volt. Washington passzivitásának okai között említhető az is, hogy az amerikai kormányzat erkölcsileg és politikailag nehezen tudott egyszerre több függetlenedő kom- munista vezetőt támogatni. Titót elfogadta az amerikai közvélemény, azonban több kommunista politikust ugyanúgy amerikai kedvenként beállítani már nehezebb lett volna.

Ennek során felmerül az a kérdés is, hogy az Egyesült Államok miért gondolkodott annyira másként Wladyslaw Gomulka és Nagy Imre személyéről és politikai céljairól. Gomulka kezdeti kedvező megítélését persze későbbi, a szovjetek felé lojális, pártfunkcionáriusi magatartása utóbb szertefoszlatta. Nagy Imrét ismerve viszont nem valószínű, hogy ő is Gomulka példáját követte volna. Nagy szellemileg és politikailag Gomulkánál sokkal önállóbb, meggyőződéses marxista politikus volt. Kérdés, Hruscsov miként tudott a nyugati megfigyelőknél sokkal egzaktabb képet alkotni a két politikus közötti különbségről. Az amerikaiakhoz hasonlóan – csak más szemszög- ből – Hruscsov is kedvező véleményt alakított ki Gomulkáról. Belátta, hogy Moszkva megbízhat benne. Akárcsak az amerikaiak, Hruscsov is bizalmatlan volt Nagy Imrével szemben. A külön- bség abban állt, hogy miközben az előbbieket inkább egy olyan szélsőségesen konzervatív politikus hatalomra kerülését kívánták volna, mint Mindszenty bíboros – ami már akkor is rossz viccnek számított –, az utóbbiak szovjet páncélosokkal szállták meg az országot és hatalomra segítettek egy lojális kommunista politikust, Kádár Jánost.

Nagy és Gomulka politikai múltja természetesen befolyásolta az amerikai elemzők vélemény- formálását a két politikusról. A magyar politikusról alkotott kedvezőtlen véleményt megerősí- tették Nagy Imre szerencsétlen dogmatikus kijelentései is a felkelés első napjaiban. Továbbá Lengyelország jóval nagyobb és erősebb ország, mint Magyarország. A nyugati történelmi emlé- kezeten a magyarok Hitler utolsó csatlósaiként maradtak meg, miközben a lengyelek a „hős nemzet” szerepében, ezenkívül számított az is, hogy az otthoni és a száműzetésben élő lengyel politikusok sikeresen kezelték az októberi válságot. A SZER Jan Nowak által vezetett Lengyel Osztálya Münchenben például nagyobb mérsékletet és egységesebb álláspontot közvetített, mint a szinte vezetés nélküli magyar részleg, melynek bemozdói gyakran egymásnak is ellentmondot- tak. Végül nem mellékes az sem, hogy a második világháború szörnyű emléke és az 1944-es Varsói Felkelés véres elnyomása miatt a lengyel politikusok, otthoni kommunisták és emigránsok egyaránt mindent megtettek a vérontás elkerülése érdekében.

Egy másik megválaszolandó kérdés, hogy mennyiben befolyásolták az Egyesült Államok kül- politikai magatartását az amerikai elnökválasztáson megnyerendő lengyel szavazatok. Elképzel- hető, hogy a Gomulkának nyújtott támogatás összefüggésben állt a választási kampánnyal. Ma- gyarországnak nem volt, és ma sincs számottevő szavazati bázisa Amerikában.

Leszek Gluchowski és Jan Nalepa tartalmas tanulmánya elsősorban azt mutatja be, hogy mi- lyen hihetetlenül összetett volt 1956-ban a lengyelországi politikai helyzet és mennyire bonyolult volt az ország, vagy bármely más kommunista ország, hatalmi szerkezete. Rövidítésektől és mozaikszavaktól hemzseg a szöveg. Ez első látásra elriasztja az érdeklődőt, de aztán be kell hogy lássa, hogy a kommunista titkosrendőrség ilyen rövidítésekkel operált. Már maga a rövidítések felhalmozása is azt tükrözi, hogy sok hatásköri viszály és versengés jellemezte a kommunista hatóságok működését.

Gluchowski és Nalepa számos érdekes megállapítása közül főként a következőket emelném ki: elsőként azt, hogy mekkora hatással volt a lengyel belpolitikai életre Józef Swiatlo belbiztonsági tiszt 1955-es átállása, másodsorban pedig a lengyel pártkörökben megbúvó antiszemitizmust, vagy pontosabban a zsidó és nem zsidó kommunisták közötti növekvő feszültséget, hatalmi har- cot, amiből aztán a nem zsidók kerültek ki a végén győztesként. Említést érdemel a lengyel had- seregen belüli egyedülállóan nagy szovjet jelenlét is. Ez szerintem azt bizonyítja, hogy Sztálin mennyire nem bízott meg a lengyelekben. Továbbá nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy mekkora zűrzavar uralkodott 1956 októberében, amit fokozott a lengyel hírszerző appará- tus, a biztonsági erők és a kormány illetékességének hiányzó elhatárolása. Ebben a felfordulásban néhány erős, politikailag tapasztalt kommunista tudta magához ragadni a kezdeményezést. Hatá-

rozottságukkal a szovjet parancsnokságra és a lengyel közvéleményre is ráerőltették akaratukat. Megsejtették, hogy a szovjetek nem fogják hagyni, hogy Lengyelországban összedőljön a kommunista rendszer – ezt maguk is mindenáron el akarták kerülni –, de azt is jól tudták, hogy a lengyel nép, ha nem enyhítenek terhein, forradalmat is kész kirobbantani. Ezek a kommunista politikai tisztek ragyogóan manővereztek a szovjet megszállás és a népi felkelés kettős veszélyével szemben. Végül is sikerült elkerülniük a vérontást, nagyobb önállóságot biztosítottak az országnak és megmentették a lengyel kommunizmust.

Gluchowski és Nalepa utalnak arra, hogy a lengyel kommunista rendszer 1956-os elbizonytalanodása – legalábbis részben – „nyugati titkosszolgálatok tevékenységének köszönhető”. Ha ez igaz, amit én azonban kétkel, ez a CIA és társai győzelmét jelentette volna. A tanulmány egy másik említést érdemlő megállapítása, hogy a káosz és a zavarodottság természetesen nem a lengyel Október sajátossága. Köz helyszámba megy, hogy minden forradalmi helyzetet hatalmi rendezetlenség jellemez. A régi vezető réteg eltűnik vagy időlegesen visszahúzódik a hatalomból, látszólag senki sem irányít, és nem lehet megmondani kinek áll jogában utasításokat osztogatni és kinek nem. A forradalmárok tartanak attól, hogy a náluk is radikálisabb elemek tovább szítják a lázadást, de félnek a volt rendszer híveinek ellenforradalmától is, nem beszélve a külföld beavatkozásától. Ezért aztán azok győznek, akik a leghatározottabban lépnek fel.

Ezzel kapcsolatban hadd mutassak rá két nagy magyar politikus, Kossuth Lajos és Nagy Imre közötti tragikus különbségre akkor, amikor mindkettőnek forradalmi helyzettel kellett szembe néznie. 1848-ban nagyon nehéz körülmények között, szinte pénz és hadsereg nélkül, Kossuth karizmatikus és sikeres vezetővé vált. Egyszerre volt erős, becsvágyó, opportunista és idealista. Nagy Imre jellemző szilárd volt, de nem karizmatikus. A hadsereg sem állt melléje, inkább a semlegességet választotta. Mi lett volna, ha Nagy Kossuth szónoki képességeinek legalább tizedével rendelkezik? Talán a magyar felkelés más véget ért volna. Igaz viszont, hogy Gomulka sem volt jobb szónok, és karizmatikusabb sem Nagy Imrénél. Mégis megvalósíthatta a célját, mert a szovjet vezetők el tudták fogadni a lengyel autonómiát, a magyar függetlenséget azonban nem.

Tischler János érdekes előadásához érve, ami a két válság közötti kölcsönhatásokat elemzi, magától adódik a kérdés, hogy a két ország és nemzet miért nem tudta sohasem összehangolni politikai törekvéseit. Kölcsönös szimpátiájuk és csodálatuk bizonygatása ellenére, és történelmi-társadalmi múltjuk közötti hasonlóságok és szinte közös ellenségeik dacára, a két nép politikailag és katonailag sohasem szövetkezett egymással. Példa erre: 1830–31, 1846, 1848–49, 1863, 1914–18, 1939–1945 és 1956. A kölcsönös szimpátia hivatalos és magán megnyilvánulásai ellenére a reálpolitika és/vagy a letargia elválasztotta egymástól a két nemzetet. 1956-ban az, hogy a lengyel vezetés hallgatólagosan tudomásul vette a második szovjet beavatkozást, legalább olyan fontos lehetett Hruscsov számára, mint a kínai és jugoszláv vezetők politikai támogatása.

Végezetül *Mark Kramer* előadására utalnék, ami kremlinológia a javából. Csak egyet tudok érteni Kramer professzorral abban, hogy Magyarország szomszédainak magyarellenes magatartása 1956 októberében nem volt számottevően lényeges a szovjet vezetés számára. Annál nélkülözhetetlenebb volt azonban Kádár János és egyes magyar kommunisták számára, mert segített nekik hátat fordítani Nagy Imrének. Valószínűnek tűnik, hogy amikor Kádár a szovjetek oldalára állt, nemcsak a magyarországi kommunizmust akarta megmenteni, hanem elejét akarta venni az ország román és csehszlovák megszállásának is. E tekintetben a helyzet kísértetiesen hasonlít 1944 márciusára, amikor Horthy Miklós kormányzó beleegyezett az ország német megszállásába, részben azért, hogy elkerülje a horvát, román és szlovák katonai megszállást. Az a tény, hogy mind 1944-ben, mind 1956-ban az említett országok hivatalosan Magyarország szövetségesei voltak, mutatja, hogy a kis közép- és kelet-európai országok újból és újból milyen abszurd helyzetekbe keverednek a történelem során.

A szekció kitűnő előadásai azt mutatják, hogy sok levéltári forrás áll a lengyel és magyar Október eseményei iránt érdeklődők rendelkezésére. Türelmes kutatással jelentős eredményeket lehet felmutatni. Mégis, az előadások eredményeinek ismeretében az is látszik, hogy nem könnyű választ találni arra a kérdésre, hogy 1956 októberének történelmi napjaiban a két ország miért lépett annyira eltérő útra.

(Az összefoglalást készítette Deák István)

Mihai Retegan

A ROMÁN KOMMUNIZMUS ÉS AZ 1956-OS MAGYAR ÉS LENGYEL VÁLSÁG

A Politikai Bizottság titkos levéltárának újonnan feltárt dokumentumai*

1956 elején még semmi jel nem mutatott arra, hogy az év folyamán olyan válságok fognak jelentkezni, amelyek majd szilárdan emlékezetünkbe vésik ezt az évet. Ha nem történtek volna meg ezek az események, az 1956-os év az emberiség emlékezetében az SZKP XX. kongresszusának, a desztalinizálás kongresszusának éveként rögzült volna. Talán a genfi szellem kibontakozásának sem lett volna akadálya. De a vasfüggönyről szóló fultoni beszéd után tíz évvel a szovjet biztonsági zónában két olyan jelentős esemény is történt – a lengyel reformmozgalom és a magyar forradalom –, amely Moszkva birodalmi érdekeit veszélyeztette.

A válság első szele a szovjet érdekszféra többi országát is megérintette. Arra kényszerültek, hogy (különösen belpolitikájukban) ellenintézkedéseket tegyenek azért, hogy elkerülhessék a lengyelországihoz és magyarországihoz hasonló állapotok kialakulását. Romániát is ezen országok között találjuk.

Stratégiai fekvésének (a Balkán és a keletmediterrán terület bejárata) és minden háborúban jelentős nyersanyagforrásainak (olaj és főként uránium) köszönhetően, a Szovjetunió nyugati szomszédai közül először Romániát alakították át kommunista diktatúrává.

Az átalakítás háromlépcsős folyamatban játszódott le, amelynek során többfajta módszerhez folyamodtak. Ezeket aztán a szovjet ernal védelme alatt hagyott más országokban is alkalmazták. A negyvenes évek végére ez az átalakulás lezárult. Készen álltak az alapok ahhoz, hogy a monolitikus rendszer törvényhozását és szerkezetét tovább csiszolhassák.

A volt ellenséges államokban, Magyarországon, Bulgáriában csakúgy, mint Romániában, Moszkva az egyparti rendszer kiépítéséhez kihasználta a nemzetközi szerződések adta lehetőségeket. A szerződések (mint például az 1944. szeptember 12-i fegyverszüneti megállapodás) lehetővé tették a győztes számára, hogy a legyőzött országokban csapatokat állomásoztasson, s így a politikai és társadalmi életet szoros ellenőrzés alatt tarthassa, valamint hogy Romániát gazdaságilag kihasználhassa. Amikor a nemzetközi egyezmények már nem nyújtottak elégséges jogalapot, újabb ürügyeket konstruáltak. A békeszerződés aláírása után például azt, hogy a szovjet csapatok azért tartózkodnak továbbra is Romániában, hogy az Ausztriában állomásozó szovjet alakulatok kommunikációs és ellátási vonalait biztosítsák. Amikor aztán Ausztriával aláírták az államszerződést (1955. május 15.), és arra lehetett számítani, hogy a szovjet csapatok elhagyják az országot, új módját találták annak, hogy Romániát (és a többi keleti országot) magukhoz kössék. A Varsói Szerződés a Nyugat Európai Unióra adandó kommunista válaszként született, de az a célja is volt, hogy legalizálja a Romániában (és Magyarországon) állomásozó szovjet csapatok helyzetét.

* 1956 őszén jelent meg a szerző összeállításában az 1956. *Explozia. Perceptii romane, yugoslave si sovietice asupra evenimentelor din Polonia si Ungaria* (1956. A robbanás. Román, jugoszláv, szovjet rcagálások a lengyelországi és magyarországi cseményekre) című dokumentumkötet.

Ezenkívül a Kremlnek volt még két igazán hatékony eszköze az ellenőrzés fenntartására: a „tanácsadók”, akik az elemzés, határozathozatal és végrehajtás minden szintjén jelen voltak, és a „szovrom”-ok, azaz a gazdaság minden területén tevékenykedő vegyes társaságok.

A hivatalos és félhivatalos utak mellett létezett még néhány ellenőrzési mód, amelyeknek a létét ma még csak találgathatjuk. A különböző szovjet titkosszolgálatok láthatatlan ellenőrző hálójáról van szó (1956 áprilisában a Politikai Bizottság ülésén Gheorghiu-Dej említést tett egy olyan hírszerző és politikai nyomást gyakorló szervezetről, amely Ana Pauker közelében dolgozott). Minél hatékonyabban működtek, a román döntéshozó szervek annál kevésbé érzelték tevékenységüket.

Ezeknek a tényeknek a fényében nyilvánvaló, hogy az országnak gyakorlatilag minimális cselekvési tere sem nyílt egy önálló román külpolitikai irányvonal kialakítására. Alig volt más a helyzet a belpolitikát illetően. De valami megváltozott azok után, hogy Hruscsov mind a bel-, mind a külpolitikában, s így a nyugati és a kommunista országokkal fenntartott kapcsolatokban meghirdette az új kurzus politikáját. A baj csak az volt, hogy miközben a szovjet „alkusz” egyik kezével adott valamit (kivonult Ausztriából), a másik kezével elvett (Varsói Szerződés). Így a szovjet uralom valójában nem lazult, csak más alakot öltött.

A román politikai élet eseményeit két szinten elemezhetjük: a lakosság és a párt szemszögéből. Itt meg kell említenünk azt is, hogy ez utóbbi sem volt egységes, jelentős különbségek mutatkoztak a vezetők és az egyszerű tagok véleménye között.

A párt, a katonai és titkosszolgálati szervek iratai¹ bizonyítják, hogy a román lakosság a szovjet megszállás és a teljességgel idegen gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedés keretei között különféle „alkalmazkodási” formákat keresett. Ezek az adócsalástól a munkakerülésig és a szabotázsra terjedhettek. De nem kizárólag a nagyon alacsony életszínvonal miatt (a legfontosabb élelmiszereket jegyre árusították, virágzott a feketepiac) utasították el a kommunizmust. Ez persze nem lehetett nyílt elutasítás, már csak a kemény elnyomás miatt sem. Az elutasítás okai széles skálán mozogtak. Egy amerikai hírszerzési értékelés 1955 augusztusában megjegyzi, hogy „miután a Szovjetunió a második világháború végén elfoglalta Romániát, gyorsan visszacsatolta magához Észak-Bukovinát és Besszarábiát, felszámolta a nem kommunista kormányt, a királyt elkergette az országból és a hatalmat egy teljesen szovjet befolyás alatt álló bábkormány kezébe adta. Következésképpen a románok nagy többsége, nyugati kapcsolataiktól és önrendelkezésüktől megfosztva, azt kellett hogy érezze, hogy országát gyarmatosították. A kommunizmust nagy valószínűséggel az Oroszországtól való hagyományos félelmükkel azonosították. Mi több, az 1944 óta tartó szovjet gazdasági kizsákmányolás olyan méreteket öltött, hogy még egy ásványkincsekben oly gazdag ország is, mint Románia, krónikus hiányban szenvedett. A hadizsákmány, a kárpótlás és a szovjet–román vegyesvállalatok tevékenysége további gazdasági terhet jelentett. A meredeken zuhanó életszínvonalért is a szovjet kizsákmányolást lehetett okolni.”²

Más volt a helyzet a Román Munkáspártban. Az egyszerű tagok általában osztoztak a lakosság hangulatában, ami 1956 második felében nyíltan is megmutatkozott. A pártelitet azonban, a megélhetéssel nem lévén gondjuk, más problémák foglalkoztatták. Sztálin halála mélyen lesújtotta őket, a nemzetközi kommunista vezetés pedig Hruscsovhoz hasonlóan ingadozott a reformok kezdeményezése és a régi sztálinista modell követése között.³ A másik megválaszolandó kérdés, amivel szembe kellett nézniük, az volt, hogy a reformok milyen mélyre is hatoljanak, tudván, hogy ha túl messzire mennek, a rezsim stabilitását is alááshatják.

Az új kurzus romániai bevezetésével kapcsolatban külön problémát jelentett, hogy a helyi kommunista elit és a „központ” elképzeléseit milyen arányban valósítsák meg.⁴

¹ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Levéltára, I fond, 139, 145, 146, 161, 163, 173, 177, 178 sz. iratok az 1949-es évből; 197, 198, 199 sz. 1950-ből; 74 és 75 sz. 1956-ból; Román Hadügyminisztériumi Levéltár, DSPA fond, 9269, 9280, 9292, 9297, 9301, 9315–9317 stb. sz. iratok.

² NARA, Washington D. C. RG 263, 2. doboz, 75. dosszié, 1. p.: Anti-Communist Resistance Potential in the Sino-Sovietic Bloc, Annex F: Romania. 1955. április.

³ John W. Young: *Cold War Europe. 1945–1989. A Political History*. London, 1991. 204–210. p.

⁴ Vlad Georgescu: *Istoria Romanilor. De la origini pana in zilele noastre*. A III-a, Bukarest, 266–267. p.

Az elképzelések közül néhány túlment Hruscsov rövid távú szándékain. Ilyen volt a szovjet csapatok romániai állomásoztatása az Ausztriával kötött államszerződés után. 1955 augusztusában a Román Munkáspárt azzal bízta meg Gheorghiu-Dejt, hogy „Hruscsov elvtárs előtt vesse fel, tárgyalások útján rendezni kellene az országunkban állomásozó szovjet csapatok kérdését”.⁵ Ez nem fordult meg a moszkvai politikusok fejében, vagy legalábbis akkor még nem. Az új kurzus kezdeményezésével Hruscsov pusztán kozmetikai változást képzelt el a központ és csatlósai közötti kapcsolatban, de nem annak csökkentését. A Varsói Szerződés sem ezt célozta meg, sőt épp ellenkezőleg.

1956-ban a belpolitikai életben olyan kommunista vezetőréteg került előtérbe, amely egy felületes desztalinizálás elkötelezettje volt, s ugyanakkor kész annak kijelentésére is, hogy a marxizmust a helyi körülményekhez lehet igazítani. Hajlandónak mutatkozott arra is, hogy a szovjet csapatok kivonásáról tárgyaljon. A siker érdekében Gheorghiu-Dejnek meg kellett győznie Hruscsovot arról, hogy Románia „megbízható” partner, és a szocializmust a szovjet csapatok jelenléte nélkül is tovább lehet építeni. Ezzel az érveléssel lehetett indokolni néhány 1956 végén hozott rendelkezést.

A meglévő szervezeti keretek és az információáramlás alapvetően befolyásolhatják a döntéshozatalt. A magyarországi és lengyelországi események elemzésében a magyar forradalomnak volt központi szerepe. Mindkét válságot ugyanazon a szervezeten belül vitatták meg: a Román Munkáspárt Politikai Bizottságában, ahol a párt és állami élet irányelveit megszabták.

A bukaresti döntéshozó szervekhez napjában többször érkeztek hírek a budapesti eseményekről. Bár nagyon jól ismerték az ottani helyzetet, ezt az ismeretanyagot politikai előítéleteik szemszögéből értékelték, s így alapján félreértették a két országban folyó változásokat.

Még ha a Román Munkáspárt a korlátozott demokratizálódás útjára lépett is és a „szovjet védőernyő” alól is késznek mutatkozott kilépni, ezt nem nemzeti elkötelezettsége miatt tette, hanem hatalmi okokból. Így végül is tetteit ellentétes irányú motivációk mozgatták. Egyfelől az volt a célja, hogy elkerülje a lengyelországi és magyarországi eseményekhez hasonló helyzet kialakulását, másfelől egy olyan irányvonalat próbált követni, ami végül egy „jugoszláv típusú” külpolitikához vezethetett.

Október 24-től kezdve a Politikai Bizottság szinte naponta összeült, hogy megvitassa a magyarországi helyzetet; attól tartottak leginkább, hogy Magyarországon a párt kezéből kicsúszik az események irányítása. Olyan nagy volt az aggodalmuk, hogy a felkelés leverése után hamarosan egy hivatalos pártküldöttség utazott Budapestre Gheorghiu-Dej vezetésével. A magyar kommunista párt új vezetésével folytattak tárgyalásokat. Megvitatták a „Nagy Imre-ügyet” – amiben a románok közvetíteni próbáltak a szovjet és jugoszláv álláspont között –, az állam- és pártszervezet újjáépítését a Kádár János-féle „forradalmi munkás- és parasztkormány” irányításával.⁶

A közös határ szomszédságában hozandó intézkedésekről is döntöttek:⁷ a helyzetre való tekintettel különleges szervek felállítása; a „pártellenes” akciók megelőzésének céljából a belső éberség fokozása; a határvédelmi erők megerősítése, valamint átmenetileg a két ország közötti szabad átjárás felfüggesztése; a román rádió, posta és távirati szervek fokozott védelme; a magyarországi eseményeket kommentáló propaganda hangosabbá tétele. A tervben egyaránt szerepeltek kényszerítő rendszabályok és az életszínvonalat javító intézkedések. (Rövid távon: „Különös figyelmet kell fordítani a lakosság, s elsősorban a legnépesebb munkásközpontok élelmiszerellátására”⁸, hosszabb távon a bérrendszer megreformálására és a beszolgáltatások eltörlésére.)

A jelenleg kutatható levéltári források alapján nem bizonyítható, hogy Moszkva román katonai beavatkozást sürgetett volna. Bukarest egyetlen szerepe a Kádár-kormánynak nyújtott támogatás volt. Elősegítette a párt újjászervezését és – egy rövid ideig – biztosította a magyar forradalmi vezető, Nagy Imre őrizetét, amiről Moszkva, Budapest, Bukarest és Belgrád közötti egyeztetés után döntöttek. Bár a Nagy-csoportot szovjet egységek tartóztatták le és ők szállították Romániá-

⁵ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Levéltára, 311/56 sz., 8. p.

⁶ Uo. 365/56 sz. irat. A Román Külügyminisztérium Levéltára, Budapest fond, 34/56 sz., 170–183. p.

⁷ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Levéltára, Politikai Bizottság fond, 354/56 sz., 2. p.

⁸ Uo. 4. p.

ba,⁹ a mintegy 40 fős csoport őrzése a román hatóságoknak nem jelentett különösen kellemes vagy megtisztelő feladatot.

A román párt vezetősége tudatában volt annak, hogy nem áll mögötte népi támogatás, a helyzetet válságosnak ítélte és különleges intézkedéseket hozott, hogy biztosítsa társadalmi vezető szerepét.¹⁰ Egy vezérkari csoportot állítottak fel, melynek tagja volt többek között Emil Bodnarus, Nicolae Ceausescu, Alexandru Draghici és Leontin Salajan. A testületet minden szükségesnek tartott intézkedés meghozatalára, ha a helyzet úgy hozza, akár a tűzparancs kiadására is felhatalmazták.¹¹

Természetesen ezt csak legvégső eszköznek tartogatták. Emellett számos „hétköznapi” intézkedést is hoztak, mint például: a felsőoktatási intézmények működésének felfüggesztése, a két ország közötti turistaforgalom betiltása, a válság alatt a hadsereg készenlétségbe helyezése, fegyveres munkásalakulatok felállítása, a magyar nyelvű újságok, az *Előre* és az *Utunk* szerkesztőségének „megbízható aktivistákkal” való feltöltése.¹²

Az elfogadott program nem tükrözte azt, hogy a magyar forradalom nyomán a legfelsőbb román vezetés mennyire összetett politikai álláspontot képviselt. Korábban már szoltunk Gheorghiu-Dej politikájának kettősségéről, amihez még egy másik külpolitikai érdek is járult. Az volt a cél, hogy a Románia és a Szovjetunió közötti kapcsolatokat új alapokra helyezzék.

Néhány emlékiratíró¹³ úgy tudja, hogy a külkapcsolatok terén megmutatkozó fordulatot a magyar forradalommal szemben alkalmazott erélyes szovjet fellépés indította el. Valójában azonban az elképzelés már 1955-ben, a genfi csúcstalálkozó után megfogalmazódott, és az 1956-os „a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság és együttműködés fejlesztésének és további erősítésének alapelveiről” szóló szovjet kormánynyilatkozat ismét előtérbe állította a kérdést. Már a szovjet állásfoglalás nyilvánosságra hozatalának másnapján (október 31-én) a párt Politikai Bizottsága úgy értékelte a nyilatkozatot, hogy az a „központ” és az „elágazások” közötti új kapcsolatok kezdetét jelentheti. Kedvezőnek ítélték a lehetőségeket arra, hogy a Szovjetunió kormányával újratárgyalják a szovjet csapatok romániai állomásoztatását. A megbeszélések a kormány külpolitikai céljairól is árulkodtak. Az ország belpolitikai állapotából kiindulva a román kormány feleslegesnek tartotta a szovjet hadsereg jelenlétét. Annak érdekében, hogy megfelelően „csomagolhassák” és elfogadhatóvá tegyék követelésüket, azzal érveltek, hogy a szovjet egységek kivonásával a lakosság szovjetellenes érzelmei is mérséklődnének.

Alkalom adódott arra is, hogy szóvá tegyék „a Román Népköztársaság (RPP) egyes intézményeiben dolgozó szovjet tanácsadók visszahívásának problémáját”.¹⁴

Ezek a témák más gazdasági problémák mellett ott szerepeltek a november utolsó harmadában Moszkvába látogató hivatalos román delegáció tervei között. Egy protokolláris részlet rávilágít Moszkva és a „szocialista tábor” közötti kapcsolat politikai jellegére. A román delegációt Gheorghiu-Dejnek kellett volna vezetnie, de ő a miniszterelnököt, Chivu Stoicát jelölte ki a küldöttség vezetésére. Amikor a szovjetek magyarázatot követeltek a Román Munkáspárt első titkárának távolmaradására, Chivu Stoica sürgős táviratot küldött Bukarestbe, hogy „az elvtárs ideutazása [Gheorghiu-Dejről van szó] feltétlenül szükséges. Attól tartunk, hogy a jelen politikai körülmények között, távolmaradása úgy venné ki magát, mintha szántszándékkal nem akart volna eljönni”.¹⁵

A román lakosság sem maradt közömbös a nemzetközi élet válságaival szemben. Mindenekelőtt a magyar forradalom érintette a legközelebből. Noha a híradás igen korlátozott volt, számos

⁹ A Román Külügyminisztérium Levéltára, Budapest fond, 34/1956 sz. irat, 141–148, 154–155, 156–160, 161–164, 170–183. p.

¹⁰ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Levéltára, Politikai Bizottság fond, 358/56 sz., 9–10. p.

¹¹ Uo. 4. p.

¹² Uo.

¹³ Silviu Brucan: *Generatia irosita. Memorii*. Bukarest, 1992. 72–73. p.

¹⁴ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Levéltára, Politikai Bizottság fond, 359/56 sz., 1–2. p.

¹⁵ A Román Külügyminisztérium Levéltára, Moszkva fond, 59/1956 sz., 159. p.

szovjetellenes és antisztálinista tömegmegmozdulásra került sor. Minden megszorító intézkedés és kényszerrendszabály ellenére, a Román Munkáspárt Központi Bizottságának napjában kétszer megjelenő tájékoztató brosrájában sok „ellenséges elemek akcióinak” mondott esetről lehet olvasni. Két szempontból vizsgálhatjuk az „ellenséges elemek” tevékenységét.¹⁶ 1956-ban nemcsak az értelmiségiek mozdultak meg, hanem a munkások, parasztok, katonák, párttagok és párttonkízüliek is „forrongtak”. Belső pártiratokban elismerték, hogy mind a párton belül, mind a „dolgozó ifjúság” gyűlésein, valamint leggyakrabban a tudományos intézetek által szervezett fórumokon a magyarországi eseményekről részletesebb felvilágosítást követeltek. Néhány kirívó esetben a kérdéseket és véleményeket már eleve „tendenciózus jelleggel” fogalmazták meg, például amikor felvetették, hogy nem „a szovjet csapatok jelenléte okozta nehézségek voltak-e az elégedetlenség okai”. Vagy: „Milyen alapon avatkozott be a szovjet hadsereg?” „A szovjet intervenció összhangban állt-e az SZKP XX. kongresszusának határozatával?” Elhangzott az is, hogy „a román parasztság is nyomorban és nélkülözésben él” stb.

A párttájékoztatók alapján úgy tűnik, hogy a politikai aktivitás nem volt területspecifikus, hanem az egész országra kiterjedt. A politikai erjedés azonban nem vezetett egy a lengyelországihoz hasonló reformmozgalomhoz, vagy egy a magyarországihoz hasonló fegyveres felkeléshez. A folyamat megfékezéséért többek között a kényszerrendszabályok szigorával is magyarázhatjuk: „Vegyük fel a harcot és csírájában fojtsuk el az ellenforradalmi elemek kísérleteit, bármilyen formában jelentkezzenek is”¹⁷ – adta ki az utasítást Nicolae Ceausescu 1956. november 15-én a bukaresti pártbizottságban.

Egyfelől a kilátásba helyezett karhatalmi megtorlás, másfelől néhány gazdasági-pénzügyi kedvezmény, és egy olyan politikai erő hiánya, ami egyesíthette volna a szovjetellenes és kommunistaellenes indulatokat azt eredményezte, hogy a magyar forradalom és a lengyel „tavasz” nem talált jelentős visszhangra Romániában.

Gheorghiu-Dej azonban – Moszkva félelmeivel számolva – ügyesen arra használta a lengyelországi és magyarországi eseményeket, hogy meggyőzze Hruscsovot arról, hogy a kellemetlen „meglepetéseket” csak akkor kerülheti el, ha megtartja őt a Román Munkáspárt élén. A román vezető aztán ugyanehhez a recepthoz nyúlt „védelmezőjével”, Hruscsovval szemben is. Így bírta rá annak a rendeletnek az aláírására, amely a szovjet hadsereg Romániából történő kivonására adott utasítást. Ez volt az egyetlen kérdés, amiben a párt politikája megegyezett a nemzet követelésével. Ez az egybeesés a hatvanas évek folyamán a román párt és a moszkvai központ kapcsolatának meglazulásához vezetett ugyan, de nem pozitív társadalmi változásokhoz.

(Ford.: Somlai Katalin)

¹⁶ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Levéltára, 85. fond, 84 sz., 8. p.

¹⁷ Uo.

Leonyid Gibianszkij

A SZOVJET–JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM

A szovjet–jugoszláv viszonyról a magyar forradalom kapcsán eddig is sokféleképpen szóltak. A publicisztika szintjén már az események alatt, és rögtön utána is fölőtte nagy figyelmet kapott, a későbbiekben pedig, persze különböző okokból, a történészek érdeklődését is felkeltette. A forrásanyag azonban – akár a szovjetek, akár a jugoszlávok által publikussá tett adatokat vesszük – szegényes volt. Ami a kulisszák mögött történt, Moszkva és Belgrád az 1956-os magyar események kapcsán kialakított együttműködéséről hosszú időn át szinte semmit sem lehetett tudni. Sem a szovjet, sem a korábbi jugoszláv kommunista rezsimnek nem állt érdekében, hogy a titkokról fellebbentse a fátylat.

Amikor a hetvenes években a hatalmától már megfosztott Nyikita Hruscsov memoárját¹ a szovjet vezetést kijátszva sikerült Nyugatra juttatni s ott kiadni, Jugoszláviában pedig nem könnyen, de végül megjelenhetett az 1956-os magyar válság idején Moszkvában akkreditált jugoszláv követ, Veljko Micsunovics emlékirata,² csak ekkor kezdett oszlani a homály. Ezekkel került napvilágra néhány addig ismeretlen adat a szovjet–jugoszláv titkos kapcsolatokról, azokról a történetekről, amelyek annak idején befolyásolták a magyar forradalom sorsát és szovjet csapatok általi vérbe fojtását. Bár fontos, ám korántsem teljes értékű adatokhoz jutottunk. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy az adatok a memoárok szerzőinek politikai-ideológiai behatároltsága és az eltelt idő miatt nem is lehetnek mindenben hitelesek. A kegyvesztett Hruscsov, akinek ekkor már lehetősége sem volt, hogy az eredeti dokumentumok közelébe férkőzzön, lényegében csak a memóriájára hagyatkozhatott, Micsunovics pedig, akinek ugyan megmaradtak régi naplóbejegyzései, az akkori belgrádi politika által megszabott keretek között maradt, és a hivatalos jugoszláv verzióhoz igazodott.

A magyar válsággal kapcsolatos szovjet–jugoszláv együttműködés korábban hozzáférhetetlen levéltári dokumentumairól csak az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején, a szovjet és a kelet-európai rezsimek bukása után szerezhettünk egyáltalán tudomást. Magam is vizsgáltam a téma több aspektusát jobbra jugoszláv, illetve azt kiegészítendő orosz (volt szovjet) levéltári dokumentumok alapján³. Jelentős számban jelentek meg az utóbbi időben mind Oroszországban, mind

¹ *Khrushchev Remembers*. Toronto–London, 1961. Előadásomhoz az orosz nyelvű pontos változatot használtam, amelyet „Memuári Nyikiti Szergejevicsa Hruscsova” címmel a moszkvai *Voproszi Isztorii* című folyóirat publikált 1990–1995 között.

² Veljko Micsunovics: *Moskovske godine 1956–1958*. Zágráb, 1977. Előadásomban a 2. kiadást használtam (Belgrád, 1984).

³ Leonyid Gibianszkij: Magyarország 1956: Hruscsov és Tito titkos levelezése. *Köztársaság*, 1992. 25. sz. 74, 76–77, 80–81. p.; 26. sz. 74, 76–77, 80–81. p.; 27. sz. 29–32. p.; Leonid Gibianszkij: La trattativa segreta sovietico-jugoslava e la repressione della rivoluzione ungherese del 1956. – *Storia Contemporanea* (Roma), 1994, n. I. 57–82. p. A problémát röviden érintettem még: Leonid Ja. Gibianski – Vitali Ju. Afiani – Aleksandr S. Stykalin: Zur sowjetischen Aussenpolitik im Herbst 1956. In Inge Kirchseisen (szerk.):

Magyarországon olyan publikációk, amelyek fontos orosz, jugoszláv és magyar levéltári anyagot tartalmaznak⁴. Jelen előadásom az eddig publikált, illetve eddig nem ismert, általam feltárt, moszkvai és belgrádi levéltári anyagon alapul.⁵

*

A magyar kérdés a szovjet–jugoszláv kapcsolatokban már jóval az 1956-os válság előtt felbukkant, akkortájt, amikor a Kremlbe tavasz végén–nyár elején megérkeztek az első nyugtalanító hírek Budapestről, s amikor Moszkva megtette első, ezzel kapcsolatos intézkedéseit. Amint az utóbbi években közzétett dokumentumokból tudjuk, ezeket a nyugtalanságra okot adó híreket az akkori budapesti szovjet nagykövet, Jurij Andropov küldte 1956. április 29-i jelentésében. A nagykövet veszélyként jelezte, hogy erősödik a jobboldali nyomás a magyar pártvezetésre és személy szerint Rákosi-ra, azt elrendő, hogy Kádár Jánost válasszák be a Politikai Bizottságba. Andropov jelentésével az SZKP KB Elnöksége május 3-i ülésén foglalkozott, ahol Szuszlovra osztották ki a feladat megoldását.⁶ A nyugtalanító hírek azonban továbbra is érkeztek, amiért is a szovjet vezetés Szuszlovot június 7-én Magyarországra küldte a helyzet közelebbi megismerésére és a szükséges intézkedések megtételére.⁷ Ugyanebben az időben – június eleje óta – több magas beosztású jugoszláv vezető kíséretében Moszkvában tartózkodott Joszip Broz Tito. Itt Hruscsov – közvetlenül Szuszlov elindulása előtt – informálta a jugoszlávokat a budapesti látogatásról és arról, hogy a magyarországi helyzet bonyolódása aggodalmat keltett a Kremlben.⁸

A szocialista tábor országai között Magyarország volt az egyik ország, amelyiknek nem sikerült a jugoszlávokkal való kétoldali viszony normalizálása, annak ellenére sem, hogy az alaphangot ehhez a szovjet vezetők 1955. május végi–június eleji belgrádi látogatása már megadta. A sikertelenség fő oka Rákosi politikája volt. Rákosi – elsősorban a „Rajk-ügyet” felhasználva – egyik hangadó résztvevője volt Sztálin Tito-ellenes kampányának, és ebbéli vehemenciája a Sztálin halálát követő „olvadás” időszakában sem változott szinte semmit. A jugoszláv vezetés, személyesen maga Tito is számolt Rákosival, ugyanúgy, ahogy Enver Hodzsa albán diktátorral is, aki a legvérmesebb sztálinista figurája volt a kelet-európai térségnek, s aki egymagában személyesítette meg a szovjet blokkon kívül maradt Jugoszlávia kommunista rendszerével való szembenállást. Rákosi személyéhez a jugoszlávok hozzáállása teljesen negatív volt, olyannyira, hogy vele még a találkozást sem tartották szalonképesnek. Jellemző eset, amelynek megtörténtét maga Tito is megerősítette, hogy amikor a szovjet–jugoszláv kapcsolatok gyakorlatilag már normalizá-

Tauwetter ohne Frühling: Das Jahr 1956 im Spiegel blockinterner Wandlungen und internationaler Krisen. Berlin, 1995. 42–44. p.

⁴ Ezek legfontosabb publikációi többek között: Vengrija, aprél-oktyabr 1956 goda: Informacija Ju. V. Andropova, A. I. Mikojana i M. A. Szuszlova iz Budapesta. *Isztoricseszki Arhiv* (Moszkva), 1993. 4. sz. 103–142. p.; Vengrija, oktyabr–nojabr 1956 goda: Iz arhiva CK KPSzSz. *Isztoricseszki Arhiv*, 1993. 5. sz. 132–160. p.; Vengrija, nojabr 1956–avguszt 1957 g.: Iz arhiva CK KPSzSz. *Isztoricseszki Arhiv*, 1993. 6. sz. 133–144. p.; A „Jelcin-dosszié”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Budapest, 1956-os Intézet, 1993.; *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Budapest, Móra, 1993.; *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez.* „Top Secret”. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. Az állami és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok. Gyűjt., vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 1995.

⁵ Moszkvában az általam átnézett dokumentumok a volt SZKP KB levéltárában találhatók, ma: Centr hranyenija szovremennoj dokumentacii (a továbbiakban: CHSZD); Belgrádban a JK SZ KB volt levéltárában, amely ma a Jugoszláv Levéltár állományának egyik fondját képezi (Arhiv Jugoslavije, a továbbiakban: AJ): f. 507, továbbá a volt Jugoszlávia Szövetségi Külügyi Titkársága levéltárában (Arhiva Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, Politicka arhiva, továbbiakban: ASSIP-PA). Néhány levéltári dokumentumról az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében dolgozó kollégáim, Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin szíves közreműködésével jutottam xeroxmásolatokhoz. Ez utóbbi kollégámnak a magyar nyelvű dokumentumok fordításában nyújtott segítségért ezúton mondok köszönetet.

⁶ Vengrija, aprél-oktyabr 1956 goda..., 106–108. p.

⁷ Szuszlov utazásáról lásd uo.: 108–110. p.

⁸ Veljko Micsunovics: l. m. 82. p

lódta, és Tito első moszkvai látogatására készült, nem az egyébként megszokott, Jugoszlávia és a Szovjetunió közötti, vagyis Magyarországon át vezető vasútvonalat választotta, hanem a Románián keresztül vezetőt. Érkezése után Moszkvában, magas rangú szovjet tárgyalópartnerei előtt sem rejtette véka alá Rákosirol kialakult rossz véleményét.⁹

Tito álláspontja ellentétes volt a szovjet vezetőkével, ők ugyanis elképzelhetőnek tartották Rákosit a magyar kommunista rendszer csúcán, s inkább attól tartottak, amit eltávolítása okozhat, s ami a rendszer ellenségeit segítené. A Magyarországra megérkező Szuszlov ismertette az MDP KB tagjaival a szovjet álláspontot, ami lényegében azt tartalmazta, hogy Rákosi menesztése az adott helyzetben az amerikaiaknak nyújtott ajándék lenne.¹⁰ Egyébként maga Szuszlov általában korántsem tartotta olyan drámainak a helyzetet, mint Andropov, és Moszkvát informálva csak néhány taktikai lépésre tett javaslatot. Kezdeményezte, hogy vegyék be Kádárt a Politikai Bizottságba, ami vélhetően elég lesz az MDP vezetésén belüli elégedetlenség leszerelésére. Ez utóbbi egyébként, a szuszlovi értékelés szerint, jobbra a nem műszaki értelmiség és a pártmunkások egyes csoportjainál, illetve az utóbbi két évben rehabilitált, régebben magas posztokat betöltött kommunistáknál tapasztalható.¹¹

Micsunovics memoárja szerint Szuszlov budapesti útjáról e hruscsovi bejelentésen kívül több szó nem esett a júniusi tárgyalásokon. Maga Micsunovics egyáltalán nem bízott Szuszlovban, aki a Kominformban Sztálin utasításainak közvetlen végrehajtója volt, s emberi reputációjával sem lehet képes a magyarországi helyzet megregulálására. Csakhamar ilyen jellegű kétkedések fogalmazódtak meg a tárgyalások több jugoszláv résztvevőjében is, bár erről a követ memoárja nem szól. Moszkvában tehát – úgy tűnik – a jugoszlávok tartózkodtak attól, hogy Szuszlov missziójával kapcsolatban a szovjet vezetők előtt véleményt nyilvánítsanak.¹² A jugoszláv vezetésnek komoly érdeke fűződött a moszkvai tárgyalások fő célkitűzéseinek sikeréhez. Ez Jugoszlávia számára egyrészt lehetőséget teremtett volna a szovjetekkel való gazdasági együttműködésre, másrészt Belgrád partneri egyenrangúságának, Jugoszlávia független bel- és külpolitikájának Kreml általi legteljesebb elismerését is jelentette volna, beleértve Belgrádnak azt a jogát, hogy kapcsolatát a Moszkva vezette szocialista táborral és kommunista mozgalommal szovjet ideológiai és politikai ráhatások mellőzésével alakíthassa ki. Egy ilyen egyezmény segítette volna Jugoszlávia gazdasági fejlődését, erősítette volna a rezsim presztízsét az országon belül, mindemellett pedig megszilárdította volna nemzetközi helyzetét, s nemcsak a Szovjetunió és a szovjet blokk, hanem a Nyugat viszonylatában is. Bár a tárgyalások során a szovjet fél ezzel ellentétes álláspontot képviselve arra törekedett – hátha sikerül –, hogy a jugoszlávokat saját politikájához, ideológiai és politikai platformjához csatlakoztassa, ám az a pozíció, amit Jugoszlávia elfoglalt, s azok a körülmények, amelyeket az SZKP XX. kongresszusa teremtett meg, Tito és az általa vezetett delegáció számára a júniusi látogatás során lehetőséget adott egy sor valós eredmény elérésére.

Ilyen körülmények között a jugoszlávok számára az volt a cél, hogy a legnehezebb, s a számukra leginkább fontos problémákra összpontosítsanak. A tárgyalások kompromisszummal zárultak – s eredményükben ha nem is jelentősen, de mégis a jugoszláv fél javára billenve.¹³ Ami a magyar aspektust illeti, a dokumentumok szerint ennek kapcsán Tito végül is abbéli reményének adott hangot, hogy a kapcsolatok a jövőben javulni fognak, bár tárgyaló partnereinek a népi demokráciákkal való jugoszláv kapcsolatokat taglalva azt is kijelentette, hogy Magyarország

⁹ Tito erről a jugoszláviai magyar követvel július 21-én lezajlott megbeszélésén ejtett szót (*Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 101. p.), s megismételte 1956. november 11-i pulai beszédében is (*Borba*, 1956. november 16.).

¹⁰ Szuszlov helyzetértékelésére egy hónappal később a Budapesten tárgyaló Mikojan is utalt. CHSZD, f. 89. op. 2, d. 2, l. 9. (Megjelent: *Hiányzó lapok...*, 42. p.)

¹¹ Vengrija, aprél-oktyabr 1956 goda..., 108–110. p.

¹² Veljko Micsunovics: I. m. 82–83. p.

¹³ A megbeszélések legfontosabb eredményei tükröződnek az 1956. június 20-án aláírt és a következő napon kiadott szovjet–jugoszláv közös kormánynyilatkozatban és a JKSZ és az SZKP viszonyáról szóló deklarációban is. A tárgyalások eredményeit külön dokumentumban is rögzítették, amit az SZKP KB Elnöksége július 13-án hagyott jóvá, s amit titkos tájékoztató levél formájában megküldtek az SZKP funkcionáriusainak és jó néhány kommunista párt vezetőjének is. (A Rákosinak küldött levelet lásd: *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 77–84. p.)

Albániával és Bulgáriával együtt a szocialista tábor azon országai közé tartozik, amelyekkel a kapcsolatok ápolása nehézségekbe ütközik.¹⁴

A magyar kérdés a szovjet–jugoszláv viszonyban jó egy hónap múlva ismét előkerült, amikor a szovjet vezetés – Szuszlov nyugtatgató helyzetértékelésével szemben – a mind nyugtalanítóbb információkat felfogva már megértette, hogy budapesti gyámkodása kritikus helyzetbe jutott. Július 13-án az SZKP KB Elnöksége Anasztasz Mikojan személyében széles körű jogokkal felruházott új emisszáriust küldött Budapestre, azzal a megbízással, hogy sürgős intézkedésekkel biztosítsa a rezsim fennmaradását.¹⁵ Ugyanaznap este Hruscsov, Titónak továbbítandó, tájékoztató Micsunovicsot. Megkérte a követet, informálja Titót arról, hogy a szovjet vezetés a magyar helyzetet igen zavarosnak ítéli, s annak további romlása esetén készen áll minden szükséges eszköz alkalmazására, illetve arról, hogy semmilyen körülmények között sem engedhető meg, hogy rés nyíljon a szocialista táborban, amire – Moszkva véleménye szerint – a Nyugat törekszik. Micsunovics szerint Hruscsov közölte, hogy Szuszlov látogatásának összegzéséeként az SZKP KB Elnöksége határozott Rákosi energikus támogatásáról, és hogy a jelenlegi bonyolult körülmények között nem lát más alternatívát, csak a további támogatást. Hruscsov abban bízott, hogy Tito helyesen értékeli majd a szovjet álláspontot, s hogy Magyarország okán nem lesz nézeteltérés Moszkva és Belgrád között.¹⁶

A Titónak címzett információk lényege Micsunovics szerint mindenekelőtt az volt, hogy jelezze a Kreml elszántságát: ha a helyzet úgy alakul Magyarországon, a fegyveres erő alkalmazásától sem riad vissza; másodsor pedig, hogy tételes fenyegetésként a jugoszlávok tudomására hozza: nehogy eszükbe jusson kritizálni a szovjet lépéseket.¹⁷ A követ feltételezései helytállónak tűnnek, bár mindezt az általam átnézett levéltári források egyértelműen nem erősítik meg. De ha elfogadható Micsunovics következtetése a Hruscsov által elmondottak lényegéről és céljáról, marad a kérdés: valójában milyen formában képzelte el preventív lépésként az SZKP KB első titkára a szovjet fegyveres erő beavatkozását Magyarországon, illetve a félelem mennyire járult hozzá ahhoz, hogy nem is csak a későbbiekre nézve, hanem már az adott időpontban nyomást gyakoroljanak a jugoszláv vezetésre. Amint az a jelenleg ismert forrásokból megtudható: Mikojan olyan utasításokat vitt Budapestre, amelyek már a precedens értékű, poznani kormányellenes fellépésektől megrettent Kreml reakcióit tükrözték. Az utasítások az erősödő ellenzéki mozgalom aktív résztvevőivel szembeni hathatós megtorló intézkedések bevezetését, az MDP-ben és a tömegkommunikációban való rendcsinálást, az opportunisták elleni harc erősítését és ideológiai fronton a könyörtelen leszámolást szorgalmazták.¹⁸ A szovjet vezetés ezeket az intézkedéseket haladéktalanul fogadtatni akarta, és attól tartott, hogy emiatt jugoszláv részről éles és nyilvános kritika fogalmazódik meg. Valójában tehát elfogadható, hogy Hruscsov lépésének ez volt a fő oka. Ezt a feltételezést támasztja alá – ha hihetünk Micsunovicsnak – az is, hogy Hruscsov közölte ama szovjet szándékot, hogy változatlanul Rákosit fogják támogatni. Ugyanakkor a Mikojan látogatásáról fennmaradt dokumentumokból olyan következtetések vonhatók le, miszerint ez utóbbi küldetése – az előbbiekével ellentétben – teljes körű felhatalmazással Rákosi feltétlen elmozdítására vonatkozott.¹⁹ Ebből arra lehet gondolni, hogy Hruscsov közlése Rákosi támogatásáról csak taktikai lépés volt, s az volt a célja, hogy a jugoszlávokat egy rosszabb variációra készítse fel, ugyanakkor Rákosinak az MDP-vezetésből való eltávolítása olyan pozitív fejlemény lesz számukra, ami nagymértékben gyengíti, esetleg le is szereli tiltakozó reakcióikat, amelyeket jugoszláv részről az ugyanekkor bevezetendő egyéb magyarországi rendcsináló intézkedések válthatnak ki. Nem kizárt az sem, hogy Hruscsov közlésének másik tétele, amely szükség esetén „minden lehetséges eszköz” – beleértve a fegyveres erőt is – bevetéséről szólt, az akkori körül-

¹⁴ *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 69. p.; AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1-69 (st. sign. I-1/66), l. 28 poledjina.

¹⁵ Mikojan utazásáról lásd Vengrija, áprél-oktyabr 1956 goda..., 110–128. p.

¹⁶ Veljko Micsunovics: l. m. 106–107. p.

¹⁷ Uo. 107–108. p.

¹⁸ Lásd pl. Vengrija, áprél-oktyabr 1956 goda..., 113, 116–117. p.

¹⁹ Mikojan az MDP vezetése előtt rögtön Budapestre érkezése után felvetette Rákosi menesztését. Uo. 113. p.

mények figyelembevételével, ugyanúgy, ahogy a Rákosi támogatása is, szintén taktikai megfontolásokon alapult.

Bármilyen is volt a célja Hruscsov július 13-i üzenetének, rá három napra jugoszláv ügyben megváltozott a Kreml irányvonala: már nem arra törekedett, hogy elébe menjen a magyarországi beavatkozás miatti lehetséges negatív jugoszláv reakcióknak, hanem inkább azzal próbálkozott, hogy őket a szovjet politika és a magyarországi rendcsinálás tényleges támogatásához nyerte meg.

Ezeket az új fejleményeket Mikoja útja eredményezte. Mikoja már budapesti tárgyalásai első napján, július 13-án a Központi Bizottságban, majd az MDP KB július 18-i plénümán javasolta Rákosi feláldozását, azért, hogy elejét vegyék az országban és az MDP-ben is egyre növekvő elégedetlenségnek, s ezzel együtt mentsék a rendszert.²⁰ Végig a megbeszéléseken, s már rögtön a Mikoja részvételével megtartott július 13-i Központi Bizottsági ülésen is jó néhány határozatot hoztak a rendszer megszilárdítására. A 13-i ülésen hangzott el Apró Antal és Ács Lajos PB-tagok részéről az a kijelentés, hogy a magyarországi ellenzéki mozgalom élvezi a jugoszláv tömegtájékoztatás és a Budapesten akkreditált jugoszláv diplomaták és újságírók támogatását, illetve azt is közölték Mikojával, hogy született egy határozat, miszerint levelet küldenek a JKSZ vezetésének, amelyben a normális kapcsolatok helyreállítására tesznek javaslatot, és kinyilvánítják azon óhajukat is, hogy a magyar vezetésnek a JKSZ-szel való kapcsolatok javításában az SZKP KB nyújtson támogatást.²¹ A cél nyilvánvaló: a fennálló renddel elégedetlenek, köztük nagy számban kommunisták, ugyanúgy, mint a szocialista tábor más országaiban, Magyarországon is úgy tekintettek Jugoszláviára, mint a sztálinizmus ellenpéldájára, s úgy gondolták, hogy a JKSZ-szel való normalizált viszony már önmagában is, a magyar kommunista rezsim és Belgrád enyhülő s a továbbiakban javuló kapcsolata pedig még inkább elég lesz ahhoz, hogy meggyengüljön az ellenzéki mozgalom, növekedjék a rezsim tekintélye, szilárduljon az országon belüli helyzete. Mikoja elsőre nem lelkesedett Apró és Ács – érezhetően más PB-tagok által is támogatott – ötletétől. Fel is vetette: vajon mindez nem a várttal ellentétes eredményre vezet-e, lévén ezzel a magyar vezetés elismeri gyengeségét a jugoszlávok előtt, s hogy az ő segítségük nélkül képtelen előbbre jutni.²² Később azonban már maga is olyan következtetésre jutott, hogy nem ártana, ha a szovjetek szólnának Titónak, álljanak el a jugoszláv információeszközök a magyarországi „ellenséges elemek” támogatásától. Együttal, ezzel összefüggésben a szovjetek hozzák tudomására azt is a jugoszlávoknak, hogy a magyar Politikai Bizottságban határozat született Rákosi eltávolításáról, illetve egy a JKSZ KB-nek címzett, a kapcsolatok normalizálását szorgalmazó levél elküldéséről. Az ezzel kapcsolatos javaslatokat Mikoja július 16-án küldte el Budapestről Moszkvába.²³

Moszkvában minderről a következőket határozták: Hruscsov és Nyikolaj Bulganyin, a Szovjetunió Minisztertanácsa elnöke beszél Micsunovicsal, s rajta keresztül informálja Titót, hogy Mikoja látogatása eredményeképpen az MDP KB határozatot fogadott el Rákosi menesztéséről, s együttal a követ révén felajánlja a jugoszlávoknak, hogy Mikoja Magyarországról egyenesen Belgrádba utazik, s ott találkozik Titóval. Micsunovics azonnal felfogta, miről van szó: hogy Mikoja Magyarországról egyenesen Jugoszláviába megy, közvetlenül azután, hogy megtörtént Rákosi eltávolítása, ez azt hivatott demonstrálni, hogy a magyar válság kezelésében körvonala-zódik egy szovjet–jugoszláv politikai együttműködés.²⁴

Belgrád nyilvánvalóan felfogta, mire megy ki a játék, azaz hogy a jugoszlávokat a moszkvai forgatókönyv szereplőjévé tegyék, ám a jugoszlávok mindezek ellenére sem utasították el Mikoja látogatását. Nemcsak azért nem tették, mert Titónak végső fokon jól jött Rákosi eltávolítása, sőt még azzal is megbékéltek, hogy helyére az első titkári posztra egy olyan gyűlöletes figurát állítsanak, mint Gerő Ernő.²⁵ A nyomósabb indok ebben azonban az volt, hogy a jugoszláv-

²⁰ Lásd 15. jegyzet.

²¹ Vengrija, aprél-oktyabr 1956 goda..., 116. p.; CHSZD, f. 89, op. 2, d. 2, l. 26.

²² Uo.

²³ CHSZD, f. 89, op. 2, l. 26–29.

²⁴ Veljko Micsunovics: I. m. 109. p.

²⁵ Amikor Kurimszky követ július 21-én átadta Gerő levelét Titónak, a jugoszláv vezér pozitívan reagált a Magyarországon történetekre. *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 101–102. p. (A ma-

voknak érdeke fűződött Tito júniusi moszkvai útja számukra hasznos eredményeinek megőrzéséhez, illetve továbbfejlesztéséhez. A legfelsőbb szovjet régiókban rögtön a látogatást követően az elégedetlenség jelei kezdtek mutatkozni, merthogy a jugoszlávok továbbra is eltökéltek a szovjet bloktól való ideológiai és politikai függetlenségük megőrzésében, s tartottak attól, hogy a jugoszláv példa hatással lehet a blokk kelet-európai országaiban az ellenzéki hangulat erősödésére. Micsunovics feljegyezte a közös kapcsolatokat érintő eseményeket: a szovjetek igényeit, a vezető szovjet személyiségeknek a jugoszláv állásponttal összefüggő gyanakvásait; az SZKP KB július 13-i titkos levelének a követségre eljutott hírét, amelyben kritikával illették a jugoszláv politikai és ideológiai vonalat, illetve Bulgariának azt a Titóra nézve dezaváló kijelentését, amikor is annak Moszkvai látogatásakor ez utóbbit „leninyec”-nek nevezte el.²⁶ Jugoszlávia Külügyi Államtitkársága július 24-én egy összeállítást küldött át a JKSZ Központi Bizottságának, amelyben summázták a *Pravda* elmúlt számaiban megjelent állásfoglalásokat és az SZKP KB Elnöksége tagjainak, köztük Hruscsovnak ama kijelentéseit, amelyek feltűnően vitatták Belgrád ideológiai téziseit, mivel azok visszhangra találnak a szocialista táborban és a kommunista pártokban. Bár ezekben a publikus szovjet véleményekben a jugoszlávokat név szerint nem említik, a külügyi összeállítás készítői arra a következtetésre jutottak, hogy mivel a kritika szemmel láthatólag a jugoszlávokra irányul, s ráadásul ezt a nemzetközi közvélemény, benne a kelet-európai országok is így érzékelik, „megfelelő kommentárokkal” a jugoszláv sajtón keresztül feltétlen válaszolni kell.²⁷ A jugoszláv vezetés célja azonban egyáltalán nem a helyzet élezése, ellenkezőleg, mindenfajta bonyodalom kerülése volt, nehogy a júniusi tárgyalások eredményeit bármi is veszélyeztesse. Ezért egyezett bele Belgrád Mikojan látogatásába, bár Micsunovics szerint kelleetlenül.²⁸

Tito augusztus elején a közös kapcsolatok légkörének javítására Micsunovics révén meghívást adott át Hruscsovnak, hogy látogasson el Jugoszláviába a jugoszláv vezér személyes vendégeként. Hruscsov egy szeptemberi időpontot fogadott el, de azzal a feltétellel, hogy rögtön ezt követően az ő vendégeként Tito a Krímben fog üldülni.²⁹ Tito beleegyezett. A formális cserevizit szeptember második felében–október elején zajlott le, és szovjet oldalról – egyebek mellett – arra is felhasználták, hogy tovább puhítsák a jugoszlávok magyar helyzettel kapcsolatos álláspontját. Moszkva információkkal rendelkezett egyrészt arról, hogy az MDP egyes csoportjaira befolyást gyakorol a jugoszláv példa, másrészt pedig arról, hogy a jugoszláv sajtó szkeptikus hangokat üt meg Rákosi menesztése kapcsán, ugyanis utóda, Gerő szinte semmivel sem jobb, s hogy arról cikkeznek, hogy Magyarországon semmi komoly változásra nincs kilátás. Részben erről szólt Andropov augusztus végi, az SZKP KB Elnökségének küldött beszámolója is. Ebben azt hangsúlyozta, hogy a Jugoszláviával való viszony a magyar vezetés számára az adott helyzetben komoly kérdéssé vált, s hogy főként a két párt kapcsolatát érintő viszony javítása érdekében szükség van a szovjet közreműködésre.³⁰ Ennek egyik mozzanata Tito és Gerő találkozájának megszervezése volt, amit a szovjet fél Tito Krím-beli szeptember végi–október eleji üldülésére időzített. A találkozáson, amely – Micsunovics szerint – azért váratlanul érte a jugoszlávokat, a két fél megegyezett egy Gerő vezette magyar pártküldöttség október közepi jugoszláviai látogatásában.³¹

A szovjet erőfeszítések azonban igazából hiábavalónak bizonyultak. Az október 15–22. közötti látogatásnak gyakorlatilag már nem volt jelentősége: Magyarországon a fennálló rendszer és az ország szovjet gyámsága elleni mozgalom eszkalálódása október 23-án a felkelés kirobbanásához vezetett. A rendszer, a hatalmi apparátus, a pártstruktúra egyaránt viharos gyorsasággal omlott

gyarok erről a megbeszélésről informálták Andropovot, aki azt továbbította Moszkvába, de nem ahogy a kötetben tévesen jelzik: júliusban, hanem augusztus 10-én.) Gerő levelét lásd uo. 109–110. p.

²⁶ Veljko Micsunovics: I. m. 101–104, 106–109, 112–113. p.

²⁷ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, I-I/49

²⁸ Veljko Micsunovics: I. m. 109–110. p.

²⁹ Uo. 117, 123. p.

³⁰ Az írásbeli jelentés idevonatkozó passzusait lásd *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 114–116. p. Andropov tényként konstatálja, hogy Mikojan belgrádi próbálkozása sikertelen volt, a jugoszláv tömegtájékoztatói eszközök Kreml által óhajtott irányváltása a magyar kommunista vezetés minősítéséről a látogatás óta sem következett be.

³¹ Veljko Micsunovics: I. m. 141. p.

össze, az ország elindult a többpártrendszer felé, amit azonban a szovjet csapatok november 4-i fellépése derékba tört.

Moszkvának és Belgrádnak a magyar forradalomhoz való hozzáállásában voltak eltérő és egyező jegyek. A mára ismertté vált dokumentumok³² nem hagynak kétséget afelől, hogy a szovjet vezetés a Magyarországon történeteket az események legelejétől fogva mélységesen ellenséges jelenségnek minősítette, amit bármi áron is, de likvidálni kell. Ha az október 23. és november 4. közötti időszakban a magyar helyzet megítélésében a szovjet vezetés, illetve egyes magas rangú képviselői némi ingadozást mutattak is, ha volt is hajlandóságuk rugalmas, kevésbé drasztikus megoldásokra, mindez csak taktikai manőverezés volt, amit Magyarország és a többi szocialista ország valóságos helyzete kívánt meg. A végcél természetesen csak egy lehetett: bármilyen szükséges eszköz igénybevétele árán is, leverni a forradalmat (kreml-i szóhasználat: ellenforradalmat), és akármilyen formában is, de visszaállítani egy Moszkvának megfelelő helyzetet. Meg kell jegyeznünk, hogy a szovjet vezetésben a meghatározó irányvonal már a kezdetektől a magyar ügyekbe való fegyveres beavatkozás volt.

A magyar forradalomhoz való jugoszláv hozzáállás ennél összetettebb volt. Belgrádnak egyáltalán nem állt érdekében a moszkoviták ultrakonzervatív hatalma és az elnyomó szovjet diktátum megőrzése. Éppen ellenkezőleg, abban volt érdekelt, hogy szomszédságában a szovjet kontroll gyengülésével egy viszonylag liberális rezsim jöjjön létre, s ennek nyomán egy olyan kedvező perspektíva, amely egy Jugoszláviához hasonló, szovjet blokkon kívüli, de legalábbis a Kremltől eléggé független kommunista állam megalakulásához vezethet. Ez Jugoszlávia geopolitikai helyzetében komoly változást jelenthetett volna, lett volna egy természetes szövetségese, erősödött volna az az image-e, amellyel a szovjet és szocialista táborbeli formációval szemben alternatívát kínált volna mások számára. Igen jellemző ezzel összefüggésben, hogy október 29-én, rögtön a rá következő napon, hogy az október 24. óta miniszterelnök Nagy Imre megtette bejelentését a felkelőkkel szembeni harc felfüggesztéséről, a mélyreható demokratikus reformok bevezetéséről, Magyarország szuverenitása megszilárdításának szándékáról, és hogy tárgyalási javaslatot tett a Szovjetuniónak csapatai kivonásáról, Tito, demonstrálandó támogatási készségét, levélben fordult az újjáalakult MDP Elnökséghez, s ebben többek között említést tett a szovjet csapatok kivonásáról és a szocialista országok között az egyenjogúságon alapuló kapcsolatok újrendezésének fontosságáról.³³ Október 31-én, amikor az SZKP KB Elnöksége már felhagyott a taktikai manőverezéssel, és Nagy Imre kormányának fegyveres erővel való megdöntéséről határozott³⁴, az erről még mit sem sejtő Belgrádból Dalibor Szoldatics budapesti jugoszláv követhoz olyan instrukciók érkeztek, hogy az új magyar pártvezetéssel és Nagy Imre kormányával aktivizálni kell a kapcsolatokat, s hogy a követ adja át Nagy Imrének: Jugoszlávia lehetőségeihez mérten támogatást fog nyújtani.³⁵ Ezen túlmenően, a fentebbi dokumentumokból az is kiviláglik, hogy a jugoszlávokat aggasztotta a Magyarországon kialakult „jobboldali veszély”, nyugtalanította őket, hogy a harcot, amely a sztálinistákkal és a rákosistákkal szemben a demokratikus változásokért vívnak, a reakciós elemek antiszocialista céljaikra használhatják fel, s hogy mindez a szocialista fejlődés feladásával járhat együtt. Bár jóllehet a jugoszláv elgondolások a szomszédságukban zajló változások lehetőségeit jóval tágabb keretekben képzeltek el, mint a kreml-i konzervatívok, a liberalizációt azonban ők is csak olyan mértékben tartották elfogadhatónak, amely még nem veszélyezteti, legfeljebb finomítja a kommunista hatalmat. Tünet értékű, hogy Tito, miközben október 29-i levelében számba veszi Nagy Imre fontos bejelentéseit, nem említi Nagy azon ígéretét, amely egy koalíciós kormány megalakulását vetette fel. Az október 31-én Szoldatics egyenesen olyan megbízást kapott, hogy informálja a magyar vezetést ama jugoszláv véleményről, miszerint nem szabad további engedményeket adni a jobboldalnak. Nagy és Kádár november 1-jei, Szoldaticcsal folytatott megbeszélésén a Belgrádból kapott instrukciók alapján erőteljesen szorgalmazta a

³² Lásd 4. jegyzet.

³³ *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 141–142. p.

³⁴ *Vengrija, oktyábr–nojabr 1956 goda...*, 146. p.

³⁵ *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 144. p.

szétesett MDP helyett egy új párt létrehozását, a kommunista hatalom térvesztésének megállítását, az ellenőrzés alól kicsúszott események újbóli kontrollálásának szükségességét.³⁶

A szovjet vezetésnek a jugoszláv állásponthoz való viszonyát a kettősség jellemezte. Az SZKP KB Elnöksége az október 31-i határozattal kapcsolatban, ami a magyarországi második fegyveres beavatkozást (az első az október 24-i volt), illetve Nagy Imre kormányának lecserélését és helyébe új, Moszkvára hallgató kormány megalakítását véglegesítette, azt is szükségesnek tartotta, hogy a tervbe vett hadműveletekről egyidejűleg értekezzenek Titóval és a Moszkva ellenére, tömegtámogatással a hatalomba ismét visszakérült Gomulka nevével fémjelzett, új lengyel vezetéssel is.³⁷ A cél világos: féltek attól, hogy Tito és Gomulka, a tervezett katonai akcióval kapcsolatban egyet nem értésének ad majd hangot, s ezért meg kell próbálni, hogy velük a közvetlen megbeszéléseken valamilyen támogató megállapodásra jussanak, ehhez pedig érvként azt használják fel, hogy Magyarországon tetőpontján van az ellenforradalom, ami a szocialista rendszer teljes likvidálásával és a Nyugat befolyásának helyreállításával fenyeget. Amint Hruscsov emlékirataiból kiderül, a magyar helyzet értékelésének szovjet verziójához ez volt az a legfontosabb érv, amire aztán a Hruscsov, Molotov és Malenkov alkotta szovjet küldöttség a Gomulkával és Cyrankiewicz miniszterelnökkel november 1-jén Bresztben létrejött tárgyalásokon támaszkodott is. Gomulkát végül is sikerült meggyőzni a szovjet elképzelésekről.³⁸ Annál nagyobb volt viszont Hruscsov és Malenkov aggodalma a Titóval való találkozást illetően. Hruscsov szerint tartottak attól, hogy ez jóval komplikáltabb lesz, mint a lengyelekkel volt.³⁹ Azonban minden a várakozásokkal ellentétben történt.

A Brioniban november 2-ról 3-ra virradó éjszakán létrejött titkos találkozóról, amelyen Hruscsov és Malenkov, illetve Tito és helyettesei, Edvard Kardelj és Alekszandr Rankovics vett részt, s jelen volt Micsunovics követ is, a legutóbbi időig csak Hruscsov és Micsunovics emlékirataiból voltak ismereteink. Utóbbi azt írja, hogy a találkozón semmiféle írásos anyag nem készült, a tárgyalások után azonban emlékezetből rögzítette a megbeszélések lényegét.⁴⁰ A JKSZ KB volt archívumának egyik dokumentumában magam is találtam utalást az irat létezéséről,⁴¹ azt látnom azonban nem sikerült. Bizonyára ezen alapul Micsunovics memoárjának a brioni találkozóról szóló leírása. Más levéltári anyagból azonban az is kiderül, hogy a találkozón elhangzottakból korántsem minden került be a memoárba.

Hruscsovtól és Micsunovicsától is ismerjük a találkozó legfontosabb eredményeit: amikor a magas rangú szovjet vizitálók bejelentették a Kreml döntését, hogy Magyarországon a fegyveres erőket ismételten bevetik azért, hogy Nagy kormányát lecseréljék, és „megvédelmezzék a szocializmust”, Tito, „Hruscsov és Malenkov legnagyobb csodálkozására” azonnal és ellenvetés nélkül helyeselte a tervet, annál is inkább, mert a magyar események az ő értékelése szerint is átlépték az ellenforradalmi küszöböt.⁴² Igaz, később, amikor a világban a forradalom szovjet vérbe fojtása széles körű tiltakozást és elítélő véleményeket váltott ki, a szovjet–jugoszláv viszony pedig a Nagy Imre-kérdés kapcsán bonyolultabbá vált, a jugoszláv vezetés egy Moszkvának küldött átiratban azt erősítette meg, hogy a brioni találkozón a szovjet tervekhez „tartózkodóan” viszonyult, fenntartásokkal, és csak mint a „kisebbik rossz” variációt fogadta el, annál is inkább, mert Hruscsov és Malenkov kijelentették, hogy a kapitalizmus restaurációjával fenyegető helyzet más megoldására, mint az elkerülhetetlen fegyveres akció, egyáltalán nincs lehetőség. Ebből az átiratból az is kiderül, hogy a jugoszláv fenntartások egyáltalán nem magát a fegyveres beavatkozást vitatták, mindössze csak amiatti aggályaiknak adtak hangot, hogy a „szocializmus ügyéért” hozott áldozatok, amelyekkel a szovjet csapatok rendcsináló tevékenysége során nyilvánvalóan számolni kell, a lehető legkisebbek legyenek. Lényegében tehát arról volt szó, s ezt a Tito-féle át-

³⁶ Uo. 145–147. p.

³⁷ Vengrija, oktyabr–nojabr 1956 goda..., 146. p.

³⁸ Memuari Nyikiti Szergejevicsa Hruscsova. *Voproszi isztorii*, 1994. 5. sz. (a továbbiakban: Memuari Hruscsova) 75–76. p.

³⁹ Uo. 77. p.

⁴⁰ Veljko Micsunovics: I. m. 157, 164. p.

⁴¹ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, I-I/63, s. 4.

⁴² Memuari Hruscsova, 77. p.; Veljko Micsunovics: I. m. 158–159. p.

iratból is konstatálni lehetett, hogy a szovjet vezetés a helyzet normalizálását nem egyszerűen csak a katonai erő alkalmazásával akarta megoldani, hanem ezzel egyidejűleg Kádár János vezetésével egy olyan új kormányt is kreálni akart, amelyet a Rákosi-rendszer alatt nem kompromittálódott, a szocializmus további építését vállaló személyiségek alkotnak.⁴³ Ez annál is inkább megfelelt Moszkva elképzeléseinek, mert Hruscsov és Malenkov alig korábbi felvetései gyakorlatilag már a megvalósítás stádiumában voltak.⁴⁴

Hruscsov és Micsunovics memoárjaiból és a Belgrád és Moszkva közötti soron következő titkos levelekből egyaránt kiviláglik, hogy a találkozói szovjet és jugoszláv résztvevői nem mindenben egyeztek a leendő kormány irányvonalát és egyes leendő tagjait illetően. Ami az irányvonalat illeti, ennek kapcsán a jugoszlávok aláhúzták, hogy a kormány feltétlen el kell ítélje a Rákosi–Gerő-rezsimet; olyan programot kell képviseljen, amely szakít a sztálini örökséggel; a szocializmus megreformálását tűzze zászlajára, és támaszkodjon a megalakult munkástanácsokra.⁴⁵ Bár a szovjet fél elképzelése a jugoszlávokénál lényegesen szűkebben értelmezte a „reform” fogalmát, a dokumentumokat elemezve kiderül, nem emeltek kifogást még a munkástanácsok tekintetében sem. Arról sem tettek említést a szovjetek, s ez igazán szembetűnő, hogy az intervencióval létrejött kormány irányvonala döntő mértékben a Moszkvában megszabottakhoz alkalmazkodjék. Mindezeket figyelembe véve, a jugoszlávok kívánságai, melyeket az intervenció támogatásához szabtak feltételül, lényegében értelmüket veszítették. Ami az új kormánytagok kérdését illeti, Hruscsov megemlítette Münnich Ferenc miniszterelnöki jelöltségét, míg a jugoszlávok inkább Kádárt látták volna szívesen. Ezzel együtt a jugoszlávok megjelölték azokat a Nagy Imréhez közel álló személyeket is, akiket szívesen látnának az új kormányban. Ennek kapcsán Micsunovics Losonczy Gézá és Maléter Pált említi. Hruscsov emlékirataiban ugyancsak említi a jugoszlávok két kormánytagjelöltjét, ám név nélkül, hozzátéve, hogy személyük neki nem volt elfogadható.⁴⁶

A soron következő titkos szovjet–jugoszláv levelekből az is ismert, hogy a jugoszlávok a brioni találkozón megadták egyetértésüket a tervezett szovjet katonai intervencióhoz, itt született meg az a megállapodás, hogy a jugoszláv fél támogatja a szovjet csapatok beavatkozását és Nagy Imre kormányának a forradalmi munkás-paraszt kormánnyal való felváltását. A legutóbbi időkig erről lényegében nem voltak ismereteink. A Hruscsov-memoárban sincs erről szó, és Micsunovics is csak homályos célzást tesz rá, azzal, hogy a találkozón jugoszláv felvetésre megpróbálták megvitatni, „lehet-e csinálni valamit Naggyal”. Micsunovics nem írja le világosan, miről is volt szó, csupán azt említi, hogy lehetőségként szóba került „az áldozatok és a felesleges vérontás elkerülésére a Naggyal való kapcsolatfelvétel”, s hogy e tekintetben a szovjetek is kifejezték érdekeltségüket.⁴⁷ A levélváltásból kiderül, az egyezségben szó volt arról is, hogy a jugoszlávok, mivel kapcsolatban állnak Nagy környezetével, még a szovjet akció megkezdése előtt beszélnek vele és kormányának hozzá legközelebb álló tagjaival, azért, hogy rávegyék őket a visszavonulásra.⁴⁸ Erre a körülményre jómagam is felhívtam már a figyelmet a negyvenedik évfordulóra megjelent írásomban,⁴⁹ rámutatva, hogy Nagy lemondása a miniszterelnöki posztról egyet jelentett volna kormánya távozásával is. Ez esetben kialakult volna egy olyan politikai-jogi vákuum, amelyben a szovjetek bábáskodásával létrejött új, önjelölt kormány nem a régi megbuktatójaként tűnt volna fel, sőt így formálisan maga a szovjet intervenció sem irányult volna egy törvényes hatalom ellen. Ezzel magyarázható a szovjetek különös érdeklődése Nagy eltávolításának jugoszláv kombinációja iránt. Micsunovics memoárja és a szovjet–jugoszláv levélváltás adatai e tekintetben egymásnak ellentmondanak. Micsunovics szerint a jugoszlávok, a levél szerint a

⁴³ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–78, 1. 2.; 119/1–95, 1. 7–8, 61; CHSzD f. 89, per. 45, dok. 84, sz. 18.

⁴⁴ Memuari Hruscsova, 77. p.; Veljko Micsunovics: I. m. 159. p.

⁴⁵ CHSzD, f. 89, per. 45, dok. 84, sz. 18; AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–95, 1. 61; Veljko Micsunovics: I. m. 159–160. p.

⁴⁶ Memuari Hruscsova, 77–78. p.; Veljko Micsunovics: I. m. 159–161. p.; AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–78, 1. 3.

⁴⁷ Veljko Micsunovics: I. m. 160–161. p.

⁴⁸ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–77, 1. 1.; 119/1–78, 2–3; 119/1–92 (st. sign. I-I/64), I. 3; CHSzD, f. 89, per. 45, dok. 83, sz. 4.

⁴⁹ Leonyid Gibianszkij: Magyarország, 1956..., 81. p.

szovjetek kezdeményezték a kérdés megtárgyalását.⁵⁰ Persze az is lehet, hogy összefolyt a kettő. Bármilyen is az igazság, a jugoszlávok megbízatása, ha realizálódik, gyakorlatilag a szovjet intervenció és a magyar forradalom fegyveres leverésének elleplezéséhez való hozzájárulás lett volna.

A jugoszlávok végül is nem teljesítették megbízatásukat. Az eddig megismert dokumentumok ennek okára nem adnak világos választ. Tito soron következő levelében a szovjet vezetőknek azt igyekezett elmagyarázni, hogy a jugoszlávok a megbeszélések értelmében haladéktalanul hozzákezdtek ígéretük realizálásához, és november 3-án délutánján megfelelő erővel kezdtek tevékenykedni, reális eredményt azonban nem sikerült elérniük. November 4-én Kardelj arról informálta Firjubin belgrádi szovjet követet, hogy november 4-én éjszaka, a Hruscsovvval való megállapodás értelmében, felvették a kapcsolatot Nagy Imrével. De sem Tito, sem Kardelj nem ad felvilágosítást, mi volt ténylegesen a kapcsolatfelvétel lényege. Tito levelében csak arra a megbeszélésre utal, amely november 2-án a jugoszláv követ és a Nagy Imréhez közel álló Szántó Zoltán között zajlott, s amelyen ez utóbbi azzal a kéréssel állt elő, hogy ő, illetve néhány kommunista kormánytag és a szétvert MDP utódpartjának egyes vezetői abban az esetben, ha kommunistaellenes pogrom veszélye állna fenn, a követségen rejtőzhessenek el.⁵¹ A dokumentumokból kiderül, hogy Szoldatics követ a Szántó-féle kérés kapcsán érintkezésbe lépett Belgráddal, ahonnan november 3-án azt a választ kapta, hogy a menedék, amiről Szántó beszélt, rendelkezésükre állhat.⁵² Ám ebben sincs semmiféle említés Nagyról, s még kevésbé eltávolításáról. Konkrétumok a későbbiekben sem fordultak elő Moszkva és Tito levelezésében.

Bárhogy is történt, amikor november 4-én virradatkor a szovjet csapatok megkezdtek hadműveleteiket, Nagy Imre nemhogy hatalmon kívül lett volna, de egyenesen ő volt az, aki a rádióban nyilatkozatot olvasott fel, s ebben mint jogellenes lépést ítélte el a szovjet intervenciót, ezt követően pedig elvbarátainak egy csoportjával, közöttük Szántó Zoltánnal, a jugoszláv követségre menekült. Maguk az események olyan fordulatot vettek, amelyek teljesen ellentmondtak a brioni megállapodásnak. Belgrád, amelyet Szoldatics mindenről tájékoztatott, kényes helyzetbe került.⁵³

Hogy kikeveredjék ebből az egyáltalán nem óhajtott helyzetéből, a jugoszláv vezetés november 4-én tájékoztatta a történetekről a szovjet felet, biztosítva őket arról, hogy a jugoszlávok megpróbálnak hatni Nagyra, hogy vonja vissza utolsó kijelentéseit, s jelentse be a Kádár-kormány támogatását.⁵⁴ Ezzel egy időben Szoldatics utasítást kapott, igyekezzék erre rábeszélni Nagyot, illetve ne engedje, hogy akár ő, akár valaki más a csoportból bármit is tegyen, s a követségről bármilyen külső kapcsolatot létesítsen.⁵⁵ A szovjetek azonban még november 4-én válaszoltak Belgrádnak, hogy tekintettel a megváltozott helyzetre, azaz hogy Nagy kormányát fegyveres úton távolították el, illetve már bejelentették a Kádár-kormány megalakulását, Nagy Imre állásfoglalását már nem tartják szükségesnek, s azt ajánlják, hogy őt és csoportját adják ki a szovjet csapatoknak, amelyek majd átadják őket a Kádár-kormánynak.⁵⁶ Moszkva, amely minél hamarabb meg akarta oldani Nagy és társai kiadatását, november 5-én Hruscsov és Malenkov aláírásával, táviratot küldött Tito, Rankovics és Kardelj címére, amelyben szóba hozták a magyarországi „ellenforradalom” sikeres leverését, hangsúlyozva, hogy az akciót úgy hajtották végre, ahogy arról a brioni találkozón meg egyeztek, s a történetek az SZKP KB Elnökségét a legnagyobb megelégedéssel töltik el.⁵⁷

Moszkva követelése Belgrádot megoldhatatlan dilemma elé állította: egyfelől a jugoszláv vezetés egyáltalán nem óhajtott vitába szállni Moszkvával, ugyanakkor azonban a maga számára sem szeretett volna olyan komoly vészhelyzetet, amelyet Nagy és elvbarátai – akár a szovjet csapatoknak, akár a Kádár-kormánynak történő – kiadatása okozott volna, s amely mind saját népe, mind a külvilág előtt diszkreditálta volna. November 5-én érkezett a válasz Hruscsov címére Tito,

⁵⁰ Lásd 48., 49. jegyzet.

⁵¹ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–78, 1. 3; 119/1–95, 1. 14, 64–65; CHSzD, f. 89, per. 45, dok. 84, sz. 21; Vengrija, oktyabr–nojabr 1956 goda..., 149. p.

⁵² *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 159. p.

⁵³ Uo. 160. p.

⁵⁴ Vengrija, oktyabr–nojabr 1956 goda..., 119. p.

⁵⁵ *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 160–161. p.

⁵⁶ Vengrija, oktyabr–nojabr 1956 goda..., 149–150. p.

⁵⁷ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–76.

Kardelj és Rankovics aláírásával, s benne a javaslat Nagy és társai Jugoszláviába szállításáról.⁵⁸ November 7-én a Titónak és Kardeljnek küldött viszontválaszban Hruscsov a szovjet vezetés nevében kategorikusan visszautasította ezt a felvetést. A brioni egyezsége hivatkozott, és előre vetítette, hogy a jugoszláv álláspontot, ti. Nagy Jugoszláviába szállítását Moszkva úgy fogja értelmezni, hogy Belgrád titkos szolidaritást vállal Nagy politikájával, s hogy mindez helyrehozhatatlan károkat okozhat a szovjet–jugoszláv kapcsolatokban.⁵⁹ Ez már több volt leplezetlen fenyegetésnél is.

A jugoszlávok a fenyegetésből azonban már ennek előtte, a november 5-i incidens alkalmával is izelítőt kaphattak, amikor egy szovjet tank belőtt a budapesti jugoszláv követségre, s a követtség egyik munkatársának, Milenko Milovanovnak a halálát okozta. A jugoszláv kormány az eset kapcsán azonnal határozott tiltakozást nyújtott át mind a belgrádi, mind a budapesti szovjet követnek. Kocsa Popovics jugoszláv külügyi államtitkár pedig Firjubinnak tette fel azt a kérdést: hová vezet a szovjet fél ilyen irányú tevékenysége?⁶⁰ A kérdés illetően felvetése akár célzásnak is felfogható, hogy a szovjetek szándékosan követtek el provokációt. Hogy ez a gyanú a jugoszlávoknál valóban felmerült, megerősítik Firjubin szavai is, amiket november 7-én, Kocsa Popovics helyettesének, Dobrivoje Vidicsnek mondott. Vidics jelentése szerint a szovjet követ egy négy-szemkörti beszélgetés során azt mondta, hogy Milovanov halála miatt szégyenli magát, nem mer a jugoszlávok szemébe nézni, s hogy levelet küld Moszkvába, amelyben minden kendőzés nélkül megírja a saját véleményét, de a dolgokban nem ő dönt. Micsunovics is megemlékezik az esetről.⁶¹ A követ Sepilov szovjet külügyminiszternél Milovanov halála miatt közvetlenül csak november 7-én tudott tiltakozni. Maga a találkozó lehangoló volt – Sepilov demonstratívan semmibe vette a jugoszlávok tiltakozását.⁶² Szovjet iratok is megerősítik, hogy feszült volt a találkozó légköre, de korántsem olyan mértékben, mint azt Micsunovics memoárjában leírja.⁶³ A követnek hasonló volt a benyomása az ugyanazonnap, Hruscsovval létrejött találkozásáról is, amelyen utóbbi emelt hangon ismételte el a követnek azt, amit korábban a Titónak, Rankovicsnak és Kardeljnek küldött levélben már megüzent.⁶⁴

Ami a továbbiakban ezzel kapcsolatos: a Kreml aggódott Kádár határozatlansága miatt, aki november 8-án Andropovnak azzal állt elő, hogy kerülendő a jugoszlávokkal a kapcsolatok élezését engedjék Nagyt és társait Jugoszláviába, s ennek előfeltételéül Nagy adjon írásos dokumentumot arról, hogy lemond megbuktatott kormánya miniszterelnöki posztjáról, s hogy kötelezettséget vállal: sem ő, sem köre nem folytat ellenséges tevékenységet Kádár kormánya ellen. Moszkvából olyan válasz érkezett – amit az SZKP KB nevében Andropov adott át Kádárnak –, hogy Nagy és csoportja semmi esetre sem engedhető ki Jugoszláviába, a jugoszlávok pedig majd előbb-utóbb úgyis kénytelenek lesznek beleegyezni kiadatásukba. Ami pedig Kádár félelmeit illeti a Belgráddal való viszony éleződése miatt, ezzel kapcsolatban az SZKP KB Elnöksége ismételtlen megerősítette azon állásfoglalását, amelyet november 7-én Hruscsov Titóval, Kardeljjel és Rankovicsal megismertetett.⁶⁵

Ez volt az a helyzet, amelyben a jugoszláv vezetés számára nem maradt más, mint a szkülák és kharübdiszek közötti hányódás, vagyis nem adják ki Nagyt, s ezáltal a Szovjetunióval való konfrontálódást kockáztatják, vagy kiadják, ezáltal pedig lelepleződnek, mint a szovjet intervenció támogatói. Tito november 8-án újabb levelet küldött Hruscsovnak a JKSZ KB nevében, amelyben azt próbálta megértetni a Kremellel, hogy Jugoszlávia egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy megengedje magának Nagy és társai kiadását akár a szovjet, akár a magyar ha-

⁵⁸ Erről a táviratról lásd AJ, SKJ, IX, 119/i–77, I. 1.; Veljko Micsunovics: I. m. 171–174. p.

⁵⁹ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–77, I. 1–4.

⁶⁰ ASSIP-PA, 1956. god., F-II, dosije 11, Str. Pov. 343.

⁶¹ Uo. Str. Pov. 274.

⁶² Veljko Micsunovics: I. m. 174–175. p.

⁶³ A Sepilov által készített szovjet feljegyzés az Orosz Föderáció Elnöki Levéltárában található (Arhiv prezidenta Rosszjiszkoi Federacii f. 3, op. 64, d. 486, I. 1–3). Megjelent: *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 178–179. p.

⁶⁴ Veljko Micsunovics: I. m. 172–173, 175. p.

⁶⁵ Vengrija, oktyabr–nojabr 1956. goda..., 151–153. p.

talmi szerveknek a diszkreditálás veszélye nélkül. Ebben Tito lényegében azt igyekezett megvilágítani, hogy a jugoszlávoknak miért nem sikerült Nagyot rábeszélni a hatalom feladására, s hogy miért éppen a jugoszláv követség a tartózkodási helyük. A levélben erős hangsúlyt kapott, hogy Jugoszlávia támogatja Kádár kormányát, s hogy a jugoszlávok készek keresni egy közös, kompromisszumos megoldást, akár abban a formában is, hogy Nagy és a budapesti jugoszláv követségen tartózkodók amnesztiában részesüljenek.⁶⁶ Annak reményében, hogy Moszkva álláspontja engedékenyebbé válik, és a Kádár-kormánytól is megkapják a beleegyezést, Belgrád november 9-én utasítást küldött Szoldaticsnak, kísérelje meg rávenni Nagyot, bár ha csak formális nyilatkozattal is, de mondjon le bukott kormányának miniszterelnöki posztjáról.⁶⁷ Nagy azonban ezt visszautasította.⁶⁸

A november 8-i Tito-levélre a szovjet vezetés november 10-én válaszolt, azt javasolva, hogy a kormánytagok közül Nagyot és Losonczyt vigyék Romániába. A többiek abban az esetben, ha kifejezik lojalitásukat a Kádár-kormány iránt, visszanyerhetik szabadságukat, és Magyarországon maradhatnak.⁶⁹ Nagy Romániába szállítása lényegében egyenlő volt kiadatásával, formálisan azonban kompromisszum, amit Tito is kért. A javaslatot, amiről Belgrádban a szovjet követ révén már tudtak, Hruscsov csak november 11-én mondta el Micsunovicsnak. Ő rögtön pozitívan reagált a tervre, és Titónak, Kardeljnek és Popovicsnak küldött táviratában, ami november 12-én érkezett meg Belgrádba, azt ajánlotta, fogadják el, s hassanak oda Nagyra, hogy ő is egyezzen bele ebbe a megoldásba. Micsunovics véleménye szerint Hruscsov türelmetlenül várta a választ.⁷⁰ A javaslattal azonban – Micsunovics tanácsával ellentétben – a jugoszláv vezetés nem értett egyet, ráadásul, Szoldatics követ még november 11-én, amikor rájött, hogy Nagyot Romániába szállíthatják, kijelentette Kádárnak, hogy ez rontana Belgrád presztízsén, s hogy Románia célországként nem alkalmas hely.⁷¹ A jugoszlávok rájöttek: „kilóg a lóláb”, s teljes mértékben felfogták azt a számukra diszkreditáló helyzetet, amit a Nagy Imre-kérdés ilyen megoldása okozott volna, hiszen a szovjet kontroll alatt álló Románia – mint variáns – lényegében ugyanazt jelentette volna, mintha Nagyot a szovjet csapatoknak vagy a Kádár-kormánynak adják ki. Ráadásul semmi esély sem volt arra, hogy Nagy ebbe beleegyezzen.⁷² Belgrád a maga részéről két variánssal állt elő: a Kádár-kormány vagy adja szavát, hogy garantálja a jugoszláv követséget elhagyó Nagy és társai szabadságát, vagy ha nem, engedje szabad kiutazásukat Jugoszláviába.⁷³

Belgrád is, Moszkva is, csakúgy mint a kontroll alatt álló Kádár igyekezett kivetítő megoldást találni, ám mindegyik saját érdekei szerint. A jugoszlávok olyan megoldásra törekedtek, ami nem bonyolítja a Szovjetunióval való kapcsolatokat, a szovjeteknél ezzel szemben már a kezdet kezdetén olyan tendencia volt megfigyelhető, hogy ők a jugoszláv vezetés kifárasztására törekednek. Nagy Imre azonban nem hátrált, kormánya formálisan tovább élt, s ez egyre fokozta az amúgy is súlyos bel- és külpolitikai helyzetben lévő Kádár-kormány nehézségeit. Ez komoly problémaként jelent meg az MSZMP november 11–16. közötti kádárista ideiglenes központi bizottsági ülésén is, ahol az egyik legfontosabb feladatként a „két kormány”-helyzet felszámolását határozták el.⁷⁴ Diplomáciai manőverek következtek. Ennek során Kádár november 16-án előbb azt hozta Szoldatics tudomására, hogy Nagy és csoportja minden következmény nélkül kijöhet a jugoszláv követségről, s ha úgy döntenek, elhagyhatják Magyarországot, a következő napon azonban,

⁶⁶ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–78, 1. 1–7.

⁶⁷ *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 190. p.

⁶⁸ Uo. 191. p.

⁶⁹ A szovjet válaszáról uo. 194, 210. p.; CHSZD, f. 89, op. 2, d. 3, l. 4–5; Veljko Micsunovics: I. m. 178. p.; AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 1-1/57, 1. 3.

⁷⁰ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 1-1/57, 1. 3. Veljko Micsunovics: I. m. 178. p.

⁷¹ CHSZD, f. 89, op. 2, d. 3, l. 4–5. Megjelenet: *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 210–211. p.

⁷² Nagy igen határozott volt a tekintetben, hogy a Kádár-kormánnyal és a szovjetekkel nem hajlandó a kompromisszumos megoldásra. Amikor Romániába szállítása után mintegy tíz nappal a románok képviselőiben Walter Roman felkereste, ugyancsak kategorikusan visszautasította ezt a lehetőséget (*Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 195, 285–286. p.).

⁷³ Uo. 233–234. p.; CHSZD, f. 89, op. 2, d. 3, l. 4–5.

⁷⁴ *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 196–203, 230–232. p.

szovjet instrukció alapján a kiengedés előzetes feltételéül már azt szabta meg, hogy Nagy és Losonczy jelentse ki, lemond kormánytagságáról, továbbá valamennyi ott tartózkodóval együtt kötelezzék magukat Kádár kormányának támogatására. A jugoszlávok ugyanakkor elérték, bár azt nem követelték, hogy a Kádár-kormány a jugoszláv kormánynak írásban garantálja, hogy Nagy és társai szabadon, minden retorzió nélkül otthonukban élhetnek.⁷⁵

Ez a vita tehát lényegében Belgrád és a Kádár-kormány között zajlott, és egészen november 21-ig tartott.⁷⁶ Az ugyan bizonyos, hogy a szovjetek a kulisszák mögött Kádár minden lépését felügyelték, ám úgy látszott, nem foglalkoznak Nagy sorsával. Ami pedig a közvetlen szovjet–jugoszláv viszonyt illeti, itt ezekben a napokban a magyar krízist kiváltó okok, illetve a Szovjetunió és Jugoszlávia Magyarországgal kapcsolatos politikája miatt – pedig azt korábban mindkét fél kerülni kívánta – megjelent a polémia. A vita azzal kezdődött, hogy a *Borba* november 16-i száma leköszölte Titónak a november 11-i pulai pártaktíván elhangzott felszólalását. Itt a jugoszláv vezető a november 4-i szovjet beavatkozásról egyrészt úgy nyilatkozott, hogy az a „kisebbségi rossz” volt, s hogy azt az ellenforradalmi nyomás kényszerítette ki, és támogatásáról biztosította a Kádár-kormányt is, ugyanakkor azonban leszögezte, hogy a magyar krízist lényegében a Rákosi–Gerő-rezsim utolsó pillanatig fenntartott szovjet támogatása gerjesztette, illetve az október 24-i első szovjet katonai intervenció és az ennek nyomán fellépő magyarországi felháborodás váltotta ki. Tito célzást tett arra is, hogy a szovjet politika nemcsak Magyarországgal, de a szocialista tábor más országaival szemben is hasonló lépéseket tehet, annál is inkább, mert a szovjet vezetés egy részénél még erősek a sztálinista hagyományok, s ezeket szerinte a Szovjetunió jelenlegi rendszere konzerválja is. Már maga a felszólalás is, de kiváltképpen annak nyilvánosságra hozatala egyértelműen jelezte, hogy a jugoszlávok, tekintettel a nemzetközi és a Jugoszlávián belüli felháborodásra, szeretnének elhatárolódni a szovjetek magyarországi politikájától, ugyanakkor azonban egyúttal támogatásukról biztosítják a november 4-i intervenciót és Kádár kormányát. A jugoszláv akcióra Moszkva élesen reagált, s bár nem kapott nyilvánosságot, Micsunovics útján Hruscsov és az SZKP KB Elnöksége több tagja is tiltakozást jelentett be. Miközben a szovjet vezetők kifejezték, hogy nem áll szándékukban a Jugoszláviával való viszony rontása, Belgrádot a közös egyezmény megsértésének vádjával illették. Tito felszólalására a *Pravda* november 19-i és 23-i számában reagáltak nyilvánosan. Ebben visszautasították a jugoszláv álláspontot, azonban – s ezt Micsunovics is így értékelte – eléggé visszafogott hangnemben. S általában is ez a visszafogottság volt jellemző Moszkva jugoszláv politikájára ezekben a napokban.⁷⁷

A jugoszlávok, miután Tito felszólalását megjelentették, s ezzel saját céljaikat szem előtt tartva megtették szükséges politikai és propagandisztikus lépésüket, sietve leszögezték: nem áll szándékukban a Szovjetunióval való kapcsolatok mérgezése, s hogy ennek nyomatókat is adjanak, Firjubinnal való találkozásaik alkalmával Tito és más jugoszláv vezetők is igyekeztek elvenni a pulai felszólalás bizonyos kitételeinek életét. Ugyanakkor a megbeszéléseken és a jugoszláv vezetés külön táviratában is, amit Micsunovics november 20-án olvasott fel Hruscsovnak, megjegyezték azt is, hogy Tito pulai felszólalását a kelet-európai országok és a nyugati kommunista pártok Jugoszláviára zúdított negatív kampánya is motiválta.⁷⁸ A fellelt dokumentumokból nem deríthető ki, hogy az effajta érvelés mennyiben volt képes hozzájárulni az ilyen kampány szüneteltetéséhez, illetve Tito felszólalásának megértéséhez. Az mindenesetre tény, hogy a jugoszlávok részéről a publikálás után szovjet kapcsolataikban a mértékletesség lett a jellemző.

⁷⁵ Uo. 233–240. p. CHSzD, f. 89, op. 2, d. 5, l. 3–4.

⁷⁶ Ezekről a megbeszélésekről lásd *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez...*, 241–257, 259–275. p.

⁷⁷ Veljko Micsunovics: I. m. 184–191, 195–199, 200–201. p.

⁷⁸ Uo. 190. p.; AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 1-1/57, l. 1.; CHSzD, f. 89, op. 2, d. 4, l. 14–19. Ez egyébként nem az első eset volt. Az SZKP KB 1956. július 13-i titkos levelét, amelyben negatívan értékelték a jugoszláv vezetést, hasonló kampány kísérte. Ez a szovjet levél, amelynek tartalmáról a jugoszláv követségnek Moszkvában sikerült eléggé alapos információkat összegyűjteni (AJ, f. 507, CK SKJ, IX, II/9/1-69, l. 18–21), s amelyet az SZKP KB Micsunovics révén továbbított a JKSZ KB végrehajtó bizottságának, válasz volt a jugoszlávok december eleji javaslataira (Uo. I. 23–39).

Ez mutatkozott meg már november 22-én is, amikor a követséget elhagyó Nagy Imrét és csoportját a szovjet katonák letartóztatták. A letartóztatást még november 17-én az akkor Magyarországon tartózkodó Malenkov, Szuszlov és Arisztov ajánlotta az SZKP Elnökségének. Kádár is – már a kezdet kezdetétől – ezen az állásponton volt, közben azonban tárgyalt a jugoszlávokkal, és november 21-én írásban is garantálta Nagy és társai bántalmazhatatlanságát.⁷⁹ Amikor Nagyot és társait a jugoszláv követségről való távozásuk után letartóztatták, és erőszakkal Romániába szállították őket, a jugoszláv kormány a Kádár-kormánytól tiltakozását, a szovjet kormánytól viszont csak „csodálkozását” fejezte ki.⁸⁰

Mindezzel együtt Belgrád a Moszkvával fenntartott titkos érintkezései során mind erőteljesebben adott hangot elégedetlenségének a szovjetek keltette jugoszlávellenes kampány miatt, ami a kelet-európai országok és egyes nyugati kommunista pártok, különösen a francia párt részéről nyilvánult meg. Elégedetlen volt Belgrád a szovjetek módszerei miatt is, mert egyáltalán nem veszik figyelembe a jugoszláv érdekeket és presztízst, amint az Nagy letartóztatása esetében is megtörtént. Eme elégedetlenség bejelentése Tito Hruscsovnak küldött december 3-i leveléből vált nyilvánvalóvá, amelyben egyebek között a jugoszláv vezér megismételte a magyarországi szovjet politikát bíráló korábbi kijelentéseit, és rámutatott azoknak a vádakra, a megalapozatlanságára, amelyekkel Belgrádot szovjet részről a brioni egyezmény Nagy Imrére vonatkozó passzusai illették.⁸¹ A levél tartalma és hangneme azt sugallja, hogy ezzel a Kremlre szerettek volna hatni, hogy az ténylegesen is elismerje a jugoszlávok jogát saját álláspontjuk kialakítására, s nemcsak olyan esetekre, amikor a szovjeteket magasztalják, hanem akkor is, ha kritikával illetik a szovjet politikát, továbbá a sztálinista tradíciókkal szakítva, Belgráddal olyan, a belgrádi érdekeknek különösen megfelelő gazdasági együttműködést alakítsanak ki, amelyet nem zavarhatnak meg esetleges kritikai hangok. Jellemző, hogy a jugoszláv vezetés még a levél elküldése után, a Firjubin-nal való érintkezések során is hangsúlyozta, hogy egy ilyen „véleménycsere” mindig nyílt és elvtársi kell legyen, s nem szabad, hogy az akadályozza a kölcsönös megértést, ezen belül a két ország közötti gazdasági kapcsolatokat.⁸²

A tanulmányozott dokumentumok alapján nehéz véleményt nyilvánítani, hogyan reagált Moszkva egyrészt magára a levélre, illetve négy nappal később a jugoszláv szkuptsinában elmondott Kardelj-beszédre, amely nemcsak igen éles kritikával illette a szovjetek magyarországi tevékenységét, hanem mindezt – s ez a fő – nyilvánosság előtt tette. Ahogy Micsunovics megjegyzi, korábban sosem látta olyan eszelősnek Hruscsovot, mint amilyen december 11-én a Kardelj-beszéd kapcsán lezajlott háromórás találkozójukon volt. Egyidejűleg azonban a szovjet vezér kijelentette azt is, hogy Titóval együtt megpróbálnak kialakítani egy olyan közös álláspontot, amely kivezető utat kínál a magyar válságból.⁸³

E meglehetősen békülékeny hruscsovi nyilatkozat ellenére a *Pravda* egyáltalán nem zavartatta magát, hogy egy héttel később Kardelj beszédére egy egészen éles hangú választ jelentessen meg.

Lényegében tehát olyan helyzet alakult ki, hogy mindkét fél egyidejűleg volt defenzív és offenzív pozícióban is, és hol nyilvános, hol meg kulisszák mögötti demarsokkal próbált nyomást gyakorolni a másik félre, elérni azt, hogy a másik fél hagyjon fel a kritizálással. Ezzel együtt a jugoszláv vezetés ki tudta használni azokat a nyilvános demarslehetőségeket, amellyel saját igazukat bizonyíthatták, illetve saját országukban és a világ közvéleménye előtt presztízsiüket emelhetnék (ebben mind Tito pulai⁸⁴, mind Kardelj szkuptsinai felszólalása fontos szerepet játszott), a szovjetek pedig a Belgrád elleni kampánnyal a kelet-európai szocialista országok és a nemzetközi kommunista mozgalom feletti kontrolljukat erősíthették.⁸⁵

⁷⁹ CHSzD, f. 89, op. 2, d. 5, l. 4, d. 3, l. 11.

⁸⁰ Uo. d. 5, l. 19–26.

⁸¹ AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–83; CHSzD, f. 89, op. 2, d. 4, l. 24–33.

⁸² CHSzD, f. 89, op. 2, d. 4, l. 33–34.

⁸³ Erről lásd Micsunovics: I. m. 204–208. p.

⁸⁴ Az eddig feltárt dokumentumok alapján nem lehet világosan látni, milyen szerepet játszottak itt a jugoszláv vezetésen belüli véleménykülönbségek.

⁸⁵ Ebben minden bizonnyal az SZKP KB-n belüli torzalkodások is kimutathatók.

Minden egyes újabb véleményeltérés további kölcsönös vádaskodásokra adott lehetőséget, amint az 1956 legvégén és 1957 első napjaiban történt, akár az egymásnak küldött nyilvános üzengetéseket, akár a titkos levélváltásokat nézzük. A jugoszlávok december 3-i levelére a szovjet válasz január 10-i keltezésű, az erre reagáló jugoszláv viszontválasz február 1-jei.⁸⁶ E levelekből – itt ne firtassuk hangvételüket, a polémia érdekességét – az alábbi végkövetkeztetést vonhatjuk le: negatívan viszonyultak Magyarország forradalmához, a kommunista hatalom monopóliumának likvidálására tett kísérlethez, a forradalom fegyveres úton való leverését pedig jogosnak tartották.

(Ford.: Ságvári György)

⁸⁶ A szovjetek 1957. január 10-i levele Hruscsov aláírásával: CHSzD, f. 89, per. 45, dok. 83F; AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–92. A jugoszlávok február 1-jei válasza Tito aláírásával: AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 119/1–95, l. 1–35, 58–76; CHSzD, f. 89, per. 45, dok. 84.

Ripp Zoltán

A MAGYAR–JUGOSZLÁV VISZONY ÉS A NAGY IMRE-KÉRDÉS (1957–1958)

1956 végére kétségtelenné vált, hogy a szovjet–jugoszláv–magyar kapcsolatrendszerben az 1955–56-os kibékülési folyamattal gyökeresen ellentétes tendenciák érvényesülnek. Az októberi magyarországi forradalmat követő konfliktus elemei ekkorra összegződtek, és a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását meghatározó következmények rendszerévé álltak össze. Az ebből kibomló folyamat fordultatos történet során vezetett a tragikus végkifejlethez, a Nagy Imre-perhez, egyúttal a kapcsolatok mélypontjához.¹ A Nagy Imre-kérdésben, majd a magyar '56 értékelésében támadt vita elsősorban katalizátorként hatott: felszínre hozta, aktualizálta, kiélezte a lappangó ellentéteket. Azokat az ellentéteket, amelyek már a korábbi megbékélési folyamat során is létező, eltérő politikai szándékokban érhetők tetten.

Triviális megállapítás, hogy a kibontakozó majd eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus meghatározó volt a magyar–jugoszláv viszony alakulására; a kádári vezetésnek nem volt és nem is lehetett önálló Jugoszlávia-politikája. A magyar politika jellegzetessége abban állt, hogy az érvényesülő tendenciák nyomásának *menyire* engedett, hogyan próbálta befolyásolni, tekintettel a helyreállítás alatt álló politikai rendszer belső hatalmi viszonyainak hatására is. December elején, mikor az MSZMP Központi Bizottsága nevezetes határozatában az „ellenforradalom négy okát” felsorolta, még csupán a lehetősége volt meg annak, hogy ez a négy ok az eredetileg talán sugallt „bűnösségi sorrendet” feladva és megfelelő logikai rendbe kapcsolva a hagyományos összeesküvés-elmélet szerepkörét is betölthesse. Az okok megfelelő értelmezése így végül olyan képet adhatott, amely szerint: a nemzetközi imperialista erők által támogatott belső reakció koncentrált támadást indított az elkövetett hibák miatt meggyöngyült rendszer ellen, amely támadást belülről bomlasztó árulók segítették. Ebben a koncepcióban, amelynek körvonalai és elemei a Nagy Imre-perhez vezető folyamat során gyakorta bukkantak fel, Jugoszlávia könnyen kulcsszerepet kaphatott, s csupán a szovjet–jugoszláv–magyar viszonyok alakulásától függött e lehetőség aktualizálása. Könnyen fölismerhető a kulcsszerep lehetősége, amennyiben 1957 elejétől az egyértelműen *árulóként* minősített Nagy Imre-csoport, illetve a külső ösztönző „amerikai imperializmus” közötti kapocs szerepét a jugoszlávokra lehetett osztani. Alátámasztotta ezt egyfelől annak kiemelése, hogy Nagy Imre a jugoszláv „revizionizmus” és „nemzeti kommunizmus” elveihez közel álló nézeteket vallott. A szoros kapcsolatról kialakult képet csak megerősítette a menedékjoggal kapcsolatos viszály. Másik oldalról jelentős volt az a körülmény, hogy az Egyesült Államoknak a térségre vonatkozó külpolitikai céljai között szerepelt az a megfontolás, amely a szocialista tábor országaiban a jugoszláv típusú nemzeti kommunista modell terjedésére számított, s ettől remélte a szovjet blokk lazulását.² Miután Titónak a térségre vonatkozó tervei is azon alapultak, hogy a

¹ A folyamat részletes bemutatását lásd Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés (1956. november–1959. február)*. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 95 p.

² Békés Csaba: Az Egyesült Államok és a magyar semlegesség 1956-ban. In *Évkönyv III. 1994*. Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 167. p.

XX. kongresszus utáni desztalinizációs folyamat kihasználható a jugoszláv modell mint alternatíva propagálására, egyúttal a lengyel és a magyar válság nyomán Jugoszláviához közelíthetők ezek a szovjet befolyáson lazítani kívánó országok, fölvethető volt, hogy az amerikai számítások és a jugoszláv külpolitikai törekvések között mutatkozó összhang túlmutat a pusztán egybeesésen. Mindez magától értetődően megerősítette a szovjet vezetésben azokat a szándékokat, amelyek a kemény rendteremtésre, a tábor sorainak rendezésére, a befolyás helyreállítására irányultak. E nagyhatalmi megfontolások mellett nem lehetett jelentősége olyan kérdéseknek, hogy ebben a szituációban mit jelent a XX. kongresszus üzenete, mi az érvényességi köre a szovjet–jugoszláv kibékülés során elfogadott elveknek, miként értelmezhetők az október 30-i szovjet nyilatkozatban foglaltak.

A szovjet–jugoszláv konfliktus élesen rávilágított arra, hogy a kibékülési periódusban is alapvetően eltérő szándékok vezették a szovjet, illetve a jugoszláv felet, s lényegében ezen az eltérésen alapult a fokozódó divergencia. Moszkva számára saroktétel volt, hogy csak az azonos elvek szerinti felépülő, egységes tömböt alkotó és lehetőleg egy központból irányított szocialista világrendszer győzedelmeskedhet, s töltheti be ezzel történelmi hivatását. Hruscsov törekvése ehhez illeszkedve arra irányult, hogy Sztálin elhibázott politikáját korrigálva Jugoszláviát újra a táborhoz közelítse, helyreállítva a dolgok természetes rendjét. Jugoszlávia törekvése ezzel szemben éppen az volt, hogy miközben normalizálja kapcsolatait a szovjet blokk országaival, fenntartsa a különállásából fakadó mozgásszabadságát, és elősegítse a táboron belül a jugoszláv típusú reformpolitika és függetlenedés erőinek térnyerését.

1956 végétől a konfliktus legjellegzetesebb vonása az ideológiai harc eluralkodása, ami világosan jelezte a gyökeresen eltérő szándékokon alapuló politikai ellentétek mélységét. Ebben a nyilvánossá váló harcban a jugoszlávok tették meg az első lépéseket Tito novemberi pulai, majd Edvard Kardelj december 7-i beszédével.³ Az offenzíva a valójában defenzív helyzetből fakadt. A legfőbb indíték az lehetett – túl a jugoszláv belpolitikát érintő megfontolásokon –, hogy az „ellenforradalom leverését” támogató álláspontot mintegy relativizálva kizárja annak lehetőségét, hogy a szovjet beavatkozás elfogadását a sztálinista modell fenntartásának tudomásul vételével lehessen azonosítani. A magyarországi restaurációs folyamat megindulását és a tábor országainak ezt szorgalmazó álláspontját tapasztalva az offenzív ideológiai fellépés inkább arra szolgált, hogy jelezze: jugoszláv részről nincs semmi hajlam az együttműködésre a XX. kongresszus előtti politikai alapon. Szemükben – és a valóságban is – ez egyet jelentett a szovjet térségi politika megmerevedésével. A Nagy Imre-csoport elrablását követő jugoszláv–magyar és jugoszláv–szovjet jegyzékháború elsősorban presztízsharc volt, s a jegyzékváltás, valamint a szovjet–jugoszláv levelezés jelezte, hogy szükség esetén mindegyik fél élni kíván a másik sarokba szorításához rendelkezésre álló lehetőségekkel.⁴ Ebből a patthelyzetből a jugoszláv fél számára csak az előre menekülés tűnhetett kiútnak, hiszen a megkezdődött folyamatok semmi jót nem ígértek. Tito számára nem a felkelés leverése okozta a problémát (amennyiben egyetértett azzal, hogy ez „horthysta restauráció” veszélyét hárította el), sem a megtorlás (amennyiben az közvetlen érdekeit nem érintette károsan). A szovjet modell helyreállítása és a régi alávetettség újjáépítése a térségben azonban annál inkább kiváltotta rosszállását. A szovjet vezetésben újraéledő sztálinizmus, illetve a XX. kongresszus vonalának folytatását követelő jugoszláv álláspont szembeállításában ezért vált döntővé a magyar '56 értékelésének mikéntje és főleg a konszolidáció irányának kérdése.

A régiókban zajló folyamatok vizsgálatában a hatalmi kérdések mellett, illetve azokkal összefonódva fontos szempont, hogy a XX. kongresszust követő időszak mint *alternatívát felvető történelmi helyzet* jelent meg a szocialista országok további sorsát illetően, hiszen felvetődött a

³ Tito 1956. november 11-i beszéde az isztriai pártaktíván. In *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez*. „Top Secret.” Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. Az állami és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok. Gyűjt., vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1995. 204–210. p.; E. Kardelj beszéde a Szkuptsina 1956. december 7-i ülésén. *Magyar Szó*, 1956. december 8–9.

⁴ Az ezzel kapcsolatos dokumentumokat lásd *Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok...* 282–284, 291–296, 305–307. p.

sztálini típusú berendezkedés mint *rendszer* megváltoztatásának lehetősége. A jugoszláv vezetők a *szovjet rendszer* egészének, a *sztálinizmusnak* adták kemény bírálatát, mégpedig olyan módon, hogy azzal a *jugoszláv modell* – mint egyetlen *létező* kommunista alternatíva – idealizált példáját állították szembe. A jugoszláv politikában ezért a magyar felkelés egyre inkább úgy jelent meg, mint ami a jugoszláv modell helyességét igazolja, mint ami egy ilyen rendszer megteremtése felé irányuló mozgás esélyét nyújtotta. A mozgalom *ellenforradalomként* való meghatározása, az ellenforradalmi veszély mint döntő jellemző helyett így hamarosan azok a tényezők kaptak hangsúlyt, amelyek a jugoszláv modell igazolására alkalmasnak látszottak.

A jugoszláv érvelésben Moszkvában azonnali a szovjet tábor szétszakításának veszélyére, az ideológia és politikai egység megbontására tett kísérletre ismertek rá.⁵ Úgy látszott, dugába dől Hruscsov terve, amely a jugoszlávoknak a táborhoz csalogatására irányult, hiszen Titóék éppen az önállóság fenntartásával és az egységes ideológiától eltérő modell propagálásával törekedtek saját térségi befolyásuk erősítésére az elbizonytalanodott helyzetben. A Szovjetunió Magyarország-politikájának sarkalatos eleme volt, hogy a lázadó magyarokat elszigeteljék a jugoszláv típusú kísértéstől, ezért titóista hajlamú politikusokat nem szívesen láttak volna a vezetésben. Kádár János pedig a legkevésbé azt engedhette meg magának, hogy szembeszálljon Moszkva akaratával, ennek még a látszatától is tartózkodnia kellett. Ugyanakkor azonban joggal ítélte elsőrendűen fontosnak a Jugoszláviához fűződő viszony normalizálását, Tito iránta megnyilvánult bizalmának és támogatásának fenntartását.

Az 1956. végi jugoszláv offenzíva tehát nyomásgyakorlás kísérlete volt a magyar vezetésre, de mert a sikerre valós esély nem nyílt, az érvelés egyre inkább csak önigazolássá vált az elmérgesedő vitában. A Kádár-féle vezetést roppant kellemetlenül érintette a kihívó jugoszláv fellépés. Egyfelől azért, mert kétségbe vonta az erőszakos hatalmi konszolidáció jogosságát egy döntő területen, a munkástanácsok elleni harcban, egyúttal az ideológiai legitimitáció sikere ellen is hatott. Másfelől azért, mert fölerősítette a népszerűbb jugoszláv modelltől való elhatárolódás és a szovjet vezetéshez való igazodás kényszerét. A jugoszláv akcióban magában rejtett az ellentmondás. Nem tehették meg, hogy nem szállnak szembe a Belgrád számára kedvezőtlen tendenciával, miközben ezzel Kádár pozícióját gyengítették a szovjetekkel szemben, jóllehet Titóék benne látták egy kevésbé ortodox moszkovita vezetés lehetőségét. A jugoszlávok számára egy rákosista vezetés visszatérte semmi jóval nem kecsegtetett, különös tekintettel arra, hogy a Moszkvába menekített rákosista csoport – érzékelve a konfliktus mélyülését – a kádári vezetés „titóista” jellegét is hangoztatva folytatta manipulációit a hatalom visszaszerzése érdekében.⁶ Kádár valóban a viszonylag legjobb megoldás volt a jugoszlávok számára, hiszen szűkös lehetőségei között igyekezett gátolni a romlás eszkalációját, s miközben az ideológiai harc terén igazodott a táborban elvárt tételekhez, többnyire a szovjet igényeknek való minimális megfelelés taktikáját követte, s mindent megtett, hogy az államközi és gazdasági kapcsolatokat mentesítse a politikai konfliktusok következményeitől.⁷

A revizionizmus és a nemzeti kommunizmus ellen indított nagy nemzetközi kampány világosan jelezte, hogy alaptalan feltevés alternatív történelmi helyzettel számolni, még erősen korlátozott értelemben is. Az ideológiai harcban egyszeriben defenzívá vált Belgrád pozíciója, különös tekintettel a Kínai Kommunista Pártnak a térségben addig szokatlanul aktív fellépésére.⁸

⁵ A szovjet diplomácia egyértelműen ilyen módon értékelte az eseményeket, erről tanúskodik egyebek mellett Kuti Jenőnek, a belgrádi nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének 1957. február 7-i jelentése: MOL XIX-J-1-j KÜM TÜK Jugoszlávia, 19. doboz 00131/3/1957.

⁶ Rákosi 1957. január 9-i Hruscsovhoz írt levele: A „Jelcin-dosszié”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Szerk. Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Budapest, Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, 1993. 147–148. p.

⁷ Lásd Kádár beszédét az MSZMP KB 1957. február 27-i ülésén az államközi és politikai kapcsolatok közötti különbségről: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. II. köt. 1957. január 25.–1957. április 2. (Szerk. Némethné Vágyi Karola, Urbán Károly.) Budapest, Intera Rt., 1993. 168. p.

⁸ Nagy jelentősége volt a *Renmin Ribao* (*Zsenmin Zsipaó*) „Még egyszer a proletárdiktatúra történelmi tapasztalatairól” c. cikkének, amelyet közölt a *Népszabadság* 1957. január 1-jei és 3-i száma, valamint Csou En-laj miniszterelnök szovjetunióbeli, lengyelországi és magyarországi tárgyalásainak. A magyarországi

A Szovjetunió és a népi demokráciák vezetőinek egyetértésével találkozott, hogy a hatalmi konszolidáció Magyarországon a szovjet típusú rendszer helyreállításának útján menjen végbe. A restaurációs tendencia magától értetődően vonta maga után, hogy a korábban meghirdetett kétfrontos harc nem pusztán egyoldalúvá torzult, hanem a fő veszélynek kikiáltott revizionizmus 1957 elején már jellegében más minősítést jelentett, mint a „baloldali elhajlás”. A revizionizmus a szocialista *rendszeren kívül* került, elítélése kiegészült az árulás és a nemzetközi imperializmus érdekei kiszolgáltatásának vádjával, ezzel párhuzamosan megindult a Nagy Imre-ügy kriminalizálása. Mindez pedig azzal fenyegetett, hogy a fő veszélyt megtestesítő Jugoszláviával szemben kialakuló viszonyt újra az 1953 előtti állapotok fogják jellemezni. Tito Hruscsovhoz írott február eleji levelében maga is arra figyelmeztetett, hogy fölerősödtek a XX. kongresszus előtti időket idéző jelenségek, s a tábor országaiban a pártvezetés lépései az 1948-as helyzet visszaállításának szándékára utalnak. Továbbra is úgy vélte, a magyar vezetésben a progresszív kommunista erők bevonására kellene törekedni ahelyett, hogy revizionista árulóként bélyegzik meg őket.⁹

Kádár János mit sem kívánt kevésbé, mint hogy Magyarországot újra frontországga tegye Jugoszláviával szemben, de a döntés nem az ő kezében volt, s a szemben álló felek a magyar esetből levont következtetésekben találhattak elsősorban muníciót az ideológiai harchoz. A viszony romlásának fékezése ellen hatott – túl a szovjet blokk országainak nyomásán – az a körülmény is, hogy 1957 tavaszára végképp eldőlt: a rendszer ideológiai legitimációs alapja nem lehet más, mint 1956 októberének ellenforradalomként való értékelése és Nagy Imre árulóként való megbélyegzése. Ebben pedig óhatatlanul benne rejtett – minden egyéb megfontolás ellenére is –, hogy a rendszer helyreállítását és megszilárdítását célzó belpolitikai folyamatok is kedvezőtlenül befolyásolják a Jugoszláviához fűződő viszony alakulását.

A kapcsolatok romlása ellen ható szándék és az erősebb tendenciának való engedés kényszere között tapasztalható lavírozást leginkább két, egymással összefüggő tényező befolyásolta. Az egyik a Nagy Imre-ügy kriminalizálásához vezető folyamatban ismerhető fel. Ezt nem csupán az jellemezte, hogy a Nagy Imre-csoport tagjai ellen megfogalmazódó vádak feltűnően egybeestek a jugoszlávokat ért bírálatokkal, de az is, hogy megtörténtek az első lépések Nagy Imréék és a jugoszlávok közötti kapcsolatok felderítésére.¹⁰ A másik és döntő tényező a márciusi szovjet–magyar tárgyalások eredménye volt, amely a szovjet álláspont feltétlen érvényre juttatását jelentette. A moszkvai tárgyalások megpecsételték az érlelődő döntéseket. Rákosit végérvényesen „politikai halottá” nyilvánították, és megegyeztek a Nagy Imréék elleni büntetőeljárás lefolytatásáról. Mindez egybeesett azzal, hogy tovább keményedett a Jugoszláviával szemben folytatott politika. Ennek jeleként magyar és szovjet részről egyaránt immár a legmagasabb vezetői szintről, a nyilvánosság előtt hangzottak el az „ellenforradalmár” Nagy Imre-csoportot és az őket „tápláló és ösztönző” jugoszláv vezetést elítélő szavak.¹¹

Belgrádban komoly visszatetszést keltett mindez, s azzal egy időben, hogy a tanácskozást követően Romániában letartóztatták a Nagy Imre-csoport tagjait, nyomban megfogalmazódott az aggodalom. Az aggodalom amiatt, hogy mintegy a *Rajk-per megismétléseként* készülődőben van az engedetlen Jugoszlávia kompromittálását szolgáló Nagy Imre-per.¹² A feltételezés annál is inkább indokolt volt, mivel a Moszkvából hazatérő magyar pártvezetés a tárgyalások eredményei-

tárgyalások jegyzőkönyvét Zinner Tibor adta közre: *Társadalmi Szemle*, 1989. 12. sz. 93–98. p. – Tovább rontotta a viszonyt, hogy a jugoszlávok elutasították a kínai közvetítéssel felajánlott részvételt egy nagy nemzetközi kommunista konferencián, amelyről nem volt nehéz felismerni, hogy kísérletnek szánták Jugoszlávia közléseire a szovjet blokkhoz.

⁹ MOL 288. f. 9/1956/21. ő. e.

¹⁰ Dokumentumok a jugoszláv menedékről és a Szántó Zoltán-ügyről (1956–1958). Közli: Kiss József, Ripp Zoltán. *Múltunk*, 1991. 4. sz. 143–151. p.

¹¹ Kádár beszédét lásd *Kádár János művei*. 1. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 69–78. p.; Bulgaryin szovjet államfő beszédét közölte a *Népszabadság* 1957. március 28-i száma.

¹² Vljako Begovics: Vádak és tények. *Borba*, 1957. április 5.; Veljko Micsunovics: *Tito követe voltam. Moszkva 1956–1958*. Budapest, Interart, 1990. 218. p.; Cséby Lajos belgrádi nagykövet 1957. április 13-i jelentése: MOL XIX-J-1-k KÜM TÜK Jugoszlávia, 19. doboz 0020/0957.

ről beszámolva világossá tette az SZKP-tól kapott instrukciókat. Ezek pedig a Tájékoztató Iroda 1948-as, Jugoszláviát elítélő határozatának rehabilitálásával értek fel.¹³

A Rajk-perrel való párhuzam felvetése jugoszláv részről egyben figyelmeztetés is volt, hogy a novemberi garancialevél mellett más eszközök is vannak a kezükben, ha esetleg egy Nagy Imre-per kívánnának felhasználni ellenük. Nyilván ez is hozzájárult, hogy Kádár nem akarta tovább élezni a helyzetet. Igyekezett megnyugtatni Kapicsics nagykövetet, hogy baráti alapon kívánják rendezni a kapcsolatokat, s ha lesz is per, azt nem kívánják Jugoszlávia kompromittálására felhasználni.¹⁴ Egyúttal levetette a napirendről annak a „hadüzenettel” felérő levélnek az elküldését, amely éppen a jugoszláv felelősség kérdését firtatta volna a magyar eseményekben, s követelte volna, hogy a jugoszlávok ítéljék el az ellenforradalmat és határolódjanak el Nagy Imrétől.¹⁵ A követelés képtelen helyzetet teremtett volna, hiszen ha a jugoszlávok a kívánt módon elhatárolódnak, elvesztik erkölcsi alapjukat arra, hogy tiltakozzanak egy esetleges per esetén, ha meg nem teszik, mintegy bizonyosságát adják bűnrészességüknek.

A legfőbb konfliktusforrás természetesen továbbra is a *szocialista tábor* kérdésében vallott jugoszláv és szovjet álláspont alapvető eltérésében rejtett.¹⁶ A jugoszlávok továbbra is elsősorban a *katonai blokkot* és a *szovjet hegemonia* eszközét látták benne, amelyhez nem kívántak csatlakozni, nem pedig a „testvéri szolidaritás” önkéntes szövetségét, a szocializmus világméretű győzelmének zálogát.¹⁷

A viszony romlásának eszkalációját mégis sikerült megállítani, mégpedig nem elsősorban azért, mert mindkét fél rendelkezett a lehetőséggel, hogy a másik számára kellemetlenségeket okozzon. Május–június folyamán egyértelmű jelei voltak az enyhülésnek nemcsak Budapesten, hanem Moszkvában és Belgrádban is.¹⁸ A kapcsolatok javulása tehát már a Hruscsov leváltására irányuló kísérlet bukása előtt tapasztalható volt, nyilván már ekkor sem függetlenül a szovjet vezetésben zajló politikai és hatalmi harcoktól. Hruscsov nyilvánvalóan nem véletlenül tájékoztatta Micsunovics nagykövetet arról, hogy komoly változtatásokat tervez az SZKP politikájában.¹⁹ Hruscsov reformtervei és az a szándéka, hogy visszatérjen a Nyugattal kapcsolatban az enyhülés politikájá-

¹³ Hruscsov 1957. január 10-i, Titóhoz írott levelében még kereken tagadta, hogy az 1948-ashoz hasonló hadjárat indulna Jugoszlávia ellen (MOL 288. f. 9/1956/21. ő. c.). Kádár az MSZMP IB, majd a KB előtt április első napjaiban tartott beszámolóiban azonban a helyzet megváltozását mutatták, nemcsak a Tájékoztató Iroda 1948-as határozata érvényességének kvázi elismerésével, de azzal is, hogy a jugoszláv álláspontot az ellenséges imperialista támadás legfőbb támaszaként állította be, s az ellenforradalom „fő ideológiai fegyverét” adó Nagy Imre-csoport politikai vonalát közvetlenül összekapcsolta a jugoszláv politikával. Lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. II. köt. 350. p. és III. köt. (Szerk. Baráth Magdolna, Feitl István.) 30. p.

¹⁴ Sik Endre feljegyzése J. Kapicsics nagykövettel folytatott megbeszéléséről (MOL XIX-A-2s 14. d.); a jugoszláv feljegyzés a június 10-i látogatásról: MOL XIX-J-1-j KÜM TUK Jugoszlávia, 11. doboz 004136/5–6/1958.; valamint Kádár János felszólalása az MSZMP KB 1957. április 22-i ülésén: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. IV. köt. (Szerk. Baráth Magdolna, Ripp Zoltán.) 198. p.

¹⁵ MOL 288. f. 5/22. ő. c.

¹⁶ Ez volt az a kérdés, ahol a viszony javítása érdekében használt visszafogott hang mellett is le kellett tenni a garast a szovjet álláspont támogatása mellett. Lásd Horváth Imre külügyminiszter előadását. In *A szocialista tábor egysége – függetlenségünk biztosítója*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1957. 12. p.; Kádár János május 9-i országgyűlési beszédét. In *Kádár János művei*. I. köt. 135. p.

¹⁷ Kocsa Popovics külügyi államtitkár 1957. február 26-i beszámolója a nemzetközi helyzetről és a jugoszláv külpolitikáról a Szövetségi Képviselőház ülésén, valamint Aleksandar Rankovics beszámolója a Szövetségi Bizottság 5. plenáris ülésén április 18-án. Közli: *Magyar Szó*, 1957. február 27., illetve április 19.

¹⁸ Tito több alkalommal is jelezte a kapcsolatok normalizálására irányuló szándékát, lásd nyilatkozata a *Mladost* című lapnak (magyarul: *Magyar Szó*, 1957. május 22.), a *Politika* című lapnak (magyarul: *Magyar Szó*, 1957. május 26.); beszéd a marvrovói vízi erőmű felavatásán, ismerteti a *Népszabadság* 1957. május 29-i száma. Az államközi kapcsolatok normalizálódását több egyezmény megkötése jelezte, a gazdasági szerződésekről, lásd *Népszabadság* 1957. május 1. és július 7. A szovjet részről megindult közeledés jele volt, hogy Zsukov marsall vendégeként június elejétől magas rangú jugoszláv katonai küldöttséget fogadtak hosszabb látogatáson, s megállapodtak A. Rankovics és E. Kardelj nyári, szovjetunióbeli üdüléséről is.

¹⁹ V. Micsunovics: *Tito követe voltam*. 232–233. p.

hoz, összefüggtek a jugoszláv viszony javításával. Terveibe nagyon is beleillett volna egy olyan közeledés, amely a térségben gyakorolt szovjet hegemonia fenntartásával, de a módszerek finomításával teremti meg a szükséges hátteret. Nyilván ennek alapjait fektethette volna le az az informális találkozó, amelyet Hruscsov Tito és Gomulka részvételével próbált létrehozni. A térség ügyeinek rendezése annál is inkább fontos volt, mivel a szovjet figyelem növekvő mértékben irányult a harmadik világ felé. Miután Tito komoly tekintéllyel rendelkezett az el nem kötelezett országok között, a Jugoszláviához való közeledés, pontosabban – ahogy Moszkvában tervezték – Jugoszlávia közelítése a táborhoz nagyon is beleillett a harmadik világ felé orientálódó külpolitikába.

A hosszabb távon is érvényesülő kedvező fordulat reményét 1957 nyara hozta meg a Hruscsov megbuktatására szervezett Molotov–Kaganovics–Malenkov-féle puccskísérlet kudarcával.²⁰ A jugoszláv vezetők nagy meglepéssel fogadták a fejleményeket, hiszen abban saját álláspontjuk igazolását vélték felfedezni.²¹ Az SZKP-n belüli fejlemények és a határozat mintegy igazolni látszottak Tito álláspontját a sztálinisták és nem sztálinisták harcáról, s egyúttal a XX. kongresszus desztalinizációs vonalának, az enyhülés és a reformok politikájának határozott folytatását ígérték. A jugoszláv vezetőket ugyan aggasztotta Hruscsov néhány negatív megnyilvánulása, ezeket azonban jobb híján a sztálinisták megfékezésére tett gesztusként értékelték. Fontosabb volt, hogy a szovjet vezetők elfogadták kérésüket a hitelegyezmények végrehajtását felmondó korábbi álláspontjuk újratárgyalásáról, és hajlottak a kedvezőbb feltételek megadására.²²

Úgy tűnt, az 1957. augusztus elején Romániában létrejött Hruscsov–Tito csúcstalálkozó nyomán mód nyílik a szovjet–jugoszláv és így a magyar–jugoszláv viszony rendezésére. Hruscsov kihasználta a jugoszlávok feltűnő békülékenységét, amely az enyhülési folyamat fölerősödésébe és a merev térségi politika oldódásába vetett reményen alapult, s kihasználta azt, hogy a belgrádi politikusok ennek az árát is hajlandók voltak megadni. A jugoszlávok valóban komoly árat fizettek. Elvi deklarációkért, az 1955-ös belgrádi és az 1956-os moszkvai nyilatkozat elveinek megerősítéséért cserébe Hruscsov konkrét eredményeket ért el: megszerezte beleegyezésüket a nagy nemzetközi kommunista találkozón való részvételükbe, Tito pedig megígérte az NDK diplomáciai elismerését, és támogatásáról biztosította a Kádár-kormányt. A pillanatnyi érdekközösség elfedte az eltérő szándékokat. A szovjet vezető továbbra is arra törekedett, hogy Jugoszláviát a táborhoz közelítse, míg Tito Hruscsov külpolitikai sikerhez juttatásától a hruscsovi irányvonal megerősödését, ezáltal pedig a desztalinizációs politika folytatását és a jugoszlávellenesség megszüntetését remélte.²³

A magyar vezetésnek 1957 nyarán végképp nem volt, helyzeténél fogva nem is lehetett önálló Jugoszlávia-politikája. Sokkal inkább az igazodás okozott gondot. 1957 augusztusában lezárult a Nagy Imre-csoport elleni vizsgálat, a per megrendezése közvetlen napirendre került. Szovjet forrásokból tudható, hogy a per elhalasztásában döntő szerepe volt a Jugoszláviához fűződő viszony kedvező alakulásának. Az SZKP megbízottait a vizsgálat eredményeiről és a várható ítéletekről tájékoztató magyar belügyminiszter ugyan elmondta, hogy a jugoszláv kormányt kompromittáló tényeket nem kívánták a perben felhasználni, és ismertette azokat a terveket is, melyek a várhatóan éles támadások kivédésére, mérséklésére szolgáltak volna, mégis hasznosabbnak tűnt a per elhalasztása.²⁴ A romániai tárgyalások során a jugoszlávok nem hagytak kétséget aziránt, hogy ellenzik Nagy Imréék bíróság elé állítását, s ha mégis sor kerülne rá, az óhatatlanul kielezné a jugoszláv–magyar viszonyt. A kommunista pártok novemberre tervezett nagy nemzetközi konferenciáját nem lehetett megterhelni egy olyan konfliktussal, mint amelyet a Nagy Imre-per elkerülhetetlenül maga után vont volna. Tartani lehetett attól, hogy az eredetileg 1957 őszére tervezett jugoszláv pártkongresszus kimenetelét is kedvezőtlenül befolyásolta volna egy ilyen goromba lépés. Ráadásul az ENSZ-ben is küszöbön állt a magyar kérdés tárgyalása.

²⁰ Az SZKP KB 1957. júniusi plénumának jegyzőkönyvét lásd *Isztoriceszki Arhiv*, 1993. 4–6. sz.

²¹ V. Micsunovics: *Tito követe voltam*. 267–274. p.

²² Uo. 285. p.

²³ Uo. 285–288. p.

²⁴ A „Jelcin-dosszié”. 199–203. p.

A Nagy Imre-per elhalasztásától függetlenül a jugoszláv–szovjet viszony kedvező alakulása hamar törést szenvedett. Amint kiderült, hogy a kommunista pártok nemzetközi konferenciájának előkészítése során a szervezők miféle dokumentumot kívánnak elfogadtatni, bizonyossá vált, hogy nemzetközi méretekben nyoma sincs a kívánt desztalinizációs fordulatnak. Éppen ellenkezőleg, a jelentős kínai befolyással készült dokumentumtervezet nemcsak a revizionizmus elleni kampány felújítását vetítette előre, de a rossz emlékü Tájékoztató Iroda valamifajta újjáélesztésével fenyegetett. A JKSZ vezetői pedig mit sem kívántak kevésbé, mint hogy elismerjék bárkinak a jogát kötelező közös ideológia és politikai irányvonal meghatározására.²⁵ Jugoszlávia egész külpolitikai doktrínáját megkérdőjelezte volna egy olyan lépés, mely a táborba való „feliratkozással” ért volna fel.

A magyar–jugoszláv viszony sajátosságát az adta ebben az újra kiéleződő helyzetben, hogy mindkét fél a feszültség enyhítésére és kiterjedésének megakadályozására törekedett. Kádár, jóllehet a szovjet állásponthoz való igazodás keretein szigorúan belül maradt, a konferencia dokumentumát illetően kompromisszumos megoldásra törekedett.²⁶ A jugoszláv magatartást az ENSZ-ben elsősorban a magyar kérdésben elfoglalt, a magyar pozíciót javító álláspont jellemezte.²⁷ Annak ellenére, hogy moszkvai a konferenciát közvetlenül megelőzően kimondottan fagyos-sá vált Belgrád és Moszkva viszonya, a Kádár János vezette magyar küldöttség a szovjet fővárosban sikeres találkozót bonyolított le a Kardelj és Rankovics vezette jugoszláv delegációval. A megbeszélés nyomán nem látszott kilátástalannak a kapcsolatok javítása. Ennek érdekében elvi megegyezésre jutottak arról, hogy bizalmas pártközi találkozót szerveznek, amelynek során tisztázhatóak a fennálló nézeteltérések.²⁸

A kommunista pártok 1957. novemberi moszkvai értekezlete és az ott elfogadott tizenkétpárti nyilatkozat annak az ortodox, mereven a sztálinista dogmákhoz ragaszkodó kínai álláspontnak felelt meg, amelyet a legtöbb párt nagyon is szívesen fogadott.²⁹ A dokumentum aláírásának jugoszláv elutasítása csak fokozta a kelet-európai népi demokráciák keményvonalas vezetőinek elszántságát a titóista revizionizmus kérlelhetetlen bírálatában. Gomulka ugyan magára hagyottan próbált valamelyest ellenállni a nyomásnak, de a reménytelen helyzetben Kádár sem állt mellé, sőt a magyar kérdéssel szövegező előrevetítette a Nagy Imre-per fő ideológiai mondanivalóját, indokolta az imperialista összeesküvéssel cimboráló árulók elítélésének jogosságát.³⁰

Az alapvető kérdés az, milyen megfontolások nyomán fogadta el Hruscsov a kínaiak által szorgalmazott keményvonalas fordulatot, amely az eredeti szándékkal ellentétben nem közelebb hozta Jugoszláviát a szocialista táborhoz, hanem újraélesztette a feszültséget. Hruscsovnak választania kellett Peking és Belgrád között, és úgy döntött, hogy az egyre határozottabban fellépő és egyre komolyabb szerepre pályázó Kínát elégíti ki, engedve a harcias álláspontot követelő nyomásnak. Ebben döntő szerepet játszott, hogy a tábor egységének megszilárdítása volt a legfontosabb szempont, márpedig erre úgy nyílt mód, ha elfogadják a merev, a sztálini időket idéző deklarációt, amit a kommunista pártok vezetőinek többsége szívesen fogadott. Miután Mao a keményvonalas politika meghirdetése fejében nemcsak elismerte, de maga szorgalmazta a Szovjetunió vezető szerepének egyértelmű kiemelését, Hruscsov nem is igen választhatott más taktikát, mint amit választott. A játszma – amelynek a jugoszlávokhoz való közeledés visszafordítása csak egy, bár fontos eleme volt – éppen csak megkezdődött, hiszen Kína és a Szovjetunió kül-

²⁵ A jugoszlávok a szovjet ígéretek alapján csupán a békés egymás mellett élés elvei mellett hitet tevő dokumentum elfogadására számítottak. Edvard Kardelj: *Visszaemlékezések*. Újvidék, Forum, 1981. 166. p.

²⁶ MOL 288. f. 9/1957/7. ő. c.

²⁷ Jugoszlávia képviselője nem szavazta meg az ötösbizottság jelentését, mint ami nem elég tárgyilagos, és nem segíti olyan légkör kialakítását, amelyben Magyarország megoldhatja problémáit. (Joze Brilej nyilatkozatát lásd *Magyar Szó*, 1957. szeptember 4.) Novemberben az ügyrendi bizottságban Jugoszlávia képviselője a magyar kérdés napirendre tűzése ellen szavazott.

²⁸ A megbeszélésekről készült feljegyzések: MOL 288. f. 9/1957/12. ő. c.; Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1957. november 29-i ülésén: uo. 288. f. 4/14. ő. c.

²⁹ Az 1957. november 14–16-i értekezleten elfogadott Moszkvai Nyilatkozatot lásd *Népszabadság*, 1957. november 22.

³⁰ Kádár János két felszólalása a konferencián: MOL 288. f. 9/1957/12. ő. c.; valamint beszéde az MSZMP KB 1957. november 29-i ülésén: uo. 288. f. 4/14. ő. c.

politikai stratégiájában az alapvető különbség fennmaradt. Mao *agresszív, konfrontatív* fellépéssel törekedett a szputnyikkal szerzett időleges katonai fölény kihasználására. Hruscsov egészen másként kívánt élni ezzel a fölényrel, s hogy nagyobb mozgástere legyen, hajlandó volt ideológikus engedményekre, a revizionizmusvita felújítására is. Kína nyomására ez hamarosan különösen goromba formát öltött, amelyben a magyar kérdés újra fontos szerepet kapott.

Miután mind az ortodox sztálinista ideológiához való visszatérés, mind a blokkpolitika megerősítésén alapuló külpolitikai doktrína teljes tagadása volt a jugoszláv törekvéseknek, a moszkvai konferencia nem tölthette be azt a funkcióját, amelyre eredetileg irányult, nevezetesen hogy a jugoszlávokat közelítse a szovjet blokkhoz. Az 1957 őszére kialakult körülmények inkább egy másik megoldás esélyét növelték. Annak lehetőségét, hogy a jugoszlávok számára elfogadhatatlan dokumentummal elvi alapja teremthető az önálló szocializmuskonceptiót valló és el nem kötelezett státusát fenntartó Belgrád elszigetelésének, s ez egyúttal lezárja azokat a problémákat is, amelyek abból fakadnának, ha netán valaki késztetést érezne az 1956-os magyar vagy lengyel példa követésére.

Az 1957. novemberi lépések kényszerpályára terelték a Jugoszláviához fűződő viszonyt. A Moszkvai Nyilatkozatban meghirdetett platformot elfogadó pártok és az attól gyökeresen eltérő álláspontot valló Jugoszláv Kommunista Szövetsége között komoly feszültség támadt. Csak alkalom kellett hozzá, hogy a feszültség éles és nyílt politikai harccá változzon.

Addig azonban fontos fejlemények zajlottak éppen a magyar–jugoszláv kapcsolatokban. Miután a moszkvai konferenciát követően immár semmi akadálya nem látszott a Nagy Imre-per megrendezésének, Kádár János az ügyet végső döntésre a Központi Bizottság elé terjesztette. Az MSZMP KB 1957. december 21-i zárt ülése meg is hozta a nevezetes határozatot, amely szerint „szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak”.³¹ Magától értetődik, hogy a Nagy Imre-ügy kényes jugoszláv vonatkozása e döntés során újból fölmerült. A korántsem egyértelmű helyzetben Kádár János arra törekedett, hogy a nemzetközi viszonyok és a jugoszlávokhoz fűződő kapcsolat alakulása függvényében mindkét irányban nyitva hagyja a lehetőséget. Így azután a döntés pillanatában nem lehetett tudni, Jugoszlávia felmentést kap-e az imperialista összeesküvésben való részvétel, a magyarországi eseményekbe való közvetlen beavatkozás vádjától, vagy jelképesen a jugoszláv vezetők is helyet kapnak Nagy Imre mellett a vádlottak padján. Nem kétséges, Kádár az első megoldást szerette volna, de nem lehetett biztos benne, hogy erre kínálkozik-e esélye. A kettősségnek megfelelően az eredendő „jó szándék” kinyilvánítása mellett megmaradt a fenyegetés mozzanata is.

A Nagy Imre-per politikai előkészítése során tekintettel kellett lenni az 1957 novemberében aláírt bántatlansági garanciára. Elérkezett tehát az ideje, hogy megtalálják a hatástalanítás módját. Ennek kísérlete és kudarca szorosan összefügg a Nagy Imre-per elhúzódnásával, pontosabban az időközben kirobbant és elmélyült konfliktussal.

December végén még úgy tűnt, semmi nem állhat a per megrendezésének útjába, hiszen a szovjet vezetés is egyetértett vele.³² 1958 elején azonban éppen szovjet kérésre kellett a pert elhalasztani. A döntés mögött a szovjet külpolitika akciói álltak. 1957 végén, 1958 elején Moszkva sok propagandisztikus elemmel átszótt, nagyszabású békeoffenzívát indított. A fegyverkezési verseny fékezésére és csúcstalálkozók megrendezésére irányuló kezdeményezések idején cseppet sem látszott aktuálisnak egy olyan per megrendezése Magyarországon, amely óhatatlanul a nemzetközi politikai légkör megmérgezéséhez vezet. Miután komolyan nem is mérlegelték azt a megoldást, hogy enyhe ítélettel vegyék elejét a várható negatív következményeknek, nem maradt más megoldás, mint a halasztás.³³

Ez a lépés – éppen a jugoszláv kapcsolatot tekintve – korántsem maradt következmények nélkül. Megszületett ugyanis az elgondolás, miként lehetne elvenni vagy legalább tompítani a per

³¹ Az ülés jegyzőkönyvét lásd Döntés a Nagy Imre-csoport ügyében. Közli: Ripp Zoltán. *Múltunk*, 1990. 4. sz. 159–180. p.

³² Kádár János beszámolója Gromov nagykövettel folytatott megbeszéléséről: MOL 288. f. 5/59. ó. e.

³³ „Mi inkább az elnapolás mellett vagyunk, minthogy enyhe ítéletet hozzunk most.” Három dokumentum a Nagy Imre-per 1958. februári elhalasztásáról. Közreadja: Kiss József, Ripp Zoltán. *Társadalmi Szemle*, 1993. 4. sz. 82–95. p.

nyomán várható konfliktus élet, de az 1958 tavaszán bekövetkezett események hatására a kedvezően indult folyamat az ellentétébe fordult.

A magyar taktika lényege abban állt, hogy az 1956. novemberi bántatlansági garancia fölmondását összekapcsolják a jugoszláv–magyar viszony javításával, ezzel is aláátmasztva annak az ajánlatnak a komolyságát, amely szerint a Nagy Imre-perben mellőzni fogják a jugoszláv szerep és felelősség felvetését. Első lépésként az MSZMP vezetői levelet küldtek a JKSZ-hez, amelynek fő mondanivalója a két párt közötti jó viszony megteremtésére irányuló szándék kinyilvánítása volt. Szorgalmazták a csúcsszintű pártközi tárgyalás megtartását, amelyről elvben már novemberben megállapodtak Moszkvában.³⁴ A bántatlansági garancia egyoldalú hatályon kívül helyezése együtt járt annak kinyilvánításával, hogy a Nagy Imre-pert nem szándékoznak Jugoszlávia kompromittálására felhasználni.³⁵

Jellemző volt a jugoszláv válasz: kedvezően fogadták a tárgyalásokra vonatkozó kezdeményezést, egyúttal a per ügyében függőben hagyták álláspontjuk kialakítását, és a baráti légkörű tárgyalások hatáskörébe utalták az erről szóló véleménycserét. Belgrádban ebben az időszakban nagy erővel folytak a Jugoszláv Kommunista Szövetsége programalkotó kongresszusának előkészületei. Kezdetben úgy tűnt, a Moszkvai Nyilatkozat aláírásának elutasítása nyomán kialakult feszült légkör ellenére az SZKP delegációja részt vesz a jugoszláv kommunista kongresszusán, s ennek megfelelően határoztak a magyar párt vezetői is.³⁶

Mikor március végén Karagyorgyevón lezajlottak a bizalmas pártközi megbeszélések a Kádár János vezette magyar és a Joszip Broz Tito vezette jugoszláv küldöttségek között, még élhetett a remény, hogy a jó államközi kapcsolatokhoz a legmagasabb politikai szintet jelentő pártközi kapcsolatokat is felzárkóztatják. A viszonyt leginkább megterhelő kérdésekben – mint az 1956-os felkelés okainak meghatározása vagy a Nagy Imre-kérdés – továbbra sem sikerült egyetértésre jutni, a magyar taktika ennek ellenére bevált. A Nagy Imre-per megrendezésének bejelentése nem borította fel a rendeződni látszó kapcsolatokat. Úgy tűnt, Titóék számára valóban az a legfontosabb, hogy a magyar ígéret valóra váljon, és ne legyen a pernek jugoszlávellenes éle.³⁷ A tárgyalás légköre alapot adott a bizakodásra, a magyar vezetők gyors intézkedésekkel próbálták a bizalmat elmélyíteni.³⁸ Az események azonban rajtuk kívül álló okokból más fordulatot vettek.

A Szovjetunióban ugyanis időközben megérlelődött az elhatározás újabb jugoszlávellenes politikai és ideológiai offenzíva megindítására.³⁹ Rosszat sejtett már az is, hogy Hruscsov visszatért Tito pulai beszédének bírálatához, felelevenítette a vádat, mely szerint az nem volt más, mint kísérlet arra, hogy a szocialista országok egy részét „az ismeretes jugoszláv útra vigyék át”. A moszkvai értekezlet kapcsán tanúsított magatartásban és különösen a JKSZ soron levő kongresszusa elé terjesztendő programtervezetben a szovjet vezetők olyan kihívást láttak, melyre a szocialista tábornak határozott választ kell adnia.⁴⁰ Az SZKP ennek megfelelően nyomban le-

³⁴ Annál is inkább teheték, mivel Cséby Lajos nagykövet 1958. január elején jelentette, hogy A. Rankovics baráti beszélgetés keretében szorgalmazta a két ország vezetőinek nem hivatalos találkozóját. MOL XIX-J-1-j KÜM TÜK Jugoszlávia 19. doboz 00419/1958.

³⁵ A 33. jegyzetben idézett forrásközlés: 94–95. p.

³⁶ MOL 288. f. 5/69. ö. c.

³⁷ A Nagy Imre-pert követő jugoszláv–magyar jegyzékváltás egyik fontos dokumentuma is erről árulkozik. Az 1958. október 8-án kelt jugoszláv jegyzék szemére vetette a magyar vezetőknek, hogy a karagyorgyevői találkozón nem jelezték annak lehetőségét, milyen jugoszlávellenes élt fog kapni a Nagy Imre-per. Lásd A Nagy Imre-per után. A jugoszláv–magyar jegyzékháború második szakaszának dokumentumai 1958. október–1959. február. Közreadja: Kiss József, Ripp Zoltán. *Múltunk*, 1992. 4. sz. 190. p.

³⁸ Lásd az MSZMP PB 1958. március 29-i ülésének határozatát: MOL 288. f. 5/72. ö. c.

³⁹ Ennek közvetlen következményeiről a magyar politikusok a leghitelesebb forrásból, magától Hruscsovtól kaphattak tájékoztatást az első számú szovjet vezető április eleji magyarországi látogatása alkalmával. Az MSZMP KB Hruscsov tiszteletére adott ebédjén elhangzott beszédekét lásd „Jó volt a leves, csak túlságosan zsíros”. Közreadja: Ripp Zoltán. *Köztársaság*, 1992. 28. sz. 74–81. p.

⁴⁰ A programtervezet nem tartalmazott újdonságokat a JKSZ addig hirdetett politikájához képest, a „jugoszláv út” rendszerbe foglalása azonban valóban komoly kihívást jelentett a szovjet modell feltétlen hívei számára. *A Jugoszláv Kommunista Szövetségének programtervezete*. Novi Sad, Forum, 1958. 234 p.

mondta a kongresszuson való részvételt, s ehhez a lépéshez – a szovjet befolyás alatt álló többi párttal hasonlóan – kénytelen-kelletlen az MSZMP is csatlakozott.⁴¹

Az újabb kampány legfőbb mozgója ismét Peking volt, a kínaiak feltűnően aktív és kezdeményező részt vállaltak a titóizmus elleni harcban. Moszkva újfent engedett a nyomásnak, s különösen a külpolitikai akciók várt sikerének elmaradása után tűnt úgy,⁴² hogy a kapcsolatok végletes megrontására irányuló kínai törekvés célt ér. Az egy évvel korábbi ideológiai hadjáratot is felülmúló támadássorozat kezdődött a jugoszláv kommunisták ellen. A szovjet vezetők számára a legfőbb pont a belgrádi vezetés blokkpolitikát elutasító álláspontja és ezzel összefüggésben a szovjet hegemoniatörekvésekkel kapcsolatos éles kifogásai voltak.⁴³ Ez ugyanis félreérthetlenné tette, hogy Jugoszlávia nem fogja feladni független pozícióját, nem kíván alkalmazkodni a kétpólusú világrendhez, létével és példájával hátráltatója lesz a szovjet tábor kiterjesztésének, egysége erősítésének.

A magyar vezetés számára különösen kellemetlen következményekkel járt az újabb nemzetközi kampány és az abban való részvétel kötelezettsége. Nem csupán azért, mert le kellett mondaniuk a részvételt a JKSZ kongresszusán, annak ellenére, hogy röviddel azelőtt, a karagjorgyevói találkozáson még megerősítették részvételi szándékukat.⁴⁴ Az is egyre világosabbá vált, hogy minden korábbi ígéret ellenére a Nagy Imre-pernek *lesz* határozottan jugoszlávellenes mondanivalója. Ez pedig az éles konfliktusban újra a frontország szerepébe kényszeríti Magyarországot.

A jugoszláv kommunisták kongresszusát követően csak tovább erősödött a nemzetközi méretű kampány, amelyben elsőként a különlegesen éles támadást indító kínai pártlap vezércikke mutatótt ki egyes összefüggést a jugoszláv revizionizmus és „az áruló Nagy Imre-klika” között.⁴⁵ A szovjet–jugoszláv viszony is rohamosan romlott, s ennek során Moszkvában felújították a magyar kérdéssel kapcsolatos vádak. Újból a jugoszlávok szemére vetették, hogy nemzeti forradalomként üdvözölték a magyarországi felkelést, intervenciónak nevezték az „önzetlen szovjet segítséget”, és a sajtóban nyíltan támogatták az áruló Nagy–Losonczy-csoportot. Úgy tűnt, mindenben átveszik a szélsőséges kínai álláspontot, s ennek megfelelően a jugoszláv revizionizmust az amerikai imperializmus közvetlen szövetségeseiként állítják be. Mindez pedig az összeesküvés-koncepció kereteiben megfelelő ideológiai hátteret nyújthatott a Nagy Imre-perhez, illetve a másik oldalról a per koncepciója megfelelő támpontokat szolgáltatott a Jugoszlávia elleni támadásokhoz.

A viszony romlásának eskalációja megállíthatatlannak látszott, különösen hogy a gazdasági kapcsolatok területére is kiterjedt, komoly gondokat okozva Jugoszláviának.⁴⁶ Belgrádban hamar le is vonták a következtetést, amely szerint az egykori Tájékoztató Iroda politikájának és módszereinek felújítása zajlik. A jugoszlávok leghatékonyabb eszköze a vádak visszautasítására az volt, hogy az

⁴¹ Az ezzel kapcsolatos levelczést lásd MOL 288. f. 9/1958/20. ö. c.

⁴² A Rapacki-terv nyugati elutasítása után egyre csökkent a javasolt csúcstalálkozó megrendezésére.

⁴³ Lásd a szovjet vezetéstől kapott szóbeli információról készült feljegyzést: MOL 288. f. 9/1958/20. ö. c.

⁴⁴ Kádár Jánosnak a részvételt lemondó, április 17-én kelt levelc: MOL 288. f. 9/1958/20. ö. c.

⁴⁵ A *Renmin Ribao* (*Zsenmin Zsipao*) 1958. május 5-i vezércikke magyarul is megjelent: El kell ítélnünk a mai revizionizmust! *Népszabadság*, 1958. május 9.

⁴⁶ 1958. május 27-én a Szovjetunió Külügyminisztériuma jegyzéket adott át Jugoszlávia moszkvai nagykövetségének, amelyben az 1956. január 12-ai szovjet–jugoszláv és az augusztus 1-jei szovjet–NDK–jugoszláv gazdasági egyezmény alapján nyújtott hitelek felhasználásának öt évre szóló felfüggesztését jelentették be. (A Külügyminisztérium 1958. július 1-jén megküldte az erről szóló jelentést a belgrádi nagykövetségnek: MOL XIX-J-1-j KÜM TÜK Jugoszlávia 29. doboz 004343/1958.) Miután a jegyzéket a június 3-ai válaszal együtt Jugoszláviában közreadták, a szovjet lapok is közölték a jegyzékváltást, belcélrtvc a szovjet viszontválaszt is. (Hírt adott erről a *Népszabadság* 1958. július 1-jei száma. Lásd még V. Micsunovics: *Tito követe voltam*, 403–404. p.) Az *Izvesztijja* 1958. július 5-i cikkéből is kiderül, hogy a hitelfolyósítás felmondását Tito kongresszusi beszédének az a mondata válthatta ki, legalábbis indokot az szolgáltatott rá, amely a gazdasági kapcsolatok „kölesönösen előnyös” jellegét hangsúlyozta, miközben a nyugati segítség „önzetlenségét” állította. A megrendült nyugati gazdasági kapcsolat rendezése fontos volt a jugoszláv vezetés számára. Lásd ehhez Duncan Wilson: *Tito's Yugoslavia*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979. 118–123. p.

SZKP vezetőit szembesítette saját korábbi, a desztalinizációs folyamathoz kapcsolódó megnyilatkozásaikkal.⁴⁷ Ezzel megpróbálták visszaterelni a kérdést az eredeti problémához, amely a magyar '56 értékelésének különbözőségében már 1956 végén felmerült: milyen a szocializmus követendő modellje a XX. kongresszus után? A szovjet vezetők rövid úton megoldották a kérdést azzal, hogy antimarxistának minősítették a jugoszláv nézeteket, és a kétpólusú világrend logikájának keretében értelmezték a konfliktust. Ez azonban azzal fenyegetett – amire Kína törekedett –, hogy hamarosan eljutnak az 1949-es végletes állásponthoz és az abból fakadó teljes szakításhoz.

Magyarországon, a Nagy Imre-per küszöbén különösen kényes problémát jelentett a Jugoszláviával kapcsolatos magatartás meghatározása. Miközben a per ideológiai megalapozása során egyértelműen utaltak a jugoszláv revizionizmus és az „árulók” közötti eszmei-politikai kapcsolatra, mindent el kellett követniük, nehogy az új nemzetközi kampány az 1949-es jugoszlávellenes hadjárat megismétlésének benyomását keltse. Ha másért nem, hát a Rajk-perrel vonható párhuzam fenyegetése miatt végképp nem volt kívánatos ilyen vádaknak tápot adni. Éppen ezért úgy próbálták beállítani a Jugoszláviával támadt viszályt, mint amely során a JKSZ indított „nyílt elvi-politikai támadást” a szocialista tábor ellen. Nem csupán a jugoszláv revizionizmus és a Nagy Imre-féle nézetek hasonlóságára utaltak, de az a vád is elhangzott, hogy a jugoszláv táboronkívüliség dicsőítése a szocialista táborból való kiszakadást és a burzsoá restauráció előkészítését szolgálta.⁴⁸

Tito az utolsó pillanatig arra törekedett, hogy ne próbálják Jugoszláviát felelőssé tenni az '56-os magyar eseményekért. A per lezárulása előtt egy nappal hosszú levelet küldött az SZKP vezetőihez, amelyben a vita mellett annak a reményének is hangot adott, hogy lesz fogantatja a Nagy Imre-perrel kapcsolatban szovjet részről a romániai tárgyalásokon, magyar részről pedig Karagyorgyevón elhangzott ígéreteknek. Egyúttal azonban azt is jelezte, hogy ha folytatódik az 1948-as fejleményeket idéző kampány, nem lesz más választásuk, mint vállalni a rájuk kényszerített harcot.⁴⁹

Az elmergesedett nemzetközi konfliktus nyomán azonban a korábbi ígérek, melyekre Tito utalt, semmivé foszlottak. A kádári vezetés a saját szempontjából is rosszabb változat megvalósítására kényszerült azzal, hogy a Nagy Imre-perben komoly hangsúlyt kapott a jugoszláv kapcsolatot. Előkerültek azok az anyagok, melyek a vizsgálat során Jugoszlávia kompromittálása érdekében készültek, s a perben, majd az azt követő propagandában fel is használták őket.⁵⁰

A Jugoszláviát ért vádak természetesen azon nyomban éles tiltakozást váltottak ki Belgrádban, és hosszadalmas, kezdetben éles sajtópolémiaival is alátámasztott diplomáciai csatározás kezdődött.⁵¹ A jugoszláv magatartás a vádak teljes tagadásán, s az eljárásnak a koncepciós Rajk-perhez hasonlításán alapult. Ennek megfelelően úgy tartották, a cél nem egyéb, mint hogy a már folyamatban levő nemzetközi akció keretében megrontsák a jugoszláv–magyar viszonyt. A diplomáciai játszmában a legerősebb adu természetesen az 1956. novemberi egyezményben foglalt kötelezettségvállalás nyílt megszegésének felelőlegessége volt.

Budapesten sok fejtörést okozott a válasz megfogalmazása, mert azzal egyszerre több, egymásnak ellentmondó igénynek kellett megfelelni. Kádárék számára nagy nyereség volt, hogy a táborhoz tartozó országok kommunista pártjai egyöntetűen felsorakoztak a magyar lépés támogatására, beleértve Gomulát is, aki pedig korábban határozottan aggódott a Nagy Imre ellen tervezett

⁴⁷ Válasz a *Pravdának* a JKSZ VII. kongresszusáról és az együttműködésről írott cikkére. *Magyar Szó*, 1958. május 17.; A JKSZ „revizionizmusa” elleni kampány a nyilatkozatok fényében. *Magyar Szó*, 1958. június 1.

⁴⁸ A Jugoszláv Kommunista szövetsége VII. kongresszusa és a nemzetközi munkásmozgalom. *Népszabadság*, 1958. május 21. Az MSZMP PB 1958. május 13-i előzetes vitája a cikkről: 288. f. 5/78. ő. c.

⁴⁹ MOL 288. f. 9/1958/20. ő. c.

⁵⁰ Ítélet Nagy Imre és társai bűnperében. Az Igazságügy-minisztérium közleménye a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntető eljárásról. *Népszabadság*, 1958. június 17. Az ún. Fehér Könyv 5. kötete külön alfejezetet szentelt a Nagy Imre-csoport jugoszláv követségen folytatott tevékenységének, de utalt arra a „rendszeres konspiratív kapcsolatra” is, amelyet a csoport tagjai ezt megelőzően is fenntartottak a jugoszláv diplomákkal. *Nagy Imre és társai ellenforradalmi összeesküvése*. Budapest, Kiadja a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatói Hivatala, [1958]. 124–133. p.

⁵¹ Az 1958. június 23-i jugoszláv jegyzéket, illetve a július 21-i magyar válaszijegyzéket lásd A „Jelcindosszié”, 210–212, 218–223. p. A további jegyzékváltás dokumentumait lásd A Nagy Imre-per után. *Múltunk*, 1992. 4. sz. 181–203. p.

eljárás miatt. Annak ellenére azonban, hogy a kommunista pártok a jugoszláv tiltakozásban egyöntetűen a nyugati hatalmakkal, a „nemzetközi reakcióval” vállalt együttműködés jelét igyekeztek kimutatni, megjelent – és éppen a szovjet vezetésben – a konfrontáció kordában tartásának szándéka is. A szovjet vezetés ugyan azt szorgalmazta, hogy a válaszejegyzék utaljon a jugoszlávok és a nyugati hatalmak reakciója közötti összhangra, valamint hogy tartalmazzon fenyegető momentumot is további terhelő adatok meglétével kapcsolatban,⁵² de Hruscsov ellenállt a kísértésnek, és nem kívánta követni a kínaiak által szorgalmazott politikát, amely Jugoszlávia szocialista jellegét is kétségbe vonva a kapcsolatok megszakítására irányult.⁵³

A magyar álláspont kialakítását nemcsak a Jugoszláviával szembeni fellépés helyes mértékének megtalálása nehezítette, hanem az is, hogy egyszerre két, egymásnak ellentmondó igénynek kellett megfelelni. Egyfelől részt kellett venni a Belgrád elleni kampányban, amelynek szerves része volt a Nagy Imre-ügyben viselt jugoszláv felelősség kérdésének felvetése, másfelől viszont tagadni is kellett, hogy Jugoszláviának a vádlottak padjára ültetése e kampány céljait szolgálta, hiszen ez mintegy igazolta volna a Rajk-párhuzamot. A válaszejegyzék kialakításának hosszára nyúlt folyamata során végül a konfrontáció elmélyítésének veszélyével járó megoldási módok helyett a józanabb, mérsékeltbb politika kerekedett felül. Természetesen ez sem vezethetett az ellentétek azonnali megfűkezéséhez, de legalább nem tette kilátástalanná a viszony további romlásának megakadályozását, ami a jugoszláv félnek sem állt érdekében.⁵⁴

A továbbiakban a kulisszák mögött folytatódott a jegyzékháború. 1958 őszén mindkét fél presztízsveszteség nélkül igyekezett kikeveredni a konfliktusból, miközben éppen a presztízsszempontokat érvényesítő nyilatkozatok nehezítették ennek végrehajtását.⁵⁵ A jugoszláv és a magyar vezetés egyaránt ragaszkodott saját álláspontjához, de az is mindkettőt jellemezte, hogy egymás magatartásától tették függővé a további lépéseket. Ezért kölcsönösen arra törekedtek, hogy sakkban tartsák a másikat (dokumentumokkal alátámasztott tények közzétételével fenyegetve), de küldtek olyan jelzéseket is, melyek világossá tették, hogy valamennyien a meddő vita lezárásában érdekeltek.

A konfliktus viszonylag gyors lezárulása elsősorban annak volt köszönhető, hogy mind a szovjet, mind a jugoszláv vezetés belátta, egyikük számára sincs pozitív kimenetele a vita elmélyítésének. A szovjet külpolitikában sem a Nyugattal, sem a harmadik világgal kapcsolatos elképzelésekhez nem illeszkedett a viszony további rontása. Hruscsovnek pedig elemi érdeke volt, hogy a tábor helyreállott egysége ne a kínai nyomásnak megfelelő resztalinizációs politikán, hanem saját elképzelésein alapuljon. A Szovjetunió kénytelen volt tudomásul venni Jugoszlávia különutasságát, hogy kivonta magát a blokkpolitika hatóköréből. Moszkva fokozódó mértékben a harmadik világ felé forduló külpolitikai törekvései során aligha engedhette meg magának, hogy az el nem kötelezett országok mozgalmában vezető szerepre pályázó Jugoszláviával – mint blokkon kívüli *szocialista* országgal – szemben a kemény szembenállás politikáját folytassa. Titónak sem állt érdekében, hogy a konfliktust továbbvigye, ezért a magyar '56 ügyében, illetve ürügyén kialakult vita mederben tartására és lezárására törekedett. A viszonylag legjobb megoldást számára továbbra is a hruscsovi–kádári politika jelentette, a viszony elmérgesítése csak azzal járt volna, hogy balkáni szomszédaival fennálló problémái mellett további feszültségekkel kell számolnia. A jugoszláv, a szovjet és a magyar vezetőknek egyaránt fel kellett ismerniük: az 1958 nyarára mélypontjára érkezett viszony további rontása, a harc folytatása nem csupán értelmetlen, de kifejezetten érdekeik ellen való.

⁵² A „Jelcin-dosszié”. 208–218. p.

⁵³ Vö. Kádár János beszámolója az MSZMP PB 1958. július 1-jei ülésén. MOL 288. f. 5/85. ő. c.

⁵⁴ Lásd V. Begovics közlését Cséby Lajos nagykövettel, valamint Dimitrijevic idiciglenes budapesti ügyvivő kijelentését: MOL 288. f. 32/1958/7. ő. c., illetve 32/1958/ 3. ő. c.

⁵⁵ Az ellentmondásos helyzet tükré Dobrivoje Vidics nyilatkozata, amelyet az ENSZ közgyűlésén a magyar kérdés napirendre tűzése ellen állást foglaló jugoszláv szavazat magyarázatáról adott. Ebben ugyanis a vádak megismétlésével mintegy relativizálta a szavazat súlyát (*Magyar Szó*, 1958. szeptember 24.). A Külügyminisztérium ezzel kapcsolatos közlömcénye: *Népszabadság*, 1958. szeptember 26.

Hope M. Harrison

AZ 1956-OS MAGYAR FELKELÉS ÉS A KELETNÉMET PÁRTPOLITIKA

A magyar felkelés és annak leverése erősen befolyásolta a keletnémet pártvezetés jövőbeli politikáját. A forradalom rövid és hosszú távon egyaránt megakadályozta, hogy jelentős mértékben felülvizsgálják a keletnémet keményvonalas politikát. A forradalmat követően nem sokkal a Német Szocialista Egységpárt első titkárának, Walter Ulbrichtnak és az általa képviselt sztálinista irányvonalnak sikerült meghátrálásra kényszerítenie Karl Schirdewan¹ és a köréje csoportosult liberális tábor. Hosszú távon pedig a lengyelországi és magyarországi zavargások olyan fegyvert adtak Ulbricht kezébe, amellyel a reformok kockázatát példázhatta és így saját, keménykezű politikáját igazolhatta.

Mielőtt közelebbről megvizsgálánk a keletnémet pártvezetés reagálását a magyar események hírére, tisztáznunk kell, milyen viták foglalkoztatták a pártvezetést 1956 őszén, valamint azt, hogy a felkelés hatására miként módosult az különböző álláspontok közötti erőviszony. A keletnémet vezetést közvetlenül három okból érintették a Magyarországon történtek: egyfelől a liberális pártellenzék esélyeinek szempontjából, továbbá a menekültkérdés miatt, valamint azért, mert az 1953. június 17-i keletnémet felkelés réme és megismétlődésének veszélye még elevenen élt a politikusok tudatában.

AZ SZKP XX. KONGRESSZUSA ÉS A KELETNÉMET PÁRTVEZETÉS

A Nyikita Szergejevics Hruscsov által fémjelzett új bel- és külpolitikai irányelvek az NSZEP vezetésében is komoly vitákat váltottak ki a XX. kongresszus után. A német belpolitikát illetően az volt a kérdés, hogy az NDK-ra mennyire voltak jellemzőek Sztálin „hibái”, „a pártélet lenini normáinak megsértése” (pl. a személyi kultusz és a párton belüli demokrácia teljes hiánya) és az NDK-ban mennyire lehet követni a „szocializmushoz vezető eltérő utak” elvét. Sztálin bűneinek feltárása kapcsán mindenekelőtt arra kellett választ adni, hogy csak Sztálin személyiségéből következtek a hibák, avagy a szocialista társadalmi berendezkedés, s így az NDK társadalmának is alapvető gyengeségei. A külpolitika terén pedig a békés egymás mellett élést és a háború elkerülhetőségét hirdető hruscsovi tézisek Kelet-Németország viszonyaira való adaptálhatósága vetett fel kételyeket. A pártvezetésen belül hamar megmutatkoztak a fenti kérdésekkel kapcsolatos véleménykülönbségek, a magyar felkelés idejére pedig már ki is éleződött a két tábor közötti vita. Schirdewan és egyes pártpolitikusok meg voltak győződve arról, hogy a párt minden fórumán szóvá kell tenni az említett kérdéseket. Szerintük az NDK-ban is változásokat kéne kezdeményezni a hruscsovi beszédben foglaltak szerint. Ulbricht és hívei ezzel szemben egyre kevésbé helyeselték ezeknek a problémáknak

¹ A tanulmányban vizsgált időszakban Karl Schirdewan a Német Szocialista Egységpárt Politikai Bizottságának és a Titkárságnak is tagja volt. Gyakorlatilag az NSZEP 2. számú vezetőjének számított. Ulbrichton kívül ő volt az egyetlen olyan pártpolitikus, aki egyszerre volt tagja a két testületnek. Schirdewan irányította a Vezető Párttestületek Osztályát (Leitende Organe, Parteien und Massenorganisationen), azaz ő állt a párt kádérpolitikájának az élén, és ő volt a Központi Bizottság ifjúsáért felelős titkára is.

a nyílt felvetését, nem beszélve a reformok bevezetéséről, ami elől megpróbálták kitérni. Kijelentették: ami megtörtént, az megtörtént, a jövővel kell foglalkozni.²

Hruscsov titkos beszéde Pandora szelencéje volt Ulbricht szemében, és ezért a német pártvezető nem is gondolt annak felnyitására. Elsősorban azért nem akarta nyilvánosság elé tárni, mert Hruscsov beszédének központi témái között Sztálin személyi kultusza is szerepelt. A XX. kongresszus után sok nyugati, de néhány szovjet és keletnémet megfigyelő is rámutatott arra, hogy Ulbricht vezetési stílusa sem volt mentes a személyi kultusztól. A berlini szovjet nagykövet, Georgij Puskin 1956 áprilisában írt jelentésében érdemesnek találta feljegyezni, hogy több német és nyugati újság is nyíltan „1. számú német Sztálin”-nak nevezi Ulbrichtot.³ Ulbricht személyi kultuszát megvitatta az NSZEP Politikai Bizottsága is. Otto Grotewohl, az NDK miniszterelnöke fel is szólította őt arra, hogy „vizsgálja felül személyi kultuszát és hagyjon fel vele”.⁴

Ulbrichtnak nem ez volt az egyetlen oka arra, hogy hátráltassa a páton belüli vitát. Hruscsov beszéde ugyanis Sztálin bel- és külpolitikai tévedéseinek is nagy teret szentelt. Ulbricht nem akarta, hogy az általa esetlegesen elkövetett bel- és külpolitikai hibákat bármi módon is felhánytorgassák. 1953 tavaszán és nyarán egyszer már a múlt felülvizsgálata csaknem politikai bukáshoz vezetett. Következésképpen a XX. kongresszusról szóló vitákon Ulbricht a jövőbe mutató ígéretes elképzelésekre igyekezett terelni a figyelmet „a hibák megvitatása” (Fehlerdiskussion)⁵ helyett. A magyar felkelés után pedig, elsősorban a párt 29. (1956. november 12–14.) és 30. (1957. január 30.–február 1.) plénümán még inkább ezt a politikát szorgalmazta.

Ulbricht nemcsak a titkos beszédet próbálta meg a lehetőségekhez mérten elhallgatni, hanem Hruscsov nyilvános jelentését is, amit a szovjet pártvezető még a kongresszus megnyitóján mondott el. Ebben a felszólalásában Hruscsov a marxizmus-leninizmus egyes tanait bírálta felül. Mindenekelőtt megállapította, hogy mivel az egyes országok nem azonos adottságúak, minden országnak a maga útján kell megközelítenie a szocializmust. Hruscsov azt is kijelentette, hogy a szocialista tábor ereje és kiterjedése immár elrettentí a kapitalista országokat a háborútól. Ezért a háború má nem „elkerülhetetlen”, a „békés egymás mellett élés” megvalósítható, mi több ez a cél.

Ulbricht személyét és az NSZEP hatalmát sértő fenyegetést látott az új ideológiai irányelvekben. Felvillant a Kelet- és Nyugat-Németország közötti kapcsolatok szorosabbá válásának és a két Németország közötti ellentétek csökkenésének lehetősége. Ulbricht viszont, aki Nyugat-Németország ellenséges image-ére építette diktatórikus hatalmát, bizonyára attól tartott, hogy a kevésbé feszült forradalmi légkör, valamint a harmonikusabb kapcsolatok a Német Szövetségi Köztársasággal alááshatják a keletnémet rendszer létjogosultságát.

Március közepén a pártvezetés megkapta Hruscsov titkos beszédének hivatalos verzióját. Ennek német fordítása a március 21-i 26. plénum előtti éjszaka el is készült.⁶ A következő nap Schirdewan olvasta azt fel a Központi Bizottságban. A KB-tagok a XX. kongresszus titkos irataiból is kaptak.⁷ Így gyakorlatilag egy hónappal az események után a német KB-tagok is értesültek a Moszkvában történetekről.

Miután tájékoztódtak a XX. kongresszuson történetekről, az NSZEP 26. plénümának küldötteit is hatalmába kerítette a szovjet párt önbírálatának légköre. Az Állami Tervhivatal elnökhelyettese, Margarete (Greta) Wittkowski kifogásolta a tájékoztatás lassúságát. „Úgy vélte, lett volna bőven idő arra – csak néhány órát vett volna igénybe”, hogy korábban is beszámoljanak a KB-nak.⁸ Mivel

² A XX. kongresszus után a Német Egységpárt Politikai Bizottságának légköréről, az ott felmerült vitákról vö. Karl Schirdewan: *Aufstand gegen Ulbricht: Im Kampf um politische Kurskorrektur, gegen stalinistische, dogmatische Politik*. Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag GmbH, 1994. 76–91. p.

³ Archiv Vnesnyej Polityiki Ruszkoj Federacii (AVPRF), f.: Referentura po GDR, op. 1, portfel 1, papka 1: Politiceszkoje Pismo 1. kvartal 1956 goda. 1956. április 27.

⁴ Centr Hranenyija Szovremennoj Dokumentacii (CHSZD): Rolik 5181, f. 5, op. 28, d. 425: Zapisz beszédi sz szekretarem Centralnogo Komityeta SzERP t. Sirdevanom. 1956. április 9.

⁵ Schirdewan: *Aufstand gegen Ulbricht...* 81–82. p.

⁶ Stiftung Archive der Parteien und Massenorganisationen im Bundesarchiv, Zentrales Parteiarchiv (SAPMO-BArch, ZPA): DY 30/IV 2/1/79: Ulbricht 26. plénum előtti beszéde. 134. p.

⁷ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/J IV 2/2A/482 és SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/79: Schirdewan 26. plénum előtti beszéde. 32. p.

⁸ Uo. 83. p.

azonban a 26. plénum csak két nappal a III. pártkongresszus előtt ült össze, aligha lesz elegendő idő arra, hogy a KB-t ténylegesen bevonják a kongresszus előkészületeibe. Szerinte a KB és a PB ahhoz túl ritkán ül össze, hogy kialakulhasson a kollektív munkaszellem, s ezért szükségesnek tartotta a KB és a PB munkastílusának megreformálását, csakúgy mint a fesztelen légkör megteremtését, amikor aztán az emberek valóban szabadon beszélhetnek majd.⁹ Amint az emberek nyíltabban kezdtek beszélni, a pártvezetésen belüli feszültségek is megsokasodtak. Erre utalt Willi Bredel is a III. pártkongresszuson (1956. március 24–30.): „Az SZKP XX. kongresszusán feltárt problémák nyomán pártunkon belül, valamint a párt és a munkásosztály kapcsolatában távolról sem kis és jelentéktelen súrlódásokkal kell megbirkóznunk. A munkásosztály ellenségei ezekre a nézeteltérésekre bázírozhatnak.”¹⁰

1956 nyarán a német gazdasági helyzet rosszabbodott, lévén, hogy Lengyelország a sztrájkok és zavargások miatt drasztikusan csökkentette, majd leállította a német gazdaság számára kulcsfontosságú áruk, többek között a szén exportját. Ebben a kiszolgáltatott helyzetben Ulbricht a júliusi, 28. plénum előtt még inkább azzal érvelhetett, hogy elsősorban a gazdasági célkitűzésekre és a XX. kongresszus pozitív megállapításaira kellene koncentrálni. Ennek ellenére a plénum mégsem hunyt teljesen szemet a múlt felett. Az, hogy Ulbricht egyáltalán érintette a disszidálás (Republikflucht) kérdését, már maga is a problémák nyíltabb és őszintébb felvetésére utalt. A nyíltabb légkört támasztották alá a párt demokratikus centralizmusának megújítását és a személyi kultusz felszámolásának szükségességét hangsúlyozó megjegyzései is. A plénum folytatta az NSZEP-ből korábban igazságtalanul eltávolított politikusok rehabilitálását is.¹¹ Mindezek ellenére a német külügyminiszter-helyettes, Otto Winzer és mások elégedetlenek voltak a XX. kongresszus határozatainak III. pártkongresszus utáni végrehajtásával.¹² Az erfurti városi pártbizottság első titkára, Hans Kiefert is bírálta azt a módszert, amivel a párt elsiklik az aktuális problémák felett. Megjegyezte: „A rádióban egy nagyon rövid, lakonikus hír foglalkozott azzal, hogy Rákosi lemondott a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának első titkári posztjáról. A következő nap a *Neues Deutschland* cikke ezt főként Rákosi elvtárs megromlott egészségi állapotával magyarázta. Egy mondat utalt csak arra, hogy jelentős érdemei mellett Rákosi elvtárs múltját jelentős bűnök is terhelik a szocialista törvényességgel és személyi kultusszal kapcsolatban, amit nem szabad elfelejteni. Ennyi. Csak ez állt a hírből.”¹³ Használóképpen azt is felhánytorgatta, hogy „a sajtóban az új szovjet külügyminiszter kinevezéséről csak egy futó hír jelent meg. [...] Molotovnak tehát szintén le kellett mondania; miért, miként? Elvtársainkkal ezeket a kérdéseket is meg kellene vitatnunk.”¹⁴ Az NSZEP vezetősége, legalábbis az Ulbricht mögött állók, érthetően nem szívesen hozták kapcsolatba a magas rangú politikusok eltávolítását a XX. kongresszus tanulságaival, nem szívesen utaltak arra, hogy az elmozdított politikusok nem akarták vagy nem tudták megvalósítani az ottani határozatokat.

1956 februárja után Kelet-Németországban néhányan boldogan üdvözölték azt, hogy többé már nem szükséges a szocializmus építésének szovjet útját követni, és Németország „a keletnémet viszonyoknak megfelelő” úton, esetleg „egy harmadik úton” valósíthatja meg a szocializmust. A szocializmus építésének nem erőszakos német újáról született eltérő elképzelések közötti különbségek már a párt júliusi, 28. plénumán is megmutatkoztak, de azok leginkább a magyar felkeléssel egy időben, a novemberi, 29. plénumra való készülődés alatt kerültek szembe egymással.

1956 nyarán a keletnémet pártvezetés néhány tagja csodálattal figyelte azt, ahogy Lengyelországban és Magyarországon nyílt vitát folytatnak a szocializmus építésének eltérő útjairól, és úgy gondolták, hogy az NDK-nak is követnie kellene az említett országok példáját. A 28. plénumon Wolfgang Steinitz professzor a Humboldt Egyetemről és mások csatlakoztak Otto Winzerhez és Hans

⁹ Uo. 85–86. p.

¹⁰ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 1/3/4. 1956. március 27. 538. p.

¹¹ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/161: Ulbricht plénumnyitó beszéde. 1956. július 29., uo. DY 30/IV 2/1/163: Ulbricht záró beszéde és uo. DY 30/IV 2/1/160: Information I. Die ideologischen Unklarheiten in der Partei und bei der Bevölkerung. Aus den Berichten der Sekretäre für Agitation und Propaganda der 14 Bezirksleitungen zusammengestellt.

¹² SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/162. 1956. július 28. 147–148. p.

¹³ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/163: Kiefert beszéde. 1956. július 29. 267. p.

¹⁴ Uo. 268. p.

Kieferthez, akik bíralták az NSZEP addigi tartózkodó magatartását és sürgették, hogy a párt vezetése kövesse a lengyelek példáját, azaz a XX. kongresszus országokra és a múltra vonatkozó tanulságait nyíltabban vizsgálják meg. Záró felszólalásában Ulbricht azonban határozottan elutasította ezt a javaslatot. Kijelentette, hogy az „NDK sajtóságos helyzete”, azaz nyílt határa Nyugat-Németországgal és Nyugat-Berlinnel, megköveteli, hogy az ország nagyon óvatos legyen e téren: „Steinitz elvtárs, a lengyel példát, amit több elvtársunk is megemlített, eddig nem utánoztuk és nem is fogjuk utánozni. Ezt nyíltan le kell szögeznünk. [...] Van némi gyakorlati tapasztalatunk. Országunk nagyon kiszolgáltatott helyen fekszik. A szocialista tábor legnyugatibb országa vagyunk. Nem engedhetjük meg ezt magunknak. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy máshol ne lehetne őket [a lengyeleket és a magyarokat] utánozni. De mi ezt nem tehetjük meg.”¹⁵ Azaz Ulbricht a szocializmus építésének külön útjairól alkotott lengyel és magyar elképzeléseket veszélyesnek és az NDK számára követetlenné tartotta. Ulbricht a későbbiekben azzal is érvelt, hogy a Szovjetunió már túl van az osztályharc döntő részén, miközben az NDK még nem. Ezért a különböző utak elvét Ulbricht úgy értelmezte, hogy az osztályharc terén az NDK-nak a szovjet modelltől eltérő utat lehet járnia, azaz nem kell feltétlenül követnie Moszkva desztalinizációs politikáját.¹⁶

Az év második felében a békés egymás mellett élésről és a háború elkerülhetőségéről alkotott tézisek is megosztották a német pártvezetést.¹⁷ Ulbricht, valamint a kommunista ifjúsági mozgalom vezetője, Erich Honecker és mások végül majd nyíltan kijelentik, hogy meggyőződésük szerint ezeket az elveket nem lehet teljes mértékben érvényesnek tartani Németországra nézve, mivel Nyugat-Németország fenyegeti az NDK biztonságát. Következésképpen Kelet-Németországnak a „békés egymás mellett élés helyett” inkább az „éberségre” kell törekednie. Schirdewan és tábora azonban a Nyugat-Németországgal szembeni „éberség” gyakorlása helyett a hangsúlyt az NDK demokratikus berendezkedésének kiépítésére helyezte – és ez fontos indokként fog szolgálni 1958 eleji pártból való kizárásukhoz.¹⁸

A keletnémet külpolitikára súlyos teherként nehezedett a kivándorlás kérdése. A Német Demokratikus Köztársaság 1949-es megalapítása óta az országot elhagyók állandósult árama árulkodott a keletnémet lakosság általános elégedetlenségéről. 1953-ban 270 ezren hagyták el az országot, 1956-ban pedig a kitelepülők száma 316 ezerre nőtt.¹⁹ A párt vezetésén belül és szovjet oldalról egyre többen bíralták a keletnémet politikai vezetés e téren mutatkozó tehetetlenségét. Mi több, a XX. kongresszuson Sztálin személyi kultuszának egyik negatívumát abban vélték felfedezni, hogy a párt eltávolodott a néptömegektől. Az NDK-t elhagyók nagy száma is ékes bizonyítékát mutatta annak, hogy az ottani kommunista rendszer sem állt közelebbi kapcsolatban a lakossággal. Ez is Ulbricht hatalma ellen szólt. 1956 tavaszán és nyarán a pártvezetés összehangolt erőfeszítésbe kezdett a jelenség felszámolásának érdekében. Felállítottak egy bizottságot, amely azt a feladatot kapta, hogy tanulmányozza a problémát és annak okait, majd tegyen javaslatot olyan gazdasági, propaganda- és határvédelmi intézkedésekre, amelyek korlátozni tudják az országot elhagyók számát.²⁰

A pártvezetés természetesen aggódva figyelte a magyarországi helyzet radikalizálódását és a szovjet fegyveres erők beavatkozását a rend helyreállítása érdekében. Válaszul az NDK-ban azonnal szigorúbb biztonsági intézkedéseket hoztak. A zárt ajtók mögött pedig még inkább elmé-

¹⁵ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/163. 1956. július 29. 389–391. p.

¹⁶ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/167: Ulbricht 29. plénum előtt elmondott beszéde. 3. p. és uo. DY 30/IV 2/1/170: Ulbricht 30. plénum előtti beszéde. 110–112. p.

¹⁷ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/160. Lásd 11. jegyzet. 12. p.

¹⁸ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/2/1/191: Honecker PB-jelentése a 35. plénumon. 1958. február 3. 69–70. p.

¹⁹ CHSzD: r. 8979, f. 5, op. 49, Ed. khr, 381: Addendum 1: Ykhod naseleniya iz GDR v Zapadnuju Germaniyu v 1950–1960 gg. Pervukin szovjet nagykövet SZKP KB-hoz írt 1961. április 7-i jelentését lásd uo. K voprosu ob Ykhode naseleniya GDR v Zapadnuju Germaniyu (kratkaja szpravka); SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/J IV 2/2/483: Protokoll Nr. 29/56 der Sitzung des Politbüros des Zentralkomitees am 19. Juni 1956 im Zentralhaus der Einheit, Grosser Sitzungssaal: Anlage zur Vorlage über die Republikflucht.

²⁰ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/J IV 2/2/472: Protokoll Nr. 18/56 der Sitzung des Politbüros des Zentralkomitees am 17. April 1956 im Zentralhaus der Einheit, Grosser Sitzungssaal; Uo. DY 30/J IV 2/2A/491: Albert Norden KB-titkár levele: An alle Mitglieder des Politbüros.

lyültek a bel- és külpolitikai csatározások. Mindenki el akarta kerülni azt, ami Magyarországon történt, de két egymással szöges ellentétben álló vélemény alakult ki arra vonatkozóan, hogy ennek érdekében mit kellene tenni. Ulbricht tábora úgy gondolta, hogy a magyar felkelés és a keletnémet 1953. június 17-i események megismétlődését úgy lehet megakadályozni, ha szigorító intézkedéseket vezetnek be és megtiltják a rendszer nyilvános bírálatát. Schirdewan és társai viszont továbbra is meg voltak győződve arról, hogy ezeket a problémákat csak a párton és a társadalmon belüli őszinte és nyílt viták útján lehet megoldani.

1956 nyarán az NDK-ban egyre sokasodott azoknak a diákoknak és értelmiségieknek a száma, akik hangosan bírálni kezdték a keletnémet rendszert és a lengyel és magyar demokratikus mozgalmakkal szimpatizáltak. Ez elsősorban a Humboldt Egyetem és más egyetemek állatorvosi, szociológia, történelem, filozófia, közgazdaságtan, jogi, német, természettudományi és orvostudományi tanszékein és az írószövetségben volt érezhető. A német értelmiségiek közül néhányan kapcsolatban álltak a budapesti Petőfi Körrel²¹ is. Az NSZEP politikájával elégedetlen német értelmiségiek legfőbb szószólójának egyike Wolfgang Harich, a Humboldt Egyetem filozófia professzora, az Aufbau Presse lektora és Walter Janka, a berlini Aufbau Presse igazgatója volt.

Az első magyarországi szovjet beavatkozás után, a Humboldt Egyetem diákjai és tanárai folytatták a rendszer bírálatát, támogatták a magyarországi értelmiségiek követeléseit és a Nagy Imre-kormányt. Janka később így emlékezett vissza: „[a német] értelmiséget a XX. kongresszusnál hevesebben rázták meg a lengyel és magyar események.”²² A Humboldt Egyetem szünni nem akaró megmozdulásaira válaszul, Ulbricht rohamosztagokat állított fel az egyetem épülete elé, hogy megakadályozza a rendezvényeket. Ezt a lépését más pártvezetők azonban hevesen bírálták.²³ A PB november 8-i ülésén, azaz négy nappal a szovjetek második intervenciója után, a német párt vezetése határozatot hozott egy a KB mellett működő Biztonsági Bizottság felállításáról. Ulbrichtot nevezték ki a testület elnökévé. Olyan biztonsági intézkedéseket kellett kidolgozniuk, amelyekkel garantálhatták, hogy a zavargások ne terjedjenek át az NDK-ra.²⁴ Végül is a bizottság többek között azt javasolta, hogy minden pártvezető hordjon fegyvert magánál, és képezzék is ki őket fegyverhasználatra.²⁵

A magyar felkelés leverése után a november 12. és 14. között ülésező 29. plénum volt az első alkalom, ahol szélesebb körben vitathatták meg a tanulságokat. Schirdewan biztatta meg a PB jelentésének elkészítésével. Schirdewan és az egyik legfőbb ellenfelének számító Erich Honecker későbbi visszaemlékezései arról számolnak be, hogy október és november folyamán Schirdewan első jelentésváltozata erősen tovább szította a PB-n belüli feszültségeket.²⁶ Ennek hangneme és egyes részletei ugyanis a párton belüli liberális ellenzék véleményét képviselték. Amikor Ulbricht és mások a PB ülésein bírálatot kaptak, Schirdewan azzal védekezett, hogy ő csak azt akarta biztosítani, hogy „Ulbrichtot ne érje el Rákosi sorsa”, értve ezen azt, hogy ne távolíthassák el a párt éléről azért, mert nem teljesítette a XX. kongresszus elvárásait és nem

²¹ A keletnémet értelmiség, elsősorban Harich és a Petőfi Kör kapcsolataival foglalkozó keletnémet levéltári anyagot lásd SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/J IV 2/202/307; valamint uo.: DY 30/IV 2/1/170: Ulbricht 30. plénum előtti beszéde, 1957. január 30. 117–119. p.

²² Walter Janka: *Spuren eines Lebens*. Berlin, 1991. Idézi: Die partiinterne Behandlung der Geheimrede Chruschtschows auf dem XX. Parteitag der KPdSU durch die SED, die PVAP und die KPTsch. Szerk. Jan Foitzik. In *Tauwetter ohne Frühling. Das Jahr 1956 im Spiegel blockinterner Wandlungen und internationaler Krisen*. Szerk. Inge Kirschstein. Berlin, Berliner Debatte/GSFP, 1995. 79. p.

²³ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/9.04/432: Aktennotiz aus dem Staatssekretariat für Hochschulwesen über einen geplanten Einsatz von Kampfgruppen der SED an der Berliner Humboldt-Universität, 1956. november 1. Vö. Dierk Hoffmann – Karl-Heinz Schmidt – Peter Skyba: *Die DDR vor dem Mauerbau. Dokumente zur Geschichte des anderen deutschen Staates 1949–1961*. München, r. Piper GmbH & Co. KG, 1993. 260–261. p. és Schirdewan: *Aufstand gegen Ulbricht...* 116. p., valamint SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/166: Kurt Hager 29. plénum előtt mondott beszéde. 57. p.

²⁴ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/J IV 2/2/511 és DY 30/J IV 2/2A/511.

²⁵ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/165: Schirdewan 29. plénum elé terjesztett PB-jelentése. 38. p.; SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/170: Honecker 30. plénumhoz írt beszámolója, 1957. január 30.

²⁶ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/191: Honecker 35. plénumon beértesített PB-jelentése, 1958. február 3. és Schirdewan: *Aufstand gegen Ulbricht...* 108–112. p.

próbálta meg áthidalni a párt és a tömegek közti szakadékokat.²⁷ Schirdewan utasították a jelentés szövegének átírására. Válaszát, ami szerint ez a XX. kongresszus előtti „régik idők módszereinek való visszatérést” jelentené, nem fogadták el és „provokatív” jelzővel illették.²⁸

Schirdewan merészsége, hogy Ulbrichttal szembe mert szállni a Politikai Bizottságban, részben azzal magyarázható, hogy maga mögött hitte Puskin nagykövet révén a szovjetek támogatását. Hermann Matern, PB-tag és a párt Központi Ellenőrző Bizottságának vezetője is tanúsította ezt. Schirdewan állítólag közölte vele november 7-én, hogy a szovjetek sok kérdésben nem értenek egyet Ulbrichttal, és nyomatékosan azt sugallta, mintha inkább vele értenének egyet.²⁹ Szovjet tisztségviselők Schirdewannal történt találkozásairól készült feljegyzések alapján valóban azt lehet gondolni, hogy Ulbrichttal szemben a szovjetek erősen támogatták Schirdewant. A magyar forradalom után azonban, ha a szovjet hajlandóság nem is, de legalábbis lehetőségeik egyre inkább szűkültek arra, hogy Ulbrichttal szemben másokat támogassanak.

A 29. pártplénumon mindkét csoportosulás határozottan védelmezte a saját álláspontját. Wollweber ezt később úgy jellemezte, hogy a 29. plénum „volt az egyetlen életében, ahol igazán nyílt vitára sor kerülhetett”.³⁰ Grotewohl is utalt beszédében a „plénum előtti éles hangú, energikus felszólalásokra”.³¹

A plénum közvetve és közvetlenül az események tanulságával foglalkozott. A vitában két álláspont szegződött egymásnak. A Schirdewan által átírt PB-jelentés jó része, csakúgy mint Ulbricht, Wollweber, Peter Florin, a KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője, Otto Winzer, Willi Stoph nemzetvédelmi miniszter, Grotewohl, Paul Verner, az Össznémet Ügyek Osztályának vezetője és Alfred Neumann, a berlini városi pártbizottság első titkára, az ellenséges erők jelenlétét hangsúlyozták és a párt nagyobb egységéért és éberségeért szálltak síkra. Bruno Leuschner, az Állami Tervhivatal elnöke, Fritz Selbmann, Paul Wandel, a KB oktatásügyért felelős titkára, Fred Oelssner, Kurt Hager, a KB ideológiai titkára és időnként Schirdewan pedig azt támogatta, hogy nagyobb becsületességgel nézzenek szembe az ország problémáival. A két oldal eltérő következtetésre jutott arról, hogy a magyar válság fényében az aktuális német állapotokra mennyiben lehetne alkalmazni a XX. kongresszus szellemét. Az első csoport, a konzervatívabb álláspont azt képviselte, hogy igazuk volt akkor, amikor nem támogatták az NDK-ban a „hibák megvitatását”. A másik, liberális csoport, folytatni szeretne volna a hibák és problémák becsületes feltárását a magyar események után is.

A Schirdewan-jelentés egy meglehetősen tudathasadásos álláspontot képviselt azok után, hogy a PB a szöveg átírására kényszerítette a jelentés szerzőjét. Konzervatív és liberális nézeteket egyaránt tartalmazott, a magyarországi események kapcsán egyfelől ellenforradalmi, ellenséges és burzsoa felkelésről írt, és arról, hogy milyen fontos, hogy a keletnémet pártvezetés megőrizze egységét annak érdekében, hogy az ellenség a vezetésen belüli ellentéteket ne használhassa ki. Nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy a német hadsereg erejét és készségi fokát növeljék, és hangsúlyozta a III. pártkongresszus döntéseinek helyességét, ahol is elvetették a személyi kultuszról származó hibák megvitatását. Másfelől azonban megállapította, hogy a magyarországi események fényében minden párt kötelessége a hibákkal való komoly szembenézés. Kijelentette, hogy a pártvezetésnek a fiatalokhoz és különösen a nőkhez szorosabb kapcsolatot kell kiépítenie. Meg kell találnia a módját, miként lehetne lebeszélni őket az ország elhagyásáról, és említett tett a lakosság elégedetlenségét kiváltó magyarországi gazdasági problémákról is – amelyek Kelet-Németországra ugyanolyan jellemzőek voltak.³²

²⁷ Uo.

²⁸ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/191: Honecker 35. plénumon beterjesztett PB-jelentése. 70. p.

²⁹ Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), 10993: Kurze Information über die PB Sitzung am 11. Januar 1958.

³⁰ Ernst Wollweber: Aus Erinnerungen. Ein Porträt Walter Ulbrichts. Szerk. Wilfriede Otto. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, (1990). 3. sz. 371. p.

³¹ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/166: Grotewohl plénum előtti beszéde, 1956. november 13. 252. p.

³² SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/165: Schirdewan plénum elé terjesztett PB-jelentése, 1956. november 12. 4–58. p.

Peter Florin, de sokan mások, is a magyar felkelésről egymásnak ellentmondó tanulságokat vontak le. Florin szerint: „Az első tanulság az, hogy a világban elszánt küzdelem folyik a szocializmus és a kapitalizmus között. Nem szabad lebecsülni az imperialisták erejét, hanem állandó és folyamatos éberséggel erősíteni kell magunkat, hogy felvehessük a harcot az ellenforradalmi provokációkkal szemben. Már a kezdetben fel kell ismernünk az erre utaló jeleket, hogy csírájában elfojthassuk az erre utaló kísérleteket... A második számú következtetés pedig az, hogy gyorsan fel kell ismerni hibáinkat, fel kell számolni azokat, és úgy kell előrelépünk, hogy a szocializmus építését tényleg az egész munkásság ügyévé tegyük, el kell kerülnünk a párt tömegektől való elszakadását.”³³

Mozgósító irányát tekintve ez a két következtetés vagy tanulság kizárja egymást. Így, amikor választani kellett, az egyes pártfunkcionáriusok eltérő módon döntöttek. Florin és társai egyrészt azt mondták, hogy a pártnak nem kellene felemlgetnie a hibákat, másrészt azt is mondták, hogy tisztázni kéne azokat. De mindkettő egyszerre végül is lehetetlen volt. A lehetőségeket nyíltan megvitaták a plénumon, de mivel Ulbricht határozottan az elsőt támogatta, nyilvánvaló volt, hogy a vita egy ponton a konzervatívabb, védekező álláspont javára fog eldőlni. Ez azonban nem akadályozott meg sok magas rangú párttisztviselőt abban, hogy az ország jelenlegi és múltbeli politikáját ne kritizálja nagyon őszintén a plénum előtt.

Az alábbiakban a plénumon elhangzott beszédekből szeretnék idézni azzal a szándékkal, hogy megvilágítsam a keletnémet pártvezetők körében kialakult két álláspontot. A konzervatívok egyik leg súlyosabb érve az volt, hogy „bebizonyosodott”, hogy az imperialisták a szocialista táboron belül is ellenséges tevékenységet folytatnak. Stoph kijelentette: „Különösen a legutóbbi napokban, amikor a fehérterror pusztított Magyarországon, vált nyilvánvalóvá számunkra és a népi demokráciák pártjai számára, hogy az imperialisták nem mondtak le régi szándékukról. A magyarországi események azt mutatják, hogy a helyzet komoly.”³⁴ Florin ezzel egyetértett: „Mindannyian tisztában vagyunk azzal, hogy országunk különleges helyen fekszik. Amíg közvetlenül, nap mint nap Nyugat-Berlinen és Nyugat-Németországon keresztül érezzük az imperialisták nyomását, nem beszélhetünk spontán, örök békéről. Azt hiszem, az események kapcsán megbizonyosodhattunk arról, hogy az imperialisták nemcsak jelen vannak, de szervezkednek és nem rettennek vissza a kalandoktól sem.”³⁵

A felszólalók javasolták tehát, hogy a keletnémet pártvezetés erőteljesebb biztonsági intézkedéseket fogantatosítson.³⁶ Azonban az „ellenség” esélyeit leginkább úgy csökkenthetik – nehogy Magyarországhoz hasonlóan az NDK-ban is aláássák a rendszer stabilitását –, ha nem adódik lehetőségük arra, hogy vizsályt szítsanak a párt vezetésén belül. Grotewohl megállapította: „a magyar és lengyel események azt mutatják, hogy az ellenség gyenge pontokat keres a szocialista táborban annak felbomlasztására. [...] Amikor a párt vezetését támadjuk, az ellenség előtt nyitjuk meg az utat.”³⁷ Következésképpen a pártnak nemcsak a hadsereget és határait kellett megerősítenie a Nyugattal szemben, hanem óvakodnia kellett attól, hogy a vezetésen belül megtérje az olyan ellentéteket, végső soron ideértve Ulbricht bírálatát is, amit az ellenség kihasználhat.

Másfelől Schirdewan eredeti jelentéstervezete, amint láttuk, csakúgy, mint Selbmann, Leuschner, Wandel és Oelssner beszédei, miközben nem tévesztették szem elől a konzervatív álláspontot, kétségtelenül jóval liberálisabban és nyíltabban közelítették meg a kérdést. Legfőbb érvük abban állt, hogy a magyarországi események bebizonyították: komolyan kell foglalkozni az országban felmerülő minden olyan problémával, ami a vezetés hibáiból származhatott, mert ellenkező esetben a helyzet csak rosszabbodni fog és felkelésbe torkollhat. Selbmann, Leuschner és Oelssner szemében az első megteendő lépés az NDK aggasztó gazdasági gondjainak becsületes felülvizsgálása lenne.

Selbmann beszélt a Magyarországon „elkövetett gazdasági hibákról” és ezzel minden bizonynyal arra is utalt, hogy a keletnémet gazdasági tervek hasonló veszélyeket hordoznak magukban.

³³ Uo. Florin plénum előtti beszéde. 64–65. p.

³⁴ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/166: 1956. november 13. 87. p.

³⁵ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/165: 1956. november 12. 61. p.

³⁶ Uo. Schirdewan plénum előtti beszéde. 38. p.

³⁷ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/165: 1956. november 13. 252. p.

Magyarországi látogatásai alatt volt alkalma elcsodálkozni azon, hogy ott éveken keresztül milyen hatalmas összegeket öltek a nehéziparba, és aztán „egy szempillantás alatt megfélemedeztek [ezekről az iparágakról], és magukra hagyták őket”. Rengeteg pénzt elherdáltak a gazdasági stratégiák változtatásával, miközben az egyik végtéből a másikba estek. Selbmann figyelmeztetett arra, hogy az NDK-nak „le kell vonni ebből a tanulságot”.³⁸

Oelssner folytatta a keletnémet gazdaságpolitika Selbmann által elkezdett részletes bírálatát. Egyetértett azzal a következtetéssel, hogy vagy változtatásokat eszközölnek, vagy a magyarországihoz hasonló helyzet alakulhat ki az NDK-ban is. Oelssner is osztotta azt a szinte mindenki által hangoztatott véleményt, hogy a pártnak szoros kapcsolatot kell kiépítenie a tömegekkel.

„Schirdewan elvtárs PB-jelentése és Leuschner elvtárs beszéde is szólt már jelenlegi gazdasági nehézségeinkről. Selbmann elvtárs még magyarázatot is fűzött hozzájuk és azt állította, hogy részben magunkat vádolhatjuk ezek miatt a gondok miatt, mert olyan hibákat követtünk el, amiket nem kellett volna. Egyetérték Selbmann elvtárral. Arról is meg vagyok győződve, hogy hibáinknak köszönhetően egyre több nehézséggel kell majd szembenéznünk... Tehát hányadán is állunk? Teljes nyíltsággal kimondom: rendkívüli feszültségek mutatkoznak az ellátás terén élelmiszerből és más árucikkekből... Nem akarom azt mondani, hogy rosszabb az ideai helyzet a tavalyinál.

(Otto Grotewohl: Miért használsz ilyen szavakat? Mit jelentsen ez?)

Hadd fejezzem be! A közbeszólások módjáról is fogok még valamit mondani egy percen belül. Tehát megismétlem: rendkívüli feszültségek mutatkoznak az ellátás terén...”³⁹

Oelssner utolsó felszólalásában a párton belüli politizálásról nagyon elítélő képet festett: „gyakran megesik velünk, hogy gyakorlatilag nem hozakodhatunk elő kellemetlen kérdésekkel.”⁴⁰ Kijelentette: „nem mehet ez így tovább, hogy amikor kellemetlen kérdések merülnek fel, hatalmi szóval leveszik azokat a napirendről. Részhajlás nélkül kell kivizsgálni mindent, elvtársi módon megvitatni és olyan határozatot kell hozni, ami javára válik szocialista gazdaságunknak és munkás-paraszt államunknak.”⁴¹

Ulbricht a gazdaságot ért összes bírálatot azzal utasította vissza, hogy: „Senki sem állította azt, hogy [gazdasági célkitűzéseinket] minden téren csak saját erőnkre hagyatkozva kéne [elérnünk], de azt mondtuk, egy olyan tervet kell összeállítanunk, amelyet aztán szem előtt tarthatunk, és azt mondtuk, a lehetőségekhez mérten a lehető legtöbb területen el kell érünk a világszínvonalat a Szovjetunióval és mindenekelőtt a Csehszlovák Szocialista Köztársasággal kialakított együttműködés segítségével.”⁴² Ebben Grotewohl is Ulbrichttal értett egyet. Nem vitatta, hogy a gazdaság helyzete súlyos, de feltette a kérdést: „tehát úgy kellene cselekednünk, mintha a párt a bukás szélén állna? [...] Azt hiszem teljesíthetjük kitűzött feladatainkat, és szerintem az egész PB ezen a véleményen van.”⁴³ Az NDK gazdasági helyzetéről vagy a gazdasági gondok miatt az NDK pártvezetésének jövőjéről festett borúlátó véleményeket nem szívesen hallgatták.

A magyarországi események megrázó hatása alatt a 29. plénumon jelentősen megerősödött a XX. kongresszus irányelveivel szemben álló, konzervatív álláspont. Ezt a fordulatot már az is jelezte, ahogy a plénum előtt Schirdewant jelentésének átírására szólították fel. A szocializmus építésének eltérő útjai, Ulbricht és híveinek értelmezésében azt jelentette, hogy az NDK nem követheti mindenben a Szovjetuniót: „A Szovjetunióban a munkásosztály és a munkásállam már harminc éve dolgozik a szocializmus felépítésén. Ezért a szocialista gazdaság és a kommunizmusba való átmeneti gazdaság irányításának magas fokát érték már el. Mi még csak rövid ideje, hat éve dolgozunk ezen. Következésképpen sokat tanulhatunk a Szovjetuniótól, de ezenkívül nem szabad megfélemednünk arról sem, hogy a Szovjetunióban már több évtizede formálódik a munkásosztály tudatossága.”⁴⁴

³⁸ Uo. 1956. november 12. 84–85. p.

³⁹ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/166: 1956. november 13. 167–168. p.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 175. p.

⁴² Uo. 128–129. p.

⁴³ Uo. 249. p.

⁴⁴ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/167: 1956. november 14. 3. p.

Más szavakkal, a Szovjetunióknak sokkal több ideje volt, mint az NDK-nak arra, hogy kiküszöbölje az osztályharcot, és ezért a Szovjetunió szemszögéből sokkal igazabb lehet, mint az NDK oldaláról nézve, hogy a békés egymás mellett élés és a háború elkerülése lehetséges. A fentiekben láthattuk, hogy több vezető pártfunkcionárius is meg volt arról győződve, hogy az NDK nem kerülheti el a háborút Nyugat-Németországgal.

Ezzel összhangban a 29. plénum után egy héttel a Politikai Bizottság döntött arról, hogy az egyetemekről „eltávolítanak minden valójában provokatív erőt” és megbüntetik „a zavargások szervezőit”.⁴⁵ 1956. november 29-én Harichot, majd 1956. december 6-án Jankét is letartóztatták.⁴⁶

Az 1957. január 30. és február 1. között megrendezett 30. plénumon⁴⁷ Ulbricht és támogatói megtámadták a liberális vonalat egyelőre anélkül, hogy név szerint bárkit is megneveztek volna, és az „opportünizmussal” szemben egy keményvonalas politikát fogadtattak el. Wollweber erről azt írta a későbbiekben: „A 30. plénumon visszafordították a hajó kormányát. Új kilátásokkal kecsegtettek. A szocializmus építésének ütemét felgyorsították, a Nyugattal szembeni biztonsági intézkedéseket jogosan megszilárdították...”⁴⁸ A 30. plénumon továbbá Alfred Neumann vette át Schirdewan munkáját a KB Vezető Párttestületek Osztályának élén, és ezzel elkezdődött az a folyamat, aminek a végén majd teljesen eltávolítják a hatalomból.

A 30. pártplénumra már Erich Honecker készítette el a PB jelentését. A Kádár János vezette új magyar kormány véleményét átvéve kijelentette: a magyarországi zavargások legfőbb okát a „jól szervezett és a nyugati államok agresszív imperialista körök és titkosszolgálatok által támogatott ellenforradalmi erőkben” kell keresni és csak másodsorban okolhatók „a Magyar Dolgozók Pártja vezetésének politikai és gazdasági téren elkövetett hibái”. Honecker így kiált a 29. plénum azon határozata mellett, amely az „éberség” fokozását írta elő, és megállapította, hogy „készen kell állni arra, hogy az imperialisták ellenforradalmi tevékenységének minden próbálkozását csírájában elfojtsák”.⁴⁹

Az NSZEP ezirányú fellépésének részeként Honecker felhívta a küldöttek figyelmét arra, hogy tanulmányozzák Harich és társainak „bűnöző”, „ellenséges” és „ellenforradalmi tevékenységéről” kapott anyagokat, mert ezek „a NATO agresszív terveinek kezére játszottak.” Honecker azt hangsúlyozta, hogy ez a csoport „alá akarta ásni a párt vezető szerepét és a nyugatnémet militaristák segítségével fel akarta számolni az NDK munkás-paraszt államát”.

Az „ellenforradalmi Harich-központ” megemlékezésén túl, a párt 30. plénumán Honecker azt is bejelentette, hogy a Párt Központi Ellenőrző Bizottsága „több elvtárs magatartásával és államelékes tevékenységével is foglalkozott”.

A magyarországi események olyan mértékben pánikba ejtették a keletnémet vezetést, hogy saját soraiban kezdett keresgélni a potenciális ellenség után. A magyar események menetéből levont másik tanulság pedig az volt, hogy látván az állambiztonsági erők és a hadsereg közötti nyílt szakadékokat, a PB az előbbieket a Belügyminisztérium alá rendelte, szemben a korábbi állapotokkal, amikor egyszerre tartoztak a Belügyminisztérium és az Állambiztonsági Minisztérium hatáskörébe.⁵⁰

A 30. plénumon Honecker két további intézkedést is bejelentett. Ezek is az NDK államrendjének biztonságát voltak hivatottak szolgálni. Közölte a küldöttekkel: „a párt és az állami funkcionáriusok felfegyverzése, amiről a 29. plénum határozott, azóta már meg is kezdődött, mint tudják. A Politikai Bizottság által jóváhagyott lista alapján mintegy 10 ezer (nő és férfi) elvtárs kap majd kézifegyvert. A rendőrség kiképzői fogják betanítani őket a pisztolyok és géppisztolyok használatára.”⁵¹

⁴⁵ *Die parteiinterne Behandlung der Geheimrede Chruschtschows auf dem XX. Parteitag der KPD/SU durch die SED, die PVAP und die KPTsch.* Szerk. Foitzik. 80. p.

⁴⁶ *Wer war Wer in der DDR. Ein biographisches Handbuch.* Szerk. Bernd-Rainer Barth et al. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1995. 273. és 337. p.

⁴⁷ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/170–173.

⁴⁸ Ernst Wollweber: *Aus Erinnerungen...* 371. p.

⁴⁹ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/170. 9. és 33. p.

⁵⁰ Uo. 36, 42, 45. p.

⁵¹ Uo. 49. p. Honecker azt is hozzátette, hogy a felfegyverzett pártfunkcionáriusoknak felelősségteljesben kéne viselkedniük, mivel korábban már volt példa a fegyverek jogtalan használatára.

Az NDK védelméért érzett személyes felelősség növelésével kapcsolatos második intézkedés kimondta, hogy a lakosságot minél inkább be kell vonni a sporttevékenységekbe.

Ulbricht bejelentette, hogy mivel Németország a sztálini korszak jelentős részében náci vezetés alatt állt és még a Szovjetuniót is megtámadta, „mi, németek, vagyunk a legkevésbé hivatottak arra, hogy felelőlegessük a Szovjetunióban akkor elkövetett hibákat, amikor Németországban a fasizmus volt uralmon, az a német fasizmus, amely agresszív politikát szült és folytatott”. A szovjet rendszer a náci támadással szemben bebizonyította, hogy milyen erős. Visszaverte a támadást és Németországban is elpusztította a fasiszták bázisát. Sztálin, mint az akkori szovjet vezető, természetesen nagy szerepet játszott ebben. Ulbricht ezzel megpróbálta lezárni a XX. kongresszuson Sztálinról kezdeményezett vitát, és megpróbált továbblépni. A „magyarországi tanulságok” felbátorították arra, hogy ezt megtegye, hogy a jövőre koncentrálhasson és foglalkozhasson végre az NDK nyugati mesterkedésekkel szembeni védelmével.

A plénum elé tárt PB-jelentésben Honecker figyelmeztetett arra, hogy „milyen veszélyek leselkednek most, ha mindegyik ország előtérbe kívánja helyezni nemzeti sajátosságait” ahelyett, hogy arra összpontosítanának, hogy „a szocializmushoz vezető alapvető út minden ország számára azonos”.⁵² A plénum záró beszédében Ulbricht még egyszer szükségesnek tartotta hangsúlyozni: „Mi nem követjük a lengyel példát [...] Mi nem kísérletezünk, akár a lengyelek.”⁵³

Az erős és egységes politikai irányvonal miatt, amely a magyarországi események nyomán az éberség szükségességét hangsúlyozta, sokkal kevesebb őszinte és bíráló vitára került sor ezen a plénumon, mint a korábban. 1957 nyarán pedig a magyarországi eseményekből levonható tanulságokat felhasználó erősen konzervatív irányvonal, amelynek hívei látványosan megszaporodtak a 29. és a 30. plénum között, elsőprő fölénybe került.

Amint a fentiekben láthattuk, a magyarországi események gyökeresen megváltoztatták a kelet-német pártvezetésen belüli erőviszonyokat. Hruscsov, Ulbricht és mások számára is világossá vált, hogy a XX. kongresszus magasztos eszméit egy az egyben nem lehet megvalósítani.

Az NSZEP Központi Bizottsága az 1957. július 10–12. között tartott 32. plénumon értesült a Hruscsov-ellenes csoport létéről és eltávolításáról.⁵⁴ A pártvezető eltávolítását megkísérlő politikusok megbuktatása Schirdewan és társai számára, akik Ulbricht vezetői stílusával és az NDK-beli politizálás módjával szálltak korábban szembe, semmi jót nem ígért. Az NSZEP következő, 33. plénumán október 16–19. között aztán Ulbricht személyesen is megtámadta azokat, akik tőle eltérő következtetéseket vontak le a XX. kongresszus határozataiból és a magyarországi eseményekből.

A 33. plénumon Ulbricht ismét az éberség szükségességét hangoztatta. Aztán, a szokásostól eltérően, anélkül hogy eljutott volna a végkövetkeztetésekig, a plénum végén a zárszó helyett (Schlusswort), egy felszólalásba (Zwischenrede) kezdett. Kijelentette: „pillanatnyilag nem említ név szerint senkit sem”, de egyértelműen a III. kongresszus utáni párton belüli ideológiai és politikai ellentétekre és „néhány elvtárs” „dogmatikus”, „revizionista” és „ingadozó” magatartására utalt.⁵⁵ Végezetül megjegyezte, hogy mivel még nem zárult le minden vita, záróbeszédet sem mondhat, és csak olyan kérdésekről mondhatja el a véleményét, amiket a következő plénumon még meg kell majd tárgyalni.

Ulbricht ezt követően elmagyarázta, hogy „néhány elvtárs” miként támogatja az NSZEP-re és az NDK-ra ártalmas politikai irányzatokat, amivel akár még az egy évvel korábbi veszélyt is felidézhetik: „Vannak olyan nézetek, amelyek népi demokratikus berendezkedésünk demokráciafokát csak egy szempontból nézik, és nem vesznek tudomást arról, hogy az osztályharc még nem zárult le. Nyugat-Németországból az ellenség még szítja az osztályharcot és a munkás- és parasztállam, valamint a szocializmus megvédéséért nemcsak a meggyőzés eszközeivel, hanem az államhatalom eszközeivel is harcolnunk kell.”⁵⁶

Példaként Ulbricht megemlítette a pártvezetésen belüli heves ellentéteket azzal az elmúlt évi döntéssel kapcsolatban, amikor fegyveres rohamosztagokat küldtek a Humboldt Egyetem állator-

⁵² Uo. 50–51, 96–97, 98, 11. p.

⁵³ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/171. 103. p.

⁵⁴ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/177: Ulbricht beszéd. 86–106. p.

⁵⁵ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/186. 546. p.

⁵⁶ Uo. 556. p.

vostan-hallgatóinak tüntetésére. Amint azt Schirdewan 1958. január 1-jei nyilatkozatában, majd később életrajzában is leírta⁵⁷, ő volt egyike azoknak, akik nem értettek egyet ezzel a lépéssel és ehelyett azt a véleményt képviselték, hogy a pártnak tárgyalnia kellett volna és meg kellett volna próbálnia meggyőzni a tüntetés résztvevőit tévedésükről. Ulbricht erről azt mondta: „Ebben a kérdésben sok elvtárs másként gondolkodott. Voltak olyan elvtársak még a kormányban is, akik úgy gondolták, hogy csak ideológiai eszközökkel vehetjük fel a harcot.”⁵⁸ „Figyelman kívül hagyták, hogy Nyugat-Berlinből irányított amerikai ügynökök ellen folyt a harc. Így nem volt elég csak szavakkal harcolni ellenük. Néhányan azt is mondták, hogy »először bizonyítékot kell szereznünk az ellenforradalmi csoportok léteiről«, mielőtt ellenük fordulnánk. De ez azt jelentené, hogy előbb engedjük, hogy ártsanak nekünk, s csak aztán csapunk le rájuk.”⁵⁹

Azok után, hogy Schirdewan nem visszakozott az 1957. november 27-i 34. plénumon – Honecker erről azt írta, hogy Schirdewan „nem kapitulált és felvette a harcot”⁶⁰ –, a játszma eldőlt. December 17-én a Politikai Bizottság önkritikára szólította fel. Írásbeli nyilatkozatban⁶¹ várták el tőle, hogy liberális nézeteit megtagadja. Az a nyilatkozat, amit 1958. január 1-jén Schirdewan átadott, távolról sem felelt meg ennek az igénynek. Ekkor felkérték a nyilatkozat átírására, amit visszautasított. Ezt követően, miután egy keletnémet pártdelegáció Schirdewan nélkül, 1958. január 28-án Moszkvába utazott tárgyalni a szovjetekkel és ott megkapták a szovjet pártvezetők hozzájárulását Schirdewan elmozdításához⁶², ezt végre is hajtották a párt 1958. február 3–6-i 35. plénumán.

Ezen a plénumon zárták ki a pártból az ún. „opportunisták frakció” tagjait: Schirdewant, Wollwebert, Zillert, Oelssnert és Selbmannt. A PB jelentését Erich Honecker olvasta fel, aki akkor tulajdonképpen át is vette Schirdewan második helyét a pártvezetésben.

„Az SZKP XX. pártkongresszusának határozatait lassacskán felszámolták, az egyszemélyi vezetés régi módszerei egyre világosabban és világosabban új életre keltek.”⁶³

Mivel a magyar felkelés éppen akkor tört ki, amikor az NDK-ban a pártvezetőség belől a követendő politikai iránnyal kapcsolatban az ellentétek a tetőpontra hágtek és amikor a szovjetek egyre erősebben kezdték Schirdewant pártfogolni, a felkelés és leverése végül is a keményvonalas, konzervatív politika kezére játszott, és eloszlatta annak a valószínűségét, hogy Schirdewan vagy később más, kevésbé merev politikát képviselő politikus valaha is sikeresen szállhasson szembe Ulbricht egyeduralmával.

Távolabbról nézve megállapíthatjuk azt is, hogy a magyarországi események következtében beszűkültek az NDK politikai lehetőségei, mivel az Ulbricht vezette pártvezetőség egyre inkább magába zárkózott attól való félelmében, hogy ha bármilyen lehetőség ad a szabad véleménynyilvánításra, az a vezetőség bukását eredményezheti. A magyar válság másik hosszú távú következménye pedig az volt, hogy az NDK gazdasági segítségért folyamodott a Szovjetunióhoz, s az meg is adta a kért támogatást, nehogy megismétlődjék a magyar válság vagy a keletnémet 1953. június 17. A magyar tapasztalat tehát megerősítette Ulbricht tárgyalási pozícióit a szovjetekkel szemben gazdasági és egyéb kérdésekben. Moszkvában megbízható vezetőt láttak benne, aki jogosan állíthatta, hogy 1956 fészült hónapjaiban sikerült megőriznie a nyugalmat az NDK-ban. A későbbiekben ezért aztán kiálltak politikája mellett. Támogatásuk egyik formája pedig éppen a nagyobb mértékű gazdasági segítségben jelentkezett.

(Ford.: Somlai Katalin)

⁵⁷ Schirdewan: *Aufstand gegen Ulbricht...* 116. p.

⁵⁸ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/184. 557. p.

⁵⁹ Uo. 557–562. p.

⁶⁰ SAPMO-BArch, ZPA: DY 30/IV 2/1/191: Honecker 35. plénum előtti beszéde, 1958. február 3.

⁶¹ Uo. 81. p.

⁶² CHSzd: r. 8873, f. 5, op. 49, d. 76: Jurij Andropov jelentése: V Centralnij Komitet KPSzS, 1958. január 30.

⁶³ Ernst Wollweber: *Aus Erinnerungen...* 373. p.

Christian F. Ostermann

KELET-NÉMETORSZÁG ÉS A MAGYAR FORRADALOM

Az SZKP XX. kongresszusa után Walter Ulbricht, a keletnémet kommunista párt vezetője megpróbálta útját állni az új szovjet politikai irányvonal német belpolitikai következményeinek. Az „új kurzus” által meghirdetett liberalizáció bomlasztó jellegét ugyanis már 1953-ban is tapasztalni kellett. Így Hruscsov Sztálint bíráló „titkos beszéd”-ének részleteit eltitkolta, mert ezáltal is tompítani kívánta a szovjet pártvezető által meghirdetett desztalinizációs kampány német lakosság körében kiváltott hatását. „Szovjet belügyként” táltalták a desztalinizációt, aminek így kevés köze volt az NDK-hoz. A német pártvezetés – szerintük – nem esett a sztálini túlkapások bűnébe és „megtanulta már a leckét” az 1953-as keletnémet válság kapcsán. A párt alapvető irányvonalának és a pártvezetés döntéseinek önkritikus felülvizsgálatát (Fehlerdiskussion) mindenáron el akarták kerülni. Ezzel egyidejűleg határozott próbálkozások történtek arra, hogy a desztalinizációval szembeni konzervatív álláspontjuk mellett a második öt éves terv keretében bevezetendő új gazdasági eszközök révén lecsillapítsák az elégedetlenséget és megnyerjék maguknak a lakosság támogatását. Megkíséreltek javítani a lakosság fogyasztási javakkal történő ellátásán, bevezették a hétórás munkanapot, a munkások fizetését 30%-kal felemelték. Mérsékelték továbbá a gazdák sokat sérelmezett beszolgáltatási kötelezettségének mértékét is. Attól való félelmükben, hogy a munkásság körében érezhető gazdasági elégedetlenség még politikai zavargásokat is kirobbantthat, a Német Szocialista Egységpárt vezetősége a későbbiekben hozzájárult, pontosabban kezdeményezte, az ún. „munkástanácsok” felállítását, ahogy az a jugoszláv példa nyomán a lengyel és magyar gyárakban már meg is történt.¹

Ulbricht idejekorán felismerte, hogy bármilyen mértékű liberalizáció végül is felveti majd a „hatalmi kérdés”-t. A kormányzathoz érkező jelentések is megerősítették ebben a hitében. Ezek arról számoltak be, hogy a lakosság körében egyre gyakrabban emlegetik a desztalinizációt és egyre türelmetlenebbül figyelik a változások elmaradását. 1956 márciusa végén az NSZEP III. kongresszusa alatt az Államvédelmi Minisztérium (Ministerium für Staatssicherheit, MfS) fokozott figyelemmel érdeklődött a lakosság „hangulata” iránt. A keletnémet lakosság, ahogy azt a korábbi jelentések mutatják, azt várta, hogy a hagyományokhoz híven az NDK is követni fogja a XX. kongresszus irányelveit. Az egyik jelentésben feljegyezték, hogy egy hajdani szociáldemokrata² azt jósolta, hogy Sztálin bírálata a Szovjetunióban rövid időn belül forradalomhoz fog vezetni. „A III. pártkongresszuson biztosan Walter Ulbrichtot is bírálat éri majd diktatori viselkedése miatt.”³ A kongresszus alatt készült egyéb jelentésekből pedig az tükröződött, hogy a lakosság

¹ Dietrich Staritz: *Geschichte der DDR*. Frankfurt am Main, 1996.; és Hermann Weber: *Geschichte der DDR*. München, 1985. 278–280. p.

² 1946-ban a Német Szociáldemokrata Pártot (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SDP) erőszakkal beolvasztották a Kommunista Pártba (Kommunistische Partei Deutschlands, KPD). Az új párt a Német Szocialista Egységpárt (NSZP, németül: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SPD) nevet vette fel.

³ Armin Mitter – Stefan Woll: *Untergang auf Raten. Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte*. München, 1993. 208. p.

széles körei számítottak arra, hogy az NDK-n belüli helyzettel őszintén és érdemben fognak majd foglalkozni. Ulbricht állt az érdeklődés középpontjában. Az MfS-jelentések alapján kétségtelenül Ulbricht volt az országban a leggyűlöltebb személy. „Hibái” messze felülmúlták a többi pártpolitikust. Számos jelentésben nyomát találhatjuk annak, hogy egyre szaporodtak az olyan esetek, amikor Ulbrichtot nyíltan bírálták. Ez nemcsak egy szűk csoportra volt érvényes, hanem „a hivatalnokokra, értelmiségiekre, diákokra, fizikai munkásokra, téveszben dolgozó falusiakra csakúgy, mint a független vállalkozókra. Nem kerülheti el a figyelmünket az, hogy a felsorolt kategóriákba tartozók nagy része tagja az NSZEP-nek.” Nem volt ritka a következő megállapítás sem: „[Ulbrichtot, a] Kecseszakállast (Spitzbart) két héten belül ki fogják ebrudalni a hivatalából.”⁴

Ulbricht eltávolításán kívül voltak azonban más jellegű követelések is. A III. pártkongresszus után az állambiztonságiak a munkásság körében is növekvő nyugtalanságot figyeltek meg. Egy április 7-i hangulatjelentés a wolgasti Peene Hajógyár munkásait idézte: „Miután a XX. pártkongresszuson ilyen őszinte vitát folytattak, most lenne helyes előhozakodni a szociális követelésekkel.” A párt vezetése teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy az 1953. június 17-i lázadás kitörését is a gazdasági feltételekkel szembeni elégedetlenség, valamint a szabadság és demokrácia iránti vágy veszélyes elegye okozta. Éppen úgy, mint 1953-ban, a bérkérdés és a munkanormák voltak a munkahelyi feszültség alapvető okai. Májusban és júniusban egyre több sztrájk-ról tettek jelentést. A poznani felkelés után pedig már annak is bizonyos jeleit lehetett tapasztalni, hogy a szociális követelések politikai töltetet kaptak. „A Wünsdorf–Zossen–Potsdam építkezési területen 1956. június 29-én a Bau-Union Potsdam munkásai körében két 15 fős csoport szerveződött. Nyugati újságokat cserélgettek maguk között és megvitatták azok tartalmát. Kijelentették: a lengyel munkások jogosan követeltek magasabb béreket. Azon a véleményen voltak, hogy az NDK-ban is változtatni kéne a munkásság prémiumrendszerén. Továbbá azt is hangoztatták, hogy nem volt szép letartóztatni a poznani munkásküldöttséget Varsóban. A lengyel sztrájkok és megmozdulások tehát jogosak voltak, és nem szabadott volna megengedni, hogy a katonaság tüzet nyisson a tüntetőkre.”⁵

Hasonlóan aggasztó hírek érkeztek a vidéki lakosság hangulatáról is. A gazdák bíralták a magas beszolgáltatási rátákat. Sokan közülük elmaradtak fizetési kötelezettségükkel. Cottából, egy kis szászországi községből, az MfS azt jelentette, hogy a gazdák „provokatív módon sértegetik az NDK-t”. Az egyik gazda állítólag azt követelte, hogy töröljék el az adósságaikat, máskülönben „úgy kell tennünk, mint a [16. századi] parasztháborúban. Minden földművesnek fegyvert kéne ragadnia. Amint egy második június 17-re sor kerül, nekünk gazdáknak össze kell tartanunk.” De azzal folytatta, nem szeretnék, ha június 17. vagy Poznan megismétlődne és „a tankokkal kéne ismét farkasszemet néznünk. Más eszközeink is vannak.” Pirnából is azt jelentette a helyi Stasi júliusban, hogy „a földművesek körében érzékelhető hangulat ugyanolyan, mint június 17. előtt”.⁶ A Stasi a diákság soraiban is nyugtalanságot észlelt. Sztálin bírálatától gyorsan eljutottak a nagyobb politikai szabadság követeléséig. A diákok elméleti téren is megkérdőjelezték a marxista ideológia igazát és gúnyt űztek annak téziseiből. Leipzig-ből például a Stasi azt jelentette, hogy a diákok szerint ezek után már nem lehet a marxizmust „egzakt tudomány”-nak tekinteni. Az utcákra is kivonultak.

Hruscsov desztalinizációs kampánya az NSZEP Politikai Bizottságában is zavart keltett. Karl Schirdewan, a KB párt- és tömegszervezetekért felelős osztályának vezetője attól a naptól kezdve bírálta Ulbricht elutasító hozzáállását, hogy Moszkvában az NSZEP delegációja értesült a titkos beszéd tartalmáról. Tartott attól, hogy Ulbricht mindössze azzal akarja majd elintézni a XX. kongresszus eredményeit, hogy számúzi Sztálint a marxizmus klasszikusai közül. Ezért állítólag még Moszkvában közölte a pártvezetővel, hogy „a párttagság előtt nem titkolhatjuk el az igazságot [Sztálin személyi kultuszáról] a feltárt tényekről. Amikor hazaérünk és idősebb elvtársainknak is beszámolunk a történeletről, akkor ideje lesz saját korábbi ideológiai nézeteinket is alaposan felülvizsgálni. A személyi kultuszért részben mi is felelősek vagyunk. Sztálin mint korunk legkiválóbb marxista–leninistáját dicsőítettük, hallgattunk diktatórikus politikájáról, sőt igazoltuk

⁴ Uo. 210. p.

⁵ Uo. 219–221. p.

⁶ Uo. 224–228. p.

azt.”⁷ Schirdewan visszaemlékezéseiben azt írja, hogy a Politikai Bizottságban szorgalmazta: nyilvánosan vonják le a következtetéseket az SZKP „tapasztalatai”-ból. Saját bevallása szerint, Hruscsov is őt támogatta. Kihasználta az alkalmat, hogy március végén Schirdewannal személyesen találkozhatott Boleslav Bierut temetésén Moszkvában. Hangosan töprengett azon, hogy „vajon Walter Ulbricht miért tetézi a nehézségeket még azzal is, hogy a XX. kongresszus szelleméhez olyan elutasítóan közeledik”. Hruscsov feltehetőleg azt gondolta, hogy „az SZKP ügyeit az SZKP-ra kell hagyni” és Ulbrichtnak „végre azokkal a német problémákkal kéne foglalkoznia, amikre az NSZEP-nek kell megtalálnia a választ”. Schirdewan megdöbbenett „Walter Ulbricht magatartásának ez az éles hangú bírálata”.⁸

Az NSZEP káderosztályának vezetőjeként Schirdewan tisztán látta a keletnémet lakosság egyre fokozódó nyugtalanságát, s ezért Ulbricht konzervatív álláspontját még határozottabban kifogásolta. Schirdewan mellett voltak mások is, akik szembehelyezkedtek Ulbrichttal. 1956. július 3-án Fred Oelssner azért bírálta az első titkárt a PB-ülésen, mert nem értett egyet azzal, hogy az NDK-ban a XX. kongresszusnak csak bizonyos eredményeit ültették át. Az Ulbricht hatalmával nyíltan szemben állók és a reformokkal szimpatizálók köréhez tartozott még Ernst Wollweber, az állambiztonsági erők parancsnoka, Gerhard Ziller, a KB titkárságának tagja, Fritz Selbmann, az NDK minisztertanácsának elnökhelyettese, Paul Wandel és Kurt Hager KB-titkárok. Otto Grotewohl is, a minisztertanács elnöke [miniszterelnök], csendben már régóta helytelenítette Ulbricht politikáját. A párt első titkára azonban rendíthetetlennek látszott.

A 28. plenumon, amit eredetileg azért hívtak össze július végére, hogy áttekintsék a márciusi kongresszus utáni pártmunkát és értékeljék a lengyelországi eseményeket, sikerült elkerülnie a hevesebb vitákat. A moszkvai példa alapján, Ulbricht kénytelen volt elfogadni a PB azon határozatait, amik a dogmatizmus felszámolását sürgették, de tántoríthatatlanul ellenezte, hogy összevitát nyissanak a titkos beszédéről. Erre a KB-ban tett megjegyzéseivel is világosan rámutatott: „a személyi kultusz kérdése egyáltalán nem a legfontosabb témája” a XX. kongresszusnak. Mindezek ellenére, Schirdewan emlékezete szerint, Ulbricht „hihetetlenül idegesnek látszott ebben a helyzetben, félt attól, hogy elveszítheti a hatalmat, és a PB-n belül mindenkit, aki csak reformokat követelt volna, név nélkül megfenyegetett: »Mindannyiukat le fogom tartóztatni!«”⁹

A lengyel Október és a magyar forradalom tovább szította a Kelet-Németországon belüli elégedetlenséget. Az NSZEP vezetését sokkolta, hogy Hruscsov kezdetben mennyire „enyhé” intézkedéseket tett a zavargások lecsillapítására, és attól tartott, hogy a lengyelországi, de még inkább a magyarországi események az NDK-t is „megfertőzik”. A német diplomaták aggódva figyelték a két ország belpolitikai fejleményeit azok után, hogy tavasszal Magyarországon megalakult a Petőfi Kör, júliusban moszkvai döntés alapján lemondatták Rákosit, Lengyelországban pedig Gomulka szerezte meg a hatalmat. Rettegtek attól is, hogy a lengyelországi események hulláma átgűrűzhet a határon. Ulbricht elrendelte, hogy a munkásőrség alakulatai a lengyel határ mentén gyakorlatozzanak. Frankfurt am Oderben, egy határ menti városkában, a városi tanács védelmét gyakorolták.¹⁰ Az MfS vezetője, Wollweber, miután október 22-én visszatért lengyelországi látogatásáról, arra kérte Ulbrichtot, hogy „ne emlegesse állandóan az NDK Odera–Neisse határának védelmét és az országban állomásozó szovjet csapatok jelenlétét”. Ulbricht dühbe gurult. Szerinte a Lengyelországban történtek oka abban rejlik, hogy „elsősorban is a lengyel állambiztonság mondott csődött. Nem akadályozta meg Gomulka reformokat ígérő rádióbeszédét, és ezért annak híre eljutott az ország minden részébe.” Nyilvánvaló – folytatta Ulbricht –, hogy „az állambiztonságiaknak meg kellett volna akadályozniuk a beszéd rádióközvetítését. Saját állambiztonsági parancsnokának, Wollwebernek kellett arra felhívnia a figyelmét, hogy a LEMP Központi Bizottságának határozata rendelkezett a beszéd közvetítéséről.”¹¹

⁷ Karl Schirdewan: *Aufstand gegen Ulbricht*. Berlin, AtV, 1995. 80. p.

⁸ Uo. 83. p.

⁹ Uo. 90–91. p.

¹⁰ Jan on Flocken – Michael F. Scholz: *Ernst Wollweber. Saboteur – Minister – Unperson*. Berlin, 1994. 169. p.

¹¹ Uo. 173–174. p.

Kelet-Berlin régóta egyre növekvő aggodalommal követte nyomon a magyarországi változásokat, melyeket eleve helytelenített. Februárban még a szovjetek is szükségesnek vélték, hogy felemeljék szavukat a budapesti keletnémet nagykövet agresszív fellépése miatt. Rudolf Helmer ugyanis mint a diplomáciai kar doyenje azt kérte a magyar kormánytól, hogy állítsanak össze egy „anyagot a politikai élet legfontosabb kérdéseiről”. A kérést több „baráti” nagykövet is elutasította, a magyarok pedig az ország belügyeibe való beavatkozásként értékelték.¹² Nagy Imre gyors visszatérése a magyar politikai életbe szintén aggodalommal töltötte el a németeket. Augusztusban a nagykövet már azt jelentette, hogy a magyar Központi Bizottság hajlik arra, hogy Naggyal ismét tárgyaljon és kompromisszumokat kössön. Esélyt adott annak a lehetőségnek is, hogy a volt miniszterelnök „le fogja mondatni Gerőt, hogy Kádárt állítsa a helyére [a párt] élére”.¹³

A Budapestről érkező jelentések egy gyenge, védekező állásába visszahúzódtott kormány képét festették, ami egyre inkább meghajol a lakosság akarata előtt. Rajk közeledő újratemetésével kapcsolatban Helmer azt írta Berlinbe, hogy a vezető magyar pártfunkcionáriusok és a szovjet nagykövet is elismerték, hogy „a párttagság is nagy nyomást gyakorolt a temetés kérdésében a párt vezetőségére. Ellenzéki elemek részéről is rendbontásokra számítanak a temetés idején. A magyar elvtársak nyíltan elismerik, hogy félnek az újratemetéstől.” Helmer aztán arról is jelentést tett, hogy noha nem történt semmiféle incidens a temetés alatt, az „ellenség” olyan röplapokat osztogatott, amiben a pozsnai felkelés magyarországi megismétlését sürgette. „Pénteken mindenfelé viták folytak és aggasztó volt a légkör.” Helmer jelentése alapján a budapesti szovjet nagykövet, „Andropov elvtárs kijelentette, hogy szerinte a temetéssel nem ért véget az ügy, mert az felkavarta a párt- és a kormányellenes érzelmeket, s ezek tovább fognak erősödni”.¹⁴

Az NDK nagykövetségének a felkelés előtt Berlinbe küldött jelentései azt mutatják, hogy a keletnémet diplomaták félelemmel teli döbbenettel nézték a magyar kommunista párt hatalmának felmorzsolódását. A nagykövetség gyakran merev álláspontra helyezkedett, és a szovjetek gyanakvását is igyekezett ébren tartani. Az NDK nagykövetsége általában saját forrásait és értékeléseit megbízhatóbbnak tartotta. Így aztán október 19-én Helmer nagykövet kötelességének érezte, hogy „tájékoztassa” Andropovot arról, hogy a Magyar Dolgozók Pártja „ismét súlyos válságba sodródott”. Helmer felhívta a szovjet nagykövet figyelmét a „pártvezetőség ellen folyó szakadatlan sajtóhadjáratra, ami végül is magát a népi demokráciát támadja”. A nagykövetség „megtudta, hogy a sajtóban és a rádióban a legfontosabb posztokat korábban rehabilitált, egykori szociáldemokratákkal töltötték be, miközben elbocsátották a régi kommunistákat”. „Különösen aggasztónak” találta „ezen cikkek visszatérítő hangnemet és azt, hogy polgári értelemben vett szabadságot és demokráciát követelnek”. A lakosságot „a sovinizmus és a nacionalizmus újabb hulláma” kerítette hatalmába. Nagyobb külpolitikai függetlenséget, Jugoszlávia felé való közeledést és szorosabb kapcsolatokat akarnak majd kialakítani a nyugati világgal. Mivel a „pártvezetés nem lép fel következetesen és állandóan meghátrál” az ellenzéki erők egyre erősödnek, és nő a lakosság köreiben élvezett befolyásuk is. Helmer fájta a magyar párton belüli „erős jobboldali irányzatot”, kijelentette, hogy „az ellenség keze kétségtelenül benne van a játszmában és a háttérből próbálja szítani a lakosság hangulatát”. „Szerintünk ebben a helyzetben – fejezte be Helmer –, ha nem történnek határozott ellenlépések, [további] ellenséges akciókra számíthatunk.” Helmer alig tudta leplezni büszkeségét, amikor azt jelenthette Berlinbe, hogy „Andropov et. külön hangsúlyozta, hogy teljes mértékben egyetért mindennel és csak megerősítheti mindazt, amit mondtam”. Helmer „ellenséges akcióktól” való félelmével kapcsolatban Andropov elmesélte, hogy „néhány nyugati megbízott, mint például Belgium és Olaszország követe, az utóbbi napok egyikén felkereste és őszintén megmondta, hogy amennyiben a dolgok így mennek tovább, Magyarország nyugati típusú demokráciává fog átalakulni”. „Az amerikaiak – tette hozzá Andropov – az utóbbi időben nagyon aktívvá váltak és segítségüket is felajánlották a magyar kormánynak.”¹⁵

¹² SAPMO J IV 2/202/372: Florin Ulbrichtnak, 1956. február 24.

¹³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Zweigstelle Berlin, Bestand MfAA [a továbbiakban PA-AA], A 17711: Helmer távirata Kundermann/Kicsewetternek, 1956. augusztus 22.

¹⁴ PA-AA, A 17711: Helmer feljegyzése, 1956. október 8.

¹⁵ PA-AA, A 15319: Feljegyzés a szovjet nagykövettel, Andropovval folytatott beszélgetésről, 1956. október 19.

Október 30-án a nagykövetség egy magyar összefoglalást továbbított a magyarországi helyzetről Berlinbe. A kísérőlevélben a múltat bírálva elhibázottnak tartotta „a mérhetetlen, teljesen felesleges és érthetetlen terrort Magyarországon Rákosi idejében”, a gazdasági helyzet 1948 utáni rohamos romlását, az erőszakos iparosítást és kollektivizálást, „a közjavak elherdálását” és az állambiztonsági erők korlátlan hatalmát, de ugyanakkor a nagykövetség azt is megjegyezte, hogy a „pártvezetés az ellenkező végletbe esett Rákosi elmozdítása után”. Ahelyett, hogy fokozatosan és módszeresen kijavították volna a hibákat és lépésről lépésre egyre több szabadságot adtak volna a lakosságnak és a párttagságnak, teljesen kiengedték a gyeplőt a kezükből. Kispolgári elemek saját belátásuk szerint szitkozódhattak és dobálhatták a sarat a pártra és a kormányra az irodalmi folyóirat hasábjain.” „Az ellenség aztán kihasználta” ezt a lehetőséget. „A szocializmus leple alatt nyíltan terjesztették az ellenforradalmi eszméket [...] és [...] a munkásosztály, a fiatalság és az értelmiség soraiban is nagy elégedetlenség volt észlelhető.”

A jelentés alapján „a felkelés mögött állók egy csapatnyi diákot toltak az előtérbe, akik nem látták át a helyzetet és nem vették észre, hogy az ellenforradalom játékszereivé váltak”. Az egyetemi diákság mozgalma és 14 pontba szedett programjának egyes részletei – „amit nyilvánvalóan az ellenforradalmárok sugalltak – már sovínisztának tekinthetők”. Az utóbbi megjegyzés elsősorban a diákság azon követelésére vonatkozott, hogy a szovjet csapatok vonuljanak ki az országból. A következő napon „a párt és kormány hivatalosan is elismerte gyengeségét” azzal, hogy betiltotta a diákmegmozdulást, amit „csodálatosan megszerveztek”. A felvonulást másfél óra múlva mégis engedélyezték, mivel „valószínűleg már nem lehetett megakadályozni”. A tömeg az utcákon gyülekezett és „éltette a diákság követeléseit”. A jelentés elismerte, hogy a menethez csatlakozók nagy része „túlnyomó többségben teljesen jó akaratú munkás, diák és fiatal volt, akik egyszerűen nem látták, kik mozgatják az eseményeket”. Gerő aznap éjszakai beszéde „helytelen és elhibázott” volt. A párt „kétségtelenül rosszul értelmezte a helyzetet”. Gerő jogtalannak minősítette a diákok követelését. Támadta a felvonulást, de hallgatott a háttérben meghúzódó erőről, provokátorokról, ügynökökről stb. A beszéd után néhány perccel az elégedetlen tömeg elárasztotta az utcákat. Az éjszaka folyamán emberek tízezrei vonultak ki az utcákra. „Nyílt, szovjetellenes jelenetekre” is sor került, de „az állambiztonságiak nyitottak először tüzet”.

A kormány azzal is kimutatta gyengeségét az ezt követő napok lázadásai és harcain közepette, hogy „óráról órára meghosszabbította a felkínált amnesztia lejárási idejét”. A felfegyverzett tömegek „továbbra is azt hitték [...], jó ügyért harcolnak. Egyetlenegy olyan hangot sem hallottam, ami a kapitalizmus visszaállítását követelte volna”. „A szervezők így bölcsen a háttérben maradtak, nyilvánvalóan azért, hogy a teljes káosz beálltával átvegyék a hatalmat.” A jelentés annak a hipotézisnek is hangot ad, hogy „egyes vezetők a néphadsereg vezérkarából kerültek ki. Ez a feltételezés szerintem azért is helyesnek látszik, mert az egész hadsereg mindjárt az elején állt, és az ellenforradalom egész menete kitűnő szervezésről és nagy katonai tapasztalatokról árulkodik. [...] Az amerikai imperialisták nem fedték fel magukat, az ellenforradalmi elemek is mindig nagy ügyességgel a háttérből irányították az eseményeket. Ez egy újabb nagy veszélyt rejtett magában, mivel amikor már nyíltan meg fognak mutatkozni, valószínűleg már túl késő lesz.”¹⁶

A következő nap még aggasztóbb jelentések érkeztek a budapesti nagykövetségről. „Fegyveres polgárok, jobbára fiatalok, tartják ellenőrzésük alatt az utcákat tegnap óta” – táviratozta a nagykövet Berlinbe. A lakosság csak Kádárt és Nagyot fogadja el, a többi kommunistáról hallani sem akarnak. A lengyel nagykövet úgy látta, hogy „Magyarországon már vége a népi demokráciának”. Senki sem tudja, folytatta Helmer, „miként fog ez végződni és hova fog mindez vezetni”. November 1-jén (9 óra 10 perckor) Helmer felhívta a berlini Külügyminisztériumot. Jelentette, hogy a magyar külügyminiszter szóbeli úton tájékoztatta arról, hogy szovjet csapatok lépték át a magyar határt, és Nagy felmondta a Varsói Szerződést. Helmer egyúttal arról is beszámolt, hogy „a [Magyar] Népköztársaság már két napja fontolgatta a Varsói Szerződés felmondását”. A kelet-német nagykövet azonban csak november 2-án értékelte a helyzetet. Megírta Berlinbe, hogy „személyes véleményem alapján, Kádár és Nagy az ellenforradalmat támogatja és elárulta a Pár-

¹⁶ PA-AA, A 17711: Jelentés a magyarországi helyzetről keddig, 1956. október 30., 10 óra (szigorúan titkos).

tot”. Helmer válság alatti jelentései beszámoltak arról, hogy milyen felfordulást keltett a november 4-i szovjet megszállás, de csak november 6-án, azok után, hogy Andropovval beszélhetett küldte Berlinbe a szovjetek nyugtató szavait, ami szerint „a harcoknak hamarosan vége”.¹⁷

Az NDK nagykövetségének ingadozó magatartását a forradalom napjaiban a válság alatti keletnémet politika ambivalenciájával lehet magyarázni. Annak ellenére, hogy nem bíztak Nagyban, mégis arra törekedtek, hogy stabilizálják a magyar kormány helyzetét. Gazdasági és gyógyszersegélyt kínáltak fel a kormány számára. A keletnémet kormány már október 28-án felajánlotta gazdasági segítségét elsősorban élelmiszerek, gyógyszerek és egészségügyi dolgozók formájában. A magyar kormány ezt örömmel elfogadta, azonban egyidejűleg közölte, hogy „nagy szükség van élelmiszerekre”, de „orvosokra, ápolókra és orvosi felszerelésre viszont most kevésbé szorulnak rá”. 48 órán belül elindult az első két német repülőgép Budapestre, fedélzetén a szükséges árukkal. A válság elmérgesedése ellenére a nagykövetség még november 2-án is „a segélyakció folytatását” szorgalmazta. A magyar külügyminisztérium tevékenységének felfüggesztése ellenére, az NDK kereskedelmi szakemberei november 3-án a magyar bel- és külkereskedelmi minisztérium képviselőivel tárgyaltak a gazdasági támogatásról. Kötelességszerűen hangoztatták ennek fontosságát: a következő hétfőre – jelentette Helmer – „a kereskedelmi egyezmény végrehajtásáról egy újabb megbeszélésben”¹⁸ állapodtak meg.

A városban folyó harcok miatt Berlinnek fel kellett függesztenie a segélyszállítmányokat november 4. és november 7. között. Amint lecsillapodtak a harcok, ismét érkezni kezdtek azonban a segélyek. Nem meglepő, hogy Wilhelm Pieck, az NDK elnöke az elsők között üdvözölte november 4-én Kádár „forradalmi, munkás-paraszt kormányát”. Két nappal később az NSZEP Központi Bizottsága bejelentette a „magyar munkásság győzelmét a forradalomellenes mozgalom felett”.¹⁹ Még folytak Budapesten a harcok és Kádár alighogy visszatért a fővárosba, de Helmer már azt táviratozta november 8-án a német külügyminiszter-helyettesnek, Otto Winzernek, hogy a nagykövetség munkatársai „még aznap” megbeszéléseket folytatnak az új kormánnyal, és kilátásba helyezte, hogy hamarosan megküldi a legszükségesebb árucikkek listáját. Ugyanaznap a nagykövetség „sürgősen” kérte, hogy szállítsanak „épületekhez és üzletekhez való üveget, sűrített tejet és tejport, faanyagot, fertőtlenítőszerket, csöveket a Martin-kemencékhez, ipari olajat, gabonát, lisztet és állati takarmányt”. Szükség volt még építőanyagra és ruházati cikkekre. A hónap folyamán a magyar kormány kérte, hogy az NDK teljesítse a negyedik negyedévre esedékes szállításait. Kért továbbá egy 35 milliárd dolláros hosszú lejáratú hitelt is, amelynek 40%-át fogyasztási javak beszerzésére költenék. Grotewohl ehelyett 22 millió márkás azonnali segélyszállítmányt ígért Kádárnak.²⁰

A Kádár-kormány hatalomra kerülése után néhány nappal Kelet-Németország felajánlotta, hogy egy magas rangú pártdelegációt küld Budapestre. Ezzel is támogatni kívánta a még harcban álló Kádár-rendszer elismertetését. Csehszlovákia példáját követve, amely egy párt- és kormánydelegációt küldött Budapestre, november 20-án Schirdewan vezetésével egy keletnémet küldöttség is felkereste Kádárt.²¹ Magyarország külügyminisztere, Horváth Imre később meg is állapította, hogy a szocialista országok gazdasági segítsége és „főként a Csehszlovák, Román és Kínai Népköztársaságból, valamint az NDK-ból érkező látogatók az ellenforradalom másnapján [...]

¹⁷ PA-AA, A 17711: Helmer nagykövet hívása, 1956. november 1., 21 óra 10 perc., 5. számú távirat Budapestre, 1956. november 2. (sürgős), 27. számú távirat Budapestre, 1956. november 6. (sürgős).

¹⁸ PA-AA, A 17711: 110. sz. távirat Budapestre, 1956. október 28. (sürgős), 117. sz. távirat Budapestre, 1956. október 29. (sürgős), 120. sz. távirat Budapestre, 1956. október 30. (sürgős), 5. sz. távirat Budapestre, 1956. november 2. (sürgős).

¹⁹ Ruff Mihály: Magyarország és az NDK kapcsolatairól. *Múltunk*, 1995. 2. sz. Szeretném megköszönni Bolbáry Mónika a cikk angol nyelvű fordításával nyújtott segítségét.

²⁰ PA-AA, A 17711: 117. sz. távirat Budapestre, 1956. november 27. (sürgős), 3. sz. távirat Budapestre, 1956. december 1. (sürgős).

²¹ PA-AA, A 17711: 32. sz. távirat Budapestre, 1956. november 8. (sürgős), 33. sz. távirat Budapestre, 1956. november 8. (sürgős).

mekkora nagy erkölcsi támogatást” nyújtottak, és „a Magyar Népköztársaság nemzetközi pozícióját erősítették”.²²

Kelet-Berlin abban is együttműködött a magyar hatóságokkal, hogy segítette a magyar menekültek néha erőszakkal, néha szabad akaratból történő hazaszállításában. A számítások szerint mintegy 150 000 magyar hagyta el az országot. Ez nemcsak a Kádár-rendszer számára volt kényes kérdés. A keletnémet külügyminisztérium attól tartott, hogy „az ellenséges erők így fogják becsempészni az embereiket az országba”, és ezért – ahogy Otto Winzer külügyminiszter-helyettes mondta Berlinben Beck magyar követségi tanácsosnak – „meg kell tenni a szükséges óvintézkedéseket, hogy ezek az emberek ne csinálhassanak semmit, sem itt az NDK-ban, sem Magyarországon”. Winzer megállapításából azt is ki lehetett olvasni, hogy az NDK kormánya mennyire félt a Magyarországról érkező, még lappangó „fertőzéstől”. Kelet-Berlin annyira tartott ennek a lehetőségétől, hogy Winzer hangot is adott kormánya „véleményének, ami szerint néhány [magyar] egyetemi tanára és szakemberre már nem tartanak igényt az NDK-ban, viszont Magyarországon hasznukat láthatnák”. Ezzel az alig leplezett kísérlettel akarták eltávolítani az országból a „nemkívánatos” magyar állampolgárokat, akik közül sokan szimpatizáltak a felkeléssel.²³

Figyelemre méltó, hogy Ulbrichték mennyire igyekeztek a harcban álló magyar kommunisták segítségére sietni akkor, amikor saját maguk is politikai és gazdasági nehézségekkel küzdöttek. 1956 őszén az ország élelmiszerellátási gondja már olyan súlyos volt, hogy november 6-án a NSZEP PB táviratilag kérte Moszkva sürgős segítségét. A munkások, diákok, értelmiségiek körében érzékelhető nyugtalanság pedig az év vége felé tovább erősödött, nem kis mértékben a magyarországi események hírére. Októberben Magdeburgban azt követelték a fiatalok, hogy „miután Lengyelországban és Magyarországon is változások történtek a kormányban, itt is változtatni kéne az ország vezetésén”. Az MfS jelentése szerint a fiatalok „teljes Németországra kiterjedő szabad választásokat” követeltek, és tagadták azt, hogy Magyarországon „a népi erők győzelmeskedtek volna. Ehelyett az ellenforradalom győzött Magyarországon.” Ez az eset jól példázza az 1956 októberében megszorodott sztrájkok, munkahelyi zavargások, felforrósodott viták légkörét, amit az MfS PB számára készült jelentései hűen rögzítettek.

Az Ulbricht-rezsim számára a munkahelyi mozgólódások mellett a legzavaróbb valószínűleg az lehetett, hogy egy „második június 17-ét” kezdtek emlegetni. Így például egy vita során Ronneburgban elhangzott: „ideje, hogy valami történjék már itt, mivel 1953. június 17. után is sokat megvalósítottak a munkások kívánságai közül.” Sok munkás hasonlóan érezte a lengyelországi és a magyarországi felkelők helyzetét a sajátjáéhoz, és arra várt, hogy a szomszédos országokhoz hasonló események történjenek az NDK-ban is: „Lengyelországban és Magyarországon – jegyezte fel az egyik munkás szavait egy jelentés – valami történik. Itt nekünk csak a kezdő lendületre lenne szükségünk. Oberlungwitzban 100 ember áll készen arra, hogy csatlakozzon az akcióhoz.” A Stasi a johannegeorgenstadti Wismut bányák egyik bányászának állítólagos kijelentését is feljegyezte: „egy szikra elég lenne ahhoz, hogy itt is kirobbanjon a felkelés.”²⁴ A jelentések azt is mutatják, hogy Ulbricht gazdasági kedvezményei csak korlátozott sikereket hoztak, mivel sok munkás a rendszer engedményeit a magyar események kényszere alatt hozott döntésként értékelte: „Nem kaptunk több jogot addig, ameddig Magyarországon ki nem tört a felkelés” – mondták az FDGB (Freier Deutscher Gewerkschaftsbund, az NSZEP befolyása alatt álló szakszervezet) tisztségviselőinek.²⁵

A magyarországi és lengyelországi események hírére vitalizálódtak a diákság tiltakozó akciói is. Az NSZEP egyre kevésbé tartotta kezében az egyetemeket, ahol a hallgatók fokozódó nyíltsággal vitatkoztak a szomszédos országokban végbemenő változásokról és Hruscsov titkos beszédéről. Követelték a kötelező oroszoktatás és a közutálatnak örvendő ML-kurzus (az ún.

²² PA-AA, A 17711: Feljegyzés az „MSZMP KB-nak a Magyar Népköztársaság bel- és külpolitikai helyzetéről a baráti nagykövetség számára a KB székházában, 1957. május 22.”

²³ PA-AA, A 17711: Winzer Ulbrichtnak, 1957. január 15.

²⁴ Mitter-Wolle: *Untergang auf Raten...* 249–257. p.

²⁵ Wolfgang Eckelmann – Hans-Hermann Hertle – Rainer Weinert: *FDGB Intern. Innenansichten einer Massenorganisation*. Berlin, 1990. 43. p.

„társadalomtudományok alapjai” tantárgy, ami a marxizmus–leninizmus klasszikusaira épült és „Az SZKP rövid története”-t foglalta még magába) eltörlését, és független diákszervezetek létrehozását. A berlini Humboldt Egyetemen olyan rölapot osztogattak október 29–30-án, ami nagyobb politikai szabadságot követelt és a német újraegyesítést sürgette: „A legutóbbi lengyelországi és magyarországi események bebizonyították, hogy harcunk nem esélytelen. [...] Diákok! Lépjetek ki a kötelező kommunista szervezetből, a Freie Deutsche Jugendből! Használjátok a GST-ben (Gesellschaft für Sport und Technik, Sport és Technikai Egyesület) szerzett fegyverhasználati ismereteiteket! [...] Tanuljatok az 1953. június 17-i népi felkelésből! A lakosság tömegei fentről várnak kezdeményezést.” Már október 28-án arra a következtetésre jutott az MfS, hogy „szinte minden [...] egyetemről [vannak olyan jelentések, amelyek] arra utalnak, hogy a diákok – részben tanáraik támogatásával – a Lengyel és Magyar Népköztársaságban jelentkező feszültségeket akarják arra használni, hogy az NSZEP vezetősége és a kormány teljesítse kötelezéseiket”. Az MfS-jelentésekben több helyen utalnak arra, hogy a Walter Ulbricht-ellenes erőket széles körben a párt első titkárának lemondását követelik.²⁶

A magyarok a legmélyebb benyomást talán az értelmiség egyes tagjaira tették, akik közül sokan elkötözött marxisták és NSZEP-tagok voltak. Hruscsov leleplezései sokukat foglalkoztattak. Elleneztek az NDK-ban tapasztalható túlzott bürokráciát, a dogmatikus merevséget és a jugoszláv modellel szimpatizáltak. Kiábrándította őket, ahogy Ulbricht elutasította a nagyobb szellemi szabadságra kínálkozó lehetőséget. „Az értelmiségiek lázadása” a budapesti események hatására tetőzött. Lukács Györgyöt sok keletnémet értelmiségi tisztelte. A forradalomban játszott szerepe és általában a magyar értelmiségiek szerepvállalása keletnémet sorstársaikat is cselekvésre szólította. Walter Janka is megerősíti ezt nemrégiben megjelent visszaemlékezésében, ahol határozottan megállapítja, hogy nem a XX. kongresszus, hanem a magyar forradalom hatására kezdett el cselekedni.²⁷

Értelmiségiek és művészek több szinten és többféleképpen álltak az NSZEP rendszerével szemben. Talán az egyik legfontosabb megnyilvánulása ennek Wolfgang Harich „Plattform für einen besonderen deutschen Weg zum Sozialismus”-a volt.²⁸ A neves *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* szerkesztője ezt a rölapot egy tervezett KB-plénium előtti vitaanyagának szánta. A plénumnak kellett volna döntenie „politikánk új irányelveiről”, ami majd elvezet az „NDK szocialista demokratizálásáig” és „Németország békés úton történő egyesítéséig a demokrácia, szocializmus, nemzeti szuverenitás és függetlenség alapján”. A röpiratban Harich egy nyolclépcsős programot dolgozott ki „a szocializmushoz vezető sajátos német útról”. Szoros kapcsolatban a magyarországi és lengyelországi eseményekkel Németország újraegyesítését és semlegessé nyilvánítását követelte, „szocialista demokratizálódást”, a parlamenti rendszer bevezetését, érezhetőbb decentralizációt és liberalizálást mind gazdasági, mind kulturális téren, valamint az Állambiztonsági Minisztérium és a hadsereg feloszlatását. Mivel meg voltak győződve arról, hogy megtalálták a kivezető utat abból a zsákutcából, amibe a sztálinista NDK került, Harich és barátai, többek között Walter Janka is, az Aufbau-Verlag vezetője, az NSZEP vezetősége és a nyugatnémet szociáldemokraták elé tárták programjukat. Még Georgij M. Puskin szovjet nagykövettel is kapcsolatba léptek. November 7-én Harich Ulbrichttal is megbeszélhette elképzelését. Az NSZEP első titkára érdekes módon rögtön Magyarországra utalt: sajnálatos, hogy Magyarországon az árulók között olyanok is voltak, mint Lukács, Déry Tibor és Háry Gyula. Ha az NDK-ban „a Petőfi Körhöz hasonló szervezet jönne létre [...] még idejében le fogjuk rombolni azt”.²⁹

Az „értelmiségiek lázadása” nemcsak Harichra és baráti körére korlátozódott. Az NDK „Nemzeti Díj”-jal kitüntetett és leghíresebb filozófusa, Ernst Bloch, Robert Havemann és Ernst Kantorowicz filozófusok, Fritz Behrens, egyike az NDK legismertebb közgazdászainak, munkatársai, Arne Benary és Gunther Kohlmeier és az NDK Nemzeti Bankjának elnöke, Greta Kuckhoff

²⁶ Mitter-Wolle: *Untergang auf Raten...* 263–266. p.

²⁷ Walter Janka: *Spuren eines Lebens*. Berlin, 1991. 254–257. p.

²⁸ Az NSZEP levéltárában megtalálható irat Wolfgang Harich emlékirataiban is megjelent. Vö. Wolfgang Harich: *Keine Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Berlin, 1993. 112 skk. és Bectz: *Die Rebellion der Intellektuellen...* 130–132. p.

²⁹ Harich: *Keine Schwierigkeiten...* 45. p.

csatlakozott sok más, jól ismert adadémikushoz, a társadalmi és a történelmi tudományok terén tevékenykedő értelmiségihez Ulbricht irányvonalának elutasításában. Ahogy maga Walter Ulbricht is megállapította a párt 36. plenumán: „A tudományoknak nem volt olyan ága, ahol elvtársaink vagy a kormánytisztviselők egy csoportja revizionista platformra ne helyezkedett volna.”³⁰

A magyar válság a Politikai Bizottságban is kiélezte a vitát. Schirdewan, miután hazatért Magyarországról, azt a feladatot kapta, hogy az NSZEP KB 29. plenumán ismertesse a PB állásfoglalását. Schirdewan erről visszaemlékezésében azt állítja, hogy ez ellene előre kitervelt lépés volt. A plenum előtt a PB összeült, hogy megvitassa a beszéd tervezetét. Ulbricht és Honecker ekkor kifogásolták, hogy alábecsüli a lengyel és magyar események jelentőségét. Schirdewan viszont arra figyelmeztette Ulbrichtot, hogy ne próbáljon visszatérni a XX. kongresszus előtti politikai módszerekhez, mert nem szeretné, ha „Ulbrichtnak Rákosi sorsában kellene osztoznia” [szó szerint „megjárnia Rákosi útját”]. Gyakorlatilag tehát megfenyegette a párt első titkárát, amikor a lemondatást és a pártból való kizárást helyezte kilátásba. Más tagjai is voltak a Központi Bizottságnak, akik egyetértettek Schirdewan nézőpontjával és a helyes tanulságokat akarták levonni a magyar forradalmi eseményekből. Fritz Selbmann például azt hangoztatta, hogy a magyar párt KB-ja túl sokáig halogatta a XX. kongresszus tanulságainak levonását. Albert Norden nagyobb szellemi és kulturális szabadság mellett szállt síkra, különösen a német fiatalság számára. Összesen mintegy húsz szónok követelte azt, ami lényegében nem lett volna más, mint egy újabb kísérlet arra, hogy az NDK-ban is megkezdjék a desztalinizációt. Ezzel az igényükkel közvetlenül Ulbricht dogmatikus megközelítését támadták.³¹

Schirdewan érvelése és Harich állásfoglalása, ami egy egyesített és demokratikus Németországot szeretett volna megvalósítani, az NSZEP és Ulbricht hatalmának alapjait kérdőjelezték meg, akárcsak azok a munkás- és diákmegmozdulások, amelyek a pártvezető lemondatását követelték. Nagy Imre új politikája, liberalizációja és a jugoszláv függetlenség példaként szolgáltak, bátorították, erőt adtak az NDK sztálinista örökséggel szembeni következtelen harcának. Ulbricht helyesen ismerte fel és valószínűleg jól látta, hogy a reformok óhatatlanul saját hatalma alatt ássák meg a sirt. Bírálóival ellentétben, akik közül sokan – a párton belül és kívül is – meg voltak győződve arról, hogy a liberalizáció és az NSZEP hatalmának megőrzése összeegyeztethető, Ulbricht tisztábban látta a helyzetet és a magyar felkelés mintha neki adott volna igazat.

A magyarországi szovjet beavatkozás után, amikor Hruscsov pozíciója is sokat gyengült, a párt első titkára támadásba lendült. November 8-án az NSZEP PB napirendre tűzte és elfogadta Willi Stoph nemzetvédelmi miniszter javaslatát „az ellenforradalmi tevékenységek felszámolására teendő intézkedésekről”. Ez egy részletes, átfogó és elszánt tervet tartalmazott az NDK-n belüli ellenséges akciók felszámolására és felmorzsolására. Elsősorban a rendőrség, a fegyveres államvédelmi erők, a munkásőrség [Kampfgruppen], munkások és GST-tagok, valamint „egyes esetekben” a Nemzeti Néphadsereg (Nationale Volksarmee) bevetését tervezte. Másod- és harmadsorban a hadsereg és a szovjet katonai alakulatok esetleges felhasználásával is számolt. Egy Ulbricht vezette biztonsági bizottság vette volna át válság esetén a politikai és a katonai vezetést. A bizottság tagjai között ott volt Grotewohl, Schirdewan, Stoph, Honecker, Wollweber, Karl Maron és Hermann Matern. A tervezet továbbá részletesen szabályozta, mely testületek kapják az irányítás jogát a terv egyes szakaszaiban. Kelet-Németországot katonai kerületekre és hadművelleti területekre osztotta, és kijelölte a kormányzati feladatokat és végrehajtókat is.³²

Ulbrichtnak nem volt lehetősége arra, hogy kibővítse ezt a tervet, de a keletnémet kormány napokon belül hozzálátott az egyre erősödő ellenzék felszámolásához. Az Állambiztonsági Minisztérium már november 3-án intézkedett „a Német Demokratikus Köztársaság egyetemeinek és felsőoktatási intézményeinek ellenséges tevékenységektől való megvédéséről”. Az intézkedést azzal támasztották alá, hogy „a magyarországi események is, amelyek már veszélyes fázisba kerültek és káoszt és anarchiát terjesztenek, bizonyítják, hogy az ellenforradalmi elemek korábbi hírszerző tevékenységükön túl immár egyéni ellenséges akcióktól és véres provokációktól sem

³⁰ Bectz: *Die Rebellion der Intellektuellen...* 127. p. és Poidewin: *Walter Ulbricht...* 294–295. p.

³¹ Schirdewan: *Aufstand gegen Ulbricht...* 108–112. p.

³² SAPMO J IV 2/2/511: 3. sz. Függelék a Politikai Bizottság 57/56. sz. ülésének jegyzőkönyvéhez.

riadnak vissza, csak hogy visszaállítsák a korábbi kapitalista viszonyokat”. Az MfS-nek kiadott utasítás szerint, az államvédelmi erőknek fokozniuk kell éberségüket és növelniük kell hatékonyságukat „azzal, hogy tanulmányozzák a magyarországi események menetét, ahol az ellenforradalmi támadást ellenséges diákcsoportok kezdték”. Az utasítás folytatásában azt olvasni, hogy „különálló diákcsoportok, amelyekhez a kar egyes tanárai is csatlakoztak, ellenséges szándékaik érdekében megpróbálták kihasználni a magyarországi eseményeket és alaptalan követelések elé állították a kormányt”.³³ A diákok programjának a párt hatalmát veszélyeztető jellegét a november 20-i PB-határozat is megerősítette. Ez arról rendelkezett, hogy az egyetemokről „el kell távolítani a láthatóvá vált provokatív erőket”.³⁴

„Az értelmiségiek lázadásának” felszámolása Wolfgang Harich és társai, a közgazdász Bernhard Steinberger és Manfred Hertwig, a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* felelős szerkesztője letartóztatásával kezdődött, november 29-én. Egy héten belül hasonló sors várt Walter Jankára és a *Sonntag* főszerkesztőjére, Gustav Justra és a Harich-csoport más tagjaira is. Harichot, Steinbergert és Hertwiget bíróság elé állították, és 1957 szeptemberében elítélték. Janka, Just és Heinz Zöger is hosszabb börtönbüntetést kapott 1957 júliusában. Ebben a hadjáratban több kutatót és értelmiségit is nyilvánosan megbélyegeztek, átmenetileg bebörtönöztek és/vagy akadályozták munkájában, vagy „eltávolították” eredeti foglalkozásából. Ulbricht részéről mindez csak egy általánosabb értelmiségellenes támadás kezdete volt. 1957 júliusában felszólította Johannes Becher kultuszminisztert, hogy „foglaljon állást sok értelmiségi ingadozó politikai magatartásáról ... Lukács [György] Nagy-kormányban betöltött szerepe káros hatásokkal járt Berlinben is”.³⁵ A 33. plénum elé beterjesztett „A tudományos és művészeti életben tapasztalható ellenséges tevékenységek elemzése” című jelentés alapján 4 lektort, 3 egyetemi oktatót, 5 kutatót, 2 tanársegédet, 4 kandidátust, 1 lelkészhallgatót, 48 diákot, 6 tanárt, 9 középiskolai tanulót és 5 újságíróat, összesen 87 főt vettek őrizetbe. Az elemzés meg is indokolta és fedezte az értelmiség elleni offenzívát, mondván, hogy „az ellenforradalmi ideológia tökéletes egybecsengése” a Magyarországon és Lengyelországban fellépő lázadók programjával bizonyítja, hogy „egy általános terv részeként az ellenség keze van a dologban”.³⁶

A revizionista értelmiséggel való leszámolással egyidejűleg Ulbricht a Politikai Bizottságon belüli ellenfeleit is támadni kezdte. 1957 októberében támogatói a PB-ben megvádolták Wandelt és Hagertet, majd 1958 februárjában Erich Honecker bejelentette, hogy Ziller és Selbmann konspirációs akcióba keveredtek. Schirdewannak, Wollwebernek és Oelssnernek, azaz Ulbricht leg-rangosabb ellenfeleinek a párt vezetésében pedig felül kellett vizsgálniuk „revizionista nézeteiket”, majd 1958-ban posztjükről is eltávolították őket.³⁷

A magyar forradalom katalizálta, bátorította és inspirálta a keletnémet pártvezető, Walter Ulbricht neosztálinista politikájával szemben állók széles, de nem egységes táborát. Ulbricht és konzervatív-dogmatista támogatói a PB-ben, akikben maradandó nyomot hagytak az 1953-as események is, miután felismerték, hogy politikai és személyes sorsuk forog kockán, arra törekedtek, hogy Hruscsov desztalinizációs kampányának hatását minimálisra csökkentsék. Attól tartottak, hogy a szabadjára engedett liberalizáció előbb-utóbb felveti a „hatalmi kérdést”. Ezért az SZKP XX. kongresszusának következményeit az NDK-ra nézve nem tartották követhetőnek, és azt „belső szovjet ügyként” kezelték. A lakosság legfontosabb rétege, a munkásság köréből elhangzó bírálatokat pedig a második öt éves tervbe beépített szociális-gazdasági könnyítésekkel igyekeztek csillapítani.

A magyar forradalom az NDK-ban érezhető amúgy is feszült hangulatot pattanásig feszítette. Ulbricht és tábora attól rettegett, hogy az „ellenforradalom” átszivároghat a határon, és Kelet-Németországban is lángra lobbanthat egy felkelést. Ezért az ország aggasztó gazdasági helyzete

³³ Mitter-Wolle: *Untergang auf Raten...* 268–269. p.

³⁴ Jan Foitzik: Die parteiinterne Behandlung der Geheimrede Chruschtschows auf dem XX. Parteitag der KPdSU durch die SED, die PVAP und die KPTsch. In *Tauwetter ohne Frühling. Das Jahr 1956 im Spiegel blockinterner Wandlungen und internationaler Krisen*. Szerk. Inge Kirchseisen. Berlin, 1995. 80. p.

³⁵ *Briefe an Johannes R. Becher 1910–1958*. Szerk. Rolf Harder. 1–2 vol. Berlin, 1993. 564–565. p.

³⁶ Mitter-Wolle: *Untergang auf Raten...* 285–286. p.

³⁷ A pártvezetésen belüli vitákról vö. Hopc Harrison kötetben megjelenő tanulmányával.

ellenére az NSZEP vezetősége sietve a magyar helyzet stabilizálására törekedett gazdasági segítséggel és az új Kádár-rendszer legitimizálásának elősegítésével. Hazai stratégiájuk kevésbé volt sikeresnek mondható. Magyarország szovjet megszállása után Ulbrichtnak sikerült megerősítenie pozícióit, majd lépésről lépésre megszabadult pártbeli ellenzékétől azzal, hogy ellenük fordította saját ideológiájukat. Ulbricht szisztematikusan a magyar lázadókkal emlegette egy lapon saját ellenfeleit, annak ellenére, hogy sem a népi, sem az értelmiségi ellenzék nem volt olyan határozott, erős és egységes, mint a magyarországi. 1956 novemberében, a magyar forradalom erőszakos elnyomása után Magyarország a konzervatív restauráció csatakiáltása lett az NDK-ban.

(Ford.: Somlai Katalin)

Csen Csien

PEKING ÉS AZ 1956-OS MAGYAR VÁLSÁG

A közelmúltba visszatekintve, az 1956-os magyar forradalom mérföldkönek számított a hidegháború történetében. Egyfelől a felszínre hozta a szovjet táboron belül, leginkább a Szovjetunió és Magyarország viszonyában már régóta lappangó feszültségeket. Másfelől azonban ettől az évtől eredeztethető a kommunista világ mélyrehatóbb ellentéteinek felbukkanása is, amelyek később egyszersmind a huszadik századi nemzetközi kommunizmus sirját is megásták.

A magyar válság nemzetközi jelentőségét kétségtelenül mutatja pekingi visszhangja. A válság éppen akkor lépett fel, amikor komoly nézeteltérések voltak születőben a kínai és szovjet vezetés között annak következtében, hogy Sztálin halála után nem sokkal a szovjet pártvezető, Nyikita Hruscsov meghirdette desztalinizációs politikáját. Peking magyar válság alatt tanúsított fellépése megmutatta, hogy Mao Ce-tung miként látta Peking és Moszkva változó súlyát a nemzetközi kommunista mozgalmon belül. A nemzetközi erőviszonyok módosulásáról árulkodott az a tény is, hogy a kínai vezető erőteljesebben kezdte szorgalmazni országa szocialista forradalmát és újjáépítését. Miközben a magyarországi forradalom tragikus felszámolása Peking növekvő nemzetközi befolyását bizonyította, a magyar forradalom és következményei arról győzték meg Maót, hogy a kínai folyamatos forradalmat (amit a győztes forradalom utáni forradalomként emlegettek), radikálisabb eszközökkel kell folytatnia. Ennek részeként hirdették meg a véres „jobbboldal-ellenes mozgalmat”, majd 1957–1958-ban a „nagy ugrást”. Ez a merevebb politika aztán tovább tárgította a Peking és Moszkva között húzódó szakadékokat is. Az alábbi tanulmány az elmúlt években nyilvánosságot látott kínai dokumentumok felhasználásával vázlatos képet kíván nyújtani arról, hogyan reagált Peking az 1956-os magyar válságra.¹

MAO CE-TUNG ÉS A DESZTALINIZÁCIÓS POLITIKA

Ahhoz, hogy megérthessük Peking magyar válság alatt tanúsított magatartását, fontos tisztáznunk Mao Ce-tung hozzáállását a Hruscsov által meghirdetett desztalinizációhoz. Hasonlóképpen tisztázandó az is, hogy a kínai vezetőknek milyen belpolitikai körülmények között kellett kialakítani álláspontját. A Szovjet Kommunista Párt 1956 februárjában megrendezett XX. kongresszusán Hruscsov zárt ajtók mögött tartott beszédében bírálta Sztálint és a köréje épült személyi kultuszt.

¹ A kínai levéltárak magyar válságra vonatkozó iratai a kutatók számára még nem elérhetők. Ennek ellenére az utóbbi években Peking 1956-os külpolitikájával kapcsolatban néhány értékes forrás is napvilágot látott. A legérdekesebbek számunkra ezek közül a magyar és lengyel válság kezelésébe közvetlenül bevont Si Cső és Vu Leng-hszi visszaemlékezései. Itt említhetjük meg a Peng Csien-csang szerkesztette *Zhonghua renmin gongheguo waijiaoshi, 1949–1956* (A Kínai Népköztársaság diplomáciatörténete, 1949–1956) című kötetet (Peking, 1994). Vö. még Csou Ven-csi – Csü Liang-zsu: *Teshu er fuza de keti: gongchan guoji, sulian he zhongguo gongchandang guanxi biannian shi, 1919–1991* (Különleges és bonyolult téma: a Komintern, a Szovjetunió és a Kínai Kommunista Párt kapcsolatának krónikája). Wuhan, 1993.; Cung Csing: *Quzhe fazhan de suiyue* (A gyötrelmes haladás évei). Csencsou, 1989.

Pekingben a beszéd teljes szövege egészen március 10-ig nem volt ismert, amikor is a *New York Times* azt nyilvánosságra hozta.² Mao és társai a Kínai Kommunista Párt vezetésében érthető módon határozottan sérelmezték a szovjet „elvtársak” titkolódzását.³

Március közepe és április eleje között Mao több KKP Központi Titkársági értekezletet hívott össze Hruscsov beszédének megvitatására. Március 17-én este ült össze az első ilyen értekezlet. Itt Mao eleve megszabta a vita irányát azzal, hogy kijelentette, Hruscsov beszéde, nemcsak „feltárta a problémákat”, de „zavart is keltett”.⁴ Mao és a kínai elvtársak aztán e két alapvető megállapítással összhangban elemezték a hruscsovi beszéd üzeneteit. Több alapvető következtetésre jutottak arról, hogy miként értékeljék azokat. Egyetértettek abban, hogy Hruscsov a beszédében elhangzottakkal megtörte a Sztálin és a Szovjetunió tévedhetetlenségének mítoszát. A szovjet vezetés ezáltal megnyitotta az utat „Sztálin hibáinak helyreigazítása és a többi kommunista párt mozgalmi súlyának felülvizsgálata előtt”.⁵ De a KKP elnöke azt is hangsúlyozta, hogy Sztálin történelmi szerepét csak egy „70:30” arány alkalmazásával lehet helyesen értékelni, vagyis ennek értelmében Sztálin politikai pályafutásának eredményei 70, míg hibái csak 30 százalékra rúgnak.⁶ Az elkövetkező hónapokban, Mao számos alkalommal megismételte ezeket a kijelentéseket. Többször hangsúlyozta, hogy Sztálin eredményei jelentősen felülmúlták hibáit, és ezért „tényszerű elemzésre” és „átfogó értékelésre” lenne szükség a kérdésben.⁷

Mao desztalinizációról alkotott dialektikus véleménye összhangban állt Sztálinnal és a szocializmus szovjet modelljével szembeni vegyes érzelmeivel. A Kínai Népköztársaság születésétől fogva Sztálin Szovjetuniójának tapasztalatai példaként álltak a Kínai Kommunista Párt előtt az ország új államrendszerének kiépítésében, a társadalmi reformokban és a gazdasági újjáépítésben. Annak ellenére, hogy Mao és a kínai pártvezetők tartózkodtak a sztálini modell hű lemásolásától, mégis számos alapelem – mint például a központi gazdaságirányítás, a vidéki lakosság ellenőrzése a kollektivizáció útján, a nehéz- és a hadiipar erőltetett ütemű fejlesztése, és a legfőbb pártvezér párt és kormány feletti hatalma –, utat talált magának a KKP politikai filozófiájában is. Miközben Mao a szocialista forradalom kínai útját kereste, sok tekintetben kritizálta Sztálin rendszerét, de ugyanakkor azt is megértette, hogy a szovjet modellben értékes lehetőségek is rejlenek. Ezek alapján tudta behatárolni azokat az alapvető társadalmi kompromisszumokat, amikkel neki és pártjának szembe kellett néznie Kínában.⁸

Mao desztalinizációhoz való viszonya arról is árulkodott, hogy Sztálin halála után saját szerepét a nemzetközi kommunista mozgalomban már másként képzelte el. A KKP elnöke immár, tudatosan vagy ösztönösen, nagyobb magabiztossággal lépett fel. Az új kínai mentalitás a szovjet–kínai relációban is jelentkezett. A szovjet vezető elhunytá után Mao lehetőséget látott arra, hogy véleményét nagyobb súllyal képviselhesse a kétoldalú kapcsolatokon túl, a kommunista mozgalom sorsát illetően is. Amikor Mao Sztálin hibáit és érdemeit mérlegelte, azt úgy tette,

² Amikor Pekingbe a Hszinhua Hírügynökséghez megérkezett az aznapi *New York Times*, rögvest megbíztak egy fordítói csoportot Hruscsov beszédének lefordításával, majd Mao és a PB-tagok tájékoztatásának céljából ki is nyomtatták. Vö. Vu Leng-hszi: *Yi Mao zhuxi* (Emlékezzünk Mao elnökre). Peking, Hszinhua Kiadó, 1994. 3. p. Vu Leng-hszi akkor az Új Kína Hírügynökség igazgatója és a *Renmin Ribao* (*Zsenmin Zsipao*) főszerkesztője volt. Részt vett a Politikai Bizottság és annak Állandó Bizottsága desztalinizációról folyó vitáiban.

³ Mao Ce-tung és a KKP vezetői többször panaszkodtak amiatt, hogy Hruscsov titkos beszéde a kínai kommunisták és más kommunista pártok számára túl korán hangzott el. Vö. Cung Csing: I. m. 327. p.

⁴ Vu Leng-hszi: I. m. 4. p. Mao a pártnyilvánosság előtt mondott későbbi beszédeiben többször is megismételte ezeket a kijelentéseket.

⁵ Uo. 5–7. p. Mao ugyanezt a megfogalmazást használta több alkalommal is. Vö. Mao Ce-tung: A VIII. Központi Bizottság tizedik plénuma előtti felszólalás. 1962. szeptember 24. In *Chairman Mao Talks to the People: Talks and Letters: 1956–1971*. Szerk. Stuart Schram. New York, Pantheon Books, 1974. 191. p.

⁶ Vu Leng-hszi: I. m. 5–10. p.

⁷ Csou Ven-csi – Csü Liang-zsu: I. m. 500. p.

⁸ Mao erre vonatkozó legismertebb határozatáról egy általa írt cikkben is olvasni. Vö. Mao Ce-tung: A tíz nagy kapcsolatról. In *Mao Zedong xuanji* (Mao Ce-tung művei). 5. vol. 267–288. p. A cikk egyik korábbi változatának angol szövegét vö. *Chairman Mao Talks to the People...* 61–83. p.

mintha ő, s nem a szovjet vezetők állnának azon az erkölcsi piedesztálon, ahonnan a proletár világforradalom ügyét irányítják.

Közelről nézve, Mao desztalinizációra adott válasza Kína változó politikai helyzetét és ennek tudatosulását tükrözte az ötvenes évek közepén. Mao folyamatos forradalmát úgy is fel lehet fogni, mint egyfajta választ arra a kérdésre, hogy miként lehetne Kínát az egyetemes igazságosság és egyenlőség földjévé tenni. 1956–1957-ben ez a nagy vállalkozás fordulópontjához érkezett. A KKP elnöke és több fontos pozícióban levő bajtársa között kiéleződött a feszültség. Az első öt éves terv meghirdetése, a vidék mezőgazdasági kollektivizálásának sikeres befejezése, az ipar és kereskedelem szocialista átalakításának előrehaladása együttesen arról győzték meg Maót, hogy a folyamatos forradalom újabb szakaszába léphet, s ez majd fellendíti Kína gazdasági fejlődését és lerövidítheti a szocialista és kommunista társadalomhoz vezető utat.⁹ Másfelől a KKP vezetésében sokan, Csou En-laj (miniszterelnök, a KKP KB elnökhelyettese) és különösen Csen Jun (a KKP KB elnökhelyettese és gazdasági ügyekkel megbízott miniszterelnök-helyettes) azonban úgy gondolták, hogy a gazdasági és társadalmi átalakítás között mindenképpen bizonyos egyensúlyt kell tartani. A „kalandor nézetekkel” (maojin) is szembe kívántak fordulni.¹⁰ Igaz, hogy Mao és a vele szembeforduló pártvezetők közötti ellentétek 1957-ig nyíltan nem jelentkeztek, a párt elnöke azonban már 1956-ban észlelte, hogy a kínai kommunista elit tagjai egyre kevésbé tudják követni gondolatmenetét, a tettekről már nem is beszélve.¹¹ Ennek következtében, egyre erősebben kezdett hinni abban, hogy a folyamatos forradalom legfőbb záloga saját vezető szerepének megőrzése. Így viszont két lényeges szempontból már eleve adott volt, hogy a desztalinizációt milyen határok között tarthatta elfogadhatónak. Először is Sztálin bírálatát olyan történelmi narratívába illesztette, ami szerint ő már a múltban is ellenezte volna azt, ahogy Sztálin beavatkozott a kínai forradalom menetébe. A csalhatatlanság nimbuszában így saját maga tetszelgett. Másodszor, önálló módon közelítette meg a személyi kultusz kérdését is. Kezdetben a desztalinizációról szólva általában került Sztálin személyi kultuszának éles bírálatát. 1957–1958-ban a kínai belpolitikai és társadalmi élet balrafordulása során világosan kijelentette, hogy általánosságban, de saját maga esetében sem ítéli el a személyi kultuszt.¹²

Ilyen előzmények után, Kína és a Szovjetunió kapcsolata 1956 után lassanként elhidegült. Mao a nyilvánosság előtt továbbra sem szűnt meg hangoztatni Moszkva szocialista táboron belüli központi szerepét, személyesen azonban meg volt győződve arról, hogy ő maga sokkal felkészültebb arra, hogy maga diktálja a szocialista országok közötti kapcsolatok alapelveit. A Peking és Moszkva közötti erőviszony felborulása élet háttérből alapvetően befolyásolta Peking külpolitikai magatartását 1956 végén, a lengyel és magyar válság alatt.

A LENGYEL VÁLSÁG

1956 októberében, több hónapnyi feszültség és a poznani felkelés után, a Lengyel Egyesült Munkáspártban új politikai bizottságot választottak a szovjetbarát, sztálinista vezetők kizárásával. Később a lengyelek azzal a kéréssel fordultak Moszkvához, hogy a Szovjetunió hívja vissza

⁹ 1955–1956 telén Mao *A szocialista dagály a kínai falvakban* című kötet előszaván és több mint 100 szerkesztői jegyzetén dolgozott. Ezekben amellét érvel, hogy a szocialista társadalom építését fel kell, és meg lehet gyorsítani. Vö. *Jianguo yilai Mao Zedong wengao* (Mao Ce-tung nyilatkozatai az ország alapítása óta). 5. vol. Peking, 1987. 484–576. p.

¹⁰ Li Ping: *Kaiguo zongli Zhou Enlai* (Az államalapító elnök: Csou En-laj). Peking, KKP Központi Akadémiai Kiadó, 1994. 354–358. p.

¹¹ Li Ping szerint 1956 áprilisának végén egy PB-tanácskozáson Csou En-laj szemtől szembeni vitába keveredett Maóval. Mao az építésügyi kiadásokat 2 milliárd jüannal akarta felemelni, hogy Kína gazdasági fejlődését felgyorsítsa. Csou ezzel nem értett egyet, mivel szerinte így nyersanyaghiány keletkezne, és a városok túlnépesednének. Csou azt is közölte Maóval, hogy Kína miniszterelnökeként lelkiismerete nem engedi meg, hogy meghajoljon Mao elképzelése előtt. Mao ezen nagyon felháborodott és az értekezlet után rögtön elhagyta Pekinget. Vö. Li Ping: i. m. 356. p.

¹² Mao Ce-tung: A csengdui konferencián elmondott beszéd vázlata. 1958. március 10. In *Jianguo yilai Mao Zedong wengao*... 7. vol. 113. p.

Konsztantyin Rokosszovszkij marsallt, aki orosz létére 1949-től Lengyelország védelmi minisztere volt. Október 19-én egy Hruscsov vezette szovjet küldöttség sietett Varsóba, hogy nyomást gyakoroljon az új lengyel pártvezetésre.

Mao és a KKP irányítói óvakodtak elhamarkodottan ítélni a Lengyelországban kibontakozó válságról. Összhangban a „népi demokratikus diktatúra” működéséről alkotott elképzelésükkel, a tömegmegmozdulásokat nem tekintették legitim eszköznek a problémák megoldására a kommunista országok között, vagy egy kommunisták irányította társadalomban.¹³ Mindazonáltal, ha a lengyelországi helyzetet saját múltbeli, Moszkvának alárendelt tapasztalatuk szemszögéből nézték, Mao és elvtársai arra a következtetésre jutottak, hogy a lengyel válság okai Moszkva kelet-európai nagyhatalmi soviniszta politikájában gyökereznek.

Október 19-én P. F. Judin, a pekingi szovjet nagykövet, sürgős találkozót kért Mao Ce-tungtól. Egy fontos levelet hozott a KKP elnöke számára az SZKP Központi Bizottságától. A levél arról tájékoztatta a KKP Központi Bizottságát, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt át kívánja alakítani a párt Politikai Bizottságának összetételét. Ez annak a lehetőségét is magában hordozta, hogy Lengyelország kilepjen a szocialista táborból és a nyugati blokkhoz csatlakozzon. A súlyos lengyelországi helyzet miatt, a szovjet pártvezetőség a válság megoldása érdekében szovjet katonai alakulatok bevetését tervezte, és a lengyel válság megvitatása céljából egy találkozó összehívását szorgalmazta a szocialista országok részvételével. A szovjet vezetőség arra szólította fel a KKP-t, hogy az magas rangú küldöttséget menesszen a szóban forgó megbeszélésre. Mao Ce-tung azonnal nemtetszését fejezte ki. Helytelenítette, hogy a szovjet vezetés katonai úton kívánja megoldani a lengyel kérdést. Világosan kijelentette, hogy amennyiben a szovjet párt Lengyelországban eltekint az erőszak alkalmazásától és a moszkvai konferencia célja nem az lesz, hogy elítéljék a lengyel pártot, hanem hogy a lengyel elvtársakkal szemben békés úton rendezzék a felmerült problémákat, akkor a KKP szívesen küld egy küldöttséget, hogy segítsen megoldást találni a lengyel válságra.¹⁴ A Judinnal való találkozása után Mao fogadta a pekingi lengyel nagykövetet, és tájékoztatta Peking Moszkvának adott válaszáról.¹⁵

A következő nap a lengyel válság megtárgyalása céljából Mao Ce-tung sürgős értekezletre hívta egybe a KKP PB tagjait az elnöki rezidencián. Vu Leng-hszi, a Hszinhua Hírugynökség igazgatója és egyben Mao egyik titkára, nemrégiben egy részletes beszámolót jelentetett meg az értekezletről: „Mao elnök háziruhában elnökölt. Beszámolt arról, hogy az SZKP KB sürgős táviratban fordult pártunk Központi Bizottságához. A távirat a következő üzenetet tartalmazza: Lengyelországban a szovjet csapatok kivonását követelő szovjetellenes erők egyre erősödnek. A Varsói Szerződés értelmében a szovjeteknek joguk van csapatokat állomásoztatniuk az ország területén. Ezért katonai erő bevetésével kívánják a helyzetet megoldani. Mao elnök azt mondta, hogy a Szovjetunió minden bizonnyal katonai intervencióra készül Lengyelországban, habár a végső döntés még nem született meg. Mivel a helyzet igen komoly és sürget az idő, folytatta az elnök, egy PB-ülést hívtam össze, hogy megvitassuk az SZKP KB kérésére adandó választ. Az elnök aztán hozzám fordult: Érkeztek frissebb hírek? Jelentettem, hogy külföldi hírugynökségek aznap reggeli értesülései alapján mozgósították a lengyel hadsereget. Az államvédelmi erők isriadókészültségben vannak és felfegyverezték a varsói munkásságot. Ezzel egyidejűleg, folytattam, a Stockholmból és Helsinkiből származó információk arra utalnak, hogy szovjet csatahajók vetettek horgonyt a gdanski kikötőben, és hogy a Szovjetunió nyugati felében, továbbá a népi demokratikus Németország keleti felében állomásozó szovjet alakulatokat szintén mozgósították. A jelentés meghallgatása után Mao megjegyezte, hogy nem késlekedhetünk, nekünk itt, Pekingben ki kell dolgoznunk az erre vonatkozó külpolitikai álláspontunkat. Amikor a fiú nem engedelmesskedett, folytatta az elnök, az apa felkapott egy botot, amivel jól ráhúzott egyet. Ha egy szocialista hatalom katonai erővel avatkozik be egy szomszédos szocialista ország belügyeibe, az nemcsak a nemzetközi kapcsolatok alapelveit sérti, de ellentétes a szocialista országok kapcsolatainak elveivel is. Ezt semmi körülmények között nem lehet megengedni. Ez a nagyhatalmi sovinizmus kiváló példája. Heves vita következett. Végül egyetértettek abban, hogy a helyzet ko-

¹³ Mao Ce-tung véleményét erről a kérdéstről vö. *Jianguo yilai Mao Zedong wengao...* 7. vol. 313. p.

¹⁴ *Zhonghua renmin gongheguo waijiaoshi...* 61–62. p. és Csou Ven-csi – Csou Liang-zsu: I. m. 501. p.

¹⁵ *Zhonghua renmin gongheguo waijiaoshi...* 62. p.

moly. Népünket ez elszomorítja, míg az ellenség örül. A KB határozottan ellenzi a katonai megoldást, és ezért mindent el kell követnie annak megakadályozása érdekében. Minden jelenlévő egyetértett abban, hogy a KB-nak azonnal lépéseket kell tennie. Komoly figyelmeztetést kell küldenie az SZKP KB-nak, és egyúttal ki kell jelentenie, hogy pártunk KB-ja határozottan ellenzi a lengyelországi szovjet katonai beavatkozást. Még az ülés alatt telefonált a Hszinhua Hírugynökségnél levő titkárom, aki arról értesített, hogy külföldi hírugynökségek jelentése szerint egy szovjet delegáció érkezett Varsóba, hogy tárgyaljon a lengyel pártvezetőkkel. (Később tudtuk meg, hogy a delegációt Hruscsov vezette és az SZKP Elnökségének fontosabb tagjai is vele tartottak.) Ezt azonnal jelentettem Maónak. Az elnök kijelentette, hogy nem késlekedhetünk tovább, és azonnal el kell küldenünk figyelmeztetésünket, amiben határozottan ellenezzük a lengyelországi beavatkozást. Az bizottság tagjai egyhangúlag jóváhagyták Mao javaslatát.”

Az értekezlet után Mao bekérte Judint a rezidenciára. Kemény szavakkal megkérte a szovjet nagykövetet, hogy tájékoztassa Moszkvát arról, hogy a KKP KB éppen most tárgyalta meg a Moszkva október 19-i üzenetében foglaltakat, és egyhangúlag arra a következtetésre jutott, hogy amennyiben a Szovjetunió katonailag avatkozik be Lengyelország belügyeibe, azt Kína a proletár internacionalizmus elvein esett súlyos sérelemnek fogja tekinteni. Mao azt is hozzátette, hogy a szovjet bevonulás ellen a kínai párt és kormány a leghevesebben tiltakozni fog. Végül arra kérte Judint, hogy üzenetét szó szerint tolmácsolja Hruscsovnak. A nagykövetet, ha hihetünk a beszélgetés alatt végig jelen levő Vu Leng-hszi beszámolójának, a válasz hallatán elborította az izzadás, távozásakor csak annyit tudott mondani, hogy „igen, igen”.¹⁶

A következő nap távirat érkezett az SZKP KB-tól a KKP KB-hoz. Hivatalosan is meghívtak egy magas rangú kínai delegációt a szovjet és lengyel pártvezetők közötti tárgyalásokra.¹⁷ A KKP legfőbb vezetői még egy sürgős értekezletet tartottak, ahol megvitatták a meghívást. Döntöttek a delegáció összetételéről, ami Liu Sao-csi, a KKP KB elnökhelyettese és Teng Hsziao-ping, a KKP KB főtárgyalója vezetésével Moszkvába utazik. A KKP vezető politikusai azonban úgy határoztak, hogy Liu és Teng személyesen nem fognak részt venni a szovjet–lengyel tárgyalásokon, a vitás felekkel csak külön-külön fognak találkozni. Fő feladatuk a szovjet és lengyel „elvtársak” közötti közvetítést kapták. Az eltérő álláspontok közelítéséhez egyfelől a szovjet párt birodalmi külpolitikáját kellett bírálniuk, másfelől pedig a lengyelek esetében a szocialista tábor közös érdekére kellett appellálniuk.¹⁸

A megbeszélés végétével Mao ismét hívatta Judint. Amellett, hogy tájékoztatta a szovjet nagykövetet a KKP döntéséről, amelynek értelmében Liu Sao-csit és Teng Hsziao-pinget küldik Moszkvába, a KKP elnöke ismertette a lengyel válság jellegéről alkotott véleményét is. Nem tartotta valószínűnek, hogy Lengyelország elhagyná a szocialista tábort és a nyugati tömbhöz csatlakozna. Azért, hogy Lengyelország továbbra is megmaradjon a szocialista táborban és a Varsói Szerződésben, Mao kihangsúlyozta, hogy el kell ismerni a lengyel párt Gomulka irányítása alatt álló új vezetőségét, és velük egyenrangú együttműködésre kell törekedni. Érdemes megemlíteni, hogy a beszélgetés folyamán Mao arra is kitért, hogy nem ért egyet teljes mértékben a szovjet vezetéssel a desztalinizáció kérdésében. „Egyetértünk azzal, hogy Sztálint van miért bírálni, de arról már másként gondolkodunk, hogy ezt miként kéne tennünk. Ezenkívül néhány általánosabb kérdésben is más véleményen vagyunk.”¹⁹ Nyilvánvaló, hogy ha pillanatnyilag a lengyel válsággal foglalkozott is, Mao gondolatai már túlszárnyalták magát a válságot.

LIU SAO-CSI ÉS TENG HSZIAO-PING MOSZKVAI LÁTOGATÁSA

A Liu Sao-csi és Teng Hsziao-ping vezette delegáció október 23-án érkezett Moszkvába. A küldöttség tagjai között voltak Wang Jia-hsziang, a KKP KB és a Központi Titkárság tagja, Kína korábbi moszkvai nagykövete, Hu Csiao-mu, a KKP KB tagja és Mao Ce-tung politikai titkára,

¹⁶ Vu Leng-hszi: I. m. 11–12. p.

¹⁷ Vu Leng-hszi: I. m. 13. p. és Csou Ven-csi – Csou Liang-zsu: I. m. 501. p.

¹⁸ Vu Leng-hszi: I. m. 13. p.

¹⁹ Csou Ven-csi – Csou Liang-zsu: I. m. 501–502. p. és Cung Csing: I. m. 327. p.

és Si Cső, a KKP vezetőinek kipróbált (1941-től) orosz tolmácsa. Si Cső visszaemlékezése alapján, a moszkvai repülőtéren Hruscsov személyesen fogadta a küldöttséget. A vendégházba menet közte és a kínai politikusok közötti fő beszédtema nem Lengyelország volt, hanem a magyarországi helyzet. Hruscsov tájékoztatta Liu Sao-csit arról, hogy Budapesten felkelés tört ki, sok kommunista kádert brutálisan legyilkoltak, a magyar kommunista rendszer pedig egyre kevésbé ura a helyzetnek. Hozzátette, hogy a Vörös Hadsereg katonáinak hozzátartozóit evakuálják Magyarországról. Liu Sao-csi figyelmét nem kerülte el Hruscsov nyugtalansága, de nem tett rá megjegyzést.²⁰

Moszkvában Liu és Teng megbeszélések egész során vett részt a legmagasabb szintű szovjet vezetéssel. A viták először csak a lengyel válságra szorítkoztak. A kínaiak – Mao Ce-tung véleményével összhangban – azt hangsúlyozták, hogy a Gomulka vezette új lengyel pártvezetőség még mindig kommunista platformon áll, és Lengyelország továbbra is kommunista országnak tekinthető. Azzal érveltek, hogy a Varsó és Moszkva közötti feszültségek csak a helyes és helytelen megítélésében fennálló nézeteltérés miatt keletkeztek, és nem a forradalom és ellenforradalom szembenállásáról van szó. Ezért a lengyel kérdést mind szovjet, mind lengyel részről, a bajtársi kritika és önkritika révén kell megoldani. Teljesen elhibázott lenne – hangsúlyozták a kínaiak –, ha Moszkva katonai eszközöket vetne be a válság felszámolása érdekében.²¹

A kínai vezetők a Szovjetunió és Lengyelország, Magyarország és általánosságban a Szovjetunió és más kelet-európai országok közötti feszültségek okait is elemezték. Rámutattak, hogy a feszültségek gyökere Moszkva nagyhatalmi sovinizmusában keresendő. Liu Sao-csi külön megjegyezte, hogy Sztálin utolsó éveiben gyakran előfordult, hogy a szovjet párt ráerőltette akaratát a testvérpártokra és engedelmességre kényszerítette őket. Engedetlenségüket Moszkva erőszakkal is megtörte volna. Sokszor nem volt sem ok, sem szükség arra, hogy a Szovjetunió közbelépjen, mégis megtette, s ezzel megsértette ezen országok szuverenitását. Liu úgy látta, hogy a lengyel és magyar nacionalizmus újraéledése Sztálin nagyhatalmi sovinizmusának negatív következménye. Ennek a politikának a felszámolása még hátra van. Következésképpen a szocialista országok közötti kapcsolatok még távolról sem normalizálódtak, és ezért ebben keresendő a lengyel és magyar válság legfőbb oka.²²

Október 29-én, Hruscsovval és Molotovval folytatott megbeszélésen Liu Sao-csi átadta Mao Ce-tung „alapvető javaslatát”: a Szovjetunióknak egy merőben új kelet-európai politikát kéne kidolgoznia. Politikai és gazdasági téren Moszkvának szabad kezét kell adnia, és nem szabad más ország belügyeibe beavatkoznia. Nemcsak Lengyel- és Magyarország, de Bulgária és Románia esetében is, Moszkvának tiszteletben kell tartania ezen államok függetlenségét. Katonai téren ésszerű lenne, ha Moszkva egyeztetne a többi kelet-európai országgal arról, hogy a Varsói Szerződés miként is működjék, vagy akár arról is, hogy szükség van-e egyáltalán rá. Három lehetőség foroghat fenn: érintetlenül hagyni a Varsói Szerződést, vagy fenntartani a katonai szövetséget, de ugyanakkor kivonni a szovjet csapatokat a kelet-európai országokból, és azokat csak – az imperialista országokkal szemben vívandó – háború esetén mozgósítani újra, avagy végezetül megőrizni a Varsói Szerződést, de a csapatokat véglegesen kivonni Kelet-Európából. Liu elmagyarázta a szovjet vezetőknek, hogy Mao azzal a szándékkal tárta fel a szovjet vezetők előtt ezeket az elképzeléseit, hogy együtt találják meg a legjobb utat a szocialista tábor konszolidációjához, a Szovjetunió és a kelet-európai országok kapcsolatainak megerősítéséhez, a Varsói Szerződés megszilárdításához, valamint hogy ezzel is segítse a szovjet vezetőket a kelet-európai lakosság támogatásának elnyeréséért vívott harcukban. Ez – ahogy Liu kiemelte –, a kínai jóakarat őszinte megnyilvánulások jele volt.²³

²⁰ Si Cső: *Feng yu gu: Shi Zhe huiyilu* (Dagály és apály. Si Cső visszaemlékezései). Peking, Vörös Zászló Kiadó, 1992. 119. p., valamint a szerző Si Csővel készített interjúja, 1992. augusztus.

²¹ Miután visszatért Pekingbe, Liu Sao-csi a pártvezetőség előtt beszámolt a kínai delegáció moszkvai útjáról. Ebben a bekezdésben és a következőkben leírtak anélkül, hogy azt külön jelcném, Liu pártban elmondott beszédére támaszkodnak.

²² Csou Ven-csi – Csou Liang-zsu: I. m. 502. p. és Cung Csing: I. m. 333. p.

²³ Csou Ven-csi – Csou Liang-zsu: I. m. 502. p. és Cung Csing: I. m. 333–334. p.

Hruscsov készen mutatkozott megfogadni a kínai tanácsokat. Miközben visszautasította, hogy a Szovjetunió valaha is beavatkozott volna más országok belügyeibe és megállapította, hogy a nagyhatalmi sovinizmus, ha valóban létezett is Sztálin idején, azt mára már teljesen felszámolták. Őszinte köszönetét fejezte ki a kínai vezetőknek és Mao javaslataival általában egyetértett. Egyetértett abban, hogy a kelet-európai országoknak joguk van önálló politikai, gazdasági és katonai döntéseket hozni.²⁴ A találkozót követő napon, a szovjet kormány hivatalosan is kiadta „A Szovjetunió és más szocialista országok közötti kapcsolatok fejlesztéséről és a barátság erősítéséről szóló nyilatkozat”-át, amiben Moszkva ígéretet tett arra, hogy a kommunista országokkal és pártokkal egyenrangú félként fog a jövőben tárgyalni. Október 31-én a kínai kormány hivatalos nyilatkozattal üdvözölte a szovjet kormány bejelentését.

A kínai delegáció október 31-ig kívánt Moszkvában tartózkodni. Tervezett indulásuk előtt három nappal azonban a magyarországi helyzet gyökeresen megváltozott. Az október 23-a óta tartó budapesti tömegmegmozdulások gyorsan megbénították és megbuktatták a kommunista rendszert. Az események illetően menete erősen nyugtalanította Mao Ce-tungot és a kínai politikusokat.

Amint azt a korábbiakban már említettük, a magyar válságot a kínai vezetők először a szovjet nagyhatalmi sovinizmus számlájára írható újabb figyelmeztetésnek tekintették. A válság eredendő oka véleményük szerint az volt, hogy Moszkva nem tudta a magyarokat egyenrangú partnerként kezelni. Ezért Liu Sao-csi és Teng Hsziao-ping a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásain szövé is tette, hogy Moszkva egyenlőbb félként közeledjék a budapesti elvtársak felé. Ez – a kínaiak szerint – elősegítené a magyar válság megoldását. Eredetileg tehát ellenezték, hogy Moszkva páncélosokat küldjön Budapestre az ottani felkelés elfojtására.²⁵

A magyarországi helyzet időközben azonban a kínai vezetők várakozásainál jobban elmérgesedett. Október 28–29-én Pekingben Mao Ce-tung egy halom jelentést kapott arról, főként a budapesti kínai követségről, hogy „reakciós erők, nemzetközi imperialista elemek támogatásával mindent elkövetnek annak érdekében, hogy megbuktassák a magyar [kommunista] kormányt”.²⁶ A jelentések hatására Mao és elvtársai vészjóslóan átértékelték a magyar válság természetéről kialakított nézeteiket. Arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar válság hátterében a nemzetközi erők által jól időzített összeesküvés húzódik meg, és ezért Magyarország ki van téve egy reakciós restauráció veszélyének. Így megállapították, hogy a magyar válság jellegében különbözik a lengyeltől. Míg az utóbbi a szovjetek ellen irányul, a magyar zavargások már kommunistaellenes jelleget öltöttek.²⁷

A szovjet vezetőket ezzel egyidejűleg, ahogy arról a kínai beszámolók számot adnak, látszólag nagyon megrázták a Magyarországon történtek, már-már a szovjet csapatok budapesti kivonását fontolgatták. Október 29-én Hruscsov és Molotov arról tájékoztatta a kínai tárgyalófelet, Liu Sao-csit és Teng Hsziao-pinget, hogy Moszkva kész kivonni katonai alakulatait Magyarországról. Liu és Teng azonnal jelentették Pekingbe az új fejleményt.²⁸

Pekingben október 30-án este Mao Ce-tung vezetésével összeült a Politikai Bizottság, hogy a magyar válságot, valamint az azzal kapcsolatos egyéb kérdéseket megtárgyalja. A Budapestről és Moszkvából származó értesülések alapján a Kínai Kommunista Párt vezetői együttesen megállapították, hogy a magyar válság a budapesti lázadások radikalizálódó követeléseinek nyomán szovjetellenesből kommunistaellenesbe fordult. Magyarországon tehát a „reakciós restauráció” veszélye fenyegetett, a válság elmélyülése mögött a nemzetközi imperialista erők nyomait vélték felfedezni. Az értekezlet ezek után döntött arról, hogy sürgős táviratot küldenek a még Moszkvában tartózkodó kínai delegációnak. Ebben arra utasítják Liu Sao-csit és Teng Hsziao-pinget, hogy azonnal lépjenek kapcsolatba a szovjet pártvezetéssel és a KKP KB-jának nevében határozottan ellenezzék a szovjet csapatok kivonását Magyarországról.²⁹

²⁴ Cung Csing: I. m. 334. p.

²⁵ Cung Csing: I. m. 335. p.

²⁶ Vu Leng-hszi: I. m. 14. p.

²⁷ Csou Ven-csi – Csü Liang-zsu: I. m. 502–503. p.

²⁸ Vu Leng-hszi: I. m. 14. p. és Csou Ven-csi – Csü Liang-zsu: I. m. 503. p.

²⁹ Vu Leng-hszi: I. m. 14. p.

Liu Sao-csi és Teng Hsziao-ping a pekingi utasítások értelmében egy nappal elhalasztották hazautazásuk időpontját, hogy október 30-án még egyszer beszélhessenek Hruscsovval és az Elnökség többi tagjával. A találkozó folyamán Liu Sao-csi kijelentette, hogy Peking szerint a Szovjetunió a csapatkivonással nagy hibát követne el. Majd arra is felhívta a szovjet vezetés figyelmét, hogy ezzel a magyar népet árulnák el, és ezért az emlékezet „a történelem bűnösei” közé sorolná őket.³⁰ Teng Hsziao-ping három javaslattal állt elő: „1. A szovjet hadsereg ne vonuljon ki Magyarországról, ne adják fel forradalom vívmányait és ne hagyják, hogy az ellenség foglalja el az országot; 2. Tegyenek meg mindent a magyar párt lojális tagjainak támogatása érdekében, segítsenek nekik megtartani a politikai hatalmat, hogy a párttagokat, forradalmárokat és aktivistákat maguk köré vonhassák, és ezzel az erős maggal megvédhessék a pártot. 3. [A magyar pártnak és a szovjet erőknél] át kell venniük a katonaság és a rendőrség irányítását. A két fegyveres testület segíthet megvédeni a párt pozícióit és a kormányt, biztosítja a rend helyreállítását és szavatolja a párt- és kormánysszervek zavartalan működését. Mindezekben a szovjet csapatoknak kell élen járniuk, mert ez egy igazi proletár internacionalista cselekedet lenne.”³¹ Ekkor a szovjet vezetők azonban – Liu egy későbbi jelentése alapján – még meg voltak győződve arról, hogy a szovjet csapatok kivonása elkerülhetetlen lépés.³²

A helyzet csak a következő napra, november 1-jére virradóra módosult. A kínai delegáció ezen a napon hagyta el Moszkvát. Az SZKP Elnökségének tagjai mindannyian ott voltak a reptéren, hogy búcsút vegyenek a kínai elvtársaktól. A reptérre menet Hruscsov egy autóban utazott Liu Sao-csival. Beszámolt Liunak arról, hogy az Elnökség az előző éjszakai ülésen döntött arról, hogy a budapesti „reakciós felkelés” elnyomására katonai erőt vet be, és „segít a magyar pártnak és népnek megvédeni a szocializmust Magyarországon”.³³ Liu későbbi beszámolója szerint mielőtt a kínaiak beszálltak volna a gépbe, a szovjet vezetők őszinte köszönetet mondtak a kínai párt lengyel, majd magyar kérdésben tanúsított segítségéért. Három nappal később, november 4-én a szovjet Vörös Hadsereg megkezdte támadását a budapesti „reakciós erők” ellen.

A KKP VEZETÉSE A MAGYARORSZÁGI „REAKCIÓS LÁZADÁS” LEVERÉSÉRŐL

Liu Sao-csi és Teng Hsziao-ping november 2-án érkezett vissza Pekingbe. Moszkvai tapasztalataik, melyek a KKP nemzetközi kommunista mozgalomban játszott egyre növekvő befolyásáról árulkodtak, izgalmat váltottak ki Maóban és a politikus környezetében. Vu Leng-hszi visszaemlékezésében azt írja, hogy a Liu és Teng hazatérte után nem sokkal összehívott értekezleten a KKP vezetői mind „bizakodónak és jó kedélyűeknek” tűntek. Liu Sao-csi röviden beszámolt moszkvai útjáról. A lengyel és magyar válság okainak taglalása során aláhúzza a szovjet vezetés mélyen gyökerező nagyhatalmi sovinizmusát, amely komoly elégedetlenséget váltott ki a többi kommunista párt soraiban, elsősorban a nacionalista hagyományokkal bíró kelet-európai országokban. Teng Hsziao-ping élénken ecsetelte, hogy a lengyel elvtársak mennyire hevesen panaszták el a szovjetek miatt kiállt szenvedéseiket, éppen úgy, amint „a kínai szegényparaszti és szellemi dolgozók földesuraikról a földreformok során”. Teng arra is rámutatott, hogy noha a szovjet vezetés már kezdi megérteni, hogy tovább már nem folytathatja nagyhatalmi politikáját a többi szocialista ország irányában, „még nem módosítottak magatartásukon és még nem kezdtek új életet”. Teng úgy látta, hogy a kínai párt fontos szerepet játszhat a szovjet és kelet-európai pártok közötti közvetítésben.³⁴ Ez az értekezlet azonban nem tartott tovább egy óránál, mivel a kínai delegáció éppen hogy csak hazatért a hosszú utazásról.

November 4-e és december közepe között, a kínai pártvezetés számos értekezleten – többek között a KB november 10–15. között megrendezett második plenáris ülésén – vitatta meg a jelen-

³⁰ Cung Csing: I. m. 335. p.; Vu Leng-hszi: I. m. 14. p. és Si Cső: I. m. 119–120. p.

³¹ Si Cső: I. m. 120. p.

³² Cung Csing: I. m. 335. p.; Vu Leng-hszi: I. m. 14. p. és Si Cső: I. m. 119–120. p.

³³ Vu Leng-hszi: I. m. 14–15. p. és Csou Ven-csi – Csu Liang-zsu: I. m. 503. p.

³⁴ Vu Leng-hszi: I. m. 15. p.

több belpolitikai és nemzetközi kérdéseket. A magyarországi „reakciós lázadásokból” levonható következtetések és tanulságok központi szerepet játszottak a vitákban.

A KKP ismételtén abból a korábbi álláspontjából indult ki, hogy ami október utolsó napjaiban Magyarországon történt, a „reakció támadásának” tekinthető. Ez a „kapitalista restauráció” súlyos veszélyével fenyegetett egy szocialista országban. A kínai kommunisták véleménye szerint a történeteket a nemzetközi háttérből irányították. S így elmondható, hogy „a koreai háború után ez volt az imperialista erők legerősebb csapása a szocialista táborra”.³⁵ Csou En-laj az egyik vitán megállapította, hogy a nyugati országok a magyar válságot használták arra, hogy szovjet- és kommunistaellenes hangulatot keltsenek, a kommunistákat világszerte elbizonytalanítsák és még a párt elárulására is rávegyék. Kijelentette, hogy a KKP-nak központi szerepet kell játszania a nemzetközi reakció kísérleteinek visszaverésében.³⁶

Mao Ce-tung a magyar válság kiváltó okainak és jellegének vizsgálatakor arra hívta fel a figyelmet, hogy a szocialista országokban is „elkerülhetetlenül jelentkezik az osztályharc”, s ez a válság mélyben gyökerező oka. A magyar átlagpolgárban, leginkább a munkásokban és diákokban, már régóta felgyülemelő elégedetlenségben kell keresni a válság eredetét, amit azonban később a hazai és nemzetközi reakciós erők a saját céljukra használtak fel. Ha a magyar pártvezetés határozottabban és tapasztaltabban lépett volna fel ellenük – Mao meglátása szerint –, még a tömegmegmozdulásokra sem került volna sor. De mivel a magyar párt és vezetése gyengének bizonyult, ez lehetőséget adott az otthoni és külföldi reakciós erőknek arra, hogy kihasználják a lehetőségeket és anarchiát keltsenek.³⁷ Bárki számára, aki ismeri Kína jelenkori történelmét, nyilvánvaló, hogy az események ilyen felfogása jelentős mértékben hozzájárult az 1950-es évek vége és az 1960-as évek Kínájában a politikai és társadalmi élet folyamatos radikalizálódásához.

A magyar események vizsgálata során a kínai politikusok azt is felismerték, hogy a szovjet vezetés (különösen Hruscsov) sebezhető, zavaros és következtelen magatartása sokban hozzájárult a válság elfajulásához. A szovjet politika bírálatát három pontban fogalmazták meg. Először is, Moszkva nagyhatalmi sovinizmusa, elsősorban a sztálini időkben, komoly hatalmi feszültséget keltett a Szovjetunió és a kelet-európai országok között. Másodsorban Hruscsov desztalinizációs politikája Kelet-Európában mindenfelé jelentős mértékben megbolygatta a kommunista pártok sorait. Harmadszor pedig a lengyel és magyar válság jelentkezésekor a szovjet vezetők nem bizonyultak elég felkészültnek arra, hogy helyesen ítéljék meg a történeteket. Ennek következtében miközben tévesen azt tervezték, hogy beavatkoznak a lengyel események menetébe, hasonlóan helytelenül arra gondoltak, hogy kivonják csapataikat Magyarországról, ami elkerülhetetlenül a magyar helyzet elmérgesedéséhez vezetett volna.³⁸

A KKP vezetősége aztán a viták alapján egy hosszú cikket jelentetett meg. Ez az „Egy újabb vita a proletárdiktatúra történelmi tapasztalatairól” címmel jelent meg a *Renmin Ribao*-ban. A cikk a kínai pártvezetés magyar válságról alkotott általános nézeteit összegezte valamint a válság és Hruscsov desztalinizációs politikájának összefüggéseit.³⁹ A terjedelmes cikk összeállításához Mao az alábbi megjegyzéseket fűzte: először is, a magyar válságot reakciós támadásként kell beállítani, de nem szabad elhallgatni az apró részleteket sem. Az SZKP XX. kongresszusáról szólva, a cikknek általánosságokban rá kell mutatnia a kongresszus pozitívumaira (ideértve Sztálin hibáinak bírálatát is), de ugyanakkor éreztetni kell azt is, hogy Sztálin teljes megtagadása helytelen volt. Harmadszor, a szocialista országok közötti nehézségeket illetően, a cikknek rá kell mutatnia arra, hogy különbséget kell tenni kétfajta ellentét, az ellenség és a nép között húzódó, és a nép körében jelentkező ellentét között. Negyedszer, a szocialista forradalom és a szocializmus építésének szovjetunióbeli tapasztalatait tekintve, a cikknek a szocializmus szovjet útját elviekben pozitívnak és helyesnek kell feltüntetnie amellelt, hogy nem feledkezhet meg a szovjet vezetők

³⁵ *Renmin Ribao*, 1956. december 29.

³⁶ Vu Leng-hszi: I. m. 16. p.

³⁷ Uo. 17–18. p. és *Jianguo yilai Mao Zedong wengao*... 6. vol. 250. p.

³⁸ Vu Leng-hszi: I. m. 25. p.

³⁹ 1956 áprilisában a *Renmin Ribao* egy hosszú cikket közölt „A proletárdiktatúra történelmi tapasztalatairól” címmel, ami a KKP vezetésének Hruscsov desztalinizációs politikája során felmerült problémákra adott első válasza volt.

által elkövetett hibákról. Ötödször, Sztálinról, összes felróható hibája mellett, nyíltan ki kell jelenteni, hogy nagy marxista–leninista forradalmár volt. „Hruscsov megtagadta Sztálint – hangsúlyozta Mao –, és a többiek, az imperialisták és revizionisták ezt arra használták, hogy őt magát támadják, és így most minden fronton védekeznie kelljen.” Ezért – Mao véleménye szerint – Sztálin zászlaját soha nem lehet letenni.⁴⁰ A cikket, ami a KKP vezetésének a magyar válságból levont elvi tanulságait összegezte, 1956. december 29-én jelentették meg.

A „MAGYAR INCIDENS” HATÁSA KÍNA BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁJÁRA

A magyar incidens mélyreható hatást gyakorolt Kína bel- és külpolitikájára. A belpolitikát illetően, Peking magyar válságra adott válasza összhangban állt Mao szilárd meggyőződésével, ami szerint „az osztályharc a szocialista berendezkedésű országokban is folytatódik”. A válság tehát megerősítette Maót azon szándékában, hogy Kínában megvalósítsa a permanens forradalom politikáját, jobbra a politika és az ideológia területén. A magyar válság másnapján, 1957 elején Mao meghirdette a száz virág kampányt, amiben arra szólította fel a kínai értelmiséget, hogy segítsenek a párt „hibáinak kijavításában”. Amikor néhány értelmiségi később ténylegesen bírálni kezdte a pártot, egy jobboldallelles hullám söpört végig Kínán, ami több mint 300 ezer kínai értelmiségit (sok közülük soha egy kijelentést sem tett a pártról) jobboldaliként bélyegzett meg, és ezzel gyakorlatilag hallgatásra kényszerítette őket, tönkretette karrierjüket. A pártban vagy azon kívül akárhányszor ellenvélemény vagy kétség merült fel Mao forradalmi offenzíváival szemben, Mao és közeli követői „a magyar reakciós incidens tanulságai”-val igazolhatták politikájuk helyességét.⁴¹ A magyar válság kimenetele, így a múltba visszatekintve, egyfelől tovább bonyolította a kínai politikai és társadalmi életet, másfelől azonban ezzel egyidejűleg Mao „permanens forradalmát” tovább radikalizálta.

A magyar incidens megerősítette Maót és a kínai vezetést abban a hitében, hogy Kína központi helyet játszik a világforradalomban. A kínaiakat a lengyel és magyar válságban betöltött szerepükről alkotott elképzelésük is arról győzte meg, hogy Kínának a nemzetközi kommunista mozgalomban jelentősebb helyet kéne elfoglalnia. Továbbá igazolta a látszólag tehetségtelen szovjet vezetés magatartásának bírálatát is. Mindez érezhetően tükröződött Csou En-laj 1957. januári utazásai alatt, amikor is a kínai miniszterelnök a Szovjetunióban, Lengyelországon és Magyarországon tett látogatást. Az utazás tapasztalatait összegző jelentésében Csou En-laj részletesen jellemezte a szovjet vezetés tapasztalatlanságát, amivel a Szovjetunióban és Kelet-Európában kialakult bonyolult politikai helyzetet próbálta orvosolni. Kiemelte, hogy a KKP vezetésének értékelése a nemzetközi helyzetről mennyivel pontosabb volt, mint a szovjet vezetőké.⁴² Mao Ce-tung pedig a párton belül elmondott beszédeiben gyakran szólt a KKP és a szovjetek közötti ellentétekről. Hangoztatta, hogy Hruscsov és elvtársai nemcsak „Sztálin zászlaját”, de jobbra „Lenin zászlaját” is elárulták. Ezért a kínai párt kötelessége, hogy központi szerepet játsszon az igazi marxizmus–leninizmus zászlajának magasra emelésében.⁴³ Mindez, mint a Peking és Moszkva között egyre elmélyülő szakadék egyik jele, később az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején a két kommunista hatalom közötti szakításhoz vezetett.

(Ford.: Somlai Katalin)

(Köszönjük Tóth Barna sinológus nyelvi segítségét.)

⁴⁰ Vu Leng-hszi: I. m. 25–27. p. és *Jianguo yilai Mao Zedong wengao...* 6. vol. 283–285. p.

⁴¹ A „virágozzék száz virág” kampány és a „jobboldallelles mozgalom” története meglehetősen bonyolult, és a történészek véleménye megoszlik abban, hogy mi is volt Mao igazi szándéka az előbbivel. Mindannyian egyetértenek azonban abban, hogy mindkét kampány kapcsolatba hozható a magyar válsággal. A két esemény hiteles elemzését vö. Merle Goldman: *The Party and the Intellectuals*. In *The Cambridge History of China*, 14. vol. 242–258. p.

⁴² Jelentés, „Észrevételeim a Szovjetunióról”, Csou En-laj levele Mao Ce-tunghoz és a kínai párt vezetőséghez, 1957. január 24. *Cold War International History Project Bulletin*, 6–7. sz. 153–154. p.

⁴³ Csou Ven-csi – Csou Liang-zsu: I. m. 504. p.

A KOMMUNISTA TÁBOR FESZÜLTSEGEI

A felkért hozzászólók sorát *John Lampe*, a Woodrow Wilson Center East European Studies programjának igazgatója nyitotta meg. A forradalom kelet-németországi hatásáról szóló előadások kapcsán rámutatott arra, hogy a magyar modell különbözőségében mekkora szerepet játszott 1956 emléke, „árnyéka és tapasztalata”. A Jugoszláviával foglalkozó előadásokhoz kiegészítésül idézett abból a dokumentumkötetből, amelyet Tito életrajzírója, Dedijer állított össze. Az 1979-ig megjelent három kötet a jugoszláv–szovjet viszonyról foglalkozott, a negyedik viszont nem jelent meg. Ebben szerepel egyebek mellett az 1956. november 2–3-i brioni találkozóról szóló feljegyzés is, s Lampe szerint kiderül, hogy a jugoszláv vezetés hosszabb ideig ellenezte a második szovjet intervenciót. Tito még Brionin is azt mondotta, hogy „ha mindazonáltal elkerülhetetlen egy újabb beavatkozás, az inkább Magyarország kárára lesz, semmint segít, s kompromittálja a szocializmus ügyét a világ szemében”. A jugoszláv reakciót erőteljesen formálta a magyar sztálinizmusról szerzett tapasztalat, míg a szovjetek számára Jugoszlávia elsősorban azért volt fontos, mert a harmadik világ felé tájékoztak, ahol Tito ekkor már jó kapcsolatokkal rendelkezett.

Hegedűs B. András hozzászólásában először rámutatott arra, hogy Magyarországot már 1953-tól, a Nagy Imre-féle új szakasztól kezdve „ellenséges országok zárták körül”, akik gyanakodva figyelték a reformpróbálkozásokat. 1956-ban ez az ellenséges attitűd csak elmélyült. A magyar forradalom után szinte minden szovjet csatlós országban jelentékeny megtorlás következett be, a legnagyobb méretekben Romániában – s itt távolról sem csupán a magyar kisebbséggel, hanem románokkal szemben is. Feltevése szerint részben az igen kemény megtorló hadjárat magyarázza, miért vették tudomásul szovjet részről Románia ötvenes évek végén-hatvanas évek elején kibontakozó új, függetlenebb külpolitikáját. A november 4-ével és Nagy Imre kivégzésével kapcsolatos reakciók a szovjet táborban számottevő különbséget mutattak. Az egyik oldalon Kína és pl. Bulgária hivatalos körei helyeselték a legbuzgóbban, a másik oldalon álltak a lengyelek, akik igen tartózkodón reagáltak. Ami az NDK-t illeti, az itteni „antirevizionista” megtorlás „puhaságát” elsősorban a Nyugat felé (ekkor még) nyitott határ magyarázza. A magyar pártellenzék, elsősorban Lukács György keletnémet kapcsolatait további kutatásoknak kell részletesen tisztázni.

Johanna Granville úgy vélte, Hruscsovot elsősorban Mao és Tito álláspontja befolyásolta. Noha ők ketten általában két végletes álláspontot képviseltek: Mao az ortodox baloldalt, Tito a „jobboldalt”, gondolkodásukat ugyanaz a két momentum befolyásolta: egyrészt félelem a szovjet nagyhatalmi sovinizmustól, másrészt Hruscsov fellépése az SZKP XX. kongresszusán, amelytől azt várták, hogy nagyobb egyenlőséget teremtsen a táboron belüli viszonyokban. Mao szerint Hruscsov túl messzire ment Sztálin kritikájában, Tito viszont éppen ellenkezőleg úgy vélte, e kritika nem elég mély.

Ivan Ivanji sajnálkozását fejezte ki, hogy jugoszláv történészek nem vettek részt a konferencián. Megkérdőjelezte Hruscsov emlékiratainak hitelességét, Micsunovics moszkvai naplójáról viszont kijelentette, hogy annak tartalmát maga Tito is hitelesnek tartotta. Nem hiszi, hogy Tito vállalta volna Nagy Imre „meggyőzését” november 4-én és utána, hiszen hivatalosan tiltakozott elrablása ellen a Szovjetuniónál. Felhívta a figyelmet arra, hogy Vidics egykori jugoszláv külügyminiszter-helyettes közölte vele, hogy annak idején Nagy Imre egy „bőrdndnyi” iratot hoz-

tott sofőrjével Orsó utcai lakásáról a jugoszláv követségre. Ezt a bőröndöt maga Vidics vitte Belgrádba, s talán ma is egy ottani levéltárban lappang.

Leonyid Gibianszkij leszögezte: Hruscsov emlékiratainak az a változata, amelyet a *Voproszi Isztorii* c. folyóirat közölt a kilencvenes években, Hruscsov családjánál maradt fenn, s hitelessége nem kérdéses. Tito ígéretéről (Nagy Imrét meggyőzik, hogy nyisson utat Kádár előtt) vannak dokumentumok: ezeket magyar történészek közzélték. Jugoszlávia hivatalos diplomáciai formában nem tiltakozott a Szovjetuniónál a Nagy Imre-ügyben.

Mark Kramer azzal a kérdéssel fordult Mihai Reteganhoz: vannak-e román dokumentumok arról, hogy a magyar forradalmat Romániában nemzetiség-kisebbségi problémák „megoldására” kívánták kihasználni? Csen Csientől azt kérdezte: mi magyarázza, hogy miközben a kínaiak már október 30-án a szovjet beavatkozás mellett foglaltak állást, a kínai sajtó még november 2-án is üdvözölte Nagy Imrét?

Mihai Retegan szerint mintegy 40 ezer letartóztatást hajtottak végre a magyar forradalom miatt Romániában; köztük magyarok, románok és németek egyaránt találhatók.

Csen Csien kifejtette: hogy pontosan mit írt november elején a kínai sajtó, azt még részletesen elemezni kell. Információi szerint azonban 1958-ban Mao ellenezte Nagy Imre kivégzését. Mao úgy vélte, Nagyot életben kell hagyni, hogy mintegy az „ellenkező oldal” tanítója legyen.¹

(Összefoglalta Rainer M. János)

¹ Hogy ez pontosan mit jelent, nem világos, de a hozzászóló ezt mondta. Talán a sajátos kínai gondolkodással magyarázható: Nagy mint élő példa (börtönben, átnevelve, önkritikára kényszerítve stb.) a revizionizmusra. A kulturális forradalom idején sem végezték ki a neves ellenfeleket, pl. Liu Sao-csit – csak a börtönben rohadt el... – R. M. J. megj.

A VÁLSÁG
NEMZETKÖZI VISSZHANGJA

Békés Csaba

HIDEGHÁBORÚ, ENYHÜLÉS ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM

A legújabb történeti kutatások mind meggyőzőbben bizonyítják, hogy Kelet-Közép-Európa sorsát egészen a kommunista rendszerek összeomlásáig az 1945-ben létrejött európai status quo határozta meg. A második világháború után kialakult bipoláris világrendet irányító két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt a kelet-nyugati viszony sarokkövének tekintette ezt a dokumentumokban sohasem rögzített hallgatólagos megállapodást, amely azután sajátos automatizmusként működött a hidegháború leghidegebb éveiben éppúgy, mint a későbbi évtizedekben időről időre bekövetkező kelet-nyugati konfliktusok rendezése során.

A KELET-NYUGATI VISZONY FŐ JELLEMZŐI 1953–1956 KÖZÖTT: A HIDEGHÁBORÚ ÚJ ÉRTELMEZÉSE

Egyre nyilvánvalóbb, hogy a levéltári források alapján, amelyek Nyugaton a hetvenes–nyolcvanas években, a volt Szovjetunióban és Kelet-Közép-Európában pedig a kilencvenes évek elejétől váltak hozzáférhetővé, a hidegháború korszakával kapcsolatos számos korábbi nézetet kell újraértékelni vagy módosítani. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban ezért néhány olyan problémára szeretném felhívni a figyelmet, amelyek újragondolása részben új megvilágításba helyezi a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatokat alapvetően meghatározó kelet-nyugati viszony történetét. Reményeim szerint ez sokat segíthet abban is, hogy jobban megértsük, a kelet-közép-európai térség, s benne Magyarország szerepét az elmúlt évtizedekben végbement világpolitikai folyamatokban.¹

A kelet-nyugati viszonyban megindult enyhülés kezdetét mindmáig Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halálától szokás számítani. Pedig a már eddig is ismert és újonnan feltárt források együttes elemzése azt mutatja, hogy mind a Szovjetunióban, mind a kelet-közép-európai kom-

¹ Az új források feltárásával párhuzamosan a nemzetközi történeti irodalomban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban már a kilencvenes évek elejétől folyik a hidegháború történetének újraértékelése, amely az ortodox, revizionista, posztrevizionista stb. elméletek után egy új szintézist igyekszik teremteni. A ma már e téren is gazdag irodalomból néhány fontosabb munkát érdemes megemlíteni: Richard H. Immerman (ed.): *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*. Princeton, N. J., Princeton University Press, 1990; David Holloway: *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*. New Haven, 1994; Melvyn P. Leffler, Davis S. Painter (eds): *Origins of the Cold War*. An International History. London–New York, Routledge, 1994; Vojtech Mastny: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. New York, 1996; Vladislav Zubok – Konstantin Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Harvard University Press, 1996; John Lewis Gaddis: *We Now Know*. New York, 1997; lásd továbbá a *Bulletin* (Woodrow Wilson International Center for Scholars Cold War International History Project, Washington D. C. (a továbbiakban *CWIHP Bulletin*) 1–9. számait.

munista államokban már korábban megkezdődtek azok a folyamatok, amelyek a nyugati világtól történt teljes elzárkózás oldását s így a hidegháborús feszültség csökkentését célozták. Sztálin már 1951 februárjában, alig fél évvel a koreai háború kitörését követően kijelentette egy *Pravda*-interjúban, hogy a két katonai blokk közötti háború nem elkerülhetetlen.² Ugyan mindez akkor konkrétan nem befolyásolta a hadigazdaság további erőltetett ütemű kiépítését a szovjet blokk országaiban, a világpolitikában viszont ennek a tételnek komoly üzenetértéke volt: azt jelezte, a Szovjetunió minden nyugati aggodalom ellenére nem érdekelt egy újabb világháború kirobbantásában. Bármily furcsának is tűnhet, lényegében Sztálin fenti kijelentése volt az elvi alapja annak a politikának, amelyet később utódai az SZKP XX. kongresszusán a békés egymás mellett élés politikájaként hirdettek meg.

1952 márciusában Sztálin nevezetes jegyzékében ismét felvetette egykori szövetségeseinek egy egységes és semleges Németország létrehozásának gondolatát. A nyugati nagyhatalmak a javaslatot azzal vetették el, hogy az csupán megtévesztő manőver, és a szovjetek így akarják megakadályozni Nyugat-Németország újrafelfegyverzését, illetve NATO-csatlakozását.³ A nemzetközi történeti irodalomban azonban azóta is arról folyik a vita, vajon a Nyugat nem szalasztotta-e el a német újraegyesítés lehetőségét, és noha a legutóbbi években előkerült szovjet források sem adnak egyértelmű választ erre a kérdésre,⁴ az nagyon is elképzelhető, hogy a kelet–nyugati tárgyalások újraindítása előbbre hozhatta volna annak az enyhülési folyamatnak a kezdetét, amely azután végül Sztálin halálát követően indult meg. A kutatások ugyanis egyre inkább azt mutatják, hogy a negyvenes évek végétől szinte kizárólag a hadigazdaság kiépítésére koncentráló gazdaságpolitika mind a Szovjetunióban, mind pedig a kelet-közép-európai kommunista országokban már 1952-ben kifulladásra, bizonyos válságjelenségek a társadalmi élet számos területén már ekkor érzékelhetők voltak.⁵ Így nagyon valószínű, hogy az addigi politika valamilyen mértékű módosítására a szovjet vezetés akkor is rákényszerült volna mind a Szovjetunióban, mind pedig az ún. csatlós országokban, ha Sztálin nem hal meg 1953 márciusában. A Nyugat felé történő nyitást és persze ezáltal a belső gazdasági helyzet javítását szolgáló kísérletnek tekinthetjük az 1952 áprilisában Moszkvában megrendezett gazdasági konferenciát, amelyen a fő téma a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztése volt. Magyarországi példa is van arra, hogy a vezetés már 1953 előtt próbálkozott a nyugati államokkal 1949 után megszakadt gazdasági kapcsolatok legalább részleges helyreállításával. Rákosiék 1952 januárja és 1953 márciusa között titkos tárgyalásokat folytattak a brit kormánnyal, amelyek téje az volt, hogy az 1949-ben angol részről Edgar Sanders brit üzletember magyarországi bebörtönzése miatt felfüggesztett pénzügyi és kereskedelmi tárgyalások újraindítása, illetve az ekkor életbe léptetett brit kereskedelmi embargó feloldása fejében a magyar vezetés hajlandó lett volna szabadon engedni a foglyot.⁶ Rákosiék a tranzakciót szerették volna a nyilvánosság előtt „fogolycserének” feltüntetni, ezért „mellesleg” azt kérték, hogy Sandersért cserébe a britek bocsássanak szabadon egy Li Meng nevű malajziai kommunis-

² William G. Hyland: *The Cold War. Fifty Years of Conflict*. Times Books, 1990. 59. p.

³ Lásd Rolf Steininger: *The German Question: The Stalin Note of 1952 and the Problem of Reunification*. Ford. Jane T. Hedges. New York, 1990. A jegyzék keletkezésének történetét moszkvai levéltári források alapján Stein Bjornstad dolgozta fel: *Soviet German Policy and the Stalin Note of 10 March 1952*. Hovedoppgave, University of Oslo, Department of History, Fall, 1996.

⁴ Lásd Jim Hershberg: *Germany and the Cold War: New Evidence from East Bloc Archives*. *CWIHP Bulletin*, Issue 4, Fall, 1994.

⁵ Az 1952-es év *cezurális* jelentőségére elsőként Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet a magyarországi irodalompolitika elemzése kapcsán, lásd Kalmár Melinda: *A politika poétikája. Irodalomideológia az ötvenes évek első felében*. *Holmi*, 1993. 5. sz. A gazdasági helyzet 1952-ben kezdődő válságára mutatott rá Urbán Károly: *Sztálin haláltól a forradalom kitöréséig. A magyar–szovjet kapcsolatok története (1953–1956)* című munkájában (1996, kézirat). Ugyanerre, kevésbé kategorikus formában már az ún. Tényfeltáró Bizottság jelentése is utalt, lásd *Történelmi utunk. A Munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának okairól. Társadalmi Szemle*, 1989. különszám, 26. p.

⁶ Magyar Országos Levéltár, XIX-J-1-j Külügyminisztérium, Nagy-Britannia TÜK iratok, 00183/13/1953. – Figyelemre méltó, hogy az angolok szorult helyzetére apellálva a magyar fél a tárgyalásokat igyekezett a stratégiai árucikkek kommunista országba történő exportját korlátozó COCOM-lista részleges feloldását is elérni.

tát, akit hazájában – amely ekkor brit gyarmat volt – terrorizmus vádjával halálra ítélték. Az angol kormány erre nem volt hajlandó, így a tárgyalások 1953 márciusában megszakadtak. A Nagy Imre-kormány 1953 augusztusában egyik legelső külpolitikai jellegű döntése alapján feltétel nélkül szabadlábra helyezte Sanderst, aki Angliába távozott. Ezt követően a brit kormány azonnal feloldotta az embargót és már 1953 őszén megkezdődött a magyar–brit pénzügyi és kereskedelmi tárgyalások újraindításának rendkívül hosszadalmasra sikeredett diplomáciai előkészítése, aminek eredményeként végül 1956 júniusában írták alá a magyar–brit pénzügyi és kereskedelmi egyezményt.

Világpolitikai jelentősége szempontjából mindmáig meglehetősen ellentmondásos a Sztálin halála utáni évek, az 1953–56 közötti időszak megítélése. A köztudatban ezt a korszakot egyszerűen jellemzik olyan ellentmondásos történelmi események, folyamatok, mint az enyhülés kezdete, a kelet–nyugati feszültség oldódását ígérő „genfi szellem” és az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusa, illetve olyan válságok, mint az 1953-as berlini felkelés, az 1956. júniusi poznani lázadás, a lengyel Október, a magyar forradalom és végül a szuezi válság. Mivel ezek az évek igazán látványos konkrét eredményeket – a koreai háború befejezését és az osztrák államszerződés megkötését leszámítva – még nem hoztak a kelet–nyugati kapcsolatokban, rendkívüli eseményekben viszont annál inkább bővelkedtek, a közvéleményben többnyire máig olyan értékelés él, hogy valami ugyan megkezdődött 1953 után, de 1956-ig, sőt még azt követően is a hidegháború logikája volt az erősebb, és a valódi enyhülés kibontakozásáról csak a hatvanas évek elejétől-közepétől beszélhetünk. Éppen ez a vélekedés ad magyarázatot arra, miért gondolják ma is oly sokan, hogy 1956-ban a Nyugat cserbenhagyta a magyarokat, hiszen a hidegháborús játékszabályok szerint „a rab nemzetek felszabadítását” egészen 1956 októberéig hirdető amerikai vezetés a magyar forradalomnál kedvezőbb alkalomra valóban nem várhatott volna ígérete beváltásához. Csakhogy ezen ellentmondásokkal teli korszak egyik legnagyobb paradoxona éppen az volt, hogy az Eisenhower–Dulles-páros ezt a politikát a klasszikus hidegháborús korszak legvégén, az 1952. őszi elnökválasztási kampány során hirdette meg – ami jelentős mértékben járult hozzá a Republikánus Párt győzelméhez –, ugyanakkor a politika vagy inkább propaganda 1953 elején történt kormányszintre emelése egy olyan világpolitikai helyzetben következett be, ahol a korábbi feltételek jelentősen megváltoztak. Azon túl, hogy a „rab népek békés felszabadítása” Eisenhower eredeti szándéka szerint sem jelentett többet, mint hogy az Egyesült Államoknak morális kötelessége ezért *békés eszközökkel* – azaz szavakkal, legfeljebb a politikai nyomásgyakorlás eszközeivel – küzdeni, a Sztálin halála után kialakult kedvező nemzetközi környezetben a két szuperhatalom vezetőinek egyaránt a hidegháborús feszültség, konkrétan pedig a fegyverkezési verseny növekedési ütemének csökkentése volt az alapvető érdeke. A negyvenes évek végétől megindult nagyszabású fegyverkezési verseny – noha valójában egyik fél sem készült támadásra a másik ellen –, ugyanis nem csupán a belső erőforrásokban amúgy is szűkölködő Szovjetunió számára jelentett már-már elviselhetetlen terhet, hanem jelentősen korlátozta a belső fogyasztásra, infrastrukturális fejlesztésekre stb. fordítható forrásokat a kiépülőben lévő jóléti Amerikában is, nem beszélve a háborús pusztításokból még alig felépült Angliáról és Franciaországról.

A nyugati és keleti levéltárakból a legutóbbi időben előkerült, a döntéshozatal legfelső szintjét képviselő dokumentumok vizsgálata alapján mind nyilvánvalóbbá válik, hogy az 1953–1956 közötti korszakban érvényesülő legfontosabb trend – minden zavaró körülmény vagy ellenkező előjelű propaganda ellenére – annak kölcsönös fokozatos fel- és elismerése volt, hogy a két világrendszer kénytelen együtt élni és egymást elviselni, ha el akarja kerülni a totális pusztulást jelentő harmadik világháborút. Ennek tudatosodása olyan döntő jelentőségű változást idézett elő a kelet–nyugati viszonyban, amelynek alapján nem tartom túlzásnak kijelenteni, hogy alapvető minőségi különbség van a hidegháború 1953 előtti és utáni szakasza között. Az 1953–1956 közötti korszakot ugyanis – a máig általános megítéléstől eltérően – én nem csupán egy ígéretes, ám sikertelen kísérletnek tekintem az enyhülés politikájának megvalósítására, hanem olyan vízváltásznak tartom, amelyet követően a hidegháború már nem ugyanarról szólt, mint korábban. Míg az általános felfogás szerint a hidegháború lényege *mindvégig* az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállására és vetélkedésére épült bipoláris világrend volt, addig szerintem 1953 után a szuperhatalmak viszonyának *fő jellegzetessége* – bár a versengés eleme még jelentősen erősödött időközben – valójában az Egyesült Államok és a Szovjetunió folyamatos egymásra utaltsága és

kényszerű kooperációja lett. Ezt az 1955–56 folyamán körvonalazódó majd a hatvanas évek közepétől mind látványosabb eredményeket produkáló, olykor már-már cinkos együttműködést zavarták meg azután különböző valódi vagy még gyakrabban látszólagos válságok, amelyek a kelet–nyugati viszonyban kisebb-nagyobb, de mindenképpen átmeneti feszültséget okoztak – vagy még azt sem – majd pedig idővel helyreállt a kooperációs mechanizmus.

Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy a hagyományos interpretációval szemben, amely a „klasszikus hidegháború” időszakát 1947–1962 közé teszi,⁷ úgy vélem, ez a teljes konfrontációra alapozott korai szakasz 1953-ban egyértelműen véget ért. Ami azután következett, az a kapcsolatok *logikáját* tekintve már sokkal inkább az enyhülés és a békés (valamivel pragmatikusabb megfogalmazással élve: *kényszerű*) egymás mellett élés kategóriáival írható le, annak ellenére, hogy ezeket a kategóriákat többnyire mindmáig csak a hatvanas évek közepétől–végétől használják a kelet–nyugati kapcsolatok jellemzésére.

Külön kell szólni a korszak válságairól, mivel a hidegháború időszakában bekövetkezett krízisek korántsem voltak szükségszerűen *hidegháborús válságok*. A második világháborút követően, különösen a 60-as évek közepéig mind a nyugati, mind pedig a keleti közvélemény álláspontját alapvetően a kelet–nyugati ideológiai, stratégiai szembenállás határozta meg, s így a keleti blokkban történt minden válságot, akárcsak a kelet–nyugati viszonyt érintő számos konfliktust automatikusan kelet–nyugati, azaz hidegháborús válságként élte meg. Pedig ma már világosan látható, hogy ezek nagyobb része ebben az értelemben nem volt igazi válság, mivel minden ellentétes előjelű propaganda ellenére nem lépték át a fent vázolt szuperhatalmi együttműködés által kijelölt kereteket, azaz nem jelentettek valódi érdekösszeecsapást a két politikai-katonai tömb között, s így nem is okoztak tartós működési zavarokat a kelet–nyugati viszonyban. Ilyen, csupán a közvéleményben és a propaganda szintjén jelentkező, csak *látszólag hidegháborús* válság volt az 1953-as berlini felkelés, a lengyel és magyar 1956, a Csehszlovákia elleni invázió 1968-ban, és végül a lengyel 1980–81. Mi több, ebbe a sorba illik a magyar forradalommal párhuzamosan zajló szuezi válság is, amely ugyan valóban komoly konfliktus volt, de nem a kelet–nyugati viszonyban, hanem a nyugati szövetségi rendszeren belül, mivel a szovjet vezetés a helyzet reális felmérése alapján nem kívánt Egyiptom védelmében közvetlen konfliktusba bonyolódni a Nyugattal.⁸ Másfelől viszont, éppen a szuperhatalmi kooperáció valódi jellegének fel/el nem ismerése az oka annak is, hogy a tényleges hidegháborús válságok közül (a két berlini válság, Korea, a kubai rakétaválság, Vietnam, Afganisztán) a kelet–közép-európai történeti tudatban utólag fokozatosan elhalványodik néhány olyan konfliktus jelentősége, amelyek pedig a maguk idejében és hosszú távon is sokkal inkább befolyásolták a kelet–nyugati viszony alakulását, mint a fent említett látszólagos krízisek: ilyennek tekintem mindenek előtt a két berlini válságot, nem is beszélve a kommunista Kína Tajvan elleni katonai próbálkozásairól, amelyek az amerikai biztonsági garancia miatt az ötvenes évek közepén folyamatos „melegháborús” veszélyt jelentettek.

Hasonlóképpen, a hidegháború lényegének ezen új felfogása ad magyarázatot arra a látszólag nehezen értelmezhető ellentmondásra is, hogy az egész korszakban a legélesebb és legkonkrétabb katonai fenyegetésre (Bulgaryin szovjet miniszterelnök rakétajegyzékei) az 1956-os közel-keleti

⁷ Ez a korszakolás a nemzetközi irodalomban is meglehetősen általános, hazai alkalmazását lásd Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. 3. kiadás. Budapest, Ikva, 1997. Halmosy Dénes 1955-től számítja az enyhülési politika kibontakozását, lásd *Nemzetközi szerződések, 1945–1982*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 1985.

⁸ Ezt a pragmatikus szovjet álláspontot jól jellemzi Hruscsovnak a szovjet pártelnökség 1956. október 31-i ülésén tett kijelentése, amely a fegyveres rendteremtést szorgalmazta Magyarországon: „Ha kivonulnánk Magyarországról, ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. ... [Ez esetben] Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is.” Vagyis Nasszer megsegítése mint lehetőség fel sem merült, a szovjet vezetés Egyiptomról az izraeli–angol–francia támadás kibontakozása pillanatában azonnal lemondott. *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 62. p.

pszeudoválság során került sor,⁹ míg a legújabb megismert források szerint a világbéke szempontjából mindmáig legveszélyesebbnek tekintett kubai válság megoldása során a szuperhatalmak vezetői nagyfokú visszafogottságról és felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot.¹⁰

Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi feltételrendszerének értékelése szempontjából meghatározó jelentőségű 1953–1956 közötti korszakkal kapcsolatban fontosnak tartom azt is tisztázni, hogy a fent vázolt, 1953-ban meginduló és különösen 1955–1956 folyamán felerősödő szuperhatalmi kooperáció „megbonthatatlan” alapja az 1945-ben létrejött európai status quo, azaz a Szovjetunió kelet-közép-európai hódításainak elismerése volt. A kelet–nyugati tárgyalások során a nyugati politikusok időről időre megpróbálták ugyan – elsősorban saját lelkiismeretük és közvéleményük megnyugtására – felvetni az ún. csatlós államok függetlenségének kérdését, ám az állandó határozott szovjet elutasítás hatására a nyugati döntéshozók is egyre inkább olyan megoldásokat igyekeztek találni, amelyek minél kisebb presztízavesztéssel tették volna lehetővé, hogy végre megszabaduljanak ettől az ígéretesen alakuló kelet–nyugati viszony szempontjából mind nagyobb teherként jelentő problémától. Azt, hogy az amerikai vezetésnek valójában semmilyen konkrét terve nincs a csatlós országok felszabadítására, már a Nemzetbiztonsági Tanács (NSC 174. számú) 1953. decemberében hozott határozata megfogalmazta. Az Egyesült Államok Kelet-Európa politikájával foglalkozó újabb dokumentum, az 1956. júliusában készült NSC 5608. számú határozat pedig az időközben végbement enyhülési folyamat hatására már azt is beismerte, hogy rövid távon nincs esély a csatlós országok függetlenségének visszaállítására, ezért ezekben az államokban a teljes szabadsághoz vezető úton megtett első lépésként a nemzeti kommunista politikai erők hatalomra jutását kell elősegíteni.¹¹

A brit kormány magatartását ebben a kérdésben kezdettől fogva meglehetősen pragmatizmus és kezdeményező-készség jellemezte: Churchill miniszterelnök – alig egy hónappal Eisenhower ún. békeoffenzívájának meghirdetését követően – már egy 1953. májusi alsóházi beszédében nagyhatalmi csúcstalálkozó megrendezésére tett javaslatot, és egyúttal explicit módon elismerte a Szovjetunió jogát kelet-európai biztonsági zónájának fenntartására. A brit vezetés később is mindent elkövetett a Kelet (azaz: szovjet) és a Nyugat közötti viszony rendezése, az enyhülés előmozdítása érdekében. Churchill már 1954. júliusában felajánlotta a szovjet vezetőknek, hogy hajlandó lenne Moszkvába utazni, utóda, Eden pedig a német újraegyesítéssel kapcsolatban egy olyan európai biztonsági tervet készített az 1955. júliusi genfi csúcstalálkozóra, amely a kölcsönös biztonsági érdekek figyelembevételére lényegében a fennálló európai status quo elismerését jelentette volna.¹² Az amerikaiak számára ilyen elvi engedmény akkor még elképzelhetetlen volt, és azt a nyugatnémet vezetés is ellenezte, így az Eden-terv hivatalos előterjesztésére nem kerülhetett sor. A javaslat azonban mindenképpen annak a nyugati felismerésnek a bizonyítéka, hogy a hidegháborús feszültség oldása, az európai biztonság erősítése érdekében a status quo de facto

⁹ Miután az amerikai vezetés reakciója alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az izraeli–angol–francia koalíciót maga az Egyesült Államok fogja visszavonulásra kényszeríteni, a szovjetek előadták a hidegháború történetének egyik legnagyobb politikai blöffjét: 1956. november 5-én Bulganyin miniszterelnök táviratot intézett az angol és a francia kormányfőhöz, amelyben azonnali tűzszünet bejelentésére szólította fel őket, ellenkező esetben pedig indirekt formában London és Párizs elleni rakétatámadással fenyegette meg a két nyugati nagyhatalmat.

¹⁰ A kubai válsággal kapcsolatos legújabb kutatásokról lásd *CWIHP Bulletin*, Issues 1 (Spring, 1992), 3 (Fall, 1993) és 5 (Spring, 1995).

¹¹ A kelet–nyugati viszony alakulásáról ezekben az években lásd bővebben Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 1. fejezet; Borhi László: *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna (1945–1990)*. Kronológia. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 1994. (História Könyvtár, kronológiák, adattárak 3.) Az amerikai kormány Kelet-Európa politikájáról lásd Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe*. New York, New York University Press, 1991; uő: *The Myth of Liberation: East-Central Europe in U. S. Diplomacy and Politics since 1941*. Baltimore, The John Hopkins University Press, 1973; Marchio, David James: *Rhetoric and Reality: The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe, 1953–1959*. University Microfilms International, 1992.

¹² Brian Whitc: *Britain, Détente and Changing East-West Relations*. London–New York, Routledge, 1992. 55–56. p.

elismerését előbb-utóbb szükségszerűen követnie kell a de jure elismerésnek is. Ebben az időszakban tehát nem csupán számos olyan javaslat, elképzelés fogalmazódott meg a kelet–nyugati viszony fejlesztésével kapcsolatban, amelyek azután a későbbi évtizedekben jutottak el a gyakorlati megvalósítás szintjére, hanem, mint láthatjuk, az enyhülési politika csúcseredményének tekinthető 1975-ös helsinki egyezmény létrejöttének gyökerei is 1955-re nyúlnak vissza.

Mindezek alapján a Nyugatnak a magyar forradalom idején tanúsított passzivitása korántsem olyan meglepő, mint amilyen érthetetlen volt ez a magatartás a korabeli magyar közvélemény számára. A magyarországi felkelés ugyanis nem hogy nem jött kapóra a nyugati nagyhatalmaknak, hanem az teljesen ellentétes volt azzal a fent vázolt nyugati politikával, amelynek célja a Szovjetunióval a fennálló európai status quo tudomásul vétele alapján történő kiegyezés megteremtése volt.

A MAGYAR FORRADALOM ÉS A SZUPERHATALMAK: IMPROVIZÁCIÓK ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGŰ DÖNTÉSEK

Az alábbiakban a magyar forradalom nemzetközi összefüggésrendszerének a két legfontosabb elemét, a két superhatalom reakcióját vizsgálom meg, mindenekelőtt abból a szempontból, hogy a Szovjetunió, illetve az Egyesült Államok vezetői az adott rendkívüli helyzetben mennyiben voltak képesek racionális döntéseket hozni, illetve hogy a meghozott döntések saját superhatalmi érdekeik szempontjából optimálisak voltak-e.¹³

Washingtonban a magyarországi fegyveres felkelés híre – sokak várakozásával ellentétben – kifejezett zavart okozott. Ilyen valószínűtlen esetre ugyanis az amerikai kormánynak semmiféle koncepciója, a követendő taktikát tartalmazó forgatókönyve nem volt. Az Eisenhower-adminisztrációnak ekkor kellett szembesülnie azzal, hogy a Kelet-Európába irányuló masszív felszabadítási propaganda ígéretei ellenére egy szovjetellenes felkelés esetén az Egyesült Államoknak, a világ legerősebb katonai hatalmának a szovjet érdekszférában valójában mennyire korlátozottak a lehetőségei bármiféle beavatkozásra. Amerika presztízse miatt azonban rendkívül fontos volt, hogy a világ közvéleménye ebből a tehetetlenségből minél kevesebbet érzékeljen: ez a helyzet kényszerítette ki azokat az improvizatív lépéseket, amelyekkel az amerikai vezetés a magyar forradalomra reagált. Az egyik ilyen látványos lépés az volt, hogy amerikai kezdeményezésre, a három nyugati nagyhatalom hivatalos kérésére a Biztonsági Tanács október 28-án napirendre tűzte a magyarországi szovjet beavatkozás ügyét.¹⁴

Történelmi távlatból azonban ennél sokkal fontosabbnak bizonyult, hogy az amerikai kormány, amely 1956 júliusában „belső használatra” már átértékelte a csatlós államokkal kapcsolatos politikáját, most arra kényszerült, hogy ugyanezt a nyilvánosság előtt is megtegye. Csakhogy míg a Nemzetbiztonsági Tanács 5608. számú, korábban említett határozatának megszületését hosszadalmas szakértői előkészítő munka előzte meg, erre az október végi zavaros napokban nem volt idő, így az új irányvonal kialakítására végül a legfelső vezetés meglehetősen ad hoc jellegű megbeszéléseinek és improvizatív döntéseinek eredményeképpen került sor.

Harold E. Stassen, az elnök leszerelési tanácsadója október 26-i javaslatára végül elhatározták, hogy Dulles külügyminiszter másnap Dallasban az elnökválasztási kampány keretében elmon-

¹³ A nagyhatalmak politikájáról általában lásd Hajdu Tibor: 1956 nemzetközi háttér. *Társadalmi Szemle*, 1989. 8–9. sz., Hajdu Tibor: 1956 – Magyarország a superhatalmak játékterén. *Valóság*, 1993. 10. sz., Kovrig Bence: Felszabadítók: a nagyhatalmak és Magyarország 1956-ban. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995; Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Az egyes nagyhatalmak reakcióiról, köztük a szovjet döntéshozatalról lásd Rainer M. János, Vjacseszlav Szereda, Vlagyiszlav Zubok, Mark Kramcr, Leonid Gibianszkij, Csén Csén, Raymond L. Garthoff, Ronald Pruessen, Vitalij Afianyi és Daniel Calhoun előadásait.

¹⁴ Az ENSZ-ben a magyar kérdéssel kapcsolatban folytatott tárgyalásokról lásd Békés Csaba: A brit kormány és az 1956-os magyar forradalom. In *Évkönyv I.* Budapest, 1956-os Intézet, 1992. és uő: A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai 1956. október 28.–november 4. (Brit külügyi dokumentumok). In *Évkönyv II.* Budapest, 1956-os Intézet, 1993.

dandó beszédébe a szovjetek számára egy olyan üzenetet kell beépíteni, amely szerint amennyiben a kelet-európai országok elnyernék szabadságukat, ez nem veszélyeztetné a Szovjetunió biztonságát, mivel az Egyesült Államok kormánya elfogadná, hogy a csatlós országok Ausztriához hasonló semleges státust kapjanak, és beleegyezne, hogy ne legyenek tagjai a NATO-nak. A beszédből az utolsó pillanatban kimaradt mind a semleges státus, mind pedig a NATO-tagság tilalma, így aztán az azóta híressé vált deklaráció végül mindössze ennyit tartalmazott: „Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek.”¹⁵ Ezért aztán ezt a végül kifejezetten defenzív hangvételűre módosult, időzített üzenetet Moszkvában nem volt nehéz az adott helyzetben úgy értelmezni, hogy az Egyesült Államok semmit sem szándékozik tenni Lengyelország vagy Magyarország érdekében.

Az idézett kijelentés ugyanakkor – noha annak főként a szovjetek megnyugtatót szolgáló szerepét szokták hangsúlyozni – még ebben a radikálisan módosított változatban is történelmi jelentőségű volt. Ezt megelőzően ugyanis az Eisenhower-adminisztrációnak a csatlós államokkal kapcsolatos összes nyilvános állásfoglalása arra a feltevésre alapult, hogy amennyiben ezek az országok egy napon függetlenné válnának, ez egyet jelentene a nyugati világhoz való csatlakozással, ami az adott kontextusban a NATO-tagságot is magában foglalta. Annak kinyilvánítása tehát, hogy az Egyesült Államok nem tekinti ezeket az államokat potenciális katonai szövetségeseinek, lényegében ennek a korábbi álláspontnak a feladását, azaz *paradigmaváltást* jelentett az amerikai külpolitikában. Ily módon a magyar forradalom, majd annak leverése – és ennek amerikai részről történt kényszerű tudomásulvétele – mintegy katalizátorszerepet töltött be abban az 1956 nyaratól a hatvanas évek közepéig tartó folyamatban, amelynek eredményeként az Egyesült Államok egy új, az addiginál jóval pragmatikusabb Kelet-Európa-politikát dolgozott ki. Ez az európai status quo de jure elismeréséhez fokozatosan közelítő irányvonal a csatlós országok felszabadítása helyett az ottani kommunista rezsimek felpuhítását, liberalizálását tűzte ki célul, mindenekelőtt a gazdasági nyomásgyakorlás eszközei által. A történelem ironiája, hogy a míg az ideológikus alapú, a nemzetek szabadságához való jogán nyugvó „felszabadítási” politika nem volt képes pozitívan befolyásolni a régió sorsát, ez a későbbi, önkorlátozó jellegű, „defetista” politika végső soron hatékonyan járult hozzá a kelet-európai kommunista rendszerek a Szovjetunió összeomlását követő bukásához.

Elbukott forradalmak, felkelések után rövid és hosszú távon egyaránt felmerül a kérdés: történhetett volna-e másként a dolog; vajon szükségszerű volt-e a vereség, avagy a külső és belső körülmények szerencsésebb alakulása esetén mégis lett volna esély a győzelemre? A magyar társadalom az 1956-os forradalom bukását – más hasonló történelmi traumákkal együtt – mindmáig nem tudta megemészteni. A közvélemény azonban az elszalasztott lehetőség motívumát a legutóbbi időkig alapvetően a remélt, s végül elmaradt nyugati segítségben vélte megtalálni. Ennek megfelelően az esélyek utólagos latolgatásánál a figyelem középpontjában szinte mindig az állt, hogy 1956-ban a Nyugatnak, s főleg Amerikának mit lehetett, mit kellett volna tennie a magyarok megsegítése érdekében. Noha az amerikai felszabadítási propaganda alapján a korabeli közvélemény, főleg morális szempontból joggal várhatott el valamilyen konkrét nyugati támogatást, a mai szemlélő azonban már semmiképpen nem hagyhatja figyelmen kívül a magyar forradalom sorsát alapvetően meghatározó, korábban vázolt nemzetközi körülményeket. Ezek pedig azt mutatják, hogy az Egyesült Államoknak valójában nem álltak rendelkezésére olyan politikai eszközök, amelyekkel a Szovjetuniót Magyarország feladására kényszeríthették volna, bármiféle nyugati katonai beavatkozás pedig a legnagyobb valószínűséggel közvetlen szuperhatalmi összeütközéshez, és a harmadik világháború kitéréséhez vezetett volna.

Mindebből egyszersmind az is következik, hogy a magyarországi események kimenetele valójában nem a nyugati magatartástól, hanem attól függött, hogy a szovjet vezetők miként tudják kezelni az 1956. október 23-án kirobbant politikai válságot. Noha közsímt, hogy Tito már 1956. november 11-i pulai beszédében hibás lépésnek minősítette az első szovjet beavatkozást, meglepő, hogy a történelmi esélyek latolgatása szempontjából milyen kevés figyelmet kapott az a

¹⁵ A beszéd rövidített szövegét közli Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. 119–122. p.

tény, hogy 1956. október 23-án a szovjetek (és egyedül ők) *valódi döntéshelyzetben voltak*, azaz *akkor* dönthettek volna másképpen is. Vagyis minden lehetőség adott volt arra, hogy a szovjetek Magyarországon is a lengyel forgatókönyvet alkalmazzák: ráadásul az SZKP Elnökségének október 23-i ülésén a vezetés egyik tekintélyes és a magyarországi helyzetet jól ismerő tagja, Mikojan ezt az alternatívát rendkívül világosan fel is vázolta: „Nagy nélkül nem lehet úrrá lenni a mozgalmon, így nekünk is olcsóbb. (...) Mit veszíthetünk? Végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. Ha bevonulnak csapataink, elrontjuk magunknak a dolgot. Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonulassuk be csapatainkat.”¹⁶ Mikojan javaslata az adott helyzetben az egyetlen racionális alternatívát jelentette, az Elnökségben mégis egyedül maradt véleményével. A szovjet vezetés tehát, amely az 1953-at követő időszakban alapvetően pragmatikusan viszonnyult a világpolitikát érintő fő kérdésekhez, és amely végül az utolsó pillanatban a lengyel válság megoldása során még le tudott mondani a hidegháborús reflexek által meghatározott, alapvetően ideológiai-emocionális-indulati alapon végrehajtandó fegyveres beavatkozásról, ugyanezt az önkorlátozó jellegű, kivárási taktikát Magyarország esetében már nem volt képes alkalmazni. Ezzel Hruscsov és társai a *saját szempontjukból* is a lehető legrosszabb politikai döntést hozták, mivel ezzel éppen egy olyan folyamatot – a hidegháború történetének egyetlen szovjetellenes szabadságharcát¹⁷ – indítottak el, amelynek kellemetlen következményeitől éppen a fegyveres megoldás azonnali alkalmazása révén kívánták magukat megkímélni. Természetesen nem tudhatjuk, hogyan alakultak volna a magyarországi események, ha a rendteremtést a magyar kormányra és a helyi fegyveres erőkre bízzák, annyi azonban több mint valószínű, hogy egy ilyen helyzetben lett volna némi esély a helyzet konszolidálására, a lengyelországihoz hasonlóan gyorsan bevezetett, de erősen korlátozott mértékű reformpolitika megvalósítására, amelyet aztán a szovjetek mint számukra még elviselhető és alapvető stratégiai érdekeiket nem fenyegető megoldást elfogadtak volna. Ez esetben persze 1956 kapcsán ma nem magyar forradalomról, hanem a reformkommunista irányzat győzelméről beszélünk. Legalább ennyire elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a Nagy Imre-kormány végül még így sem lett volna képes gátat vetni az események radikalizálódásának, és néhány nap vagy hét múlva mégis maga a Szovjetunió lett volna kénytelen fegyveres úton leverni a megmozdulást; ekkor azonban valóban azt mondhatták volna, hogy ők mindent megtettek a békés megoldás érdekében és nem rajtuk múltott, hogy az nem sikerült.¹⁸ Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az 1953 és 1981 közötti kelet-közép-európai válságok kezelése során a szovjetek 1956. október 23-án – saját birodalmi érdekeiket figyelembe véve – voltaképpen az egyetlen olyan döntést hozták, amely teljesen elhibázott volt, és amely az eredeti szándékokkal éppen ellentétes eredményt produkált. Mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a november 4-i invázió ennek az eredendő rossz politikai döntésnek a logikus és elkerülhetetlen következménye volt. Az első szovjet beavatkozás ugyanis olyan dinamizmust adott a magyarországi fejleményeknek, hogy azokat, eltérően a lengyelországiaktól, a rendszer keretein belül maradván egy ponton túl egyszerűen nem lehetett tovább politikai eszközökkel kezelni. Következésképpen október végére egyre nyilvánvalóbbá vált a kommunista rendszer gyors felbomlása, amely egyben automatikusan a szovjet blokk egységét is fenyegette. *Ekkor* a szovjetek számára már nem volt döntési alternatíva: mindegyre a válaszuk nem lehetett más, mint a fegyveres beavatkozás.

Amíg az első szovjet beavatkozás meghatározó szerepét az e tárgykörben készült régebbi és újabb elemzések mindmáig nem hangsúlyozzák, vagy nem ismerik el (illetve fel), addig a magyar felkeléssel kapcsolatos szovjet politika *általános* újraértékelése a közelmúltban nyilvánosságra került ún. Malin-feljegyzések¹⁹ alapján éppen a legutóbbi időkben kapott új lendületet. Az SZKP

¹⁶ *Döntés a Kremlben*, 1956. 26. p.

¹⁷ A szovjet megszállás ellen kibontakozott afganisztáni partizánháborút a beavatkozás sajátos körülményei miatt nem számítom ide.

¹⁸ Jellemző, hogy bár a magyarországi események rendkívül gyors eskalációját a vezetés tagjai pontosan érzékelték, az október 23-át követő elnökségi üléseken senkinek sem jutott eszébe mindezt az elhibázott döntéssel kapcsolatba hozni, sőt, azt Mikojan kivételével mindenki utólag is helyesnek minősítette.

¹⁹ Ezeket a feljegyzéseket 1995-ben történt felfedezésük óta számos kiadvány közölte: *Döntés a Kremlben*, 1956; *Istoriczeszkij Arhiv*, No. 2, 3. (Vjacseszlav Szereda); *The Hungarian Quarterly*, 1996, No. 142, 143. (Rainer M. János); *The Hidden History of Hungary 1956: A Compendium of Declassified Documents*.

Elnökségének a magyarországi válsággal kapcsolatos megbeszéléseiről készült nem hivatalos, sokszor töredékes, ám így is rendkívül informatív feljegyzések ugyanis első ízben engednek bepillantást a moszkvai legfelső vezetés vitáiba, amelyek eredményeként a jól ismert döntések végül megszülettek. Ezek a dokumentumok megerősítik azokat a korábbi feltételezéseket, hogy a Kremlben komoly, nem ritkán igen éles hangú viták folytak a követendő politikát illetően, arról azonban, hogy ezeknek *mi volt a tétje*, sajátos módon az új források ismeretében is megoszlik a kutatók véleménye.

Alapvetően két álláspont különül el, amelyek közül az első szerint a szovjet vezetés a válság kezelése során sokkal nyitottabb volt, mint azt eddig gondoltuk, következésképpen a felkelés leverése nem volt az egyetlen lehetséges alternatíva, a körülmények – általában nem részletezett – kedvezőbb alakulása esetén tehát lett volna esély a forradalom győzelmére. Sőt, így akár Kelet-Közép-Európa 1989–90-ben történt felszabadulása is már 33 évvel korábban bekövetkezhett volna. A másik, ezzel ellentétes vélemény szerint a Malin-feljegyzések üzenete nem áll ellentétben a szovjet politikáról korábban kialakított értékeléssel, sőt általában megerősíti azt. Az Elnökség vitái valóban komolyak és talán még hevesebbek voltak, mint amit feltételezni lehetett, a „liberálisok” és a „konzervatívok” összecsapásának tétje azonban nem Magyarország feladása (azaz a forradalom győzelmének elismerése) volt, hanem csupán az, hogy az adott helyzetben milyen fokú és természetű engedmények tehetők a Nagy Imre-kormány számára annak érdekében, hogy az képes legyen a helyzetet a kommunista rendszer keretein belül konszolidálni. Miközben sietek leszögezni, hogy magam az utóbbi véleményt képviselem,²⁰ érdemes röviden megvizsgálni, milyen tények, információk szolgálhatnak annak az álláspontnak az alátámasztására, hogy a szovjetek adott esetben készek lettek volna Magyarország feladására. Talán meglepő, de az 1956 október 23.–november 4. közötti elnökségi ülésekről készült feljegyzésekben mindössze egy valóban fontos, ám korántsem perdöntő információ van, amely ilyen interpretáció megfogalmazásához egyáltalán felhasználható: az Elnökség október 30-án – a Moszkvában tartózkodó kínai delegáció nyomására – egységesen (!) állást foglalt amellett, hogy a szovjet csapatokat ki kell vonni Magyarországról. A sokszor rendkívül töredékes Malin-feljegyzések értelmezésének kulcsa azonban, hogy minden egyes új információt az eddig ismert, illetve most feltáruló *valamennyi* információ együttes elemzésével kell értékelni, ráadásul az általános világpolitikai helyzet és a kelet–nyugati kapcsolatok egészének kontextusában.²¹ Ebből a szempontból több mint világos, hogy a szovjet vezetésnek ez a potenciális döntése semmiképpen nem Magyarország „elengedésére” irányult, hanem éppen ellenkezőleg: ez lett volna az a *maximális politikai engedmény*, amit a szovjet vezetés – az általuk is a legrosszabb megoldásnak tekintett fegyveres rendteremtést elkerülendő – még hajlandó lett volna megadni, ha azáltal a Nagy Imre-kormány sikert ér a helyzetet a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének megőrzése mellett konszolidálnia. Arra vonatkozóan, hogy a kivonulásról csakis e két feltétel teljesülése esetén lehetett szó, a Malin-feljegyzésekben számos konkrét bizonyíték található, talán elég most csak a két legmarkánsabbban megfogalmazott, illetve dokumentált véleményt említeni. Sepilov, aki többnyire a „liberális alternatíva”²² képviselőjeként vett részt a vitákban, a fenti döntés támogatásakor kifejtette: „Magyarország kormányának egyetértésével hajlandók vagyunk kivonulni Magyaror-

Csaba Békés, Christian F. Ostermann, Malcolm Byrne (eds.). Budapest–Washington D. C., The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution – The National Security Archive, 1996; *CWHP Bulletin*, Issue 8–9, Winter 1996–1997 (Mark Kramer).

²⁰ Lásd Békés Csaba – Kalmár Melinda: Optimizmusra szükség van – de illúziók nélkül. Volt-e csély 1956-ban? – A Kádár a forradalom nélkül nem tudott volna kádárizmust csinálni. *Népszabadság*, 1996. október 22.

²¹ Hasonlóan fontos, és az elemzők által gyakran elhanyagolt szempont az ún. negatív információk szerepe; vagyis annak vizsgálata, hogy a pártelnökség tagjai miről *nem* beszéltek. Ennek alapján világossá válik például, hogy a szovjet vezetők nem tartottak a nyugati hatalmak magyarországi beavatkozásától, mivel erre vonatkozó érdemi felszólalásokat nem tartalmaznak a feljegyzések. Amennyiben ugyanis ilyen veszéllyel számoltak volna, nemcsak komolyan tárgyalniuk kellett volna erről, hanem azonnali hathatós biztonsági intézkedéseket (teljes mozgósítás stb.) kellett volna hozniuk.

²² Rainer M. János kategóriája. Lásd *Döntés a Kremlben, 1956*.

szágról. Hosszú harcot kell majd folytatni a nemzeti kommunizmus ellen.”²³ Tehát a lépés kalkulált következménye nem a kapitalista rendszer restaurációja volt, hanem egy a lengyelországihoz hasonló állapot megszilárdulása, azaz egy megreformált, nagyobb belső önállósággal rendelkező, ám Moszkvához lojális és a szovjet blokk keretein belül maradó kommunista szisztéma létrejötte.

Jellemző, hogy a status quo mindenáron való fenntartásának követelményét a legfélreérthetlenebbül éppen az a Mikojan fejtette ki, aki különben a vezetésben mindvégig a legliberálisabb véleményt képviselte Magyarországgal kapcsolatban: „Magyarországot nem szabad kiengednünk a mi táborunkból” – mondta az Elnökség november 1-jei ülésén, egy nappal az invázió szükségességéről hozott döntés után, miközben arról igyekezett a többieket meggyőzni, hogy még nem mérültek ki teljesen a politikai megoldás keretei, várjanak még 10–15 napot a beavatkozással.²⁴ A sors ironiája, hogy míg október 23-án Mikojan volt az egyetlen, aki racionálisan mérte fel a helyzetet, a kivárási taktika *akkor*, november 1-jén történt – amúgy részéről következetes – szorgalmazása azt jelentette, hogy a vezetésből most egyedül ő nem volt képes megérteni (vagy tudomásul venni), hogy a magyarországi fejlemények már valóban túllépték a Szovjetunió által tolerálható kereteket. Azt ugyanis ma már alig-alig kérdőjelezi meg bárki, hogy október legvégére az országban olyan visszafordíthatatlan demokratikus átalakulás indult meg, amely külső beavatkozás nélkül rövid időn belül feltétlenül a kommunista diktatúra teljes felszámolásához vezetett volna. A november 1. és 3. közötti események csak megerősítették ezt a felismerést; nem véletlen, hogy a november 3-i elnökségi ülésen már maga Mikojan javasolta Kádár Jánost az új kormány elnökének.²⁵

Kijelenthetjük tehát: a Malin-feljegyzésekben nincs egyetlen olyan tény, információ sem, amely arra utalna, hogy a szovjet vezetésnek akárcsak egyetlen tagja is hajlandó lett volna elfogadni a magyarországi változásokat azok egyre világosabban megnyilvánuló következményével, azaz egy demokratikus rendszer kialakulásával együtt. Ha jól meggondoljuk, ez nem is olyan meglepő. Hadd utaljak ismét egy jól ismert tényre: régóta tudjuk, hogy Tito a november 2-ről 3-ra virradó éjszaka Brioni szigetén a kommunista rendszer megmentése érdekében maga is egyetértett a szovjet invázió tervével, sőt azt később, nyilvánosan is elkerülhetetlen lépésként értékelte. Márpedig az aligha kétséges, hogy a nemzeti kommunizmus hatalomra kerülésében, azaz a konkrét helyzetet illetően a Nagy Imre-kormány támogatásában Titónál érdekeltőbb személy nemigen létezett. Ha tehát november elején credendően pozitív elfogultsága ellenére már ő is úgy ítélte meg – egyébként helyesen –, hogy a kommunista diktatúra végveszélybe került Magyarországon, akkor igazából az lett volna a furcsa, ha a szovjet vezetők, akik korábban a rendszer keretein belüli jóval szolidabb változásokat is csak a válságos helyzet súlya alatt fogadták el, most a jugoszlávokénál engedékenyebb magatartást tanúsítottak volna.²⁶

A november 4-i intervenció után úgy tűnt, a szovjet pártelnökség október 30-i ülésén megfogalmazódott, az alapokat nem érintő, ám mégis történelmi jelentőségű ajánlat egyszer s mindenkorra érvényét veszítette. Paradox módon azonban az 1956-ot követő évtizedekben a kelet-közép-európai országok közül a mindenkorai moszkvai tolerancia határait folyamatosan megkísértő,

²³ Uo. 53. p.

²⁴ Uo. 69. p.

²⁵ Uo. 88. p.

²⁶ A szovjet beavatkozással kapcsolatos jugoszláv álláspontról újabb adalékok váltak ismertté az utóbbi években publikált szovjet forrásokból: ezek szerint 1956. november–december folyamán jugoszláv vezetők, köztük Tito, olyan kijelentéseket tettek szovjet partnereikkel folytatott tárgyalásaik során, hogy amennyiben a Szovjetunió november 4-én nem avatkozott volna be a magyarországi felkelés felszámolása érdekében, akkor ezt jugoszláv csapatok tették volna meg. *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Budapest, Móra, 1993. (Zenit Könyvek) 249. p.; *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959*. Dokumentumok. Szerk. Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottsága, 1997. 99. p. Ezt a meglepő, bár jugoszláv források által mindmáig meg nem erősített tényt első ízben Pierre Maurer svájci történész publikálta: Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összehajlásában. Az 1991. június 13–15-én Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve. Kézirat gyanánt. Szerk. Békés Csaba az Intézet munkatársainak közreműködésével. Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 53. p.

viszonylag független belső fejlődést éppen az ekkor hatalomra került, s hatalmát a korbács és mézesmadzag kettős taktikájával gyorsan megszilárdító kádári vezetés tudott elérni. Paradox módon, a szovjetek számára még elviselhető, relatíve független külpolitikára pedig az a Románia szolgáltatott példát, amely viszont belső rendszerét tekintve sok szempontból még a posztstálinista szovjet rendszernél is retrográdabb volt.

1956 elveszett történelmi esélye tehát szerintem úgy fogalmazható meg, hogy 1956. október 30-án, amennyiben valamilyen csoda folytán a Nagy Imre-kormány képes lett volna megállítani a rendkívüli gyorsasággal kibontakozó demokratizálódási folyamatot, a szovjet vezetés hajlandó lett volna csapatait is kivonni az országból, vagyis jelentősebb engedményt tett volna, mint a lengyelországi válság megoldása során, ahol ez a lehetőség komoly formában nem merült fel. Ez azt jelenti, hogy Moszkva a *relatív belső*, illetve *külső önállóság privilégiumát* – a kommunista rendszer és a szovjet blokk egységének fenntartása mellett – kész volt *egy adott ország*, azaz Magyarország számára megadni. Hruscsov és társai olyan komplex engedményre hajlottak tehát ebben a válságos helyzetben, amelynek elfogadására a szovjet vezetés a későbbi évtizedek során soha többé nem mutatott hajlandóságot: 1956 után viszonylag független bel- és külpolitika egy adott szövetséges országban már túl veszélyesnek minősült a birodalmi érdekek szempontjából.

A FORRADALOM NEMZETKÖZI UTÓÉLETE

Az alábbiakban azt vizsgálom meg vázlatosan, hogy a magyar forradalom milyen szerepet játszott a kelet–nyugati viszony további alakulásában, az enyhülési folyamatban, illetve, hogy az 1956-ban történtek a későbbi évtizedek során miként befolyásolták Magyarország mozgásterét a nemzetközi politikában.²⁷

Az 1953 után kibontakozott détente-folyamatot a magyar forradalom, illetve annak leverése rövid időre megzavarta ugyan, de azt nem szakította meg, sőt annak későbbi alakulására sem volt különösebb hatással. A szovjet intervenció nyugati elítélésének következtében előállt feszültség ugyanis valójában leginkább a propaganda területén, így mindenekelőtt az ENSZ fórumain nyilvánult meg, miközben a korábban vázolt tárgyalási készség mind amerikai (valamint angol és francia), mind pedig szovjet részről megmaradt, így 1957 tavaszától újra a párbeszéd megélénkülésének lehetünk tanúi, az év végétől pedig megindul egy újabb kelet–nyugati csúcstalálkozó előkészítésének folyamata.

A felkelés legközvetlenebb hatása abban nyilvánult meg, hogy a nyugati nagyhatalmak passzív magatartása egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy az 1945 után kialakult európai status quót a Nyugat minden propaganda ellenére tudomásul veszi, azt valójában nem kívánja megkérdőjelezni. Ez mindenekelőtt természetesen a szovjet vezetők számára jelentett komoly megnyugvást, hiszen az addig is működő hallgatóságos megegyezés helyett most konkrét biztosítékot kaptak rá, hogy a jövőben a saját birodalmuk határain belüli konfliktusok rendezése során még a legdrasztikusabb eszközök alkalmazása esetén sem kell tekintettel lenniük a Nyugat álláspontjára. Ebben az értelemben a magyar forradalom kétségtelenül jelentős pozícióelőnyhöz juttatta a szovjeteket, hiszen 1956 után lényegében megszűnt az amerikai pszichológiai hadviselés („a rab népek felszabadítása”) által fenntartott és a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetét addig állandóan – valójában csupán a propaganda szintjén – „fenyegető” bizonytalansági tényező.

Ez az 1956-ban megszerzett és a Szovjetunió felbomlásáig érvényben lévő biztonságpolitikai biztosíték – az 1950-es évek második felében elért rakétatechnikai és űrkutatási eredmények mellett – jelentősen hozzájárult a Szovjetunió nemzetközi pozícióinak megerősödéséhez, és a szovjet vezetés önbizalmának megnövekedéséhez. A későbbiekben mindez közvetve két egymással teljesen ellentétes tendencia megerősödését segítette elő: rövid távon a hruscsovi kalandor-külpolitika kibontakozását, a második berlini válság, majd a kubai rakétaválság előidézését. Hosszabb távon azonban az 1956 után elért önbizalom-növekedés azt az emancipációs folyamatot

²⁷ A forradalom nemzetközi utóéletéről és hatásáról lásd bővebben Kende Péter: Még egyszer a magyar forradalom világpolitikai jelentőségéről In *Évkönyv IV*, 1995. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 7–23. p.; Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*, III. fejezet.

erősítette, amelynek során Szovjetunió a hatvanas évek végére hadászati-stratégiai szempontból is az Egyesült Államokkal egyenrangú szuperhatalommá vált. Ez viszont közvetve a hatvanas évek végétől kibontakozó klasszikus enyhülési politika elmélyülését, az európai status quo végül de jure elismerésére alapuló helsinki egyezmény megkötését (1975), és a békés egymás mellett élés praxisának kialakítását segítette elő.

A forradalom Magyarországnak a kelet–nyugati viszonyban játszott későbbi szerepét, illetve a nemzetközi politikában elfoglalt helyét sajátos módon befolyásolta. A kádári vezetés 1956 tapasztalatai alapján nemcsak hogy nem törekedett a Szovjetuniótól akárcsak relatíve független külpolitika megvalósítására, hanem a hazai és a külföldi nyilvánosság előtt tudatosan vállalta a mindenkor moszkvai irányvonal szigorú követését. A külpolitika kevésbé látványos, illetve rejtett szféráiban ugyanakkor (a Nyugattal kiépített gazdasági kapcsolatok, titkos közvetítési kísérletek a vietnami háború, majd az 1968-as csehszlovákiai válság idején stb.) mindvégig jelen volt egy olyan óvatos, de határozott tendencia, amely az adott mozgástér minél hatékonyabb, de lehetőleg kevésbé feltűnő módon történő kihasználását célozta.²⁸ Ez a gyakorlat éppen az ellentéte volt annak a román taktikának, amely a hatvanas évek közepétől mind belső, mind pedig külső fegyasztásra folyamatosan a szovjet vonaltól való eltéréseket hangsúlyozta, igyekezvén önálló román külpolitika létezését bizonygatni, miközben az ország, Magyarországhoz hasonlóan valójában mindvégig szilárd tagja maradt a szovjet szövetségi rendszernek.

A forradalom leverését követő nyugati hivatalos és társadalmi reakciók, valamint az ENSZ-nek a magyar ügy iránt mutatott elkötelezettsége alapján sokaknak úgy tűnhetett, a kádári vezetés soha, vagy legalábbis hosszú ideig nem lesz képes normalizálni kapcsolatait a Nyugattal. Csak-hogy a magyarországi felkelés kudarca a nyugati hatalmakat is a már korábban megindult ártérítelési politika folytatására ösztönözte, amelynek eredményeként 1956 után végképp elvetették a rab népek felszabadításának teóriáját, s a cél ettől fogva a kelet-közép-európai kommunista rezsimek „felpuhítása”, liberalizálása lett. Ebből a szempontból pedig az 1956 novemberétől következően a kommunista rendszer *szanálására*, azaz egy működőképes szisztéma kialakítására törekvő Kádár-kormány²⁹ nagyon is ígéretes partnernek bizonyult, így nem meglepő, hogy a kapcsolatok normalizálása iránti igény angol részről már 1957-ben megfogalmazódott, igaz, tekintettel a körülményekre, egyelőre csupán belső használatra. A kádári vezetés ugyanis a posztstálinista rendszer sajátos magyar változatának kiépítését párhuzamosan kívánta megvalósítani a forradalmat követő, irracionálisan kegyetlen és széles körű megtorlásokkal, amire a nyugati politikuskok érthető morális felháborodással reagáltak. Racionális alapon, a Szovjetunió biztonsági érdekeit figyelembe véve ugyan belátták a rendteremtés szükségességét, ám egyúttal – nem kis mértékben saját közvéleményük nyomására – azt várták volna a magyar kormánytól, hogy amilyen pragmatikusan törekszik a társadalom nagyobb részének megnyerésére, olyan nagyvonalúan fog megbocsátani a „bűnösöknek” és a „megtévedteknek”. Talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy amennyiben a Nyugat, s mindenekelőtt az Egyesült Államok ezekben az években nem a nyilvánosság előtt, az ENSZ fórumain és máshol igyekszik nyomást gyakorolni a magyar kormányra a megtorlások enyhítése érdekében, hanem közvetlen, titkos tárgyalások útján, ahogyan végül 1960–1962 között történt,³⁰ jelentősebb engedményeket lehetett volna kikényszeríteni már e korábbi időszakban is. Ez pedig adott esetben nem csupán a jól ismert eredménnyel járhatott volna, vagyis hogy a magyar ügynek az ENSZ-közlés napirendjéről 1962 decemberében

²⁸ Az 1956 utáni magyar külpolitikáról lásd Charles Gati: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Budapest, Századvég, 1990. 7. fejezet; Felkay András: *Magyarország és a Szovjetunió kapcsolata a Kádár-rendszer évei alatt, 1956–1988*. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*, 215–227. p.; Jungwon Park: *Conformity and Relative Autonomy in the Soviet Bloc: Hungary's Westward Policy Since the 1956 Revolution*. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1994.

²⁹ A korábban ellentétes előjellel használt restauráció, illetve konszolidáció kategóriái helyett a tudományos elemzés szempontjából lényegesen ígéretesebbnek tűnő *szanálás* terminust Kalmár Melinda vezette be a legújabb történeti irodalomban, lásd Kalmár Melinda: *Az irodalmi élet szerkezetváltozása. Szanálás 1957–1962*. *Holmi*, 1997. 1. sz.

³⁰ A magyar–amerikai titkos tárgyalásokról lásd János Radványi: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*. California, Hoover Institution Press Stanford, 1972.

történt levételéért cserébe Magyarországon amnesztiában részesítették a forradalmi cselekményekért elítéltek nagy többségét, hanem így módon esély lett volna magának a megtorlási folyamatnak a befolyásolására, a szigor enyhítésére, sok ember életének megmentésére is. A Kádár-kormány legfontosabb külpolitikai célkitűzése ugyanis közvetlenül 1956 után a szinte teljes diplomáciai elszigeteltségből való kitörés volt, és annak bebizonyítása, hogy az új rendszer, bár fogantatása nem volt szeplőtelen, jellegét tekintve nyugati szemmel nézve sem rosszabb, sőt jobb, mint a többi kommunista rezsim. Ezt, mint láttuk, Nyugaton hamar fel is ismerték, ám a magyar ügy évről évre visszatérő ENSZ-beli vitája mindenekelőtt az amerikai vezetés számára olyan fontos fegyvert jelentett a harmadik világ országainak befolyásolásáért folytatott szuperhatalmi küzdelemben, amelynek következtében a magyar vezetéssel való közvetlen egyezkedés politikájára csak az ENSZ-viták egyre nyilvánvalóbbá váló kifulladására kerülhetett sor.

Így Magyarország csak az 1963-as amnesztia után nyerte el a „bloc normal” státust, azaz a többi kommunista országgal egyenrangú bánásmód jogát, ám ekkortól – Lengyelország mellett – rögtön a favorit is lett. A posztstálinista rendszernek – jelentős mértékben éppen a forradalom tanulságai alapján – a hatvanas évek közepére kiépült sajátos magyar változata ugyanis szinte magától teremtette meg azt a rugalmasabb, liberálisabb kommunista modellt, amelynek megvalósítása az 1956 után érvényes, a felszabadítási retorikát végleg feladó amerikai külpolitika egyik célkitűzése volt. Paradox módon tehát az egyetemes szabadságeszményekért küzdő magyar forradalom 1956-ban a legkevésbé sem volt összhangban a nyugati politika valós célkitűzéseivel – bár sokan úgy hitték, a felkelés éppen a „felszabadítás” feltételeit teremti meg –, a kádári rendszer az 1956 utáni évtizedekben a maga pragmatizmusával a szovjet blokk országai közül legközelebb jutott az akkor érvényben lévő nyugati elvárásokhoz.

Raymond L. Garthoff

A MAGYAR FORRADALOM ÉS WASHINGTON

Az utóbbi néhány év során napvilágra került levéltári dokumentumok lehetővé teszik, hogy a magyarországi politikai döntésekről és eseményekről világosabb képet alkossunk. Az Egyesült Államokban nemrégiben újabb kormányzati iratok feldolgozása vált lehetővé. Ezek a dokumentumok kiegészítik azt a már korábban is kutatható kulcsfontosságú forrásanyagot, amelyet a *Foreign Relations of the United States* (Az Egyesült Államok külkapcsolatai) sorozat keretében hat évvel ezelőtt jelentettek meg egy különálló kötetben.¹

Dwight D. Eisenhower elnök a Nemzetbiztonsági Tanács (NSC) 1956. november 8-i ülésén maga fogalmazta meg sokatmondóan az Egyesült Államok előtt álló dilemmát. „Mi hasznosat is tehetnénk? – tette fel a kérdést. – Szakítsuk meg a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval? Mit nyernénk vele? A szovjetek biztosan nem bánnák.” Az értekezleten senki másnak nem volt javaslata, s ezért aztán a vita más nemzetközi kérdésekre terelődött.² Még ugyanaznap Budapesten a szovjet csapatok megtörték az ellenállást.

Az NSC ezt megelőző értekezletén, november 1-jén, azaz még a második, erőteljesebb szovjet támadás előtt, elnapolták az ülés fő napirendi pontjaként megjelölt lengyel és magyar politikai helyzet megvitatását, amiről pedig már egy NSC-fogalmazványt is összeállítottak (NSC 5616). A tanácskozás előtt azonban John Foster Dulles külügyminiszter telefonált az elnöknek és közölte vele, hogy a kérdés „idejétmúlt, mivel a helyzet nagyjából magától is megoldódott” azzal, hogy a szovjetek kivonták alakulataikat Budapestről. Az elnök ezzel egyetértett és a közép-keleti helyzet megvitatását javasolta helyette. Ezek után Eisenhower már az értekezlet legelején bejelentette, hogy nem a szovjet érdekszférában előállt helyzetet szeretné megtárgyalni, hanem ehelyett azt javasolja, a Közel-Keletre összpontosítsák a figyelmüket. Itt ugyanis az egyiptomi felségterületen fekvő Szezei-csatorna izraeli, brit és francia megszállásával egy újabb nemzetközi válsággóc alakult ki.³

Allen W. Dulles, a CIA igazgatója, a hírszerzés november 1-jei tájékoztatójában a magyarországi helyzetet a népfelkelés „győzelme”-ként jellemezte. „Csoda volt, ami ott történt” – mondta. Az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatról pedig, ami a kommunista országok közötti külkapcsolatok liberalizálására tett ígéretet, kijelentette, hogy „az utóbbi évtizedben ez volt a Szovjetunió egyik legfigyelemreméltóbb megnyilatkozása. A legsúlyosabb probléma, amivel ma Ma-

¹ *Foreign Relations of the United States, 1955–1957*. Vol. XXV. Eastern Europe. Washington, US GPO, 1990. Főként 260–581. p. A továbbiakban: *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. Ezenkívül található még néhány jelentősebb, az amerikai–szovjet külkapcsolatokat érintő dokumentum az 1989-ben megjelent kötetben: *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXIV. Az új levéltári források adatait lásd a megfelelő lábjegyzetben.

² Discussion at the 303rd meeting of the National Security Council, 1956. november 8. In *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 419. p. Eisenhower megjegyzése után a Központi Hírszerző Iroda igazgatója, Allen Dulles szólalt fel. Összefoglalta a hírszerzés Magyarországról érkezett legfrissebb értesüléseit, majd beszámolóját egy költői kérdéssel zárta: „az adott körülmények felvetik azt a kérdést, hogy ezek után még mi mást tehetne az Egyesült Államok.” Lásd uo.

³ *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 358. p.

gyarországon szembe kell néznünk – folytatta – az, hogy nincs olyan meghatározó politikus, aki összefoghatná a lázadókat”, és megakadályozná a zűrzavar kialakulását. Eisenhower elnök kívánsága szerint azonban Dulles után senki sem szólt hozzá a témához, és a megbeszélés a szuezi válság megvitatásával folytatódhatott. Az NSC 5616 számon rögzített megbeszélését „elnapolták”.⁴

Mielőtt kitérnénk az elnök, a külügyminiszter és a CIA igazgatójának a Szovjetunió magyarországi politikájával kapcsolatos reményeire, amiket az események néhány napon belül megcáfoltak, arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a Nemzetbiztonsági Tanács azt megelőző, október 26-i értekezletén, valamint a Fehér Házban az elnök részvételével összehívott, szűkebb körű tanácskozáson, október 27-én – amikor Budapesten a szovjet alakulatok bevetése miatt heves harcok folytak – az optimizmusnak nyomát sem találni. Október 24. után a szovjet beavatkozás ténykérdés volt, még ha továbbra sem lehetett előre látni, hogy mi fog még Magyarországon történni és mik lesznek a szovjetek további lépései. Mindezek ellenére az említett washingtoni értekezleteken senki sem vetette fel egy amerikai vagy NATO-ellenlépés lehetőségét, senki sem javasolta, hogy a felkelőket titkos fegyverszállítmányok révén vagy bármi mással támogassák.⁵ Az egyetlen utalás egy esetleges nyugat–keleti összecsapásra akkor hangzott el, amikor az elnök október 26-án megosztotta hirtelen támadt aggodalmát az értekezlet résztvevőivel. Azt latolgatta, hogy „vajon [a szovjet vezetők] a [kelet-európai] csatlós országokban tapasztalható hanyatló befolyásuk láttán, nem fognak-e kísértést érezni arra, hogy olyan szélsőséges eszközökhöz folyamodjanak, amelyek még világháborút is kirobbanthatnak? Ilyen körülmények között a legnagyobb körültekintéssel kell eljárunk.”⁶

Nehéz magyarázatot találni arra, hogy az elnök miért tartott attól, hogy a szovjetek világháborút kezdeményeznek. Amennyiben tényleg tartott ettől a lehetőségtől, aggodalma nem volt általános. Tanácsadóinak zöme, ideértve a külügyminisztert és a CIA igazgatóját is, biztosan nem osztozott félelmében. Azzal, hogy vitára bocsátotta a kérdést és eleve nem vetette el annak lehetőségét, az elnök talán azokat akarta megnyugtatni, akik ténylegesen tartottak egy ilyen eshetőségtől. Eisenhower egy „az asztalon heverő feljegyzés”-re hivatkozott, amiről nem árult el többet. Máig nem ismert, milyen iratra utalt (nincs nyoma a Fehér Ház levéltárában). Elképzelhető, hogy egy választási tanácsadójának levele feküdt előtte, ami az elnökválasztás hajrájában mutatkozó esélyekkel foglalkozott. Az is lehet azonban, hogy Arthur M. Radford admirálisnak, a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa elnökének személyes memoranduma volt a kérdéses dokumentum, mivel Radford előszeretettel érvelt a szovjet veszéllyel. Eisenhower aznap este mindenesetre anélkül, hogy pontos magyarázatát adta volna, naplójában is célzást tett az esetre. Feljegyezte, hogy „figyelmeztette a vezérkari főnököt és a Központi Hírszerzési Iroda igazgatóját arra, hogy a magyar felkelés által előidézett válságban példátlan körültekintéssel és figyelemmel járjanak el”.⁷

Nem megállapítható tehát, hogy az elnök maga valóban hitt-e egy ilyen valószínűtlen veszély lehetőségében vagy csak valaki más, valószínűleg Radford admirális, aggodalmára reflektált, és egyetlen egy eshetőséget sem akart a számításból kihagyni. Amennyiben az aggodalom őszinte volt, az csak még inkább megerősítette az Egyesült Államok állásfoglalásának egyéb okait, bár már e nélkül a végső ok nélkül is elegendő indok szólt az amerikai be nem avatkozás mellett.

Az amerikai vezetés gondolt-e egyáltalán arra, hogy a szovjet beavatkozásra katonai lépésekkel válaszoljon? Minden rendelkezésünkre álló forrás egyértelműen azt támasztja alá, hogy a kezdeti, október 24. és 30. közötti, korlátozott méretű szovjet hadmozdulatok idején a kérdés fel sem merült. A november 4-i újabb és határozottabb beavatkozás, amelynek már a már-már győzedelmes forradalom leverése volt a célja, legalábbis elméleti síkon felvetette a kérdést. Eisenhower elnök is erről vallott későbbi visszaemlékezésében: „A [november 4-i] Magyarország elleni szovjet katonai offenzíva nyomán szinte magától értetődően megválaszolásra várt, hogy szembe-

⁴ Uo. 358–359. p.

⁵ Uo. 295–299. p. és 309–310. p.

⁶ Uo. 299. p.

⁷ Uo. az *FRUS* az Eisenhower Library Whitman-gyűjteményéből vette át a napló szövegét.

szálljunk-e katonailag a barbár invázióval.”⁸ Gyakorlatilag azonban, ahogy azt az elnök is belátta, és későbbi memoárjában is érdemesnek tartotta feljegyezni, az adott földrajzi és harcászati körülmények között az Egyesült Államoknak nem állt módjában katonai támogatást nyújtani, nem beszélve egy ilyen döntés politikai áráról és katonai kockázatáról. „Be kellett látnom – emlékezik vissza Eisenhower –, hogy semmi értelme nem volt a kérdés feletti további vitának.”⁹

A Nemzetbiztonsági Tanács helyzetértékelései természetesen több lehetséges válaszlépést is felvázoltak. Az október 31-i NSC 5616 jelentésben többek között szó van egy győztes forradalmi kormány esetleges „nyílt katonai támogatásáról” is, de ezt a fogalmazványt soha sem vitatták meg.¹⁰ Nincs tehát semmi konkrét jele annak, hogy az amerikai katonai beavatkozás valaha is szóba került volna a Biztonsági Tanácsban, vagy akár más magas szintű megbeszélésen.¹¹

Jóllehet sok, főként a CIA és a Hadügyminisztérium kötelékében dolgozó amerikai tisztviselő szerette volna elérni, hogy október végén az Egyesült Államok közvetett fegyveres támogatást nyújtson a felkelőknek, a Nemzetbiztonsági Tanács és a kormány szintjén nincs nyoma annak, hogy bármelyik fórumon is közvetlen katonai lépéseket sürgettek volna. A november 4-i általános szovjet offenzívát követően pedig, az alatt a néhány nap alatt, amíg kitartott a magyar ellenállás, tudomásom szerint csak egy magas rangú amerikai kormánytisztviselő, Robert Amory, egyébként a CIA hírszerzési igazgatóhelyettese javasolta amerikai csapatok, mi több, szükség esetén még atomfegyverek korlátozott bevetését is a szovjet hadmozdulatok hátráltatása érdekében. Allen Dulles, a CIA igazgatója azonban nem állt a javaslat mellé. Az elképzelést, ha egyáltalán továbbították a Fehér Házba, nem tették komoly mérlegelés tárgyává.¹²

A magyarországi szovjet megszállást feltartóztató közvetlen és nyílt amerikai szerepvállalás sohasem szerepelt tehát komoly politikai alternatívaként. Nem volt kivitelezhető. A háború és beláthatatlan következményeinek kockázata pedig elfogadhatatlan volt. A magyar szabadságharcosok titkos felfegyverzése és támogatása már realitásnak tűnt. Október 24. és 30. között nyílt volna alkalom erre azok után, hogy szovjet alakulatokat vetettek be az egyre terjedő zavargások leverésére. Sokan voltak a CIA-ban és a hadügyben, akik a magyar felkelésben alkalmat láttak arra, hogy az addig a politikai beszédekben retorikai fordulatként használt „visszaszorítás”-t végre a realitások szintjére emeljék. Levéltári dokumentumok és más elérhető információforrások alapján megállapítható, hogy miközben a javaslat szerepelt az NSC jelentéseiben felsorolt lehetőségek között is, valamint szóban is elhangzott – jóllehet az eddig nyilvános-

⁸ Dwight D. Eisenhower: *The White House Years: Waging Peace, 1956–1961*. Garden City, New York, Doubleday & Company, 1965. 88. p. A továbbiakban: *Waging Peace*.

⁹ Uo. 88–89. p.

¹⁰ National Security Council, U. S. Policy Toward Developments in Poland and Hungary, NSC 5616. 1956. október 31. 7. pont, 3. p. Ezt a bekezdést törölték az NSC 5616 rövidített szövegéből. In *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 355. p. A dokumentum teljes, eredeti szövege 1996. február 29. óta kutatható.

¹¹ Az NSC 1956. november 15-i, 304. értekezletének jegyzőkönyve, ami szintén 1996 februárja óta ismert, továbbra sem tartalmazza az aznapi értekezlet magyar eseményeket érintő vitájának nagyobb részét. Feleltébb valószínűtlen azonban, hogy amerikai katonai lépéseket terveztek volna akkor, amikor Magyarország szovjet megszállása befejezett tény volt. Az értekezlet által elfogadott NSC-dokumentum, az NSC 5616/2 nagy része ismert és a politikai következtetései között nem találunk utalást semmiféle közvetlen vagy közvetett amerikai katonai segítségre. Lásd *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 463–469. p. A dokumentum vitára bocsátott korábbi változata az NSC 5616/1, amit teljes terjedelmében 1996 februárjától vált kutathatóvá, nem tartalmazott ilyen válaszlépést, ha eltekintünk attól a bekezdéstől, ami egy lengyelországi szovjet katonai beavatkozás esetén a katonai megoldást is megfontolásra javasolja.

¹² Burton Hersh: *The Old Boys: The American Elite and the Origins of the CIA*. New York, Charles Scribner's Sons, 1992. 401. p. és John Ranciegh: *The Agency: The Rise and Decline of the CIA*. New York, Simon & Schuster, átdolg. kiadás 1987. 305–306. p. Mindkét mű Amory egy 1975-ös beszédét idézi. Amoryval 1958 és 1959 során magam is beszéltem a kérdéstről és meggyőződhettem arról, hogy valóban hitt abban, hogy az Egyesült Államoknak sikerült volna meghátrálásra kényszerítenie a Szovjetuniót, amennyiben kilátásba helyezte az amerikai beavatkozást. Harcászati atomfegyverek felhasználásának lehetőségét azonban nem említette nekem még akkor sem, amikor én azzal érveltem, hogy a Szovjetunió könnyedén legyőzhető volna bármilyen hagyományos katonai erővel, amit csak Magyarországra küldhettünk volna. Az mindenesetre biztos, hogy Amory a tőle megszokott kiegyensúlyozott érvelés helyett az amerikai katonai beavatkozás szószólójává vált.

ságra került iratok ezt nem bizonyítják – Eisenhower elnök határozottan elutasította az ötletet. A Nemzetbiztonsági Tanács november 1-jei értekezletére ugyan beterjesztett, de akkor jóvá nem hagyott, október 31-i keltezésű NSC 5616-ban még olvashatunk egy olyan alternatíváról, ami a közvetett és közvetlen fegyveres támogatást elegyítette volna. Ez „a lázadók azonnali, titkos támogatásától háborús félként való nyílt elismerésükön át” egészen „a nyílt katonai támogatásig és a kormány elismeréséig menő lépéseket” irányzott elő, „amennyiben sikeresen az ellenőrzésük alatt tudhatják az ország egy részét és kormányt alakítanak”.¹³ Látható, hogy a titkos katonai segítségnyújtást és a nyílt beavatkozást egyszerre tárgyalták és egyszerre vetették el. A jelentés arra a következtetésre jutott, hogy a fegyveres támogatás helyett inkább olyan lépéseket kell sürgetni, melyek „az ENSZ és a közvélemény révén kellő nyomást tudnak gyakorolni annak érdekében, hogy a Szovjetuniót elrettentsék a további fegyveres beavatkozástól, és amelyek megakadályozhatják, hogy a rendteremtés és megtorlás során kemény eszközökhöz nyúljon. Ugyanakkor az amerikai kormányzat a magyar lakosság szenvedéseinek enyhítendő gyógyszer- és élelmiszer-szállítmányok szervezésével segíthetne.”¹⁴

Tudomásunk szerint az NSC egyik tagja sem állt ki a szabadságharcosok titkos felfegyverzése mellett, annak ellenére, hogy Allen Dulles kezdetben elképzelhető, hogy hajlott efelé. Frank Wisner a CIA hadművelési igazgatóhelyettese, aki a menekültek kelet-európai félkatonai és egyéb bevetésekre történő felkészítéséért is felelős volt, erősen pártolta egy ilyen titkos akció ötletét. A kritikus időszakban azonban Európában tartózkodott és egészségi állapota sem volt kielégítő.¹⁵ Véleményét ismerték ugyan Washingtonban, de nem fogadták el, ahogy a másik igazgatóhelyettesét, Amoryét sem. A felkelés tényleges megsegítésének elvetése a beosztottak közül sok hidegháborúban edzett tisztségviselőt kiábrándított, de ők a külpolitikára nem voltak közvetlen hatással.

Az Egyesült Államok Nagy-Britanniával és Franciaországgal folytatott egyeztetések után kijelölte a követendő utat. Október 27-én a három tagállam sürgős úton kérte, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa tárgyalja meg a magyarországi szovjet beavatkozást. A rá következő napokban (október 29–31.) a BT figyelmét teljes mértékben lekötötte a szuezi válság. Magyarországon ezalatt elcsitulnak a harcok, a szovjetek kivonultak Budapestről. November 3–4-én, a második intervenció után ugyan az ENSZ BT végül is felszólította a Szovjetuniót a visszavonulásra, de a határozati javaslatot a Szovjetunió megvétózta. Noha az ENSZ Biztonsági Tanácsában és a közgyűlésben zajló vitáknak köszönhetően a világ közvéleményének szemében sokat veszített ugyan népszerűségéből a Szovjetunió, ám a viták nem akadályozhatták meg abban, hogy magyarországi állásait megerősítse.

Ezt természetesen már mindenki felismerte akkor, amikor az Egyesült Államok döntött arról, hogy sem nyíltan, sem rejtett utakon nem avatkozik bele a magyarországi események menetébe. Átlátszó és hatástalan maradt a szovjet propagandának azon törekvése is, ami az Egyesült Államokat és a nyugati országokat uszítással és a felkelés nyílt támogatásával vádolta. Még azokkal az országokkal sem sikerült ezt elhíttatni, amelyek az amerikai politikáról a legrosszabbat is készek voltak elhinni. Tény, hogy a felkelés alatt néhány magyar emigránsnak sikerült Ausztrián keresztül eljutnia Magyarországra. Közöttük olyanok is lehettek, akik nyugati országokkal vagy esetleg nyugati titkosszolgálatokkal is kapcsolatban álltak, de a forradalomban a kívülről érkezők szerepe mellékesnek volt mondható.¹⁶

¹³ NSC 5616, 7. pont, 3–4. p. Vö. 10. lábjegyzet.

¹⁴ Uo. 7. pont, 3. p. és 18. pont, 7. p.

¹⁵ Hersh: *The Old Boys...*, 377–404. p. és Evan Thomas: *The Very Best Men: Four Who Dared. The Early Years of the CIA*. New York, Simon & Schuster, 1995. 142–152. p.

¹⁶ William Corson, az amerikai titkosszolgálat volt tisztje, akit bizonyosan Lucian Truscott altábornagy bízott meg egy későbbi belső CIA-tanulmány elkészítésével, azt állítja, hogy a vizsgálat szerint néhány, kis létszámú magyar emigráns „csoport”-ot június végén a pozsoni zavargások után és a magyar felkelés előtt valóban a CIA küldött Magyarországra. Ezek „segítették és buzdították” a szabadságharcosokat. A Truscott-jelentés továbbra is titkos, így nem tudtam ellenőrizni az állítás valóságát. Több akkor magas rangban szolgáló titkosszolgálati tiszt, akikkel kapcsolatba léptem, tagadja, hogy tudott volna ilyen lépésekről. Corson beszámolójának néhány részletét láthatóan elferdítette, téved akkor is, amikor a kelet-európaiak félkatonai kiképzését célzó programot említi, ami ténylegesen létezett. Red Sox, illetve Red Cap két másik CIA-

Az amerikai külpolitika egyetlen, heves vitákat kiváltó szereplője az Egyesült Államok kormánya által finanszírozott – és akkoriban be nem vallottan a CIA ellenőrzése alatt álló – Szabad Európa Rádió volt. Hangoztatták és vitatták felelősségét azért, hogy a soha meg nem érkezett nyugati támogatás ígéretével biztatta a forradalmat. Mi több november 1-jéig a SZER ahelyett, hogy a Nagy-kormányt támogatta volna (szemben a lengyelországi események kapcsán Wladyslaw Gomulkának nyújtott támogatással), kitartott a Nagy-kormány bírálata mellett. A hivatalos útmutatásban az szerepelt, hogy bátorítani kell a népi felkelést, de annak irányítását nem szabad átvenni, és nem szabad olyan benyomást kelteni, hogy nyugati segítség várható. Néhány esetben azonban a magyar adások nem vették figyelembe a politikai irányelveket.

A nyilvánosságra hozott levéltári iratokban az Egyesült Államok egy másik törekvéséről is tudomást szerezhetünk. Ennek lényege az a többé-kevésbé megvalósult szándék volt, hogy a szovjet magatartást ne fenyegetésekkel és kihívásokkal kényszerítsék önkorlátozásra, hanem azzal, hogy a Nyugat ígéretet tegyen arra, nem fog visszaélni a mérsékelt szovjet állásfoglalás adta lehetőségekkel.

Az NSC október 26-i ülésén, miután Eisenhower már ismertetett félelmének hangot adott – eszerint a szovjet vezetők kétségbeesésükben akár a legvégső eszközhöz is folyamodhatnak –, Harold Stassen kormányzó, az elnök leszerelési tanácsadója felvetette annak a lehetőségét, hogy a szovjeteket (elsősorban Zsukov marsallt) biztosítani kéne arról, hogy a Nyugat nem fogja kihasználni a kelet-európai csatlós államok nagyobb mozgásterét és így szabadságuk nem fog komoly veszélyt jelenteni a Szovjetunióra. Stassen szerint a szovjetek esetleg attól tarthattak, hogy ha magára hagyják Magyarországot, az majd a NATO-hoz csatlakozik. Ezért azt javasolta, hogy nyugtassák meg a szovjeteket afelől, hogy az Egyesült Államok Magyarország számára egy Ausztria-féle semlegességet képzel el, és nem a NATO-tagságot. Az elnök azonnal elutasította a javaslatot, mondván, „nem hiszi, hogy valami haszna lenne egy ilyen lépésnek”, és „kétli, hogy a szovjet vezetők igazán tartanának a Nyugat terjeszkedésétől”.¹⁷

Mindezek ellenére Eisenhower még aznap délután felhívta Dullest. Közölte a külügyminiszterrel, hogy még egyszer átgondolta Stassen javaslatát és be kellett látnia, hogy van benne némi ráció. Véleménye szerint Dullesnek legközelebbi beszédében alkalma nyílhat arra, hogy utaljon erre. Dulles egyetértett, bár kételkedett abban, hogy az oroszok hajlandóak lennének a semlegességről tárgyalni.¹⁸ A következő napon Dallasban mondott beszédében Dulles Magyarországról szólva így fogalmazott: „Nem tekintjük ezeket az országokat potenciális katonai szövetségesünknek. Úgy tekintünk rájuk, mint egy új, baráti és többé már meg nem osztott Európa részeire. Bízunk abban, hogy függetlenségük, ha sikerül gyorsan megállapodnunk róla, Európa-szerte, Keleten és Nyugaton egyaránt, jelentősen hozzájárul majd a béke megőrzéséhez.”¹⁹ Eisenhower utasította a moszkvai amerikai nagykövetet, Chip [Charles] Bohlent arra, hogy személyesen is hívja fel a szovjet vezetőket, s köztük elsősorban Zsukov figyelmét az amerikai külügyminiszter fontos kijelentésére.²⁰ Október 28-án a Biztonsági Tanácsban elhangzott felszólalásában Henry Cabot Lodge amerikai ENSZ-képviselő is megismételte Dulles beszédének ezt a részletét. Végül október 31-én Eisenhower maga is kitért egy jelentősebb választási beszédében arra, hogy az Egyesült Államok nem szándékozik újabb tagállamokkal bővíteni szövetségi rendszerét.

Amennyire tudni lehet, az Egyesült Államok bátorítatlan fellépése nem befolyásolta a moszkvai döntéshozatal végeredményét. Nincs jele annak, hogy a szovjet pártvezetésben valaki is komo-

hadművelet fedőneve volt. Ez a jelentés tehát nem megbízható. Ha az állítás igaz is, az akciót nem Washingtonban hagyták jóvá, és mindenesetre alig befolyásolhatta az események menetét. Corson abban nem téved, hogy létezett egy program, amelynek keretében kelet-európaiakat diverzáns akcióra készítettek fel, de ezt a magyar felkelés után nem sokkal leállították. Vö. William R. Corson: *The Armies of Ignorance: The Rise of the American Intelligence Empire*. New York, Dial Press, 1977. 366–372. p. A CIA tevékenységével foglalkozó több más könyv is idézi Corsont ebben a kérdésben, de egyik sem szolgál bizonyítékkal.

¹⁷ *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 299. p. Stassen később (október 29-én) küldött Eisenhowernek egy levellet, amelyben kifejtette nézeteit.

¹⁸ Uo. 305–306. p.

¹⁹ Uo. 318. p.

²⁰ Uo. 328. és 347–348. p. Bohlennek október 30-án nyílt lehetősége arra, hogy Vjacseszlav Molotovnak és Zsukov marsallnak átadja az üzenetet.

lyan elgondolkodott volna rajta. Nincs alapja néhány magyar és magyar–amerikai történész azon értelmezésének sem, hogy az amerikai kormány üzenetét Moszkvában úgy értékelték, mintha Washington „zöld lámpát” adott volna a katonai fellépésnek. Amint azt a levéltári források világosan mutatják, október utolsó napjaiban a szovjetek csak azért haboztak a katonai megoldás kérdésében, mert nem tudták eldönteni, hogy hosszú távon mi áll érdekükben. A nyugati ellentámadás kockázatát, amit reális helyzetértékeléssel sohasem tekintettek igazi veszélynek, nem becsülték túl. Ugyanakkor, s erre még visszatérünk, a szovjet vezetők tartottak attól, hogy a NATO, amennyiben a Szovjetunió nem szállja meg az országot, szemet vet Magyarországra. És ez az érv viszont annál inkább szerepet játszott döntésükben.

Stassen kormányzó egy másik, nagy ívű tervében a kölcsönös csapatkivonás lehetőségére is utalt. Elképzelése főként a vezérkar ellenállásán bukott meg. „A szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásának előmozdítása és meggyorsítása céljából” javasolta, hogy „az Egyesült Államok helyezze kilátásba egyes egységeinek kivonását Nyugat-Európából a NATO-tagállamokkal végzett egyeztetés után, feltéve ha a szovjet [sic!] összes fegyveres erejét kivonja Magyarországról. Így a csapatkivonás érdekében a lehető legerősebb politikai nyomást lehetne a Szovjetunióra gyakorolni, és ugyanakkor ez a megoldás a szovjeteknek egy presztízvesztés nélküli kibúvót is felajánl.” A javaslatot, amit jelentéktelen módosítással az október 31-i és a november 13-i határozatba is befoglaltak, a Nemzetbiztonsági Tanács november 15-i értekezlete nem fogadta el. Ennek köszönhetően a november 19-i végleges változatban már egyáltalán nem szerepelt.²¹

Az Egyesült Államok a válság egész ideje alatt, de utóregzései során is minden erőfeszítést arra összpontosította, hogy propagandisztikus eszközökkel próbálja rábírní a Szovjetuniót a visszavonulásra. Kerülte a fenyegetést, politikai alternatívák felkínálását, és törekvéseihez maga sem fűzött nagy reményeket.

A nyugati hatalmak nem támogatták a magyar felkelést, mert politikájuk kizárólag a nyugati érdekszféra védelmére és a háború elkerülésére épített. Ez a politika nem vállalta fel annak az eszkalációnak a kockázatát, ami az európai status quo megbolygatásával és a vasfüggöny mögötti országok felszabadításával járhatott volna. Ez azonban nem jelentette azt is, hogy a nyugati tömb országai azért hátráltak meg a szovjet birodalmi érdekek előtt, mert többre tartották Szovjetunióval ápolt kapcsolataikat az engedetlen csatlós államok szabadságánál. Magyarországot nem a nagyhatalmak közötti enyhülés oltárán áldozták fel 1956-ban, ahogy arról akkoriban (és még most is) sok magyar meg volt győződve. A magyar forradalom elfojtása beárnyékolta a kelet–nyugati enyhülés biztató perspektíváját, amivel az 1955-ös genfi négyhatalmi csúcstalálkozó utáni genfi szellem kecsegtetett. Geopolitikai okok és nem az enyhülés légkörének megőrzése miatt döntöttek úgy a nyugati országok, hogy nem avatkoznak be a magyarországi eseményekbe.

Nixon július 12-i nyilatkozata a bizonyíték arra, hogy voltak olyan nyugati politikusok is, az enyhülésben leginkább kételkedők, akik a Nyugat számára még hasznosnak is tartották a „vaskezü” megtorlást. Az 1956-os kelet–nyugati kapcsolatokra inkább a konfrontáció, semmint az enyhülés volt a jellemző. Ebből a szempontból nagy a különbség a Nyugat 1956-os és 1968-as csehszlovákiai bevonulás utáni reagálása között. Akkor bizonyos mértékig a Nyugat volt az enyhülésben érdekelve és Washington szorgalmazta a fegyverzetkorlátozást. Majd a hetvenes évek folyamán, amint aztán a történelem azt jórészt igazolta is, úgy vélték, hogy a kelet-európai országok alapvetően a kelet–nyugati enyhülés hatására tudnak egyre nagyobb függetlenséget kivívni maguknak.

Hasonlóképpen nem felel meg a valóságnak az az állítás sem, hogy Magyarországot 1956-ban a Nyugat imperialista érdekeiért áldozták fel. Nem volt egy hallgatóságos adok-veszek megállapodás, aminek értelmében a Szovjetunió szabad kezet kapott Magyarországon, amiért aztán cserébe a Nyugat szabad kezet kapott volna a szuezi válságban. A Szovjetunió nem volt olyan

²¹ Arról, hogy egy ilyen javaslat ténylegesen felmerült, nem lehetett tudni az NSC 5616 és az 5616/1 teljes terjedelmű szövegének ismerete nélkül, mivel ez a kitétel nem szerepelt az 5616/2-ben, csakúgy mint az *FRUS, 1955–1957*-ben leközölt NSC 5616 rövidített változatában sem.) Vö. NSC 5616, 1956. október 31., 7. pont, 4. p. és 20. pont, 7. p., valamint NSC 5616/1, 1956. november 13., 7. pont, 4. p. és 18. pont, 8. p. Az 1956. november 19-i NSC 5616/2 megtalálható in *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 463–469. p.

helyzetben, hogy Egyiptomban tényleges veszélyt jelentsen a nyugati hatalmak számára, de ez a szovjet vezetők fejében nem is fordult meg. (A nyugati hatalmak között a szuezi hadjárat okozta viszály azonnal a háttérbe szorult volna, ha a Szovjetunió megpróbál beavatkozni a válságba, amint azt az Egyesült Államok egyértelműen Moszkva tudomására hozta azok után, hogy Hruscsov retorikus fenyegetésképpen, rakétatámadással zsarolta meg Nagy-Britanniát és Franciaországot.)

Végül az is megállapítható, bár távolról sem egyértelműen, hogy a Nyugat nem áldozta fel Magyarországot a jaltai megállapodás értelmében sem, mert azt az Eisenhower-adminisztráció vezető politikusai egyébként maguk is sokat bírálták. Ugyanakkor a második világháború jaltai egyezményekben tükröződő öröksége, többek között a vasfüggöny által kettészelt Európa, egy olyan világos vonalat jelölt ki, amit mindkét fél gyakorlatilag elismert. Mi több, egyik fél sem szándékozta magára vállalni a globális háború kockázatát a status quo megváltoztatásáért.

A washingtoni külpolitikát további három szempontból is megközelíthetjük. Először is nem vizsgáltuk még a válság előtti, elsősorban az 1956 februárja és októbere közti időszak külpolitikáját és az ez idő alatt szerkesztett külpolitikai irányelveket. Másodsorban nem szoltunk még a forradalom alatti hírszerzési értékelésekről. Végezetül érdekes lenne a teljesség kedvéért egy pillantást vetni az amerikai politikáról, lépésekről és ellenlépésekről kialakult moszkvai véleményekre is.

Az Eisenhower-adminisztráció, amely az 1952-es elnökválasztási kampányban oly hangzatosan hirdette a kommunizmus visszaszorítását, számos külpolitikai tanulmányt készítettett. Ezek legfontosabbika a Nemzetbiztonsági Tanács 174. számú jelentése volt, ami „Az Egyesült Államok kelet-európai csatlós államokkal szemben követendő külpolitikája” címet kapta. 1953. december 11-én hagyták jóvá.²² 1955 folyamán is több külpolitikai helyzetjelentés született. Ezek azt vizsgálták, hogy milyen úton-módon lehetne az egyik jelentősebb csatlós államot a szovjet érdekszférától elszakítani.²³ Szinte mindegyik dokumentum arra az általános következtetésre jutott, hogy az Operációs Egyeztető Bizottság (Operations Coordinating Board, OCB) szavait idézzem: „ha eltekintünk a tárgyalásos rendezés lehetőségétől, kicsi annak a valószínűsége, hogy a háború súlyos veszélyének felidézése nélkül, valaha is leválasztható lenne egy fontosabb csatlós ország.”²⁴ A Külügyminisztérium egy belső memorandumja is megállapította, hogy felkelés esetén „az Egyesült Államok reakciójának ténylegesen nem kéne különböznie az 1953-ban követett magatartástól”, amikor a kelet-berlini zavargásokkal és azok elnyomásával kellett szembenéznie.²⁵ 1956 februárjában 1954 óta először foglalkozott a Nemzetbiztonsági Tanács azzal, hogy az NSC 174. számú jelentését az OCB által összeállított javaslatokkal kiegészítse. A Nemzetbiztonsági Tanács ezúttal is támogatta azt a célkitűzést, hogy az Egyesült Államok „kedvező körülményeket” próbáljon meg „létrehozni a csatlós nemzetek majdani felszabadítása érdekében”, de a lázítást, mint erre alkalmas eszközt, elvetette.²⁶

Az 1956. január 10-én megjelent Nemzeti Hírszerzési Értékelés (National Intelligence Estimate) „Az európai szovjet érdekszféra 1960-ig várható változásai”-t elemezte. Belső nehézségekkel ugyan számolt, de nem látta előre azt a kommunista hatalommal szembeszálló elégedetlenségi hullámot, ami Hruscsov sztálini bűnökről mondott titkos beszédének nyilvánosságra hozatalát követte, és lebecsülte a belső megosztottság mértékét is. Elsősorban azt jósolta, hogy a szovjet vezetők megpróbálják majd fenntartani a szoros ellenőrzést, és ez katonai potenciáljuknál fogva sikerülni is fog nekik.²⁷

Március és október között az Egyesült Államok kelet-európai külpolitikájának meghatározóira az volt a leginkább jellemző, hogy megpróbáltak minél nagyobb hasznot húzni Hruscsov XX. kongresszuson, Sztálin bűneiről elmondott titkos beszédében rejlő lehetőségekből, kezdve azzal, hogy a beszéd szövegét az Egyesült Államokban hozták nyilvánosságra. Jóllehet teljes egyetértés

²² *FRUS, 1952–1954*. Vol. VIII. 110. p.

²³ *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 4–11. p.

²⁴ Uo. 9. p.

²⁵ Uo. 10. p.

²⁶ Uo. 123. p. és vö. 121–130. p.

²⁷ NIE 1256. Uo. 115–116. p.

uralkodott a tekintetben, hogy a propagandának ki kell használni ezt a nem várt lehetőséget, abban viszont, hogy miként reagáljanak erre, már eltérően vélekedtek a külpolitikai szakértők. A legnyilvánvalóbb különbség abban mutatkozott, hogy vajon a kelet-európai országokban bátorítani kell-e a nemzeti kommunista erőket, akiket akkoriban a Moszkvától független, de ugyanakkor a kommunista ideológiához hű Tito mintájára titóistáknak hívtak. Az alapvető különbség a hajthatatlanul kommunistaellenes alapon állók (például Nixon) és azok között húzódott, akik a realpolitika szempontjából értékelve a helyzetet, az ellenség megosztását és ezzel együtt a nemzeti kommunizmus bátorítását szorgalmazták. Ezzel is a szovjet befolyást és hatalmat akarták csökkenteni. A legtöbb hivatásos diplomata és a CIA az utóbbi elképzelés mellett voksolt. Dulles külügyminiszter ingadozott, Eisenhower elnök sem vallott egyértelműen színt. A politikai elemzések ezért továbbra sem tükröztek határozott állásfoglalást.

1956 júliusára NSC 5608 jelzéssel elkészült egy újabb iránymutató „Az Egyesült Államok külpolitikája a kelet-európai csatlós államokkal szemben” címmel. A jelentés egy része a *Foreign Relations of the United States* megfelelő kötetében is megjelent, ahol azonban nem közölték a titkosszolgálati és katonai lépésekkel foglalkozó szakaszokat.²⁸ Ma már ismerjük a dokumentum teljes szövegét. Ez a dokumentum határozottan elutasította „a Szovjetunió uralma alatt élő csatlós országok fegyveres felszabadítását célzó közvetlen lépéseket, történnének azok akár közvetlen katonai beavatkozással, vagy a forradalmi mozgalmak felfegyverzésével”.²⁹ Ezt még azzal a megjegyzéssel is kiegészítette, hogy „a csatlós országok szovjetellenes tényezőinek bátorítása, kitarásra buzdítása közben az Egyesült Államoknak nem szabad támogatnia a részükről idő előtt felmerülő terveket, amik csak további erőszakkal és elnyomással járó megtorlást vontak volna maguk után”. Valamint: „Az Egyesült Államok kormánya éberem nyomon követi mindegyik csatlós ország belpolitikai változásait, hogy minden adódó alkalmat kihasználhasson a szovjet birodalomnak alá nem vetett rendszerek létrejöttének elősegítésére. Az Egyesült Államok külpolitikai lépéseiről minden egyes esetben többek között annak függvényében kellett dönteni, hogy mi a valószínűsíthető szovjet reakció, mekkora a globális háború kockázata és miként vélekednek a szövetségeseink.” Végezetül: a külpolitikának az Egyesült Államok „általános politikai irányelvei szabta határokon belül kell maradnia”.³⁰ Igaz, hogy az értékelés Magyarország esetében nem számolt az októberi forradalmi eseményekkel, azonban az ország belpolitikai helyzetének elemzése során megjósolta Rákosi Mátyás bukását. Az esemény kapcsán utalt arra, hogy ezzel „határozott fordulópont” érkezett a kommunista uralmon belüli politikai erjedés.³¹

A Nemzetbiztonsági Tanács 1956. július 12-én ült össze. Az NSC 5806 ajánlásai alapján hosszas vitát folytatott a kelet-európai politikáról. Egészen mostanáig az NSC értekezletéről az egyetlen elérhető forrás egy megcsonkított összefoglaló volt, amit 1990-ben a *Foreign Relations of the United States*-ben jelent meg.³² Ez, mivel csak mellékes gazdaságpolitikai ügyekkel foglalkozott, meglehetősen félrevezető volt. A vita szinte teljes jegyzőkönyvét csak nem sokkal ezelőtt tették hozzáférhetővé.³³ A magas szintű amerikai politikai gondolkodás figyelemre méltó dokumentuma ez a kelet-európai külpolitikai stratégiát nem sokkal a magyar felkelés előtt tárgyaló jegyzőkönyv.

Dulles külügyminiszter kért először szót. Az eredeti fogalmazvány szövegében a csatlós államok „passzív ellenállás”-ának bátorítását „meglehetősen negatív”-ra javíttatta át. Az eredetileg beterjesztett teljes szöveg és Dulles összes javaslata még csak részben áll rendelkezésünkre, de azt már tudni lehet, hogy a Dulles által javasolt kulcsmondat, amit aztán bele is foglaltak az elfogadott változatba, így hangzott: „Általában azonban nem szabad nyilvánosan tett nyilatkozatok

²⁸ Uo. 198–209. p. Mintegy huszonhat bekezdésnyi szöveg, azaz a teljes dokumentum felét hozták csak nyilvánosságra.

²⁹ NSC, U. S. Policy Toward the Soviet Satellites in Eastern Europe, az 1956. július 6-i NSC 5608 függeléke. 31. pont, 14. p. és 35. pont, 15. p. 1996. február 29-től kutatható.

³⁰ Uo. 37., 38. és 39. pont, 15–16. p.

³¹ Uo. 37. pont, 35. p.

³² *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 216–221. p.

³³ Discussion at the 290th Meeting of the National Security Council, 1956. július 12., szigorúan titkos, 1996. július 26-tól kutatható.

révén vagy egyéb módon elbátortalanítani az elégedetlenség és a kommunista rendszer iránti ellenszenv spontán megnyilatkozásait, annak ellenére, hogy egyéni életeket veszélyeztethetnek ezzel, amikor politikai vívmányaik révén kellő nyomást tudnak majd gyakorolni ahhoz, hogy felszabadítsák magukat a szovjet birodalom igája alól.” Csavaros nyelvezete ellenére nyilvánvaló, hogy Dulles célja az volt: bátorítsák és üdvözljék a kelet-európai lakosság megmozdulásait. Nem értett egyet azzal a mondattal, hogy „természetesen szeretnénk elkerülni, hogy sok beosztott ide-oda futkorásszék azért, hogy a csatlós országokban zavargásokat és felkeléseket robbantsanak ki”, azt viszont rögzíteni szerette volna, hogy az Egyesült Államok segíti a kommunista rendszerek ellenzkét.³⁴

Az alelnök, Richard Nixon, szintén kifogásolta a fogalmazványban megütött hangnemet, mivel „nem szívesen adná a jóváhagyását egy olyan politikai irányvonalhoz, ami George Kennan politikai vonalát látszik követni. Kennan szerint ugyanis igazából semmit sem tehetünk a szovjet érdekszférára jellemző szerencsétlen status quo módosítása érdekében.” Nixon viszont kijelentette: „súlyos hiba” lenne oly módon megszővegezni a jelentést, amely „a csatlós országok lakosságának demokratikus hangadóit esetleg elcsüggeszthetné”. Ugyanakkor, folytatta, „naivítás lenne azt hinni, hogy számos kis független kommunista állam megszületése megoldaná az Egyesült Államok biztonsági problémáit”, habár azt el kell ismerni, hogy „egy ilyen nemzetközi felállás a jelenlegi helyzetnél előnyösebb lehet”.³⁵

A vita egy későbbi szakaszáról az alábbiakat jegyezték fel: „Az alelnök megjegyezte, hogy az Egyesült Államok érdekeit súlyosan nem sértené, ha a szovjet vasöklő ismét lesújtana a keleti tömbre, habár mindent egybevéve természetesen kívánatosabb lenne, ha a jelenlegi liberális tendencia folytatódna a Szovjetunió és az érdekszférájába tartozó országok kapcsolatában.”³⁶ Nixon meglehetősen cinikus megjegyzése legalábbis arról árulkodik, hogy Nixon és a többi vezető politikus leginkább azzal foglalkozott, hogy az Egyesült Államok külpolitikai megnyilatkozásai passzív jellegűből veszítsenek, ahelyett, hogy a csatlós államok tényleges felszabadításának lehetőségeit keresték volna. Ezt erősíti a Nemzetbiztonsági Tanácsban elfogadott külpolitikai határozat is, ami egyfelől elismerte, hogy „a jelenlegi csatlós államok szovjet befolyás nélküli nemzeti függetlenségüket csak a távoli jövőben vívhatják ki”, másfelől megerősítette, hogy „az Egyesült Államok nincs felkészülve arra, hogy háborúban szabadítsa fel a szovjet uralom alól ezeket az országokat, de nem látszik valószínűnek és kivitelezhetőnek az sem, hogy a csatlós országok belső forradalmi úton valósítsák meg ezeket a célokat. Ezért erőfeszítéseink nagy részét arra kell koncentrálnunk, hogy azokat a belső folyamatokat bátorítsuk, amelyek a későbbiekben majd a szovjet befolyás gyengítéséhez és az érintett országok nemzeti függetlenségének kivívásához vezethetnek, még akkor is, ha belpolitikai berendezkedésükben nem várható azonnali változás.”³⁷ Más szóval az Egyesült Államoknak a titóizmust kell támogatnia.

Az NSC úgy döntött, hogy a nagy érzékenységről árulkodó útmutatót egy külön függelékként kapcsolja a határozathoz, és csak szokatlanul szűk körben teszi hozzáférhetővé. Ezt csak nemrégiben hozták nyilvánosságra. „A külpolitika kiegészítő tézisei” a Dulles külügyminiszter módosításának megvitatása utáni kompromisszumot tükrözte és kijelentette: „1. Elkerülendő az olyan erőszakra és cselekvésre való buzdítás, amikor a valószínűsíthető megtorlás és egyéb következmények az Egyesült Államok külpolitikai célkitűzéseinek megvalósítását hátráltathatja. Általában azonban nem szabad nyilvános kijelentésekkel vagy másképp elbátortalanítani az elégedetlenség és a kommunista rendszer ellenzkésének spontán megnyilvánulásait, annak ellenére, hogy egyéni életeket veszélyeztethetnek ezzel, ha ezek eredményeképpen végül is nyomást lehet gyakorolni a szovjet birodalomtól való függetlenedésre.” Az is megfogalmazódott, hogy az Egyesült Államok kormányát olyan akciókra is felhatalmazzák, amelyek „esetenként általában titkosan és megfelelő politikai vezérlés mellett a nacionalizmus minden olyan formáját támogatják, ami elősegítheti a szovjet iga alóli felszabadulást, és ami az Egyesült Államok és a szabad világ egységét nem

³⁴ Uo. 4–5. p.

³⁵ Uo. 5. p.

³⁶ Uo. 20. p.

³⁷ NSC 5608/1, U. S. Policy Toward the Soviet Satellites in Eastern Europe. 1956. július 18., szigorúan titkos, 10–11. pont, 4–5. p. 1996. március 27. óta teljes egészében kutatható.

veszélyezteteti”. „Helyi harcokkal járó vagy ahhoz vezető akciókat csak a külügyminiszter engedélyezhet az elnök jóváhagyásával, azok után, hogy felmérték, mennyire kivitelezhető, milyen minimális kockázattal jár és az NSC 5608/1-ben meghatározott amerikai célkitűzésekhez mennyivel járul hozzá.”³⁸

Az eredeti megfogalmazással szemben a végső változat már nem tartalmazott országonkénti ajánlásokat. Az NSC ülésén Allen Dulles megjegyezte, hogy „számottevő zavargásokra utaló jelek tapasztalhatók Csehszlovákiában és Magyarországon”, és hozzátette, hogy a figyelmet a látványosabb poznani események vonták magukra július végén. Mégsem beszéltek Magyarországról, vagy más kelet-európai fejleményről, a Nemzetbiztonsági Tanács vitája alapvetően elméleti szinten folyt.³⁹

A véletlen egybeesésnek köszönhetően ugyanaznap, amikor az NSC Washingtonban a Kelet-Európával szembeni általános külpolitikai állásfoglalásról vitatkozott, és Allen Dulles a Magyarországon tapasztalható feszültségekre hívta fel a figyelmet, a Kremlben a szovjet pártvezetés is a magyarországi helyzetet mérlegelte. Úgy határozott, hogy Anasztasz Mikojant, a PB tagját és első miniszterelnök-helyettesét küldi Magyarországra, hogy elsőként a szovjet vezetők látogatásának sorában, feltérképezze és csillapítsa az egyre mélyülő válsághelyzetet.⁴⁰

1956 októberében a lengyelországi és magyarországi események után végre szembe kellett nézni a dilemmával és dönteni kellett, hogy az Egyesült Államok támogassa-e a kelet-európai országok nemzeti kommunista rendszereit. A Gomulka és Nagy belpolitikai szerepe közötti tényleges különbségeknek köszönhetően és még inkább a róluk alkotott eltérő washingtoni benyomás következtében az Egyesült Államok eltérő módon reagált a két országban történtekre. A Hruscsovval szembeszálló Gomulka a lehető legteljesebb támogatást kapta, viszont Nagy, akiről Washingtonnak jóval kevesebb információja volt, nem. Részben a különböző washingtoni megítélés miatt is, de a SZER magyar és lengyel emigráns vezetői közötti nézeteltérések és a gyenge irányítás következtében, miközben a SZER adásai kiálltak Gomulka mellett, Nagyot továbbra is élesen bírálták egészen november 1-jéig, amikor ő maga is nyilvánosan szembefordult Moszkvával. Így amikor Nagy a leginkább rászorult volna az amerikai pártfogásra azért, hogy megnyerje az ország közvéleményének támogatását és hogy stabilizálja a belpolitikai helyzetet, éppen ez idő tájt nem kapta meg azt. Sőt ellenkezőleg, a SZER erősen destabilizáló felhívásaiban újabb szovjetellenes akciókat sürgetett a radikálisabb vidéki forradalmi rádiók részéről.

A magyar felkelés első szakaszában, október 23. és október 30. között, a gyorsan pergő magyarországi eseményekről készített diplomáciai és titkosszolgálati jelentéseken túl, Washington keveset tudott a Szovjetunió álláspontjáról és várható reakcióiról. A szovjet kormány október 30-i nyilatkozatát komolyan vették. Amint azt már korábban is említettük, Eisenhower elnök és Dulles külügyminiszter ezzel a kérdést olyannyira elintéztnek látták, hogy a november 1-jére tervezett NSC-vitát már nem tartotta szükségesnek. A Központi Hírszerzés igazgatója, Allen Dulles, amint azt már korábban idéztük, „győzelemről” és „csodáról” beszélt. (Eisenhower visszaemlékezésében azt olvashatjuk, hogy azok után, hogy Dulles úgy értékelte az október 30-i nyilatkozatot, mint a második világháború utáni legjelentősebb szovjet külpolitikai megnyilvánulást, az elnök még hozzátette: „Igen, amennyiben őszinte.”⁴¹ Arra nincs utalás a megbeszélésekről készült feljegyzésekben, hogy akkor valóban elhangzott volna ez a megjegyzés.) Még a szovjet nyilatkozatot megelőzően, október 29-én a budapesti amerikai követség ügyvivője, Spencer Barnes jelentésében utalt arra, hogy Nagy Imre beszédének az a része, ami tárgyalásokat helyez kilátásba a szovjet csapatok magyarországi kivonásáról, talán annak a jele, hogy ismét kérdésessé válhat a szovjetek magyarországi szerepe.⁴²

³⁸ Supplementary Statement of Policy by the National Security Council on U. S. Policy Toward the Soviet Satellites in Eastern Europe, az NSC 5608/1 függeléke, 1956. július 18., szigorúan titkos, I. p. 1996. március 27-től húzások nélkül kutatható.

³⁹ Discussion at the 290th Meeting of the NSC, 20. p.

⁴⁰ Kák resálisz „voprószji Vengrii”. *Isztorieseszkij Arhiv*, 1996. március–április, 2. sz. 77. p.

⁴¹ Eisenhower: *Waging Peace*... 79. p.

⁴² A budapesti amerikai követség 176. számú távirata a State Department-nek, 1956. október 29. A távirat megtalálható az *FRUS, 1955–1957*-ben. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy annak ellenére, hogy

1956. október 30-án egy Különleges Nemzeti Hírszerzési Értékelést (Special National Intelligence Estimate, SNIE) bocsátottak ki a „Kelet-Európában várható változásokról és ezek hatásáról az Egyesült Államok szovjet politikájára”. Az értékelést még a Szovjetunió és a szovjet tömb országai közötti kapcsolatok új alapokra helyezését hirdető október 30-i szovjet kormánynyilatkozat előtt állították össze. Tehát így nyoma sincs benne annak az optimista, sőt euforikus hangulatnak, ami a kormánynyilatkozat után számos politikai és hírszerzési elemzőt hatalmába kerített, és amiről Allen Dulles november 1-jei Nemzetbiztonsági Tanács-beli szavai is árulkodtak. Természetesen sok kételkedő is akadt. A szovjet vezetés október 31. és november 4. között tapasztalható tévovázásának, valamint egy ismételt katonai beavatkozás előkészületei egyre sokasodó jeleinek hatására az amerikai diplomáciai és hírszerzési megfigyelők továbbra is ingadoztak, és egyre inkább borúlátóbban vélekedtek. Az október 30-i SNIE így fogalmazott: „A jelenleg rendelkezésünkre álló információk alapján nem láthatjuk előre, hogy a Szovjetunió a forradalom leverésére immár elegendő további katonai erő bevetésével vajon ismételten megszállja-e Magyarországot vagy sem, ha a szovjet uralom helyreállítására tett jelenlegi intézkedései sikertelennek bizonyulnának.” Ez a jelentés tehát már a csatlós országok feletti ellenőrzés szigorítását jósolta meg, szükség esetén még a nagyobb belső autonómia megadásával is, ha ezúton lehet megőrizni a „Szovjetunió iránti katonai és külpolitikai szolidaritást”.⁴³ November 3-án, a második szovjet támadás előestéjén, már a legtöbb amerikai külügyi tisztviselő és megfigyelő (Washingtonban és a helyszínen egyaránt) valószínűnek tartotta a megszállást. A moszkvai amerikai nagykövet, Chip Bohlen november 3-i táviratában már megjósolta, hogy Nagy ellenállása esetén a Szovjetunió valószínűleg beavatkozik.⁴⁴

A hírszerzési értékelőknek a válság alatt nehéz feladatuk volt. Egyfelől azért, mert nem rendelkeztek megbízható, a szovjet vezetéshez közel álló, vagy a szovjet vezetés döntéseiről közvetlen információkkal rendelkező, jól beépített nyugati ügynökökkel. Másfelől maga a szovjet vezetés is, nem lévén ura a helyzetnek, csak reagált a gyorsan változó körülményekre és rögtönözni kényszerült. Ennek köszönhetően a szovjet lépéseket nem lehetett az alapján előre kiszámítani, hogy az önálló kezdeményezések milyen előnyökkel járhatnak. Mi több, közismert volt, hogy a szovjet vezetés nem volt egységes, viszont az már egyáltalán nem volt köztudott, hogy a vezető politikusok befolyása az egyéni és kollektív döntésekben miként változott. Példának okáért, több amerikai megfigyelő is azt állította, hogy Zsukov marsall óvakodni fog a szovjet katonai beavatkozástól, miközben mások pedig arról voltak meggyőződve, hogy a katonai megoldás hiva.

Végző soron a hírszerzés elemzői és a Külügyminisztérium tapasztalt szakértői nem mondhattak többet, mint hogy befolyása megtartásának érdekében a Szovjetunió bizony meg is szállhatja Magyarországot. Ennek lehetősége egyre valószínűbbé vált, annak következtében, hogy Magyarország a többpártrendszer és a semlegesség felé fordult, és mivel a Nagy-kormány október 30. és november 1. között nem tudta maga mellé állítani a vidéki lakosságot. Az október 30-i Különleges Nemzeti Hírszerzési Értékelést tehát nem lehet tévedéssel vádolni azért, mert nem jelezte előre a szovjet beavatkozást. Most már azt is tudjuk, hogy akkor még a szovjet vezetők is úgy gondolták, hogy nem lépnek közbe. Arra, hogy a későbbiekben megváltoztathatják döntésüket, a körülményekhez képest a hírszerzés figyelmeztetéseiből jól lehetett következtetni. Egy várható nagyobb arányú szovjet katonai offenzíva előkészületeiről érkeztek hírek azon túl, hogy az elemzők már eleve számoltak a katonai megoldás lehetőségével.

A hírszerzés washingtoni elemzői és megfigyelői, akik túl optimistán azt gondolták, hogy Moszkva október 30-i nyilatkozata a szovjet vezetés gondolkodásának jelentős fordulatát tükrözte, a november 4-i erőteljes offenzíva után nemcsak hogy csalatkoztak magukban, hanem azt hitték: a szovjetek szándékosan rászedték őket. Az Elnökség üléseiről készült feljegyzések alapján ma már tudjuk, hogy október 30-án a Kremlben valóban egyetértettek a határozottan

Barnes következtetése helyesnek bizonyult, az a feltételezése, hogy Nagy Moszkva hozzájárulása nélkül nem mondhatott volna ilyen beszédet, már nem.

⁴³ SNIE 12-2-56. *FRUS, 1955-1957*. Vol. XXV. 330-335. p., idézet: 334. p.

⁴⁴ Uo. 371. p.

mérsékelt irányvonal követésében, aminek szellemében az ismert nyilatkozat is megfogant.⁴⁵ Zsukov marsall ezen az ülésen kijelentette, hogy a szovjet csapatokat ki kellene vonni Budapestről, és „szükség esetén”, a magyar féllel folytatott tárgyalásokkal összhangban, az egész országból.⁴⁶

Így mindenkinek igaza volt, aki akkor hitelt adott a szovjet vezetők október 30-i stratégiai váltásának. A jelenleg rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján azonban azt is megállapíthatjuk, hogy tévedtünk, amikor a szovjet külpolitika fordulatát és a beavatkozás melletti döntést a Varsói Szerződés felmondásával magyaráztuk. Többek között magam is meg voltam győződve arról, hogy a fordulat nyitja Tildy Zoltánnak, egy újonnan kinevezett nem kommunista magyar politikusnak Anasztasz Mikojan előtt tett október 31-i budapesti kijelentésében rejlik. Eszerint Magyarország „mindenféléképpen” ki fog lépni a Varsói Szerződésből. Kijelentésének tartalmát tovább fokozták Nagy Imre Jurij Andropovnak, a szovjet nagykövetnek mondott szavai. Ennek értelmében Magyarország amellet, hogy azonnali hatállyal kilép a Varsói Szerződésből, az ENSZ-től és a négy nagyhatalomtól fogja kérni semlegességének garantálását.⁴⁷ A mostanában ismertté vált leghitelesebbnek számító szovjet források, mindenekelőtt a PB-ülésekről készült feljegyzések azt mutatják, hogy október 31-ére tehető a fordulat. Csak egy nappal azután, hogy egységesen döntött a katonai megoldás mellőzéséről a szovjet pártvezetés, s ezúttal is Hruscsov kezdeményezésére, megváltoztatta döntését anélkül, hogy október 31-én újabb információkkal rendelkezett volna a Magyarországon történekről. Még Mikojan és Szuszlov Moszkvába érkezését sem várták meg. Az előbbi hasztalan ellenezte a döntést, amikor az később a tudomására jutott.⁴⁸ Kétségtelen, hogy a Varsói Szerződés felmondásának bejelentése igazolta ugyan a már meghozott döntést, de látszólag nem játszott szerepet a döntés meghozatalakor.

A felvetett kérdés szempontjából különösen érdekes és jelentős, hogy vajon a szovjetek miként vélekedtek az amerikai külpolitikáról és magatartásról, és ez mennyiben befolyásolta a beavatkozás melletti döntésüket. A rendelkezésünkre álló iratokban nincs nyoma annak, hogy október 30-án, amikor a beavatkozás ellen foglaltak állást, a várható nyugati reakciókat mérlegelték volna. A kulcsfontosságú tényező az volt, hogy miként tudják biztosítani a hosszú távú szovjet célok megvalósítását Közép- és Kelet-Európában. Bár nem teljesen világos, hogy a Nyugat magatartása milyen mértékben játszott szerepet az ezzel ellentétes értelmű október 31-i döntésben, feltételezhető, hogy az mégis fontos tényezőként szerepelt. Hruscsov azzal érvelt, hogy „a magyarországi kivonulás az amerikai, brit és francia imperialistákat bátorítaná. Úgy fogják értékelni, mint gyengeségünk [jelét] és támadásba fognak lendülni. Így feltárjuk előttük pozícióink gyengeségét. Az egyiptomi sikert Magyarországgal fogják gyarapítani. Nincs más lehetőségünk [mint beavatkozni és Magyarországon maradni].” A megszállásra válaszoló várható nyugati lépéseket illetően Hruscsov csak annyit jegyzett meg: „Nem lesz nagy háború.”⁴⁹

⁴⁵ Vö. az Elnökség 1956. október 30-i üléséről készült jegyzetekkel. In Kak rcsálsz „voprószí Vengrii”. *Isztoricseszki Arhiv*, 1996. (március–április). 2. sz. 73–104. p. Ezek Vlagyimir Nyikiforovics Malin, az SZKP KB Általános Osztályának vezetője által készített feljegyzések. Ő volt az ülések hivatalos jegyzőkönyvvezetője.

⁴⁶ Uo. 99. p.

⁴⁷ Ezt a magyarázatot elsőként Raymond L. Garthoff adta. Vö. *The Tragedy of Hungary*. 948. p. The RAND Corporation, 1956. november 28. Később megjelent a *Problems in Communism* 6. kötetének 1. számában (1957. január–február). Tildy Mikojannak tett megjegyzéséről vö. Maléter Pál vezérőrnagy, a honvédelmi miniszter első helyettese 1956. november 2-án este adott interjút. In *The Revolt in Hungary: A Documentary Chronology of Events, October 23, 1956–November 4, 1956*. New York, Free Europe Committee, é. n. [1957]. 73. p.

⁴⁸ *Isztoricseszki Arhiv*, 1996. (május–június). 3. sz. 87. p.

⁴⁹ Uo. 87. p. Annak, hogy a szovjet politikusok úgy látták, hogy a katonai erő Magyarországi kivonása után a Nyugat tölténé be a hatalmi vákuumot, egy másik jele Mikojan – a szovjet pártvezetőségben ő hajlott leginkább az engedmények tételére és a szovjet beavatkozás elkerülésére – Gerő Ernő előtt tett kijelentése október 26-án: „a szovjet katonai alakulatok kivonása elkerülhetetlenül amerikai csapatok érkezését vonná maga után”. Lehet, hogy túlzott, és később kész volt a kivonulás ötletével is foglalkozni, de nyilvánvalóan tartottak attól, hogy a szovjet befolyás csökkentéséből a Nyugat húz majd hasznot. Vö. Mikojan és Szuszlov Budapestről az SZKP KB-nak írt táviratát 1956. október 26-án. Kortörténeti Dokumentumokat Őrző Központ (Centr Hranenyija Szovremennoj Dokumentácii) 89. f., 2. per., 2. irat. 5. p.

A vezetőség többi tagja is, aki még egy nappal korábban csatlakozott a beavatkozás elvetéséhez, most a beavatkozás mellé állt: Zsukov, Bulganyin, Molotov, Kaganovics, Vorosilov és akarva-akaratlan Szaburov is. Malenkov, tisztázatlan okok miatt, egyik döntéshozatalnál sem volt jelen. Szaburov, aki nyíltan ellenezte a döntés megváltoztatását, kijelentette, hogy az új döntés „a NATO-t igazolja”. Ezzel feltételezhetően azt akarta mondani, hogy a katonai megoldás alapot ad a NATO szovjetellenes propaganda-hadjáratához. Bulganyin, aki a fordulatot próbálta igazolni, megjegyezte, hogy „a nemzetközi helyzet megváltozott. Ha nem teszünk határozott lépéseket, elveszítjük Magyarországot.” Mikojan hazatérte után, november 1-jén, amikor további döntésekre került sor, sikertelenül érvelt amellett, hogy folytatni kéne a tárgyalásokat a Nagy-kormányral. Tette ezt annak ellenére, hogy ő maga is elismerte: „Nem szabad megengedni, hogy Magyarország elhagyja a tábort.”⁵⁰

A szuezi válság, ellentétben azzal, ahogy többen is feltételezték, nem gyorsította fel a szovjet döntéshozatali mechanizmust. Eltekintve Hruscsov futó megjegyzésétől, ami szerint a Nyugat „egyiptomi sikereit Magyarországgal fogja gyarapítani”, gyakorlatilag a szovjet vezetés magyarországi beavatkozást érintő határozathozataláról fennmaradt dokumentumokban nincs utalás a szuezi ügyre. A nemzetközi helyzet értékelésénél fontos tényezőnek számított, de a beavatkozásról folyó viták során csak másodlagos szerepet játszott. (Az amerikai politikusok figyelmét az ottani válság teljesen elterelte Magyarországról, de ez más lapra tartozik.)

Nagyon kevés jele van annak, hogy a várható nyugati lépések és ellenlépések mennyiben intették önmérsékletre és mennyiben bátorították azonnali cselekvésre a szovjet vezetést. Amint azt már a korábbiakban is megjegyeztük, a Nyugat felbújtó szerepét elítélő propagandakampány is erőtlenn volt. Zsukov marsall október 29-én ugyan említést tett Bohlen nagykövetnek arról, hogy Magyarországon nagy mennyiségű amerikai fegyvert és néhány német üteget foglaltak le, de ahelyett, hogy azt a következtetést vonta volna le ebből, hogy az Egyesült Államok fegyverekkel látja el a felkelőket, ő maga is inkább afelé hajlott, hogy azok valószínűleg második világháborús fegyverek voltak, amiket Ausztriából csempészték át Magyarországra.⁵¹

Egy jelentéktelen esetről tudunk, amikor is Ivan Szerov tábornok, a KGB feje, gyanús színben tüntette fel az amerikaiak tevékenységét. Október 28-án egy feljegyzést küldött Mikojannak. Azt jelentette, hogy „barátaink (ezalatt a magyar titkosszolgálati szerveket értette) egyik ügynökével folytatott beszélgetés alatt az amerikai Olivart és West” kijelentette, hogy „ha a felkelést a lehető legrövidebb időn belül nem számolják fel, az Egyesült Államok kezdeményezésére ENSZ-csapatok fogják megszállni az országot, és egy második Korea fog keletkezni”.⁵² Szerov ezt a hírszerzés napi jelentésében írta, nem azonosította az amerikaiakat és nem értékelte a tőlük származó információt. A két említett személy minden valószínűség szerint Olivieras és West – amerikai diplomáciai futárok –, akik Budapesten ragadtak azok után, hogy lezárták a nemzetközi légiközlekedést, majd a külképviselet nélkülözhető alkalmazottaival együtt elszállították őket az országból. Nem voltak olyan helyzetben, hogy ismerhették volna az amerikai külpolitika irányelveit, és noha valószínű, hogy tettek a fentiekhez hasonló kijelentést, az nem tükrözhetett mást, mint az ő személyes véleményüket. Szerov tábornok véletlenül jelen volt a november 1-jei PB-ülésen, ahogy Ivan Konyev marsall is, és mindketten határozottan támogatták a katonai beavatkozást és az ország teljes megszállását.

Eltekintve a Dulles külügyminiszter október 27-i beszédében rejlő üzenettől, amely szerint az Egyesült Államok nem próbálja meg Magyarországot katonai szövetségesévé tenni a NATO-ban, és eltekintve azoktól a próbálkozásoktól, hogy felhívják a szovjet vezetők figyelmét erre a nyilatkozatra, az Egyesült Államok alig tett valamit a Szovjetunió döntésének befolyásolására. Másfelől viszont valószínűleg helyes volt az a feltételezés, hogy a szovjet vezetők feltehetően más szempontok alapján döntenek majd. Mindenesetre saját érkekeit szem előtt tartva, az amerikai vezetés nem hitte, hogy bármilyen, elfogadható árú és kockázatú lépésre vállalkozhatna, és ezért a világ közvéleményével együtt csak nézte, hogy miként fog lépni a Szovjetunió. Ez sokak szá-

⁵⁰ *Istoriczeszkij Arhiv*, 1996. (május–június). 3. sz. 87, 90. és 94–95. p.

⁵¹ *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 337. p.

⁵² KGB Scrov Report, 28 October 1956. In *Cold War International History Project Bulletin*, 1995 (tavasz). 5. sz. 31. p.

mára fájdalmas következtetés volt, de ha más eredményre jutottak volna, az minden bizonnyal megosztotta volna az amerikai közvéleményt vagy a nyugati szövetségi rendszert. S az esetleges kockázatot még ma sem lehet pontosan felmérni.

A második szovjet beavatkozás után mintegy három héttel, november 27-én, az amerikai hírszerzési szolgálat egy újabb értékelést készített a „Szovjetunió és a csatlós országok közötti kapcsolatok várható alakulásáról”. Az elemzők arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a szovjet vezetés valószínűleg „még nem döntötte el, hogy mi a legjobb megoldás” arra az „alapvető problémájukra”, hogy miként alakítsák át a csatlós országok feletti ellenőrzés rendszerét. Úgy tartották, hogy „előbb-utóbb szinte biztosan egyet fog érteni a szovjet vezetés abban, hogy a szovjet hatalmi érdekek megkívánják a szovjet hegemonia fenntartását a csatlós övezetben”. Ugyanakkor arról is meg voltak győződve, hogy a sztálinizmus túlkapásaihoz sem fognak visszatérni, valamint hogy a közeljövőben a szovjet vezetés az elnyomást és közeledést a szükség szerinti arányban vegyítve pragmatikus politikát fog követni és esetenként rögtönözni fog. A legtöbbben hittek abban, hogy hosszabb távon a Szovjetunió megkeresi majd a módját, hogy „miként lehetne az enyhébb ellenőrzés és megelőlegezett nacionalista engedmények alapján szisztematikusan átalakítani a Szovjetunió és a csatlós államok kapcsolatát”. Ez nem is bizonyult rossz jósátnak.⁵³

Az amerikai politikusok folytatták az Egyesült Államok kelet-európai politikájának felülvizsgálatát. Egy évvel később a Nemzetbiztonsági Tanács Operációs Egyeztető Testülete egy újabb jelentést terjesztett be, ami az 1956 júliusa és 1957 novembere közötti időszakra vonatkozott. 1957. december 4-én az NSC vita nélkül „tudomásul vette” a jelentést.⁵⁴ Nem volt változás a tekintetben, hogy a fő célkitűzés a szovjet érdekszféra országai feletti szovjet befolyás gyengítése, de a jelentés ugyanakkor őszintén elismerte, hogy „politikai nehézségei vannak az ottani titkosszolgálati tevékenységnek”. Az alapvető gond továbbra is az maradt, hogy „az Egyesült Államok ilyen jellegű külpolitikája Kelet-Európában belső változásokra épülő fordulatot támogat. A fejlődést [előmozdító] politikát pontosabban meg kell határozni annak érdekében, hogy az NSC politikai szándékait ne értelmezhesék félre, és elkerülhetővé váljanak az egymásnak ellentmondó intézkedések.” Konkrétabban, „a legfőbb nehézség abból adódik, hogy miként lehetne feloldani az Egyesült Államok hagyományos kommunistaellenes álláspontja és az NSC »nemzeti kommunizmus« kialakulását támogató múlt évi célkitűzései” közti ellentmondást.⁵⁵

Természetesen az Egyesült Államok későbbi külpolitikájának vizsgálata meghaladja e tanulmány kereteit. Gyakorlatilag 1956-ban a kelet-európai népeknek és a moszkvai politikusoknak csakúgy, mint másoknak, köztük az amerikai kormányzatban dolgozóknak, a magyar eset csak egy dolgot bizonyított világosan: a *roll back* (visszaszorítás) nem lehetséges. A felszabadítás cél maradt, de sokkal inkább úgy, mint egy távoli álom, semmint gyakorlati cél. A következő három évtizedre maradt annak a megválaszolása, hogy hogyan lehet a Szovjetunió és a kelet-európai csatlós országok kommunista rendszereivel kialakítandó kapcsolatokat olyan irányba terelni, hogy ezzel a legvégső cél érdekében befolyásolják az eseményeket. Melyik taktikát válasszák, vagy még inkább: milyen arányban adagolják az enyhülést és a konfrontációt?⁵⁶

(Ford.: Somlai Katalin)

⁵³ SNIE 12–3–56. *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 483. és 488–490. p. A Külügyminisztérium és a vezérkar hírszerzési vezetői nem értettek egyet a hosszú távú értékelés tartalmával. 483. p.

⁵⁴ OCB. Progress Report on Soviet Satellites in Eastern Europe. 1957. november 20. In *FRUS, 1955–1957*. Vol. XXV. 690–698. p.

⁵⁵ Uo. 693. p.

⁵⁶ Az Egyesült Államok kelet-európai külpolitikájáról vö. Bennett Kovrig: *The Myth of Liberation: East-Central Europe in U. S. Diplomacy and Politics since 1941*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1973. 173–222. p.; Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe*. New York, New York University Press, 1991. 85–102. p. és Raymond L. Garthoff: *Eastern Europe in the Context of U. S.–Soviet Relations*. In *Soviet Policy in Eastern Europe*. Szerk. Sarah M. Torrey. New Haven, Yale University Press, 1984. 315–348. p.

Ronald W. Pruessen

JOHN FOSTER DULLES ÉS KELET-EURÓPA. GONDOLATOK AZ 1956-HOZ VEZETŐ ÚTRÓL

Miközben erre a konferenciára készülődtem, azon kaptam magam, hogy Kodály Zoltán zenéje keltette boldogsághoz hasonló kellemes érzések lesznek úrrá rajtam. Régóta nagy csodálója vagyok Kodály munkásságának. Különösen azokat a vérpezsdítő darabjait kedvelem, amelyek a „nyugati” klasszikus zene széles áramát a jellegzetesen magyar dallamokkal és hangszerekkel elegyítő küldetésének gyümölcsei. Kodály – szerintem helyes – elgondolása az volt, hogy a magyar zenét és általában véve a zenét az egymással való keresztezés útján lehet tovább gazdagítani. Ez a konferencia, számos más pozitívuma mellett, valami hasonló eredményt hozhat az 1956-os drámai események kutatásának terén: a korábbiaknál kedvezőbb körülmények között vizsgálhatjuk meg, hogy a jellegzetesen magyar és kelet-európai események miként illeszkedtek a hidegháború és a huszadik századi világpolitika folyamatainak tágabb egészébe.

Én személy szerint leginkább arra szeretném összpontosítani a figyelmemet, hogy a kelet-európai zavargások és tragédiák mennyiben illettek bele az ötvenes évek közepének amerikai külpolitikájába. Ennek a kérdésnek a megválaszolása általában nagyban gazdagíthatná a John Foster Dullesszal és az Eisenhower-évekkel foglalkozó kutatásaimat. Gyorsan be kell vallanom azonban, hogy a konferencia végeztével is biztosan akad még tennivalóm. Egészen a közelmúltig ugyanis e tárgyban végzett kutatómunkám során a legnagyobb figyelmet az Egyesült Államok nyugat-európai és ázsiai politikájának, s ezen belül is a német és kínai kérdésnek szenteltem. S noha most már valódi lelkesedéssel foglalkozom a témával, a közép-kelet-európai történelmet csak nem sokkal ezelőtt kezdtem el közelebbről is tanulmányozni.

Mégsem jöttem teljesen üres kézzel a konferenciára. Az ötvenes évekre összpontosító jelenlegi és korábbi kutatásaim egészének köszönhetően talán számos figyelemre méltó észrevétellel is hozzájárulhatok a konferencia munkájához. Elsősorban azt szeretném felvázolni, különös figyelmet szentelve az időbeli változások bonyolultságának, hogy miként vélekedett John Foster Dulles az ún. csatlós térségről. A „bonyolultság” szó automatikusan nem ugrik be Dulles, vagy Eisenhower kapcsán, de ebben az esetben és más helyzetekben mégis teljesen adekvát a használata. Akik hozzám hasonlóan szeretnék megérteni azokat a drámai helyzeteket, amikkel itt most Budapesten foglalkozunk, csak érzékenységükre számíthatnak abban, hogy eligazodhassanak a magas szintű amerikai külpolitika részleteiben és módosulásaiban. Feladatunkat sok szempontból megnehezítheti, ha felfigyelünk a helyzetek bonyolultságára, de végső következtetéseink hitelét kérdőjeleznék meg, ha szemet hunynánk felette.

*

Azok a megjegyzések, amik a közelmúltban az ötvenes évek amerikai külpolitikájának bonyolultságára utaltak, arra a felismerésre támaszkodnak, hogy az Eisenhowerhez és Dulleshez hasonló politikusok nyilvánosság előtt tett kijelentéseikben gyakran eltértek magánvéleményüktől. Korábban azok a történészek, akik a korabeli hivatalos nyilatkozatokra és beszédekre kényszerültek hagyatkozni, érthetően egy meglehetősen leegyszerűsített képet nyerhettek csak az amerikai

diplomácia stílusáról és céljairól. A korszakról alkotott elképzelésünk ténylegesen csak azok után módosulhatott, hogy megnyitlak az iratanyagban bővelkedő kormányzati levéltárak. A vezetői erények, problémaérzékenység és higgadság stb. eddig nem ismert jeleiről árulkodó iratok alapján megállapíthatjuk, hogy Eisenhower és Dulles hullámzó mértékben „revizionista” politikát követett.

Milyen egyszerű lenne, ha az Eisenhower–Dulles páros kelet-európai politikáját ilyen viszonylag egyenes úton megközelíthetnénk. A gazdag fehér házi, Nemzetbiztonsági Tanács-beli és külügyminisztériumi anyag alapján például elég könnyű lenne a külügyminiszter gyakran patetikus hivatalos kijelentéseit párba állítani általában higgadtabb, kulisszák mögött elhangzó véleményével ahhoz, hogy megfigyelhessük a különbségeket és az eltérések esetleges változatait. Sajnálatos módon azonban az eset összetettebb annál, semmint azt az ajánlott nyilvános-magán dichotómia alapján kellően leírhatnánk. Ez esetben az amerikai politika egyik szembeötlő sajátossága ugyanis az, hogy még a belső vélemények is egy kusza folyamat eredményeként születtek meg. Egyfelől, nézeteltérés volt az egyes szereplők és szervek között, másfelől, s ez annál meglepőbb, a viták alapvetően az egyes egyének tudatában játszódtak le. Meggyőződéseim szerint főként Dulles és Eisenhower ingadozott. 1952 után kelet-európai kérdésekkel bajlódva többször is mérlegelték az eltérő lehetőségeket és prioritásokat. 1956-ig azonban az elnöknek és külügyminiszterének nem sikerült világos álláspontot kialakítania. Jóllehet a külpolitikai célkitűzéseket többé-kevésbé sikerült meghatározniuk, ezek rugalmas értelmezésére kényesen odafigyeltek, hogy a véletlen adta lehetőségek minden hasznát leföldözhesék. Nem kerülhetem meg azt az ebből adódó következtetést, hogy határozatlanságuk és oportunizmusuk, amivel tényleges problémák felett elsiklottak, nem kis mértékben járult hozzá az 1956-os tragédiához.

Az ötvenes évek közvéleménye szívesen azonosította Dullest a „felszabadítás” és „visszaszorítás” tűzokádó apostolával. 1956-ig legalábbis nem volt ellenére ez a gondolatársítás. Már 1950-ben is feltűnően hirdette a kelet-európai kérdés illetően megközelítését. Majd a Republikánus Párt 1948-as megrázó választási veresége után – és miután egy évvel később magának sem sikerült szenátusi széket szereznie – Dulles korábbi kétpárti kötődésével ellentétben egyre keményebben kezdte ostromozni a demokrata külpolitikát. Könyvében például ezt írta: „Ideje támadásba lendülni a szabadságért vívott világméretű küzdelemben és visszaszorítani a zsarnokság mindent elöntő dagályát.” Az általánosságokon túl meghatározta azt is, hogy az Amerika Hangját és a Szabad Európa Rádiót lehetne arra felhasználni, hogy a Kreml „zsarnok urai”-ra „nyomást” gyakorolhassanak és a „rab nemzeteket” a „szellemi és lelki rabságból” kiszabadítsák.¹

Természetesen a Republikánus Párt 1952-es elnökválasztási kampányában is ezt a külpolitikai programot képviselte. Egyik 1952. májusi cikkében, ami a *Life*-ban jelent meg, meghirdette „a merész külpolitikát”, ami többet jelentene, mint „a pusztá feltartóztatás”. Rámutatott arra, hogy a szovjet elnyomók „lábbal tapossák” az „erkölcsi és természeti törvényeket” „a csatlós országokban”, és ismételten felhívta arra a figyelmet, hogy az Egyesült Államok kormányzatának a napnál is világosabban ki kellene jelentenie, hogy a térség „felszabadulását akarja és várja”: ez majd „felszítja” a rab lakosság hangulatát, és „újabb nehéz terheket ró a börtönőrökre”.² A republikánus platform pontosan ezeket a gondolatokat visszhangozta és fűzte tovább, ami azért sem meglepő, mert Dulles a fogalmazó bizottság elnöke volt. „A negatív, sekélyes és erkölcstelen” feltartóztatást „dinamikus” erőfeszítések fogják felváltani – ígérte a dokumentum. Új erőfeszítések és próbálkozások révén életre kell keltetnünk „a szabadságban lakozó ragályos felszabadító vágyat”. Hosszú távon „a rab világon belüli feszültségek és nehézségek meg fogják akadályozni a gyalázatos módszerek további alkalmazását, és ezzel megpecsételik az elnyomók végzetét is”.³

Az elnökválasztási periódusban elhangzott vagy leírt kijelentések gyakran közismerten fogantatás nélkül szottak maradni a kormányzati időszakban. 1952-es győzelmük után azonban sem Dulles, sem Eisenhower nem fordított hátat a „felszabadítás” jelszavának. Elkötelezettségük komolyságának beszédes bizonyítéka az a tény, hogy továbbra is rendszeresen hangoztatták a nagy nyilván-

¹ John Foster Dulles: *War and Peace*. New York, Macmillan, 1950. 175, 233, 252. p. és passim.

² Uő: *A Policy of Boldness*. *Life*, 1952. május 19. 146–160. p.

³ *National Party Platforms*. Szerk. Donald B. Johnson. 1. vol. Urbana, University of Illinois Press, 1973. 497–499. p.

nosság előtt, de szűk körben is, ez irányú gondolataikat. Kelet-Európa Eisenhower elnökségének legelső évében például több jelentős változás miatt is a figyelem középpontjában állt. Alig néhány hónappal ugyanis a beiktatás után Sztálin halála vezetett komoly vitákhoz. Többek között C. D. Jackson és mások a „pszichológiai hadviselés” intenzitásának fokozását javasolták annak érdekében, hogy az Egyesült Államok a Kremlben adódó bárminemű zavarból hasznot húzhasson.⁴ Dulles hajlott arra, hogy Jackson javaslatai közül legalább is néhányat komolyabban fontolóra vegyen, elsősorban azokat, amelyek „a szovjet csatlós rendszer” megbontásával foglalkoztak. A Nemzetbiztonsági Tanács március 11-i ülésén kijelentette, hogy nem lenne haszontalan „felszítani” Kelet-Európában „a lehető legnagyobb mértékben a nacionalizmust és elégedetlenséget [...]”, hogy megtörhessük a Szovjetunió csatlós államok feletti erős hatalmát.⁵ Dulles az 1953 júniusában kitörő cseh és keletnémet zavargásokban rejlő lehetőségekre is érzékenyen reagált. „Ezek az incidensek árulkodó jelek – mondta Jacksonnak –, valamit kezdeni kellene velük.”⁶ Utasításának eredményeképpen, amint azt Christian Ostermann tanulmánya olyan kiválóan bemutatta⁷, egy gondosan kidolgozott élelmiszerelosztó-kampányt szerveztek és széles körű propaganda-tevékenységet folytattak Kelet-Németországban.

A kelet-európai sűrűlő eseményekre tett válaszlépéseket, mint a keletnémet felkelés esetében is, mindig egy szélesebb értelemben vett „felszabadítási” terv részének tekintették. Júliusban például az elnök arra utasította a Pszichológiai Hadviselés Testületét, hogy vizsgálják meg, hogy Kelet-Németországon túl miként lehetne a többi csatlós országba is élelmiszerszállítmányokat eljuttatni addig, „amíg még képlékeny a helyzet”, ahogy megfogalmazta.⁸ A külügyminiszter a maga részéről az élelmiszerellátási és propagandatevékenységet a Szovjetunióra nyomást gyakorló átfogó politika részének tekintette. Sztálin halálából és a csatlós országokban jelentkező feszültségek jeleiből arra lehetett következtetni, hogy további szigorítások várhatók. Amikor júliusban a brit és francia kollégájával folytatott megbeszéléseken Dulles példának okáért kijelentette: „Folytatnunk kell, mi több erősebben kell folytatnunk a NATO, az Európai Védelmi Közösség és az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete által képviselt külpolitikánkat, csakúgy mint Németország egyesítésére és Ausztria megszállás alóli felszabadítására tett erőfeszítéseinket. Azt tanácsolom, hogy legyünk egységesek abban amit mondunk, tartsuk életben a rab nemzetek lakosságának reményét és a kelet-európai nemzetek feletti szovjet uralmat ne fogadjuk el végleges tényként.”⁹

Emmet John Hughes, Dulles beszédeinek fogalmazója, Dulles egy színesebben megfogalmazott, hasonló értelmű kijelentésére is visszaemlékezik: „Ez most az a pillanat – mondta állítólag 1953 közepén a külügyminiszter –, amikor meg kell kettőznünk tétjeinket és semmi esetre sem szabad csökkentenünk azokat, a nyugati parlamentek kívánsága szerint. Itt az alkalmas pillanat arra, hogy kiszorítsuk az ellenséget – és talán egyszer és mindenkorra végezzünk vele.”¹⁰

Dulles lelkesedése, amivel a politikai nyomásgyakorlást támogatta, s amiben az elnök és mások is teljes mértékben egyetértettek vele, az 1953 vége felé megszülető Kelet-Európával foglalkozó átfogó külpolitikai programok megfogalmazásán egyértelmű nyomot hagyott. „Az Egyesült Államok célkitűzései és tevékenysége a csatlós államokban jelentkező nyugtalanság kihasználása érdekében”, a „Tájékoztató a nemzetbiztonsági politika alapjairól”, „Az Egyesült Államok szovjet csatlós államokkal szemben folytatott politikája Kelet-Európában” például mind tartalmaztak

⁴ PSB Plans for the Psychological Exploitation of Stalin's Death. 1953. március 10. C. D. Jackson Papers, Eisenhower Library, Abilene (Kansas).

⁵ Summary of Discussion, March 12, 1953 National Security meeting. Eisenhower Library, NSC Series (a továbbiakban NSC: DDE), Whitman File.

⁶ Princeton University (New Jersey), Mudd Library: John Foster Dulles Papers, Telephone Conversation Series (a továbbiakban DT): Dulles–Jackson, 1953. június 17.

⁷ Christian Ostermann: „Keeping the Pot Simmering”: The United States and the East German Uprising of 1953. *German Studies Review*, XIX, 1. sz. (1996. február). 61–90. p.

⁸ Uo. 75. p.

⁹ *Foreign Relations of the United States, 1952–1954. Volume V. Western European Security*. Washington, Government Printing Office, 1983. 1609–1611. p. (A sorozat kötetét a továbbiakban lásd *FRUS*, a megfelelő év és kötet megjelölésével.)

¹⁰ Emmet J. Hughes: *The Ordeal of Power: A political Memoir of the Eisenhower Years*. New York, Dell, 1964. 120. p.

olyan kitételeket, amelyek jól illeszkedtek a „felszabadítás”-ba vetett remények hatásvadász retorikájához. Ez utóbbi az alábbiak szerint határozta meg az Egyesült Államok külpolitikáját: „ellent kell állni a kelet-európai csatlós országokban tapasztalható erős szovjet befolyással szemben. Ennek megfelelően, olyan politikai, gazdasági, propaganda- és titkosszolgálati módszerekhez kell folyamodnunk, amelyek zavarokat kelthetnek, segítenek kihasználni az adódó helyzeteket, megnehezítik a Szovjetunió csatlósok feletti uralmát és késleltetik a szovjet tömb katonai és gazdasági potenciáljának növekedését.”¹¹

Annak ellenére, hogy a Dulles–Eisenhower-adminisztráció kezdeti szakaszában gyakran történt utalás a „felszabadítás”-ra, legalább két okunk van arra, hogy alaposabban megvizsgáljuk a kérdést, mint amennyire azt a beszédek harsogó hangvétele eleve indokolttá tenné. Egyfelől érdemes nem elfelejtenünk, hogy a hatásvadász retorika és a politikai nyomásgyakorlás Truman idején sem voltak ismeretlenek. Másfelől olyan nyilvánvalóan ellentétes hatású tendenciák is jelentkeztek, amelyek rendre mérsékeltek Dulles és Eisenhower politikájának pillanatnyi tartalmát. A Truman-adminisztráció bemutatása meghaladja e tanulmány célját, de nagyon is helyén való felhívni a figyelmet az Eisenhower-évek higgadtabb logikájára és reakcióira.

Dulles még az 1952-es kampány felfűtött hangulatú hónapjaiban is óvatos megjegyzésekkel bátyázta körül a „felszabadítás”-ba vetett reményeire történő utalásokat. Az elkövetkezendő hónapokban mondott beszédeire és kijelentéseire is jellemző módon, például a *Life*-ban megjelent „Merész politika” című cikkében is hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok csak „békés” eszközökkel segítheti a csatlós államok polgárait: „Nem akarunk véres felkeléseket és sorozatos megtorlásokat. Moszkvától békés úton is el lehet szakadni, ahogy azt Tito példája is mutatja. A rabigában tartást is lehet olyan ráfizetessé tenni, hogy az úr maga enyhítsen markának szorításán.”¹² Robert Divine az elnökválasztási kampányból egy olyan jelenetet ír le, amikor Eisenhower határozottan emlékeztette Dullest arra, hogy a békés eszközökre való utalást ne felejtse el hangoztatni. Ez valószínűleg azután történt, hogy Dulles egy Buffalóban mondott beszédében megfélekezett erről. Nincs okunk arra, hogy a tényleges politikai irányvonal tekintetében túl messzemenő következtetéseket vonjunk le ebből az egy esetből.¹³ Az említett epizód jó példa arra nézve, hogy a választási hadjárat lázában milyen elővigyázatlanságok fordulhatnak elő, de Dulles és Eisenhower 1952-es kijelentéseinek túlnyomó többségében valóban határozott utalás történt arra, hogy a felszabadítás csak békés úton történhet.

Ákárcsak a „visszaszorítás” retorikájának drámai kijelentései, az óvatos gondolatok és intézkedések nyilvánosan és szűk körben egyaránt még sokáig visszhangoztak a választási kampány után is. Az 1953-as év néha meglehetősen izgatott pillanataiban az adódó alkalmak feletti töprengésbe gyakran hideg számítás vegyült. C. D. Jackson ötletáradata ugyan csábítóan hatott Sztálin halála után, az aktuálpolitika azonban sokkal merevebben reagált a változásokra. A Nemzetbiztonsági Tanács a „várni és meglátni” taktikát választotta a márciusi cselekvési program helyett, részben Dulles tanácsának hatására, aki kijelentette, hogy a „Szovjetunió-ellenes támadásra” nem „ez a megfelelő pillanat”.¹⁴ Több hónappal később tényleges megtorpanást lehetett tapasztalni a Kelet-Németországot és más csatlós államokat érintő döntésekben. Bizonyíték erre az az óvatosság, amivel egy július 1-jei sajtótájékoztatón az elnök fogalmazott: a csatlós országokban jelentkező feszültségek kapcsán – mondta – Washington megkísérli majd bebizonyítani, hogy a rab népeknek is „vannak barátai a világon, és vannak akik készen állnak arra, hogy a lehetőségekhez mérten segítsenek rajtuk”.¹⁵ Ennek az utolsó árulkodó megjegyzésnek az igazi értelmére akkor tapinthatunk rá, ha elolvassuk a berlini CIA-állomás vezetőjének küldött utasításban foglaltakat: felhatalmázták arra, hogy amikor segélynyújtásra kerül sor, „baráti kezét és menedéket nyújtson, de fegyvereket ne”.¹⁶ Eisenhower egy ideig szorgalmazta egy Önkéntes Szabadságharcos Alaku-

¹¹ NSC 158; NSC 162; NSC 174. National Archives (a továbbiakban NA): NSC 174: United States Policy toward the Soviet Satellites in Eastern Europe. 1953. december 11.

¹² Dulles: A Policy of Boldness. 146–160. p.

¹³ Robert A. Divine: *Eisenhower and the Cold War*. New York, Oxford University Press, 1981. 16. p.

¹⁴ NSC: DDE: National Security Council meetings, Summaries of Discussion, 1953. március 4–11.

¹⁵ *New York Times*, 1953. június 27.

¹⁶ Ostermann: „Keeping the Pot Simmering”... 66–67. p.

lat mielőbbi felállítását, hogy az emigráns erők katonai potenciálját egykori hazájuk ellen fordítsa, de Dullesnek és másoknak sikerült meggyőzőnie arról, hogy a belátható jövőben ez ostoba lépés lenne.¹⁷

A visszafogottabb hangnem világosan tükröződött az 1953 folyamán alakot öltött általános külpolitikai direktívákban is. Miközben az NSC 162/2 meghatározta, hogy a pszichológiai hadviselés és titkosszolgálati hadműveletek miként szerepeljenek „A nemzetbiztonsági politika alapjaiban”, például, Kelet-Európára vonatkozó része azt a következtetést tartalmazta, hogy „valószínűleg egyik jelentősebb európai csatlós állam sem távolítható el a Szovjetuniótól, hacsak a szovjetek azt maguk nem támogatják, vagy háború nem tör ki”. Az NSC 174 ugyanazon év decemberében megismételte ezt a megállapítást, majd egy későbbi Operációs Egyeztető Bizottság-jelentés egyszerre elismerte és elfogadta a helyzetből fakadó tehetetlenséget: „A szovjet uralom alóli felszabadulás vágya kétségtelenül erős a rab nemzetekben. Sok közülük üdvözlőné a Nyugat militáns lépéseit, még annak árán is, ha ez a Nyugat által kezdeményezett háborúhoz vezetne. Azonban sem az Egyesült Államok, sem a szabad világ országai nem akarnak ilyen szélsőséges eszközökhöz folyamodni. Az Egyesült Államok nincs felkészülve arra, hogy saját maga olyan tevékenységet kezdeményezzen vagy felkaroljon, amit a könyörtelen szovjet elnyomás és megtorlás esetén ne tudna fegyveresen támogatni... Következésképpen az Egyesült Államok olyan célokra kényszerül korlátozni a tevékenységét, amelyeket legalábbis a rab népek ellenzéki harcossai és néhány emigráns politikus a cél szempontjából alkalmatlannak tart.”¹⁸

Ezen a ponton még egy elemmel kell bővítenünk az Egyesült Államok ötvenes évekbeli kelet-európai külpolitikájának jellemzését. Miközben a korszak „felszabadítási” retorikáját a korábban figyelmen kívül hagyott mérsékelt kijelentések tompították, ugyanakkor az is világos, hogy a visszafogottság mértéke sokkal korlátozottabb volt, semmint azt egy igen tisztán látó vezetés logikája, higgadtsága vagy bölcsessége megkívánta volna.

Ezen a téren – és meggyőződésem szerint más esetekben is – Eisenhower és Dulles „revizionizmusa” talán túl messzire ment. Úgy is mondhatnánk, hogy az eisenhoweri–dullesi külpolitika kelet-európai mértéktartása csípős élel volt megfogalmazva. Az ötvenes évek más politikusaival kevésbé radikális elvárásokat és álláspontot képviseltek – C. D. Jacksont említhetnénk ellenpéldaként –, de annál szélsőségesebbeknek számítottak, mint amennyire az a „mérsékelt” jelzőből következett volna. A szavak értéke viszonylagos ebben a kontextusban. Pontos képet valószínűleg csak akkor alkothatunk magunknak, ha a mértékeket és megfogalmazásokat is figyelembe vesszük.

Az 1952–1953-as időszakból én is kerestem példákat erre. Számos jelét találni annak, hogy Eisenhower és Dulles nem tudta túl szigorúan visszafogni magát. Amikor a külügyminiszter Sztálin halála után a „várni és meglátni megközelítést” karolta fel például, nyíltan kijelentette, hogy sokkal inkább az időzítés miatt, semmint politikai meggyőződésből választotta ezt: mivel különösen az európai szövetségesek viszolygnak az erőszakosabb kezdeményezésektől, mondta, ez „nem a megfelelő pillanat” ilyen gyorsan előreszaladni. Egy ezzel ellentétes irányú fejtegetésében az „időzítés”-re tett megjegyzésekből ismételtlen kiderül, hogy milyen indíttatás húzódott meg Dulles nyugodtabb hangvételű nyilatkozatainak felszíne alatt. 1952-es cikkének címe egyszerre utalt céljaira és sürgetésre. Azt állította, „kettő, öt vagy talán tíz éven belül a jelenlegi rab világ jelentős része visszanyeri nemzeti függetlenségét”.¹⁹ Tehát ekkor nem, de más alkalmakkor sem fogadta el teljes mértékben a hírszerzési értékelések pesszimista következtetéseit, amelyek nem tartották valószínűnek a szovjet érdekszféra összezsugorodását.

Nehéz magyarázatot találni arra, hogy miként lehetett Eisenhower és Dulles kelet-németországi, illetve csatlós országokkal szembeni politikáját alapvetően mérsékeltként értékelni. Igaz, hogy a szimpátiával, propagandával és élelmiszerral együtt fegyverek nem áramlottak a térségbe, de

¹⁷ NSC: DDE: National Security Council meeting, Summary of Discussion, 1953. július 9.

¹⁸ NSC 162: A Review of Basic National Security Policy; NSC 174: United States Policy toward the Soviet Satellites in Eastern Europe, December 11, 1953. NA: Operations Coordinating Board: Progress Report on United States Policy toward the Soviet Satellites in Eastern Europe, July 16, 1954.

¹⁹ NSC: DDE: National Security Council meeting, Summary of Discussion, 1953. március 1.; Dulles: A Policy of Boldness. 146–160. p.

Washingtonban erőteljesnek és dinamikusnak tartották az amerikai magatartást. Az intézkedések a nyilvánvalóan felvillanyozott várakozások közepette születtek, amikor a washingtoni politikusok ténylegesen hittek abban, hogy az Egyesült Államok jelentős előnyökre tehet szert az ígéretes helyzetben. Christian Ostermann is rámutatott a keletnémet eseményekre ezekben a hónapokban meghozott válaszüntézkedések agresszív élére, de elegendő adattal rendelkezünk a „Prospero”- és „Veto”-hadműveletről ahhoz, hogy biztonsággal kijelenthessük, hogy Csehszlovákiával kapcsolatban is hasonló lépéseket terveztek. 1953 közepén John Foster Dulles még annak a lehetőségével is eljátszadózott, hogy megfelelő lépésekkel talán el lehetne szakítani Albániát a szovjet érdekszférától. Olyan szavakkal, amelyek jól példázzák, hogy a higgadt javaslat miként keveredett az erőteljesebb indítással, a Nemzetbiztonsági Tanácsban kijelentette, hogy „Albániával a háború megkockáztatása nélkül is barátságosabb kapcsolatokat lehetne kezdeményezni”.²⁰

Érdekes megfigyelni, hogy az amerikai kormányzati körökben nyilvánvaló kételkedéssel és kritikával figyelték, hogy az agresszív kiszólások miként fognak hatni a viszonylagosan mérsékelt külpolitikára. James Conant amerikai nagykövet például arra figyelmeztetett, hogy ügyelni kell „a további vérontás” elkerülésére, bár azt is hangsúlyozta, hogy az amerikai külpolitikának „lassú tűzön kellene tartania a fazekat anélkül, hogy forrásig felhevítené azt”.²¹ Más amerikai diplomáták túl enyhének találták ezt az óvatos megjegyzést. Az 1953. szeptemberi diplomataértekezleten Luxemburgban az volt az általános vélemény, hogy a „forrásban tartás” veszélyes lehet és ellenkező eredményhez is vezethet.²²

*

Eisenhower és Dulles kelet-európai külpolitikájának sokirányú meghatározottsága 1952–1953 után sem változott. Az 1956-os drámai eseményekhez vezető időszakban az amerikai álláspont és magatartás újabb és újabb kanyarokat írt le aszerint, hogy éppen melyik tényező kapott nagyobb hangsúlyt a döntéshozatalban. Ez aztán odavezetett, hogy egyszerre járatta le a hagyományos és „revizionistább” amerikai külpolitikai irányvonalat. 1952 és 1956 között minden kérdésben egyedül az ambivalencia dominált. Az erős impulzusokkal és felvillanyozott elvárásokkal szemben a realitásokat figyelembe vevő számítások józanabb és elővigyázatosabb magatartásra intettek. Érdekes viszont megfigyelni azt, hogy ezeknek a fékező erőknek a hatása mindig elmaradt a mérsékelt politika diktálta elvárásoktól. A kezdeti agresszív törekvések így még vissza-vissza köszöntek a későbbi politikai határozatokból. Sőt, a kétértelműség az egész időszakra jellemző maradt egyrészt a rutin jellegű bürokratikus eljárásokból kifolyólag, mivel az egyformán befolyásos szereplők eltérő nézetei heterogén konszenzust teremtettek, másrészt annak következtében, hogy az egyes politikusok lelkében is érzelmi viharok dúltak.

Magam is foglalkoztam például az 1955-ös év amerikai külpolitikájának törvényszerűségeivel, amikor néhány korábbi munkámban a genfi csúcstalálkozóval és az az idő tájt jelentkező „enyhülés” első jeleivel foglalkoztam.²³ Eredetileg az ún. „német kérdés”-ben Washington és Moszkva között zajló tárgyalásokat tanulmányoztam az újraegyesítésre koncentrálni, de már vizsgálódásaim legelején rá kellett hogy jöjjek arra, hogy a kelet-európai problémák is állandóan ott kísértettek Eisenhower és Dulles gondolataiban. Nem szeretnék most hosszasan időzni ennél a kérdésnél, mert a témát máshol már bővebben kifejtettem, néhány futó megjegyzés azonban ennek ellenére mégis idekíváncsozik.

1955 tavaszán a szovjet külpolitika kezdeményezéseinek nyomán az amerikai diplomáciát erősen foglalkoztatta a hidegháború enyhülésének lehetősége. Moszkva például olyan kulcsfontosságú kérdésekben is hajlott a kompromisszumra, ami sokáig lehetetlenné tette az osztrák békeszerződés tető alá hozását. Továbbá Japán, Jugoszlávia és a Német Szövetségi Köztársaság felé is

²⁰ NSC: DDE: National Security Council meeting, Summary of Discussion, 1953. július 30.

²¹ *FRUS, 1952–1954*, Vol. VII. 1640. p.

²² *FRUS, 1952–1954*, Vol. VIII. 85. p.

²³ Vö. Ronald W. Pruessen: *Beyond the Cold War – Again: 1955 and the 1990s. Political Science Quarterly*, 108. évfolyam, 1. szám (1993 tavasz), 59–84. p.; Uő: *From Good Breakfast to Bas Supper: John Foster Dulles Between the Geneva Summit and the Geneva Foreign Ministers Conference*. In *The Dawn of Détente*. Szerk. Saki Dockrill. Louisiana State University Press, 1997.

békülékeny gesztusokat tett. Churchill hasonlóan más európai politikusokhoz meg volt győződve arról, hogy eljött a kiváló alkalom egy csúcstalálkozó megszervezésére, most először Potsdam után. Eisenhower és Dulles, a korábbi ellentétes véleményekkel szemben, szívesen karolták fel az ötletet.

1955 tavasza fokozott várakozásokkal telt Washingtonban. A levegőben érezhető várakozások némelyike pontosan egybeesett a „felszabadítás” politikájában megfogalmazott vágyakkal. Allen Dulles „az Ausztriát érintő szovjet javaslatot [...] a második világháború utáni legjelentősebb szovjet lépésnek” mondta, és hitte, hogy abban „nagyszerű új lehetőségek” rejlenek. A külügyminiszter határozott fejtegetésekbe bocsátkozott erről az NSC ülésein. Többek között a május 18-i értekezleten kifejtette: „meggyőződésem, hogy a jelen helyzetben igazi alkalmunk nyílik arra, hogy visszaszorítsuk a szovjet befolyást. Ennek eredményeképpen a jelenlegi csatlós országok Finnországhoz hasonló státuszt kaphatnának... Most először tűnik valóságosnak ez a lehetőség.”²⁴

Még azután is, hogy a csúcstalálkozó nem hozott azonnali eredményeket, Dulles bizakodása töretlen maradt. Nyakasságának hírért így csak tovább erősítette. A német újraegyesítés két éven belül megvalósulhat, közölte Eisenhowerrel, majd helytelenítette, hogy Adenauer előrehaladott korának köszönhetően pesszimistább.²⁵ A csatlós országokkal kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy Moszkva befolyását a Szovjetunió határáig lehet majd visszaszorítani. „Nem szeretném a pontos idejét megnevezni – mondta a Szenátus Külügyi Bizottságában –, de a dolgok mostani menete alapján, úgy gondolom, hogy jó esélye van arra, hogy ez öt éven belül megvalósuljon.”²⁶

Ezen a megjegyzésen is érződik azonban annak a higgadtabb megközelítésnek a nyoma, amelyről már mint az Eisenhower-adminisztráció ambiciózus vágyait mérséklő tendenciáról szoltam. Az 1956-os földcsuszamlásokhoz képest az, hogy Dulles öt évet jósolt a visszaszorítás lejátszódására, viszonylag elvont és nyugodt okoskodásra vall. Akárcsak az év terveinek és manővereinek sok más részlete is. Dulles például kétségtelenül a lassú, higgadt ritmusú tárgyalásokat kedvelte. A csúcstalálkozón összegyűlt politikusok nem „csodatevők”, mondta, a nehéz kérdésekben csak komoly, kitartó munkával lehet előrelépni: „az elhamarkodott döntések nem túl célravezetőek ezekben az ügyekben.”²⁷ Dulles részéről ez az álláspont nemcsak időhúzó taktika volt, ahogyan az elnök részéről sem, aki teljes mértékben egyetértett külügyminisztere terveivel. Dulles jelentős részt vállalt a német újraegyesítésről, a kölcsönös csapatkivonást előíró európai biztonsági egyezményről és a fegyverzetkorlátozásról szóló kulcsfontosságú tárgyalások alapos előkészítésében. Május elején például egy a fivérével folytatott telefonbeszélgetés alatt, elkezdte kipuhatolni az átfogó katonai rendezésre vonatkozó javaslatának várható fogadtatását:

„A külügyminiszter megemlítette, van egy terve, nem tudja, hogy jó-e, de esetleg javasolhatnánk az oroszoknak, hogy a nyugat-európai régió méretével azonos területen ugyanakkora haderőket állomásoztasson, mint mi. A. Dullesnek vannak-e számszerű adatai az ott állomásozó erőkről? A. Dulles rákérdezett, hogy melyek lennének a szóban forgó területek. A külügyminiszter erre azt válaszolta, hogy hozzávetőlegesen a brüsszeli paktum országainak területéhez mérhető térség keleten magába foglalná a csatlós államok nagy részét és Oroszországot Minszkig.”²⁸

Az őszi tárgyalások megkezdésének komoly szándéka mögött megfontolt és indokolt számítások is húzódtak. 1955 legelején egy kongresszusi bizottság előtt ugyan elhangzott a külügyminiszter szájából, hogy a szovjet gazdaság a „szakadék szélén áll”,²⁹ szűkebb körben, a nyilvánosság szeme elől távoli helyzetekben azonban ő is visszafogottabban fogalmazott. Konrad Adenauernek augusztusban írt levelében Moszkva gazdasági lehetőségeiről még visszafogottabban nyilatkozik: „[A szovjetek] az Egyesült Államok haderejével modern fegyverzetben és ellá-

²⁴ NSC: DDE: National Security meetings, Summaries of Discussion, 1955. április 21. és május 19.

²⁵ *FRUS, 1955–1957*. Vol. V. 551. p.

²⁶ July 25, 1955. In *Executive Sessions of the Senate Foreign Relations Committee* (Historical Series). 7. vol. 84. kongresszus, 1. ülés, 1955. Washington, U. S. Government Printing Office, 1978.

²⁷ May 14, 1955, PREM 11/893. (A PREM a brit miniszterelnökök iratait tartalmazó fondokat jelöli a londoni Public Record Office-ban.)

²⁸ DT: J. F. Dulles – A. W. Dulles, 1955. május 6.

²⁹ *New York Times*, 1955. július 8.

tásban egyenrangú katonai szervezetet próbáltak meg fenntartani, és a nagyszámú gyalogságról sem mondtak le. Ezzel egy időben látványos módon megkísérelték felfejleszteni gyáriparukat is.

Mindez természetellenes módon elvonta a termelőerőt a kézművesipari és mezőgazdasági fogyasztási javak előállításától. Már akkor is nyilvánvaló volt, amikor a válság még nem jelentkezett, hogy a végtelenségig nem folytathatják ebben az ütemben, és hogy legalábbis egy szusszanásnyi ideig többet kell juttatniuk a népnek a megtermelt javakból.³⁰

Két hónappal később Dulles Adenauernek írt másik levelében erről a kérdésről egy igazán megfontolandó elemzéssel szolgált: „Egyáltalán nem vagyok meggyőződve arról, hogy az orosz vezető politikusok határozottan eldöntötték, hogy pontosan mi is az, amit akarnak és mi lenne a megvalósítás legjobb módja. Kétségtelen, hogy országukban mélyreható változások zajlanak és további változások előtt állnak, és az előttük álló válaszlehetőségekben a most meghozott döntések alapvetően meg fogják határozni országuk jövőjét. Annak ellenére, hogy az utóbbi hónapokban a szovjet diplomácia határozottan ügyesen képviselte a Szovjetunió rövid távú érdekeit, mégis azt hiszem, hogy a béke és a háború, valamint a szovjet gazdaság megszervezésének terén csak bizonyos mértékig tudják, hogy mit tegyenek.”³¹

1955-ben csakúgy, mint korábban is, a higgadság és mérséklet csak egy bizonyos fokig volt jellemző az amerikai külpolitikára. Sok tekintetben a genfi csúcstalálkozó előtti és utáni gondosan kidolgozott amerikai elképzelések továbbra is agresszív és ambiciózus igényekről árulkodtak. Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítéka az, hogy még a Szovjetunió válságos időszakában sem szüneteltették a rá nehezedő nyomást. Dulles már februárban is azt hangoztatta, hogy ez az egyetlen ésszerű út: „Fontos, hogy a kommunista rendszerekre gazdasági és más nyomást gyakoroljunk [...], a jelenlegi szovjet helyzet ezt bizonyítja. A nyomás hatására a szovjet legfelsőbb vezetés nem tudta megvalósítani a céljait. Menesztették Malenkovot, aki a kudarcot szimbolizálta. A kommunista vezetőknek egy dilemmával kellett szembenéznük. Egyfelől nem csökkentheték kötelezettségvállalásaikat, másfelől elegendő mértékben nem növelhették forrásait ahhoz, hogy teljesíthessék ígéreteiket. Ez a dilemma elindította őket az összeomlás felé vezető úton.”³²

A júliusi csúcstalálkozó előtt más szavakkal, de ugyanezt fogalmazta meg: „Olyan sokáig határozottan, esetenként vitathatóan határozottan viselkedtünk, hogy most nem szeretném a politikánk egész építményét egy mosolyért cserébe aláaknázni [...], olyan, mintha egy másik futóval egymérföldes távon készülnék versenyezni, de az ellenfél számára hirtelen negyedmérföldre csökken a táv. A negyedmérföldet jelző karónál azt mondja az orosz futó az amerikaiaknak: »Ez igazából egy negyedmérföldes futás, te is tudod, miért nem állunk hát le?«”³³

A genfi csúcstalálkozóról való hazatérés után sem volt tapasztalható hangsúlyeltolódás. Moszkva nyilvánvalóan hajlandó volt némi előleget fizetni az enyhülésért cserébe, mondta Dulles Adenauernek. „Várjuk meg, hogy mennyit hajlandóak még fizetni. Az Egyesült Államok határozott szándéka, hogy ilyen irányba befolyásolja őket.”³⁴

1955 elején és végén a nyomásgyakorlás két jelentősebb kérdésre, a német újraegyesítésre és a csatlós államokra összpontosult. 1955 végén, alig egy évvel a Kelet-Európát megrázó drámai zavargások előtt, Dulles és Eisenhower az agresszívebb és követelőzőbb külpolitikai magatartás fontosságát hangsúlyozta. „A német újraegyesítést folyamatosan erőltetnünk kell” – mondta 1955 augusztusában Bonnban a külügyminiszter, és kifejtette, hogy a csatlósok tekintetében is fenn kell tartani a nyomást.³⁵ Egy augusztus 11-i Dulles–Eisenhower megbeszélés jegyzőkönyve hasonló elképzeléseket rögzített: „[Dulles kijelentette], hogy az új légkör nem a status quo fennmaradását jelzi, hanem azt, hogy nagyobb lesz az esély változásokra [...]; az a fontos [...], hogy tökéletesen érthetővé tegyük, hogy számunkra a béke esélyének megnövekedése nem azonosítható a status quo megszilárdításával, sőt ellenkezőleg, és mi most azt várjuk, hogy a német újra-

³⁰ *FRUS, 1955–1957*. Vol. V. 548. p.

³¹ Uo. 611–612. p.

³² *FRUS, 1955–1957*. Vol. II. 258. p.

³³ W. W. Rostow: *Open Skies: Eisenhower's Proposal of July 21, 1955*. Austin, University of Texas Press, 1982. 160. p.

³⁴ *FRUS, 1955–1957*. Vol. II. 548–549. p.

³⁵ *FRUS, 1955–1957*. Vol. V. 542. és 555. p.

egyesítés és a csatlós országok nagyobb önállósága terén változások történjenek az európai felállásban... Az elnök kijelentette, hogy a gondolatmenettel teljes mértékben egyetért”.³⁶

*

Szeretném azzal zárni annak az útnak a bemutatását, amelyet az Eisenhower–Dulles-kormányzat az 1956-os kelet-európai válságokig megtett, hogy röviden felvázolom, hogy itt a konferencián, valamint a konferencia után milyen feladatokkal szeretném folytatni.

Ezek közül az első talán az az önmagától adódó, rutin jellegű, bár nem kevésbé fontos kérdés, hogy pontosan miként alakulnak 1956 folyamán, majd 1957-ben Dulles és Eisenhower Kelet-Európára vonatkozó gondolatai és külpolitikájának prioritásai. Ennek a konferenciának köszönhetően jóval többet tudok már 1956 egyes eseményeiről, és a konferencia előadásszövegeinek áttanulmányozása után kíváncsi vagyok, hogy az 1950–1955-ös időszakra érvényesnek talált törvényszerűségek mennyire maradnak igazak vagy mennyire módosulnak ebben a későbbi periódusban.

Másodszorban, egy már elvontabb és elemző szinten, a fentiekben leírt politikai modell következményeit szeretném részletesebben megvizsgálni. Arra lennék kíváncsi, hogy amennyiben az amerikai magatartás az agresszivitás és az önmérséklet között ingadozott, ebből milyen előnyök és hátrányok származtak. Alapvetően igazuk lenne a „revizionistáknak”, például amikor Eisenhower és Dulles higgadt számításainak végső előnyeire helyezik a hangsúlyt, vagy arra, hogy az egyes helyzetekben rejlő veszélyeket és költségeket általában milyen tisztán látták. S hogy az Egyesült Államok 1956-ban nem keveredett háborúba az azt jelenti-e, hogy az adminisztráció reagálása alapján véve helyes volt. És amennyiben a politika irányítói között vagy magukban a politikusokban konfliktusok merültek fel, nem ez billentette-e a mérleg nyelvét a békés megoldás javára? Be kell vallanom, jelenleg úgy látom, hogy Eisenhower és Dulles kétértelmű politikájának több árnyoldala volt, semmint erénye, bár ismételtlen meg kell jegyezmem, hogy még további vizsgálódásokra van szükségem ahhoz, hogy ezt határozottan kijelenthessem. Szerintem legalább két okból is kárhoznátni lehet az Egyesült Államok „középutas” politikáját. Egyfelől (biztos vagyok benne, hogy a konferencia előadói is utalnak majd rá) az amerikai kijelentések és lépések nyilvánvalóan harcias jellege Kelet-Európában szinte bizonyosan túlzott várakozásokat keltett. Többet vártak az Egyesült Államoktól, mint az érdekeit tekintve valaha is megadhatott. Szinte lehetetlen felbecsülni, hogy az amerikai magatartás téves értelmezése milyen folyamatokat támogatott és milyen tragikus következményekhez vezetett, de nem nehéz belátni, hogy van itt valami, amivel számot kell vetni.

Készülő munkámban más vitás pontok is foglalkoztatnak. A mostani – hidegháború utáni – korszak korábbi, hidegháborús kérdéseivel szemben merült fel bennem: Dulles és Eisenhower kelet-európai külpolitikájának agresszív megnyilvánulásai, vagy a más kérdésekben jelentkező amerikai harciasság, így például a „német kérdés”-ben vagy a Kínai Népköztársaság kapcsán, szerepet játszott-e a hidegháború elhúzódásában? A Moszkvára és más esetekben Pekingre gyakorolt folyamatos nyomás ellentétes hatással volt-e az enyhülés felé tapogatózó új szovjet vezetői garnitúrára? Meg lehetett volna „nyerni” három évtizeddel a legutóbbi múlt öneltető ünneplései előtt a hidegháborút, és meg lehetett volna még őszintébben nyerni azoknak a részvételével, akik megszenvedték az ötvenes éveket?

Harmadszorban és végezetül, szeretném alaposabban megvizsgálni az általam dullesi–eisenhoweri ambivalenciának mondott kelet-európai politika forrásait. Miért fogták vissza annyira magukat az amerikai politikusok, amikor a „felszabadítás”-ról beszéltek, és ugyanakkor miért voltak végül is képtelenek arra, hogy jóslataikban és magatartásukban mindennemű agresszivitástól mentesek legyenek. Minek a hatására születtek a komoly következményekkel járó ellentétes értelmű reagálások és üzenetek?

Ez olyan probléma, amivel már részletesebben foglalkoztam az ötvenes évek kapcsán: amikor azt vizsgáltam, hogy miért nem volt előrelépés a német békeszerződés vagy újraegyesítés kérdésében, és amikor az Eisenhower-korszak Washington és Peking közötti viszályait vizsgáltam.

³⁶ *FRUS, 1955–1957. Vol. V. 546. p.*

Ezekben az esetekben azt találtam, hogy számos tényező játszott szerepet abban, hogy az Egyesült Államok külpolitikája önmérsékletre kényszerült.

Néhány esetben például Eisenhowert és Dullest leginkább az fékezte, hogy esetenként még az elméletileg meglehetősen gyenge szövetségesekre és baráti országokra sem sikerült az amerikai külpolitikát rákényszeríteni. Számtalanszor előfordult, hogy a mérsékeltebb amerikai álláspont Csang Kaj-sek vagy Konrad Adenauer határozott ellenállásán bukott meg, vagy pontosabban mondván azon, hogy Dulles és Eisenhower meg volt győződve arról, hogy nem engedhetik meg azt, hogy maguk ellen fordítsák Adenauert vagy Csangot, még akkor sem, amikor az utóbbi ostoba és nem kívánatos politikát sürgetett. A kelet-európai csoportokkal és politikusokkal szemben is valami ilyesmi volt tapasztalható 1956-ban? Származtak-e károk abból, hogy Washington nem tudta irányítani a térségben jelentkező folyamatok ütemét és tartamát? Egy Dulles és Eisenhower személyes preferenciáinak jobban megfelelő felállás esetleg pozitívabb eredményekkel járhatott volna?

Nemcsak a retorika kedvéért tettem fel ezeket a kérdéseket. Az ötvenes évek más helyzeteiben rá kellett jönnöm, hogy a nemzetközi partnerek magatartása csak egyike azon tényezőknek, amelyek hozzájárulhatnak a fékezőleg ható agresszivitás kialakulásához. Például az, hogy Dulles és Eisenhower nem tudta Csangot és Adenauert befolyása alá vonni, együtt járt azzal, hogy más amerikai politikusokra sem tudták akarukat ráerőltetni. A hírhedt „Kína-barát lobby” és a Republikánus Párt jobb szárnya a belpolitikában olyan befolyással rendelkeztek, hogy az elnök és a külügyminiszter nem hagyhatta őket számításán kívül. Egyes katonai vezetők is, mint például Radford admirális, a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa elnöke, a civil berkekben is jól mozogtak és így tovább fokozták a külpolitika bizonytalanságát. Hány ehhez hasonló tényező nyomta rá a bélyegét Dulles és Eisenhower kelet-európai elképzeléseire 1956-ban? A közvélemény és a kongresszus olyan irányba kényszerítette-e őket, amit maguktól nem választottak volna? Tett-e valamit a CIA a központban vagy a térségben, ami a Fehér Ház vagy a Külügyminisztérium számára nemkívánatos irányba terelte az események menetét?

Egy pillanatig sem szeretném azonban azt állítani, hogy az Egyesült Államok külpolitikájának ötvenes évekbeli gyenge oldalai kizárólag külső erők Dullesra és Eisenhowerra tett hatásának tulajdoníthatók. Ez csak részben felelt meg a valóságnak. Meg vagyok győződve arról, hogy Dulles és Eisenhower több esetben is azért nem tudta kézben tartani szövetségeseit vagy az amerikai politikusokat, mert saját magukat sem tudták fegyelmelni. A külügyminiszter és az elnök ugyanis rendszeresen az „intellektuális katasztrófa politika” szerint cselekedett: ez egy olyan tudatalatti folyamat, amelynek során a higgadt és ravasz elemzőképességet gyakran háttérbe szorítják a vágyálmak és az ösztönök. Amikor a német problémákra, a kínai kapcsolatokra, a közép-keleti és más kérdésekre került a sor, Dulles és Eisenhower a megoldandó ügyek természetéről és az esetleges lépésekkel járó kockázatról árnyalt képet tudott festeni. A következő alkalommal azonban már mindketten képesek voltak sutba dobni korábbi meggyőződésüket vágyaik és mérgük diktálta sugallatokkal szemben.³⁷ Az irracionális lépéseket néha krízishelyzetek váltották ki, mint az 1955. március–áprilisi Quemoy–Matsu találkozói idején is. Más alkalmakkor viszont akár hosszabb ideig is az arrogancia és a felelőtlenség volt Dulles és Eisenhower politikájára jellemző.

A legfelsőbb amerikai politikai vezetés „intellektuális katasztrófa politika”-ja befolyással volt-e a kelet-európai fejleményekre 1956-ban, vagy tágabb értelemben 1952 és 1956 között? Ez egy újabb olyan kérdés, amire választ fogok keresni.

(Ford.: Somlai Katalin)

³⁷ Vö. Ronald W. Pruessen: John Foster Dulles and the Predicaments of Power. In *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*. Szerk. Richard Immerman. Princeton, Princeton University Press, 1990. és úő: Beyond the Cold War – Again: 1955 and the 1990s. *Political Science Quarterly*, 108/1 (1993. tavasz).

Vitalij Afianyi

AZ 1956-OS MAGYAR ESEMÉNYEK
A SZUEZI VÁLSÁG TÜKRÉBEN.
A SZOVJET VEZETÉS ÁLLÁSPONTJA

(Tézisek)

A hidegháború történetével foglalkozó kutatások törvényszerűen fordulnak megkülönböztetett figyelemmel a nemzetközi válságok problematikájához. Az utóbbi években lehetőség nyílt, hogy a történészek betekintsenek korábban kutathatatlan – főként orosz – levéltári forrásokba, többek között a Kortörténeti Dokumentumok Őrző Központ¹ iratanyagába is, ami jelentősen gazdagította ismereteinket és felgyorsította a kutatásokat is. A már régebben ismert források ugyanis jó néhány történészi kérdésfelvetésre nem adtak választ.

Igen hasznos volt a „magyar kérdés” iratanyagának titkosítás alóli felszabadítása, ami azonnali lehetőséget adott több kérdés érvekkel alátámasztott megválaszolására. Itt elsőként azt a kézírásos dokumentumot kell említenünk, amely a magyarországi helyzet megvitatásának szentelt SZKP KB elnökségi üléseken készült. Az anyagot ebben az évben (1996) publikálták Budapesten és az *Isztoricseszkiy Arhivban*². Ennek a forrásnak az ad különleges jelentőséget, hogy a hatvanas évek közepéig a KB legfelsőbb szerveinek (PB, Titkárság) üléseiről nem készültek gyorsírással feljegyzések. Ezek (ti. a Malin-feljegyzések) jelentik az SZKP KB Elnöksége jó néhány, e tárgykörben lezajlott ülésének egyetlen írásos dokumentumát. S bár a kézirat összességében igencsak vázlatos és csak töredékesen adja vissza az elhangzottakat, ebben a formájában is megismerhető belőle az egyes elnökségi tagok álláspontjának lényege, néhány esetben pedig még szó szerint is az, ami vita közben elhangzott.

A magyarországi eseményeknek szentelt feljegyzések olyan információkat is tartalmaznak, amelyek a szuezi válsággal kapcsolatosak. Az derül ki belőlük, hogy milyen határozatot fogadtak el 1956. október 30-án, s hogy a Szovjetunió az egyiptomi harci cselekmények megkezdését a magyar felkelés elfojtására fogja felhasználni. Ebben az összefüggésben az a nyilatkozat, amely a Szovjetunió és szovjet blokk többi országa közötti kapcsolatok alapelveit deklarálta, pusztán propagandaszólam volt. Ilyenformán a magyar felkelés leverésére meghozott határozat időpontjának pontosítása fontos az okok megértésében és az események menetében is.

A jelenleg rendelkezésre álló dokumentumok, részben a KB Elnöksége október 28-i és 30-i üléséről készült feljegyzések lényegesen módosítják ezeket a véleményeket. Kiderül belőlük, hogy a Kremlben a magyar kérdéssel hosszasan foglalkoztak, s megoldása nem volt egyszerű. A KB Elnökségének ezekben a napokban volt olyan határozata is, amely a Nagy Imre-kormány támogatásának álláspontján állt, mondván, hogy a kialakult helyzettel egyedül ez a kormány képes megbirkózni. Még október 28-án döntés született a csapatok Budapestről történő kivonásáról, illetve a nyilatkozat előkészítéséről, amit aztán október 30-án meg is erősítettek.

¹ Centr Hranenyija Szovremennoj Dokumentácii, Moszkva (rövidítve: CHSzD).

² *Döntés a Kremlben. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Szerkesztette Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. A bevezetést Vjacseszlav Szereda, a kísérő tanulmányt Rainer M. János írta. A dokumentumok feldolgozásában részt vett Vitalij Afianyi és Jelena Orehova. A dokumentumokat fordította Gál Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 1996; *Isztoricseszkiy Arhiv*, 1996. 1. és 2. szám.

Vita volt a katonai beavatkozás kérdésében is. Az első napon Hruscsov a Szovjetunió által alkalmazható négy lehetséges variánsról beszélt. Ebben a sorban a fegyveres beavatkozás volt a legutolsó. Az ülés résztvevőinek többsége akkor a konfliktus békés eszközökkel történő megoldása mellett foglalt állást. A 30-i ülésen ráadásul olyan hangok is hallatszottak, hogy „meghatározott körülmények között” mérlegelésre kerülhet a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonása. Ezt az álláspontot képviselte Zsukov honvédelmi miniszter is.

Hruscsov október 28-án a dolgokat elrendezendő, megint a békés variáns szükségességéről beszélt, hivatkozva részint arra, hogy Anglia és Franciaország Egyiptom megtámadására készül (ahogy ő mondta: „bajt kevernek”), s éppen ezért, a Szovjetunióknak nem kötelező ugyanolyan módszerekkel operálni („ne kerüljünk velük egy társaságba”).

A Nyilatkozat, ha reális dokumentumnak tekintjük, a Szovjetunió számára volt „előnyös”.

E vitákkal összefüggésben egészen váratlan volt az október 31-i ülés, amelyen megváltoztatták a korábbi döntést. Hruscsov, az elnökségi ülést megnyitva, egyértelműen kijelentette, hogy a magyar eseményeket mindenképpen át kell értékelni, a csapatokat nem szabad kivonni, a felkelést pedig le kell verni („rendet teremteni”). Így látta ezt az ülés többi résztvevője is. Csak a következő napon, november 1-jén, a Budapestről visszaérkezett Mikojan próbálta bizonygatni, hogy jó az október 30-i határozat, s hogy 10-15 napig még várni kellene, mivé alakulnak addig az események. Nem sikerült meggyőznie kollégáit. Az Elnökség október 31-i határozatában végül is nem került szóba a csapatok kivonásának megkezdése. Döntöttek, hogy Zsukovra bízzák az intézkedési terv kidolgozását. Gyors konzultációk után (Kínával, Jugoszláviával, Lengyelországgal, Romániával és Bulgáriával) a KB Elnökségének bizottsága elkészítette a tervet, amit aztán véglegesen november 2-án erősítettek meg.

Mi történhetett a két ülés, az október 30-i és a 31-i között, ami ilyen mértékben megváltoztatta Hruscsov és szinte a teljes szovjet vezetés álláspontját? Hruscsovnak erről világos az állásfoglalása. Indokokat sorolt, miért elkerülhetetlen a fegyveres beavatkozás. Ha ugyanis a szovjet csapatok kivonulnak Magyarországról, az a Szovjetunió számára veszteségként jelentkezne, mert az USA, Anglia és Franciaország azt a Szovjetunió gyengeségének jeleként fogná fel, amit aztán, ha bekövetkeznék, ki is használnak majd. Hruscsov felszólalásában lényegét tekintve azt fogalmazta meg, hogy a szuezi válság és az elnökségi döntés kölcsönös viszonyban van egymással. Kijelentette: ha nekik Egyiptom, akkor nekünk Magyarország, amit pedig úgy is értelmezhetünk, hogy Hruscsov azokban a napokban Egyiptom vereségére számított, arra, hogy az ország a Nyugat ellenőrzése alá kerül. Az vezette mindenkinél korábban erre a következtetésre, hogy – amint az ismeretes – október 31-én információt kapott Anglia és Franciaország Egyiptomnak átadott ultimátumáról. A hruscsovi döntés folyamatát elég nagy valószínűséggel rekonstruálhatjuk.

Az Egyesült Államok moszkvai nagykövete, Charles Bohlen, visszaemlékezésében azt mondja, hogy Hruscsovtól ő informálta Dulles táviratáról, még október 29-én. Ha mindezt Hruscsov visszaemlékezéseivel is összevetjük, valóban megállapítható, hogy ezek a kinyilatkoztatások a szovjet vezetést mintegy felhatalmazták a magyar helyzet megoldási módjának megválasztására.

Ezt igazolja a KB november 1-jei elnökségi ülésének vitája is. Mikojannal vitatkozva az ülés résztvevői nemcsak a burzsoá restauráció és a reakció magyarországi győzelmének veszélyére hivatkoztak, hanem a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokra is. Elhangzott többek között, hogy a kínai vezetők is úgy értékelik a Nyilatkozatot, hogy azzal „eladjuk Magyarországot”. Ismételt kimondatott, hogy a megfelelő intézkedések megtétele nélkül „Magyarországot elveszítjük”. Hasonlóak voltak Hruscsov érvei is a november 3-i Kádárral és Münnichhel lezajlott találkozón, amint ezt a Magyar Országos Levéltárban is meglévő és az *Isztoricseszki Arhiv*ban is megjelentetett gyorsírási feljegyzés tanúsítja. „Dullesnek kellenek az olyanok mint N(agy) I(mre). Mi tartjuk magunkat a Nyilatkozathoz. N(agy) I(mré)vel ez lehetetlen. Ang(lia) + F(ranciaország), Egyiptom.” És itt hivatkozott a szuezi válságban bekövetkezett változásokra.

Ily módon az október 31-i döntésnek mind időrendi, mind motivációs tekintetben egyértelmű a kapcsolódása Izrael, Anglia és Franciaország Egyiptom ellen elkövetett agressziójához. Látnunk kell, hogy az egyiptomi események valószínűleg csak felgyorsították a szovjet vezetői döntést a katonai variáns irányába. A KB elnökségi üléseinek vitáit értékelve ugyanis azt a megállapítást tehetjük, hogy a Kreml, akármilyen fordulatot is vettek volna az események Magyarországon, nem tűrte volna el, hogy megváltozzék a hatalom jellege, hogy Magyarország a szovjet blokkon

kívülre kerüljön, s hogy belőle az „imperializmus egyik bázisa” legyen, amitől, mindent figyelembe véve, a szovjet vezetés őszintén félt.

A Kreml nem akart Magyarország miatt háborút kockáztatni a Nyugattal. Erről Hruscsovnak az október 31-i ülésen elhangzott egyik hozzászólalása is tanúskodik. Miután elhangzott, hogy feltétlenül beszélni kell Titóval, informálni kell a „kínai elvtársakat, a csehecket, a románokat, bolgárokat”, hozzátette: „Nagy háború nem lesz.”

Elkészült a magyarországi akció terve, a KB Elnökség november 4-i ülésén pedig „A magyarországi intézkedésekről és helyzetről” szóló anyagban, a vita harmadik pontjaként már azt rögzíthették: „Aktívabban kell segíteni Egyiptomot. Megfontolni néhány lépést...”

Az új források világossá teszik, hogy a magyar és a szuezi válság a szovjet döntéshozatal során egymással összefüggésben jelentkezett, s megerősítik, hogy a hidegháborús évek nemzetközi konfliktusainak és válságainak összehasonlító kutatásában a Kreml által ezek megoldására alkalmazott jellegzetes megközelítések és a szovjet vezetés gondolkodásmódjának feltárása a távlati feladat.

(Ford.: Ságvári György)

Daniel F. Calhoun

SZUEZ ÉS MAGYARORSZÁG, 1956.
EGY MACMILLAN–MOLOTOV FORGATÓKÖNYV

Az előadásomban kifejtendő elmélet ad absurdum azt állítja, hogy Harold Macmillan és Vjacseszlav Molotov volt az a két ember, aki a legjelentősebb szerepet játszotta abban, hogy Nyikita Hruscsov meggondolta magát és 1956. november 4-én visszairányította a szovjet tankokat Budapestre.

Macmillan a legelszántabb háborúpárti politikus volt Anthony Eden kormányában. Szilárd meggyőződése volt, hogy a Csatorna Társaság államosítása miatt katonai megtorlást kell alkalmazni Gamal Abdul Nasszerral, az egyiptomi elnökkel szemben. Amikor október első napjaiban Eden ingadozni látszott, és már hajlott arra, hogy elfogadja a vitát békés úton rendezni kívánó indiai megoldási javaslatot, Macmillan állítólag lemondással fenyegetőzött abban az esetben, ha az angol kormány feladja háborús terveit. Lemondása egyben együtt járt volna a kormány bukásával.¹ „Ha Macmillan nem nógatja [Edent] olyan nagy buzgalommal, a kabinet többi tagja valószínűleg összefogott volna, hogy a beteg miniszterelnököt lebeszélje saját ostobaságáról.”²

Eden következőképpen visszautasította a békés megoldást, egyeztetett a franciákkal és az izraeliekkel az angol stratégiai terveket, majd október 30-án Nasszernak mindössze tizenkét órát adott arra, hogy a csatornát az angol–francia megszálló erők kezére adja. Október 31-én a hírügynökségek már egyöntetűen a csatorna hamarosan bekövetkező visszavételéről számoltak be. A szövetséges erők ezenközben „kulcsfontosságú pozíciókat foglaltak el ... Port Said-ban, Ismailiában és Szuezbén” – jelentette a londoni *The Times*. A csatorna egész területe 24 órán belül megszállás alá került.

Valószínűleg a Szovjetunióba ugyanezek a téves információk jutottak el. A hatalmon levők közül senki sem kételkedett abban, hogy Nasszer napjai meg vannak számlálva. A Szovjetunió semmit sem fog tenni érte, közölte a szovjet vezetés Moszkvában az ott hivatalos látogatáson levő szíriai elnökkel, Sukri Kuvatlival, aki a szovjet beavatkozást sürgette. „De mit is tehetnénk?” – tette fel a kérdést Nyikita Hruscsov. Oroszország nem fogja megkockáztatni egy harmadik világháború kirobbantását csak azért, hogy megmentse Szuezt. Nasszernak a lehető legrövidebb időn belül és a lehetséges legjobb feltételek mellett békét kell kötnie Nagy-Britanniával és Franciaországgal. Az ellenállás minden bizonnyal hiábavaló. Ez egyszerű geopolitikai tény volt.³

Hruscsov késznek látszott arra, hogy feláldozza Moszkva különleges egyiptomi befolyását, aztán szinte ezzel párhuzamosan arra is hajlandónak mutatkozott, hogy feladja különleges magyarországi befolyását is. Az SZKP Elnöksége megoszlott annak megítélésében, hogy miként is

¹ David Carlton: *Anthony Eden: A Biography*. London, Allen Lane, 1981. 425–426. p.

² Daniel F. Calhoun: *Hungary and Suez, 1956: An Exploration of Who Makes History*. Lanham, MD, University Press of America, 1991. 252. p.

³ Mohamed Heikal: *Sphinx and Commissar: The Rise and Fall of Soviet Influence in the Arab World*. London, Collins, 1978. 70–71. p., Mohamed Heikal: *Nasser: The Cairo Documents*. London, New English Library, 1973. 107–108. p. és Anwar el-Sadat: *In Search of Identity*. London, Collins, 1978. 145–147. p.

kellene Magyarországon eljárni (amint azt később Hruscsov maga is elismerte). Az Elnökség első döntése szerint Nagy Imrével és társaival kompromisszumos megoldásra kell törekedni.⁴ A Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti barátság és együttműködés fejlesztésének és további erősítésének alapelveiről szóló nyilatkozat szerint az SZKP rendezni kívánta kapcsolatait az összes kelet-európai bábállammal.⁵ A párt elnöksége október 30-án hagyta jóvá a nyilatkozatot. Ebben Moszkva Varsói Szerződés-beli szövetségeseinek „teljes jogegyenlőséget”, „állami függetlenséget és szuverenitást”, és „egymás belügyeibe való be nem avatkozást” ígért. Magyarország esetében megállapította, hogy „szovjet katonai alakulatok további magyarországi tartózkodása ürügyül szolgálhat a helyzet fokozottabb kiélesedésére” és ezért Moszkva kész tárgyalásokat folytatni csapatainak teljes körű kivonásáról. A telefonbeszélgetés során, amit Nagyék rögzítettek, a tárgyalások felvételére Hruscsov maga tett ígéretet a magyaroknak.⁶

Az SZKP első titkára mindent megtett azért, hogy biztosítsa a Nyugatot arról, hogy nem látja okát Magyarországon katonai erő további alkalmazásának. A problémák ottani forrása a Rákosi–Gerő-klikk tevékenysége volt, amely egy „ostoba rendőrsuralmat” kényszerített rá az országra, jelentette ki az Egyesült Államok moszkvai nagykövete, Charles Bohlen előtt október 29-én.⁷ Nagy Imre, egy „bátor alak”, „akit jól ismer és akiben megbízik”, helyre fogja hozni az okozott károkat. Még ha az is Nagy szándéka, hogy Magyarországot „második Finnországgá” alakítsa át, azaz semlegessé a kelet–nyugati szembenállásban, nekem az ellen sem lenne kifogásom – mondta Hruscsov.

Mindezek persze pusztán szép szavak voltak, Budapesten azonban a konkrét tények is Moszkva „jóindulatáról” árulkodtak. Október 29-én megkezdődött a szovjet csapatok kivonása a fővárosból. A Magyar Néphadsereg mellé rendelt szovjet tanácsadók egyik percről a másikra elhagyták fényűző lakásukat, becsomagolták ékszereiket, szőrméiket és más ingóságait, majd a katonai repülőterekre száguldottak, hogy mihamarabb felszállhassanak a Moszkvába induló gépekre.⁸ A menekültáradat 30-án is folytatódott egészen addig, amíg az utolsó szovjet tank is kidübörgött a fővárosból nem sokkal a 31-i déli harangszó után. Egy ámuló amerikai ügyvivő az „éjszakai drámai őrsváltásról” táviratozott Washingtonba. A szabadságharcosok most ellenőrzésük alatt tartják Budapest környékén azokat a területeket, amelyekért harcoltak – jelentette. A magyar forradalom győzedelmeskedett: ez „történelmi tény”.⁹

Hruscsov az október 30–31-i éjszakát Liu Sao-csivel, Mao Ce-tung különmegbízottjával töltötte. Az Elnökség előzetes döntését vitatták meg, aminek értelmében a Szovjetunió nem avatkozik be a magyarországi eseményekbe. Hruscsov későbbi visszaemlékezései alapján, a két politikus szinte egész éjszaka a döntés előnyeit és hátrányait mérlegelte.¹⁰ Liu, akit a párt első titkára „tapasztalt és tekintélyes politikusnak” tartott, egyetértett azzal, hogy sürgősen a katonai beavatkozás. Meg volt győződve arról, hogy a magyar munkások szovjet iránymutatás nélkül is elég jól elboldogulnak a saját ügyeikben. Ezzel először Hruscsov is egyetértett. A másik oldal számára viszont példát kellene statuálni – szólt az ellenérv. „És ki tudja hányszor” változtatott álláspontján a két politikus az éjszaka folyamán – ismerte el később Hruscsov. Nem egyszer felhívták magát Mao Ce-tungot is. Kikérték a tanácsát, majd jóváhagyatták vele a legvégső döntést is. Mao számára nyilvánvalóan mindkét megoldás elfogadható volt. Október 31-ének hajnalán a „végső” döntés a Nyilatkozat tiszteletben tartása és a be nem avatkozás mellett szólt.

⁴ N. S. Khrushchev: *Mir bez oruzsija – Mir bez vojn.* 1–2. vol. Moszkva, Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoy Litycraturi, 1960. 2. vol. 417–422. p.

⁵ *Pravda*, 1956. október 31.

⁶ Bela Kiraly: Hungary's Army: Its Part in the Revolt. *East Europe*, VII, 6. sz. (1958. június), 15. p.

⁷ „Bohlen to Dulles”, 1956. október 30., Dwight D. Eisenhower, Papers as President of the United States (Ann Whitman File), Eisenhower Library, Abilene Kansas, Dulles–Herter, 6. doboz; megismételve Hayter Foreign Office-ba küldött jelentésében, 1956. október 29., Public Record Office: FO 371/122378 és 122386.

⁸ Kiraly: Hungary's Army... 3–14. p.

⁹ „Barnes to Dulles”, 1956. október 31. [két távirat], Eisenhower papers, Dulles–Herter, 6. box.

¹⁰ N. S. Khrushchev: *Khrushchev Remembers. The Last Testament.* Szerk. és ford. Strobe Talbott. London, André Deutsch, 1971. 417–419. p.

Az SZKP Elnökségének ülése ugyanaznap késő délelőttjére volt elnapolva. Addigra már lejárt az angol–francia ultimátum szabta határidő, és a hírügynökségek a Szezi-csatorna övezetébe már bevonult vagy éppen afelé tartó szövetséges katonai erőkről számoltak be. Nasszer hatalma – úgy tűnt – végőráit éli. Amennyiben elkergetik, szovjet támogatói minden valaha is élvezett hitelüket elvesztik, mint közép-keleti hatalmi tényezők. Ugyanakkor, Nagy semlegességi nyilatkozata Magyarországon, Moszkva kelet-európai hegemon szerepének kezdeti hanyatlását jelezte. A látogatást arra utalt, hogy a Vjacseszlav Molotov által már több, mint egy éve előrejelzett forgatókönyv valósul meg.

A szovjet diplomáciában Molotov a folytonosságot testesítette meg. Három évtizede tevékenykedett a külpolitikában, és ezen időszak felében saját maga állt a külügyminisztérium élén. Úgy látta, hogy mindig is örültség volt a Szovjetunió részéről túl szoros kapcsolatokat kiépíteni az el nem kötelezett Nasszerral és táborának tagjaival.¹¹ Érzelmekkel telített nacionalizmusuk, ami tagadja az osztályharc központi szerepét a történelemben, ideológiai tévedés volt számára. Sokat követeltek támogatóiktól és cserébe keveset nyújtottak. Földrajzilag olyan térségben helyezkedtek el, ahol a nyugati hatalmak katonailag könnyűszerrel beavatkozhattak, miközben a Szovjetunió nem. Meggyőződése szerint Moszkvának sokkal fontosabb érdeke fűződött ahhoz, hogy megtartsa a kelet-európai csatlós államok feletti hatalmát. A titóizmus, a néha nemzeti kommunizmusként emlegetett érzélgős reformirányzat volt az, ami leginkább veszélyeztette a Szovjetunió birodalmi érdekeit. Nagy Imrével éppen ez fenyegetett most Magyarországon.

„Nem bocsátkozunk kalandokba és nem engedünk” – ekképp összegezhette volna Molotov külpolitikai nézeteit.¹² Ellenezte, hogy a Szovjetunió olyan veszélyes és új külpolitikai vállalkozásokkal kísérletezzon, mint amilyen a Nasszer ezredesnek küldött fegyverszállítmány volt. Hasonlóan kitartóan ragaszkodott ellenben ahhoz is, hogy Moszkva megmaradjon azok mellett az alapvető szovjet külpolitikai elvek mellett, amelyek már kiállták az idők próbáját. Így többek között amellett is, hogy Moszkva nem hajol meg Tito marsall arcátlansága előtt.

Hruscsov mindkét téren felülbírálta Molotov elveit. A párt 1956. februári XX. kongresszusa végül jóváhagyta és véglegesítette Molotov vereségét. Egyiptom imperializmus-ellenessége növelte az ország megbecsülését. A jugoszláv „szocializmushoz vezető út” éppolyan elfogadottá vált, mint Maóé. Titót magát meghívták Moszkvába, ahol jobban hízelegtek neki, jobban dicsőítették és jobban rajongtak érte, mint a Sztálin halála után eltelt időben bármely más Moszkvába látogató államfőért.

Jóllehet Molotov megőrizte helyét az SZKP Elnökségében, a XX. kongresszus után le kellett mondania a külügyi tárca vezetéséről. Ezek után Hruscsov maga hozta meg a legsúlyosabb külpolitikai döntéseket. Néha még pártbeli elvtársaival sem osztotta meg elképzeléseit.¹³ Amikor ő és az Elnökség többi tagja, köztük Molotov is, október 31-én délelőtt áttekintették a külpolitikai kérdéseket, az első titkárnak magyarázattal kellett volna szolgálnia külpolitikájáról. Felelnie kellett volna arra, hogy miként sikerült látszólag egyszerre elveszíteni Magyarországot és Egyiptomot.

Száma a legegyszerűbb kiút az volt, ha az egész összeesküvést az imperialista hatalmak számlájára írja és Magyarország ellen fordul, hogy kivédje csapásaikat. Nagy-Britannia és Franciaország, ahogy azt később bizonygatta, arra használták „a szocialista táboron belüli fejtelenséget”, hogy „megvalósíthassák saját terveiket Egyiptomban”¹⁴. Biztos volt abban, hogy ügynökeik

¹¹ Molotov külpolitikai álláspontjáról a legérdekesebbek az alábbi összegző tanulmányok: Uri Ra'anán: *The USSR Arms the Third World: Case Studies in Soviet Foreign Policy*. Cambridge, MA, The M. I. T. Press, 1969. 86–129. p. és Robert Conquest: *Power and Policy in the U. S. S. R.: The Study of Soviet Dynasties*. London, Macmillan Co. Ltd., 1961.

¹² A kifejezést vö. Conquest: I. m.

¹³ Anélkül, hogy kikérte volna az Elnökség véleményét, Hruscsov feltehetőleg egyedül döntött az október 23–24-i katonai beavatkozásról is. Vö. Mark Kramer: Hungary and Poland, 1956: Khrushchev's CPSU Presidium Meeting on East European Crises, 24 October 1956. *Cold War International History Project Bulletin*, 5. sz. 1995. tavasz, 52. p.

¹⁴ N. S. Khrushchev: *K pobegye v mirnom szorevnovanyi sz kapitalizmom*. Moszkva, Goszudarsztvennoe Izdatyelsztvo Polityiceszkoy Lityeraturi, 1959. 205–207. p.

Magyarországon is tevékenykedtek. Az nem lehetett a „véletlen műve”, hogy a két válság egy időben tört ki. Így a Szovjetunióknak be kellett avatkozni Magyarországon, vontak le a következtetést. Ez a „proletár szolidaritás csodás példája” és Moszkva „szent nemzetközi kötelessége”.

Nem ismert, hogy október 31-én délelőtt valóban így érvelt-e az Elnökség ülésén. Emlékirataiban csak arról olvashatunk, hogy tájékoztatta a testületet a Liuvál néhány órával korábban lefolytatott megbeszéléséről, és arról, hogy arra a következtetésre jutottak, hogy katonai intézkedések foganatosítása nélkül rendezik a magyar kérdést.¹⁵ Azt is elismerte azonban, hogy már fenntartásai vannak a döntést illetően. Nem kellett többször mondania. A testület gyorsan meggyőzte arról, hogy amennyiben a Szovjetunió nem cselekszik, az ellenforradalom átmenetileg győzedelmeskedik Magyarországon, és ha a NATO egyszer beférkőzik a szocialista országok közé, veszélyben fog forogni a marxista-leninista egységfront a többi országban, még magában a Szovjetunióban is. Egy „történelmi lépés”, „súlyos döntés” előtt álltak. Az Elnökség „egyhangúlag” a beavatkozás mellett szavazott.¹⁶ Kihajtottak a Vnukovói repülőtérre, hogy tájékoztassák Liu elvtársat is. Nem volt kifogása. Ha szórakoztatta is a határozatlanság, nem mutatta. Elfogadta, hogy „mi mindannyian a magyar dolgozó osztály és a magyar nép jövőjéért aggódtunk”¹⁷. Nem firtatta, hogy Nyikita Hruscsov politikai karrierjének mekkora szerepe volt a döntés megváltoztatásában.

A szuezi akció, amire belpolitikai megfontolások szinte rákényszerítették Anthony Edent, arra késztették Nyikita Hruscsovot, akinek hazájában szintén belpolitikai nyomással kellett számolnia, hogy Magyarország esetében meggondolja magát és visszarendelje a páncélosokat Budapestre. Feltevésem szerint ez volt az események menete. Ez egy tartható és valószínű történelmi magyarázat, de mind ez ideig nem bizonyított történelmi tény.

Sajnos, az úgynevezett Jelcin-dosszié, vagyis az a szovjet dokumentumgyűjtemény, amit 1992-ben az orosz elnök adott át a magyaroknak, nem támasztja alá, de nem is cáfolja ezt az elméletet. A téma egyik szakértője is nyíltan megírta a kötetről, hogy a benne olvasható iratok nem világítanak rá „a moszkvai felső szintű döntéshozatali folyamatokra”¹⁸. Nem szolgálnak „tényleges adatokkal a vitákról, és nincs köztük a szovjet vezetés határozathozatalait tartalmazó jegyzőkönyv”. Továbbá, „szigorúan a magyar kérdésre koncentrálnak”, és így alig tesznek utalást a kérdéssel szoros kapcsolatban levő más fontos problémákra, s köztük a szuezi válságra.

A legtöbb kutató elfogadja azt az álláspontot, hogy a Szovjetunió végül is azért döntött amellett, hogy csatlós országát katonai erő bevetésével szerzi vissza, mivel Moszkvában úgy ítélték meg, hogy a magyar elvtársak már nem sokáig tudják ellenőrzésük alatt tartani az országot, és azt a fasiszta rendbontó elemek könnyedén az imperialisták táborába sodorhatják. Az SZKP Elnökségének Budapestre érkezett képviselői, Anasztasz Mikojan és Mihail Szuszlov, utolsó jelentésükben ezt a szörnyű eshetőséget is lehetségesnek tartják.¹⁹ Fontos azonban felhívunk arra a figyelmet, hogy az Elnökség még azután is a békés megoldás mellett határozott, miután kézhez kapta ezt a gyászos hírt és megszavazta a már említett nyilatkozat nyilvánosságra hozatalát, amiben ígéretet tett arra, hogy rendezi kapcsolatát a Varsói Szerződés tagállamaival, köztük is első-sorban Magyarországgal.

Olyan horderejű esemény egyáltalán nem történt Magyarországon október 31-én, ami igazolhatná az Elnökség aznapi döntésének radikális fordulatát. Budapest is nyugodtabb volt október 31-én, mint néhány nappal korábban. Nagy Imre látszólag szilárdabban kezében tudhatta az országot, mint valaha is korábban. Ha a szovjet vezetőket igazán érdekelte volna, hogy mit jelentenek Magyarországról az ott levő, megbízható megfigyelők, valószínűleg elhalasztották volna a döntésüket Mikojan és Szuszlov hazatéréig.

¹⁵ Khrushchev: *Khrushchev Remembers*, 417–419. p.

¹⁶ Az ún. Jelcin-dossziének köszönhetően a határozati jegyzőkönyv egy vitatott szövege már ismert: „Resolution of the Presidium of the Central Committee About the Situation in Hungary” [Protocol 49] 1956. október 31. *Cold War International History Project Bulletin*, 5. sz. 1995. tavasz, 32. p.

¹⁷ Khrushchev: *Khrushchev Remembers*, 419. p.

¹⁸ Janos M. Rainer: *The Yeltsin Dossier: Soviet Documents on Hungary, 1956*. *Cold War International History Project Bulletin*, 5. sz. 1995. tavasz, 22. és 24. p.

¹⁹ Mikojan–Szuszlov-jelentés, 1956. október 30. *Cold War International History Project Bulletin*, 5. sz. 1995. tavasz, 32. p.

Nem így történt. Az Elnökség még Mikojan és Szuszlov hazaérkezte előtt intézkedett.²⁰ Az elvtársak nem érezték szükségesnek, hogy kérdéseket tegyenek fel a magyarországi helyzetről. Ennek talán jelentősége sem volt. A közép-keleti eseményekre nagyobb súlyt fektettek talán. A fentiekben a Moszkvában október 31-én játszódó eseményeknek egy minden kétséget ki nem záró, de mindenesetre legplauzibilisebb magyarázatát kívántam felvázolni.

(Ford.: Somlai Katalin)

²⁰ Charles Gati: Imre Nagy and Moscow, 1953–55. *Problems of Communism*, XXXV, 3. sz. (1986. május–június), 45. p. és *Khrushchev Remembers*. 417. p.

A MAGYAR FORRADALOM ÉS AZ IZRAELI KÜLPOLITIKA

A magyar forradalom és Izrael 1956–1957-es sínai-félszigeti hadjáratának hátterében meghúzódó döntéshozó mechanizmus közötti kapcsolat az alábbi három területen érhető leginkább tetten: a szovjet fenyegetettség mértéke az Egyiptom elleni támadás megindítása előtt, a szovjet veszély foka Izrael sínai-félszigeti hadjárata után, az Egyesült Államok Izrael-ellenes szankcióival szemben a „kettős mértékkel” való érvelés, amelynek értelmében Izraelt és a Szovjetuniót más-más norma szerint ítélik meg.

A szovjet fenyegetettség mértékének kérdésére már a magyar válság kitörése előtt is jelentős hangsúlyt fektettek az izraeli döntéshozók a Franciaországgal folytatott tárgyalások során, majd pedig az azt követő Egyiptom elleni hadjáratban. Az izraeli miniszterelnök, David Ben-Gurion, komolyan tartott attól, hogy egy francia–izraeli–egyiptomi háború esetén a Szovjetunió esetleg katonailag is fellép. Felismerte, hogy a szovjet–egyiptomi barátság nagy veszélyt jelent Izraelre nézve.¹

1956. szeptember 23-án Simon Peres, aki akkoriban az izraeli védelmi minisztérium főigazgatója volt, a francia hadügyminiszterrel, Maurice Bourges-Maunouryval folytatott első egyeztetése során – amikor is Izraelnek először ajánlották fel, hogy egyenrangú partnerként vegyen részt az Egyiptom elleni hadjáratban –, izraeli politikus először tette szóvá az Izraelre leselkedő potenciális szovjet veszélyt. A francia miniszter erre adott válaszában kifejtette, hogy a szükséges információk hiányában nem tudja pontosan megítélni azt, hogy a szovjetek miként fognak az eseményekre reagálni. A válasz Izrael aggodalmait érthetően nem oszlatta el, és Peres több információt követelt a Szovjetunió lehetséges válaszlépéseiről.²

Szeptember 25-én Ben-Gurion a Mapai (Ben Gurion pártja) és az Achdut Ha'voda (a Mapai koalíciós partnere) minisztereinek részvételével tartott rendkívüli értekezleten beszámolt arról francia tervről, amely egy Egyiptom elleni együttes támadásra tett javaslatot. Itt Zalman Aran, az oktatásiügyi miniszter arra figyelmeztetett, hogy egy Egyiptom elleni háború esetén a Szovjetunió kénytelen lenne önkénteseket küldeni Egyiptom megsegítésére. Ben-Gurion, aki a francia javaslatban alkalmat látott arra, hogy Izrael a nagyhatalmak között katonai szövetségest találjon magának, ígéretet tett arra, hogy az érdemi döntés előtt még felméri a szuperhatalom részéről várható fenyegetettség mértékét.³

A szeptember 29. és október 1. közötti St. Germain-i francia–izraeli konferencián, Golda Meir izraeli külügyminiszter ismét kitért a szovjet kérdésre. Meir az izraeli küldöttség vezetőjeként arra kérte francia kollégáit, hogy vitassák meg, miként reagálnak majd Moszkvában az Egyiptom elleni támadás hírére. Leginkább arra volt kíváncsi, hogy tárgyalópartnerei szerint mi a realitása annak, hogy a szovjetek csapatokat küldenek a térségbe.

¹ Moshe Dayan: *Story of My Life*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1976. 198. p.

² Uo. 201. p.; Simon Peres: *David's Sling*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1970. 190. p.

³ David Ben-Gurion: *Diary*. 1956. szeptember 25.

A franciák óvatosan nyilatkoztak. Hangsúlyozták, hogy megbízható információk hiányában minden csak találgatás lehet. Mindenesetre azt feltételezték, hogy a Szovjetunió nem fog közvetlenül beavatkozni a harcokba, de ugyanakkor fegyvereket fog szállítani Egyiptomnak. A végleges szovjet magatartás pedig az akció időtartamának függvénye lesz. Minél gyorsabban befejeződik a hadjárat, annál valószínűbb, hogy a Szovjetunió nem avatkozik be. Mindenesetre, az Egyiptomban tartózkodó lengyel és cseh pilótákat nem szabad kihagyni a számításból, mert bevetésük valószínűsíthető.⁴

Ben-Gurion nem lélegezhetett fel. Attól tartott, hogy Izrael lesz a szovjet megtorlás egyetlen céltáblája, különösen abban az esetben, ha Izrael egymaga kezdeményezi a háborút.⁵ Az október 22–24-i sevrès-i találkozón a franciákkal is megosztotta aggodalmait. A lengyel- és magyarországi események ekkor már fontos szerepet játszottak a megbeszéléseken. A francia külügyminiszter, Christian Pineau, az azonnali cselekvés előnyeit ecsetelte. Szerinte a Szovjetunió lengyelországi és magyarországi gondjai csökkentik az egyiptomi szovjet beavatkozás valószínűségét. Ben-Gurion az érvelés nem győzte meg. Attól tartott, ha a szovjeteknek számos nehézséggel kell is szembesüdniük a kelet-európai térségben, ez még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egyidejűleg több ezer „önkéntest” vessenek be a Közép-Keleten.⁶

Ben-Gurion végül annak ellenére aláírta az Egyiptom ellen irányuló háromoldalú katonai szövetséghez való csatlakozást, hogy a szovjet beavatkozásra nagy esélyt látott. Szerinte a Szovjetunió főként olyan pilótákat fog majd Egyiptomba szállítani, akik ismerik a szovjetek által szállított vadászgépeket. Egy október 28-i minisztertanácsi ülésen kijelentette: „a Szovjetunió elég erős ahhoz, hogy elsöpörje a magyarországi népfelkelést és a közép-keleti eseményekbe is beavatkozzék.”⁷ Ben-Gurion némiképp bizott abban, bár semmi esetre sem vehette bizonyosra, hogy az Egyesült Államok ebben az esetben kiáll majd szövetségesei és Izrael mellett.⁸

A hadjárat kezdeti szakaszában úgy tűnt, a Szovjetunió nem tervez katonai lépéseket. Még nyilatkozatban sem fenyegették meg Izraelt, nem szólították fel a hadjárat befejezésére és csapatainak kivonására a Sínai-félszigetről. A szovjet magatartás okai nem teljesen világosak. Ha a magyarázat a beavatkozással járó politikai és katonai kockázatban rejlik, valamint abban, hogy a magyarországi helyzet annyira lekötötte a Szovjetunió figyelmét, hogy azzal egyidőben a Közel-Keleten nem tudott aktívan fellépni, még mindig megválaszolatlan marad az a kérdés, hogy miért nem intéztek legalább szóbeli fenyegetést Izraelhez, ami szintén befolyásolhatta volna az ottani politikuskok magatartását. A Szovjetunió inkább politikai eszközökhöz folyamodott az Egyesült Nemzetek keretei között: sietette a háború befejezését és az izraeli csapatok kivonását. Az Egyesült Államok ENSZ-beli akciója is csökkentette a szovjet beavatkozás szükségességét.⁹

A Szovjetunió csak az angol–francia csapatok november 5-i Port Said-i partraszállása után tett erőteljes ellenséges kijelentéseket. A szovjet magatartás megváltozásának hátterében a nemzetközi életben bekövetkezett változások húzódtak meg: a Szovjetuniónak egyfelől sikerült úrrá lennie a magyarországi felkelés felett, másfelől a szovjet külpolitika megítélése szerint a partraszállás világméretű konfliktussá szélesítette ki a helyi háborút. Mi több, a szovjetek ugyan örömmel vettek részt az ENSZ háborúellenes diplomáciai erőfeszítéseiben, a próbálkozások sikertelensége megerősítette őket abban a hitükben, hogy hathatós szovjet fellépésre van szükség.

November 5-én este, tizenkét órával azután, hogy Izrael befejezettnek nyilvánította a hadjáratot, Ben-Gurion egy nyers hangú levelet kapott a szovjet miniszterelnöktől, Nyikolaj Bulganyintól. A levél a legkeményebb fenyegetés volt, amit Izrael valaha is kapott. Az üzenet „Izrael fegy-

⁴ Moshe Dayan: I. m. 206–207. p.; Simon Peres: I. m. 194. p.

⁵ David Ben-Gurion: *Diary*. 1956. október 18.

⁶ Moshe Dayan: I. m. 229. p.; Yoseph Evron: *In Stormy Days: Suez behind the Scenes* (héber kiadás). Tel-Aviv, Ot-Paz, 1968. 124–125. p.

⁷ David Ben-Gurion: *The Restored State of Israel* (héber kiadás). Tel-Aviv, Am Oved, 1969. 529. p.

⁸ A szerző interjúja Issar Harellal, 1981. október 13.

⁹ Jon D. Gassman: *Arms for the Arabs: The Soviet Union and War in the Middle East*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1975. 15. p.; Mohamed Heikal: *The Cairo Documents* (héber kiadás). New York, Doubleday, 1973. 112. p.

veres agresszióját minősíthetetlennek” nevezte, és azzal vádolta meg „az izraeli kormányt, hogy az imperialista erők bábjaként cselekedett”. Végezetül pedig a következő fenyegetést tartalmazta:

„Az izraeli kormány bűnöző módjára, felelőtlenül játszik a világ és saját népének sorsával. A kelet-európai népek körében gyűlöletet kelt maga iránt. Ez mindenképpen nyomot fog hagyni Izrael jövőjén és Izrael állami létét is megkérdőjelezi. A szovjet kormány, mivel alapvető érdekei fűződnek a közel-keleti béke megőrzéséhez és a nyugalom fenntartásához, pillanatnyilag lépéseket kényszerül tenni a háború befejezésének, továbbá az agresszorok megfékezésének céljából. Azt ajánljuk, hogy mielőtt még túl késő lenne, az izraeli kormány gondolkodjon el a szovjet kormány felhívásán és állítsa le az Egyiptom elleni katonai akciót [...] Reméljük, hogy az izraeli kormány megérti és tudomásul veszi ezen figyelmeztetésünket.”¹⁰

Ben-Gurion nagyon komolyan vette a szovjet fenyegetést. A történelem során először fenyegette meg egy szuperhatalom az izraeli államot. Moshe Dayan vezérkari főnök így emlékszik erre vissza: „Ben-Gurion nem palástolta, mennyire aggódik a szovjet fenyegetés miatt, és nem próbálta lebecsülni annak súlyát; mindazonáltal nem vesztette el lélekjelenlétét, nem esett pánikba.”¹¹ Valójában azonban Ben-Gurion sokkal jobban megijedt, semmint arra a fenti leírás alapján következtethetnénk. Naplójába az alábbiakat jegyezte fel: „A levél, amivel Bulgaryin megtisztelt minket [...], ha nem Bulgaryin aláírásával érkezik, akár Hitlernek is tulajdoníthatom volna.”¹²

A kulcskérdés az volt, hogy miként mérjék fel a szovjet veszély nagyságát. A magyarországi szovjet katonai beavatkozás nem játszott szerepet ennek eldöntésében. Meirrel, Dayannal és Peressel folytatott azonnali konzultációk után, Ben-Gurion elhatározta, hogy Párizsba küldi Meirt és Perest. Azt a feladatot kapták, hogy tudják meg, a francia hivatalos körök miként vélekednek a szovjet fenyegetésről, valamint hogy kipuhatólják a franciák szándékait egy Izrael-ellenes szovjet támadás esetén. Meir és Peres azt tapasztalták, hogy bár a veszélyt illetően ugyan megoszlottak Párizsban a vélemények, a Bulgaryin levelében foglaltakat általában nyugtalanítónak tartották. Pineau így vélekedett a helyzetről:

„Franciaország kész megosztani Önökkel mindenét, amije van, de nem adhat Önöknek annál többet, mint amivel maga is bír [...] Nincsenek eszközeink egy rakétatámadás kivédésére. Ha a szovjetek megtámadják Önöket, még ha minden lehető eszközzel is az Önök segítségére sietünk, a rakétákkal szemben tehetetlenek vagyunk.”¹³

Pineau is komolyan vette a szovjet veszélyt és javasolta az izraelieknek, hogy „ne becsüljék le Bulgaryin figyelmeztetését”.¹⁴

A francia külügyminiszterrel folytatott beszélgetés után egy órával, Perest Bourges-Maunoury kereste telefonon. Közölte, hogy jöllehet „nincs konkrét bizonyíték” a kezében, „a szovjet fenyegetés nem más, mint egy blöff”.¹⁵

November 6-án mind Franciaország, mind Nagy-Britannia eleget tett az ENSZ határozataiban foglaltaknak. Izrael, amint attól Ben-Gurion tartott, most egyedül nézett szembe a szovjetek haragjával. A nálánál erősebb hatalmakkal kötött katonai szövetség előnyei nem feledtethették a szuperhatalom részéről jelentkező veszélyt.

Az a pesszimista benyomás, amivel Meir és Peres Párizsból hazatért, nem sokban hatott Ben-Gurionra. November 7-én a Knessetben elmondta híres „győzelmi beszédét”.¹⁶ Álláspontja látszólag Bourges-Maunouryéhoz közelített, amennyiben hajlott afelé, hogy blöffnek tekintse a szovjet fenyegetést.¹⁷ Ben-Gurion meg volt arról győződve, hogy az Egyesült Államok nem fogja

¹⁰ David Ben-Gurion: Israel's Security and Her International Position Before and After the Sinai Campaign. In *Israel Government Year Book, 1959–1960*. 34. p.

¹¹ Moshe Dayan: *Diary of the Sinai Campaign*. New York, Harper and Row, 1965. 185. p.

¹² David Ben-Gurion: *Diary*. 1956. november 7.

¹³ Simon Peres: I. m. 211. p.; Yoseph Evron: I. m. 153–155. p.

¹⁴ Simon Peres: I. m. 211. p.

¹⁵ Uo., Yoseph Evron: I. m. 155. p.

¹⁶ *Knesset Records*, 1956. november 7. 197–200. p.

¹⁷ Yacoov Hercog: *A People That Dwells Alone* (héber kiadás). Tel-Aviv, Maariv, 1976. 237. p.

magára hagyni szövetségeseit és nem fogja eltérni, hogy a Szovjetunió beavatkozzon a Közel-Kelenten. Ez volt talán a legfőbb oka annak, hogy nem vett tudomást a szovjet fenyegetésről.¹⁸

Csak azután, hogy még ugyanaznap hírek érkeztek egy tervezett szovjet katonai akcióról, kezdte Ben Gurion a szovjet fenyegetettség mértékének mérlegelésével kapcsolatba hozni a magyar forradalom szovjet elsöprését. Jóllehet konkrét jelét nem találta, mégis feltételezhető, hogy az Egyesült Államok bizonyos fokig maga is befolyásolta a szovjet fenyegetés mértékét, mert Izraelt rá akarta venni a Sínai-félsziget feladására. Aznap a CIA kiszivárogtatott egy jelentést az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségéről. Eszerint a Szovjetunió a rá következő napon szándékozna „eltaposni” Izraelt. Izrael római nagykövete is arról számolt be, hogy a Szovjetunió ottani követe hasonlóképpen fenyegetőzik. A párizsi amerikai nagykövet arról biztosította a franciákat, Izraelt szándékosan nem említve, hogy egy Nagy-Britannia vagy Franciaország ellen irányuló rakétatámadás az Egyesült Államok megtorlását vonná maga után.¹⁹ Törökországból olyan jelentések futottak be, amelyek szovjet berepülésekről számoltak be, valamint arról, hogy a Szovjetunió engedélyt kért arra, hogy öt hadihajója az ország területén lévő szorosokon át hajózhasson ki a Földközi-tengerre.²⁰

A politikai nyomás eredményesnek bizonyult. Két izraeli miniszter, Aran és Pinchas, amellel szállt síkra, hogy mivel a szovjet veszély nagyon is valóságos, az izraeli csapatokat azonnali jelleggel ki kell vonni a Sínai-félszigetről. Aran kijelentette: „Én egy gettóbeli zsidó vagyok, és attól tartok, a végleges megsemmisítés is bekövetkezhet.”²¹ Már maga Ben-Gurion is aggódni kezdett. Naplójába november 8-án az alábbiakat jegyezte be: „Rémes nap volt a mai [...] Lehet, hogy a hírek túloznak, de Bulgaryin levele – amit akár Hitler is írhatott volna – és a szovjet tankok dübörgése Magyarországon, jól mutatja, hogy mire is képesek ezek a náci-kommunisták.”²²

Úgy látszik először csak ekkor befolyásolta Ben-Gurion döntését a szovjetek magyarországi magatartása. A november 8-i megbeszéléseken két ellentétes álláspont fogalmazódott meg. Issar Harel, a Moszad igazgatója, azt állította, hogy a szovjetek valóra tudják váltani fenyegetésüket, és az erre vonatkozó ENSZ-határozat végrehajtására hivatkozva igazolhatják tettüket, amint azt Korea esetében az Egyesült Államok is tette. Felhívta a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államok mennyire komolyan veszi a szovjet fenyegetést, és hogy a Tel-Avivba akkreditált szovjet diplomatákat hazahívták.²³ Izrael moszkvai nagykövete, Yosef Avidar, ezzel szemben érvelve, kitartott azon álláspontja mellett, hogy a szovjetek csak blöffölnek, hiszen csak a hadjárat végeztével fenyegették meg Izraelt.²⁴ Az izraeli hadsereg elhárítási osztálya osztotta Avidar nézeteit.²⁵

A tel-avivi döntéshozók a szovjet fenyegetésnek végül is csak akkor adtak hitelt, amikor már kiderült, hogy az Egyesült Államok nem szándékozik elrettenteni a Szovjetuniót egy esetleges Izrael elleni támadástól. Az amerikai álláspont legbeszédesebb bizonyítéka Herbert Hoover államtitkár azon kijelentése volt, amit Izrael egy washingtoni diplomatájához intézett. Az Egyesült Államok, ahogy Hoover megfogalmazta, nem szándékozik Izraelt megvédeni egy esetleges szovjet támadással szemben: „Izrael lesz az első ország, amit a szovjet támadás megsemmisít.”²⁶ Annak ellenére, hogy az Egyesült Államok korábban sem formálisan, sem informálisan nem vállalt kötelezettséget Izrael védelmére, Ben-Gurion mind ez ideig abban reménykedett, hogy az Egyesült Államok kész távoltartani egy szovjet támadást. Amikor ezek a remények alaptalannak bizo-

¹⁸ Vö. 8. jegyzet.

¹⁹ Abba Eban: *An Autobiography*. New York, Random House, 1977. 230. p.

²⁰ Yoseph Evron: I. m. 154. p.

²¹ Michael Bar-Zohar: *Ben-Gurion: A Political Biography*. Tel-Aviv, Am Oved, 1977. 1281. p.

²² David Ben-Gurion: *Diary*. 1956. október 8.

²³ Vö. 8. jegyzet.

²⁴ Michael Bar-Zohar: I. m. 1273. p.

²⁵ Moshe Dayan: *Story of My Life* (héber kiadás). Jeruzsálem, Edanim, 1976. 318. p. (A héber változat helyenként eltér az angol kiadástól, lásd 1. jegyzet.)

²⁶ Abba Eban: I. m. 230–231. p.; David Ben-Gurion: *Israel's Security...* 35. p.; David Ben-Gurion: *The Restored State of Israel*. 536–537. p.

nyultak, Ben-Gurion immár komolyan véve a szovjet fenyegetést, döntött arról, hogy eleget tesz a szovjet felszólításnak.

Éjfél után beszédet intézett az izraeli lakossághoz. Beszámolt a november 6–7-i eseményekről, amelyek végül is meghátrálásra készítették. Tájékoztatást adott a Bulganyintól és Eisenhower-től kapott üzenetek tartalmáról és felolvasta válaszelevelét. Ennek a rádióadásnak a célja valószínűleg egyben az is volt, hogy a Szovjetuniót tájékoztassa Izrael megváltozott állásfoglalásáról. Mordechai Kidron, Eban ENSZ-beli helyettese, kapcsolatba lépett a szovjet ENSZ-delegációhoz tartozó Arkagyij Szoboljevvel, hogy biztosak lehessenek abban, a rádióadás tartalmáról a szovjetek is értesülnek.²⁷

Az Egyesült Államok kijelentése, miszerint nem fogja útját állni egy szovjet katonai akciónak a térségben, így döntő szerepet játszott Tel-Aviv döntésében. Ben-Gurionnak nem voltak illúziói azt illetően, hogy Izrael egyedül szembeszállhat a várható szovjet támadással. November 14-én és december 29-én a hadsereg parancsnokjával folytatott értekezleten kijelentette, hogy Izrael nem kockáztathatta meg a szuperhatalommal szembeni háborút. A december 29-i találkozó alatt ötször ismételte meg ezt a kijelentését.²⁸ Döntésében a magyarországi helyzet hasonlósága jelentős szerepet játszott. Magyarországot kiszolgáltatottá a Szovjetunió, Izraelnek viszont nem szabad hasonló helyzetbe kerülnie.

Ben-Gurion meghátrálása azonban nem hártotta el egy csapásra a szovjet veszélyt. November 10-én a TASZSZ közölte: „a Szovjetunió nem fogja megakadályozni a szovjet önkéntesek elindulását”, ha a teljes izraeli haderőt azonnali jelleggel, feltétel nélkül ki nem vonják a térségből.²⁹ A légierő és az elhárítási osztály értesülései ennek ellenére nem erősítették meg, hogy a Szovjetunió támadásra készül. A szíriai repterek nem voltak alkalmasak nehézbombázók fogadására, a föld-föld rakéták nem voltak kellően pontosak, és a szíriai légtérben végzett felderítések nem mutatták jelét szovjet katonai mozgásoknak.³⁰ Úgy látszott azzal, hogy Izrael meghajolt az Egyesült Államok akarata előtt, a szovjet fenyegetés mértéke is csökkent.

Annak ellenére, hogy november 15-én Bulganyin egy második fenyegető levelet is küldött Ben-Gurionnak, ez a november 5-ihez képest már kevésbé volt agresszívnek mondható. Bulganyin megismételte, hogy a Szovjetunió minden csapatkivonásért cserébe támasztott feltételt visszautasít. Ismételten megjegyezte: „az izraeli csapatokat haladéktalanul ki kell vonni az egyiptomi területekről.”³¹ Ez az üzenet, ami öt nappal a TASZSZ-ban megjelent fenyegetés és az izraeli elhárítás jelentései után érkezett, Tel-Avivban nem váltott ki különösebb izgalmat. November 17-én Bulganyinnak küldött válaszában Ben-Gurion megismételte, hogy Izrael a megadott feltételek mellett kivonja csapatait.³²

A Ben-Gurionnak címzett november 15-i Bulganyin-üzenet volt az utolsó szovjet fenyegetés. A szovjet katonai támadástól való félelem érezhetően tovább mérséklődött december 8-án, amikor a TASZSZ közleménye bejelentette, hogy „a brit, francia és izraeli katonai erők teljes kivonása Egyiptomból természetesen tárgytalanná teszi a szovjet önkéntesek Egyiptomba való indulásának kérdését.”³³

A magyar forradalom és a sinai-félszigeti hadjárat döntéshozatali mechanizmusa közötti következő érintkezési pont az izraeli diplomácia érveléseiben érhető tetten. Izrael csak azzal a feltétellel akarta kivonni csapatait a félszigetről, ha a Tiran-szorosban szabaddá teszik a hajóforgalmat és a Gáza-övezetbe, ahelyett, hogy azt Egyiptomnak visszaadnák, nemzetközi erőket küldenek, ami elejét vehetné az onnan kiinduló terrorista támadásoknak. Az Eisenhower-kormányzat azzal hártotta el Izrael követeléseit, hogy agresszorként feltételek nélkül kell visszavonulnia. Amikor Izrael ezt visszautasította, az Egyesült Államok Izrael-ellenes ENSZ-szankciók életbe léptetésével

²⁷ Michael Bar-Zohar: I. m. 1283–1284. p.; Abba Eban: I. m. 233. p.

²⁸ David Ben-Gurion: *The Restored State of Israel*. 537–539. p.; David Ben-Gurion: *Uniqueness and Destiny* (héber kiadás). Tel-Aviv, Maarachot, 1971. 275–281. p.

²⁹ A TASZSZ közleménye, 1956. november 10.

³⁰ Moshe Dayan: I. m. (héber kiadás) 318. p.

³¹ David Ben-Gurion: *Israel's Security...* 39. p.

³² Uo. 42–43. p.; David Ben-Gurion: *Diary*. 1956. november 18.

³³ A TASZSZ közleménye, 1956. december 8.

fenyegetőzött. Izrael ezek után kongresszusi támogatást keresett, hogy követeléseinek érvényt szerezhesen. A vezető amerikai kongresszusi politikusok nemcsak hogy támogatták Izrael garanciaigényeit, de azt is követelték, hogy az Egyesült Államok csak akkor támogasson Izrael-ellenes megtorlásokat, ha az ENSZ ugyanazokat lépteti érvénybe a Szovjetunióval szemben is, annak magyarországi bevonulása miatt. Ezek a politikusok határozottan ellenezték, hogy Izraellel szemben más mércét alkalmazzanak.³⁴

John Foster Dulles külügyminiszternek írott levelében Lyndon Johnson szenátor arról panaszkodott, hogy „az ENSZ nem járhat el egy norma alapján az erősek, és egy másik norma alapján a gyengékkel szemben; nem alkalmazhat gazdasági nyomást egy kis állammal szemben, amikor korábban egy hatalmas országgal [Szovjetunió] szemben még csak kísérletet sem tett rá”.³⁵

A kormányzatra gyakorolt nyomás annak érdekében, hogy az ne támogassa az Izrael elleni kollektív szankciókat és hogy az izraeli követeléseket megfelelő módon kielégíthessék, addig nőtt, amíg az Eisenhower-adminisztráció végül is elfogadta a meggyőzés módszerét, és Izraelnek egy látszólag ésszerű megoldásra tett javaslatot. Ez garantálta a Tiran-szorosbeli hajózási szabadságot. Noha nem világos, hogy Izrael Magyarország szovjet megszállása nélkül is sikeresen alkudhatott volna, úgy látszik, azzal, hogy a kongresszus és a közvélemény elutasította a kettős mércére épülő politikát, Izrael tárgyalási pozíciói javultak.

A magyar forradalom eseményei és a sinai-félszigeti hadjáratban követett izraeli magatartás között van némi kapcsolat. Ez elsősorban a Szovjetunió szerepvállalásában érhető tetten, azaz leginkább a háború alatt és az azt követő időszakban a szovjet veszély mértékéről alkotott izraeli elképzelésekben, másodsorban pedig abban, ahogy Izrael szembeszállt az Egyesült Államok kollektív szankciókkal való fenyegetésével.

Ben-Gurion aggódott amiatt, hogy a Szovjetunió miként fog reagálni az Egyiptom elleni támadásra. Meg volt győződve arról, hogy annak ellenére, hogy a magyar forradalom leköti a szovjetek figyelmét, Moszkva a közép-keleti háborúba is beavatkozhat. Minden jel arra mutat azonban, hogy a forradalom elfojtása, a katonai akciókon túl, a szóbeli fellépésről is elterelte a Szovjetunió figyelmét. Moszkva csak a magyar forradalom elnyomása és az izraeli hadjárat végeztével kezdte fenyegetni Tel-Avivot. Ugyanakkor azonban a forradalom véres felszámolása nagy hatást gyakorolt Ben-Gurionra. Belátta, hogy a Szovjetunió ugyanígy járhat el Izraellel szemben is, ha az Egyesült Államok nem tesz ellenlépéseket. Amikor felismerte azt is, hogy az Egyesült Államok erre nem hajlandó, engedelmesskedett az ENSZ felhívásainak.

A Biztonsági Tanács a szovjet vétőjog miatt nem tudta szankciókkal sújtani a Szovjetuniót a magyarországi katonai beavatkozás miatt. Ennek köszönhetően Izrael végül is sikeresen szállt szembe az Egyesült Államok kormányának szankciókat kilátásba helyező fenyegetésével. A kongresszusi vezetők és a közvélemény mozgósítása a „kettős mérce” alkalmazása ellen meggyőzte az amerikai kormányzatot arról, hogy izraeli politikáját újra kell gondolnia.

(Ford.: Somlai Katalin)

³⁴ Abba Eban: I. m. 237. p.; Donald Neff: *Warriors at Suez: Eisenhower Takes America into the Middle East*. New York, Linden Press, 1981. 432. p.

³⁵ Donald Neff: I. m. 432. p.

Federigo Argentieri

TOGLIATTI KÉT LEVELE 1956-BÓL

1992. november 11-én Borisz Jelcin orosz elnök az Oroszországi Föderáció Elnöki Levéltárából származó dokumentumok közül néhányat átnyújtott a magyar hatóságoknak. Ezeket az iratokat az 1956-os Intézet a következő év folyamán *A „Jelcin-dosszié”* címmel megjelentetett dokumentumgyűjteményben közölte. Az iratok némelyike a *The Hungarian Quarterly* 1993. tavaszi számában és két évvel később a *Cold War International History Project Bulletin*-ben angolul is megjelent. A szovjet dokumentumok között találhattuk „Az SZKP KB távirata Palmiro Togliattinak a magyarországi helyzetről” címűt, amit a szovjet Elnökség 1956. október 31-én sorra kerülő vitáján fogadott el. A távirat így hangzott:

„Egyetértünk Önnel a magyarországi helyzet értékelésében és abban a helyzetmegítélésben, hogy a magyar kormány reakciós irányba tolódik el. Információink szerint Nagy kettős játékot játszik, és egyre inkább a reakciós erők befolyása alá kerül. Egyelőre nem lépünk fel nyíltan Nagy ellen, de nem nyugszunk bele a reakciós fordulatba.

Nincs alapjuk az Ön arra vonatkozó baráti aggodalmainak, hogy pártunkban esetleg gyengülhet a kollektív vezetés egysége. Teljes meggyőződéssel biztosíthatjuk Önt arról, hogy kollektív vezetésünk a bonyolult nemzetközi viszonyok közt is egységesen értékeli a helyzetet és egyhangúlag hozza meg a szükséges döntést.”

Azután, hogy megismertem ennek a levélnek a tartalmát, levélben fordultam az Olasz Kommunista Párt Levéltárának vezetőjéhez. Kérdésemre azt a választ kaptam, hogy nincs a levéltár birtokában olyan levél, amit Togliatti a magyarországi helyzet kapcsán írt volna a szovjet pártvezetésnek. Néhány héttel ezelőtt azonban, 1996. szeptember 11-én a *La Stampa* olasz napilap nyilvánosságra hozta Togliatti 1956. október 30-án írt levelét, valamint egy másik, október 23-i keltezésű levelét, amiben a lengyel eseményekkel foglalkozik. Engedjék meg, hogy mindkét levelet a nyilvánosság elé tárjam:

PALMIRO TOGLIATTI AZ SZKP KB TITKÁRSÁGÁNAK

Megkaptam tájékoztatásukat a lengyel pártban fellépett ellentétekről és egy szovjet pártküldöttség varsói utazásáról. Örömemre szolgálna további információkat kapni az események lefolyásáról, hogy pontosabb képet alkothassak a lengyel eseményekről. Jelenleg helyeseljük a LEMP KB döntéseit, még ha hozzátesszük is, hogy meg vannak a veszélyei, és óvakodni kell az ellenségektől.

Véleményem szerint, Lengyelországban olyan helyzet alakult ki, hogy ha a KB nem úgy határoz, ahogy tette, a párt elvesztette volna uralmát az ország felett, vagy katonai erővel kellett volna uralmát biztosítania, ami katasztrófához vezetett volna. Át kell azonban gondolni, hogy vajon a LEMP KB nem hozhatta volna-e meg a szükséges intézkedéseket még az előtt, hogy a helyzet ennyire kiéleződik.

A szovjet delegáció útját illetően, van bennünk némi kétely az utazás módja miatt. Azt a benyomást keltette, hogy nemcsak Önök és a lengyel elvtársak között mutatkozik mély ellentét,

hanem nézeteltérések vannak az Önök pártján belül is, és hogy nehéz szívvel fogadtak el olyan döntéseket, amiket maguk sem helyeselnek. Ez negatív hatás váltott ki a közvélemény velünk szimpatizáló részében is.

1956. október 23.

TOGLIATTI

*

PALMIRO TOGLIATTI AZ SZKP KB TITKÁRSÁGÁNAK

A magyarországi események nehéz helyzetbe hozták az olasz munkásmozgalmat és pártunkat is. Nenni eltávolodása, ami kezdeményezésünk hatására már-már csökkenni látszott, most egy csapásra ismét érezhetővé vált. Nenni véleménye a lengyelországi eseményekről összhangban áll a szociáldemokraták álláspontjával. Pártunkban két, egymással szöges ellentétben álló és téves vélemény alakult ki. Az egyik oldalon azok állnak, akik a sztálini módszerek elhagyásában látják mindannak okát, ami Magyarországon történt, a másik oldalon levő csoportosulások pedig pártunk vezetését bírálják, amiért az nem állt a budapesti felkelés mellé. Ez utóbbiak szerint a felkelés jogos és azt támogatni kell. Ezek a csoportok azt követelik, hogy pártunk teljes vezetését váltsuk le. Elképzelésük szerint Di Vittoriót kellene megválasztani a párt vezetőjévé. Ezt a választásukat Di Vittorio egyik, a pártvonaltól eltérő és általunk nem helyeselt kijelentésére alapozzák. Felvesszük a harcot e két ellentétes álláspont ellen. A párt nem adja fel a küzdelmet.

Mindazonáltal a magyarországi események olyan pontra jutottak, hogy nagyon megnehezítik a kérdés párton belüli tisztázását és a vezetés körüli egység kialakítását. Amikor ellenforradalomként határoztuk meg a felkelést, szembe találtuk magunkat a magyar párt és kormány véleményével, most pedig a magyar kormány már egyenesen élteti a felkelést. Ez szerintem hiba. Az a véleményem, hogy a magyar kormány – Nagy Imre vezetésével vagy nélküle – megfordíthatatlanul reakciós irányban mozdul el. Szeretném tudni, hogy osztják-e a véleményemet, vagy esetleg optimistábbak nálam. Szeretném még megjegyezni, hogy pártunk vezetői attól tartanak, hogy a lengyel és magyar események veszélybe sodorhatják a pártjuk XX. kongresszusa által elfogadott kollektív vezetés egységét.

Mi mindannyian egyetértünk abban, hogy ha ez megtörténik, az egész mozgalmunkra nézve súlyos következményekkel fog járni.

1956. október 30.

TOGLIATTI

(Ford.: Somlai Katalin)

A NYUGAT REAGÁLÁSA ÉS A KELET–NYUGATI KAPCSOLATOK

A szekció előadásait követő vitában elsőként felszólaló *Karen Dawisha* arra figyelmeztetett, hogy a szovjet vezetés a magyar forradalom szempontjából kritikus 1956. október 30–31-i napokon számos olyan megbeszélést is tarthatott, amelyekről Malin sem készített feljegyzést. Ezért egyelőre fenntartással fogadja azt a megállapítást, hogy a kínai vezetés álláspontjának meghatározó szerepe lett volna a felkelés fegyveres leveréséről hozott október 31-i szovjet döntés előkészítésében. Kifejtette továbbá, hogy számára elképzelhetetlen, hogy a szovjet vezetés ne mutatott volna igen komoly érdeklődést a magyarországi helyzettel kapcsolatos amerikai szándékok iránt, és ezt nézetét a Malin-feljegyzésekben, illetve a konferenciára kiadott dokumentumgyűjteményben található információkkal igyekezett alátámasztani. Végezetül utalva Hruscsov azon, október 31-i kijelentésére, hogyha nem avatkoznak be a magyar forradalom felszámolása érdekében, akkor a Szovjetunió Egyiptom mellett Magyarországot is elveszíti, annak a véleményének adott hangot, hogy 1956 októberében valójában az Egyesült Államok volt az, aki passzivitása miatt e két országot elveszítette.

David Rosen kérdésére *Raymond L. Garthoff* elmondta, hogy ezekben az években Nyugat-Németországban valóban működtek amerikai kiképzőtáborok, ahol kelet-európai emigránsokat készítettek fel titkos akciókban való részvételre, ám a magyar forradalom idején ezek az egységek nem kaptak engedélyt bevetésre. Sőt, egy 1956 végén elrendelt vizsgálat eredményeként a következő évben a táborokat is bezárták. *Karen Dawisha*nak válaszolva kifejtette, hogy szerinte a szovjet vezetők nem számítottak az Egyesült Államok beavatkozására Magyarországon, a forrásokban ugyanis nincs nyoma ilyen aggodalomnak. *Pawel Machcewicz*szel vitázva figyelmeztetett, hogy 1956 novemberében az amerikai vezetés egyáltalán nem kötelezte el magát katonai beavatkozásra abban az esetben, ha a szovjetek fegyveresen teremtenének rendet Lengyelországban, ez csupán Radford vezérkari főnök elképzelése volt, akinek korábban is voltak hasonlóan harcias, de soha meg nem valósult tervei. *Daniel Calhoun* előadására reagálva úgy vélte, a szovjetek a magyarországi felkelést akkor is leverték volna, ha nincs szuezi válság, mivel a döntést általános stratégiai érdekeik alapján hozták.

Békes Csaba hozzászólásában kifejtette, hogy a szuezi válság szerepének értékelésében *Raymond L. Garthoff*-fal ért egyet, egyúttal azonban éppen vele szemben szeretné megvédeni korábban kifejtett álláspontját a csatlós államok NATO-tagságával kapcsolatban. Kétségtelen, hogy 1956 előtt az amerikai vezetők soha nem tettek olyan konkrét kijelentéseket, hogy ezek az államok egyszer majd a NATO tagjai lesznek, a felszabadítási retorika azonban egyértelműen azt sugallta, hogy amennyiben ezek az országok megszabadulnának a szovjet függőségtől, akkor azonnal a nyugati világ részét képeznék. Ez pedig az adott hidegháborús helyzetben a nyugat-európai katonai szövetségbeli tagságot is jelentette, nem véletlen ugyanis, hogy az osztrák állam-szerződés előkészítése során a szovjeteknek tett komoly engedménynek számított, hogy Ausztria nem lehetett tagja a NATO-nak. Ráadásul 1956. október 26-án Dulles külügyminiszter kijelentette Stassen elnöki tanácsadónak, hogyha a magyar forradalom győzne, akkor az ország független-

ségét nem kellene az osztrák semlegességhez hasonlóan korlátozni, hanem Magyarország azonnal a nyugati világ részévé válhatna. A szovjet aggodalmakkal kapcsolatban pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a moszkvai vezetők nem számítottak nyugati beavatkozásra, erre vonatkozó utalások csupán abban az értelemben találhatók a Malin-feljegyzésekben, hogy a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonása esetén a Nyugat ezt gyengeségnek tekintené és betöltené az így létrejött vákuumot. Tehát az fel sem merült Moszkvában, hogy a Nyugat a forradalom fegyveres támogatásával esetleg közvetlen katonai konfliktust vállalna a Szovjetunióval.

(Összefoglalta Békés Csaba)

A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ
ÉS MAGYARORSZÁG 1956-BAN

Paul Henze

VISSZAEMLEKEZÉSEK A SZABAD EURÓPA RÁDIÓNÁL TÖLTÖTT ÉVEIMRE

1952 őszén lettem a Szabad Európa Rádió munkatársa. 28 éves voltam csak, de már egész életemet meghatározó történelmi élményekben volt részem. 10 évvel azelőtt az egyetem padjait hagytam el a katonai szolgálat kedvéért. A többi újonccal együtt gyorsan átestem a gyalogoskiképzésen. 1944 szeptemberében az első amerikai katonák között léptem át a német határt, majd a németek ardenzi offenzíváját feltartóztató hadműveletekben is részt vettem. A háború vége után még 1946 elejéig szolgáltam a Rajna-vidéken és Hessen tartományban működő katonai kormányzati osztagokban.

Hazatérésemkor történész- és nyelvészhallgatóként folytattam félbehagyott egyetemi tanulmányaimat, majd a diploma megszerzése után beiratkoztam a Harvard akkor indított orosz programjára. A képzés keretében a nyelvórák mellett főként történelmi és gazdaságtörténeti előadásokat hallgattam. 1950 júniusában végeztem és azonnal Washingtonba kerültem. Két évet töltöttem a kormányzat különböző államigazgatási pozícióiban, de a hivatali munkát elég egyhangúnak találtam, egyre inkább mozgalmasabb munkára vágytam. Kellemes meglepetésként ért hát, amikor felkeresett egykori katonatársam, William Griffith, és felajánlotta, hogy legyek a helyettese a Szabad Európa Rádió müncheni csoportjánál. Szinte gondolkodás nélkül igent mondtam. A csomagolás nem tartott sokáig, hiszen fiatal házasként minden holmink elfért három dobozban. Még fel sem ocsúdtunk és máris egy Európába induló Panam-gép fedélzetén találtuk magunkat.

Az Angol Kert (Englischer Garten) sarkán álló SZER épületében mozgalmas életbe csöppentünk. A szervezet vezetőségének tagjaként egy korban és tapasztalatokban hozzám hasonló, nagyon fiatal amerikai irányító gárdához csatlakoztam. Visszatekintve, még mindig elképedek azon, milyen fiatalok is voltunk. Főnökömmel, Griffith-szel 1944 tavaszán találkoztam először, egy amerikai csapatszállító hajó fedélzetén. A háború után ő a demokratikus közigazgatás kiépülését ellenőrző amerikai katonai kormányzat vezetőjeként szolgált Bajorországban. Münchenbe költözésünkkor, 1952-ben, Griffith is még csak 32 éves volt. William Langer irányítása alatt doktorált a Harvardon, majd 1950-ben felkínálták neki az akkor alakuló SZER elnökhelyettesi pozícióját. Ő tehát már ismerősként tért vissza Münchenbe 1951-ben. Politikai tanácsadó bizottságában három olyan fiatal kapott helyet, akik történelemtudományból és a nemzetközi kapcsolatok történetéből szerezték diplomájukat. A többiek kiválasztásában az játszott szerepet, hogy kelet-európai származásúak lévén beszéltek a szükséges nyelveket.

Úton München felé Hugh Seton-Watson *Eastern Europe between the Wars* és *European Revolution* című munkáiból igyekeztem megismerni leendő kelet-európai kollégáim gondolkodásmódját és történelmi háttérét. A kelet-európai munkatársak kor- és foglalkozásbeli összetétele meglehetősen vegyes volt. Bár akadt néhány hozzám hasonlóan fiatal közöttük, legtöbbször a 10-15 évvel idősebb korosztályból kerültek ki. Egykori katonatisztek, diplomaták, újságírók, közgazdászok éppúgy dolgozhattak a rádiónál, mint volt kormányhivatalnokok, szakszervezeti vezetők vagy papok. Sokan hősiiesen harcoltak a náci csapatok ellen, majd a szovjet uralom elől vándoroltak ki Nyugatra. Voltak közöttük olyanok, akik többéves rádiós tapasztalattal rendelkez-

tek, de olyanok is, akik először tették be a lábukat egy stúdióba. A SZER vezetősége igyekezett úgy összeállítani a szerkesztőségeket, hogy tagjaik a fasiszmus és kommunizmus kivételével a politikai nézetek széles skáláját reprezentálják.

A SZER a kezdetektől fogva a kelet-európaiak és amerikaiak szoros együttműködésére épült. Amikor 1948-ban felállították a Szabad Európa Bizottságot, a rádióközvetítésnek még nem szántak fontosabb szerepet. A rendszeres rádióadások a koreai háború kitörése után váltak kívánatosszá az amerikai kormányzat számára. A rádiónak addig még nem volt működési szabályzata, sem példaként használható előzménye, és az amerikai kormánytól sem kapott jól körvonalazott utasításokat. A Szabad Európa Bizottság is csak ezután kapott szabad kezet egy kiterjedtebb európai rádióhálózat kiépítéséhez. A technikai feltételek megteremtését második világháborús tapasztalatokkal rendelkező mérnökökre bízta, akik jól ismerték az amerikai rádióadók működését is. A Szabad Európa Bizottság rádiós tanácsadója Lewis Galantier lett, aki a háború idején a Haditudósító Hivatal vezetőjeként szerkesztette a Franciaországba sugárzott adásokat. Az ő nevéhez fűződik a rádió alapszabályzatának kidolgozása. A SZER egy olyan rádióállomást kívánt pótolni a kelet-európaiak számára, mely tényleges politikai szabadság esetén ezekben az országokban is működhetett volna. Bár a rádió alaphangneme nyíltan antikommunista volt, adásaiban tárgyilagos hírközlésre törekedett, és tudatosan mellőzte a múlttal kapcsolatos polémákat. Szándékosan próbálták elkerülni, hogy műsoraikkal forradalomra ösztönözzék kelet-európai hallgatóságukat. A politikai kommentárok mellett rendszeresen közvetítettek sporteseményeket és szórakoztató programokat is.

A hírcsoportok vezetőit rádiós tapasztalatuk és vezetői rátermettségük alapján választották ki. Kinevezésük után szabad kezet kaptak európai és amerikai emigránsokból álló csoportjuk összeállításához. A SZER osztályainak hangnemét a felelős szerkesztő és a mintegy féltucatnyi főszerkesztő nézetei határozták meg, ezért az egyes országok stábjai tónusukban és működésükben is jelentős eltéréseket mutattak. Az 1951 és 1952 tavasza közötti időszakban több mint 350 lengyel, cseh, szlovák és magyar munkatárs csatlakozott a rádióadóhoz. Három csoportba szerveződve ők állították össze a Lengyelországba, Csehszlovákiába és Magyarországra sugárzott egésznapos programokat.¹ Azok a kommentátorok, akik már a háború előtt is gyakran hallhatók voltak az otthoni rádiós programokban, általában saját nevüket használták. Mások azonban családtagjaik biztonságáért aggódva álnéven szerepeltek. A minden egész órában sugárzott hírek a nyugati hírügynökségek tudósításain alapultak. Hamarosan minden hírcsoportnak sajátos arculata formálódott, mely jól tükrözte országuk és történelmük sajátosságait.

Az amerikaiak nem ellenőrizték az adásba kerülő műsorokat, bár a politikailag kényesebb témákat megvitatták a mindennapos reggelenkénti értekezleteken. A felelős szerkesztők tapintatára volt bízva, hogy nemkívánatos anyag ne kerülhessen a programba. Az adások után a Politikai Tanácsadó nyelvtudással rendelkező tagjai átnézték a leközölt anyagot, és javaslatukat, észrevételeiket jelezték a szerkesztőknek.

Sztálin utolsó éveit minden kommunista ország nehezen vészelte át. A kommunista vezetőréteg rettegésben tartották a főként a Kremlből irányított tisztogatások és koncepciók perke. 1953 kezdetén került sor Moszkvában a rejtélyes orvos-perre, majd nem sokkal ezután Sztálin halálhírét közzölték. Kelet-Európa mozgásba lendült. Tavasszal és nyáron a szovjet csatlós országokban egymást érték a sztrájkok, felkelések. Június 17-én Berlinben, majd Poznanban tört ki felkelés. Júliusban Rákosi Mátyás kormánya lemondott Magyarországon. Letartóztatták a szovjet titkosrendőrség rettegett főnökét, Lavrentyij Beriját, és ekkorra már a moszkvai vezetők hatalmi harca és széthúzása is nyilvánvalóvá vált.

Az 1952-es amerikai választási kampány alatt túlfűtött hangulatú üléseken vitatkoztak a Kelet-Európa fölötti kommunista uralomról. A demokratákat azzal vádolták, hogy túlságosan kesztyűs kézzel kezelik a kommunizmus problémáját. A republikánusok erőteljesebb kommunistaellenes szankciók életbeléptetését követelték, valamint a kommunizmus visszaszorításának, a kelet-

¹ Az 1950-es években román és bolgár munkatársakat nehezebb volt találni, az ő csoportjuk kisebb is volt, s csak napi három-négy órás műsoridőt kaptak. Az albán sugárzások megindultak ugyan New Yorkban, de Münchenből már nem folytatódtak. A korábban tervezett jugoszláv adásokat Tito kiugrása miatt nem valószínűsítették meg.

európai népek felszabadításának szükségességét hangsúlyozták. Ezek a megnyilvánulások több külföldi emigránsban és ez után vágyakozó kelet-európaiban ébresztettek olyan reményeket, hogy az Egyesült Államok talán kész háborúba is bocsátkozni felszabadításukért. A republikánus elnökjelölt, Dwight Eisenhower, éppen Münchenbe érkezésem idején, 1952 novemberében nyerte meg a választásokat, és ez tovább éltette ezt a várakozást és az efféle illúziókat. Mindazonáltal a SZER korábban, még a Truman-kormányzat idején kezdte működését, s talán ennek is köszönhető, hogy nézeteit hiú ábrándok helyett józanabb politikai realizmus jellemezte. Bármiben is reménykedtek a kelet-európaiak, kevés amerikai hitte képesnek az amerikai kormányzatot arra (legyen az bármely párt is), hogy Kelet-Európa felszabadításáért háborút indítana. A SZER működése soha nem tükrözte ezt a feltételezést.

A felelős pozíciót betöltő washingtoni kormánytagok fejében még az 1953-as drámai felkelések után sem fordult meg az a gondolat, hogy csapatokat vezényeljenek Kelet-Európába. Vitathatatlan volt, hogy a kommunizmus nem szerzett híveket tömegesen a csatlós országokban. Megalapozottnak tűnt az a feltételezés, hogy a kommunizmus lassan, de biztosan aláássa saját működését. A Nyugat továbbra is elkötelezettnek vallotta magát a szabadság helyreállításának támogatásában, de a kommunizmus visszaszorítását ígérő retorikát a jövő józanabb megítélése váltotta fel. Figyelmeztették a kelet-európaiakat, hogy felszabadulásuk nem egyik napról a másikra fog bekövetkezni, és az eseményeket a moszkvai fejlemények is befolyásolják.

Végeredményben tehát bebizonyosodott, hogy a SZER kezdeti műsorpolitikája megalapozott volt. A realiztikus, kitartó, de elsődlegesen passzív ellenállásra ösztönzés maradt a rádió alapelve fennállása folyamán. Ugyanez jellemezte a Szabadság Rádió szemléletét is a hatvanas években.

Az 1953-as történések még fontosabbá tették, hogy a kelet-európai országokat informálják a szomszédos országokban, valamint a Szovjetunióban zajló eseményekről. Kelet-Európa nemcsak a Nyugattól volt elszigetelve, vasfüggöny zárta el a kelet-európai országokat egymástól és a Szovjetuniótól is. Az egyes közvetítő csoportokon belül az anyaggyűjtéssel megbízott kutatók tovább bővítették dossziéjukat a kommunista szimpatizánsokról és kollaboránsokról.

A Politikai Tanácsadó új bizottságot állított fel, melynek tagjai a Szovjetunióban, Kínában, Jugoszláviában és a világ más kommunista pártjaiban zajló változások elemzésével lettek megbízva. Specialistákat és hivatásos szaktanácsadókat alkalmaztunk e területek eseményeinek figyelemmel kísérésére. Hamarosan rendszeressé tették az információáramlást, kutatásaik eredményeit és az elemzéseket olyan formában nyújtották be, hogy azokat könnyen lehessen adaptálni a rádióadások céljaira. Minden csoport megbízta egy szerkesztőjét a szomszédos országokbeli és a moszkvai fejlemények követésével. A SZER-t hamarosan a naprakész információk elsődleges forrásként tartották számon Kelet-Európában és a Szovjetunióban is. Ez vonzóná tette az Európa más részein és Amerikában élő újságírók és értelmiségi szakértők szemében is. A SZER adatbázisai mindenkor szabadon rendelkezésükre álltak. Az Angol Kert látogatói és előadói között neves értelmiségieket találhatunk a világ minden tájáról. Megfordult ott többek között Hugh Seton-Watson, Franz Borkenau, Francois Bondy, Ernst Halperin, Borisz Nyikolajevszkij, Carl Friedrich és Peter Wiles is. Hamarosan Kelet-Európa pártfunkcionáriusai is a rádióadó rendszeres hallgatói lettek (persze titokban), hogy olyan információkhoz juthassanak, melyek egyébként elérhetetlenek voltak számukra.

A koncepciós pereknek, tárgyalásoknak és a kommunista országokon belüli hatalmi vetélkedéseknek hála egyre több információ került Nyugatra. A disszidensek száma is szaporodott. József Swiatlo 1954-es disszidálása volt az egyik legdrámaibb esemény. Korábban ő kezelte a lengyel kommunista párt bizalmas iratait, és a lengyel vezetők egymás közötti viszonyairól is részletes információkkal rendelkezett. Az általa is kiszolgált kommunista rendszer korrupciójától megcsömörlött ember készségesen működött együtt a SZER-rel. 1954 utolsó napjaiban és 1955 nagy részében rendszeresen szerepelt a Szabad Lengyelország Hangja adásaiban. Kommentárjaiban részletekbe menően, kompromittáló adatok tömegével illusztrálta a kommunista rendszer romlottságát. Swiatlo nyilatkozatai megrendítették a Lengyel (Kommunista) Munkás Párt tagjainak hitét és a pártfunkcionáriusokat szembefordították egymással. Zavarodottságukat tovább fokozta Hruscsov a XX. pártkongresszuson elhangzott, Sztálint elítélő, ún. „titkos beszéde” 1956 elején.

Mindez 1956-ra jól látható krízist eredményezett Lengyelországban, s nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Wladyslaw Gomulka újra hatalomra kerülhessen októberben. Voltaképpen a

Lengyel Munkáspárt belső átalakulásának lehettünk tanúi, melyet Moszkva képtelennek mutatkozott megelőzni. Az új lengyel vezetőség a kommunista világban eddig soha nem tapasztalt nagy horderejű reformok sorát hirdette meg.

1956 nyarán a magyar adások is naprakészen és részletesen ismertették a lengyelországi fejleményeket. Az általános elégedetlenség és nyugtalanság Magyarországon is fokozódott, minthogy Rákosi újra hatalmi pozícióba került, majd a vezetést egy olyan csatlósának adta át, akit a magyarok semmivel sem tartottak jobbnak nála. A magyar nép történelmi közösséget érzett Lengyelországgal. Mindkét nép mélységesen ízléstelennek találta a Moszkva által rájuk kényszerített kommunizmust. A lengyelországi lázongások kétségtelenül bátorították a magyar mozgólódásokat. A magyarok nem feledték még el 1953 nyarának tapasztalatait sem, amikor Nagy Imrének sikerült kiszorítania Rákosit a miniszterelnökségből és megnyitotta a „szocializmus építésének új szakaszát”. A SZER rendszeresen kapott híreket Magyarországról. A hazai rádióadásokat gondosan figyelemmel kísérték, a napilapokhoz és folyóiratokhoz is rendszeresen hozzájutottak és cikkeiket körültekintően elemezték. Az Ausztriába kijutott magyarok hírt hoztak a Petőfi Kör szervezkedéseiről, s ezeket az információkat a bécsi iroda azonnal továbbította Münchenbe. Jó néhány rendszeresen Magyarországra látogató amerikai és európai újságíró jött Münchenbe, hogy használhassa a SZER aktáit és megvitathassa az újabb fejleményeket a SZER szerkesztőivel és szakértőivel.

A forradalom 1956. október 23-án tört ki Magyarországon, ezt követték a lengyelországi események. Később e felkelések sora az „Októberi Tavasz” elnevezést kapta. A SZER magyar tagjai percről percre követték a fejleményeket. A rádió minden munkatársa – magyarok, lengyelek, amerikaiak – éjjel-nappal szolgálatban állt október utolsó napjaiban. Néhány napig úgy tűnt, a magyaroknak sikerül kiharcolni felszabadulásukat. Moszkvában megoszlottak a vélemények arról, mit is kellene tenniük. Máig élénken emlékszem a csalódottságra, melyet november 4-én éreztem. Ekkor kaptuk meg a híreket arról, hogy a Vörös Hadsereg egységei átlépték a magyar határt és Budapest felé vonulnak. Az első novemberi kódok beálltakor Lengyelország már viszonylagos belső szabadságot élvezett – bár még mindig szorosan a szovjet blokk kötelékein belül. A lengyel társadalom nyitottabbá vált, a lengyel nép sokkal szélesebb körű szabadsággal rendelkezett intellektuális és gazdasági téren, mint amit a Szovjetunió vagy bármely kelet-európai ország valaha is elképzelhetett volna a kommunista éra idején. Ezzel szemben Magyarországot megszállták a Vörös Hadsereg csapatai, bár az ellenállást jó néhány héten keresztül még így sem sikerült letörniük. 150 000 magyar szökött Nyugatra az osztrák határon át.

Milyen szerepet játszottak a SZER adásai a forradalmak sorsában? Bár kétségtelenül hatottak az események alakulására, e hatásuk aligha lehetett döntő. A magyarok el voltak szánva a felkelésre és a lengyelektől eltérően nem rendelkeztek a második világháború kijózanító tapasztalatával, mely óvatosságra inthette volna őket. Visszaemlékezésemet hadd fejezzem be egy olyan levél részletével, melyet 1956 karácsonya táján írtam egy philadelphiai barátomnak, s melynek meglátásait mai napig helytállónak találok:

„A magyar forradalmat a tragikus fordulatok ellenére sem tudták összezúzni. A kommunizmust alapjaiban rendítették meg Budapesten, és jelenleg nehéz elképzelni, hogyan lehetne eredeti formájában visszaállítani. A kommunizmus Lengyelországban sem ingott meg kevésbé, de az események ott lassabb tempóban, fokozatosabban haladtak előre. A lengyelek, az egész világ meglepetésére, hallatlan önmegtartóztatást tanúsítottak. A magyarok nem voltak képesek ennyire féken tartani indulataikat. De bizonyos értelemben, mire felocsúdtak, az ügyek irányítása már kicsúszott a kezük közül.

Úgy gondolom, el fog telni egy kis idő, míg a Szovjetunióon belül a lengyel vagy a magyar eseményekhez hasonló nagyságú megmozdulásra kerülne sor, ám előbb vagy utóbb ez elkerülhetetlenül be fog következni. Feltehetően hallottad a SZER-re vonatkozó kritikákat a magyar forradalommal kapcsolatban. Amikor úgy tűnt, hogy a forradalmat sikerül győzelemre vinni, sokan próbálták nekünk tulajdonítani a sikereket. Amikor az események ellentétes irányú fordulatot vettek, többen az előbbieik közül, a magyarokat is beleértve, ránk akarták hárítani a felelősséget, minthogy mi voltunk a legjobban kezük ügyére eső bűnbakok. Véleményem szerint a valóságban mi nagyon csekély mértékben befolyásolhattuk csak az események alakulását a forradalom idején. Adásaink mindig is a nyugati érdekeket képviselték Kelet-Európában, és ez a továbbiakban

sem lesz másképp. Ha a Nyugat belenyugodott volna Kelet-Európa kommunista dominátságának folytatódásába, a SZER sem állhatott volna fenn sokkal tovább, hiszen megszűnt volna a rádió anyagi háttere. Ha az elmúlt években a magyarokban hiú ábrándok képzei alakultak ki, azért a Nyugat s különösképpen az Egyesült Államok politikája tartható felelősnek. Senkinek nem jut eszébe a SZER lengyel adásait okolni a fejleményekért. Éppen ellenkezőleg, zavarbaejtően sok dicséretet kapnak mindenfelől. A varsói kormány megszüntette a hullámhosszok zavarását és a korábban zavaró állomásokat rendszeresen sugárzó adókká alakította át – akadályok állítása helyett inkább konkurrenciát teremtve ezáltal a Szabad Európa Rádió számára.

(Ford.: Schimertné Lancsák Gabriella)

William E. Griffith

A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ, A MAGYAR FORRADALOM ÉS A LENGYEL OKTÓBER

Vessünk egy pillantást a múltba. Lengyelország és Magyarország történelmében a sok eltérés mellett számos közös vonást is felfedezhetünk. Mindkettő nagy történelmi hagyományokra visszatekintő, büszke, egykor birodalmat irányító nemzet. 1945 után mindkét ország többé-kevésbé egynemzetiségű államként született újjá. A háború utántól Lengyelországot többségében római katolikusok lakják, míg Magyarországon a hívők megoszlanak a katolikus és protestáns egyházak között. Ennél jelentősebb különbség azonban, hogy miközben az ország 1795 és 1918 közötti felosztottsága csak erősítette a lengyel nemzeti öntudatot és katolicizmust, a törökök 1526-os győzelme nyomán Magyarországot felemás kapcsolatok fűzték ahhoz az Ausztriához, amelynek uralkodói 1918-ig egyben magyar királyok is voltak. Mi több, 1919-ben Lengyelország visszanyerte függetlenségét, a két világháborúban a szövetséges hatalmakkal vállalva harcolt, amiért is elnyerte jutalmát. Ezzel szemben Magyarország a németek oldalán vesztesként került ki a háborúból. Az első világháború után elveszítette az ország területének nagy részét az ott élő részben magyar nemzetiségű lakossággal együtt. A második világháború után ismételtelen le kellett mondania ezekről a területekről.

Térjünk rá ezek után a magyar forradalom és a lengyel Október közvetlen előzményeire. Bár a Nagy és Gomulka közötti különbségek kétségtelenül fontos szerepet játszottak, a két ország politikai helyzete közötti leglényegesebb eltérést én mégis inkább abban látom, ahogyan Ochab és Gerő reagált az eseményekre. Ochab önkéntesen meghajolt Gomulka előtt nem úgy, mint Gerő, aki a forradalom kirobbanásáig megőrizte vezető pozícióját. Gomulka ügyes, hidegvérű pártfunkcionárius volt, míg Nagy egy naiv, népi utópista és még kevésbé reálpolitikus, mint az 1968-as Dubcek. Köztudott azonban, hogy a lengyel Október szikrája lobbantotta fel a magyar forradalom lángját.

Most nézzük meg, hogy milyen szerepet játszott a Szabad Európa Rádió a két válságban. A SZER más-más szemszögből közelített a két országban történetekhez. Először is a SZER két tekintélyes disszidens, Józef Swiatlo és Seweryn Bialer, révén a lengyel változásokról pontos információkhoz jutott. Swiatlo, a szadista kínvallató, a SZER adásaiban egykori titkosrendőrségi kollégáiról olyan képet festett, hogy azokat könyörtelenül elbocsátották, Bialer pedig a SZER elé tárta a lengyel pártvezetésen belüli frakcióharcok részleteit. Nem volt viszont olyan magas rangú magyar kommunista disszidens, akitől a SZER, elsősorban Nagy Imrére vonatkozóan, kulcsfontosságú értesülésekhez juthatott volna.

A második érdemi különbség abból adódott, hogy 1956 október–novemberében a SZER érintett területi osztályainak vezetősége eltérő álláspontra helyezkedett. A SZER lengyel adásait az antifasiszta ellenállás egykori hőse, Jan Nowak irányította, aki az 1944-es varsói felkelés résztvevőjeként is eleget látott már ahhoz, hogy mindent megtegyen azért, hogy egy hasonló tragédia meg ne ismétlődjék. A lengyel katolikus egyházhoz hasonlóan azonnal Gomulka mellé állt a szovjetekkel szemben. A Magyar Osztály vezetője Gellért Andor volt. 1956 októberében éppen hogy csak felgyógyult egy hosszan tartó, súlyos betegségéből, a forradalom alatt pedig össze is

omlott. A stáb ráadásul nemcsak antikommunista, hanem túlzottan jobboldali beállítottságú is volt. Sokan közülük a háború előtti Horthy-rendszerrel szimpatizáltak. Végül az adások hangvétele a forradalom előtt és alatt szakmai szempontból sok kívánnivalót hagyott maga után, túl patetikus és didaktikus volt. Megsértették az objektivitás elsőrendű követelményét, ami a hitelesség alapja.

A forradalom alatt, ahogy a forradalom után született elemzések is kimutatták, közel egyenlő számban hangzottak el olyan írások, amelyek megfeleltek a politikai irányelveknek és amelyek nem. Ezek közül jó néhány ugyan nem nyíltan, de azt sejtette, hogy külföldi, esetleg akár katonai segítségre is lehet számítani. A forradalom alatt a SZER hosszasan közvetítette a vidéki „szabadság rádiók” műsorát. Ezt, vagy legalábbis a vidéki magyar műsorok terjedelmes idézését a SZER rovására írhatjuk ugyan, többek között azért, mert ezek az adások erősen Nagy-ellenesek voltak, de a budapesti rádió szinte a forradalom végéig a kommunisták kezén maradt és a vidéki adások hírértéke kétségtelenül pótolhatatlannak számított. Annak ellenére, hogy összhangban állt a New York-i és müncheni SZER-központok előírásaival, a Szabad Európa Rádió forradalom alatt elkövetett legsúlyosabb hibája valószínűleg az volt, hogy Nagy Imrét tévesen állította be és ellene hadjáratot folytatott. Ez már csak ezért is elhibázott volt, mert így csak Nagy feltételezett szovjetbarát kommunizmusát támadhatta ahelyett, hogy tényleges gyengeségeit bírálta volna. Ez részben annak volt köszönhető, hogy befolyásos magyar kommunista disszidensek híján a SZER nem rendelkezett a megfelelő információkkal.

A SZER úgy működött, hogy az amerikai stáb az adás után nézte át az anyagokat. Most már kétségtelen, hogy a magyar forradalom alatti műsorok anyagát az adásidő előtt kellett volna felülvizsgálni, mivel az elkészült anyagok angol összefoglalói, amiket az adásidő előtti politikai értekezleteknek kellett jóváhagyniuk, gyakran nem adták vissza az anyagban foglaltakat.

Ezek után, továbbra sem kétséges, hogy a SZER és más külföldi rádióadások és médiák alig befolyásolták a magyar forradalom menetét, bár valószínűleg hozzájárultak ahhoz, hogy Lengyelország esetében megakadályozzák a népfelkelés kitörését. Az is igaz, hogy a magyar forradalom félbeszakította annak a politikai irányelvnek az érvényre juttatását, amelynek propagálásába a SZER 1953-ban kezdett a lengyelországi, csehszlovákiai és magyarországi röplapterjesztéssel, és amelynek az volt a célja, hogy Kelet-Európában a szabadság és demokrácia megvalósítására irányuló folyamatos fejlődést támogassa¹. A forradalom vívmányainak brutális felszámolása azonban hosszú távon ismételt rehabilitálta ezt a politikát, amelyet aztán 1989-ben igazolt is a kelet-európai szovjet érdekszféra és később magának a Szovjetunióknak a felbomlása. A magyar forradalom tehát hosszú távon győztesnek mondható.

(Ford.: Somlai Katalin)

¹ Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik Zbigniew Brzezinski – William E. Griffith: *Peaceful Engagement in Eastern Europe*. *Foreign Affairs*, 39. évfolyam, 4. sz. (1961. július). 642–654. p.

Jan Nowak

LENGYELEK ÉS MAGYAROK 1956-BAN

1952-es alapításától egészen 1976-ig a SZER lengyel adásának igazgatója voltam. 1956-ban, a két ország forradalmi mozgalmainak kölcsönhatása miatt azonos figyelmet kellett szenteljek a lengyel- és a magyarországi fejleményeknek. Ez a tény, úgy vélem, alkalmassá tesz, hogy összehasonlítsam a lengyel Októbert a magyar forradalommal, illetve hogy magyarázatot adjak a SZER magyar és lengyel adásainak egymástól jelentősen eltérő politikai irányvonalára e kritikus időszakban.

A lengyel SZER programigazgatójaként jelentős függetlenségem volt egy tágabb politikai kereten belül, melynek szabályait az amerikai vezetés a lengyel adás vezetőjével együtt határozta meg. Az 1952-es „Általános útmutató” leszögezte, hogy egységes Szabad Európa Rádió nem létezik, csupán különálló rádióállomások, melyek az öt közép-európai országba sugároznak, s amelyek neve Szabad Lengyelország Hangja, Szabad Csehszlovákia, illetve Magyarország Hangja stb.

A Szabad Európa Rádió politikai filozófiájának kialakításában és gyakorlati alkalmazásában jelentős szerepet játszott William Griffith, a SZER politikai tanácsadója, illetve helyettese, Paul Henze. Griffith úgy vélte, hogy a „kivándorlókat” az amerikaiak egyenrangú partnereiként kell kezelni, mert ők a legalkalmasabbak, hogy a programokat a célországokban élő honfitársaik gondolkodásmódjához, hagyományaihoz és érdeklődéséhez igazítsák. Azt gondolta, hogy a lengyel, cseh és magyar szerkesztők, csakis akkor képesek hitelesen közvetíteni a szabadság eszméjét a rab nemzetek hallgatóinak, ha eközben ők maguk is alkotói függetlenséget élveznek. Griffith 1957-ben távozott a SZER-től, műsorfilozófiája azonban túlélte őt, és az elkövetkező években a SZER sikereinek egyik alapja volt.

Griffith-t, illetve távollétében Henzét minden reggel tájékoztattuk az országainkban történetekről, valamint arról, hogy az eseményeket miként tervezzük bemutatni és kommentálni. A felmerülő nézetkülönbségeket konszenzuserősítő eszmecserék során küszöböltük ki.

Az 1952–56 közötti időszakban komoly nehézséget okozott, hogy az Eisenhower–Dulles-kormányzat által meghirdetett felszabadítási politikát a hallgatóknak miként tolmácsoljuk és magyarázzuk. Nem volt ugyanis egyértelmű, hogy „felszabadítás” alatt az USA vajon a szovjetek háborúval (esetleg csupán azzal való fenyegetéssel) történő visszaszorítását értette, avagy azt a megoldást támogatta inkább, hogy az elnyomott nemzetek felkelésükkel önmagukat szabadítsák fel.

Utóbbit a SZER lengyel munkatársai határozottan ellenezték, lévén a szovjetek mindennemű felkelést eltiportak volna, mégpedig a társadalom legértékesebb részének jelentős vesztesége árán. Az amerikai reagálás a kelet-berlini munkásfelkelésre (1953. június) véget vetett mindennemű várakozásnak, hogy egy esetleges felkelést az amerikaiak katonai erővel támogatnának.

A SZER 1952-es (pontos dátum nélküli) belső útmutatója a felszabadítási politikáról azt sugallta, hogy az USA katonai erővel való fenyegetéssel remélte kicsikarni az oroszok visszavonulását Kelet-Közép-Európából. Az útmutatóban az állt, hogy „a Nyugat hatalmas katonai potenciáljával

akarja kényszeríteni az oroszokat népeink felszabadítására, s ha a Kreml elköveti azt a hibát, hogy háborút indít, akkor háború lesz”.

Több memorandumban is felhívtam a SZER amerikai vezetésének figyelmét arra a veszélyre, hogy a felszabadítási politika ellentmondásos jelszavai hamis reményeket ébreszthetnek, cselekvésre készíthetik az embereket, s ezzel katasztrófába sodorhatják őket.

1956 októberének viharos eseményeivel Lengyelországban egy hosszú, 1955–56-ban fokozatosan kibontakozó folyamat érte el tetőpontját. Négy esemény adott döntő lökést a folyamatnak: A lengyel politikai rendőrség egy magas beosztású funkcionáriusának leleplező vallomásai, melyeket a SZER 1954. utolsó három hónapjában sugárzott, illetve a leleplezéseket követő tisztogatás. Hruscsov titkos beszéde (1956 februárjában), melyben elítélte a sztálini bűnöket, s amit a SZER teljes terjedelmében ismertetett. Meghalt Boleslaw Bierut, a párt első titkára (1956. március). S végül a poznańi lázadások 1956 júniusában.

Sztálin halála és Berija kivégzése után Lengyelország volt az egyedüli a csatlós államok között, amely Moszkva új politikai irányvonalát nem követte. Varsóban nem vezették be a kollektív vezetés gyakorlatát. Boleslaw Bierut megmaradt a lengyel Sztálin szerepénél, a lengyel primást bebörtönözték, a munkahelyeken emelték a normát, a kollektivizálást gyorsították stb. A lengyelek a SZER-ből részletesen tájékozódhattak a többi más országban „új irányvonaláról”, a liberalizálásról. A lengyel kommunista vezetés késlekedése csak gerjesztette a szunnyadó elégedetlenséget, amely kifejezésre jutott az általános apátiában, a kommunista ellenőrzés alatt álló sajtó bojkottjában, a nyugati rádióadók növekvő hallgatóságában stb. A munka alacsony termelékenységére aláasta a hatéves tervet.

1954 őszén Józef Swiatlo, a lengyel politikai rendőrség Nyugatra szökött magas rangú tisztje a SZER hosszú interjúorozatában leplezte le a Bierut-rezsim bűneit és visszaéléseit. A Swiatlo-adásokat követő bűnbakkeresés, a kiterjedt tisztogatás és sietős átszervezés a terror számottevő enyhülését hozta. Mintegy kétezer politikai foglyot engedtek szabadon, köztük Wladislaw Gomulkát és munkatársait, akiket Bierut „nacionalista elhajlás” miatt börtönöztetett be. Az „olvasdás” szakadáshoz vezetett a párton belüli „liberálisok” és „keményvonalasok” között. A liberálisok úgy vélték, hogy a sztálinista uralmi módszerek visszaütnek, kevesebb megfélemlítést és ösztönzőbb gazdasági környezetet javasoltak. A „keményvonalasok” a liberalizálás minden formáját elleneztek.

Az 1956 októberének lengyelországi eseményeibe torkolló folyamat második legfontosabb katalizátora Hruscsov titkos beszéde volt (a XX. pártkongresszuson, 1956. február 14-én). A beszédet a SZER 1956 júniusában teljes terjedelmében ismertette. Sztálin bűneinek megbélyegzése sokkolta a párt tagjait, akikbe a zsarnok elvakult, szinte vallásos tiszteletét sulykolták. A liberális ellenzék súlya a párton belül jelentősen megnőtt.

Egyetlen hónappal Hruscsov beszéde után Boleslaw Bierut hirtelen halála elkeseredett utódlási harcot indított el a lengyel pártban. Moszkva nyíltan a „keményvonalasokat” (Natolin-csoport) támogatta, a „liberálisoknak” (Pulawy-csoport) ugyanakkor többsége volt a Központi Bizottságban, valamint a párton belüli és kívüli értelmiség körében. A kompromisszumos jelölt, Edward Ochab megválasztása kulcsfontosságúnak bizonyult az eljövendő események alakulásában.

A hatalom középpontjában zajló konfliktus a gyengeség jeleit sugározta a tömegek felé, és előmozdította az elégedetlenség felszínre jutását. 1956. június 28-án munkáslázadások robbantak ki Poznańban, melyeket kétnapos utcai tüntetések és harcok után tankokkal fojtottak el. A mozgalom azonban, amely addig csupán a sajtóra, az értelmiségre és a diákságra korlátozódott, immár országszerte áttért a munkásságra, s végül a katonaságot is elérte. Tömeggyűlések, tüntetések, határozatok és követelések formáját öltötte, s a vezető szerepet gyakorta vállalták a párt aktivistái. Mindehhez a SZER lengyel adása volt az erősítő, melyből a helyi beszédeket és eseményeket megismerte az egész ország. Az olvasás áradattá lett. Az újdonsült pártvezér, Edward Ochab és a miniszterelnök, Józef Cyrankiewicz belátták, hogy a rendszer nem képes az egyre növekvő forradalmi hullám megfékezésére, hacsak nem ruházzák Wladyslaw Gomulkára a párt vezetését. Gomulkában, akit Bierut börtönbe záratott, az emberek a sztálinizmus áldozatát látták. Azt a nemzeti elkötelezettségű vezetőt, aki a „szocializmus” Moszkvától független, sajátos lengyel útján hitt.

Ez volt az a pillanat, amikor a szovjetek a beavatkozás mellett döntöttek, hogy a Központi Bizottság októberi plenáris ülésére tervezett Ochab–Gomulka személycserét megakadályozzák.

Ebben a kritikus helyzetben a SZER volt az egyedüli forrás, ahonnan információhoz lehetett jutni arról, hogy mi történik az országban, illetve a szűk hatalmi elit belharcának fejleményeiről. A rádióhullámok, melyek megtöltötték a levegőt, olyan vezető nyugati tudósítók riportjait továbbították, mint Sydney Gruson a *New York Times*től, vagy Ernst Halperin, akit a *Neue Zürcher Zeitung*, a *Reuter*, az AP, az UPA és a Francia Távirati Iroda delegált. Történeti szerep jutott a *Le Monde* és az izraeli *Maariv* tudósítójának, Phillip Bennek, akivel titkos londoni közvetítőn keresztül sikerült teleprinter-kapcsolatot létrehozunk. A *Le Monde*-nak és a *Maariv*-nak küldött cikkei mellett, Ben olykor napi két-három alkalommal is eljuttatta folytatódólagos riportjait a SZER-hez.

Hála Phillip Bennek, Lengyelország percekén belül értesült róla, hogy Hruscsov és kíséretében a teljes szovjet vezetés leszállt a varsói repülőtéren. A lengyel kommunisták szembesültek az ultimátummal, hogy ha nem mondanak le Gomulka megválasztásáról, a szovjet hadsereg eltiporja őket. A fenyegetést Varsó irányába mozgó szovjet csapatokkal támasztották alá.

Percekén belül 180 fokal fordulat állt be a SZER politikájában, a műsorok ettől kezdve a lengyel kommunista vezetést támogatták. A Varsóból érkező hírek drámai hatással voltak a lengyel népre. Amint a SZER-ből megtudták, hogy Ochab, Gomulka és Cyrankiewicz ellenszegült a szovjet zsarolásnak, az egész ország felsorakozott mögöttük. Még mielőtt az egész éjszaka tartó, drámai lengyel–oroszl találkozó a lengyel fővárosban véget ért volna, a szovjet nagykövetség hivatalnokai tájékoztatták a szovjet küldöttséget a nép és a hadsereg körében uralkodó hangulatról. Miután Gomulka meggyőzte Hruscsovot, hogy Lengyelország nem akar kilépni a Varsói Szerződésből, és nem adja fel a „párt vezető szerepét”, a szovjet főtitkár meghátrált. Gomulkát másnap megválasztották a kommunista párt első titkárává. Ezt a végkifejletet a lengyel nép a szovjetek felett aratott jelentős győzelemként értékelte.

A szovjet döntésben egy fontos külső tényező is közrejátszott. Egy hónappal korábban Ochab Pekingbe látogatott, ahol a kínaiak biztatták, hogy védje meg a lengyel kommunista párt függetlenségét Moszkvával szemben. Amikor Ochab visszatért Varsóba, meggyőződése volt, hogy a szovjet katonai intervenció nyílt szakításhoz vezetne Peking és Moszkva között, ráadásul szertefoszlata Hruscsov azon reményét, hogy visszacsábíthatja Titót a szovjet táborba. A szovjet katonai beavatkozásnak így rendkívül nagy politikai ára lett volna.

Ezen az éjszakán Gomulka nemzeti hős lett, politikai sorsa azonban a néptől függött. A párt erőtlén volt, a politikai rendőrséget megbénította a félelem, a hadsereg fellázadt Rokosszovszkij marsall és a szovjet katonai tanácsadók ellen. A forradalmi mozgalom legcsekélyebb további eskalációja könnyen semmissé tehetné volna a törekény lengyel–szovjet kompromisszumot.

A SZER csupán egyetlen esetben támogatta nyíltan Gomulkát, amikor azt mondta a hallgatóknak, hogy minden lengyel, legyen az kommunista vagy sem, támogatást érdemel, amennyiben hazája függetlenségét védelmezi. Ki nem mondott támogatást jelentett ugyanakkor maga az állandó értékelés- és információáradat. Üzenetünk világos volt: ahhoz, hogy az októberi változások tartósak lehessenek, meg kell maradjanak bizonyos határokon belül. Ilyen áthághatatlan határ volt a megreformált kommunista párt hatalmi monopóliuma és a Varsói Szerződésen belüli „szövetség” a Szovjetunióval.

A magyarországi események ellentmondani látszottak a SZER Lengyelországnak szánt óvatos üzenetének. Október utolsó napjaiban úgy tűnt, hogy a győzedelmes magyar forradalom teljességgel felszabadítja az országot a kommunista, illetve a szovjet uralom alól. Mindössze néhány nappal korábban a lengyel példa még gyújtószikrája volt a magyar forradalomnak, s most ez utóbbi sikere arra bátoríthatta a lengyeleket, hogy kíséreljék meg a rezsim megdöntését. Ebben a kritikus helyzetben, október 28-án Gomulka engedett az erőteljes népi nyomásnak, kiengedte börtönéből Lengyelország prímását, Stefan Wyszyński bíborost, és Varsóba vitette. A bíboros mártírként és hősként tért vissza a fővárosba. A legcsekélyebb idővesztés nélkül latba vetve befolyását, nyugalomra és önmérsékletre szólított fel. Üzenete, melynek a lengyel média és a SZER biztosította a kellő nyilvánosságot, elérte a kívánt hatást. A vértelen lengyel forradalom nem vett erőszakos fordulatot, így az ország elkerülhette Magyarország sorsát.

Néhány alapvető eltérés volt a lengyel-, illetve a magyarországi fejlemények között: a lengyelországi változás kétéves, fokozatosan kibomló folyamat zárófejezete volt; Magyarországon a rendszer rövidzárlatáról beszélhetünk, amihez a lengyel sikerek adták a szikrát.

Lengyelországban Edward Ochab a párt és az ország érdekében lemondott az első titkári posztról, s ezzel biztosította, hogy Gomulka szabályszerűen vehesse át a tisztséget. Magyarországon a vezetőváltás teljesen másként zajlott. Moszkva nyomására a sztálinista Rákosi Mátyást Gerő Ernővel helyettesítették az első titkári poszton. Gerő azonban semmivel nem bizonyult jobbnak elődjénél. A budapesti forradalom október 23-án azzal a szolidaritási tüntetéssel kezdődött, amit a lengyelek támogatására szervezett a Petőfi Kör. A jelszavakat a lengyelországi követelésekhez hasonló önmérséklet jellemezte. Gerő még aznap rádióbeszédben válaszolt, s annak durva, fenyegető hangneme volt a szikra, mely belobbantotta a puskaforras hordót. Lázadások és utcai harcok robbantak ki. Hogy lecsillapítsa a tömegeket, Gerő bejelentette, hogy a korábbi miniszterelnök, a népszerű Nagy Imre áll ismét a kormány élére. Nem sokkal később azt tudatták a magyarokkal, hogy az új kormány rögtönítélő bíróságokat állított fel, és behívta a szovjet csapatokat a rend helyreállítására. Mindez valójában Gerő utolsó sakkihúása volt, és Nagy Imre diszkreditálását célozta. Az új miniszterelnököt a külvilágtól és minden kommunikációs lehetőségtől elvágyva, a párt főhadiszállásán tartották. Csak másnap, október 25-én engedték el, s ezzel egy időben Gerőt, szovjet nyomásra, Kádár János váltotta az első titkári poszton. Nagy, aki 1953-ban az új irányvonalat meghirdette, s akit később Rákosi távolított el a miniszterelnöki székből és a Politikai Bizottságból, az volt a magyaroknak, ami Gomulka a lengyeleknek, ám Gerő intrikái személyére már a kezdetektől árnyékot vetettek.

Eltérőek voltak a magyarok és a lengyelek magatartását befolyásoló történelmi tapasztalatok is. Az otthon és külföldön élő lengyelekben még hatott a sikertelen 1944-es varsói felkelés tapasztalatának sokkja. A harcokban 200 000 ember halt meg, a fővárost pedig porig lerombolták. Ezért nem volt szükség arra sem, hogy a SZER októberi politikai irányát a SZER lengyel adásának vezetősége felülről megszabja. A SZER lengyel szerkesztői, a katolikus egyház, az értelmiség és az emigráció tökéletesen egyetértett abban, hogy a varsói tragédia megismétlődését bármi áron el kell kerülni. Mivel a magyaroknak nem volt hasonló tapasztalatuk, ők másként cselekedtek. Mindszenty bíboros beszéde, amelyet a börtönből való szabadulása után mondott, politikai kinyilatkoztatás volt. Szöges ellentéte Wyszyński bíboros beszédének, amivel határozottan nyugalomra szólított fel.

A SZER lengyel munkatársai úgy vélték, hogy a tömegek nyomásával számottevő eredményeket lehet kicsikarni, független és demokratikus Lengyelországot azonban az oroszok nem tűrnének. A lengyel adás műsorai Gomulka támogatására serkentettek, hogy a szovjetekkel szembeni pozíciója minél erősebb legyen. Ezt az elgondolást az amerikaiak teljes mértékben támogatták. Az október 22-én (a magyar forradalom előestéjén) kiadott állásfoglalás „körültekintőnek, erőteljesnek és minden kétséget kizáróan hatékonynak” minősítette a SZER lengyel műsorait, melyek az októberi válság eseményeihez kapcsolódtak.

A lengyelekkel ellentétben, a SZER magyar munkatársai a forradalomban lehetőséget láttak arra, hogy a kommunista rendszert teljességgel elsöpörjék. Nagy Imre kommunista volt, vagyis ellenség. A SZER magyar műsorai árulónak bélyegezték, amiért behívta a szovjet csapatokat. A miniszterelnök határozott tagadását ezek az adások nem fogadták el. Egészen november 3-ig szüntelenül ismételték a végzetes vádakat, melyek Nagy Imrét megfosztották a tömegek támogatásától. Az amerikaiak napi útmutatóinak sarkköve az volt, hogy Nagy „külföldi csapatokat hívott be a rend helyreállítására”. Az október 24-i útmutató utasította a magyar szerkesztőket, hogy „feltétlenül és teljes mértékben kerüljék az ideiglenes kormány tagjainak, köztük a kommunista Nagy Imre és Kádár János nyílt vagy burkolt támogatását”.

Az amerikai irányelvek javasolták, hogy a SZER a felkelők által elfoglalt magyarországi rádióállomások adásaiban elhangzó követeléseket sugározza újra meg újra. Ily módon a SZER a leginkább radikális és szélsőséges magyar elemek szócsöve lett. Az amerikai napi útmutatóban október 28-án jelent meg az az elvárás, hogy a SZER támogassa az alábbi követeléseket: valamennyi kommunista elmozdítása a kormányból, szabad választások hat hónapon belül, Magyarország kilépése a Varsói Szerződésből stb.

Amikor Nagy Imre miniszterelnök lett, Magyarországnak nem volt kormánya, a kommunista párt és a politikai rendőrség széthullott. Szerke az országban nemzeti tanácsok százai jöttek létre a munkahelyeken és a hadseregben. Nagy Imrének mindössze egy hét állt rendelkezésére, hogy az irányítást ismét kezébe véve a szovjetekkel valamilyen kompromisszumra jusson. Reggeltől estig leköttették a tárgyalások a nemzeti tanácsok képviselőivel, akiknek sem vezetőségük, sem a tevékenységüket összehangoló központja nem volt. Nagy Imre kétségbeesett erőfeszítéseket tett, hogy biztosítsa a tömegek támogatását. Lépésről lépésre engedett a követelések gyorsuló lavínjának, míg végül a kompromisszum a szovjetekkel nem volt lehetséges többé.

Miként Lengyelországban, a kínai és a jugoszláv tényező Magyarországon is befolyásolta a szovjet döntéseket. Október 30-án a szovjetek ugyanazt az alkut ajánlották a magyaroknak, amelyet vonakodva bár, de megkötöttek a lengyelekkel. A szovjet nyilatkozat egyaránt tartalmazta az engedményeket és azok határait: szovjet csapatkivonást Budapestről, illetve későbbi tárgyalások függvényeként Magyarországról, a szovjet tanácsadók kivonását, tárgyalásokat a gazdasági kapcsolatokról, kötelezettségvállalást, hogy a jövőben tartózkodnak a „szuverenitás megsértésétől”, illetve az „egyenlőség elvét tiszteletben tartják”. Az ajánlat feltételként szabta, hogy az egypártrendszer, illetve Magyarország tagsága a Varsói Szerződésben érintetlen maradjon. A nyilatkozat inkább Pekingnek és Belgrádnak szólt, mint Budapestnek. A kínaiak és a jugoszlávok védelmükbe vették a magyar és a lengyel kommunista pártok függetlenségét, de nem hajlottak a kommunizmus megdöntésének támogatására. Az október 30-i szovjet nyilatkozat Kína és Jugoszlávia azonnali és feltétlen támogatására talált, azonban Nagy Imre elutasította, aki ugyanezen a napon rádióbeszédben jelentette be a kommunista párt hatalmi monopóliumának eltörlését és a többpártrendszer visszaállítását.

November 4-én támadásba lendültek a szovjet csapatok, és a magyar forradalmat eltiporták.

A forradalom bukása után a SZER-t megalapozatlanul vádolták azzal, hogy a magyarokat a felkelésre biztatta volna. Valójában a SZER magyar műsorai a lengyel példa követésére buzdították a hallgatókat, erőszakra viszont soha. A SZER azzal követte el a végzetes hibát, hogy Nagy Imre támogatása helyett a magyarokat követeléseik kiterjesztésére bátorította.

Alexander B. Bain, egy amerikai hírügynökség tudósítója, aki tanúja volt a budapesti felkelésnek, *Reluctant Satellites* című könyvében így ír:

„Miután Nagy Imre magához ragadta a vezetést, a külföldi rádióadók, mindenekelőtt a SZER és az Amerika Hangja, szünet nélkül támadták, amiért az oroszokat az országba hívta. Mivel az elkövetkezendő napokban valamennyi budapesti rádió a müncheni adót hallgatták, e rágalomnak óriási hatása és rendkívül nagy szerepe volt abban, hogy Nagy Imre képtelennek bizonyult az események ellenőrzésére, s így a november 4-i végső katasztrófa elkerülésére.”

A magyarországi szovjet intervenció kedvezett az új lengyel pártvezetésnek. Gomulka helyzetét előnyt kovácsolhatott az október 30-i szovjet nyilatkozatban Nagy Imrének tett ajánlatból. A Kreml fontosnak tartotta, hogy Kínának és az egész nemzetközi kommunista mozgalomnak bizonyítsa, hogy meglévő kapcsolatait a csatlós országokkal kész egyenlőbb feltételekkel új alapokra helyezni. Amikor november 15-én Gomulka Moszkvába ment, minden kérését teljesítették. Sikéréhez kétségtelenül hozzájárultak a magyarországi események.

Október kritikus napjaiban Gomulkának a biztosíték szerepe jutott, amely a Lengyelország és a Szovjetunió közötti rövidzárlatot megakadályozta. Ugyanakkor az elkövetkezendő években a magyar tragédia katasztrófális hatással volt Gomulka belpolitikájára. Annak a Nagy Imrének a szelleme kísértette, aki hagyta, hogy a forradalmi hullám elragadja. Annak a magyar pártnak a tapasztalata befolyásolta, amelyik – miként ezt megfogalmazta – néhány nap alatt „füstté vált, eltűnt”. Gomulka félni kezdett a lengyel néptől kapott tömegtámogatástól, s ahelyett hogy elevenen tartotta és kihasználta volna, a keményvonalasok támogatását kereste, akik elzárkóztak mindenfajta reformtól és engedménytől.

Történelmi paradoxon, hogy azt a szerepet, ami Gomulkára hiába várt Lengyelországban, végül Kádár vállalta magára Magyarországon. A forradalmat közvetlenül követő időben báb volt csupán, a hatalom ekkor az oroszok kezében volt. Az 1960-as évek elején azonban Kádár részben visszanyerte mozgásszabadságát – amnesztiát hirdetett, kijelentette, hogy aki nem a párt ellen van, az vele van, megtisztította a pártot a sztálinistáktól, és hozzákezdett a gazdasági reform

óvatos véghezviteléhez, melynek eredményei egy évtized múltán jelentkeztek. Gomulka rácaffolt a nép reményeire, és a Kádáréval ellenkező irányba haladt.

A lengyel Október minden vívmánya mégsem veszett el. Kelet-Európa Lengyelországnak köszönhető, hogy gyökeresen megváltoztak Moszkva kapcsolatai a szatellitpártokkal. Ezt a viszonyt 1956 előtt a Kreml hatalmi centrumának való teljes alávetettség határozta meg. 1956-tal a szovjet tömb monolitikus jellege megszűnt. Októbert követően a lengyel párt nem érzett elég erőt magában a kollektivizálás folytatásához, az egyház alávetéséhez, illetve hogy az értelmiségieket a hivatalos irányvonal engedelmes eszközeinek szerepébe kényszerítse. A cenzúra, a korlátozások és a rendőri elnyomás ellenére Lengyelország az ortodox szovjet modelltől jelentősen eltért.

Az 1956 októberében erőszakmentesen, de erőteljes népi nyomással kivívott jelentős változások egyengették az utat a Szolidaritás 1980-as megszületéséhez, illetve kilenc évre rá a kommunizmus összeomlásához.

(Ford.: Gál Ferenc)

James G. McCargar

A SZABAD EURÓPA BIZOTTSÁG ÉS A MAGYAR EMIGRÁNSOK 1956-BAN

Nem kérem Önöket arra, hogy engem is „új levéltári forrásnak” tekintsenek. Mivel „új”-nak nem mondhatom magam, kénytelenek lesznek egyszerűen „forrásként” elfogadni. Bár még archívum-má is válhatok, ha életem elég hosszúra nyúlik.

Mai előadásom címe: Politika és politikusok, aminek az „Egy kívülálló szemszögéből” alcímet kellett volna adnom. Az előadásomban tárgyalandó politikusok közül 1956-ban kevesen voltak Magyarországon, mégis mindannyian szerepet játszottak az év eseményeiben és azok utóéletében.

Máig szokás szinte kizárólag a Szabad Európa Rádióval kapcsolatba hozni az 1956-os magyar forradalmat. Holott bármennyire kézenfekvő is a kapcsolatkeresés, az nem felel meg az akkori viszonyoknak. A SZER egészen 1972-ig a Szabad Európa Bizottság (Free Europe Committee, Inc.) kiegészítő részlegeként működött. A Politikai Egyeztető Hivatal munkatársaként nem avat- tak be a bizottság felállításának minden részletébe. A hivatalt az a Frank G. Wisner vezette, aki egyben az akkori Szabad Európáért Nemzeti Bizottság Rt. (National Committee for Free Europe, Inc.) megszervezőjének is számított.

Noha a bizottság létrehozásának ötlete többekben is felmerült, felállítását végülis George Kennan és a Külügyminisztérium Politikai Tervezőcsoportjának (Policy Planning Staff) szorgalmazására hozták tető alá. Ez az igazság, még ha Kennan nagykövet az elkövetkezendő évek során egyre inkább eltávolodott is a kérdésben elfoglalt eredeti álláspontjától. Az elképzelés megvalósí- tását kezdetben több politikai változás siettette. A brit kormány, amely a második világháború alatt még befogadta a náci Németország terjeszkedése miatt 1939–1940 után száműzetésbe kén-yszerült kormányokat, a háború után le kellett, hogy mondjon a hasonló szerepvállalásról, miköz- ben az új nemzetközi erőviszonyok alapján az Egyesült Államok vált a Nyugat vezető hatalmává. Továbbá a Szovjetunió a közép- és kelet-európai térség államait hadiereje és politikai befolyása segítségével a szovjet birodalom csatlósáivá tette.

Ez utóbbi esemény következtében a térség német és szovjet megszállással szembe forduló poli- tikusainak menekültáradata zúdult az Egyesült Államokra. Az amerikai külügyminisztérium nem volt felkészülve ilyen mértékű bevándorlási hullámra. Nem volt abban a helyzetben, hogy a szük- séges időt szentelhette volna a volt államfőfiakra, akikkel az amerikai kormányzat korábban szívélyes és barátságos viszonyt tartott fenn, és nem rendelkezett a szükséges anyagi forrásokkal sem, amivel politikai tevékenységüket támogathatta volna. Így jött aztán létre a Szabad Európáért Nemzeti Bizottság Rt., amit 1949-ben jegyezték be New York államban.

A Frank G. Wisner irányítása alatt működő Politikai Egyeztető Hivatal volt az az amerikai kormányzati szerv, ami a létrehozásán bábáskodott. A Politikai Egyeztető Hivatal akkoriban szigorúan titkos keretek között működött. Csak 1948-ban hozták létre, s attól kezdve a Nemzet- biztonsági Tanács 10/2-es utasításával összhangban működött (ez az Amerikai Egyesült Államok kormányát titkos hadműveletekre is felhatalmazta). Az irodát politikailag nem a CIA-nek, hanem a Külügyminisztérium Politikai Tervezőcsoportjának, valamint szükség esetén a hadsereg vezér- karának rendelték alá. A Politikai Hivatal önállósága 1951-ig tartott, amikor is Walter Bedell

Smith tábornok, a Központi Hírszerzés akkori igazgatója, a CIA-t alaposan átszervezte későbbi utóda, Allen Dulles aktív részvételével. Wisnert ekkor a CIA operációs igazgatóhelyettesévé nevezték ki.¹

Az alapító okirat az alábbiakban határozta meg a bizottság céljait: támogatnunk kell, hogy „a kelet-európai országokból az Egyesült Államokba menekült nem fasiszta és nem kommunista politikusok az itteni kényszerszertartózkodásuk alatt hasznos tevékenységgel tarthassák el magukat...”, elő kell segíteni, hogy „más országokban élő honfitársaikkal kapcsolatot tarthassanak, és az egyéni és nemzeti szabadságba vetett hitüket megőrizték”, és „olyan eszközöket kell hozzájárulni tenni számukra, amelyekkel ezek a politikai vezetők is hozzájárulhatnak a jogállamiság ügyéhez”. Azaz a politikai tevékenység elsőbbséget élvezett.

A célokban foglaltak elérését először a bizottság Nemzeti Tanácsok Osztályára bízta. Ez közvetlen kapcsolatban állt az egyes nemzeti tanácsokkal (vagy bizottságokkal), amelyeket – sűrűdésuktől sem mentesen – a lengyelek, csehszlovákok, magyarok, bolgárok, románok, albánok, litvánok, lettek és észtek választottak. Az utóbbi három nemzet elismert diplomáciai képviseletet is működtetett Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban.

Az igazság kedvéért én, aki a Szabad Európáért Nemzeti Bizottság első egyezményét tárgyaltam a nemzeti tanácsokkal, ma már kijelenthetem, hogy általában a magyarok körében érezhetően kevesebb ellentét merült fel, mint a többi nemzet képviselői között, a baltiák kivételével.² 1956 elején a Nemzeti Tanácsok Osztályát hasztalan tiltakozásom ellenére átkeresztelték a Szabad Európa Emigránsaival Tartott Kapcsolatok Osztályává (Free Europe Exile Relations). Részlegünk politikai, szociális és kulturális tevékenységeibe kezdett Európában. Engem, párizsi székhellyel az Európai Térség igazgatójává neveztek ki. Irodáink működtek Münchenben és Bécsben is.

A Szabad Európáért Nemzeti Bizottság egyéb tevékenységeinek köre gyors ütemben bővült. Az 1951-ben induló Szabad Európa Rádió szülőatyjának Frank Altschult, a SZENB kuratóriumi tagját tartják – ebben a kuratóriumban Dwight Eisenhower, Allen Dulles és sok más akkori híresség is helyett foglalt –, bár állítólag a szovjet csatlós államokba sugárzandó rádióadás ötlete akkor már régóta a levegőben lógott. A második világháború emléke még sokunkban ott kísértett. A BBC nagyszerű helytállása ebben a háborúban mélyen emlékeztetünkbe vésődött. Ennek ellenére némi igazuk van azoknak is, akik azt állítják, hogy a SZER-t a RIAS mintájára szervezték meg. A RIAS, azaz a Berlini Amerikai Zóna Rádiójának (Radio in the American Sector of Berlin) adása természetesen Kelet-Németországban is fogható volt.

Távol áll tőlem azt állítani, hogy a nemzeti tanácsoknak vagy akár az emigránsokkal foglalkozó osztálynak a SZER-hez fogható kelet-európai befolyása lett volna. A nemzeti tanácsok és az osztály legtevékenyebb korszakukban, az ötvenes években azonban Nyugaton jóval nagyobb befolyásra tettek szert, mint a SZER.

A Szabad Európának a fentiekén kívül még több részlege működött: a Közép-Európai Kutató Központ az Indiana Universityn tanító Robert Byrne professzor irányítása alatt, a Szabad Európa Sajtója, egy jogi központ a Library of Congressben, és a strasbourg-i Szabad Európa Egyetem. Az utóbbit Adolf Berle, egy másik kuratóriumi tag javaslatára hozták létre. Egy kitűnő, magyar származású tudós, John Pelenyi vezette. Az egyetem 1956 novembere után megfelelő elhelyezést biztosított azok számára, akik a Nyugatra menekült magyarok közül egyetemi tanulmányaikat szerették volna elkezdni vagy folytatni.

Tisztáznunk kell azonban egy fontos részletet. A Szabad Európa Bizottság részlegeinek tevékenysége nem számított „titkosnak”. Semmi rejtegetnivaló nem volt a rádiók munkájában. Ha-

¹ A kérdéssel foglalkozó teljes iratanyag a CIA Hírszerzési Kutató Központjának Történész Csoportja (History Staff of the Center for the Study of Intelligence of the CIA) által 1994-ben megjelentetett *CIA Cold War Records, The CIA under Harry Truman* 3. kötetében található.

² Nagyon kevés tanulmány jelent meg mind ez ideig a Szabad Európa Bizottság nemzeti tanácsokat érintő elképzeléseiről. Ezek egyike a Szabad Európa Bizottságnál a témával mintegy 15 éven át foglalkozó John Foster Leich visszaemlékezése: *Great Expectations: the National Councils in Exile 1950–1960. The Polish Review*, 35. kötet, 1990. 3–4. sz. Leigh itt a 186–187. oldalakon a Magyar Nemzeti Tanács kapcsán megjegyzi: „Az 1947 novemberében megalakított Magyar Nemzeti Tanácsot mindig is a hatékony és összefogott menekültszervezet példaként emlegettük.”

sonlóan a teljes nyilvánosság előtt folyt az én politikai aktivitásom is, amely kiterjedt a nyugat-európai kormányokra és pártokra, az Európa Tanácsra, a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Konföderációjára, és mivel munkámmal éppen a nemzeti célok elérését és a nemzeti identitás megőrzését próbáltam segíteni, a nemzeti tanácsokra és ezek európai képviselőire is.

A bizottság munkájában az egyetlen titkos részletnek az volt tekinthető, hogy eredetileg a CIA alapította. Persze ez a tény sem maradt sokáig titok. Ahogy azt egy kelet-európai megfigyelő megjegyezte, ez „nyílt titok”-nak számított.

*

1956. október 23. után nem sokkal (emlékeim szerint az október 23-t követő hétfőjén, bár a pontos dátumot nem tudtam megállapítani) a Központi Hírszerző Hivatal igazgatója, Allen Dulles, valamint Frank Wisner és Wisner egyik nagy tapasztalatokkal rendelkező kollégája, Alfred Ulmer, Wisner Eastern Shore-i (Maryland) nyaralójába vonultak vissza. Hosszasan vizsgálták, hogy mit is tehetnének a magyarok érdekében. Arra a következtetésre jutottak, hogy az Egyesült Államok sem katonailag, sem egyéb titkos úton nem tehet semmit, amivel Magyarország sorsát pozitívan befolyásolhatná. Jóllehet a beszélgetésről szóló beszámolómban nekem soha nem célzottak rá, mégis azt hiszem, hogy a végkövetkeztetés melletti döntő érvként az hangoztatott el, hogy az Egyesült Államok bárhogy lépne is, azzal atomháborúba sodorhatná Európa szívéét.³

Az Eastern Shore-i megbeszélés után Frank Wisner rögvest Európába repült. Járt Bécsben, a magyar határon, Frankfurtban és Párizsban. Itt egy értekezletet hívott össze az amerikai nagykövetségen. A dátumot ebben az esetben sem tudtam pontosan megállapítani, de az biztos, hogy a megbeszélésre egy olyan napon (vagy órában) került sor, amikor a nagykövetség zárva volt, mert egy külön bejáraton kellett bemennem. Wisner meghívta a tanácskozára William Griffith-t, a SZER politikai tanácsadóját és Michael Josselson-t, a Kulturális Szabadságért Kongresszus elnökét, továbbá jómagamat. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a magyar kérdésben milyen álláspontra kellene az Egyesült Államoknak helyezkednie.

Ne felejtsek el, hogy annak ellenére, hogy csak csütörtökön, azaz november 1-jén került sor Párizsban erre a tanácskozásra, a szovjetek akkor már nyilvánosan bejelentették tárgyalási szándékaikat, sőt a szovjet–magyar egyeztetések látszólag már meg is kezdődtek.

Továbbá, megbeszélésünk néhány nappal az előtt ült össze, hogy Moszkvában Hruscsov az indiai nagykövetség november 3-i fogadásán egy futó megjegyzést ejtett el Bohlen amerikai nagykövet előtt. „Erősek vagyunk és leszámolunk a magyarokkal” – mondta.

Igy november 1-jén – ami Franciaországban ünnepnap – az akkori magyarországi állapotokról szerzett ismereteink fényében megvitattuk a helyzetet. Majd Griffith és én megfogalmaztuk a Wisner által Washingtonba küldendő táviratot. Ez nyíltan fogalmazott: az Egyesült Államoknak minden rendelkezésére álló eszközzel támogatnia kell az 1945-ös magyar koalíciós kormány újjáalakulását. Pontosán megadtuk, hogy ebben a kormányban a kisgazdapárt (az 1945-ös választásokon a szavazatok 57%-t szerezték meg), a parasztpárt, a szociáldemokraták (Szakasits, aki egy rövid ideig köztársasági elnök is volt, öt év börtönbüntetés letöltése után többé már nem játszott szerepet a közéletben; közülük csak Kéthly jöhetett számításba, aki az éppen átalakult Nagy Imre-kormányban államminiszternek jelöltek, s még néhány túlélő), és a kommunisták – pl.

³ Ez a lehetőség nyilvánvalóan súlyosan nyomot a latban Eisenhower állásfoglalásában is, amellelt, hogy maga az elnök láthatóan jobban érdeklődött a szuezi válság iránt. Eisenhower elvetette a CIA hírszerzési igazgatóhelyettesének, Robert Amorynak azt a javaslatát, hogy a magyarországi szovjet előrenyomulást Nyugat-Románia és Ruténia egyes hegyi hágóira mért sebészeti atomcsapással állítsák meg. Eisenhower ennek kapcsán azt írta a Szabad Európa Bizottság korábbi elnökének, C. D. Jacksonnak, hogy „tudom, hogy mindannyian lépéseket sürgettek... és biztosítottak arról, hogy a szovjetek lépései engem éppen annyira nyugtalanítsanak, mint titeket. De Magyarországon egyáltalán nem segítünk azzal..., ha megsemmisítjük”. Idézi Robert Amory, Jr.: „Hungary ’56: A Subjective/Objective Account”, a Literary Society of Washington D. C. ben 1975. március 15-én elhangzott előadásában; továbbá Blanche Weisen-Cook: *The Declassified Eisenhower: A Divided Legacy*. Garden City, New York, Doubleday, 1981. 203. p. Mindkettőt idézi Elizabeth W. Hazard (Frank G. Wisner lánya): *Cold War Crucible: United States Foreign Policy and the Conflict in Romania, 1943–1953*. New York, Columbia University Press, 1996.

Nagy Imre miniszterelnökként – vennének részt. Időközben Budapesten már be is jelentették egy hasonló összetételű kormány megalakulását. Így mi, nem mást, mint a Nagy Imre által már meg is tett lépések határozott támogatását javasoltuk.

Nem szeretném azt állítani, hogy Frank Wisner Allen Dullesnek sürgönyözött ajánlásait, sürgősségüknél fogva azonnali külpolitikai állásfoglalásként alkalmazták volna, mégha a jelentést széles körben terjesztették is a Fehér Házban, a Külügyminisztériumban és a vezérkarnál. Akik Önök közül ismerik az amerikai kormányzat, vagy bármely más kormány működésének mechanizmusát, bizonyára természetesnek találják, hogy az elnök először kormányával, majd a kongresszusi vezetőkkel történő egyeztetés után tehetett csak külpolitikai nyilatkozatot. Sürgős esetekben azonban – s ez is ilyen volt – természetesen maga is cselekedhetett.

Végezetül szeretném még felhívni a figyelmüket a Szabad Európa Bizottság és az 1956-os magyar forradalom történetének két vitatott pontjára. Mindkét megállapítás a Magyarországgal közvetlenül foglalkozó politikai és rádiós tevékenységeket irányító amerikaiak Washingtonba küldött ajánlásaiból következik. Nagy Imre bírálata, a SZER vagy a Szabad Európa Bizottság nevében bárki részéről történt is, az nem volt összhangban a főigazgatók politikájával.⁴ Azok a felhívások, amelyek Nagy Imre helyett Mindszenty hercegprímás miniszterelnökké való kinevezését sürgették (a bíboros politikai nézeteit jól ismertem, de nem támogattam), szintén nem álltak összhangban a SZER vagy a Szabad Európa Bizottság politikájával.

A kormányzati tapasztalattal rendelkezők tisztában lehetnek a nagyméretű szervezetek irányításának problémáival. Jól tudhatják, hogy egy válság esetén mindig fenáll annak a lehetősége, hogy ellenvélemények, érzelmek vagy zárlatok akadályozzák az utasítások végrehajtását. A SZER-t illetően azonban a képet még azzal is ki kell egészítenünk, hogy az 1956-os magyar forradalmat megelőzően kifogástalanul, s mi több, ügyesen kezelte a lengyel válságot, csakúgy, mint később az 1968-as Prágai Tavasz, az 1970–1971-es baltikumi lengyel lázadások, az 1979-es lengyel felkelés stb. eseményeit.

*

John Leich fentebb már említett visszaemlékezésében a következőket írja a Magyar Nemzeti Tanácsról:

„Nem világos, hogy a Magyar Nemzeti Tanács milyen szerepet játszott a felkelés alatt. Feltéve, ha egyáltalán játszott valamilyen szerepet. Nyilvánvaló, hogy a tanács mint olyan, képtelen volt hatást gyakorolni a magyarországi eseményekre. Erre kísérletet sem tett. Helyette arra szorítkozott, hogy az Egyesült Nemzeteket megpróbálja a szovjet beavatkozás elítélésére rávenni és a szervezet tagállamait pedig megpróbálja a forradalmárok oldalára állítani. A nemzeti tanács legalább két tagja is megfordult Budapesten a szabadság néhány rövid napja alatt. Megkísérelték felvenni a kapcsolatot az otthoni párttagokkal. Emlékezetem szerint a tanács nem tett erőfeszíté-

⁴ Már 1956. október 15-én Spencer Barnes, az Egyesült Államok budapesti ügyvivője 137. számú táviratában arról tájékoztatta az amerikai külügyminisztert, hogy Nagy Imre párttagságát helyreállították. A jelentés így fogalmazott: „A követség szerint a Nagy párttagságának helyreállítását bejelentő sajtóközlemény hangneme, ha szövege kifejezetten nem is, kedvező visszhangot fog kiváltani [...] Nagy miniszterelnöksége alatt nyíltan és határozottan visszautasította az amerikai rádió országát bíráló megjegyzéseit. A követség ezért azt gondolja, hogy mindent meg kell tennünk, hogy elejét vegyünk hasonló esetek előfordulásának.” A SZER és az Amerika Hangja (Voice of America, VOA) szerepének ismerete alapján, Nagy Imre első miniszterelnöksége idején csak a SZER támadhatta a rendszert. A VOA feladata általában az Egyesült Államok népszerűsítése, és nem külpolitikai hírek szerkesztése volt, kivéve azokat az eseteket, amikor a Külügyminisztérium erre kifejezett utasítást adott. Október 15-én a VOA már lehet, hogy hírt adott a magyarországi változásokról, de még nem kommentálta azokat. Barnes október 23-án kelt 154. számú táviratában beszámolt Nagy Imre a Parlament előtti tömeghez intézett beszédéről. Jelentése végén megjegyezte: „A követség nyomtatékosan kéri, hogy a média tartózkodjék a Nagy Imrét érintő kijelentésektől az elkövetkezendőkben.” Annak ellenére, hogy a követség Nagy Imrre vonatkozó ajánlása nyíltan nem említette a SZER-t, a „média” szó a követség táviratában arra utal, hogy többek között diszkrétan a SZER-kommentárjait tartották időszórítlennek. Az amerikai külügyminisztérium és az Egyesült Államok Hírvégnyöksége nem utasíthatta a magán-sajtót, mégis megvoltak a csatornái arra, hogy ajánlásait eljuttassák a SZER-hez. Vö. National Security Archive: 514. és 62391. számú dokumentumok.

seket a lázadás gerjesztésére és nem hitegette a forradalom győzelmével a honfitársakat. A tanács fāradhatatlanul dolgozott azon, hogy az ENSZ is foglalkozzon a kérdéssel. Tevékenységét végūl is sikeresnek mondhatjuk, ha eltekintünk attól a ténytől, hogy a Szovjetunió az ENSZ felszólítása ellenére sem vonta ki csapatait Magyarországról, amelyeket ekkor már a felkelés leverésére vetettek be. Mi is osztoztunk a tanács tagjainak mélységes kiábrándultságában.”

Két kérdés is felmerūl Leich beszámolójával kapcsolatban. Az első, hogy az események után mintegy 34 évvel készűlt beszámolóban én először olvastam, hogy „két tanácstag is megfordult Budapesten a szabadság néhány rövid napja alatt”. Később tudtam meg, hogy Hajdú-Németh Lajos és Czupy Bálint, a kisgazdapárt hajdani országgyűlési képviselői és a Magyar Tanács tagjai (a Végrehajtó Bizottságnak nem voltak tagjai), Sopronhoz közel gyalogosan lépték át a határt, majd a második szovjet beavatkozás után gyorsan elhagyták az országot.

Másodsorban pedig az ENSZ fellépése megítélésem szerint túl sokat késett és tartalmilag sem a legmegfelelőbb volt, a tanács és mások erőfeszítései ellenére sem. Én például hosszú órákat töltöttem a telefon mellett. Beszéltem Párizstól New Yorkig számos emberrel, hogy amerikai támogatást szerezzenek az ENSZ intézkedéseihez. Meggyőződésem, hogy az Egyesűlt Államok számos okra visszavezethető érdektelensége is szerepet játszott az ENSZ-határozatok eredménytelenségében.

A szuezi válság csak egy volt a számos ok közül. Az angolok és a franciák már a hadjárat megindítása előtt is nehézségeket támasztottak a magyar kérdés Biztonsági Tanács-beli gyors megtárgyalása elé. „Úgy látszik, hogy a britek a [magyar] ügyet a közgyűlésben szeretnék megtárgyalni két vagy három hét múlva” – közölte telefonon Dulles külügyminiszter Eisenhower elnökkel október 26-án. Még ugyanaznap a párizsi amerikai nagykövet, Dillon arról számolt be, hogy „az Európai Osztály igazgatója, Jean Laloy előtt [akit akkoriban néhányan csak mint a Quai d'Orsay Bohlenjét emlegette], ma felvetettük annak a lehetőségét, hogy egy határozati javaslatot kellene betervezni a Biztonsági Tanácsba Magyarországot illetően. Laloy azt válaszolta, hogy a francia külügyminisztérium elméletileg nem zárkózik el, de jobbnak látnák, ha Nagy-Britannia kezdeményezné, amerikai és francia támogatás mellett, a kérdés napirendre tűzését. Laloy rámutatott arra is, hogy a végső francia állásfoglalást negatívan befolyásolhatja az a tény, hogy a magyar felkelők a jelentések szerint, már kérték is Nagy-Britanniát a magyar ügy felkarolására az ENSZ-ben, majd hozzátette, hogy holnapig nem várható határozott francia állásfoglalás. [...] Pineau-tól [a francia külügyminisztertől] is megkérdezték, hogy Franciaország miként fog reagálni arra, hogy a magyarok a Nyugat segítségét kérték ahhoz, hogy az ENSZ foglalkozzon a magyar belügyekben történt szovjet beavatkozással. [...] Pineau szerint a magyar kormánynak kellene ezt kérlelnie, mivel kizárólag kormányok folyamodhatnak a Biztonsági Tanácshoz.”⁵

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a válság mélypontján John Foster Dulles külügyminisztert kórházba szállították. Így az ügyek intézése, legalábbis a Külügyminisztériumban, a külügyminiszter-helyettesre (Hoover, volt amerikai elnök legidősebb fia) maradt, aki a diplomáciában igencsak tájékozatlannak mutatkozott. Mellette az amerikai ENSZ-képviselő, Henry Cabot Lodge pedig, kétségkívűl személyes indíttatásból, a szuezi válság kitörése után már nem látszott érdeklődni a magyar események iránt.

Néhány évvel később Allen Dullesszal beszélgettem, azaz pontosabban csak megpróbáltam beszélni ezekről az ügyekről. Azzal kezdtem, hogy véleményem szerint 1956 októberének és novemberének kritikus napjaiban ő volt az egyetlen szilárd támogatója a magyarországi ENSZ-akciónak a kormányban. Dulles, ha úgy akarta, mesterien ki tudott térni a válaszadás elől. Ezűttal

⁵ NSA 64559 számű irat: Memorandum of Conversation, Secretary of State Dulles, Telephone Call From the President, 1956. október 26.; valamint NSA 62406 számű irat: Priority Telegram 1997, 26 October, from Ambassador Dillon at Paris to the Secretary of State. A Dulles–Eisenhower beszélgetés cenzúráján kívül még egy jövűbeli diplomáciai lépést is megelűlegezett. Az elnök megemlíttette Dullesnek (feltehetőleg korábban Harold Stassen javasolta az elnöknek), hogy egy hivatalos beszéd szűvegébe foglalva biztosítani kénc az oroszokat és „szomszédjaikat” arról, hogy az Egyesűlt Államok nem szándékozik az utóbbiakat bevonni a NATO-ba. Dullesnek annyira megtetszett az ötlet, hogy valamivel több mint egy óra műva visszahívta az elnököt, hogy folytassák a beszélgetést a kérdésről.

is felnevetett és azt válaszolta, hogy ez igazán hízelgő megfogalmazása annak, amit csak remélt, hogy egyszer majd igaz lehet. De nem közölte velem, hogy az igazság mi is volt.

Meg kell említenem azt is, hogy a forradalom alatt a Nagy Imre-kormány és az Egyesült Államok közötti problémák egyik forrása az volt, hogy Budapesten éppen nem állt senki sem az amerikai képviselő élén – egy követ és nem nagykövet személyében. Edward T. Wailes, egy hívatásos diplomatát neveztek ki követnek október második felében, de állomáshelyére ahhoz már túl későn érkezett, hogy megbízólevelét is átadhassa volna.⁶ Tom Wailes később elmondta nekem, hogy mennyire tehetetlennek érezte magát az adott helyzetben. Elmesélte, hogy 1956 nyarán korábbi állomáshelyén, Dél-Afrikában felhívta őt Loy Henderson, a Külügyminisztérium egyik magas rangú és nagy tiszteletben álló diplomatája. Henderson tájékoztatta arról, hogy Magyarországon jelentős események vannak kialakulóban, s ezért Wailesre rövid időn belül ott lenne nagy szükség. Így Wailes azonnal távozott Dél-Afrikából. Washingtonban egy válogató bizottságba osztották be. (Az amerikai diplomáciai szolgálatban mindig egy testület bírálja el a kinevezéseket. A megbízások odaitétele hosszadalmas és időigényes.) Az első bizottság után aztán egy második következett. Október 23-án még mindig ebben a bizottságban volt, amit se-hogy sem értett.

1965-ben meglátogattam Jacob Beamet a State Departmentben. 1956 októberében a kelet-európai ügyekért felelős külügyi referantúrát vezette. (Később Prágában és Moszkvában volt nagykövet, majd visszavonulása után a SZER kuratóriumának elnökévé választották 1971-ben.) Beamnél rákérdeztem a Külügyminisztérium Wailesszel szembeni következtetlenségének okára. Meglepetődött „naivitásomon”. „Az Elnök egyik barátja szemelte ki magának Dél-Afrikát” – mondta.

Nagy Ferenc az 1956-os magyar forradalom első napjaiban éppen Párizsban járt egy előadókörúton. Miután a szovjetek bejelentették, hogy tárgyalások útján szeretnék rendezni a csapatkivonásokat és Nagy is bejelentette kormányának átalakítását, Nagy Ferenc felhívott telefonon. Ostromolták az újságírók, de ennek ellenére sikerült nyugodtan beszélgetnünk a szállodában, ahol megszállt. Közölte, hogy azonnal Bécsbe szándékozik utazni. Budapestet nem említette (már máshol megjegyeztem, hogy megnyilatkozásaiban általában csak a kívánatos minimumra szorítkozott⁷). Személy szerint egyetértettem tervével. Más forrásból értesültem arról is, hogy a bécsi CIA-iroda és valószínűleg a washingtoni központ is hallott már, nem tőlem, tervezett bécsi utazásáról.

Pár nap múlva magam is Bécsbe készülődtem a fentiekben említett, Frank Wisnerrel és másokkal folytatott tanácskozás után. Ekkor ismét jelentkezett, ezúttal már Bécsből, és közölte, hogy visszatér Párizsba. Megbeszéltünk egy találkozót a zürichi repülőtéren, ahol mindketten megálltunk, ő Bécsből érkezve, én Bécsbe menet.

Zürichben Nagy Ferencel egy barátja társaságában találkoztam. Útitársát ugyan bemutatta nekem, de sajnos a nevére már nem emlékszem. (Ez egyike az élő archívumok hibáinak.) Csak annyi ideje maradt, hogy beszámoljon arról, hogy Bécsből sikerült telefonon kapcsolatba lépnie az Országházzal. Némi zűrzavar után Tildyvel is beszélt. Tildy, Nagy Ferenc szerint, arra a kérdésére hogy ő és a többiek miben segíthetnek, csak annyit válaszolt: „Beszéljete az érdekünkben Nyugaton.”

A bécsi kiruccanás egy másik verzióját is hallottam már. Eszerint a bécsi amerikai nagykövet, Llewellyn Thompson megtiltotta Nagy Ferencnek, hogy Budapestre utazzon és megparancsolta, hogy azonnal hagyja el Bécset. 1942–1943-ban Moszkvában dolgoztam Tommy Thompson mellett. Nagyon megfontolt és óvatos politikusnak ismertem meg. (A forradalom után egy évvel Bécsben egy alkalommal Ausztria Európa Tanács-beli tagságáról vitatkoztunk. Tommy határozottan ellene volt. Részben azért, mert az Európa Tanács felállította a Képviselő-nélküli Nemzetek Bizottságát. Ez Wistrand svéd parlamenti képviselő elnöklétével 1957-től kezdve évente

⁶ A budapesti amerikai követség és a State Department közötti október 25-i üzenetváltásból tudhatjuk, hogy miközben a követség tagjai az épületet érő lövések miatt a padlón fekvő gépelték az üzenetet, a Külügyminisztériumból azzal bátorították a budapesten levőket, hogy „Wailes [aznap] már megkérte a magyar vizumot”.

⁷ James McCargar: Nagy Ferenc. Kiszagda vagy államférfi? In *Nagy Ferenc miniszterelnök*. Szerk. Csicsery-Rónay István. Budapest, Occidental Press, 1995. 138. p. a magyar, és 148. p. az angol változatban.

kétszer fogadta a Szabad Európa támogatta nemzeti tanácsok képviselőit. Korábban Thompson öt éven keresztül tárgyalt az osztrák államszerződésről, és legalább annyira félt Ausztria semleges-ségétől, mint az oroszok.) Nem vonom kétségbe, hogy ez a változat is megfelelhet a valóságnak. Szinte bizonyos, hogy a bécsi CIA-iroda tájékoztatta Thompson-t Nagy Ferenc Bécsbe érkezéséről. Nagy Ferenc mégsem utalt sem akkor, sem a későbbi évek során Thompsonnal történt találkozására. A történet ellen szól továbbá Thompson hatáskörét messze túllépő magatartása is.⁸

Nagy Ferenc egykor alaposan tanulmányozta II. Rákóczi Ferenc törökországi száműzetésben írt memoárjait. A saját 1947 utáni helyzetére is példaértékűnek találta azokat. Amerikai politikusok tisztelték és kérték ki sok esetben a véleményét. Emlékszem, hogy milyen örömmel emlegette az 1970-es évek végén Carter elnöknek adott tanácsát: „Amikor ti és az oroszok civakodtok – mondta az elnöknek –, a magyar nép issza meg annak a levét.”

Nagy Imrével ugyan találkoztam 1945-ben és 1946-ban, de nem mondhatnám, hogy jól ismertem. Az általam kissé közelebből ismert Gerőnél és Rákosinál kétségtelenül emberibbnek találtam. Azok után, hogy csillaga 1953-ban emelkedni kezdett, Szegedy-Maszácz Aladár – aki Nagy Ferenc miniszterelnöksége idején a washingtoni magyar követséget vezette, majd az ötvenes években az Amerika Hangjánál dolgozott –, érthetővé tette számomra, hogy Nagy Imre, politikai programján túl is, miért élvezte akkora népszerűséget a magyarok körében. „Nagy Imre – magyarázta Aladár Nagy kinézetére és viselkedésére utalva – minden magyar nagyapja.” Arról is tudni, hogy széles körben „Imre bácsiként” emlegették, de Aladár szerint inkább úgy nézett ki, mint egy tipikus nagyapa, nem mint egy bácsi.

Nagy Imre származásának van egy különös részlete. A történet egy tipikus 19. századi, monarchiabeli legenda. Talán kissé hasonló ahhoz a legendához, amely szerint Csehszlovákia alapítójának, Thomas Masaryknak az apja valójában egy kocsis volt. Egy magyar kocsis, aki a határ szlovák – akkor magyar – oldalán dolgozott közel ahhoz a morva – akkor osztrák – területen fekvő birtokhoz, ahol Masaryk anyja dolgozott.

1944 októberében egy magyar társaság indult, állítólag vadászatra, Kelet-Szlovákiába. Itt orosz tisztek vártak rájuk, hogy elkísérjék a küldöttséget Moszkvába. A terv sajnos megbukott, mivel – mint azt ma már tudjuk – a Budapestre irányuló magyar csapatösszevonást feltartóztatták. A hatalmat Magyarországon a németek és Szálasi vették át. Ennek ellenére a magyar fegyverszünetet Moszkvában aláírták. Az aláírók egyike, a vadászkompania egyik tagja, Teleki Géza⁹ volt. Teleki Géza annak a magyar miniszterelnöknek volt az egyetlen fia, aki tiltakozásul a Magyarországon át Jugoszlávia megtámadására vonuló német csapatok ellen öngyilkosságot követett el.¹⁰

⁸ Ez nem jelenti azt, hogy ha engem megkérdeztek volna, én ne elleneztem volna Nagy Ferenc budapesti utazását. Véleményem szerint egy ilyen út nagy veszélynek tette volna ki őt, és minden bizonnyal csak hátráltatta volna Nagy Imrét és társait a rend helyreállításában.

⁹ Géza a vadászat előtt gondoskodott arról, hogy a kor diplomáciai szokásainak megfelelően a csikos nadrág és zsakettkabát is a bőröndbe kerüljön. Így aztán, amikor a magyar küldöttség megjelent a Kremlben, Teleki a diplomata uniformist viselte. A delegáció más tagjai zakóban és nyakkendő nélkül jelentek meg, mivel úgy gondolták, hogy ez illik egy „munkásállam” fővárosában. A fegyverszüneti okmányok aláírása után Molotov félrevonta Telekit. „A maga módján megtisztelt minket, Uram, amiért szeretnék Önnek köszönetet mondani. Nem fogunk erről megfélemlíteni” – szölte Molotov. Teleki Gézát nemcsak oktatásügyi miniszternek nevezték ki az ideiglenes kormányban, de amikor eljött annak az ideje, hogy ő és családja elhagyja Magyarországot, az oroszok nem emeltek semmi kifogást ellene (nagyon értékes könyvtárát azonban csak nagy nehezen sikerült kijuttatnunk az országból).

¹⁰ Miután 1947 decemberében elhagytam az országot, először 1991-ben tértem vissza. Egy ismerősöm elvitt bennünket megnézni a Szent Jobbot, ahol megrázó élményben volt részem. Miután kiléptünk a kápolnából a kíséremmel belém karolt és egy padhoz vezetett, amin gróf Teleki Pál neve és egy dátum volt olvasható. „A miniszterelnök – mesélte –, itt töltötte élete utolsó napját.” Nagyon meghatódtam. „Mielőtt öngyilkosságot követett el” – tettem hozzá halkán. „Ó, dehogy. A németek gyilkolták meg.” Amikor elmeséltem ezt a család néhány tagjának, csak a vállukat rándították. Szerintük a kommunisták terjesztették el ezt a legendát, hogy megfossszák a miniszterelnök tettét nemcsa vonásától, és hogy az emberek németellenességét életben tartsák. Történetem vége szomorú. A Washingtonban letelepedett Teleki Géza, már öregén, feleségével együtt megbetegedett. Az ágyat sem tudták már elhagyni. Géza lefőtte a feleségét, majd magával is végzett – ugyanazzal a pisztollyal, amivel apja vetett véget életének.

A fegyverszüneti delegáció tagjai 1945-ben visszatértek Magyarországra, Debrecenbe. Egy vonaton tértek haza az egykoron a Szovjetunióba menekült magyar kommunistákkal (legalább is azokkal, akik Kun Bélával ellentétben még életben maradtak közülük). Az út hosszú volt. Teleki napokon keresztül egy fülkében utazott Nagy Imrével. Jól kijöttek egymással. Egy nap, amikor Teleki kedvezőnek találta a pillanatot megkockáztatta a kérdést: „Tudod, hogy ki volt az apád?” Géza, aki tisztában volt azzal, hogy ki is volt Nagy apja, azt mesélte, hogy Nagy rámeredt, majd anélkül, hogy neheztelt vagy válaszolt volna, csak csendesen bólintott egyet.

Teleki Géza szerint ez egy szokványos történetnek számított. Egy nagyon szerény körülmények között élő kisvárosi lány teherbe esik. A feltételezett apa egy jó nevű család leszármazottja. Üzletet kötnek. A gyermek megszületik. A család és a gyermek útjai elválnak, mindegyik megy a saját útján. A gyermek azon túl, hogy miniszterelnök lett, nemzeti hőssé is vált, az igazi magyar ember megtestesítőjévé. A legenda szerint a szóban forgó család a Somssich grófok.

A forradalom és az azt követő magyar menekültáradat sokunk számára világossá tette, hogy a történetek következményeit a Magyar Nemzeti Tanács összetételét illetően is le kell vonni. Nem mindenhol értettek velünk egyet.

1957 elején, Bernard Yarrow-val¹¹, aki a főnököm volt a Szabad Európánál, együtt látogattuk meg a Szabad Európa Bizottság kuratóriumának New Yorkban székelő elnökét. John Hughes, aki a textiliparban gazdagodott meg, korábban az Egyesült Államok NATO-nagykövete volt. A megbeszélés során világossá vált, hogy a változtatások nem érdeklik. Azokkal kell továbbra is együttműködnünk, jelentette ki, akikkel a korábbiakban már sikerült harmonikus kapcsolatot kialakítanunk. Közöltem vele, hogy teljes mértékben megértem az indokait, de én más miatt aggódom. Kényelmetlen lenne, ha a közvélemény elítélné, bármennyire jelentéktelen módon is, a Szabad Európa Bizottságot, mert annak nem sikerült a változó viszonyokhoz alkalmazkodni. Egy gyors fordulat következett. „Nos – szólalt meg Hughes –, tényleg meg kéne gondolnunk, hogy nem kellene-e a közelmúlt eseményeinek fényében új vér bevonásával felfrissíteni munkánkat.”

Nem ez volt az egyetlen akadály, amit le kellett küzdenünk. C. D. Jacksonnal együtt meghívtak egy New York-i tanácskozássra. Jackson nemcsak a Szabad Európa Bizottság egykori elnöke volt, és nemcsak Henry Luce sajtóbirodalmának, a *Time-Life*-nek egyik vezetője, valamint a Magyar Nemzeti Tanács elnökének, Varga Bélának (akit a magyar országgyűlés hivatalosan megválasztott elnökének tekintettek) közeli szövetségese, hanem Eisenhower munkatársa és tanácsadója is volt. Nincs okom azt hinni, hogy Varga mindenképpen ellenezte volna a Magyar Nemzeti Tanács kibővítését, de jó politikusként ránk hagyta a csata megvívását. És mi szabályos harcot vívtunk Jacksonnal.

Vitánk hosszúra nyúlt és felforrósodott. Azon a részleten akadtunk fel, hogy vajon meghívjuk-e a szociáldemokratákat (elsősorban Kéthlyt) a csoportba. A végén Jackson öklével az asztalra csapott. „Te nem érted – ordította –, a szocializmus egy ocsmány szó ebben az országban!”¹² Azt válaszoltam, hogy ebben nem kételkedem, de Magyarországról beszélünk, nem az Egyesült Államokról. Ez végül is hatott rá. A tanács kibővítését már nem ellenezték. Felhatalmazást kaptam

¹¹ Yarrow, orosz származású New York-i jogász, a Szabad Európa Bizottság menckültügyi kapcsolatokkal megbízott elnökhelyettese volt. Közeli baráti és hivatalos kapcsolatban állt a Dulles fivérekkel. Egy október 22-i telefonbeszélgetésről készült jegyzőkönyv (a külügyminiszter Yarrow előző napi hívását viszonozta) igazolja bejáratoságát a State Departmentbe. Magyarországról az aznapi beszélgetés során nem esett szó. A bandungi konferenciát és a lengyel eseményeket érintették. Yarrow mindkét kérdésben határozott tanácsokat adott („Nem szabad az új embert [Gomulkát] támadni, hanem az eredményeket kell kihangsúlyozni.”) A külügyminiszter figyelemmel hallgatta, és úgy tűnt, hálás a tanácsokért. Vö. NSA 65904 számú irat.

¹² Egy barátom, aki Henry Luce iratait tanulmányozta, mesélte nekem, hogy Jacksonról számos olyan feljegyzés maradt hátra, amiben Luce jól ismert nézeteket támogatta. Luce többek között a szocializmusról is mereven elítélő véleménnyel volt. Továbbá Jackson közel állt Eisenhowerhez is. Megbízható forrásból azt hallottam, hogy 1953-ban a keletnémet felkelés utáni fehér házi vacsorán, John McCloy, a volt németországi főmegbízott, azt mondta az elnöknek, hogy a keletnémet események „felmentést jelentenek az Egyesült Államok német politikájáért”. Eisenhower erre gyanakodva azt válaszolt: „Drew Middleton [amerikai újságíró] azt mondja, hogy csak egy maréknyi szocialista van ott.”

arra, hogy egy új magyar szervezet létrehozásának céljából több magyar politikusnak meghívót küldhessek. Az értekezletre 1957 nyarán Bécsben került sor, a Bristol Hotelban.

Varga Béla, Nagy Ferenc, Kővágó József, Király Béla, Kéthly Anna, Szélig Imre és Auer Pál voltak jelen a megbeszélésen. Varga elnökölt. Még a találkozó legelején felhívtam a jelenlevők figyelmét arra, hogyha bárki mást is szeretnének még maguk közt látni, azt, nem számít, hol van (a szovjet tömböt kivéve), odahozatom.¹³ Egyebekben az ügyet teljes mértékben rájuk bíztam. Visszavonultam egy olyan helyiségbe, ahova az értekezlet zaja már nem szűrődött át. Sokat tudtam olvasni a várakozás óráiban.

A végén felborult az egység, mivel Kéthly megtagadta, hogy a többiekkel együtt bárminemű szervezethez is csatlakozzon. Ezt, ha nem is közvetlenül, Szélig sugallta neki. Szélig, aki Londonban lakott, brit befolyás alatt állt. A britek a felszínen együttműködtek velünk, alapjában véve azonban elleneztek a Szabad Európa Rádió számottevő politikai befolyását Nyugaton és a Keletre sugárzandó rádióadásokban. Szélig közeli kapcsolatban állt a brit szakszervezettel is, ami a Labour Party befolyása alatt állt. Szélig maga olyan doktriner szocialista volt, amelyet ma már nemigen találni Európában. Amerika-ellenes volt, mert az amerikaiakat kapitalistának tartotta, lojális maradt „a munkásosztály egységéhez”, nem számít, hogy arról már mi minden bebizonyosodott (Szakasits és a Magyar Szocialista Párt Peyer Károly¹⁴ vezette szociáldemokrata frakciójának sorsa jó példa erre).

A bécsi találkozót újabbak követték Párizsban. Ezek eredményeképpen a tanács nevét Magyar Bizottságra (Hungarian Committee) változtatták. A forradalom után külföldre menekültek közül Király Bélát és Kővágó Józsefet, Jónás Pált – akit a forradalom utolsó napjaiban a Petőfi Kör elnökévé választottak – és Kiss Sándort – a forradalom alatt a kisgazdapárt főtitkárát – választották tagjai közé.

(Ford.: Somlai Katalin)

¹³ Feclesleges mondanom, hogy rengeteg újságíró és más érdeklődő felfigyelt a gyűlésre. Az utóbbiak között Szabó Miklós, a Kádár-kormány egy ügynöke is. Később visszatért Magyarországra és nyugati tevékenységéről könyvet jelentetett meg.

¹⁴ Peyer Károly a Magyar Nemzeti Tanács tagja volt korábban, de a forradalom napjaiban elhunyt New Yorkban. Dombai János vette át akkor a helyét, egy hajdani szociáldemokrata parlamenti képviselő, de csak a tanács elkövetkezendő átszervezéséig.

Borbándi Gyula

MAGYAROK FELELŐSSÉGE A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ 1956-OS MŰSORPOLITIKÁJÁÉRT

A Szabad Európa Rádió esete is igazolni látszik azt a tapasztalatot, hogy minden történelmi vállalkozás megítélését döntően az határozza meg, sikerrel vagy kudarccal végződött-e.

Ha az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc történetesen győzedelmeskedett volna, és ennek következményeként Magyarország szabad, független, önnön sorsát meghatározó állammá válhatott volna, akkor minden bizonnyal másodlagossá, sőt sokaknak mellőzhetővé vált volna annak firtatása, ki milyen hibát vagy mulasztást követett el. Mivel ennek az ellenkezője történt, első rendű üggyé lépett elő a többi között annak kiderítése: volt-e hátrányos, ártalmas, káros hatása a SZER magatartásának, és ez hozzájárult-e a felkelés tragikus végéhez. Ugyancsak tapasztalati tény, hogy ami bukás esetén szándékos vagy akaratlan véteknek minősül, siker esetén a győzelem kivívásának elemei között kaphat helyet.

A Szabad Európa Rádió 1956-os tévedéseiről, hibáiról, mulasztásairól, a szereplők gyengéiről és fogyatékoságairól az elmúlt négy évtized során szóban és írásban sokan mondtak véleményt. A legsúlyosabb elmarasztalásban az intézmény magyar munkatársai részesültek, mintha a Szabad Európa Rádió csak azért kerülhetett volna a vádlottak padjára, mert a magyar alkalmazottak megalapozatlan nézeteket vallottak, hamis irányba terelték az eseményeket és szakmailag nem állták meg a helyüket.

A vállalat amerikai vezetői is a magyarokra hárították a felelősséget, legutoljára 1991-ben, a SZER magyar osztálya negyvenedik évfordulóján. Mindez már 1957-ben elkezdődött. A magyar forradalmi műsor bonni vizsgálatának eredményét bejelentő sajtókonferencián Adenauer kancellár közölte, hogy megtörtént a SZER vezetésével az álláspontok cseréje, ami személyi változásokhoz is vezetett. Ezek abból álltak, hogy elbocsátottak 13 magyar alkalmazottat, nagyrészt olyanokat, akiknek az elkövetett hibákban semmilyen részük nem volt. A vállalatvezetőség mindent elkövetett annak a látszatnak az ében tartására, hogy a maga részéről levonta tévedésekkel terhelt műsorpolitikájából a következtetéseket, és a vétkeseket az intézményből eltávolította. Magyar munkatársak feláldozásával igyekezett elterelni a figyelmet saját felelősségéről, amelyet azóta sem volt hajlandó vállalni.

A Szabad Európa Rádió az amerikai politikai hírverés eszköze volt. Ez a hírverés 1956 elejétől kezdve mindinkább elvált a külpolitikai irányvonalától, amelyet az 1955. nyári genfi konferencia óta a szovjet táborral való békés együttélés taktikája befolyásolt. Vezető kormányférfiak a külpolitika módosulása ellenére is tovább hangoztatták a kelet- és kelet-közép-európai népek iránti együttérzésüket, sorsuk javítására irányuló szándékukat, valamint annak reményét, hogy számukra is felragyog a szabadság napja. Katonai segítséget senki nem ígért, de a reménykeltésből és fogadkozásból valószínűsíthették az érdekelt népek, hogy ha megteszik a szabadság irányába az első lépést, az nem marad amerikai, legalábbis diplomáciai támogatás nélkül. Ugyanakkor nemcsak beavatott körökben, de az amerikai sajtó révén a nyilvánosság előtt is ismertté vált, hogy az Egyesült Államok nem akar esetleg egy újabb világháború kirobbanásának veszélyét magában rejtő változtatást eszközölni a status quón, és nem akarja ennek kockázatát vállalni. Minderről a

SZER magyar szerkesztőségében csak kevesen tudtak. Akik közülük szóvá tették ezt, heves elutasításban részesültek.

Az ötvenhatos magyar műsor hibáinak megnevezésében mind a későbbi vizsgálatok (házon belül, CIA, bonni kormány, Európa Tanács, ENSZ-különbizottság), mind a SZER-rel foglalkozó történészek, valamint publicisták is egyetértettek. Bírálattá vált az *Observer* 1956. november 4-i washingtoni jelentésének kétszeri sugárzása, a Nagy Imre elleni bizalmatlanság szítása, vele szemben Mindszenty bíboros politikai szerepének felértékelése, a permanens forradalom eszméjének követése, a partizánharc módszereinek (bennük a Molotov-koktélok elkészítésének) ismertetése, a szabadságharcosok hősiességének a francoista spanyol Alcazar-védők kitartásával való összehasonlítása. Gyakran történt említés a kritikákban a harcra való buzdításról és nyugati segítség kilátásba helyezéséről. Ez utóbbi kettő tényekkel nem igazolható, hacsak nem tekinthető buzdításnak és segítség ígretének amerikai államférfiak erre vonatkozó korábbi nyilatkozatainak ismertetése.

Felvetődik a kérdés, hogy ez mennyiben befolyásolta a magyar társadalom magatartását és a sorsával elégedetlen nép tetteit. John Campbell, washingtoni külügyi főtisztviselő és történész szerint „a forradalom a belső magyar fejlődés és a magyar–szovjet viszony problémái miatt tört ki, nem pedig a Nyugat felszabadítási politikája vagy buzdítása hatására”. Valóban alapvető társadalmi elégedetlenség miatt és nemzeti érdekek védelmében kelt fel a nép, nem pedig azért, mert Nyugatról bátorították.

Egy olyan intézmény, mint amilyen a Szabad Európa Rádió volt, nem igen tanúsíthatott olyan magatartást és bocsáthatott az éterbe olyan műsorokat, amelyek egy bukásra ítélt ügyben sikerrel kecsegtethettek.

A magyar szerkesztőség tagjai előtt három magatartási lehetőség állott: 1. A forradalommal való azonosulás, annak fenntartás nélküli támogatása, magyar hazafiként való viselkedés. A magyar munkatársak ezt a lehetőséget választották, annak kísértéseivel, félreértési és félremagyarázási eshetőségeivel, a félreccsúszásokkal és veszélyekkel egyetemben, amelyek az ilyen magatartás velejárói. 2. Nyilvánvalóvá tétele annak, hogy az amerikai politika és propaganda külön utakon jár: a Nyugat nem fogja megsegíteni az elnyomás ellen lázadó népet, még ha rokonszenvezik is törekvéseivel; a magyar társadalom tehát bölcsen jár el, ha nem vállal emberáldozatot, hanem belenyugszik a megváltoztathatatlan helyzetbe és annak lehetőségei között igyekszik sorsán javítani. 3. A munkatársak úgy viselkednek, mintha pártatlan és hazai ügyekbe beavatkozni nem akaró nyugati újságírók lennének, akik együttérzéssel kísérhetik, de semmilyen személyes érdekelttségük nincs abban, ami Magyarországon történik.

A SZER magyarjai bármelyik utat választják is, az eseményeket lényegesen befolyásolni és a maguk számára csak elismerést kivívni nem tudhattak. Az első lehetőség követése mutatta, hogy magyar hazafiakként viselkedve több helyütt milyen idegenkedést és nemtetszést váltottak ki. Igazolást csak az szolgáltatott nekik, hogy hibáik és mulasztásaik ellenére egy idő után visszanyerték hallgatóságuk osztatlan bizalmát és a műsoraik iránti érdeklődést.

A második lehetőség, vagyis a status quo elfogadásának, a változtatások szűk korlátainak, a fennálló állapotokba való belenyugvásnak a sugalmazása teljesen járhatatlan út volt. Ellentmondott volna a Rádió céljának, hivatásának és a hallgatóság vele szemben támasztott igényeinek.

Követhetetlennek bizonyult volna a harmadik lehetőséghez való alkalmazkodás, a rokonszenv ellenére is hűvös közöny, az érdektelenség, a részvétlenség, a külső megfigyelői magatartás is. Ha a magyar munkatársak a forradalmi lendület visszafogását és a követelések, harci cselekmények mérséklését ajánlották volna, könnyen kitették volna magukat annak a veszélynek, hogy szovjet cinkossággal, a nemzeti ügy cserberbenhagyásával, a néppel való sorsközösség megtagadásával és – mint a CIA-nak a SZER ügyében illetékes vezető munkatársa, Cord Meyer vélte – a legnagyobb szükség órájában elkövetett árulással vádolják meg őket.

Mindez, persze, nem jelenti, hogy a magyar szerkesztőség magatartása és viselkedése, még ha az egyetlen vállalható szerepnek bizonyult is, minden tekintetben kifogástalan volt. Kétségtelen, hogy nagyobb körültekintésre, megfontoltságra, a lehetséges hatások és következmények alaposabb mérlegelésére lett volna szükség.

Ehhez azonban az kellett volna, hogy a mikrofon előtt megszólalók világos fogalmakkal rendelkezzenek arról, hogy az önkényuralomtól való szabaduláson túl mi a forradalom célja, mi az a

társadalmi berendezkedés és kormányzati rendszer, amelynek érdekében a magyarok a harcot és a vele járó áldozatot vállalják. Abban mindenki egyetértett, hogy a szovjet csapatoknak távoznuk kell, vissza kell nyerni a szabadságot és függetlenséget, demokráciát kell teremteni. Abban azonban, hogy az új rendnek milyen külső formája és belső tartalma legyen, a SZER magyar gárdája ugyanúgy megoszlott, mint a hazai társadalom. A lehetséges változatok egész skálája jelentkezett és szót kért, a felújított 1945-ös kormányzati struktúrától egészen a háború előtti berendezkedésig. A müncheni magyar műsorban csaknem minden nézet, felfogás és törekvés hangot kapott, ha nem is közvetlen állásfoglalások és javaslatok, hanem közvetve, a folyó események elemzése és kommentálása formájában.

Ennek a munkatársak körében észlelhető szemléleti megosztottságon kívül a határozott és félreérthetetlen felső irányítás hiánya is oka volt. A Szabad Európa Rádió alapítói és későbbi vezetői részletes tervek és ajánlásokat dolgoztak ki arra vonatkozóan, hogyan működjék az intézmény a kelet-közép-európai országokban berendezkedett zsarnokság ellenében és a szabadság eszméjének ébrentartása érdekében. Azt illetően azonban semmilyen elképzelés nem született, mit tegyen a Rádió, ha valahol tartós belső felkelés vagy a győzelem esélyével rendelkező forradalom tör ki. Ilyen volt a magyar ötvenhatos forradalom és szabadságharc. Még 1956 tavaszán–nyarán is korainak minősült az erről való gondolkodás, eszmecsere és felkészülés. Ezért érte váratlanul, meglepetésszerűen, és találta tanácstalanságban a SZER-t mindaz, ami 1956. október 23-án Budapesten elindult. Zavar, tétovázás, következtetlenség jellemezte a forradalmi napokat, amelyek során felső jóváhagyást kaptak olyan műsorok is, amelyek felesleges vagy ártalmas voltát később be kellett látni.

A Magyar Osztály, emlékezetem szerint, lényeges kérdésekben nem cselekedett az amerikai politikai vezetés tudta és beleegyezése nélkül. Helyi és New York-i elemzések, ajánlások, útmutatások, olykor szóbeli utasítások döntötték el a mondanivalót, teret engedve magyar javaslatoknak és ötleteknek is.

Mindezért a felelősséget végső fokon a magyaroknak kellett viselniük. És kell viselniük mindaddig, amíg hivatalos amerikai részről meg nem történik a felelősségnek legalábbis a megosztása. Erre kiváló alkalomnak kínálkoznék a közelgő negyvenedik évforduló. A felelősség megosztása cseppet sem homályosítaná el azokat az érdemeket, amelyeket az amerikai társadalom, törvényhozás és kormány szerzett az eszmék szabad áramlásának, a szabadság hangjának Európa keleti felébe való eljuttatásának és ezzel a későbbi politikai átalakulás bekövetkeztének előmozdításával.

A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ SZEREPÉRŐL 1956-BAN*

(Benkő Zoltán hozzászólása)

1956 novemberében, kimenekülve Ausztriából, azonnal felvettem a kapcsolatot a SZER-nél lévő barátaimmal, akiknek közreműködése folytán még novemberben konzultásként alkalmaztak a Rádiónál, az új menekültekkel együtt nyolcadmagammal. Itt szerzett tapasztalataimat csaknem félszáz oldalon írtam le a most megjelent, *Történelmi keresztutak* című könyvemben.

Budapesten, 1956 forradalmi napjaiban nemigen volt időm a SZER-t hallgatni, ám amikor a szuezi krízis idején, tájékoztatás céljából bekapcsoltam, áttekintést remélve az új külpolitikai helyzetben, kommentárt olvastak fel a Varsói Szerződésből való kilépés és Nagy Imre deklarációjáról a semlegesség ügyében. Ehhez kérte Nagy Imre a nemzeti egység maradéktalan megteremtését. „...milyen erkölcsi és politikai joga van a magyar miniszterelnöknek, hogy a nemzet egységét kérje?” – hallottam a magyar osztály igazgatójának szavait. A továbbiakban arról beszélt, hogy bár a nemzeti egység valóban fontos, azonban Nagy Imre felett az ítéletet a nagy perben a nemzet vagy talán a történelem fogja kimondani. Majd így folytatta: „Nagy Imre szüntelen erőfeszítéseket tesz, hogy magát a népárulás vádjá alól tisztázza és e szörnyű tettéért a felelősséget két elődjére, Gerőre és Hegedűs Andrássra hárítsa.”

Ezután a kommentár után minden átmenet nélkül ez a szólam volt hallható: „Mindszentyt a kormány élére”, amit aztán többször megismételnek. A SZER adásaiból a forradalom napjaiban ez a nem éppen pozitív benyomás maradt bennem. Hisz hogyan lehetne egy főpap, kardinális, kormányfő?! És mindez akkor, amikor Magyarországnak a legnagyobb szüksége lett volna reális és alapos tájékoztatásra a Nyugat szándékait illetően. Hogy mindez mégsem így történt, arra a választ csak egy-két hónappal később kaptam meg a Rádió szerkesztőségében. A második világháború előtti és alatti szerencsétlen magyar politika számos képviselője dolgozott itt, nagy részük 10-15 éve nem volt Magyarországon, ott folytatták, ahol évekkel azelőtt abbahagyták, és nem érzékelték, hogy időközben a magyar nép gondolkodása változásokon ment keresztül.

Az amerikai vezetőség elképzelése szerint a Magyar Osztály személyi összetételére két politikai, meglehetősen ellentétes konstelláció szolgáltatta az alapot: a politikai erőösszetétel Magyarországon 1945 előtt és 1945 után. Ennek megfelelően a szerkesztőség tagjai közt képviselve volt a nyilaskeresztes párttól kezdve az összes politikai árnyalat a Horthy-rendszer konzervatív hiveitől, egészen a 45 utáni koalíciós és demokratikus pártokon keresztül a kiábrándult kommunistákig bezárólag. A szerkesztőség ilyenfajta összetétele már eleve magában hordozta az ellentéteket és az elkerülhetetlen, néha szinte a gyűlöletig terjedő feszültségeket. Ez az áldatlan állapot aztán kihatott a szerkesztőség munkájára és az abban megnyilvánuló ellentmondásokra. Ez a polarizáció a legszerencsétlenebbül 1956-ban jutott kifejezésre, mikor a magyar nép történetének és talán a világtörténelemnek is egyik fontos eseménye zajlott, ami az otthoni és külföldi magyarság között a legnagyobb együttműködést igényelte volna.

Így különösen súlyos hiba volt Nagy Imre szinte szünet nélküli támadása, holott Nagy Imre volt abban az időben a politikai kibontakozás egyetlen lehetősége. Kétségtelen, hogy a szerkesz-

* A recski Emlékpark megnyitásán való részvétel miatt Benkő Zoltán írásban juttatta el hozzászólását, amelyet a konferencián Wittner Mária olvasott fel.

tőség konzervatív tagjai Nagy Imrében és társaiban csak a kommunistát látták és üres antikommunista szólamokban élték ki magukat. A New Yorkból érkező napi politikai irányelvek sokszor nem fedték a magyar politikai érdekeket. Végzetes tévedés volt, hogy a magyar szerkesztőség nem tett különbséget amerikai politika és amerikai propaganda között. A propagandát is politikának tekintették. Emellett azonban a napi irányelvek maguk is lehetőséget adtak különféle értelmezésekre, és ez lehetőséget nyújthatott volna sok esetben a magyar érdekek képviseletére is. Erre legnagyobb szükség éppen a forradalom napjaiban lett volna, midőn az amerikai vezetés politikai helyzetmegítélése nyilvánvalóan végzetesen eltért a valóságtól. Így például 1956. október 30-án, a napi irányelvek értelmében az amerikaiak valószínűnek tartották a szovjet csapatok kivonását Magyarországról, és nem láttak „...az országban olyan erőt, mely megakadályozhatná egy nyugati szellemű demokrácia megvalósulását, mely megfelelné az osztrák semlegességnek vagy a finn helyzetnek”. Az amerikaiak szerint „elfogadhatjuk, hogy a bíboros (Mindszenty) tekintélye mindenkinél nagyobb” – ám hogy ez mennyire nem így volt, azt bizonyítja, hogy Mindszenty bíborost csak hét nappal a forradalom kitörése után szabadították ki rabságából. Az amerikai kiértékelések kétértelműsége, a magyar szerkesztőség politikai függetlenségének nagyobb érvényesülése, egyik alapvető vitatémája volt a későbbi feldafingi konferenciának. Sajnos a Rádió irányító központjának New York-i tájékoztatásai vagy tanácsai nem álltak összhangban a State Department politikájával.

1956-ban elszabadult a pokol, nemcsak Magyarországon, hanem a müncheni rádiószerkesztőségben is. Egyesek úgy érezhették, hogy most következett el az ő idejük. Egyes rádióadásokba beleverték saját politikai vágyálmaikat. Ez sokszor primitív hanghoz vezetett. Még vitathatatlanul nagy múltú, művelt és tájékozott újságírókat is magával ragadott az indulat. A forradalom leverése után teljes tanácstalanság uralkodott a Rádió szerkesztőségében, de az amerikai vezetésben is. Mindenki a másikat vádolta a történekekért.

Tiszta képet szerettem volna kapni a Rádió forradalom alatti szerepéről és az adásokról, ezért engedélyt kértem és kaptam az elhangzott adások tanulmányozására az irattárban. Közel két hétig foglalkoztam annak a hatalmas anyagnak a kijegyzetelésével, amit a szabadságharc és forradalom 12 napja alatt sugárzott a Rádió magyar szerkesztősége. Ami ez alatt az idő alatt történt, az nem hiba volt, hanem bűn!

A SZER adásai óriási fázisbeli eltolódásokkal kullogtak az események után, tartalmukról vagy szellemiségükről nem is szólva. Az általam kijegyzetelt adások mindegyike, összesen 44, szinte kivétel nélkül egyben közös jellegű: mindegyik támadja, elítéli, megbélyegzi Nagy Imrét! Együttal legtöbbje kimeríti az uszítás, beavatkozás, katonai tanácsadás kritériumait. A hangvétel néha alpári nivót üt meg.

Ízelítőül néhány mondat az elhangzottakból:

Október 24: „Ez hát Nagy Imre első cselekedete: golyó, akasztófa, üldözés, szovjet csapatok, terror! ... ezzel aláírta saját erkölcsi, jobban mondva erkölcselenségi bizonyítványát”.

Október 25: „...Nagy Imre hozzájárult a szovjet csapatok felvonulásához... Ez a lépése már a mai napon a magyar történelem nagy árulásainak sorába vonul be, melyet még évszázadok múlva is emlegetni fognak!...”

Október 26: „...jöhetnek a szovjet tankok a kezét magyar vérről beszennyező Nagy Imre hívására. Te pedig, Nagy Imre, állj meg, borulj térdre vezeklő bűnösként a nemzet előtt... Ha eltévelyedett életednek még valami értelmet akarsz adni, úgy csak egy kötelességed lehet: a szovjet zsoldos hadnak, melyet galádul a nemzetre zúditottál, kiálts megálljt! Utána pedig fel a kezekkel, add meg magad a nemzet elsőpró akaratának!”

Október 27: (Harcoló egyházi adás) „Ki a jogtalan támadó Magyarországon? A hazaáruló és nemzetgyilkos Nagy Imre és bűnös kormánya. Csak Mindszenty József emelte fel szavát az orosz megszállás ellen! Ki a gyilkos? Nagy Imre és kormánya.”

Október 28: „...Nagy Imre hitvány moszkovitának bizonyult, vérfürdőt rendezett az országban. Ezzel a kézzel, melyen ezrek kiontott vére szárad, nem lehet kormányozni. Senki sem maradt Nagy Imre és kormánya mellett, csak az ÁVH-s pribékek...”

Október 29: „Nagy Imre ígéretblöffjét órákon belül szétlőtte a Szovjetunió. Kedves Hallgatóim, milyen ember az, aki ezekben a véres, nehéz órákban ilyen elszántan és felelőtlenül hazudik? Minek nézi ez a rendszer és miniszterelnöki címet viselő ügynöke a magyar népet...?”

Október 30: „A népgyilkos Nagy Imrében annyi emberi és magyar érzés sincs, hogy lemondott volna! ...a véreskezű budapesti kormány »tüzet szüntess« ígérete is csak galád árlás volt. Munkátestvéreink sztrájkja a legerősebb fegyver a nemzetirtó kormányzat ellen...”

Október 31: „...de felmerült a kérdés, hogy ennek a minden fiában és lányában hőssé magasztosult népnek van-e vezére? Mindez valami láthatatlan, bölcs és lángeszű irányításra vallott és senki nem tudja, ki az irányító? A kérdésre most itt a válasz: Mindszenty József. A fiatalság..., a nép...: Mindszenty népe volt. Az újjászületett Magyarország és a hivatott, Istentől küldött vezető találkozik ezekben az órákban...”

November 1: „A magyar nép nem akarja Nagy Imre rendszerét. Ha Nagy Imre átvészeli ezt a helyzetet, akkor mi a garancia arra, hogy az elmúlt esztendő sok keserve nem tér vissza ismét?”

November 3: „Nem tudjuk az ő (Nagy Imre) mulasztása-e, hogy mögötte még olyan kormány áll, melynek tagjai inkább a vádlottak padjára illenek, mint a miniszteri székbe.”

Harcra való buzdítás, részben nyílt vagy burkolt formában, többször is előfordult a Szabad Európa Rádió adásaiban.

Egy példa 1956. október 30-áról: „... az a haderő, mely Magyarország ellen felvonult, nem legyőzhetetlen..., nem a Szovjetunió egész haderejével, hanem a nélkülözhető rendcsinálásra kirendelt csapatokkal kell számolni. Ezenél a magyar haderő erősebb! Minden józan ész és hideg számítás szerint megvan a lehetősége annak, hogy a magyar hadsereg helyt tud állni a nép ellen felvonult szovjet haderővel szemben és kivívhatja azt a győzelmet, mely nemcsak a történelem legnagyobb dicsőségét fonja a magyar katona homloka köré, hanem az egyetlen fennmaradási lehetősége azoknak a csoportoknak is, melyek még nem vettek részt a harcban.” A kommentár írója ezután a magyar honvédséget azonnali harcra buzdította!

1957. február elején került sor a forradalom és szabadságharc tanulságait kiértékelő, a magyar műsor végleges koncepcióját meghatározó konferenciára, az úgynevezett feldafingi megbeszélésekre. A konferencián elhangzottak annak bizonyítékai, hogy a résztvevők igyekeztek számot vetni a történetekkel, sokatmondó súlyos szavak, önkritikák hangzottak el. Ez azonban külön fejezet és téma a Szabad Európa Rádió történetében.

Az események kijózanító hatására a SZER magyar adása az elkövetkező években kifejezetten objektív, informatív, realitásokra figyelő szócsöve lett azoknak a magyar érdekeknek, amelyekről Magyarországon az 1989-es változásig nem vagy alig lehetett beszélni.

Mink András

HIDEG ÉTERHÁBORÚ – A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ ÉS 1956

(Összefoglaló helyett)

1951 decemberében, a Szabad Európa Rádió megalakulásának kezdetén az amerikai irányítók a következő általános direktívát adták ki:

*A műsorkészítőket figyelmeztetni kell arra, hogy természetes indulataiknak ellenállva ne keltse-
nek honfitársaikban hiú reményt azáltal, hogy nyugati katonai beavatkozást helyeznek kilátásba.
Ilyenfajta remények felélesztése nemcsak hogy nagyon rossz szolgálatot tenne hallgatóságuknak,
de tökéletesen félreértelmezné a nyugati hatalmak jelenlegi politikáját. Ilyen megnyilatkozások
nem hangozhatnak el a Szabad Európa Rádióban.*

Bár a Egyesült Államoknak a kommunizmus feltartóztatására vonatkozó politikai doktrínája az ötvenes évek folyamán némileg változott, és legalábbis a szólamok keményedését tapasztalhatjuk¹, semmi okunk feltételezni, hogy 1956 forró napjaiban ez a direktíva érvényét veszítette volna, vagy a Rádió munkatársai a lelkesedés hevében egyszerűen megfedkeztek volna róla. Amennyire ma tudható – végső választ erre a Magyar Rádió Hangarchívumában feldolgozás alatt álló adásszövegek publikálása fog adni –, minden súlyos politikai mulasztása és hibája ellenére² a Szabad Európa Rádió '56-os adásaiban soha nem hangzott el a fegyveres ellenállás folytatására buzdító és nyugati katonai segítséget kilátásba helyező híradás vagy kommentár. Volt szó segélyszállítmányokról, a forradalom győzelme esetén várható bőkezű nyugati gazdasági támogatásról, a nemzetközi közösség erkölcsi és politikai támogatásáról; arról, hogyan kell Molotov-koktélt készíteni, hogyan kell barikádot építeni. De katonai beavatkozásról nem.³ Sokat fognak még vitázni arról, hogy Nagy Imre olykor útszéli pocskondiázása és Mindszenty bíboros népszerűsíté-

¹ Az amerikai külpolitikai irányvonal és a Szabad Európa Rádió viszonyának alakulásáról újabban lásd Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben*. Budapest, Európa Kiadó, 1996; uő: *Magyarok felelőssége a SZER '56-os szerepében*. *Magyar Hírlap*, 1996. szeptember 28; Révész Béla: *Manipulációs technikák a világháború korai időszakában*. *Acta Juridica et Politica*, Tomus L., Fasciculus 10. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis, 1996.

² Az első részletes, szövegszerű beszámolót erről Benkő Zoltán publikálta a *Valóság* 1993. évi 7. számában.

³ William Griffith-nek, a Rádió egykori politikai tanácsadójának nemrégiben nyilvánosságra került 1957-es memorandumában a következő olvasható: Október 27-én elhangzott olyan adás, amely *elég egyértelműen utalt arra, hogyha a felkelőknek sikerül egy központi katonai parancsnokságot létrehozniuk, akkor külföldi segítség várható*. Másnap: *A magyaroknak folytatniuk kell a kemény ellenállást, mert ez nagy hatást fog gyakorolni arra, hogy a Biztonsági Tanácsban hogyan kezelik a magyar kérdést*. In *Hungarian Rebels Pushed to War*. *Washington Post*, 1996. szeptember 28. Az cikk címének sugalmazása ellenére e kétértelmű megnyilatkozások sem beszéltek kifejezetten *katonai* segítségről, arról nem is szólva, hogy a forradalomnak egy olyan időszakában hangzottak el, amikor a felkelők voltak „nyerésben”, és még esély látszott arra, hogy a kommunista diktatúra végleg megbukik Magyarországon. Ezért ezek az adások sem értelmezhetők úgy, hogy a Szabad Európa Rádió ezzel céltalan háborúba és biztos pusztulásba kergette volna magyar fiatalok ezreit.

se mennyiben játszott szerepet az események radikalizálódásában és a tragikus vég bekövetkezésében. (A forradalom dinamikája alapján nekem az a benyomásom, hogy a SZER ilyen irányú propagandája jórészt célt tévesztett.) Az azonban bizonyosra vehető, hogy a Rádió Magyar Osztálya e tekintetben sem csúszott ki az amerikai vezetőség irányítása alól. Ezt mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy miközben a SZER magyar adása a később kommunisták által kivégzett, a forradalom mártírjává magasodó Nagy Imrét nem egyszer kommunista gyilkosnak titulálta, nemzeti hősként, népe élére álló forradalmárként, a kibontakozás zálogaként ünnepelte a poznaai válságban megrendült kommunista rendszert Lengyelországban végső soron megszilárdító Gomulkát. A SZER bizonyosan nem véletlenül volt az egyik irányban lojális és mérsékelt, míg a másik irányban türelmetlenül radikális.

A Szabad Európa Rádió 1956-ban játszott szerepével kapcsolatos viták jórészt arról folytak és folynak, hogy mit és miért mondott a Rádió magyar adása a forradalom napjaiban és utána, illetve hogy kit terhel ezért a felelősség. Elsősorban nem ehhez a vitához szeretnék hozzászólni. Inkább néhány olyan tényezőre hívnám fel a figyelmet, amelyek döntően befolyásolhatták nem azt, ami elhangzott, hanem azt, amit az emberek Magyarországon hallottak. A kettő nem mindig ugyanaz.

RÁDIÓ A REZSIM ELLEN

Normális esetben a tömegműdiumoknak nem céljuk és feladatuk, hogy megdöntsék azt a rendszert, amelyre hatást akarnak gyakorolni. Azonban úgy vélem, nem kell különösen bizonygatni azt, hogy a Szabad Európa Rádió nem egyszerűen egy információközlő médium volt a sok közül. Létének oka és értelme a közép- és kelet-európai kommunista diktatúrák kialakulása volt. William Griffith, a Rádió politikai tanácsadója egy 1957-ben írt jelentésében így írt: *Az információ több mint egyszerű híradás olyan emberek számára, akik ki vannak téve a totalitárius propagandának és gyakran hiányzik az a háttérismeret, ami alapján a híreket értékelni tudják. Annak érdekében, hogy a Szabad Európa Rádió hasznos információkkal lássa el hallgatóit, a Rádió kényszerítve érezte magát arra, hogy magyarálja és értelmezze a híreket, és rendszeresen kommentárokkal egészítse ki azokat.*⁴

A Rádió fő küldetése ennek a rendszernek az aláásása volt: az információk közlése nem egyszerűen a tájékoztatást szolgálta, hanem azt, hogy ezeknek az információknak a nyomán olyan politikai helyzet és közhangulat alakuljon ki, amelyik végső soron a kommunista rendszerek bukásához vezet. Ha nem a rendszer megbuktatása lett volna a végső cél, akkor nem létezett volna a Rádió. A Rádió létezése, minden közlése, megnyilvánulása ezt a mögöttes tartalmat hordozta, a Rádió létezésének körülményei, pusztán az a tény, hogy külföldre kényszerített emigránsok működtetik, szintén ezt sugallta.

Ilyen körülmények között nemigen lehet arról beszélni, hogy a Rádiónak egyáltalán lehetősége lett volna arra, hogy semleges, tájékoztató médiumként működjön. Célja a kommunista propaganda információs monopóliumának megtörése volt, amely monopólium biztosítása magának a rendszernek egyik legfőbb politikai törekvése volt, sőt önmaga identitásának szerves és elválaszthatatlan része. Az ez elleni fellépés sem lehetett más, mint direkt politikai cselekvés, beavatkozás. Az a kontextus, amiben tehát a Rádió létrejött, és amelyik a működését igazolta, eleve meghatározta, hogy milyen módon működhet.

Ennek megfelelően a Rádió mindenkor voltaképpen *politikai* üzenetet sugárzott: tanácsokkal látta el hallgatóit, hogyan lehet a rendszert kibekkelni, viselkedési mintát adott. Egy 1957-ben menekültek körében végzett közvélemény-kutatás szerint a megkérdezettek túlnyomó többsége az erkölcsi támogatást, útmutatást, a rendszer megváltoztatását, az emberek reményeinek ébren tartását tekintette a Rádió fő szerepének. (A fő hírforrás ezzel szemben – legalábbis állításuk szerint – nem a SZER volt, hanem a BBC magyar adása.)⁵ A hallgatóság számára a zavarás ténye

⁴ RFE and the Revolution. Nyitott Társadalom Archívum, '56-os gyűjtemény.

⁵ *The Hungarian Listeners of Western Broadcasts. An Audience Reaction and Attitude Survey Based on 315 Personal Interviews With Hungarian Refugees.* RFE Munich, 1957, Nyitott Társadalom Archívum.

(rádiózavar-elhárítás), illetve a tiltott rádióhallgatás (rádiókihágás) elleni durva hatósági fellépés is azt a benyomást erősítette, hogy nemcsak a sugárzásnak, de az adás hallgatásának is direkt politikai jelentése van a rendszer számára. Kettős értelemben is: a zavarás és a hatósági fellépés azt az információt hordozta, hogy a rendszer elhárítandó és komoly veszélynek tekintti önmaga számára a Rádiót, illetve azt, ami elhangzik. Már csak azért is kell komolyan venni, mert hallgatni kockázatos. A Szabad Európa hallgatásának pusztán ténye, a tartalomtól lényegében függetlenül maga is politikai állásfoglalássá, az ellenállás egyik módjává vált.

FÉLELEM ÉS FENYEGETÉS – A TOTÁLIS PROPAGANDA TÜKRE

Az ötvenes években, a tömegtájékoztatás, a tömeges rádiózás és televíziózás megszületése idején általános volt az a feltevés (nemcsak Keleten, Nyugaton is), hogy a tömegkommunikáció döntő befolyást tud gyakorolni nemcsak az emberek politikai véleményformálására, de egész lényüket, identitásukat is képes megváltoztatni. Ebben talán szerepet játszott az is, hogy sok elemző megdöbbenve tapasztalta, hogy a náci propaganda milyen sikereket ért el a harmincas években. A goebbelsi *Weltanschauungskrieg* (világnézeti háború) nyomán született meg az amerikai stratégák fejében a *psychological warfare* (pszichológiai hadviselés) fogalma a világháború második felében. A világháború idején felnevelkedett amerikai médiaszakértők (talán e diszciplína első igazi generációja) kezdettől döntő jelentőséget tulajdonított a rádióknak. A Szabad Európa Rádió létrehozása körül is ezek a médiaszakértők bábáskodtak. A Rádió alapszabályát – amint azt Paul Henze is említi – Lewis Galantier, a Haditudósító Hivatal vezetője dolgozta ki. W. J. Convery Egan, a SZER 1954-ben kinevezett igazgatója egyenesen a németországi amerikai megszálló csapatok „sajtóparancsnokságának” éléről került a Rádióhoz.⁶

William Griffith fent idézett megjegyzése arra is utal, hogy Szabad Európa Rádió létrehozását nem kis mértékben az a hit és félelem ösztönözte, hogy a tömegmédiát, és különösképpen a totalitáriánus rendszerek tömegpropagandáját képes teljesen átalakítani, és a maga képére formálni az embereket. Ha nincs külső beavatkozás, ha nincs, ami ellensúlyozza a kommunista propagandát, akkor az emberek menthetetlenül áldozatul esnek az *agymosásnak*, és elvesz a remény arra, hogy valamikor is képesek legyenek lerázni magukról a diktatúra igáját. E félelmek leképezték azt, amit a kommunista agitátorok is hinni véltek és reméltek: Nyugaton is gyökeret vert az a nézet, hogy az ember hatékony propagandával véglegesen átformálható. Kéthly Anna, a forradalom után emigrációba kényszerült szociáldemokrata pártelnök, noha többször is keményen bírálta a SZER 1956-os tevékenységét, mereven elutasította azt, hogy a Rádiót esetleg megszüntessék.⁷

A SZER tehát egy eleve leosztott szereposztás szerint játszotta a nagy hidegháborús dráma túloldali szerepét. Műsorai egy része is leképezte – így próbálván ellensúlyozni – a totalitáriánus hatalomgyakorlás és propaganda technikáit. A *Fekete Hang*, a *Jó tanácsok párttagoknak*, az *Éjjeli őrkártya* és más hasonló műsorok egészen az üzemi párttitkár szintjéig lemenő személyre szabott fenyegetései és számonkérései azt a benyomást igyekeztek kelteni, hogy a Rádió valójában itt van, nemcsak távoli megfigyelője, hanem résztvevője mindannak, ami Magyarországon történik. Nem nehéz észrevenni azt sem, hogy ezeknek a műsoroknak lényegében ugyanaz volt az ambíciója, mint amit a kommunista hatalmi gépezet tűzött ki célul maga elé: vagyis elhitetni és érzékeltetni – ezúttal az éteri pellengérré állított pártfunkcionáriusokkal –, hogy mindenütt ott vannak, mindenről tudnak, és mindent kézben tartanak.⁸

⁶ Egan karrierjéről lásd Robert T. Holt: *Radio Free Europe*. University of Minnesota, 1959. 47–48. p. A pszichológiai hadviselés fogalmának gyökereiről lásd még Thomas Bass: *Balloons and Broadcasts: Infiltrating the International Barrier Dividing East from the West*. Kézirat, CEU, Political Science Department, 1996. 22–25. p.

⁷ *New York Times*, 1956. november 30. Arra a kérdésre, hogy bezáratná-e a Rádiót, Kéthly így felelt: „Természetesen nem! A Szabad Európa Rádió ma az egyetlen összekötő kapocs Magyarország és a külvilág között.”

⁸ A recsim és a Rádió kölcsönös egymásrataltságáról lásd Thomas Bass: I. m. 4–5. és 13. p.

TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ VAGY TÖMEGPROPAGANDA

Magyarországon a rádiózás, mint tömegélmény összekapcsolódott a totalitárius tömegpropaganda megjelenésével. A két dolog együtt bontakozott ki és a hallgatóság számára a két dolog lényegében összekapcsolódott. Az emberek a tömegpropaganda közegében tapasztalták és tanulták meg, mi az a tömegkommunikáció. Ennek véleményem szerint messzemenő következményei voltak arra nézve, hogy miként hallgatták az emberek a rádiót, és nemcsak a hivatalos állami adót. Azt tapasztalták, hogy amit hallgatnak, annak direkt politikai jelentése és jelentősége van, mindig határozott politikai szándék kifejezésére szolgál. A közlés szinte azonnal érezhető következményekkel járt a mindennapi életükben is. Az elektronikus média, a hírközlés és a konkrét politikai cselekvés közti különbség elmosódott. A totalitárius rendszer legfőbb törekvése az volt, hogy a közlés maga legyen a tett. A hallható információ nem a valóságról szólt, hanem maga akart lenni a valóság.

A Szabad Európa Rádió, ha hatékonyan akart megfelelni a saját elvárásainak, maga is azt a látszatot kellett hogy keltse, miszerint a szó mögött valódi erő, támogatás és elszántság van. Így nem csoda, hogy az 1956-os forradalom után a hallgatóság jelentős része elfordult a Rádiótól. A csalódottság oka nem az volt, mint azt feltételezni szokás, hogy a *beígért* segítség végül elmaradt. A megkérdoztetek túlnyomó többsége azt állította, hogy személy szerint soha nem hallott erre vonatkozó konkrét ígéretet a Rádióban.⁹ Más kérdés, hogy szinte mindenki azt mondta, *másoktól* hallotta, hogy elhangzottak ilyen ígéretek. Az ígéret ugyanis maga a Rádió volt: *Ha komolyan és szenvedéllyel írtak rólunk, nem hittük, hogy nem segítenek...* – mondta az egyik névtelen menekült. – *A vélemény az volt, hogyha egy nagyhatalom polgárai egy ilyen intézményt felállítanak és működtetnek, akkor azzal akarnak is valamit...ha a nyugati rádiók mögött nem áll semmiféle erkölcsi vagy más erő, akkor ténykedésük nem más, mint cinikus üzleti vállalkozás...* – így a másikuk. *A SZER többé nem beszélhet NEM-ről, meg arról, hogy csak napokig kell kitaratni, mert már otthon tudják, hogy a SZER mögött nem áll senki és semmi* – összegezte a konklúziót egy harmadik megkérdoztet.¹⁰ Azt még a Rádió belső elemzése is önkritikusan elismerte, hogy tévesen mérték fel az adások hatását: *Úgy hittük, hogy erősíteni kell a szabadság iránti hitet. De ezen már nem volt mit erősíteni. Ehelyett megmondhattuk volna az igazat...*¹¹

A MEGBUKOTT RENDSZER

Az események és a remények alakulásának egyik fontos momentuma érzésem szerint, hogy a magyarországi, és általában a kelet-európai kommunista rendszereket a hazai közvélemény túlnyomó többsége ideiglenes állapotnak tekintette. Ismeretes Bibó István egyik megjegyzése az ötvenes évek elejéről, amikor barátai túlzottan optimista jóslatait lehűtve megjegyezte: meglátjátok, el fog ez tartani akár még egy évtizedig is. A kommunista diktatúra az ötvenes években még csak néhány éves múltra tekinthetett vissza, közel volt még nemcsak a háborút követő koalíciós időszak, de a háború és a háború előtti rendszer emléke is. Azt, hogy az emberek nem tekintették a kialakult helyzetet végleges állapotnak, mutatja, hogy az ötvenes évek elején a legsúlyosabb atrocitások időszakában is milyen eredménytelenül folyt a termelőségvetkezettek szervezése, hogy Nagy Imre 1953. június 30-i programbeszéde után a kinkeservesen összetákoltt szövetezettek túlnyomó többsége napokon belül felbomlott.¹²

Maga a rendszer is úgy viselkedett, sőt lényegéhez tartozott, hogy úgy viselkedjen, mintha állandó veszélyben és bizonytalanságban lenne. A klasszikus totalitárius diktatúra hatalmi techniká-

⁹ Items, *RFE*, 1956–57. Nyitott Társadalom Archivum. A menekültek beszámolóí közül mindössze két olyan van, amely szerint valóban hallani vélték, hogy jön a nyugati segítség, de az egyik nem tudta megmondani, vajon valóban a Szabad Európa Rádióban hallotta ezeket, a másik pedig csak azt állította, hogy rossz volt a vétel, ezért csak szövegtörödékeket hallott.

¹⁰ Lásd 7. jegyzet.

¹¹ *RFE and the Revolution*. Nyitott Társadalom Archivum, '56-os gyűjtemény

¹² Az ellenállás crejéről és kiterjedtségéről lásd Rév István: *The Advantages of Being Atomized. Dissent*, 1987/2.

ja az állandó szükség- és veszélyhelyzet fenntartása volt, amely vészhelyzetet jórészt maga a rendszer működése idézte elő, de egyben igazolta is az állandó beavatkozást és bűnbakkeresést. Folyamatosan kutatták a külső és belső ellenséget, emberek százezreit hurcolták meg politikai okokból, úgy tettek, mintha szabotőrök, kémek, ügynökök, oszályellenségek szervezett hada ellen kellene nap mint nap harcolni a túlélésért. (Ezzel mellesleg maguk kreálták, túlnyomórészt *ex postfacto*, az ellenállást is.) A vészhelyzet előidézése és fenntartása volt a rendszer motorja.

De más jelekből is úgy vélhette az egyszerű halandó, hogy ez az örület – a gumipitypang, a magyar gyapot, a májusi aratás, a sztahanovista mozgalom, a *Szabad Nép*-félórák, a *vesszen-Tito-láncos-kutya* –, nem tarthat örökké. Alig négy évvel a kezdete után a rendszer megrendült, Sztálin meghalt, Nagy Imre elmondta kormányprogramját. A változás benne volt a levegőben – és a változás elakadása miatti csalódás döntően hozzájárult a forradalom kitöréséhez 1956-ban.

A rendszer ingatagságáról Nyugaton sem vélekedtek másképp. A Szabad Európa Rádió is annak szellemében sugározta adásait, hogy a rendszer belátható időn belül megbukik. 1956. október 23-án pedig bekövetkezett az, amit mindenki remélt, jósolt, de amire valójában senki nem számított és nem is készült fel: a rendszer órák alatt összeomlott.

A Rádió egyszeriben abban a helyzetben találta magát, amit maga is sulykolt, de amire egyáltalán nem volt felkészülve. A nemzetközi konferencia előadói: William Griffith, akkori tanácsadó és Jan Nowak, a lengyel szerkesztőség hajdani vezetője is azt fejtették, mennyire felelőtlenül radikális volt a magyar szerkesztőség, ellentétben azzal a mértéktartással, ahogyan a Rádió lengyel műsorai kezelték a pozsnai felkelést. Ezzel kapcsolatban fel kell hívni néhány dologra a figyelmet.

Az amerikai külpolitika legalábbis ellentmondásosan ítélte meg a helyzetet. James McCargar sommásan kijelenti, hogy Mindszenty támogatása, és Nagy Imre háttérbe szorítása nem felelt meg a SZER és az amerikai főigazgatók elképzeléseinek. Bizonyítékul Spencer Barnes budapesti ügyvivő október 15-i, és 23-i táviratát idézi, valamint azt a memorandumot, amit ő maga szerkesztett Griffith-szel közösen november 1-jén Párizsban.¹³ Ez bizonyosan így volt, a probléma csak az, hogy sem ők, sem a budapesti ügyvivő nem voltak döntéshozó pozícióban. A döntéshozó pozícióban lévők viszont már korántsem voltak ennyire biztosak a dolgukban. Jan Nowak említi előadásában¹⁴, hogy a szerkesztőségnek szóló amerikai irányelvek javasolták, hogy a SZER a felkelők legradikálisabb követeléseit sugározza újra meg újra. Az október 24-i napi útmutató (Daily Guidance) figyelmeztet arra, hogy a magyar szerkesztők *feltétlenül és teljes mértékben kerüljék el az ideiglenes kormány tagjainak, köztük a kommunista Nagy Imre és Kádár János nyílt vagy burkolt támogatását*. Az október 28-i napi útmutatóban – idézi Nowak – megfogalmazódik az elvárás, hogy a SZER támogassa az alábbi követeléseket: *valamennyi kommunista elmozdítása a kormányból; szabad választások hat hónapon belül, Magyarország kilépése a Varsói Szerződésből...*¹⁵ Az október 31-én kiadott irányelvekben a következő olvasható: *Nagy Imre „kormány” mind határozottabban a forradalmi tanács befolyása alá kerül, amelynek mielőbb meg kell szereznie a tényleges hatalmat. A kommunista párt teljesen széthullott. Elfogadhatjuk, hogy a hercegprimás tekintélye mindenkinél nagyobb.*¹⁶ Majd a Nemzetbiztonsági Tanács egy nappal későbbi jelentésében pedig ez áll: *Nagynak nem sikerült egyesíteni a felkelőket, azok pedig a lemondását követelték. Valamiképpen támpontot kellene találni, hogy az országon belül megelőzhető legyen a káosz, ha a szovjetek távoznának. Egy olyan mélyen katolikus országban, mint Magyarország, Mindszenty bíboros lehet ilyen, az erőket egyesítő vezető.*¹⁷

¹³ James G. McCargar: *A Szabad Európa Bizottság és a magyar emigránsok 1956-ban*. Előadás az 1996. őszi budapesti konferencián, 272–280. p.

¹⁴ Jan Nowak: *Lengyelek és magyarok 1956-ban*. Előadás az 1996 őszi budapesti konferencián, 269. p.

¹⁵ Jan Nowak: I. m. Uo.

¹⁶ Richard J. London to the Staff of Radio Free Europe. 1956. október 31., idézi Borbándi Gyula: *Magyarok a Angol Kertben*. I. m. 218. p. Lásd még Révész Béla: I. m. 52. p.

¹⁷ Eisenhower Library, D. D. Eisenhower: Papers as President of the United States (Ann Whitman File). NSC Records Series. Idézi Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

Amint arra Nowak is utalt előadásában, az 1956. októberi lengyelországi és magyarországi fejlemények között az egyik alapvető különbség az volt, hogy Lengyelországban a párt és az erőszakszervezetek szilárdan a kezükben tartották a hatalmat, Magyarországon a párt felbomlott, a belső karhatalom pedig órák, napok alatt szétszaladt.¹⁸ Vagyis – vonhatná le a következtetést – a lengyel szerkesztőknek (és az amerikai külpolitikai stratégáknak) volt egy stabil viszonyítási pontjuk, amihez mérhették radikalizmusuk avagy visszafogottságuk mértékét. Ott fel sem merült az a lehetőség, hogy a kommunizmus végleg megbukik, Magyarországon viszont nem állt fenn az a lehetőség, hogy az adott keretek között keressék az optimális végkifejletet, mert úgy látszott, szertefoszlottak a keretek. Ennek fényében érthetetlen, miért állítja Nowak, hogy a SZER magyar munkatársai voltak azok, akik – megfontolt lengyel kollégáikkal ellentétben – *lehetőséget láttak arra, hogy a kommunista rendszert teljességgel elsöpörjék*.¹⁹ A SZER magyar munkatársai legfeljebb szembesülhettek azzal, ami Magyarországon történt. Nincs tehát túl sok értelme annak, hogy az események alakulása és kezelése közti különbséget azzal magyarázzuk – mint William Griffith –, hogy Nagy Imre, a *reálpolitikus* Gomulkával szemben *naív volt és népi utópikus*; vagy azzal, hogy a magyar szerkesztőség a lengyelrel ellentétben *túlzottan jobboldali beállítottságú* lett volna.²⁰ Mint ahogy Alexander B. Bain Nowak által idézett modellje sem tartható, miszerint a SZER szélsőséges hangneme által felfűtött közhangulat sodorta Nagy Imrét olyan helyzetbe, hogy az oroszokkal már képtelen lett volna megállapodni.²¹ Az új források, és éppen a konferencián elhangzott e tárgyú előadások is azt a korábbi sejtést igazolják, hogy a szovjet vezetésnek nemcsak Mindszenty volt sok, hanem Nagy Imre kormánya is az volt; hogy a szovjet beavatkozást nem a Nagy Imre-kormány semlegességi nyilatkozata „provokálta ki”: a döntést napokkal a deklaráció előtt meghozták. A helyzet inkább épp a fordítottja volt: nem a semlegesség deklarálása volt a beavatkozás kiváltó oka, hanem a folyamatos, meg nem szűnő beavatkozás késztette – a közhangulatnál is nyomatékosabban, és még hozzá az utolsó pillanatban – a magyar kormányt a deklarációra.

AZ 1956-OS FORRADALOM MINT MÉDIAESEMÉNY

Az 1956-os forradalom a második világháború utáni Európa talán első kiemelkedő médiaeseménye volt. Nemcsak abban az értelemben, hogy soha történelmi eseményről ilyen intenzitással és ilyen látványos helyszíni részvétellel nem tudósítottak a világsajtóban. Budapesten és a nyugati országrészen hemzsegték a nyugati tudósítók, újságírók és fotósok, akikkel az utca embere korábban egyáltalán nem találkozott, (ez már önmagában is azt az érzést kelthette, hogy a Nyugat *itt van*), az emberek kitétek az ablakba a rádiókészülékeiket. Így 1956-ban a tömegmédia nem csak megfigyelője, hanem résztvevője és alakítója is az eseményeknek. Nemcsak a T-54-es tankok debütáltak 1956 októberében Magyarországon, hanem az elektronikus média is, mint az történések aktív részese és alakítója. Különösen vonatkozik ez a Szabad Európa Rádióra, amelynek zavarása október 23-a után megszűnt. John Matthews hívta fel talán először arra a figyelmet, hogy a Szabad Európa Rádió azzal, hogy a híreket, beleértve a vidéki adók híradásait is, rendszeresen „visszakövetítette” az egész országra, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a forradalmi hangulat olyan gyorsan elterjedjen az egész országban. De a Szabad Európa más módon is aktív szerepet vállalt. Nemcsak híreket közvetített az ország egyes részei között, hanem részt vett a segélyszállítmányok szervezésében és irányításában. Felfogta, és szervezte és visszakövetítette az ország különböző pontjairól érkező híreket, kéréseket, felhívásokat. Leginkább arra az akciójukra voltak büszkék, amikor a debreceni kórház sürgős kérésére megszervezték Svájból egy vastűdő légi úton történő szállítását az alföldi városba.

¹⁸ Jan Nowak: I. m. 267. p.

¹⁹ Jan Nowak: I. m. 269. p.

²⁰ Lásd William E. Griffith: *A SZER, a magyar forradalom és a lengyel október*. Előadás az 1996. őszi budapesti konferencián, 264. p.

²¹ Jan Nowak: I. m. 270. p.

Ez a szerep csak még hangsúlyosabbá vált november 4-e után. Miközben folytak a harcok, a Szabad Európa Rádió továbbra is rögzítette és visszaközvetítette az egyes felkelő csoportok helyzetjelentéseit, segélykérő felhívásait. Ezek között számos híradás szólt helyi és időleges harci sikerekről, melyek hitelességéről persze nem lehetett meggyőződni. A helyi adások információi alapján a Rádió beszámolt a szovjet csapatok mozgásáról, menekülési útvonalakról, kitörési pontokról. Ezáltal az a benyomást keletkezett, hogy a harc még javában folyik, még semmi nem dőlt el, a nyomasztó szovjet túlerő ellenére még minden lehetséges. Miután az országban teljes káosz uralkodott, nem volt hatalmi központ, vagy legalábbis olyan autoritás, amit az emberek elfogadtak volna, a Szabad Európa Rádió adásaival, és a hazai hírek visszaközvetítésével akaratlanul is maga vált valamiféle autoritássá, orientációs ponttá. Ez maradt az egyetlen irányító központ a gyűlölt Kádárékkal és az oroszokkal szemben.²²

Nem ígértek segítséget. De nem is kellett ígéрниük, hogy ezt hallják azok, akik hallgatták őket. Különösen november 4-e után ugyan mi más adhatott volna értelmet, igazolást a még harcoló felkelők számára, mint a remény, hogy jön a segítség. Sőt, mi más igazolhatta volna, hogy egyáltalán volt értelme ezt az egészet elkezdni? A Nyugatba vetett remény a felkelők, de talán az egész ország önigazolásának szerves részévé vált. Nyugat felé pedig a Rádió volt az összekötő kapocs; a Rádión keresztül hívták és várták az amerikai ejtőernyősöket, az ENSZ-csapatokat, az olasz önkéntes hadosztályt – mindazt, aminek azokban a novemberi gyászos napokban idehaza híre kelt.

Nagyon valószínű, hogy a Szabad Európa Rádió indirekt módon nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Kádár-rendszer olyan gyorsan konszolidálódott.

A Rádió léte, hangvétele és adásai tudatosították az emberekben, hogy történjék bármi, nem lesz beavatkozás, a kommunisták maradnak. A látens ígéret és a valóság közötti kontraszt értette meg velük, hogy Nyugatról nem várhatnak semmit.²³ 1956 novemberétől a kádárista sajtóban szinte majd minden nap megjelent egy cikk a kémközpontként és ellenforradalmi főhadiszállásként működő, uszító Szabad Európa Rádióról. Éveken át a rezsim fő propagandatémái között szerepelt a SZER. Ennek két nyilvánvaló oka is volt: egyrészt a nyugati katonai fenyegetés bizonygatásával kellett igazolni a szovjet beavatkozást. Egyszersmind ez arra is magyarázatot kínált, miért nem tudták az öntudatos magyar kommunisták önmaguk megvédeni a néphatalmat: mivel nemcsak a belső reakcióval, hanem az egész világimperializmus túlerejével kellett megküzdeniük. Ezek a sületlenségek és rágalmak bizonyosan jórészt hidegen hagyták a magyar közvéleményt. A Szabad Európa Rádió szerepének súlykolása azonban hordozhatott egy harmadik, rejtett üzenet is, ami viszont igencsak célba talált: vesse mindenki az eszébe, hogy odakintről csak buzdító szavak jönnek, itthon a valóság azonban a rendszer maga.*

²² Litván György észrevétele.

²³ Rév István: *Records on the 1956 Hungarian Revolution in Open Society Archives*. Reference Material, OSI, 1996, Introduction, 2–3. p.

* A cikk korábbi változata megjelent: *Beszélő*, 1996. november. 47–54. p.

VISSZAEMLEKEZÉSEK 1956-RA.
PÓDIUMBESZÉLGETÉS
AZ ESEMÉNYEK RÉSZTVEVŐIVEL

Király Béla távollétében, akinek sajnálatos módon le kellett mondania az elnöklésről, Bak János, a Közép-európai Egyetem tanára vezette a beszélgetést, és a házigazda nevében is ő nyitotta meg az ülést s adta át az egyetem vezetésének üdvözlését.

Elsőnek dr. Varga László, kereszténydemokrata képviselő, 1956-ban a New York-i magyar emigránsok egyik vezetője, a menekültkormány tagja, emlékezett vissza a forradalom napjaira, amikor is az emigráció mindent megtett, hogy Magyarországnak segítsen.

Úgy ítélte meg, hogy a forradalom elbukását az Egyesült Államok kormányának tehetetlensége, az ENSZ, mely megszegte alapokmányát, mulasztásai, a magyar ENSZ-delegátus árulása és a SZER felelőtlensége okozta.

A forradalom – véleménye szerint – nem november 4-én, hanem október 26-án bukott el, amikor az akkor már beteg Eisenhower Washingtonban, a Fehér Ház Nemzeti Bizottsága ülésén kijelentette, hogy a magyar forradalom veszélyt hozhat a békére és a Szovjetuniót szélsőséges lépésekre provokálhatja. Ezt az álláspontot, s azt, hogy az USA nem fog beavatkozni az eseményekbe, másnap Foster Dulles akkori amerikai külügyminiszter táviratban a moszkvai amerikai követtel is ismertette. Bohlen nagykövet ezen üzenetben arra is felhatalmazást kapott, hogy mindezt közölje Hruscsovval és Bulganyinnal is. Így kimondható: az Egyesült Államok politikailag cserbenhagyta a magyar forradalmat, s ezzel zöld lámpát biztosított a szovjet benemavatkozási tervnek.

Az amerikai politika kettős játéka világossá vált. Az egyik oldalon Cabot Lodge, az ENSZ amerikai fődelegátusa nyíltan, rokonszenvesen küzdött a magyar forradalom sikeréért. Ugyanakkor a másik oldalon a Külügyminisztérium lelassította az ENSZ munkáját. Főtitkárának, Hammarskjöldnek – javunkra billenő együttérzése mellett is – minden döntésében szem előtt kellett tartania úgy az amerikai, mint a szovjet hivatalos álláspontot.

Noha az ENSZ alapokmánya szerint az egyesülés feladata, hogy a békét megőrizze, s ahol háborús fenyegetés alakul ki, azt békés eszközökkel megoldja. Az ENSZ sajnálatosan nem tette ezt a kötelességét. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa csupán október 28-án tartotta meg első, a magyar ügygel kapcsolatos, azt tárgyaló ülését. Szoboljev, a szovjet képviselő vezetőjének azon állítását, hogy a szovjet csapatok a Varsói Szerződés rendelkezései alapján jogosan tartózkodnak Magyarországon, dr. Varga László a jogi ellenlépés, a politikai cáfolat lehetőségének vélte. Másnap, a Biztonsági Tanács magyarbarátnak bizonyult perui fődelegátusát, Belaunde professzort kérdezte meg arról, miben tudnának az ottani magyar politikusok az ENSZ-beli vitákban a magyar ügynek segíteni. Akkorra a szovjet delegátusnak sikerült meggyőznie a BT tagjait, hogy a szovjet csapatok a Varsói Szerződés alapján tartózkodnak Magyarországon, ami nem volt igaz. Hiába lépett fel aktívan Belaunde a következő ülésen, mert a BT valójában az USA és a Szovjetunió egyensúlyától függött.

Csak október 28-án tárgyalta a BT a magyar kérdést, francia–angol–amerikai javaslatra, noha október 24-e óta, amikor is a szovjet csapatok beavatkoztak a felkelésbe, a magyar forradalom nemzetközi ügyévé vált. Varga László jelen volt az október 28-i ülésen, ahol Kós Péter felolvasta Nagy Imre úgynevezett táviratát, hogy ne tárgyalják a magyar kérdést, mert Magyarország szu-

renitása nincs veszélyeztetve. Három nappal később érkezett Nagy Imre második, valódi, segélykérő távirata, amelyikben a Varsói Szerződés felmondását, az ország semlegességét bejelentette és kérte a kérdésnek a november 12-iki közgyűlés napirendjére tűzését. Ekkor Hámosi László, az ENSZ főtítkárságának egyik munkatársa Budapestről telefonon azt kérte Vargától, hogy táviratozzanak Nagy Imrének, hogy ne a napokkal később összeülő közgyűlésre, hanem az éppen ülésező rendkívüli ülészsakra kérjék a napirendre tűzést. Ezt a javaslatot, sajnos, vissza kellett utasítaniok, hiszen Szoboljev akkorra már világgá kürtölte, hogy a forradalmat az amerikaiak, a SZER, az emigránsok szervezték, támogatják s egy ilyen távirat New Yorkból csak öt igazolta volna. „S noha az október 25–26-i amerikai nyilatkozatokról akkor nem tudhattunk, azt mondtam: a magyar ügyből akta lett. Ad acta...” – foglalta össze dr. Varga László akkori felismerését.

Súlyos hibának tartja, hogy a budapesti kormány külügyi vonala elmulasztotta egy a magyar népet képviselő ENSZ-delegátus kiküldését, illetve megbízását. Nem Nagy Imrét hibáztatja, aki az események sodrában erre nem lehetett figyelemmel, de külügyi munkatársai hibát követtek el. Az ENSZ-ben soha sem volt akkora lelkesedés egy ügy iránt, mint akkoriban a magyar kérdésben: a delegátusok 85 százaléka a magyar ügy mellett állt. Volt egy ad hoc bizottság, a dán Andersen vezetésével, amelyet esetleg mozgósítani lehetett volna ez ügyben. Hogy ennek elmulasztása bizonyosan nem Hammarskjöld főtítkári bűne volt, az kétségtelen, mert ez a kiváló, lelkiismeretes ember teljes szívvel a magyar ügy mellett állt, s egyszer azt mondta: „Adjanak egy repülőgépet és azonnal Budapestre utazom. Azt sem bánom, ha lelőnek...” Valószínűleg a szovjeteknek sikerült megtorpedóznuk ezt a lehetőséget. Dr. Varga László úgy véli, hogy ha ezt a bizottságot november 1-jén kiküldik, a Szovjetunió november 4-én nem avatkozik be egy olyan ország belügyeibe, amelyben hivatalos ENSZ-delegáció tartózkodik. George Kennan könyvére hivatkozva aláhúzza, hogy alapvető hiba volt, hogy az USA kormánya meg sem kísérelt Hruscsovvval tárgyalni a magyarországi helyzetről.

Az október 31-én megbízott új magyar delegátus, Szabó János – aki nem tett jó benyomást és lényegileg Szoboljev mellé állt – nem használt a magyar ügynek. Nagy hiba, hogy november 4-e előtt senki sem szólalt fel a magyar ügyben, pedig például Kéthly Anna, aki Bécsben volt és mint tekintélyes politikusnak, szavainak súlya lett volna (talán épp egy ad hoc bizottság kiküldése dolgában) nem jött át New Yorkba.

A SZER felelősségét nem abban látja, hogy nem tájékoztatta magyar hallgatóit az ENSZ és az USA tehetetlenségéről; arról, hogy haboznak, kívánnak. Nagyobb problémát okozott az, hogy kommentárjaikban, vagy például a londoni Lederer-féle cikk ismertetésével, olyan benyomást keltett, hogy van remény valamiféle nyugati aktív segítségre vagy beavatkozásra.

Október 31-én a Szabad Európa Rádió sajtóirodájában, ahol dr. Varga László akkor dolgozott, véleményét kérték a koalíciós (Nagy, Kéthly, Varga Béla stb.) kormányról. Varga László azt válaszolta, hogy ha ez a kormány akár csak egy évig is hatalmon marad, Magyarország szabad és semleges állammá fejlődhet. A SZER Magyar Osztályának egyik vezetője erre félrehívta és azt mondta: „De László, ezeket az embereket el kell söpörni...” Sajnos, ez a szellem uralkodott a SZER-ben s ha ez nem is befolyásolta alapjában a forradalom sorsát, mégis a „felelőtlenség” vádja tényeken alapul. De ugyanez elmondható az ENSZ hatalmi apparátusáról is.

Emlékezéseit Varga László Albert Camus szavaival zárta, melyek szerint e században senki sem tett többet hosszú évek alatt a szabadságért, mint a magyar nép néhány nap alatt. A magyar nép a jaltai szerződés és az 1945-ös békeszerződés szellemében élt jogával, hogy sorsát maga határozza meg. Végezetül ismételtlen felhívta a figyelmet arra, hogy a Varsói Szerződés 4. pontja szerint, mely kölcsönös védelemre kötelezi az aláírókat minden külső támadás esetében – bármily ironikusan hangzik is – a szerződő feleknek meg kellett volna támadniuk a Szovjetuniót, amikor az az egyik tagállamot, Magyarországot fegyveresen megtámadta.

Vásárhelyi Miklós, aki mint akkori kormánytisztviselő, az események középpontjában sok mindennek emlékszik, két témát választott ki emlékezéseire: Kádár János október 31-i eltűnésének történetét s azt a kérdést, hogy valóban olyan reménytelen volt-e a forradalom kísérlete, mint azt Király Béla 1996. szeptember 26-i cikkében („Egy kézirat története”) a *Népszavában* állította.

Visszaemlékezéseit azzal kezdte, hogy Kádár 1956-os szerepét „az ’56-osok” évtizedeken keresztül, retrospektíve, november 3-i, illetve 4-i a szutáni szerepéről úgy ítélték meg, hogy első

pillanattól fogva kétszínű volt, s a forradalmat végül is eláruló szerepe nem november elejétől kezdődött. Ezt a képet Várhelyi évtizedek óta igyekezett megváltoztatni, s most, az azelőtt ismeretlen dokumentumok tükrében, még egyértelműbben tudja cáfolni. Ezek után felsorolta azokat az eseményeket, amelyek bizonyítják, hogy Kádár János színváltozása november 1-je után következett be.

Október 31-én az újonnan alakult MSZMP Intézőbizottsága megtárgyalta, hogy az új párt megalakulását közhírré kell tenni, be kell jelenteni viszonyát a forradalomhoz, s kiemelni, hogy maga az új párt alapítása alapvető szakítást jelent a régi MDP-vel. Az IB úgy döntött, hogy ezt a bejelentést és a párt programjának főbb pontjait másnap a rádióban ismertetni kell. Ezt a feladatot Kádár vállalta. A vitában többen ellenezték ezt, és inkább Losonczy Géza tartották erre alkalmasnak, aki kevésbé gyakran szerepelt az előző napokban és az IB és a kormány tagjaként éppoly hiteles szövszóló lett volna. Ennek a javaslatnak az elfogadása kiváló lehetőség lett volna Kádár Jánosnak arra, hogy ezt a beszédet ne mondja el, de ő úgy vélte, hogy ez olyan döntő esemény, hogy azt az első titkárnak kell hitelesíteni. Az IB Kádár érvelését elfogadta és őt bízta meg a beszéd elmondásával. A beszédet Haraszti Sándor és Horváth Márton írta meg, és Kádár János november 1-jén reggel hangszalagra mondta azzal, hogy délután olvassák be a Szabad Kossuth Rádióba. A beszéd tartalma teljes azonosulást jelentett a forradalommal s a Nagy Imre-kormány minden cselekedetével, előre vetítve Magyarország semlegességét, a szovjet csapatok teljes kivonását is. Ha Kádár János ekkor már azt tervezte volna, hogy néhány nap múlva „megfordítja a köpönyegét”, ezt a beszédet nem kellett volna elmondania. (Érdemes megjegyezni, hogy 1956 után a Kádár elleni baloldali, elsősorban a Révai József által vezetett támadások egyik fő érve éppen ez a beszéd volt). Kádár, akinek ugyan sok gyengesége volt, semmiképp nem volt ügyetlen politikus és ezt a rendkívül élesen forradalomparti beszédet nem mondta volna el, ha akkor és ott nem hitt volna benne, különösen mivel lehetősége lett volna ezt elkerülni.

Ezt a megítélést egy személyes beszélgetés is alátámasztja. A miniszterelnöki szoba előtt október 31-én, Várhelyi összefutott Kádárral, aki azt mondta neki, hogy „viharos napok várnak rá”, majd hozzátette (amit egyébként nyilvánosan is kijelentett): „Lehet, hogy egy ideig a párt vissza fog szorulni, de vissza fogja nyerni a becsületét s magukra, akik szemben álltak a régi vezetéssel – és felsorolt neveket az ismert párton belüli ellenzékéből, köztük Maléter Pálét – különleges szerep vár a kommunista párt becsületének és tekintélyének helyreállításában.”

Végül: minden ellenkező híreszteléssel szemben Kádár János nem szökött meg a Parlamentből. Kádár János Nagy Imrénél is, a pártvezetőségnek is előre bejelentette hogy a szovjet követségre szándékozik menni. S ezt azzal indokolta, hogy Mikoja október 31-én nagyon határozott ígéretet tett arra, hogy a Nagy Imre-kormányt támogatni fogják, nem avatkoznak be és betartják szavukat a csapatkivonásokat illetően – viszont a helyzet nem ezt mutatta. Állandóan érkeztek a hírek a határról stb., hogy özönlének befelé a szovjet csapatok. Nagy Imre magához hívatta Andropovot, aki ebben az egész válságban másodrendű szerepet játszott Mikoja és Szuszlov mellett, s azok távozása után is inkább tartózkodó volt. Közismert, hogy Andropov a pontos információk ellenére tagadta, hogy jelentősebb csapatmozgások lennének, és ismételt formális válaszokat adott. Kádár János ezért – úgy mondotta – el akart menni a szovjet követségre, hogy onnan közvetlen kapcsolatot teremtsen a szovjet vezetőkkel – mind azokkal, akik Budapesten jártak, mind Hruscsovval magával – és kiderítse, hányadán is állnak a dolgok.

Kádár távozása után fél órával a sofőr visszaérkezett azzal, hogy beérték a követségre, ahonnan őt elküldték. Ennek hallatán Kádár Jánosné hisztérikusan azt kiabálta: „Megint elvitték a Jánost, s talán sohasem fogom többé látni!” Nyilvánvaló, hogy Kádár János nem mondta meg neki, hogy hová ment, azt pedig semmiképpen, hogy Moszkvába készül ellenkormányt alakítani. November 2-án jött az első telefon, hogy Kádár János jól van s nem kell aggódni érte.

A pódiumbeszédgetés második fordulójában Várhelyi Miklós arra a szélesen elterjedt „jóindulatú” kritikára reagált – amit Király Béla a *Népszava* szeptember 26-i számában megjelent cikkében is megismételt –, hogy Nagy Imre 1956-ban naiv és illuzionista volt, mikor azt hitte, hogy bármilyen esély is van arra, hogy a szovjetek belenyugodjanak a Magyarországon kialakult helyzetbe.

Ezzel kapcsolatban szokásos idézni a Nagy Imre 1955-ös memorandumában kidolgozott gondolatot, hogy ugyanis az úgynevezett bandungi alapelveket a népi demokráciákra is alkalmazni

kell, s a szocializmus felé vezető úton is kötelező a békés egymás mellett élés alapelve. Nagy Imre természetesen nem ezeknek az elméleti téziseknek a szellemében politizált 1956-ban; a Bandungra való hivatkozás helyénvaló volt egy a politikából kivasztott kommunista részéről, de nem jelenti azt, hogy Nagy a forradalom sorsdöntő elhatározásaiban „professzoros” elméletekből indult volna ki. Vásárhelyi egyébként kiemelte, hogy nem Nagy Imréről van szó, hanem – mint azt dr. Varga László is megjegyezte – a koalíciós kormány politikájáról, amiben a teljes kabinet egyetértett.

Hogy Nagy Imre alaptalanul „hitt” szovjet tárgyalópartnereinek, elsősorban Mikojannak (s ő maga is utóbb meg volt győződve arról, hogy az „becsapta”), az ma már egészen más színben tűnik fel. A szovjet Elnökség jegyzőkönyveinek ismeretében világos, hogy Mikojanék jóhiszeműséggel képviseltek egy álláspontot, aminek a Kreml-beli sorsáról, vagyis vereségéről, maguk sem tudtak amíg Budapesten voltak. Hasonlóan nem volt egyértelmű – az utolsó napokig – a kínai párt- és államvezetés álláspontja. Vásárhelyi maga javasolta Nagynak, hogy hívja be a kínai nagykövetet, hiszen Mao Ce-tung az első szovjet intervenció idején megértést tanúsított a magyar események iránt, s azokat a sztálinizmus elleni jogos tiltakozásnak, a szovjetek hibáiból eredőnek ítélte meg. Mikor a kínai nagykövettel beszélt, Nagy felismerte, hogy közben a pekingi vezetés álláspontja megváltozott és – mint erről a konferencián részleteket is hallhattunk – Kína is Hruscsov oldalára állt.

A szovjet katonai tárgyalópartnerek viselkedése is arra utalt, hogy Moszkva, legalábbis a katonai vezetés, elképzelhetőnek tart valamiféle kompromisszumos megoldást. Az Erdei-Maléter-küldöttség, emlékezett vissza Vásárhelyi Miklós, még november 3-án délben is igen optimistán ítélte meg a tárgyalások haladását. Sőt, az sem biztos – legalábbis Kovács István, az akkori vezérkari főnök tököli benyomása alapján –, hogy a katonák előre látták, ami végül is történt. Úgy tűnt, hogy amikor a tárgyalások közepette megjelent Szerov a KGB embereivel, hogy a magyar delegációt letartóztassa, a szovjet tisztok is csodálkoztak.

A kormány november 1. és 3. között úgy ítélte meg, hogy a szovjet csapatmozgások, bármennyire aggasztónak is tűnnek, azt a célt is szolgálhatják, hogy Moszkva egy erős stratégiai pozícióból tárgyaljon, és Magyarországra valamiféle „finnlandizáció” képletét kényszerítse. A semlegeség kinyilvánítása nem agresszív, hanem éppen hogy defenzív lépésnek volt szánva. Hogy végül is ez a kalkuláció hibásnak bizonyult – amit a ma ismert, de akkor nem sejtett amerikai és szovjet diplomáciai lépésekből „előre lehetett volna látni” –, az szomorú, de történelmietlen azt állítani, hogy a kormány döntései naivak, illuzionisták és álmodozásra épülők lettek volna.

Ivan Ivanji, a forradalom idején 27 éves újságíró, akinek az első – s egész élete legizgalmasabb – feladata az volt, hogy Belgrádba küldje tudósításait a forradalom eseményeiről, személyes emlékeit elevenítette fel.

Először a fiatal újságíró naivitásáról beszélt. 1956 nyarán Budapesten járt a *Szabad Ifjúság* vendégeként. S bár akkor már Rákosit leváltották s a Petőfi Kör ülései egyre viharosabbak voltak, a fiatal jugoszláv kommunista semmit sem sejtett arról, hogy mi készül. Október 23-án nagy nehezen Budapestre érkezett. S most, hogy visszatekint arra, amit akkor írt, meg tudja érteni azokat a kollégáit, akik manapság Boszniából tudósítanak s nyelvtudás és felkészültség nélkül sületlenségeket írnak, mert ő, bár tudott magyarul és valamennyire ismerte is az országot, teljes-séggel „félreírta” a helyzetet. Ők akkor egy új hetilapot indítottak, ami érdekesebb akart lenni a szokásos kommunista lapoknál, s a lengyel és magyar események éppen ezekkel az „izgalmakkal” szolgáltak: amit írtak, azt elsősorban a szenzáció határozta meg.

Másodikkak egy Vásárhelyi Miklós beszámolójához szorosan kapcsolódó élményéről számolt be. Október 31-én este három másik jugoszláv újságíróval együtt a pártközpontba ment, hogy Nagy Imrével találkozzon. Ott a hangulat a szovjet filmekből ismert 1917-es Szmolnijra emlékeztette. Nagy Imre nem volt elérhető, helyette Kádár János hívatta a jugoszláv tudósítókat. Kádár lényegében ezt mondta nekik: „Ha Nagy Imre így folytatja, akkor Magyarországon nem lesz nyugati demokrácia, hanem valamiféle félfasiszta rendszer, Mindszentyvel az élén. Ha visszahívom az oroszokat, akkor mint a magyar nép gyilkosa kerülök a történelembe. Mondjátok meg Jugoszláviában, hogy a szocializmus ügye Magyarországon így is, úgy is elveszett.” Mikor egyikünk megjegyezte, hogy ezt talán nem újságírók fülének szánta, Kádár azt válaszolta, hogyha

valamit jugoszláv kommunista elvtársainak mond, akkor tudja, hogy azzal nem fognak visszaélni. Másnap ketten lementek a határra és a vajdasági párttitkáron keresztül eljuttatták ezt az „üzene-tet” Titónak. Ezt az epizódot Ivanji 1956-ról is szóló, 1985-ben megjelent könyvében meg akarta írni, de – bár kollégája is így emlékezett – szerette volna emlékezetét felfrissíteni. A belgrádi magyar nagyköveten keresztül, akivel jó barátságban volt, kérte hogy interjút készíthessen Kádár-ral, abban a reményben, hogy akkor, nem az újságnylvánosság számára, de megkérdezné, hogy emlékszik-e erre a beszélgetésre. Kádár visszaüzent, hogy interjúra ugyan nem ér rá, de emlék-szik „beszélgetésükre” – minden további részlet nélkül. Ezzel Ivanji úgy érezte, hogy fel van mentve a további titoktartás alól, s a történetet megírta, ahogy most elbeszélte.

Végezetül a dokumentumok értékéről szólt néhány szót s kiemelte, hogy például az a feljegyzés, amit az említett Kádár-beszélgetés alapján Palicson készítettek Tito számára, „valahol meg-van”, de egyelőre nem lehet hozzájutni. Megítélése szerint, Jugoszláviában még igen fontos okmányi bizonyítékok lappanganak, amelyek hozzájárulhatnak a teljes igazság feltárásához.

James G. McCargar, aki 1956-ban a Szabad Európa Bizottság európai, párizsi irodájának politi-kai főnöke volt, emlékezéseiben másnap előadásának (lásd 272–280. p.) néhány személyes vonatkozását emelte ki. Visszatekintett a bizottság történetére s kiemelte, hogy az 1956-ban – az ő tiltakozása ellenére – már a „Száműzöttekkel Tartott Kapcsolatok Bizottság”-nak nevezett szerv nem foglalkozott közvetlenül a Kelet-Európában történő eseményekkel, hanem elsősorban az Amerikában működő „ellenkormányokkal” egyeztetve az USA külügyi és katonai politikáját.

Összefoglalóan azt mondta, hogy azok, akik az elmúlt napokban többször is azt kérdezték tőle, hogy mi volt az Egyesült Államok célja Magyarországgal 1956-ban, nem ismerik eléggé a nagy-hatalmak kormányainak és bürokráciáinak komplikált és lassú működését.

Saját tapasztalataiból, s abból, amit itt a konferencián hallott, azt kell mondania, hogy sem az USA, sem a Szovjetunió nem volt képes a magyarországi eseményekre megfelelően reagálni. Mindkét nagyhatalom bizonytalankodott, hol az egyik, hol a másik irányba akart haladni, s akik az apparátusban dolgoztak, azok csak a fejüket kapkodták igyekezetükben, hogy a politikai dön-téseket kövessék.

Claire de Hedervary a forradalom „utóéletéről”, a híres ENSZ-ötösbizottság történetéről emléke-zett meg, melynek titkárságán dolgozott, s melynek, tudtával, ő az egyetlen élő munkatársa. Elmondta, hogy a bizottság megalakítására vonatkozó közgyűlési döntést több kísérlet előzte meg közvetlen ENSZ-megbízottat küldeni Budapestre. Nem számítva Dag Hammarskjöld emocionális szavait – melyeket dr. Varga László is idézett, s amelyek megvalósítása, természetesen, diplomá-ciailag lehetetlen lett volna, hiszen a helyzet Magyarországon annyira áttekinthetetlen volt az ENSZ számára, hogy oda november 4-e előtt nem lehetett megbízottat küldeni –, 1956 decembe-rében került szóba egy főtítkári látogatás, de azt a budapesti kormány nem engedélyezte. Az egyetlen diplomáciai látogatás humanitárius segélyekkel volt kapcsolatos: Philippe De Seynes, az ENSZ főtítkárhelyettese 1957. január 4. és 7. között járt Budapesten, és sikerült is Kádárral be-szélnie (igaz, hogy ezért fel kellett áldoznia a *Carmen* általa legjobban kedvelt második felvoná-sát az Operaházban).

Az ötösbizottság munkájára visszatekintve Héderváry Klára kiemelte a bizottság főtítkárának, a brit Bill Jordannak érdemeit. Nélküle a bizottság nem jutott volna sokra és különösen nem készült volna egy olyan kiváló, politikailag és nyelvileg elsőrendű jelentés, mint amit végül a közgyűlésnek benyújtottak. A bizottság tényfeltáró munkája nagyrészt tanúkihallgatásokra épült, s mivel Magyarországra nem engedték be, elsősorban a menekült magyarok vallomásaira. Kezd-ve a vezető politikusokon (Kéthly, Király, Kóvágó) sok száz jelentkező ajánlotta fel ismereteit. Nyugati kormányok is javasoltak tanúkat. A társadalom minden rétegéből kerültek ki tanúk, és a bizottság – elsősorban Pol Bang-Jensen, akinek Héderváry asszisztált – igyekezett reprezentatív válogatást megszólaltatni, városiakat és vidékieket, katonákat és civileket, munkásokat és értel-miségieket, és így tovább. Végül összesen 111 tanú vallomása került a bizottsági tagok elé. Eze-ket a vallomások okmányi bizonyítékok egészítették ki, melyeket részben hivatalos úton, rész-ben magánkézből kapott a bizottság. Végül a rádióadások külföldi lehallgatásának feljegyzéseiből s a nyugati rádióállomások híryanagaiból adódtak jelentős információk.

Végezetül Héderváry Klára felolvasott egy ez ideig ismeretlen táviratot, amit Hammarskjöld főtitkár a magyar külügyminisztériumnak küldött Maléter Pál letartóztatásának hírére. A főtitkár kiemelte, hogy bár hivatalosan nem tehet semmit, a külügyminiszterhez fordul, mint ember az emberhez, hogy vesse latba befolyását Maléter Pál érdekében. Hammarskjöld hozzátette, hogy kész Budapestre utazni (s pontos időpontokat ajánlott, jelezvén, hogy nem csupán üres gesztusról volt szó), ha ez az ügynek használ.

(A távirat másolatát Héderváry Klára átnyújtotta Gyenes Judithnak, Maléter Pál özvegyének.)¹

A pódiumbeszélgetés végén Varga László még egyszer kiemelte az 1956-os forradalom világtörténelmi jelentőségét s azt, hogy bár elbukott, nem veszett el, mint ahogy a magyarság korábbi nemzeti felkelései, Rákócziól 1848-ig nem voltak hiábavalóak. Általános vitára, sajnos, már nem maradt idő, s így csak Pákh Tibor tudott hozzászólni, aki hiányolta, hogy a szovjet gazdasági kizsákmányolásról, amely a háború végétől a KGST-n keresztül a térség helyzetét a rendszer utolsó napjaiig alapvetően meghatározta – s amelyről ő, mint köztudomású, börtönbüntetéssel „megfizetett” tanulmányokat készített –, alig esett szó a tanácskozás során.

A zsúfolt padsorok előtt tartott pódiumbeszélgetés minden részletét, bár az a késő estébe nyúlt, a hallgatóság nagy érdeklődéssel és sokszoros tapssal hallgatta végig.

(Az összefoglalást készítette Bak János)

¹ Az idő rövidsége miatt nem volt mód további részletek meghallgatására, de Héderváry Klára utóbb az 1956-os Intézet Oral History Archivumának egy hosszabb beszélgetésben beszámolt az ötélsbizottsággal kapcsolatos tapasztalatairól. Ez a hangfelvétel a kutatók rendelkezésére áll.

1956 SZEREPE
A RENDSZERVÁLTÁSBAN.
KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS

Elnök (*Kende Péter*):

Ez az utolsó kerekasztal-beszélgetés a jelenkorhoz vezet el bennünket. Arról kell eszmét cserélnünk, hogy volt-e, s mennyiben volt szerepe a rendszerváltásban 1956 emlékének. Eredetileg arra gondoltunk, hogy a beszélgetés résztvevői egy-egy kelet-európai országot jelenítenek meg, de végül is úgy alakult, hogy a hat jelenlévőből legalábbis három valamilyen magyarországi szellemi irányzat képviselője; a negyedik (Charles Gati) jóllehet magyar származású, de itt amerikai politikai elemzőként vesz részt, az ötödik (Marcus Meckel, Bundestag-képviselő) az egykori NDK utolsó külügyminisztere volt, a hatodik végül a kerekasztal-beszélgetés elnöke, akinek nem feladata, hogy expozét tartson.

Minthogy azt szeretném, hogy ne monológokból álljon ez a beszélgetés, három kérdést fogok föltenni, és arra kérem a résztvevőket, hogy lehetőleg elsősorban erre válaszoljanak. Ez a három kérdés a következő:

1. Elképzelhető volt-e Gorbacsov színrelépése és az 1989 és 1991 közötti fordulat, ha 1953-ban nincsen forradalom Lengyelországban és Magyarországon?

2. Mennyiben volt 1956, úgyis mint történelmi hivatkozás, de úgyis mint élmény és tapasztalat, azon ellenzéki irányzatok ihletője, amelyek Magyarországon a 80-as évek elejétől kezdve jelentkeztek?

A beszélgetés német résztvevője esetében a kérdés úgy módosul, hogy játszott-e a keletnémet ellenzék gondolkodásában némi szerepet az a tapasztalat, amely szovjet Kelet-Európában 1956 és 1981 között gyűlt fel?

3. Lehet-e úgy tekinteni az új Magyar Köztársaságot, mint amely folytatója és mintegy beteljesítője az 1956. évi forradalomnak?

A beszélgetés első felszólalója *Charles Gati*, aki főleg az első két kérdésre kíván válaszolni. Az első pontot illetően úgy gondolja, hogy Gorbacsov föllépése a magyar '56 nélkül is elképzelhető, ezzel szemben nem gondolható el a Lengyelországban 1980–81-ben lezajlott hatalmas népmozgalom nélkül. A második pontot illetően Gati úgy véli, hogy 1956 emléke főleg két politikai csoportot érintett a 80-as évek Magyarországon: az ún. szamizdatos ellenzéket, és a Pozsgay Imre-féle szocialistákat, akik úgy érezték, hogy valahogyan szembe kell nézniük a pártjuk által 1956-ban elkövetett bűnökkel.

A továbbiakban *Charles Gati* azt fejtegette, hogy 1956 és 1989 között számos okból nem vonható párhuzam. Először is, mert az egyik erőszakos megmozdulás volt, a másik pedig békés átmenet. Másodszor a helyzet által előírt programjuk szembetűnő különbsége miatt. Az utóbbi persze nem fedheti el, hogy a két eseményben közös volt a nemzeti függetlenség helyreállítása, valamint az Európához való tartozásnak a törekvése. S mindkét esetben súlyosan estek latba azok a folyamatok, amelyek előzőleg, illetve egyidejűleg a Szovjetunióban lejátszódtak.

Gati egy Nagy Imrével kapcsolatos érdekes párhuzamra is felhívta a figyelmet. 1956-ban a szovjet vezetők egy csoportja inkább hajlamos volt, mint magyar elvtársaik arra, hogy Nagy Imrét visszahozzák az ország vezetésébe. 1988-ban a KGB akkori vezetőjét, Kruszkovot foglalt

koztatta élénken a Nagy Imre-probléma. Miután többször meglátogatta Magyarországot és felmérte a magyarországi pártvezetés válságát, azon aggódott – és ezt a kérdést ellenzékiként számon tartott személynek is feltette –, hogy vajon Nagy Imre megint az a zászló lesz-e, aki körül valamiféle ellenzéki összefogás jön létre. Gati véleménye szerint a szovjet vezetés mind 1956-ban, mind 1989-ben hamis jelzéseket adott le a magyarországi pártvezetőknek, ami hozzájárult ahhoz, hogy az események úgy alakultak, ahogyan.

Heller Ágnes bevezetőként aláhúzza, hogy őt, aki nem történész, 1956-tal kapcsolatban nem azok az archívumok érdeklik, amelyeket a levéltárak őriznek, hanem azok, amelyek a szívekben és a fejekben vannak. A kerekasztal témáját tehát úgy fogalmazná át, hogy milyen szerepet játszottak az 1989-es eseményekben ezek a képletes értelemben vett archívumok, másszóval az 1956-ra vonatkozóan élő képzetek.

Az első kérdésre nem tud válaszolni, mert úgy gondolja, hogy minden történelmi esemény rengeteg véletlenből keletkezik, és ha egyszer bekövetkezett, akkor már nehéz kiszűrni belőle, hogy létrejöttében mekkora szerepet játszott egy adott tényező a sok közül. Mindamellet úgy gondolja, hogy az 1989 utáni folyamatokban az 1956-os emlékek valahogyan mindig jelen voltak. Ennek az sem mond ellene, hogy ezeket az emlékeket a nagy többség évtizedeken át a tudat szintje alá nyomta, hogy azután a '89-es változások hirtelen hívják elő őket az emlékezetből.

Heller Ágnes szerint 1956 és 1989 között párhuzam vonható azon az alapon, hogy mindkét esetben valami olyasmi következett be, amelyet a nagy többség váratlan csodának tekintett. Ezzel szemben azt az ellenvetést szokás tenni, hogy a két esemény nagyon sok vonatkozásban más-más irányban haladt, és más körülmények között ment végbe, ezért nem hasonlítható össze igazán. Ebben az ellenvetésben az a gondolati hiba rejtőzik, hogy egy nagy nemzeti eseményt pusztán azért tart folytatás nélkülinek, mert az a saját műfajában megismételhetetlen. Továbbá az a hiba is, hogy a megismételhetetlenség nevében lebecsüli azt, ami a jelenben történik. 1956 történelmi értékeléséhez először is azt kell megérteni, hogy egy megismételhetetlen esemény is lehet például, és hagyhat olyan nyomokat a tudatban, vagy a tudat alatti rétegekben, amelyek részét képezik a további történelemnek. *Heller Ágnes* ezért tartja nagyon fontosnak a szociálpszichológiai megközelítést. Akármennyire új tényt fogunk is előbányászni az archívumokból, ez aligha változtat azokon a szociálpszichológiai hatásokon, amelyeket 1956 maga mögött hagyott.

Katona Tamás azzal kezdi hozzászólását, hogy neki a rendszerváltást nem az 1989-es év, hanem 1990, azaz a választások éve jeleníti meg. 1956 hatásáról pedig az a véleménye, hogy ez az esemény mélyen beivódott a magyar nép történelmi tudatába, amely 1956-ot ugyanolyan nagyságrendű történelmi eseményként tartotta számon, mint 1848-at.

1956 tapasztalata jelentősen kihatott az 1990-ben megválasztott kormány politikai magatartására is. Az Antall-kormány 1956-on okulva nem akart egyoldalúan kilépni a Varsói Szerződésből, hanem a szerződés felbontására törekedett. Ez akkor nemcsak szomszédainkat lepte meg, hanem a Nyugatot is, amely a kommunista rendszer fokozatos átalakulására számított, és ezért nem nagyon követte Magyarország 1990. évi bel- és külpolitikai fordulatát. Az Antall-kormány a bécsi fegyvercsökkentési tárgyaláson nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az új megállapodásokban ne szerepeljen se a Varsói Szerződés, se a NATO neve.

„Örökösei vagyunk-e 1956-nak?” *Katona Tamás* aláhúzza, hogy árnyalni kellene, ki minnek az örököse. A jelenlegi vezető kormánypártban vannak, akik 1956. november 4-ének az örökösei. Antall József kormánya 1990-ben az ország előtt megnyílt új lehetőségeket felmérve, 1945-höz próbált visszamenni. 1956-tal annyiban volt gond, hogy a nemzeti célok megfogalmazása abban a helyzetben szükségképpen sokkal óvatosabb volt, mint lehetett 35 évvel később. 1990 után megnyílt a lehetőség arra, hogy Magyarország a polgári fejlődés, a többpártrendszer és a szociális piacgazdaság irányába induljon el, amire 1956-ban nyilvánvalóan nem volt mód. Más szóval, 1990 korszerűsítette 1956 programját, és ennyiben mondható örökösenek.

Az elnöklő *Kende Péter* megjegyzi, hogy a programban nem 1989 és 1956, hanem a rendszerváltás és 1956 összefüggéseiről van szó, amibe nyilvánvalóan 1990 is beletartozik. A vita elején fölített kérdésben pedig egyenesen az a dátum szerepelt, hogy 1989–1991.

[Egy ezt követő rövid szóváltásban viszont kiderül, hogy az angol nyelvű program csakugyan az 1989 és 1956 közötti párhuzam vitáját hirdette meg.]

Köszeg Ferenc az elnök által feltett első kérdéssel nemigen tud mit kezdeni. 1956 a Szovjetunió történetének felezőpontján játszódtott le, ezért úgy véli, hogy közvetlen kapcsolatot keresni Gorbacsov tevékenysége és 1956 között erőltetett volna. 1956 mérőföldkő volt a szovjet rendszer felbontásában, de azt sem szabad elfelejteni, hogy az ezt követő évtizedekben voltak olyan pillanatok, amikor a szovjet rendszer és a szovjet birodalom érezhetően erősödött.

Köszeg a továbbiakban a nyolcvanas évek ellenzéki kiadványaiból vett idézetekkel ezt mutatja meg, hogy 1956-tal kapcsolatban az akkori demokratikus ellenzékben többféle álláspont élt egymás mellett: voltak, akik az '56-os célokhoz való visszatérést alapvetőnek tekintették, de voltak olyanok is, akiknek ellenzékiisége inkább 1968 politikai hagyományához kapcsolódott. Neki személy szerint 1982-ben az volt a véleménye, hogy 1956 újrafelfedezését a lengyelországi események tették lehetővé. Ebben az időszakban kezdték 1956-ot a demokratikus ellenzék körében nemcsak nemzeti, hanem társadalmi forradalomnak is tekinteni. Az 1987-ben „Társadalmi szerződés” címen közzétett ellenzéki program azt hangsúlyozza, hogy nem halogatható tovább a szembenézés az 1956-os hagyománnyal. Az adott pillanatban azonban az '56-ra való hivatkozásból a hatalom és a társadalom közötti kompromisszum gondolata is előkerült. A szónok összefoglalóan még egyszer megemlíti, hogy 1956 a politikai ellenzékiesség különböző csoportjainak számára nem mindig jelentette ugyanazt, és végeredményben az, ami 1989 után „bejött”, sem az '56-os eszmék teljes megvalósulását nem hozta, de úgysem tekinthető, mint az 1956 novembere utáni kompromisszumos gondolkodás valamiféle alkalmazása.

Marcus Meckel aláhúzza, hogy bár történész is, ezúttal mint politikus kíván hozzászólni. A vita tárgyát képező első kérdést illetően nem hiszi, hogy Gorbacsov fellépése összefüggésbe hozható 1956-tal; Gorbacsov azért tette azt, amit tett, mert a Szovjetunió helyzete meggyőzte őt a változtatás szükségességéről. Csak a továbbiakban mutatkozott meg, hogy a fennálló rendszert kis változtatásokkal megreformálni nem lehet.

Ami a második kérdést illeti, Meckel nem hiszi, hogy az 1956-os előzmények részét képezték a német ellenzékiek motivációjának. A keletnémet köztudatban az 1953 és 1956 közötti korszak úgy maradt meg, mint egy nagy csalódás emléke: a Nyugatra nem lehet számítani, a Nyugat nem segít. Ebből vezethető le, hogy a német ellenzékiek elsősorban a fennálló rendszerrel való túrtűrőbb együttélés módjait keresték. Ha másfelől az 1989-es német események cselekvő aktoraira gondolunk, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek már egy jóval fiatalabb nemzedékből kerültek ki, mint a hetvenes–nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmainak aktivistái. Ez a fiatalabb nemzedék elődeitől eltérően, a rendszer teljes megváltoztatására gondolt.

Személyes emlékként Meckel megemlíti, hogy amikor 1989 elején egy-két barátjával együtt hozzálátott a szociáldemokrata párt megszervezéséhez Kelet-Németországban, környezetében ez megütközést keltett, mert a nagy többség még akkor sem készült arra, hogy a fennálló rendszer helyébe majd egy többpárti demokrácia léphet. A nemzedéki törés tehát egyik feltétele volt annak, ami Németországban 1989 nyarán és késő őszén bekövetkezett. Fontos közvetítő láncszem volt a Szolidaritás mozgalom Lengyelországban. De az igazság az, hogy Nyugaton sem igen hittek abban, hogy a keletnémet társadalomból elindulhat valami: mindenki „földről”, azaz a kommunista rendszer oldaláról várta a változást. Az ugrópont valószínűleg a Brezsnyev-doktrína feladása volt.

Marcus Meckel felszólalásának utolsó pontja a szocialista diktatúra társadalmi öröksége. Nyugtalanítónak tartja, hogy a társadalom milyen kevésbé tudta feldolgozni a múltat, és még mindig nem vetett számot azokkal a struktúrákkal, amelyek a kommunista diktatúrát jellemezték.

[A felkért felszólalók után az elnök a közönségnek adja meg a szót.]

Baranyai Tibor felszólalása azt fejtegeti, hogy a magyar szociáldemokraták hívek maradtak 1956 örökségéhez.

Viktor Sejnisz azon a véleményen volt, hogy a magyar '56 nem volt közvetlen hatással a nyolcvanas évek végi szovjetunióbeli változásokra, Gorbacsovra, magára a fordulatra sem. A hatás inkább abban mutatkozott meg, hogy a fejlődés fő irányától eltért kelet-európai régió számára mutatott alternatívát a kiüttalanságból. Példa értékű volt egy másfajta gondolkodási modell kifejlődéséhez. Ilyen formában a reformnemzedék gondolkodását formálta, de nem volt közvetlen példa értékű a Szovjetunió és Gorbacsov számára. Nem is lehetett, mert óriási különbség volt a két társadalom között történelmileg is. Magyarországon megmaradt, még ha föld alá kényszerítve is, egy polgári alternatíva, a civil társadalom látenszen létezett, Oroszországban azonban teljesen megsemmisült. Másak voltak a két ország lehetőségei '56-ban és '89-ben is.

Hruscsov szerepét, személyiségét értékelte, és kimondta, hogy Hruscsov – lényegében sztálinista kádereként, bár kétségtelen, politikai gyakorlatában nem hasonlítható egy Vorosilovhoz, Kaganovicsához – személyisége okán sem tehetett mást, mint a magyar forradalom elfojtását.

Wittner Mária a túlélő szabadságharcosok nevében beszél, és Heller Ágnessel vitázva kijelenti, hogy nincsen szó a történelem meg nem értéséről vagy lebecsüléséről, ezzel szemben fájdalmas, hogy ma olyan emberek magyarázzák a demokráciát, akik negyven éven át a hatalom páholyából diktálták a szocializmust.

Kőszeg Ferencnek válaszolva Wittner Mária ezt mondja: „Nekünk nem kellett 1968, hogy felfedezzük 1956-ot.” A szónok hibáztatja a magyar népet azért, hogy 1994-ben visszaválasztotta az előző rendszer embereit, és azt reméli, hogy egyszer mégis megvalósul 1956 öröksége: az igazi népiuralom.

Baráth Magdolna történész és MSZP-képviselő azzal kezdi felszólalását, hogy 1956-ban neki még a szülei is csak 13 évesek voltak. Katona Tamásnak csak annyit kíván válaszolni: „Igenis vagyunk a MSZP-ben, akik 1956-tal kapcsolatban nem november 4-ével, hanem október 23-ával azonosítjuk magunkat.”

Szendrei Szabolcs pszichiáter az 1956. novemberi deportálások mindmáig felderítetlen történetére hívja fel a figyelmet.

A vita végén a kerekasztal-beszélgetésnek csupán két résztvevője tesz rövid záró megjegyzést. Charles Gati egyetért Katona Tamással abban, hogy a nagy átalakulást Magyarországon az 1990-es változás hozta.

Heller Ágnes egyetért Wittner Máriával abban, hogy mindnyájan adósai vagyunk 1956 halotainak. Katona Tamásnak pedig igazat ad abban, hogy a pártszuverenitás helyébe 1990-ben a népszuverenitás lépett. Ezzel szemben 1956-ra vonatkozóan már soha nem fogjuk tudni eldönteni, hogy kedvező kimenetel mellett milyen állam jött volna létre.

(Az összefoglalást készítette Kende Péter)

Timothy Garton Ash

ZÁRSZÓ

Arra kértek, hogy húsz percben próbáljam meg összefoglalni a konferencia, a forradalom és az azóta eltelt 20 év tanulságait.

Nem mondanám, hogy nehéznek találom a rám bízottakat. Ez inkább lehetetlen feladat. Így aztán könnyebb is a dolgom. Néhány gondolatomat tudom csak megosztani Önökkel a személyi és politikai felelősségről, valamint a sajtó felelősségéről. Mert személy szerint számomra ez a konferencia alapvetően két dologról szól: a történelemről és az emlékezetéről, és a kettő közötti kapcsolatról. A kérdés az: mit tudhatunk? Mikor mit tudhatunk meg? Valaha is megtudhatunk-e mindent?

Bizonyos értelemben ez az összejövétel igazán különleges alkalomnak számít. A magyar forradalom történelmét harminc éven át elhallgatták és meghamisították. A feketét fehérnek mutatták. Sokan közülünk megfedkeztek egy ideig arról, hogy Kádár János több mint harminc évig úgy élt, mint Macbeth: attól tartott, hogy Banquo szelleme visszatér kísérteni. És így is lett. És csak ennek megtörténte után lehetett hozzálátni a magyar forradalom valóságú történetének megírásához Magyarországon. Ugyanakkor a hely szelleméhez híven ez itt egy egészen szokványos történészkonferencia. Végül is a századelő óta az a történetírás alapelve, hogy az idő múlásával egyre többet tudhatunk meg a múltból. Egyre nagyobb távolságból nézhetünk vissza az eseményekre, megismerjük a történetek következményeit is, bővül a rendelkezésünkre álló források, levéltári anyagok, iratok köre is.

Kevésbé rendhagyó körülmények közepette is nagyon érdekes negyven év távlatából visszekinteni a múltat. 40 év elteltével egyfelől már megnyíltak a levéltárak kapui és a fiatal történészek pedig hozzáláthattak az ott rejlő anyagok vizsgálatához, másfelől még élhetnek az események résztvevői is. Ha például konferenciát szerveznének a szuezi válságról – ahogyan mi tettük a közelmúltban Oxfordban –, ugyanúgy szembe lehetne állítani a fiatal kutatók levéltári kutatásai alapján levonható következtetéseit az események résztvevőinek emlékezetével. A különbség csak az, és éppen ezért különleges ez a konferencia, hogy az általunk tárgyalt esetben a túlélők nem a londoni Garrick Club ebédjeit élték túl, hanem egy forradalmat és esetenként sokévnnyi börtönbüntetést.

Nem kételkedem abban, hogy igazán értékes ismeretekre tehetünk szert a levéltári kutatásoknak köszönhetően. Azt hiszem elég jól tájékozott vagyok a megjelent szakirodalomban. A téma bibliográfiájának fele ebben a teremben is képviselteti magát: Fejtő, Molnár, Heller, Gáti, Deák, Mérai, Király, Davisha, Kramer stb. Nem szeretnék senkiről sem megfedkezni a résztvevők közül. Mégis amit ezen a konferencián megtudhattunk több mint amit a szaktudományos folyóiratok nyújtanak. Továbbá Kende Péter szavaival élve: megismertük a Világ és Magyarország kapcsolatát, és nem fordítva Magyarország és a Világ kapcsolatát. Beszéltünk a Szovjetunió külpolitikájáról és a sok ki nem használt lehetőségéről, Kína külpolitikájáról, Jugoszlávia és az Amerikai Egyesült Államok magatartásáról, a SZER-ről és a szuezi válság kihatásáról, és talán egy kicsit kevesebbet Nagy-Britanniáról és Franciaországról. Valamint engem mint angolt nagyon felkavart és megszegyenített az a felfedezés, hogy az SZKP Elnökségének október 31-i üléséről készült

Malin-feljegyzések szerint Hruscsov azzal igazolta a Magyarország elleni támadást, hogy ellenkező esetben az amerikai, brit és francia imperialisták győzedelmeskedtek volna és idézem: „Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is”.

En most nyilvánvalóan nem összegezni kívánom a konferencia eredményeit. De tegyük fel a kérdést: mi közös az elhangzott következtetésekben? Szerintem az egyének, az esélyek, az egybesések, a zűrzavar szerepére és a történelem nyitottságának jelentőségére emlékeztetnek minket. Számomra az az általános következtetés, a levéltári kutatások eredményének közös vonása, hogy az akkori politikusok, még a szovjet politika döntéshozói is, számos lehetőség közül választhattak. Miért meglepő ez, kérdezhetik joggal. Mindenki tudja ezt, aki a nagy események közelében volt. Nos, ezt azért fontos leszögezni, mert több mint harminc éven keresztül a legtöbb elemző kitarzott a mellett a vélemény mellett, hogy a Szovjetunióknak mindenképpen meg kellett szállnia Magyarországot.

Emlékszem egy konferenciára, amit a washingtoni Woodrow Wilson Központban rendeztek. Ott egy magyar történész kemény szavakkal bírálta a két háború közötti magyar történelmet. Ekkor egy népiesebb beállítottságú magyar történész felállt és kijelentette: „Úgy gondolom, optimistábban kellene a múltat megítélnünk.” Természetesen abszurd ilyet mondani. De azt hiszem, hogy ha visszatekintünk a múltba, látjuk azt, hogy hány út állt nyitva, amiről a résztvevők és a történészek egyaránt megfélekedtek. A jelen meghatározottsága nem pusztán a történészek látásmódját befolyásolja, hanem magát az emlékezetet is, függetlenül attól, hogy győztesek vagy legyőzöttek-e az emlékezők. Az 1956-os Intézet kutatásainak kiindulópontja éppen az oral history volt. A túlélők emlékeit próbálták meg összegyűjteni. Azonban az emlékeknek is megvan a saját történelmük. Nemcsak arról van szó, Shakespeare híressé vált szavaival szólva: „A vén felejt – ha mindent elfelejt is, Emlékszik bőven, mit tett e napon.”¹ (V. Henrik, 4. felvonás, 3. szín.) Azaz, a felejtéssel és emlékezéssel csak gazdagodunk, érték adódik a múltból őrzött ismereteinkhez. Nemcsak arról van szó, hogy Nietzsche szintén híres szavaival éljek, ami szerint: „Megtettem” – sugallja az emlékezetem. „Nem tehettem azt” – mondja tántoríthatatlanul a büszkeségem. Végül az emlékezet enged.

Ez több ennél. Azt jelenti, hogy az emlékezet maga is a helyzet függvénye. Változik és ismét változik, aszerint, hogy a visszaemlékező, a túlélő milyen politikai körülmények között emlékezik vissza múltjára. Így az '56-os események résztvevője másként idézi fel az akkori eseményeket egy nap múltán, három hónap elteltével vagy tíz, húsz avagy akár harminc év múltán. Ahhoz, hogy megértsük az egész jelenséget, meg kell ismernünk az emlékezet történelmét, az 1956-ról élő oly különböző emlékek történelmét is. Tegnap este nagy hatást tett rám, ahogy – ha szabad így fogalmaznom – a túlélők, akik tisztában vannak az emlékezet változásával, a részletekre, a pontos történelemre, az iratokra koncentráltak. Természetesen a jelenbeli meghatározottság a történészekre is igaz. 1989 után könnyű abba a kísértésbe esni, hogy azt mondjuk: „Íme, itt a történet vége”. Éppen most kaptam meg a *New York Review Bookstól* egy kollégánk, Tőkés Rudolf meglepő című könyvét.² Belelapoztam. Az első mondat így szól: „Magyarország totalitárius egyeduradalomtól a parlamentáris demokráciáig vezető útja 1956. október 23-án kezdődött.” Nagy a kísértés, hogy elfogadjuk ezt az állítást. De valóban igaz-e? Komolyan állíthatjuk-e, hogy itt olyan útról van szó, aminek meg volt a célja és egy irányba vezetett?

A szerző, de mások sem írhatták volna le ezeket a szavakat 1966-ban, 1976-ban vagy akár 1986-ban. Az ellenkezőjét sem szeretném viszont állítani és megismételni azt, amit a jól ismert történész és tömeggyilkos Mao elnök mondott akkor, amikor az 1789-es francia forradalomról kérdezték: „Azt hiszem, még túl korai lenne véleményt mondani.”

Jóllehet csak hét évvel vagyunk 1989 után, a történelem és az emlékezet ismét fordult egyet. Meg kell vallanom, hogy szerintem a helyzet ironiája, hogy miközben most egy szabad és demokratikus Magyarországon ünnepeljük a forradalom évfordulóját, ugyanezt a Magyarországot most egy kommunista többségű kormány vezeti és olyan miniszterelnöke van, aki negyven évvel

¹ Vas István fordítása.

² *Hungary's negotiated revolution: Economic reform, social change and political succession, 1957–1990* (Magyarország kialakított forradalma. Gazdasági reform, társadalmi változás és politikai örökség, 1957–1990). Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 544 p.

ezelőtt a barikád másik oldalán állt. Nem politizálni szeretnék. Csak egy ironikus megjegyzést engedtem meg magamnak, mivel Közép-Európa történelmét nem lehet ironia, s elsősorban keserű ironia nélkül szemlélni.

Visszatérve a következtetéseinkre, azt hiszem, hogy az elhangzott viták ismételtelen csak azt bizonyítják, hogy nem lehet a következményekről a lehetőségek számbavétele nélkül beszélni. Nem lehet fel nem tenni azokat a „ha”-val kezdődő kérdéseket – s itt most nem a jól ismert hipotetikus felvetésekről beszélek –, hanem a politikusok által ténylegesen megvizsgált lehetőségeket értem ezen. Most már tudjuk, hogy sok-sok ilyen lehetőség mutatkozott. Mi történt volna, ha a SZER másként viselkedik, ha nem lett volna Szuezi, ha a Szovjetunió kitarolt október 28-ai, 29-ai vagy 30-ai álláspontja mellett? Mi lett volna, ha Magyarországon az események radikális reformokhoz vezetnek, ahelyett, hogy forradalomba torkollottak volna? Mi lett volna akkor? Mi történt volna akkor? – tette fel a kérdést egyik orosz kollégánk, Vitalij Afianyi. Megragadta a figyelmemet, amit Jan Nowak futólag megjegyzett: „Miért sikerült Gomulának az, amibe Nagy belebukott?” A kérdés az, hogy valóban sikerült-e Gomulának elérnie valamit. Nézzük csak, mi történt vele, mi lett a beléje és a lengyel reformokba vetett reményekkel. Talán Gomulát is újratemették ünnepélyes körülmények között? Járt-e ott vagy máshol valami pozitív eredménnyel a tervezettség és a piacgazdaság párosítása, aminek annyi sok kiváló magyar közgazdász szentelte energiáját? Természetesen nem tudhatjuk, hogy mi történt volna, ha..., de vannak bizonyos jelei. George Orwell azt mondta: „Minden forradalom bukás, de nem mindegyik ugyanaz a bukás.” Természetesen ezzel azt akarta mondani, hogy a forradalom rövid távon bukás. A magyar forradalom kapcsán is az a kérdés, mennyiben jelentett bukást.

A forradalom sorsa azonnal és világosan nagy hatást gyakorolt az európai baloldalra és a világ közvéleményére. Lerombolta a szovjet kommunizmusba vetett illúziókat, és ahogy Federico Argenti utalt rá, az olasz baloldal is jelentős válságba sodródott. Egy kicsivel hosszabb távon nagy szerepet játszott a kommunista tábor egységének felbomlásában. Erről beszélt előadásában Csen Csen. És talán nem légből kapott állítás az sem, hogy hasonlóság fedezhető fel az 1956-os és 1989-es szovjet külpolitika között is, a ma délután Gorbacsovval kapcsolatban elhangzott megállapítások ellenére sem. Biztos vagyok abban, hogy a magyar sokk belevésődött a szovjet döntéshozók emlékezetébe. Miközben a szovjet vezetők 1956-ban bizonytalanok voltak abban, hogy mit tegyenek, és ezért aztán erőszakhoz folyamodtak, 1989-ben, amikor ismét nem tudták, hogy mi lenne a helyes lépés, azt már pontosan tudták, hogy mit nem szabad tenniük. A fegyveres megoldás volt az egyetlen dolog, amiről biztosan tudták, hogy el kell kerülniük. Azt hiszem, ez szintén 1956 örökségének része.

Abban is szinte biztos vagyok, hogy 1956 a közép-európai ellenzék tudati formálódásában is központi szerepet játszott. Ez a folyamat az 1953-as kelet-berlini felkeléssel kezdődött és az 1968-as csehszlovákiai, majd az 1980–81-es évek lengyelországi eseményeivel folytatódott és 1989-ben és 1990-ben érte el tetőpontját. A „kialkudott forradalom” új módja volt a forradalomcsinálásnak, és bizvást állíthatom, hogy eredményesebb fajtája is, mert a múlt tanulságaira és hibáira épült.

Távolról sem álthatom azzal magamat, hogy fel tudnám most sorolni, mik voltak ennek a folyamatnak az előnyei Magyarországra nézve. Habár futólag szeretném megemlíteni, hogy amikor először látogattam Magyarországra a hetvenes évek végén, és aztán másodszor a nyolcvanas években, azt találtam – nem lehetett nem észrevenni –, hogy Magyarországot akkor is erősen kézben tartották, nem kormányozták liberálisabb eszközökkel, mint a többi kelet-európai országot, hanem sokkal körültekintőbb, közvetettebb, kifinomultabb, bársonyosan puha diktatúra útján. Persze megvoltak ennek az előnyei és a hátrányai is. Felemás és semmi esetre sem tisztán pozitív eredménynek számított, de mindazonáltal ez is a forradalom öröksége volt. Nagy Imre és társai 1989. június 16-ai ünnepélyes újratemetése, kétségtelenül legalábbis szimbolikus értékű fordulópontnak tekinthető, nemcsak a magyarországi folyamatokban, hanem egész Közép-Európa változásainak és Európa jövőjének szempontjából. Felejtethetetlen élményben lehetett része annak, aki részt vett ezen a megemlékezésen. Számomra a hatodik koporsó látványa volt a legmeggrázóbb, az ismeretlen szabadságharcos koporsójáé.

Ezzel most szeretném a mondanivalómat egy másik irányba terelni. Ez ideig arról beszéltem, hogy mik voltak a forradalom eredményei és mik a történettudomány legújabb következtetései.

De érzésem szerint nem zárhatjuk le ezt a konferenciát anélkül, hogy ne szólnánk, ha röviden is arról, ami örökre elveszett. Nemcsak az emberi életekben mérhető veszteségre gondolok, hanem a történészek számára elveszett tudásra is. Leopold von Ranke óta a történész hivatása furcsa egy feladat. Az a feltételezés, hogy az idő előrehaladtával egyre többet tudhatunk meg a múltról egészen addig a pillanatig, amikor az összes levéltár megnyílik előttünk, még a belügyi levéltárak is, és megtudhatjuk, hogy mi is történt valójában: „Wie es eigentlich gewesen ist”. Különös elváráss ez a történészekkel szemben.

Ranke előtt két évezreden keresztül a történészek sohasem osztották ezt a véleményt, és a józan ész sem ért egyet ezzel a feltételezéssel. A józan ész ugyanis azt sugallja, hogy idővel egyre kevesebbet tudunk a múltban törtétekről. Mi, akik nem voltunk ott, nem tudjuk. Az események résztvevői tudják, de talán már a felét is elfelejtették. Vagy még inkább, a maguk módján emlékeznek vissza az eseményekre. Ez a megfigyelés, az tehát, hogy a történelem elvész a múlt kódjában, eltűnik és örökre elvész, természetesen hangsúlyozottan igaz a válságidőszakok történetére és a radikális változások korszakára. Élénken emlékszem még arra az időre, amikor én voltam az egyetlen külföldi vendége a prágai Polgári Fórum 1989. novemberi belső értekezleteinek a Laterana Magica Színházban. Én voltam az egyetlen, notesszel a kezemben, aki lejegyezte az elhangzottakat. A Polgári Fórumnak nem volt kabinettitkára. Senki sem rögzítette, mi történik, és én azt gondoltam magamban: ez itt egy forradalom, itt történelmet csinálnak. Ha nem lennék itt a jegyzetfüzetemmel, eltűnne, ahogy a fürdővíz is lefolyik a csatornában. Egy pillanat alatt elillan. De mennyivel inkább igaz ez azoknak a forradalmaknak a történetére, amelyek kevésbé bársonyos módon zajlanak. A háborúknak és forradalmaknak megvannak a klasszikus pillanatai, a többi rejtély. Hogy és miért került sor a Bastille megostromlására? Még mindig nem tudjuk pontosan. Mi történt a borogyinói csatátéren? Ezt sem tudhatjuk. A magyar forradalom az utolsó az európai történelem klasszikus pillanatainak sorában, ahol is a népi, spontán erőszak játszotta a főszerepet, amit a történészek nagyon nehezen tudnak megragadni.

Ez az a veszteség, amit nem lehet jóvátenni. Elolvashatjuk a korabeli jelentéseket. Hallgathatjuk a résztvevők megindító visszaemlékezéseit, mint például Wittner Máriaét ma délután és hallgathatjuk az 1956-os Intézet gyűjteményében levő interjúkat. Megkereshetjük a korabeli sajtótudósításokat, nézegethetjük a fekete-fehér képeket, melyek annyira emlékeztetnek engem az 1944-es Varsói Felkelésre. Láthatjuk – Yeats szavaival – „egy gyönyörű szépség születését”. De mit tudhatunk meg igazán a törtétekről? Mit tudhatunk meg a felkelőkkel törtétekről, azokról a fiatal férfiakról és nőkről, akikről Kosáry professzor úr szólt a konferencia megnyitójában: a munkásokról, diákokról, az utcán harcoló gyerekekről? A forradalmárokról. Ők azok és nem mások, akik a forradalmat csinálták, akik felhívták a világ figyelmét magukra. Miért mentek ki az utcákra? Mit akartak? Milyen volt ott lenni? Mit gondoltak a haláluk előtti pillanatban? Nem tudjuk, talán soha nem is tudjuk meg. Ez a történet örökre elveszett. A történelemben talán mindig ott van ez a hatodik koporsó, és talán ez a legfontosabb.

*

Ezek az én legszemélyesebb gondolataim és benyomásaim, amikkel erről a konferenciáról távozom.

Még köszönetet kell mondanom Litván Györgynek és Tom Blantonnak, szeretnék köszönetet mondani nekik az Önök nevében is. Meg kell mondanom, hölgyeim és uraim, hogy nincs olyan konferencia, ahol semmit ne lehetne tanulni. Charles Dickens mondta egyszer: „Soha nem találkoztam unalmas emberrel.” Ezzel azt akarta mondani, hogy még a legunalmasabbak életében is van valami érdekes, valami, ami felkeltheti egy író figyelmét. Azt hiszem, ez igaz minden konferenciára. Igazán őszintén megvallva, ennek az ellenkezője igaz erre a konferenciára. Kevés olyan konferencián jártam, ahol ilyen sokat tanulhattam volna. Különleges, fárasztó, elbűvölő, drámai és érdekes konferencia volt. Köszönöm az Önök nevében is.

A KONFERENCIA RÉSZTVEVŐI

AFIANYI, Vitalij

Orosz történész, levéltáros, a moszkvai Jelenkori Dokumentumok Központi Tárának igazgató-helyettese, az *Isztoricseskij Arhiv* című folyóirat helyettes főszerkesztője. Az újabban feltárt SZKP-dokumentáció kutatásával és szövegkritikájával foglalkozik. E téren számos tanulmány, illetve dokumentumpublikáció szerzője.

ARGENTIERI, Federigo

Olasz történész, a római John Cabot and Temple Universities és a Firenzei Egyetem tanára. A háború utáni közép-európai történelemmel, valamint Bibó István életművének olaszországi kiadásával foglalkozik. F. m.: *L'Ottobre ungherese* (társszerző); *Interviste a Miklós Vásárhelyi*; *The Role and Limits of Reform Communism in East Central Europe* (A reformkommunizmus szerepe és korlátai Közép-Kelet-Európában); *La rivoluzione calunniata* (A megrágalmazott forradalom).

ASH, Timothy Garton

Angol történész, egyetemi tanár az oxfordi St. Anthony College-ban. Napjaink nemzetközileg elismert Kelet-Közép-Európa szakértője. A *New York Review of Books* szemleírója és az *Independent* külpolitikai kolumnistája. F. m.: *A lengyel forradalom*; *A balsors édes hasznai*; *We the People* (Mi a nép); *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (Európa nevében: Németország és a megosztott kontinens). *The File. Personal History* (A dosszié. Személyes történelem).

BAK János

Történész, a Közép-európai Egyetem (CEU, Budapest) középkor-tudományi tanszékének tanára, a forradalomról írott magyar, német és angol könyv (*Reform, Revolt and Repression 1953–1963 – The Hungarian Revolution of 1956*) társszerzője.

BAR-SIMAN-TOV, Yaacov

Izraeli történész, a jeruzsálemi Hebrew University tanára. Kutatási területe Izrael állam külpolitikája, valamint az 1945 utáni nemzetközi kapcsolatok.

BÉKÉS Csaba

Történész, az 1956-os Intézet munkatársa, a nemzetközi kutatások és kapcsolatok koordinátora. Kutatási területe a hidegháború története, a kelet–nyugati kapcsolatok fejlődése az ötvenes–hatvanas években, Magyarország nemzetközi kapcsolatai 1945 után, az 1956-os forradalom nemzetközi vonatkozásai. F. m.: *Az 1956-os forradalom a világpolitikában*. Tanulmány és válogatott dokumentumok.

BENKŐ Zoltán

Újságíró, író. A németellenes fegyveres ellenállás résztvevője, politikusként Recskén internáltak. 1956-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában működött, a Magyar Politikai Foglyok Bajtársi Szövetségének társelnöke az 1956-os forradalom alatt. Emigrált, majd a Szabad Európa Rádió, az *Új Látóhatár* és más emigráns lapok munkatársa. A rendszerváltás után részt vesz a Recski Szövetség hazai megalapításában.

BLANTON, Thomas S.

Amerikai történész. Az alapítványi keretek között működő washingtoni National Security Archive igazgatója. Az kelet-európai országokban szaktanácsadóként dolgozott kormányok, emberi jogi szervezetek és újságírók mellett a személyiségi jogok, az átvilágítás és a volt kommunista pártok dokumentumainak rendezése terén. Több hidegháborús dokumentum publikálója.

BORBÁNDI Gyula

Író, történész, szerkesztő. A Szabad Európa Rádió munkatársa, majd a Magyar Osztály helyettes vezetője volt. Később a müncheni *Látóhatár* című folyóirat egyik elindítója, majd szerkesztője. A *Magyar Szemle* szerkesztőbiz. tagja. F. m.: *A magyar népi mozgalom; A magyar emigráció életrajza 1945–1985; Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia; Magyarok az Angol Kertben; A Szabad Európa Rádió története; Magyar politikai pályaképek, 1938–1948.*

BYRNE, Malcolm

Amerikai történész, az alapítványi keretek között működő washingtoni National Security Archive tudományos igazgatója. Az Oroszországi és Kelet-Európai Kutatási Projekt vezetője. Több amerikai külpolitikával foglalkozó kiadvány szerkesztője, valamint több mint egy tucat az Egyesült Államok hidegháborús politikájával foglalkozó dokumentumgyűjtemény sorozatszerkesztője.

CALHOUN, Daniel F.

Amerikai történész, az Ohio-beli Wooster College tanára. F. m.: *Hungary and Suez 1956: An Exploration of Who Makes History* (Magyarország és Szuezi, 1956: Kik is csinálják a történelmet).

CSEN Csien (Chen Jian)

Kínai történész, egyetemi tanár. A hidegháborús korszak kínai külpolitikájával foglalkozik. Jelenleg az Egyesült Államok Békeintézetének tudományos munkatársa. Több kínai külpolitikai dokumentumgyűjtemény társszerkesztője. F. m.: *China's Road to the Korean War: The Making of the Sino-American Confrontation* (Kína útja a koreai háborúba: a kínai–amerikai szembenállás kialakulása).

DEÁK István

Amerikai–magyar történész, 1951 és 1959 között a Szabad Európa Rádiónál dolgozott, majd a Columbia Egyetem tanára. A Magyar Történészek Világsszövetségének társelnöke, az MTA külső tagja. F. m.: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–1849; The social and psychological consequences of the Desintegration of Austria-Hungary in 1918* (Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának társadalmi és pszichológiai következményei); *Beyond Nationalism* (A nacionalizmuson túl); *Volt egyszer egy tisztikar.*

FEJTŐ Ferenc

Magyar–francia újságíró, történész. 1938 óta Franciaországban él. 1946–49-ben a párizsi Magyar Követség sajtóattaséja. Az AFP kelet-közép-európai hírmagyarozója, majd főszerkesztő-helyettese. A Rajk-per után szakított a magyar politikai élettel. Az olasz *Il Giornale* párizsi irodáját vezette. Számos lapban (*Szocializmus, Kortárs, Haladás, Magyar Füzetek*) publikált. F. m.: *A népi demokráciák története; La tragédie hongroise* (A magyar tragédia); *Les Juifs et l'antisemitisme dans les pays communistes* (A zsidók és az antiszemitizmus a kommunista országokban); *Chine–URSS* (Kína–Szovjetunió).

GARTHOFF, Raymond L.

Amerikai diplomata. Nagykövetség szolgált Bulgáriában, majd a Külügyminisztérium Katonapolitikai Osztályán igazgatóhelyettes és a CIA tanácsadója. Jelenleg a hidegháború egyik legismertebb amerikai szakértője. F. m.: *Détente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan* (Enyhülés és konfrontáció: amerikai–szovjet kapcsolatok Nixontól Reagánig); *The Great Transition: American–Soviet Relations and the End of the Cold War* (A nagy átmenet: amerikai–szovjet kapcsolatok és a hidegháború vége).

GATI, Charles

Magyar–amerikai politológus. 1956 előtt a *Magyar Nemzet* munkatársa volt. 1962-től a New York-i Columbia Egyetem tanára. 1995-ben a State Department főtanácsadója. A Szovjetunió és az Egyesült Államok kelet-európai politikájával foglalkozó számos mű szerzője v. szerkesztője. Jelenleg a John Hopkins' Nitze School of Advanced International Studies Külügyi Intézetének tudományos munkatársa és az Interinvest elnökhelyettese. F. m.: *The International Politics of Eastern Europe* (Kelet-Európa külpolitikája); *Magyarország a Kreml árnyékában; Füstbe ment tömb.*

GIBIANSZKIJ, Leonid

Orosz történész, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének tud. főmunkatársa. F. m.: *Szovjetszkij Szojusz i novaja Jugoszlavija, 1941–1947* (A Szovjetunió és az új Jugoszlávia, 1941–1947); *U isztokov szocialiszticeszkaja szodruzsesztva: SzSzsR u vosztocsnojevropejszkije sztrani v 1944–1949 gg.* (A szocialista barátság forrásainál: a Szovjetunió és a kelet-európai országok 1941–1947); *The Cominform: minutes of three conferences, 1947–1949* (A Kominform: három konferencia jegyzőkönyve, 1947–1949, szerk.).

GLUCHOWSKI, Leszek [Leo] W.

Kanadai–lengyel történész, egyetemi tanár a torontói egyetem politológiai tanszékén. Az Orosz és Kelet-Európai Tanulmányok Kutatóközpontjának, valamint a „Béke és Konfliktus Kutatási Program” munkatársa. Jelenleg az 1956-os lengyel válsággal foglalkozó könyvén dolgozik, ami a *The Collapse of Stalinist Rule in Poland: The Polish United Worker's Party from the XX CPSU Congress to the VIII CC PUWP Plenum, February–October 1956* (A sztálinista uralom lengyel-országi bukása: a Lengyel Munkáspárt az SZKP XX. kongresszusa és a párt VIII. kongresszusa közötti időben, 1956. február–október) című doktori disszertációjára épül.

GRANVILLE, Johanna

Amerikai történész, egyetemi tanár a Carnegie-Mellon Egyetemen. Jelenleg Fulbright-ösztöndíjjal Oroszországban végez levéltári kutatásokat.

GRIFFITH, William E.

Amerikai politológus. A forradalom idején a Szabad Európa Rádió politikai tanácsadója volt, később a Massachusetts Institute of Technologyban politológiát tanított. Több könyvet és cikket írt Európáról és a kommunista táborról. F. m.: *Superpowers and Regional Tensions: The USSR, the United States, and Europe* (Nagyhatalmak és helyi feszültségek: a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Európa).

HAJDU Tibor

Történész. Az MTA Történettudományi Intézete volt osztályvezetője, jelenleg tudományos tanácsadója, az MTA Történettudományi Bizottságának tagja. A *Századok* szerkesztőbizottságának tagja. F. m.: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom; A magyarországi Tanácsköztársaság; Károlyi Mihály. Politikai életrajz; Közép-Európa forradalma 1917–1921; Károlyi Mihály levelezése* (szerk.).

HARRISON, Hope M.

Amerikai politológus, egyetemi tanár a Lafayette College-ban. Kutatási területe, amiről számos tanulmányt publikált, a szovjet külpolitika, a német kérdés és az 1953–1961 közötti szovjet–keletnémet kapcsolatok.

HEDERVARY, Claire de

Magyar származású, Belgiumban élő ENSZ-tisztviselő, az ENSZ titkárságának igazgatóhelyettese, később a belga ENSZ-delegáció tagja. 1957-től az ENSZ Ötös Bizottsága mellett működő titkárságon dolgozott, s ennek során részt vett a bizottság jelentéseinek összeállításában. 1963-ig foglalkozott a magyar kérdéssel, mint az ENSZ közvetítő tanácsadója.

HEGEDŰS B. András

Közgazdász, szociológus, egyetemi docens. 1956-ban a Petőfi Kör egyik titkára. 1958-ban a Mérei–Fekete-perben börtönbüntetésre ítélték. 1988-ban egyike a Történelmi Igazságtétel Bizottság alapító tagjainak, az 1956-os Intézet ügyvezető igazgatója. F. m.: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján I–VII.* (szerk.); *Ötvenhatról nyolcvanhatban* (szerk.); *A „Jelcin-dosszié”* (szerk.); *1956 Kézikönyve I–III.* (főszerk.)

HELLER Ágnes

Filozófus. Lukács György tanítványa, 1956-ban részt vett a Petőfi Kör vitáiban. A Budapesti Iskola egyik megalapítója. 1977 után emigrált. A melbourne-i egyetem, majd a New York-i New School for Social Science professzora. Az MTA levelező tagja. F. m.: *Diktátúra a szükségletek felett; Egy forradalom üzenete; Gauche de l'Est – Gauche de l'Ouest* (Keleti bal – nyugati bal); *Jalta után; Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*.

HENZE, Paul

Amerikai politológus. Az ötvenes években a Szabad Európa Rádió politikai tanácsadóhelyetteseként dolgozott. Később az amerikai kormányzatban számos fontos tisztséget töltött be, többek között a Nemzetbiztonsági Tanácsban Zbigniew Brzezinski tanácsadója volt. Jelenleg a Rand Corporation tanácsadója.

HERSHBERG, James G.

Amerikai történész, „A Hidegháború Történetét Kutató Nemzetközi Program” igazgatója. Nemrégiben nevezték ki a The George Washington University történelem és külpolitika tanszékén egyetemi tanárrá. Számos tanulmányt írt a hidegháború témájában és egy kitüntetéssel díjazott életrajzot: *James B. Conant: Harvard to Hiroshima and the Making of the Nuclear Age* (James B. Conant: Harvartól Hiroshimáig és a nukleáris kor megszületése).

IVANJI, Ivan

Bécsben élő szerb újságíró, publicista, műfordító. A forradalom napjaiban Budapestről küldött tudósításokat jugoszláv lapok számára. F. m.: *Ein ungarischer Herbst* (Egy magyar ősz. Regény).

KATONA Tamás

Történész, a Bibliotheca Historica és a Pro memoria sorozat szerkesztője, a JATE tanára. Az Antall-, majd Boross-kormány államtitkára. 1990-től az MDF, 1996 óta a Magyar Demokrata Néppárt országgyűlési képviselője. F. m.: *Az aradi vértanúk* (szerk.); *A korona kilenc évszázada; Budavár bevételének emlékezete 1849.*

KENDE Péter

Politológus, szociológus. 1949–1954 között a *Szabad Nép* külpolitikai szerkesztője. A Nagy Imre körüli pártellenzék tagja. A forradalom alatt a *Magyar Szabadság* szerkesztője, majd a november 4. utáni illegális mozgalom résztvevője. 1957-ben emigrált. A brüsszeli Nagy Imre Intézet főmunkatársa, a párizsi *Magyar Füzetek* alapító szerkesztője. A francia állami Kutatóközpont (CNRS) munkatársa, majd kutatási igazgatója. Az 1956-os Intézet kuratóriumának elnöke,

az MTA külső tagja. F. m.: *Az igazság a Nagy Imre-ügyben; Varsovie–Budapest, la deuxième révolution d’Octobre*; (Varsó–Budapest, a második októberi forradalom); *A párizsi toronyból; Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?; Az én Magyarországom*.

KIROV, Alekszandr (Előadását megküldte)

Orosz hadtörténész, a történettudományok kandidátusa. A kelet-európai politikai és katonai válságokat és a szovjet hadsereg e válságok megoldásában játszott szerepét kutatja. F. m.: *Gyeszantnyiki v operacii „Dunai”* (Hadosztályok a Duna-hadműveletben); *Szovjetszko–csehszlovackije vojenno-polityicseskije otnosenija 1968 goda* (Szovjet–csehszlovák katonapolitikai kapcsolatok 1968-ban); *Vojennaja intyervencija 1956 goda* (Katonai intervenció 1956-ban).

KOSÁRY Domokos

Történész, egyetemi tanár, akadémikus. 1956-ban a Magyar Történészek Forradalmi Bizottságának elnöke. 1958-ban 4 év börtönbüntetésre ítélték. Az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke, majd a Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1990–1996 között. F. m.: *A Görgey-kérdés és története; Kossuth Lajos a reformkorban; Bevezetés a magyar történelem forrásaiba I–III; Művelődés a XVIII. századi Magyarországon; Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867 (Magyarok Európában, III. kötet); A chilloni fogoly. Olvasónapló 1958-ból*.

KÖSZEG Ferenc

Újságíró. 1957-ben diákként vizsgálati fogságban volt. A Szépirodalmi, majd az Európa Könyvkiadó szerkesztője, amíg a demokratikus ellenzékhez fűződő kapcsolatai miatt el nem bocsátják. A *Beszélő* szerkesztője. Részt vett a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) munkájában. A Szabad Kezdeményezések Hálózata egyik alapítója, 1988 óta az SZDSZ Országos Tanácsának, majd elnökségének tagja, szövivője, 1990-től országgyűlési képviselő.

KRAMER, Mark

Amerikai politológus, a Harvard Egyetem Orosz Kutatóközpontjának munkatársa. A szovjet külpolitika elismert szakértője. Két könyve van előkészületben a Szovjetunió és Kelet-Európa kapcsolatáról.

LAMPE, John

Amerikai történész, egyetemi tanár. A Washingtoni Woodrow Wilson Központ Kelet-Európa Kutatóintézetének igazgatója. Neves Balkán-kutató. F. m.: *From Imperial Borderlands to Developing Nations, 1550–1950*.

LITVÁN György

Történész, egyetemi tanár. A Nagy Imre-féle pártellenzék és a Petőfi Kör tagja. Részt vett a forradalom utóvédharcaiban. A Mérei–Fekete-perben 6 év börtönbüntetésre ítélték. Az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, a Történelmi Igazságtétel Bizottság alapító tagja, 1991-től az 1956-os Intézet igazgatója. F. m.: *Jászi Oszkár válogatott levelei* (összeáll. és jegyzetek); *A szociológia első magyar műhelye; Magyar gondolat – szabadgondolat; Szabó Ervin, a szocializmus moralistája; Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás* (szerk.); *A „Jelcin-dosszié”* (szerk. és bev.); *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953–1963; Októberek üzenete*.

MACHCEWICZ, Pawel

Lengyel történész. A Lengyel Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének munkatársa. Fő kutatási területe Lengyelország 1945 utáni története, illetve a lengyel–amerikai kapcsolatok. E témában számos cikk és tanulmány szerzője. F. m.: *Polski rok 1956 (Lengyelország 1956-ban); Wladyslaw Gomulka*.

McCARGAR, James G.

Amerikai diplomata és politikai tanácsadó. Diplomataként dolgozott a Szovjetunióban és Magyarországon is. Washingtonban a Politikai Egyeztető Iroda, New Yorkban és Párizsban a Szabad Európa Bizottság munkatársa volt. A hidegháborúról számos könyvet és cikket írt. F. m.: *A Short Course in the Secret War* (Rövid tanfolyam a titkos háborúról); *Lost Victory* (Elvesztett győzelem, társszerző).

MECKEL, Markus

Német evangélikus lelkész, politikus. A Német Demokratikus Köztársaság demokratikus ellenzékének kiemelkedő alakja, a keletnémet szociáldemokrata párt alapító tagja. Az NDK utolsó külügyminisztere. A Bundestag képviselője, a külügyi bizottság tagja. F. m.: *Opposition in der DDR* (Ellenzék az NDK-ban. Szöveggyűjtemény, kommentár; társszerző).

MINK András

Történész. Az Open Society Archive munkatársa, a *Beszélő* szerkesztője. Fő kutatási területe a 20. századi magyar politika, és főként az 1945 utáni magyar kommunizmus története. Több tanulmánya jelent meg a magyar népesedéspolitikáról, valamint politikai és társadalmi kampányokról a háború utáni Magyarországon.

MOLNÁR Miklós

Történész, újságíró, politológus. A *Szabad Nép* munkatársa, majd az *Irodalmi Újság* felelős szerkesztője; részt vesz az írói ellenzék tevékenységében. 1957 óta Svájcban él. A Genfi Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének munkatársa, majd a lausanne-i egyetem tanára. F. m.: *Imre Nagy, réformateur ou révolutionnaire?* (Nagy Imre, reformkommunista vagy forradalmár?); *Victoire d'une défaite, Budapest 1956* (Egy vereség diadala, Budapest 1956); *A Short History of the Hungarian Communist Party* (A magyar kommunista párt rövid története); *De Béla Kun à János Kádár* (Kun Bélától Kádár Jánosig); *La démocratie se lève à l'Est* (A demokrácia felkel Keleten).

MUSZATOV, Valerij

Orosz diplomata és köztisztviselő. A budapesti szovjet nagykövetség tanácsosa, a hetvenes években pedig az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezető munkatársa. Jelenleg az Orosz Föderáció Külügyminisztériumának munkatársa. Több tanulmánya jelent meg a Szovjetunió külpolitikájáról az 1956-os magyar forradalommal összefüggésben. F. m.: *Preadvesztnyiki buri. Polityicseszkije kriziszi v Vosztocsnoj Jevrope (1956–1981)*. (A vihar előjelei. Politikai válságok Kelet-Európában (1956–1981).

NOWAK, Jan

Lengyel–amerikai politikai szakértő. A második világháborúban részt vett a lengyel ellenállás tevékenységében, majd a Szabad Európa Rádió lengyel adásainak igazgatója a SZER megalakulásától 1976-ig. A washingtoni Lengyelek Amerikai Kongresszusának igazgatója, valamint a Nemzetbiztonsági Tanács tanácsadója volt. F. m.: *Courier from Warsaw* (Varsói futár).

OSTERMANN, Christian F.

Német–amerikai történész, a washingtoni Wilson Center „Hidegháború Történetét Kutató Nemzetközi Programja” munkatársa, 1997-től igazgatóhelyettese. A National Security Archive kutatója. Számos tanulmányt jelentetett meg az amerikai–keletnémet kapcsolatokról és az NDK külpolitikájáról.

PACZKOWSKI, Andrzej

Lengyel történész, a Varsói Egyetem professzora. A Szolidaritás dokumentumainak szamizdat kiadását szerkesztette 1984–1989 között. A Lengyel Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének kutatási igazgatója. A Lengyel Történész Társaság elnökhelyettese. F. m.: *Pól Wieku dziejów Polski 1939–1989* (Magyarországi kiadása: *Fél évszázad Lengyelország történetéből*).

1939–1989); *Stanislaw Mikolajczyk 1901–1966, biografia polityczna* (Stanislaw Mikolajczyk 1901–1966. Politikai életrajz); *Polski aparat bezpieczenstwa 1945–1947* (A lengyel államvédelmi apparátus, 1945–1947, szerk.).

PRUESSEN, Ronald W.

Kanadai történész, egyetemi tanár. Fő kutatási területe az Egyesült Államok huszadik századi történelme és John Foster Dulles politikusi pályája. Könyve jelent meg az 1954–58-as Quemoy-Matsu válságról. Jelenleg az Egyesült Államok és az európai integráció kapcsolatával foglalkozik.

RAINER M. János

Történész, az 1956-os Intézet megbízott igazgatója, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. Kutatási területe az 1945 utáni magyar politika története. F. m.: *Az író helye. Vitéz a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*; *A „Jelcin dosszié”* (szerk.); *Döntés a Kremlben 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* (társszerkesztő); Nagy Imre. *Politikai életrajz, I. kötet. 1896–1953.*

RETEGAN, Mihai

Román történész, a Hadtudományi Intézet tudományos kutatója, egyetemi docens. Szakterülete a két világháború közötti korszak és a második világháború történelme. F. m.: *Radiopropaganda britanica in Romania* (Az angol rádióadások Romániában); *Marile puteri si Europa Centrala* (A nagyhatalmak és Közép-Európa).

RÉV István

Történész, egyetemi tanár. Az Open Society Archive tudományos igazgatója, a budapesti Közép-európai Egyetem tanára. A kommunizmus történetét kutató Institute of Record alapítója. 1995-ben kitüntették a New Europe Prize-zal. Az 1945 utáni Közép-Európa történelmével, kultúrantropológiájával foglalkozik. F. m.: *Magyarország gazdaságának és társadalmának története a szocializmusban*; *Parallel Autopsies* (Párhuzamos boncolások).

RIPP Zoltán

Történész, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a Kádár-rendszer születése és kibontakozása az 1950–60-as években, valamint a rendszerváltozás magyarországi politikatörténete. F. m.: *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés 1956. november–1959. február*; *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. IV. kötet* (szerk. Baráth Magdolnával); *Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. Dokumentumok* (szerk. Kiss Józseffel, Vida Istvánnal).

SEJNISZ, Viktor

Orosz gazdaságtörténész. 1958-ban eltávolították az Orosz Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézetéből, ahol posztgraduális tanulmányait végezte, mivel ellenezte a Szovjetunió magyarországi politikáját. Később a Szovjet Világgazdasági Intézet munkatársa volt. A kilencvenes években a Demokratikus Oroszországért mozgalom kiemelkedő alakja, képviselő, az Alkotmányelőkészítő Bizottság tagja, majd titkára. A „Jabloko” Párt képviselője az orosz Dumában.

SZEREDA, Vjacseszlav

Orosz történész, irodalomtörténész, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének tud. munkatársa. F. m.: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából* (társszerző); *Döntés a Kremlben. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* (társszerkesztő).

TISCHLER János

Történész, az 1956-os Intézet munkatársa. Fő kutatási területe a lengyel–magyar kapcsolatok a II. világháború után, különösen az 1956-os magyar forradalom időszakában. F. m.: *Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai* (szerk.).

VARGA László

Író, ügyvéd, politikus. 1945–48-ban a Demokrata Néppárt országgyűlési képviselője. 1950–1964 között New Yorkban a Szabad Európa Bizottság sajtóosztályának munkatársa. A Szabad Magyar Jogászok Világszövetségének alapítója és elnöke, az Európai Rab Nemzetek Közgyűlésének elnöke. A KDNP társelnöke, alelnöke, 1994-től országgyűlési képviselője. F. m.: *Human Rights in Hungary* (Emberi jogok Magyarországon); *Kérem a vádlott felmentését!*; *Kényszermunka Magyarországon*; *A Mindszenty-per*; *Forradalmárok a bíróság előtt*; *Forradalomban élünk*; *Az elárult forradalom*; *A cserbenhagyott forradalom*.

VÁSÁRHELYI Miklós

Újságíró, sajtótörténész, politikus. A *Szabad Nép* munkatársa, 1954–1955-ben a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának elnökhelyettese, a Nagy Imre körüli pártellenzék tagja. 1956 novemberében a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke volt, majd Romániába deportálták. 1958-ban a Nagy Imre-perben öt év börtönre ítélték. 1989-től a Soros Alapítvány kuratóriumi elnöke. A Történelmi Igazságtétel Bizottság alapító elnöke. Az SZDSZ alapító tagja, 1990–1994-ben országgyűlési képviselő. F. m.: *A hatalom mestersége*; *A lord és a korona*; *La rivoluzione ungherese e la sinistra europea* (A magyar forradalom és az európai baloldal); *Ellenzékben* (Életútinterjú).

VASZILIOU, Jorgosz

Ciprusi közgazdász, politikus. A görög polgárháború idején családja Magyarországra emigrált. Egyetemi tanulmányait a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen végezte. 1956-ban részt vett a Petőfi Kör munkájában, majd a forradalom után illegális iratok Nyugatra csempészése miatt őrizetbe vették. 1988-tól 1993-ig Ciprus köztársasági elnöke volt.

ZUBOK, Vlagyiszlav M.

Orosz történész. A szovjet–amerikai külpolitika elismert kutatója. 1994-től a National Security Archive vendégkutatója. F. m.: (Konstantin Pleshakovval:) *Inside the Kremlin's Cold War* (A Kreml hidegháborújában).

BESZÁMOLÓK

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 1996–1997. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

1996-ban az 1956-os Intézet-Közalapítvány (és az azonos nevű akadémiai kutatóhely) a magyar forradalom és szabadságharc 40. évfordulójával és Nagy Imre születésének 100. évfordulójával kapcsolatos tudományos eredmények bemutatását tekintette fő céljának.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

Az Intézet 1996. június 7-én „Nagy Imre évszázada” címmel az Europa Intituttal közösen nemzetközi tudományos konferenciát rendezett. A konferenciát Glatz Ferenc, az MTA elnöke és Kosáry Domokos, az MTA korábbi elnöke nyitotta meg. Ebből az alkalomból jelent meg Rainer M. János *Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953* c. könyve, amelyet Hegedűs B. András mutatott be. A könyv Rainer M. János sokévi kutatómunkájának eredménye és az első tudományos igényű monográfia, amely felöleli Nagy Imre élettörténetét, politikai és tudományos pályafutását első miniszterelnökségéig. A konferencián a monográfia szerzőjének „Nagy Imre és a szovjet kommunizmus” c. bevezetője hangzott el, a rendezvény második részében Kende Péter „Nagy Imre és a magyar forradalom nemzetközi kisugárzása” címmel tartott előadást. Az első előadáshoz magyar, a másodikhoz olasz, orosz, angol és kínai, illetve emigráns magyar kutatók csatlakoztak korreferátumaikkal.

Az Intézet többévi kutató- és feldolgozó munkájának eredménye az *1956 Kézikönyve* c. háromkötetes mű, amely a második világháború utáni magyar történelem kronológiáját tartalmazza a rendszerváltásig, középpontba állítva az 1956-os forradalmat. Közli a forradalom magyar és idegen nyelvű bibliográfiáját, a legfontosabb politikai perek jegyzékét, valamint a kivégzettek – periratokon alapuló – életrajzát.

A *Döntés a Kremlben. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* c. szovjet forrásokon alapuló kiadvány, az SZKP Elnökségének 1956. évi ülésein készült feljegyzések elemzett és jegyzetekkel ellátott kiadása, amely első ízben enged betekintést a november 4-i szovjet beavatkozás előkészítésének politikai mechanizmusába, és néhány lényeges kérdésben új megvilágításba helyezi a szovjet és magyar döntéseket.

Megjelent Békés Csaba *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* c. könyve, összefoglalva a magyar '56 fogadtatását, valamint a forradalomra adott reakciókat a nagyhatalmak részéről.

Az év végén jelent meg Ständeisky Éva *Az írók és a hatalom, 1956–1963* c. monográfiája, amely a maga területén az első tudományos feldolgozás a korai Kádár-korszakról.

A forradalom 40. évfordulójának legjelentősebb tudományos eseménye a különböző amerikai intézmények (National Security Archive, George Washington University, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars), valamint a Magyar Tudományos Akadémia és Intézetünk által rendezett nemzetközi konferencia, amely „Az 1956-os

forradalom a világpolitikában” címmel zajlott le szeptember 26–29. között Budapesten, az MTA székházában. (A konferencia szervezésében több amerikai, magyar és kanadai tudományos intézmény vett részt; a tanácskozás költségeinek nagyobbik részét az Open Society Institute, New York és a John D. and Catherine T. MacArthur Foundation szponzorálta.)

A konferencia alkalmából a budapesti Open Society Archives kamarakiállítást rendezett. A konferenciát – több száz történész, társadalomkutató, érdeklődő és az 1956-os forradalom számos résztvevője jelenlétében – Kosáry Domokos, az MTA korábbi elnöke nyitotta meg, majd Kende Péter, az 1956-os Intézet Kuratóriumának elnöke és Thomas Blanton, a National Security Archive igazgatója mondott bevezetőt. Az első téma keretében Litván György, az 1956-os Intézet igazgatója „Az 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon” címmel tartott előadást, amelyet az „1956 örökségéről” szóló kerekasztal-beszélgetés követett, Vásárhelyi Miklós elnökletével, francia, olasz, ciprusi és magyar résztvevőkkel. A második témakör tárgyalása során orosz, magyar és amerikai kutatók a szovjet politika és a magyar válság kapcsolatáról szóltak, elsősorban a közelmúltban feltárt szovjet pártelnökségi jegyzőkönyvkivonatokat (Malin-feljegyzések) tükrében. A második napon külön szekció foglalkozott az 1956. évi lengyel válsággal – lengyel, magyar, amerikai és kanadai kutatók előadásai kapcsán –, majd külön szekcióban előadások hangzottak el a magyar forradalom romániai és kelet-németországi hatásáról, valamint a jugoszláv és kínai politika szerepéről – amerikai, román, orosz, magyar és német részvétellel.

Miután a negyedik szekcióban a konferencia meghallgatta Békés Csaba – a tanácskozás magyarországi fő szervezője – „Az 1956-os forradalom és a nagyhatalmak” c. előadását, amerikai, kanadai, orosz, olasz és izraeli kutatók vitatták meg a nyugati nagyhatalmak szerepét. Tartalmilag ehhez kapcsolódott a konferencia talán leghevesebb és legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltott szekciójának vitája a Szabad Európa Rádió (SZER) 1956-os szerepéről. A SZER egykori vezetői és munkatársai közül többen is előadást tartottak (Paul Henze, William Griffith, Jan Nowak, James McCargar és Borbándi Gyula), és különböző fokon, de egyöntetűen bírálták a SZER akkori politikai helyzetmegítélését és a rádióadások ebből következő negatív hatását, amelyet a magyar hallgatókra gyakorolt. Különös visszhangot keltett Benkő Zoltánnak – a SZER 1956 utáni munkatársának – Wittner Mária által felolvasott hozzászólása. Az igen nagy hatású záróelőadást Timothy Garton Ash oxfordi professzor tartotta.

A nemzetközi konferenciának mind Magyarországon, mind külföldön jelentős sajtó- és tömegkommunikációs visszhangja volt. A tanácskozás szövegét angol nyelven, az amerikai rendezőszervekkel közösen kívánjuk publikálni, s hamarosan elkészül a konferencián forgatott filmből összeállított videokazetta is.

Az év folyamán – nem teljes körű felmérés szerint – Magyarországon húsz, külföldön tizenkét 1956-os tárgyú dokumentumfilm készült. Az Intézet munkatársai szerkesztőként, tanácsadóként közreműködtek és nyilatkoztak számos magyar és külföldi dokumentumfilmben. Rainer M. János és Hegedűs B. András a *Nagy Imre élete és halhatatlansága* c. kétrészes tv-filmben, az Oral History Archívum munkatársai Dékány István *Az én '56-om* c. filmjében, Boros Géza, Intézetünk külső munkatársa az *1956 és az emlékmű* c. filmben, Hegedűs B. András a *Parancsolatlan tiszta szívvel* c. tv-műsorban, Eörsi László a *Tűzoltó utca – 1956* c. filmben működtek közre.

Az 1956-os Intézet kezdeményezésére „1956 – 40 év után” sorozattal az év folyamán havonta egyszer (októberben négy alkalommal), összesen 15 alkalommal a Magyar Televízió 2. csatornáján kerekasztal-beszélgetések folytak a 40 év előtti eseményekről. A beszélgetéseket Kasza László vezette, a műsorok állandó szakértője Hegedűs B. András volt.

Tükörcserepek címmel – elsősorban közoktatási célra – a Fővárosi Oktatástechnológiai Központ kizárólag eredeti film- és fényképfelvételek alapján dokumentumfilmet készített, amely napról napra követi a forradalmi eseményeket. A filmet Vitéz Gábor rendezte, Hegedűs B. András és Rainer M. János szakértőként működött közre.

Ezenkívül az Intézet számos munkatársa több alkalommal vállalt szerepet a Magyar Rádió 1956-tal foglalkozó tudományos és ismeretterjesztő műsoraiban.

Az Intézet – az évforduló keltette rendkívüli elvárások közt is – folytatta rendes tevékenységét. A könyvtár állománya 510 kötettel növekedett, az új szerzemények számítógépes feldolgozása naprakész. A kéziratállomány 76 egységgel, a sajtófigyelési adatbázis 2085 tétellel gyarapodott.

Az évfordulóra való tekintettel nagymértékben megnövekedett az Intézet dokumentációs részlegeinek (könyvtár, videotár, iratgyűjtemény) szolgáltató tevékenysége, használata.

Az évforduló alkalmából értékes fényképekkel gyarapodott az 1956-os Intézet archívuma. Erich Lessing osztrák–francia fotóművész Intézetünknek ajándékozta Magyarországon 1956 nyarán és őszén készített fényképeit; ugyancsak ajándékba kaptuk a svájci Vöröskereszt Magyarországon járt képviselőjének, Gleason egykori budapesti amerikai katonai attasénak, valamint R. Cooper és C. Lord, a forradalom alatt Budapesten tartózkodó angol egyetemisták fényképeit. Az OSZK 1956-os gyűjteménye négy tétellel gazdagodott. Az adatbank – nagyobb fejlesztési lehetőségek híján – folytatta az Intézet különböző dokumentációs részlegeiben összegyűjtött adatok rögzítését. Bibliográfiai adatbázisunk naprakész. Az Oral History Archívum 29 interjúkiadvonattal gyarapodott, a perirat-adatbázis növekménye 15 tétel.

Elkészült az Intézet [www. home page-e](http://www.home.page-e), amelyen jelenleg az 1956-os Intézet magyar és angol nyelvű bulletinje olvasható grafikailag megtervezett formában. (Címe: www.rev.iif.hu.) Megtörtént az 1997-ben bevezetendő hálózati operációs rendszer upgrade-je. A jelenlegi Novell 4.01.-nek Novell 4.11. Intranetware-ra történő upgrade átalakítása lehetővé teszi majd, hogy az Intézet valamennyi számítógépére telepíthessük a Netscape [www. böngésző](http://www.böngésző)t, valamint az ELLA levelezőprogram helyett áttérjünk a korszerűbb Windows Eudora Lightra.

1996 végén megkezdődött az 1956 Kézikönyvére épülő multimédia CD-ROM előkészítése.

Az Oral History Archívum gyűjteménye 1996-ban 13 – az 1995. évi *Évkönyv*ben közöltekhez képest 43 – interjúval gyarapodott. Folytatódott „Az ötvenhatosok második nemzedéke” c. kutatás. A munkatársak az első eredményeket több hazai és külföldi konferencián is ismertették. A göteborgi nemzetközi konferenciára időzítve jelent meg az OHA 15 éves munkáját bemutató magyar és angol nyelvű kötet.

Folytatódott az életútinterjúk tematikus feldolgozása, jelenleg 430 interjú tartalmi kivonatát lehet az adatbankból lehívni. Öröndöletesen megnőtt az archívumot tudományos célra igénybe vevő belső és külső kutatók száma.

Forintos György szociológus esettanulmányt írt a mátyásföldi '56-os lakótelepről az OHA-val szorosan együttműködve *Egy lakótelep élete* címmel.

Az Intézet videokazetta-tárában – kis kivétellel – a kutatók rendelkezésére áll valamennyi, a magyar forradalommal és a jelenkortörténettel kapcsolatos dokumentumfilm és számos játékfilm is. A kutatók a filmeket az Intézetben tekinthetik meg.

ELŐADÁSOK, TANFOLYAMOK

Felsőoktatás

Litván György egyetemi tanár az ELTE Szociológiai Intézetében magyar szociológiatörténeti kurzust vezetett.

Hegedűs B. András egyetemi docens az ELTE Bölcsészettudományi Kara Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén előadásokat tartott „1956 – 40 év után” és „A Kádár-kor gazdasági reformkísérletei a hatvanas–hetvenes években” címmel, valamint szemináriumot az oral history-kutatások módszertanáról.

Tischler János a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete Magyar Történeti Tanszékén szemináriumokat tartott az 1918 utáni magyar és közép-európai történelemből.

Valuch Tibor a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Új- és Legújabb kori Magyar Történelmi Tanszékén szemináriumokat vezetett „Az 1945 utáni magyar társadalomfejlődés kérdéseiről”, „A 19–20. századi magyar társadalom- és művelődéstörténet kérdéseiről”, valamint az ELTE Szociológiai Intézet Történeti Szociológiai Tanszékén „A magyar társadalomfejlődés 1945–1989 között” címmel, és előadásokat tartott „A magyar területfejlesztés és településpolitika története 1945–1989”, illetve „Életviszonyok és értékek 1945 után” címmel.

Kőrösi Zsuzsanna az ELTE Segédtudományi Tanszék levéltáros hallgatóinak „Hangdokumentumok archiválása” címen szemináriumi előadás keretében mutatta be az 1956-os Intézet Oral History Archívumát.

Nemzetközi kapcsolatok

Az Intézet munkatársai számos európai, amerikai és afrikai országban vettek részt tudományos konferenciákon, tartottak előadásokat tudományos és társadalmi rendezvényeken.

Az *Amerikai Egyesült Államokban* Rainer M. János, *Ausztriában* – Eisenstadtban – Hegedűs B. András, Bécsben Kende Péter és Litván György, *Bulgáriában* Standeisky Éva, *Egyiptomban*, *Észtországban* és *Finnországban* Békés Csaba, *Franciaországban* (három konferencián) Hegedűs B. András, Kende Péter, Litván György és Tischler János, *Jugoszláviában* Litván György és Rainer M. János, *Lengyelországban* Gyenes Judith és Tischler János, *Nagy-Britanniában* (Londonban, Oxfordban, Cambridge-ben – négy rendezvényen) Bak M. János, Hegedűs B. András, Litván György, *Németországban* (három rendezvényen) Gyenes Judith, Hegedűs B. András, Litván György, *Norvégiában* Rainer M. János és Standeisky Éva, *Svédországban* a IX. Nemzetközi Oral History Konferencián Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne, *Olaszországban* (három rendezvényen) Hegedűs B. András, Kende Péter, Litván György, Rainer M. János, *Oroszországban* (két rendezvényen) Hegedűs B. András és Kende Péter, *Szlovákiában* (két rendezvényen) Germuska Pál, Rainer M. János és Tischler János, *Ukrajnában* Hegedűs B. András vettek részt konferenciákon, tartottak előadást és képviselték az 1956-os Intézetet.

Magyarországon a Goethe Intézet, a budapesti Francia Intézet, valamint a Lengyel Kulturális Intézet tudományos rendezvényeket és kiállításokat szervezett az 1956-os Intézettel együttműködve.

A 1996. szeptemberi fentebb említett nemzetközi konferencia szervezése során mindennapos munkakapcsolat alakult ki a felsorolt amerikai tudományos intézetekkel és vezető munkatársaikkal. A sikeres konferencia után további együttműködés várható. Intézetünk képviseltette magát az ugyancsak a fenti amerikai intézmények által szervezett potsdami konferencián, és 1997-ben jelen leszünk az 1980–81-es lengyelországi eseményekkel foglalkozó varsói konferencián is. 1997-től részt veszünk a National Security Archive nagyszabású nemzetközi projektjében (Project on Openness in Eastern Europe and the former Soviet Union), amely a poszt-sztálinista korszak összehasonlító vizsgálatát és a rendszerváltozás előkészítésének kutatását tűzte ki célul.

Teresa Anderson, cambridge-i PhD-hallgató 1996 szeptembere és 1997 márciusa között tartózkodott az 1956-os Intézetben. Békés Csaba szakmai irányítása mellett az 1953 és 1958 közötti magyar–szovjet kapcsolatok témakörét tanulmányozta.

Az év folyamán látogatást tett az Intézetben az Orosz Föderáció budapesti nagykövetségének két diplomataja, Nyikita Darcsijev főtanácsos és Alekszandr Kulesov másodtitkár, Erich Kussbach, az Osztrák Köztársaság nagykövete, valamint Calin Fabian, Románia budapesti nagykövetségének első titkára.

Tanfolyamok, pályázatok, viták

Az Intézet munkatársai számos előadást tartottak tudományos konferenciákon, tudományos egyesületek rendezvényein, részt vettek a forradalom megünneplésével kapcsolatos események előkészítésében, a Nagy Imre-szobor kuratóriumának munkájában, a „Forradalmi fáklýaláng” felállításában, ismeretterjesztő előadásokat tartottak középiskolákban és a *Rubicon* c. folyóirat tanfolyamain, valamint közreműködtek a Művelődési és Köznevelési Minisztérium 1956-os diákpályázatának elbírálásában.

„A Kádár-rendszer története 1962–1989” címmel – Szakolczai Attila szervezésében – elsősorban középiskolai tanárok számára 12 részből álló előadás-sorozatot tartottunk 1996. február és május között. Az 1956-os Intézet munkatársai közül Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, Litván György, Molnár Adrienne, Standeisky Éva, Szakolczai Attila és Tischler János, meghívottként pedig Kiss Gy. Csaba adott elő.

Az Intézet az év folyamán nyolc tudományos vitát rendezett munkatársai részére. (A tudományos vitákat Standeisky Éva szervezte.) Megvitattuk Kőrösi Zsuzsanna egyetemi szakdolgozatát („Titokkal a lelkemben éltem”), Szakács Sándor egyetemi tanár második világháború utáni magyar gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozó egyetemi tankönyvtervezetének kéziratát,

Rainer M. János Nagy Imre-monográfiájának kéziratát, Révész Sándor Aczél György-életrajzána egy részletét, Szakolczai Attila és Á. Varga László levéltáros, valamint Bán Péter levéltáros a vidék forradalmával foglalkozó kutatási beszámolóit, Molnár Adrienne és Kőrösi Zsuzsanna beszámolóját az oral history-kutatások főbb irányzatairól, a göteborgi nemzetközi konferencián szerzett tapasztalataik alapján, továbbá megtekintettük és megvitattuk Geréb Anna *Titoktartók* c. dokumentumfilmjét a Kádár-kormány megalakulásáról. Ronald W. Pruessen, a torontói egyetem tanára „More Than One Devil: American Perceptions of Enemies and Problems in the Eisenhower Years” címen angol nyelvű előadást tartott május 6-án az Intézetben.

ESEMÉNYNAPTÁR*

MAGYARORSZÁG

1996. január 18.

Az 1956-os Intézet-Közalapítvány kuratóriuma egyhangúlag háromévi időtartamra megbízta – a beadott pályázatok elbírálása alapján – Litván Györgyöt a tudományos főigazgatói és Hegedűs B. Andrást az ügyvezető igazgatói tiszttel betöltésével. A kuratórium meghallgatta és jóváhagyta a Felügyelő Bizottság jelentését az előző évi gazdálkodásról, valamint a szervezeti és működési szabályzatot. Megvitatta a forradalom 40. évfordulójával kapcsolatos tudományos és egyéb terveket, valamint a kiadványtervet.

1996. február 10.

Budapesten, a Szlovák Kultúra Házában – a 27. magyar filmszemle alkalmával – bemutatták az *Emlék élőknek, holtnak, Veszprém, '56* c. dokumentumfilmjét. (Rendező: Kiss Róbert, szerkesztő-riporter: Fuzik János, szakértők: Mészáros Gyula és Horváth Miklós.)

1996. február 16–17.

Az MTA Történettudományi Intézete, a potsdami Jelenkortörténeti Kutatóközpont és az Europa Institut „Diktaturenvergleich” (Diktatúrák összehasonlítása) címmel német nyelvű nemzetközi konferenciát rendezett Budapesten magyar, cseh, lengyel és német történészek részvételével. Az 1956-os Intézet részéről Litván György „1953–1956–1968. A párt-diktatúrák válságának összehasonlítása” címen tartott előadást.

1996. március 4.

Mérei Ferenc halálának 10. évfordulóján az 1956-os Intézet pedagógusok és gyermekpszichológusok részvételével emlékülést rendezett, amelyen Litván György bevezetője után Pataki Ferenc akadémikus és Tóth István jogász tartott előadást „Mérei Ferenc és a népi kollégiumok”, illetve „Mérei Ferenc a börtönvilágban” címmel. A továbbiakban a Mérei Ferenc által létrehozott úgynevezett Műhely-csoport, az „A”-csoport, valamint más tanítványai és barátai emlékeztek Mérei Ferencre. Bemutatták Forgács Péter *Epizódok M. F. tanár úr életéből* c. 1987-ben készült dokumentumfilmjét. Az emlékülést a volt börtöntársak nevében is köszöntötte Göncz Árpád.

1996. március 11–14.

A budapesti Francia Intézet szervezésében a párizsi Sorbonne nemzetközi szakának 36 hallgatója Budapesten francia nyelvű előadásokat hallgatott Magyarország múltjáról és

* Tekintettel a 40. évforduló nagyszámú cseményére – az eddigi gyakorlattól eltérően – hirt adunk a fontosabb megemlékezésekről, ünnepségekről, emlékműavatásokról és elismerésekről. Köszönetet mondunk a Miniszterelnöki Hivatal, a Külügyminisztérium és a Művelődési és Közügyügyi Minisztérium tájékoztatásáért. (Az eseménynaptár így sem teljes, mert elsősorban a tudományos, művészeti és állami eseményekről ad számot.)

jelenéről. Ennek keretében Kende Péter „Bevezetés a mai Magyarországhoz” címen a Francia Intézetben, Litván György „Magyarország története a háború után és az 1956-os magyar forradalom” címen az 1956-os Intézetben tartott előadást.

1996. március 14.

A Koreai Köztársaság (Dél-Korea) televíziója forgatott az 1956-os Intézetben az intézmény tevékenységéről.

1996. március 21.

Könyvbemutatót szervezett az 1956-os Intézet három könyv megjelenése alkalmából: *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* (Összeállította és szerkesztette Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János.) – Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában – A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* (Összeállította Kenedi János.)

1996. május 23.

A Kossuth Klub – a Petőfi Kör vitái egykori színhelyének – falán elhelyezték Tánczos Gábor, a Petőfi Kör titkára emléktábláját. Avatóbeszédet Pataki Ferenc akadémikus mondott, a táblát Für Lajos, Hegedűs B. András és Horn Miklós avatta fel.

Az 1956-os Intézet-Közalapítvány kuratóriumának 1996. évi második ülésén a kuratórium tagjai sorába kooptálta Kovács K. Zoltán újságíró, volt országgyűlési képviselőt, a magyar emigráció kiemelkedő személyiségét. A kuratórium tudomásul vette a beszámolót az Állami Számvevőszék vizsgálatáról és jelentéséről, valamint az alapító okirat módosításának szükségességéről. Ugyancsak tudomásul vette a Társadalombiztosítási Főigazgatóság ellenőrző vizsgálatának megállapítását, amely jogszerűnek minősítette az Intézet működését. Elfogadta az 1995. évi mérlegre és az 1996. évi költségvetésre vonatkozó jelentést. Tudomásul vette, hogy a Fővárosi Főügyészség megvizsgálta az Intézet működésének törvényességét, és néhány pontosítást javasolt az alapító okiratban. Végül tudomásul vette az 1996. évi – az előző üléshöz képest – részletesebb és pontosabb szakmai programot.

1996. június 6.

A budapesti Vértanúk terén felavatták Varga Tamás Nagy Imre-szobrát. Az avatóbeszédet Göncz Árpád mondta.

A Budapesti Történeti Múzeumban megnyílt „A Miniszterelnök... (Nagy Imre 1896–1958)” c. kiállítás Horn Emil rendezésében. (A kiállítást Gál Zoltán, az Országgyűlés elnöke és Schiffer János, Budapest főpolgármester-helyettese nyitotta meg.)

1996. június 7.

„Nagy Imre évszázada (1896–1996)”. – Tudományos konferencia és könyvbemutató az 1956-os Intézet és az Europa Institut közös rendezésében.

A konferenciát Glatz Ferenc, az MTA elnöke és Kosáry Domokos, az MTA korábbi elnöke nyitotta meg. Délelőtt Rainer M. János „Nagy Imre és a szovjet kommunizmus”, délután Kende Péter „Nagy Imre és a magyar forradalom nemzetközi kisugárzása” c. előadása hangzott el. A zárszót Litván György mondotta. A délelőtti előadás után Borsányi György, Gyarmati György, Hajdu Tibor, Kemény István, Lackó Miklós, Tóbiás Áron, a délutáni előadás után Federico Argentieri (Róma), Fejtő Ferenc (Párizs), Charles Gati (Washington), Méray Tibor (Párizs), Molnár Miklós (Genf), Vjacseszlav Szereda (Moszkva), Peter Unwin (London), Vásárhelyi Miklós és Hongda Harry Wu (Kína) tartott korreferátumot.

A konferencia alkalmából jelent meg Rainer M. János *Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet. 1896–1953* c. könyve, amelyet Hegedűs B. András mutatott be. Rainer M. János sokévi kutatómunkájának eredménye az első tudományos igényű monográfia, amely felleleli Nagy Imre politikai, tudományos és emberi pályafutását első miniszterelnökségéig.

A Magyar Televízió bemutatta *Nagy Imre élete és halhatatlansága* c. kétrészes dokumentumfilmjét. (Rendező: Bohó Róbert, szakértő: Rainer M. János, szerkesztő: Hegedűs B. András.)

1996. június 12–14.

A münsteri (Németország) „Vamos” Verein für Entwicklungspolitische Bildung, Information und Kulturarbeit tanulmányi kirándulást szervezett Budapestre a forradalom 40. évfordulója alkalmából. Az 1956-os Intézetben Litván György és Standeisky Éva, a 301-es parcellánál Hegedűs B. András tartott német nyelvű előadást a szeminárium hallgatói részére.

1996. június 13.

Göncz Árpád, a Nagy Imre Emlékplakett kuratóriumának elnöke Nagy Imre Emlékplakett adományozott Bohó Róbert filmrendezőnek a *Nagy Imre élete és halhatatlansága* c. dokumentumfilm rendezéséért; Horn Emil muzeológusnak a Nagy Imre-kiállítás rendezéséért, Rainer M. János történésznek, a Nagy Imre-monográfia szerzőjének; Sándor Iván írónak, aki 1956-ban a Budapesti Műszaki Egyetemen a *Jövő Mérnöke* c. lapot szerkesztette, és írásaiiban következetesen ápolta 1956 szellemét; S. Szabó Ferenc politikusnak, Nagy Imre egykori államtitkárának a Földművelésügyi Minisztériumban, aki 1956-ban részt vett a Nemzeti Parasztpárt – Petőfi Párt – újjászervezésében; Szilágyi Andrásnak, a Budapest Galéria osztályvezetőjének a Nagy Imre-szobor felállítása érdekében kifejtett munkájáért, Varga Tamás szobrászművésznek a Budapesten felállított Nagy Imre-emlékmű megalkotásáért; Gereben István oceanográfusnak, az amerikai magyar emigráció jeles tagjának és Schöpflin Gyula írónak, az angliai emigráció kiemelkedő személyiségének, számos 1956-tal foglalkozó mű szerkesztőjének, Hongda Harry Wunak, az emigrációban élő kínai közéleti személyiségnek, aki börtönbüntetést szenvedett el a magyar forradalom emlékének ápolásáért. Göncz Árpád ugyanakkor az 1956-os Intézetet tudományos tevékenységéért szintén a Nagy Imre Emlékplakettal jutalmazta.

1996. június 15.

A budapesti (XI., Mezőkövesd utca) Mérei Ferenc általános iskola előtt Göncz Árpád felavatta Mérei Ferenc pedagógus és gyermekpszichológus, a forradalom jeles személyisége mellszobrát.

1996. június 16.

Katonai tiszteletadással megkoszorúzták az Új köztemető nemzeti emlékhelyein Nagy Imre, a magyar forradalom és szabadságharc, valamint a diktatúra valamennyi mártírjának emlékművét és sírjait. Beszédet Kiss Péter miniszter és Regéczy-Nagy László, a Történelmi Igazságtétel Bizottság elnöke mondott.

A Szentendrei Közéleti és Kulturális Egyesület „1956, 1958, 1996” címmel vitát rendezett az 1956-os forradalomról és az azt követő megtorlásról. A vitát – Halda Alíz, Litván György és Pomogáts Béla részvételével – Rainer M. János vezette.

1996. június 24.

A Somogy Megyei Levéltár Somogy megyei intézmények bevonásával, a szerző részvételével Kaposvárott bemutatta Rainer M. János Nagy Imre-monográfiáját.

1996. június 27.

A Petőfi Kör sajtóvitájának 40. évfordulóján a Kossuth Klubban az 1956-os Intézet, a Kossuth Klub és a Magyar Hírlap szerkesztősége emlékülést rendezett. A beszélgetést Vársárhelyi Miklós nyitotta meg, Hegedűs B. András vezette. Felszólalt: Bíró András, Ember Mária, Fencsik Flóra, Földes Anna, Gömöri Endre, Kende Péter, Király Zoltán, Kuczka Péter, Makai Mária, Mécs Imre, Papp Oszkár, Tardos Tibor és Zádor Imre.

1996. augusztus

A Magyar Külügyminisztérium „Tények Magyarországról” c. sorozatában valamennyi világnyelven ismertető füzetet bocsátott ki a magyar külképviseletek számára *Az 1956-os magyar forradalom* címmel. A nyolccoldalas ismertetést Békés Csaba és Rainer M. János írta.

A Magyar Külügyminisztérium 40 fényképből összeállított kiállítást mutatott be több mint hatvan magyar diplomáciai képviselővel. A kiállítást és a hatoldalas kísérőszöveget Tischler János állította össze.

1996. augusztus 14.

Bemutatták a *Deportálások a Szovjetunióba – 1956* c. dokumentumfilmet. A filmbemutató előtt Szerdahelyi Szabolcs tartott előadást, és szemtanúk mondták el visszaemlékezéseiket.

1996. augusztus 18.

Hévizen Nagy Imre-emlékművet avattak – Marton László alkotását.

1996. szeptember 10–11.

„A Szovjetunió kelet-európai politikája 1943–1956” címmel a Magyar–Orosz, a Magyar–Szlovák és a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság, valamint az Europa Institut tudományos konferenciát rendezett az MTA Történettudományi Intézetében orosz és magyar történészek részvételével. Az 1956-os Intézetet Standsky Éva képviselte „A szovjet irodalom és a magyar kultúra helyzete 1950–1956” c. előadásával.

1996. szeptember 24.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeumban Balogh Sándor egyetemi tanár mutatta be Györkei Jenő – Horváth Miklós – Alekszandr Kirov – Jevgenyij Malasenko *Szovjet katonai intervenció – 1956* c. könyvét.

1996. szeptember 26–29.

A forradalom 40. évfordulójának legjelentősebb tudományos eseménye a különböző amerikai intézmények (National Security Archive, George Washington University, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars), valamint a Magyar Tudományos Akadémia és Intézetünk részvételével rendezett „Az 1956-os forradalom a világpolitikában” c. nemzetközi konferencia volt szeptember 26–29. között Budapesten, az MTA székházában. (A konferencia szervezésében több amerikai, magyar és kanadai tudományos intézmény vett részt, a tanácskozás költségeinek nagyjából részét az Open Society Institute, New York és a John D. and Catherine T. MacArthur Foundation szponzorálta.)

A konferencia alkalmából a budapesti Open Society Archives kamarakiállítást rendezett, amelynek megnyitása alkalmából fogadást adtak a konferencia résztvevői tiszteletére. A konferenciát több száz történész, társadalomkutató, érdeklődő és az 1956-os forradalom számos résztvevője jelenlétében Kosáry Domokos, az MTA korábbi elnöke nyitotta meg, majd Kende Péter, az 1956-os Intézet kuratóriumának elnöke és Thomas Blanton, a National Security Archive igazgatója mondott bevezetőt. Az első téma keretében Litván György, az 1956-os Intézet igazgatója „Az 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon” címmel tartott előadást, amelyet az 1956 örökségéről szóló kerekasztal-beszélgetés követett Vásárhelyi Miklós elnökletével, francia, olasz, ciprusi és magyar résztvevőkkel. A második téma tárgyalásakor orosz, magyar és amerikai kutatók a szovjet politika és a magyar válság kapcsolatáról szóltak, elsősorban a közelmúltban feltárt szovjet pártelnökségi jegyzőkönyvkivonatokat (Malin-feljegyzések) tükrében. A második napon külön szekció foglalkozott az 1956. évi lengyel válsággal, lengyel, magyar, amerikai és kanadai kutatók előadásai kapcsán, majd külön szekcióban előadások hangzottak el a magyar forradalom romániai és kelet-németországi hatásáról, valamint a jugoszláv és kínai politika szerepéről amerikai, román, orosz, magyar és német részvételével.

Miután a negyedik szekcióban a konferencia meghallgatta Békés Csaba – a tanácskozás magyarországi fő szervezője – „Az 1956-os forradalom és a nagyhatalmak” c. előadását, amerikai, kanadai, orosz, olasz és izraeli kutatók vitatták meg a nyugati nagyhatalmak szerepét. Tartalmilag ehhez kapcsolódott a konferencia talán leghevesebb és legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltott szekciójának vitája, a Szabad Európa Rádió (SZER) 1956-os szerepéről. A SZER egykori vezetői és munkatársai közül többen is előadást tartottak (Paul

Henze, William Griffith, Jan Nowak, James McCargar és Borbándi Gyula), és különböző fokon, de egyöntetűen bírálták a SZER akkori politikai helyzetmegítélését és a rádióadások ebből következő negatív hatását, amelyet a magyar hallgatóságra gyakorolt. Különös visszhangot keltett Benkő Zoltánnak – a SZER 1956 utáni munkatársának – Wittner Mária által felolvasott hozzászólása.

Számos szubjektív elemet tartalmazott az az esti beszélgetés, amelyet a Közép-európai Egyetemen Bak M. János egyetemi tanár vezetésével folytattak Ivan Ivanji szerb újságíró, Héderváry Klára, az ENSZ egykori munkatársa, Varga László, a KDNP tiszteletbeli elnöke, a Magyar Országgyűlés korelnöke, az amerikai magyar emigráció egyik volt vezetője, Vásárhelyi Miklós és James McCargar részvételével. A konferencia utolsó témája az „1956 szerepe a rendszerváltásban” c. kerekasztal-beszélgetés volt, amelyen többek között Katona Tamás és Kószeg Ferenc országgyűlési képviselők, Charles Gati és Heller Ágnes vettek részt. Az igen nagy hatású záróelőadást Timothy Garton Ash oxfordi professzor tartotta.

A konferencia résztvevői tiszteletére a Parlamentben fogadást adott Göncz Árpád köztársasági elnök és rezidenciáján Donald M. Blinken, az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövete. A konferenciát budapesti autóbusz-kirándulás zárta le, amelynek során felkeresték a forradalom főbb helyszíneit és a 301-es parcellát, ahol részben történészek, részben egykori forradalmárok emlékeztek a 40 évvel ezelőtti eseményekre.

A nemzetközi konferenciának mind Magyarországon, mind külföldön jelentős sajtó- és tömegkommunikációs visszhangja volt.

1996. október 1–2.

„Olaszország és az 1956-os magyar forradalom” címen a Magyarországi Olasz Kultúrintézet kerekasztal-tanácskozást rendezett olasz és magyar résztvevőkkel. A megnyitó előadást Pietro Ercole Ago, Olaszország budapesti nagykövete és Vásárhelyi Miklós tartották, majd az olasz napilapok, a RAI különtudósítói, valamint más olasz és magyar személyiségek visszaemlékezései hangzottak el. A második napon „Az 56-os események és az értelmiség” címmel Fejtő Ferenc tartott előadást, amelyhez Szabad György és Federigo Argenterii szolt hozzá. Végül bemutatták Indro Montanelli *Hajnaltan meghalnak az álmok* c., T. András Ferenc rendezésében készült filmjét.

1996. október 5.

Maléter Pál emléktábláját a Petőfi laktanyában özvegye, Gyenes Judith leplezte le.

1996. október 6.

A *Rubicon* c. történelmi folyóirat és az ELTE Tanárképző Főiskolai Kara által rendezett egyetemi és főiskolai előkészítő tanfolyamon Kende Péter, Rainer M. János és Ständeisky Éva tartott előadást az 1956-os forradalomról.

1996. október 11.

Levéltári napok kerültek megrendezésre az új városháza dísztermében „Közérdekű iratok, adatok és az állampolgár” címmel.

1996. október 15.

„Kéthly Anna az emigrációban” címmel az Országos Széchényi Könyvtárban kiállítást nyitottak meg. A kiállítást, amelyet Karsay Orsolya rendezett, Király Béla egyetemi tanár, az 1956-os nemzetőrség főparancsnoka nyitotta meg.

A budapesti Múcsarnokban megrendezték a magyar forradalom emlékére a Jean Fautrier francia festőművész életművét bemutató kiállítást.

Hulló levelek vére. Történetek 1956-ról címen antológiát jelentetett meg a Nemzeti Tankönyvkiadó, amelyet a Magyar Írószövetségben Pomogáts Béla elnök, a kötet összeállítója és Ábrahám István vezérigazgató, illetve Szörényi László irodalomtörténész mutatott be.

1996. október 16.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeumban a 40. évforduló tiszteletére tudományos konferenciát rendeztek. A konferencián Eörsi László „Civil felkelők a forradalomban”, valamint Szakolczai Attila „A forradalmat követő megtorlás” c. előadása hangzott el.

1996. október 16–17.

„Az ötvenes évek, 1956 és a korai Kádár-korszak Észak- és Kelet-Magyarországon” címmel Debrecenben a városházán a Hajdú-Bihar megyei Levéltár, a Jelenkortörténeti Kutatócsoport és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Új- és Legújabb kori Magyar Történelem Tanszéke konferenciát rendezett. Az 1956-os Intézet munkatársai közül Valuch Tibor „Társadalmi változások Hajdú-Biharban a »hosszú ötvenes években«” és Molnár Adrienne „Az ötvenhatosok második nemzedéke Borsodban” címmel tartott előadást. Ez alkalomból mutatta be L. Nagy Zsuzsa egyetemi tanár Valuch Tibor *Ötvenhatosok* c. könyvét.

1996. október 16–19.

„A Szabadság győzelemre viszi a népet. Az 1956-os forradalom és a franciák” címmel megnyitották a budapesti Francia Intézet és az 1956-os Intézet közös kiállítását a Francia Intézetben. A Horn Emil rendezte kiállításához a látványtervet Rajk László készítette. A megnyitón – amelyen megjelent M. F. Nicoulaud, Franciaország budapesti nagykövete is – Jean-Luc Soulé, a Francia Intézet igazgatója, Kende Péter, Földes Péter, a Magyar Rádió munkatársa és Guy Turbet-Delof, a budapesti Francia Intézet egykori igazgatója beszélt.

A kiállításon bemutatták a *Paris-Match* korabeli fotóit, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Rádió, a francia Audiovizuális Dokumentumok Intézete és a Gaumon Filmarchívum dokumentumait, valamint Méray Tibor, Nagy Ernő, Thomas Schreiber és Sujánszky Jenő magángyűjteményének néhány darabját.

Külön teremben állították ki Erich Lessing (Magnum Photo) 1956-os fényképeit. A kiállítás megnyitó ünnepségén Hegedűs B. András átadta Erich Lessingnek a Nagy Imre Emlékplakettet.

Másnap nyílt meg a Francia Intézetben „A francia értelmiség, a francia közvélemény és az 1956-os forradalom” c. háromnapos tudományos konferencia, amelyet Robert Frank, a Sorbonne Pierre Renouvin Intézete igazgatója, Kende Péter és Jean-Luc Soulé nyitott meg. Az egymást követő munkacsoportokban „Az 1956-os események képe a francia közvéleményben”, „A francia baloldali értelmiség és a Francia Kommunista Párt válasza a budapesti eseményekre”, „A Guy Mollet-kormány magatartása és a nemzetközi helyzet az 1956-os forradalom idején”, „A francia–magyar kapcsolatok az 1956-os forradalom idején”, „A magyar emigráció Franciaországban és az európai frankofon térségben” címen rendeztek vitákat. Felszólaltak korabeli események francia és magyar tanúi, Erich Lessing, Claude Lefort, Fejtő Ferenc, Kosáry Domokos, Kemény István, Kristóf Ágota, Méray Tibor, Molnár Miklós, Thomas Schreiber és mások, valamint a fiatalabb generáció kutatói. A konferencia alkalmával került sor az ARTE TV új filmjeinek ősbemutatójára, melyeket az évforduló alkalmából Európa szinte valamennyi államában sugároztak. (A bemutatott négy film ismertetését lásd a filmográfiai fejezetben.)

1996. október 17.

Szegeden a Közéleti Kávéház keretében megemlékeztek a MEFESZ megalakulásának 40. évfordulójáról, amelyen Kiss Tamás és Tóth Imre egykori joghallgatók mondták el emlékeiket.

1996. október 18.

A Józsefvárosi Önkormányzat ünnepi megemlékezésén Csécsi Béla polgármester mondott beszédet, majd Korsós László dandártábornok, az 1956 Forradalmi Emlékmúzeum Közalapítvány kuratóriumának tagja megnyitotta a 40. évforduló alkalmából rendezett fotódokumentációs kiállítást a Józsefvárosi Galériában.

1996. október 18–20.

Az International Students of History Association (ISHA) és a Magyar Történészhallgatók Egyesülete 12. szakmai ülése Budapesten került megrendezésre „1956 filmek: egy mozi, egy séta és egy benyomás” címmel. Az eseménysorozat alkalmával az 1956-os Intézetben Szakolczai Attila „Az 1956-os kutatások újabb eredményei” címmel tartott előadást.

1996. október 19.

Emil Schranzknak, a burgenlandi tartományi parlament elnökének, valamint Világosi Gábornak, a BM politikai államtitkárnak részvételével ünnepélyesen felavatták a forradalom után felrobbantott andauai hidat a magyar–osztrák határon.

1996. október 21.

Délelőtt a budapesti Goethe Intézet „Történelmi tudat” címmel pódiumbeszélgetést rendezett Litván György vezetésével, a Collegium Budapesttel és az 1956-os Intézettel közösen. Előadást tartott Manfred Wilke (Berlin), Jörn Rüsem (Berlin), Bernd-Rainer Barth (Berlin), Rév István és Rainer M. János.

Göncz Árpád, a Nagy Imre Emlékplakett kuratóriumának elnöke Nagy Imre Emlékplakettet adományozott a Parlament Nándorfehérvári termében. Kitüntetést kapott Beke Kata, Erdélyi Tibor, Forintos György, Földes Péter, Gyenes Judith, Halda Alíz, Hegedűs B. András, Kertész Dezső, Lőcsei Pál, Marián István, Mécs Imre, Pomogáts Béla, Regéczy-Nagy László, Szabó Iván, Szilágyi Júlia, Tankó Tibor, Tóbiás Áron, Vásárhelyi Miklós, Ujhelyiné Haraszi Mária és Ujhelyi Szilárd (posztumusz).

Az 1956-os Intézetben bemutatták az Intézet kiadásában megjelent *1956 Kézikönyve* c. háromkötetes kronológiát, bibliográfiát és a megtorlás és emlékezés adattárát.

A Független Médiaközpont a budapesti Egyetem téren multimédia kiállítást rendezett a szabad sajtó szerepéről és jelentőségéről az 1956-os forradalom 40. évfordulóján. Köszöntőt mondott Pallai Péter, a BBC budapesti tudósítója, az 1956-os forradalom résztvevője. Simoncsics Zsuzsa *Töredékek a történelemlről (Beszélgetések 1956-ról)* c. könyvét Wittner Mária mutatta be.

A Szent László Akadémia rendezésében „A vidék forradalma, 1956” címmel a Magyarok Házában a győri eseményekről Juhász László újságíró, a somogyi eseményekről Kovács Andor közgazdász (Basel), a debreceni eseményekről Filep Tibor újságíró, a szegediekről Fejér Dénes újságíró, a miskolciakról Balás István ügyvéd emlékezett meg.

1996. október 22.

A Fővárosi Közgyűlés ünnepi emlékülést tartott az 1956-os forradalom tiszteletére. Göncz Árpád köztársasági elnök és Demszky Gábor főpolgármester tartott ünnepi üdvözlő beszédet. Budapestért Díjat kapott: Baji József, Csoszor Endre, Dalmadi Jenő, Egri Sándorné, Fedor József, Janák János, Kohári Gyula, Márton András, Nagy József, Neumann Tivadar, Oláh Jenő, Pallós Ferenc, Priska Tamás, Takács György, Wittner Mária.

A Magyar Újságírók Országos Szövetsége székháza falán Kende Péter felavatta a mártírhalt Gimes Miklós újságíró emléktábláját, Domokos Béla alkotását. Györffy László *Szembenézve (Beszélgetések kortárs költőkkel)* c. kötetét a Magyar Írószövetségben Czigány György mutatta be.

A Magyar Posta – az 1956-os Intézet-Közalapítvány kezdeményezésére – az 1956-os forradalom és szabadságharc emlékére 70 Ft össznévértékű bélyegsorozatot és 40 Ft névértékű bélyegblokkot adott ki. A 13, 16, 17 és 24 forintos bélyegek az október 23-i felvonulást, a független forradalmi sajtót, a felkelő ifjúságot és Nagy Imre miniszterelnököt örököltik meg, míg a bélyegblokk Nagy Imre november 3-i nemzeti kormányának tagjait – Kovács Bélát, B. Szabó Istvánt, Kelemen Gyulát, Fischer Józsefet, Kéthly Annát, Farkas Ferencet, Tildy Zoltánt, Maléter Pált, Losonczy Gézá, Nagy Imrét és Bibó Istvánt – ábrázolja. A tervező Svindt Ferenc grafikusművész. A bélyegeket a Magyar Postamúzeumban rendezett ünnepségen Lotz Károly közlekedési, hírközlési és vízügyi miniszter, valamint Hegedűs B. András mutatta be.

1996. október 31.

A Szigethy Attila Társaság tudományos ülést tartott a Magyarok Világszövetsége székházában. Szigethy Attila életéről Dobszay János, Benkő Péter, Gecsényi Lajos, Darin Sándor, Sipos Levente, Varga Sándor szólt. Szakolczai Attila, az 1956-os Intézet munkatársa „Szigethy Attila az 1956-os forradalomban” címmel tartott előadást.

1996. november 1.

Demszky Gábor főpolgármester sajtóértekezleten mutatta be a Fővárosi Oktatástechnikai Központ Magyar Tudományos Média Műhelyének – az 1956-os Intézet munkatársainak közreműködésével készített – *Tükörcserepek – Magyarország 1956 c.* video-dokumentumfilmjét.

1996. november 3–4.

A Bem József Magyarországi Lengyel Kulturális Egyesület és a Közép-Európa Intézet konferenciája „A lengyel és magyar ellenzék együttműködése 1956–1990 között” címen. A rendezvényen Tischler János „Lengyel–magyar társadalmi kölcsönhatások az 1956-os magyar forradalom időszakában” c. előadása hangzott el.

1996. november 4.

A Kossuth Lajos téren Göncz Árpád köztársasági elnök és Gál Zoltán, a Parlament elnöke jelenlétében ünnepélyesen kioltották a Forradalom lángját.

Koszorúkat helyeztek el a Kerepesi úti temető 21-es parcellájában a forradalom utcai áldozatainak emlékére. Virágot helyezett el Göncz Árpád köztársasági elnök és számos közéleti személyiség.

A Magyar Írószövetségben Obersovszky (Oby) Gyula szerzői estje „Pórusaim 1946–1996” címmel. Bevezetőt mondott Pomogáts Béla.

A budapesti Lengyel Intézetben bemutatták Tischler János *Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai* c. könyvét, az 1956-os Intézet és a Windsor Kiadó közös kiadványát. A könyvet Bába Iván, Litván György, Maciej Kozminski lengyel nagykövet és Kovács István professzor mutatta be. Gömöri György cambridge-i egyetemi tanár saját fordításában lengyel költők verseit olvasta fel.

Az Open Society Archive-ban Rév István tudományos igazgató megnyitotta az „Az ellenforradalom reprezentációja” c. kiállítást.

1996. november 13–14.

A Politikatörténeti Intézet konferenciáján – „A politikai hatalom az ötvenes években” – „A hatalom működése” szekcióban Ständeisky Éva „Művészet és politika az ötvenes években” címmel tartott előadást.

1996. november 15.

Budapesten, a VII., Damjanich utca 31. sz. ház falán – egykori lakóházán – felavatták Kéthly Anna emléktábláját.

A KUT Alapítvány „Elhúzódó társadalmi traumák felismerése és gyógyítása” c. konferenciáján Kőrösi Zsuzsanna „Egész életemben arra vágytam, hogy egyszer megtaláljam...” és Molnár Adrienne „A hátrányt nem tudtuk behozni soha” címmel tartott előadást.

1996. november 21.

„Áramlatok” címmel az 1956-os forradalomra emlékezve Szekszárdon festészeti triennálét nyitott meg Ungváry Rudolf.

1996. november 25.

A Magyarországi Olasz Kultúrintézetben bemutatták a *Magyarország, 1956. Kérdések a kultúrához* c. könyvet, amelyet Roberto Ruspanti gondozásában a Rubbettino Kiadó jelentetett meg. Az olasz nyelvű rendezvényen felszólalt – többek között – Somlai Katalin, az 1956-os Intézet munkatársa is.

1996. november 26.

Tischler János a Magyar–Lengyel Történész Vegyesbizottság „Ezer év a lengyel–magyar kapcsolatok történetében” c. pályázatán megosztott első díjat kapott. Ugyancsak megosztott első díjat kapott a „Magyarország részvétele Közép-Európa társadalmi, politikai és kulturális életében az elmúlt 1100 évben (896–1996)” c. pályázaton.

A kasseli (Németország) Ifjúsági Hivatal tanulmányi kirándulása keretében Hegedűs B. András az 1956-os Intézetben „Magyarország a szocializmus után” címmel német nyelvű előadást tartott.

1996. december 3.

A Hajnal István Kör és az 1956-os Intézet közös tudományos megbeszélése az 1956-os Intézet tevékenységéről a Teleki Alapítvány konferenciatermében.

1996. december 4.

A Demény Pál Alapítvány kerekasztal-beszélgetése „1956-ról több nézőpontból” címmel.

1996. december 8.

Salgótarjánban a Vásártéren felavatták a sortűz áldozatainak emléktábláját.

A brüsszeli francia nyelvű közösségi bizottság delegációja megkoszorúzta a mártírok emlékművét a 301-es parcellában. Az eseményen Gyenes Judith képviselte az 1956-os Intézetet.

1996. december 9.

A Szent László Akadémia előadás-sorozatának keretében a Magyarok Világszövetsége székházában M. Kiss Sándor Nagy Imréről tartott előadást.

1997. január 16.

Jacques Chirac, a Francia Köztársaság elnöke az 1956-os Intézetet alapító nemzetközi kuratórium, illetve a Közalapítvány kuratóriuma tagjai közül a Becsületrend Tiszti fokozatával tüntette ki Für Lajost és Kosáry Domokost, továbbá a Becsületrend Lovagi fokozatával Andorka Rudolfot, Kende Pétert, Litván Györgyöt, Méray Tibort és Vásárhelyi Miklóst. Ugyanakkor Göncz Árpád a Becsületrend Nagykeresztjét, Földes Péter és Mécs Imre a Becsületrend Tiszti fokozatát, Németh Margit, Szelényi Edit és Tardos Tibor a Becsületrend Lovagi fokozatát kapta.

Göncz Árpád – mint a Nagy Imre Emlékplakett kuratóriumának elnöke – Nagy Imre Emlékplakettet adományozott Jacques Chirac elnöknek, elismerve, hogy mint Párizs főpolgármestere elősegítette a Père Lachaise temetőben Nagy Imre és az 1956-os forradalom mártírjai szimbolikus síremlékének felállítását 1988-ban. Jacques Chirac beszédében méltatta az 1956-os forradalom jelentőségét.

KÜLFÖLD

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

New Jersey állam kormányzója, Christine T. Whitman a magyar forradalom és szabadságharc évfordulóját a magyar szabadság napjává nyilvánította.

Rainer M. János „A kommunizmus végének kezdete” címmel november 1-jén angol nyelvű előadást tartott New Brunswickban, a Rutgers Egyetem Magyar Intézetében, az egyetem és a Hungarian Alumni Association (Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör) meghívására.

Rainer M. János a New York-i Magyar Házban „1956 történeti kérdései ma” címmel tartott előadást.

AUSZTRIA

Október 22-én Eisenstadtnban, Burgenland székvárosában az eisenstadti televízió szimpóziumot rendezett „Az osztrák–magyar határ az 1956-os népfelkelés idején” címmel. Az

A Budapesti Műszaki Egyetem a Műegyetem aulájában ünnepi megemlékezést tartott, amelyen az egyetem rektora mondott ünnepi beszédet, és koszorút helyeztek el a hősi halottak emléktábláján. Műsort a Szkéné-Arvisura Színház művészei adták, majd délután a hagyományos útvonalon vonultak a Bem térre. Másnap megkoszorúzták Danner János és Albrecht Márton sírját.

A Kortárs Művészeti Galériában Kádár János Miklós festőművész megnyitotta Gebhardt Béla (1901–1990) építőművész, festőművész emlékkiállítását, amelyen 1956 októberében a Corvin közben készült munkáit először mutatták be.

A dunakeszi temetőben emlékművet avattak – Lengyel István alkotását.

Este a Vígyszínházban állami díszelőadást mutattak be, amelyen Göncz Árpád köztársasági elnök mondott ünnepi beszédet.

1996. október 23.

A forradalom és szabadságharc 40. évfordulója. Nemzeti ünnep.

Reggel a Magyar Köztársaság lobogóját katonai tiszteletadással vonták fel a Kossuth Lajos téren. Ezt követően ugyancsak a Kossuth Lajos téren Göncz Árpád ünnepélyes keretek között meggyújtotta a Forradalom lángját, Lugossy Mária szobrászművész alkotását, és Mécs Imre, az 1956-os Emlékbizottság elnökének kérésére átadta a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatóinak, akiknek nevében Nagy András vette át megőrzésre az emlékművet. A nap folyamán különböző társadalmi szervezetek koszorúzási ünnepségeket és megemlékezéseket tartottak a forradalom színhelyein: megkoszorúzták Nagy Imre szobrát a Vértanúk téren, majd a Széna téren, a Corvin közben, a Bem téren emlékeztek a forradalomra. Magyarország szinte valamennyi helységében rendeztek a forradalomra emlékező ünnepségeket.

A Corvin közben Pongrátz Gergely felavatta Győrfy Lajos szobrászművész „Pesti srác” c. szobrát.

A Tabánban Hornyák Tibor 1956-os emlékművet avatott fel, Ócsai Károly szobrászművész alkotását.

1996. október 23-án Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke az 1956-os forradalom történetének tudományos kutatásában végzett eredményes munkásságuk elismeréseként Hegedűs B. Andrásnak és Litván Györgynek a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje, valamint Kozák Gyulának és Rainer M. Jánosnak a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje kitüntetést adományozta. A köztársasági elnök a kitüntetéseket a Parlament kupolacsarnokában rendezett ünnepségen adta át. Kende Péternek az 1956-os forradalom kutatásában, valamint a magyar–francia kapcsolatok elmélyítése érdekében kifejtett munkájáért a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjét adományozta Göncz Árpád, amelyet a Magyar Köztársaság párizsi nagykövete adott át.

Délután mécsesgyújtás a Parlament főlépcsőjénél.

Este a Parlamentben a köztársasági elnök, a miniszterelnök és az Országgyűlés elnöke ünnepi fogadást rendezett a forradalom egykori résztvevőinek tiszteletére.

A Magyar Írószövetségben megkoszorúzták a forradalom emlékére elhelyezett emléktáblát, majd baráti találkozót szerveztek, amelynek keretében átadták az Arany János-díjakat.

A Madách Színház díszelőadáson mutatta be Kocsák Tibor és Miklós Tibor *Utazás c. rockoperáját*, amely Tábori György azonos c. regénye alapján készült.

A Komlói Színházban emlékműsort mutattak be, utána néma tiszteletadással adóztak a Városház téri emlékkőnél.

Kaposvárott, Nagy Imre szülővárosában felavatták Paulikovics Iván alkotását, Nagy Imre szobrát.

Magyarország számos városában és községében forradalmi emlékművet avattak: Újpesten a Görgény utcai parkban, Pécsen a 48-as téren Farkas Ádám alkotását, Mánfán a mecseki „láthatatlanok” emléktábláját, Pécsváradon emléktáblát, Siklóson a munkástanácsok emléktábláját, Szigetváron emlékművet, Baján emlékművet, Bácsalmáson emléktáblát, Jánosalmán a városházán Szobonya Zoltán emléktábláját, Mélykúton emlékművet, Pálosi Mi-

hály alkotását, Tiszakécskén emlékművet, Lantos Györgyi és Máté István alkotását, Tokajon emléktáblát, a szegedi Dóm téren Kováts József emlékművét, Kalmár Márton alkotását és ugyanott Bibó István emlékművét, valamint Bartl Ilona alkotását, Hódmezővásárhelyen Nagy Imre emlékművét, Röszkén Nagy Imre emléktábláját – Stankovics János alkotását, Soponyán emlékművet – Kocsiss Előd alkotását, Győrött Szigethy Attila emléktábláját, Mosonmagyaróváron Magyar Katalin emléktábláját, Debrecenben az egyetem parkjában emléktáblát, a Kossuth utca 12–14. sz. házon Nagy Imre emléktábláját, Kisújszálláson emléktáblát, Tatán emlékművet – Taubert László alkotását, Budaörsön emléktáblát, Gödöllőn Balázsovich András és Kiss Antal emléktábláját, Vecsésen emlékművet, Nagyatádon emléktáblát, Nyíregyházán Nagy Imre és Tomasovszky András emléktábláját, Csengeren emléktáblát, Bátaszéken a Nemzeti Bizottság emléktábláját, Ajkán emléktáblát, Várpalotán Berta József emléktábláját.

1996. október 24.

A Magyar Írószövetségben a Hét Krajcár Könyvkiadó *Vérrel virágzó 1956 c.* verseskötetét Benke László, a kötet szerkesztője, Gergely Mihály és Varga Domokos mutatta be. Kuczka Péter egyidejűleg megnyitotta Zorád Ernő grafikusművész „Magyar Panteon” c. kiállítását.

A Blue Box moziban három napon keresztül „Ami a médiákban volt – nem volt – talán sosem lesz” címen október 23-ról szóló régi tv-híradókat, a *Velünk élő történelem 4. részét* és a *Deportálások a Szovjetunióba – 1956 c.* dokumentumfilmet vetítették.

1996. október 25.

A Magyar Írószövetségben az 1956-os hazai és emigrációs MEFESZ-vezetők találkozója és Makkai Ádám verseskötetének bemutatója került megrendezésre.

Oroszlányban felavatták a hajdani rabtábor emlékművét, Frech Ottó alkotását.

1996. október 27.

Balassagyarmaton felavatták a Forradalmi Bizottság emléktábláját.

1996. október 29.

„1956 az irodalomban” címmel tudományos konferenciát rendezett a Magyar Írószövetség, amelyet Göncz Árpád nyitott meg. Előadást tartott Bodnár György, Czigány Lóránt, Ferenczi László, Gömöri György, Kenyeres Zoltán, Lengyel Balázs, Pomogáts Béla, Rónay László, Ständeisky Éva, Vásárhelyi Miklós és Vujicsics Sztoján.

A Máltai Katolikus Akadémia rendezésében Osváth György, a Magyar Máltai Lovagok Szövetségének elnöke „Az 1956-os forradalom és szabadságharc” címen tartott előadást a Bánki Donát Műszaki Főiskolán.

1996. október 29.–november 2.

Gosztonyi Péter szervezésében a Svájci Hadtörténelmi Társaság tanulmányutat vezetett Budapestre. A résztvevők felkeresték a Hadtörténelmi Múzeumot, megtekintették a forradalom fontosabb helyszíneit és a 301-es parcellát.

1996. október 30.

Ünnepi megemlékezés a Hadtörténelmi Múzeumban az 1956-os Forradalmi Honvédelmi Bizottmány megalakulásának 40. évfordulója alkalmából, a HM, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum és a Történelmi Igazságtétel Bizottsága katonai szervezete rendezésében.

A Budapesti Rendőr-főkapitányság Deák téri épületének falán Göncz Árpád felavatta a Budapesti Forradalmi Karhatalmi Bizottság emléktábláját, amelyet Király Béla, a nemzetőrség egykori főparancsnoka hozott haza New Yorkból, a Carnegie Hallból, ahol a táblát 1957-ben állították fel.

A Köztársaság téren megkoszorúzták Jean-Pierre Pedrazzini, a *Paris-Match* hősi halált halt tudósítójának emléktábláját. Az ünnepséget a Pro Patria et Libertate Alapítvány szervezte. Koszorút helyezett el François Nicoulaud, a Francia Köztársaság budapesti nagykövete is.

eseményt Karl Stix tartományfőnök nyitotta meg, a bevezető előadást Hegedűs B. András tartotta.

November 6-án a burgenlandi Eisenstadtban emlékművet avattak – Matthias Lidy alkotta.

November 15-én a bécsi magyar nagykövetség márványtermében „Egy forradalom szomszédai. Ausztria és a magyar felkelés 1956” címmel nemzetközi szimpóziumot rendeztek, amelyen Kende Péter és Litván György tartott előadást. (A szimpóziumot a magyar nagykövetség, a bécsi Collegium Hungaricum, az 1956-os Intézet és az Osztrák Kelet- és Délkelet-európai Intézet szervezte.)

BULGÁRIA

Október 20-án Szófiában bolgár–magyar történész kerekasztal-beszélgetést rendezett a szófia Magyar Intézet. A konferencián Standaevsky Éva és Gyarmati György tartott előadást. A beszélgetésen nagy hangsúlyt kapott a magyar forradalmat követő bulgáriai megtorlás kérdésköre.

Október 21-én Szófiában a Bulgáriai Magyarok Szövetsége és a Bolgár–Magyar Társaság ünnepi estet rendezett a Magyar Intézetben.

CSEHORSZÁG

Október 21-én Prágában a magyar nagykövet fogadásán megjelent Václav Havel köztársasági elnök is.

Október 22-én a prágai Magyar Kulturális Központban Sümegi György művészettörténész rendezésében grafikai és fotódokumentációs kiállítást nyitottak meg.

EGYIPTOM

Október 29-én Békés Csaba Kairóban, az Al-Ahram Stratégiai Intézetben előadást tartott a magyar forradalom és a szuezi válság összefüggéseiről.

ÉSZTORSZÁG

Október 23-án Tallinnban Békés Csaba tartott előadást az 1956-os forradalom nemzetközi összefüggéseiről az észti történészek konferenciáján.

FINNORSZÁG

Szeptemberben a finnországi magyar Kulturális és Tudományos Központ *Unkari iyhesti 96* (Magyarország röviden) címen ismertető kiadványt bocsátott ki 10 000 példányban, amelyben Juhani Huotari foglalta össze a magyar forradalom történetét.

Október 22-én a Helsinki Népfőiskolán Békés Csaba tartott angol nyelvű előadást 1956-ról, majd Juhani Huotari finn történész az 1956. évi finn sajtóviszhangot mutatta be.

Október 26-án Kuopio városban a Magyar Kulturális és Tudományos Központ a Finn–Magyar Társasággal közösen országos ünnepséget rendezett, amelyen Terttu Huttu-Juntunen miniszter mondott ünnepi beszédet és Békés Csaba tartott előadást.

FRANCIAORSZÁG

Október 23-án Párizsban az Ismeretlen Katona sírjánál a franciaországi Magyar Szabadságharcos Szövetség és a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége koszorúzási ünnepséget és zászlós felvonulást rendezett.

A párizsi Magyar Katolikus Misszió épületében megkoszorúzták Mindszenty József hercegprímás emléktábláját.

A párizsi Magyar Intézetben október 26-án kerekasztal-beszélgetést rendeztek „A magyar és francia értelmiségiek a forradalomban” címmel. Az 1956-os Intézetet Hegedűs B. András, Kende Péter és Litván György, valamint Vásárhelyi Miklós képviselte. A tanácskozás délelőtti ülésén Fejtő Ferenc, a délután pedig Molnár Miklós elnökölt. Francia részről felszólalt Nyéki Lajos, Jean-Yves Chevallier, Pierre Diener, Michel Prigent, Thomas Schreiber, Jacques Semelin és Ilia Yanakakis.

A párizsi Magyar Intézet a Molière Színházban – a Költészet Házában – „Költészet és szabadság – Budapest 1956” c. könyv-, fénykép- és sajtókiállítást rendezett.

Október 28–29-én Párizsban – Jacques Chirac és Göncz Árpád köztársasági elnökök, valamint René Monory, a szenátus elnöke fővédnöksége alatt – a Luxembourg-palotában, a francia Szenátusban „Budapest 1956–1996” címmel nemzetközi kollokviumot rendeztek. A megnyitó beszédek Gerard Larcher szenátor, a Francia–Magyar Szenátorok Csoportjának elnöke, Szombati Béla párizsi magyar nagykövet és Fejtő Ferenc tartotta. „A magyar felkelés okai és következményei” c. kerekasztal-beszélgetésen Kende Péter, Kiss Gy. Csaba, Litván György és Karol Modzelewski vett részt, és Boor János, Aleksandre Solar, Sujánszky Jenő, Tardos Tibor és Guy Turbet-Delof szólott hozzá. A további szekciókban „A magyar felkelés és a francia közvélemény”, „Visszajelzések a kommunista világból” és „A magyar felkelés és a kelet–nyugati kapcsolatok” címmel rendeztek vitát. A vitákban részt vett – többek között – Fejtő Ferenc, Claude Lefort, Gilles Martinet, Federigo Argentieri, Leszek Kolakowski, Charles Fittermann, Paul Goma, Krzysztof Pomian, valamint több ismert francia társadalomkutató, politikus és közéleti személyiség.

A párizsi Lengyel Kultúrintézet „Az 1956-os lengyel október” c. vitáestjén az 1956-os Intézetet Tischler János képviselte, aki lengyel nyelvű előadást tartott „Lengyelország és az 1956-os magyar forradalom” címmel. Az előadást követő kerekasztal-beszélgetésen Leszek Kolakowski (Oxford), Karol Modzelewski (Varsó) vettek részt, Krzysztof Wolicki (Párizs) vezetésével.

Az ARTE francia–német televíziós csatorna öt estén át az 1956-os forradalommal foglalkozó filmeket mutatott be. (Részletesen lásd a filmográfiában.)

November 4-én a Père Lachaise temetőben megkoszorúzták Nagy Imre és a kivégzett szabadságharcos mártírok jelképes síremlékét.

ÍRORSZÁG

1996. október 10-én Dublinban Mohai László nagykövet nyitotta meg a forradalom eseményeit bemutató fényképkiallítást, majd Kabdebó Tamás, Írországból élő író *A time for everything. In witness of the 1956 Hungarian Revolution* c. – a forradalom által ihletett – könyvét mutatták be. A milicentenárium és a forradalom évfordulójával kapcsolatban számos kulturális rendezvényre került sor.

JUGOSZLÁVIA

Október 24-én kerekasztal-beszélgetést rendeztek 1956 nemzetközi összefüggéseiről a magyar nagykövetség és a Jugoszláv Tudományos Akadémia szervezésében, amelyen magyar részről Gyarmati György, Litván György és Rainer M. János szólalt fel.

LENGYELORSZÁG

Június 28-án a poznańi Adam Mickiewicz Tudományegyetem Történeti Intézetében nemzetközi konferenciát rendeztek 1956 magyar és lengyel eseményeiről, amelyen – többek között – Brendel János, poznańi egyetemi tanár és Engelmayer Ákos, volt varsói nagykövet tartott előadást.

Varsóban augusztus 6–11. között rendezték meg az V. Közép- és Kelet-európai Tanulmányok Világkongresszusát. Tischler János „A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom” címmel tartott előadást.

Október 7-én Tarnoban „Az 1956-os év Magyarországon” c. szimpóziumon Tischler János elnökölt, és „A lengyel társadalom és az 1956-os magyar forradalom” címmel előadást is tartott.

Varsóban október 22-én a Magyar Kulturális Intézetben ünnepséget rendeztek, amelynek díszvendége Gyenes Judith, Maléter Pál özvegye (1956-os Intézet) volt. Fotódokumentációs kiállítást nyitottak meg, majd dokumentumfilmeket vetítettek. A lengyel filmek elkészítésében Tischler János működött közre. Ezután Gyenes Judith válaszolt a közönség kérdéseire. A beszélgetést Jerzy Snopek, a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének igazgatója vezette. A műsor keretében Antonina Kryszton előadta Zbigniew Herbert *A magyaroknak* c. megzenésített versét.

Varsóban október 25-én a Magyar Kulturális Intézetben bemutatták Tischler János könyvét. A szerző „Az 1956-os év Lengyelországban a magyar dokumentumok szemszögéből” címmel tartott előadást.

Gyenes Judith és Tischler János varsói és otwocki középiskolásokkal, valamint varsói történelemtanárokkal találkozott.

Poznanban október 26-án Göncz Árpád köztársasági elnök megnyitotta a „Poznan–Budapest 1956” c. fotódokumentum-kiállítást, amelyet Brendel János, a poznani Adam Mickiewicz Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékének vezetője rendezett.

Tarnówban, Krakkóban, Radomskóban, Ujazdban és Lódzban megemlékezéseket, tudományos konferenciákat és kiállításokat rendeztek.

NAGY-BRITANNIA

Március 28-án Londonban megjelent az 1956-os Intézet munkatársai által írt *The Hungarian Revolution 1956* c. könyv. A könyv megjelenése alkalmából a nagykövetség és a Longman kiadó a magyar nagykövetségen bemutatót rendezett, amelyen Alföldy Tádé nagykövet, Bak M. János és Hegedűs B. András ismertette a könyvet.

Április 1-jén Cambridge-ben a Fitzwilliam College-ban, a British Association of Slavonic and East European Studies éves konferenciáján Hegedűs B. András angol nyelvű előadást tartott „Viták és döntések a Kremlben, 1956” címmel, Tischler János „A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom” és Szalai Júlia „A mai gyermekek véleménye 1956-ról” címmel.

Október 29-én a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-európai Intézetében – a Brit–Magyar Társasággal közös rendezésben – emlékeztek meg a magyar forradalom 40. évfordulójáról. Péter László londoni professzor megnyitója után Litván György tartott előadást „A magyar forradalom – 40 év után” címmel.

Október 30-án az Oxfordi Magyar Egyesületben Litván György előadást tartott a magyar forradalomról, október 31-én pedig az oxfordi egyetemen, Robert Evans professzor szemináriumán, 1956 nemzetközi összefüggéseiről.

NÉMETORSZÁG

1996. október 11-én Münchenben a Pax Romana Magyar Katolikus Mozgalom rendezésében Litván György „Az 1956-os forradalom 40 év távlatából” címmel tartott előadást.

1996. október 29-én a heidelbergi Ruprecht-Karls Egyetem történelmi szemináriumán Alföldy Géza professzor előadást tartott a magyar forradalomról „Magyarország 1956 – felkelés, forradalom, szabadságharc – 40 év után” címmel.

November 4-én Berlinben a Checkpoint Charlie Múzeum rendezésében – a második szovjet invázióra emlékezve – kerekasztal-beszélgetést szerveztek Rainer Hildebrandt, a múzeum alapító igazgatója vezetésével. A beszélgetést Dalos György, a berlini Magyar Ház igazgatója moderálta, amelyen részt vett Prof. Melvin J. Lasky író, újságíró, az 1957-ben Londonban kiadott *A magyar forradalom* c. – úgynevezett „Fehér könyv” – szerkesztője, Gyenes Judith, Maléter Pál özvegye és Hegedűs B. András.

1996. november 10–12. között az „1953-as válság és a hidegháború Európában” címmel Potsdamban a potsdami Jelenkortörténeti Kutatóközpont, a Cold War International History Project, a National Security Archive és más amerikai és német tudományos szervezetek rendezésében nemzetközi konferenciát tartottak. A német, amerikai, orosz, magyar, lengyel és brit kutatók részvételével rendezett szimpóziumon Hegedűs B. András – a „Sztálin halála és Kelet-Közép-Európa” c. szekcióban – „Sztálin halálának hatása Magyarországon” címmel tartott előadást, majd Litván György „Az 1953-as berlini felkelés történelmi jelentősége” c. kerekasztalvítán szólalt fel.

November 10-én a hannoveri Zeneművészeti Főiskolán „1956–1996” címmel hangversennyel egybekötött megemlékezést rendeztek. Bartók Béla és Ligeti György műveinek előadása mellett Rovatkay Lajos professzor „Pártmagógia és zene a sztálinizmusban. – Egy szemtanú megjegyzései az ötvenes évek Magyarországhoz”, valamint Gosztonyi Péter „Az 1956-os magyar népfelkelés és a kommunizmus alkonya” címmel adott elő.

NORVÉGIA

Június 13–16. között az International Oral History Association Göteborgban megrendezte a IX. Nemzetközi Oral History Konferenciát. Molnár Adrienne és Kőrösi Zsuzsanna, az 1956-os Intézet munkatársa angol nyelvű előadást tartott „The Handing Down of Experiences in Families of the Politically Condemned in Communist Hungary” címmel.

Augusztus 17–21. között a trondheimi Norvég Műszaki és Természettudományi Egyetem történeti intézete „1956 és az értelmiség Kelet-Közép-Európában” címen tudományos vitát rendezett. Ständeisky Éva „Az írók lázadása. Az írók és a politikai hatalom Magyarországon, 1953–1963” és Rainer M. János „Nagy Imre – a politikus és az értelmiségi útja” címmel tartott előadást. Brit, amerikai, lengyel és holland előadók mellett Péteri György, a trondheimi egyetem tanára „Az új szakasz gazdasága. Közgazdasági kutatások Magyarországon Sztálin halála után, 1953–1956” címmel tartott előadást, végezetül Peter Pastor (Pásztor Péter) a New Jersey-i Montclair Állami Egyetem tanára foglalta össze a konferencia tanulságait.

OLASZORSZÁG

Október 14-én Rómában „A vég kezdete” címen olasz, lengyel és magyar résztvevőkkel konferenciát rendeztek. Előadást tartott Federico Argentieri, Litván György, Pawel Machcewicz, Indro Montanelli és Vásárhelyi Miklós.

Október 17-én a bolognai egyetemen „Budapest 1956: Coure d’Europa” címen nemzetközi konferenciát rendeztek, ahol Rainer M. János „A szovjet döntéshozatal Magyarországról 1956-ban” címmel tartott előadást.

November 8-án Milánóban a „La crepa nel muro: Ungheria 1956” c. kollokviumon magyar nyelvű előadást tartott Hegedűs B. András „1956 története – az új kutatások tükrében” és Vitányi Iván „1956 a magyar történelemben” címmel. A konferenciát a milánói magyar főkonzulátus, Lombardia tartomány és az Ugo Spirito Alapítvány rendezte.

OROSZORSZÁG

Május 15-én Moszkvában, a magyar nagykövetségen Demszky Gábor budapesti főpolgármester látogatása alkalmával bemutatták a *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról* c. kötetet és Valentyin Alekszejev *Vengrija 1956. Prorüvcepi* [Magyarország 1956. A lánc elszakad] c. könyvét, amely az első orosz nyelvű összefoglaló mű a magyar forradalomról. A könyvbemutatón felszólalt Demszky Gábor, Hegedűs B. András és Vjacseszlav Szereda. Nanovfszky György nagykövet Göncz Árpád megbízásából átadta a Nagy Imre Emlékplakettet a könyv szerzője özvegyének és V. L. Sejnisznek, az Állami Duma képviselőjének, a könyv szerkesztőjének és kiadójának.

Június 10-én a moszkvai magyar nagykövetség és a Magyar Kulturális Tudományos és Tájékoztatási Központ „Nagy Imre élete és munkássága” címen tudományos szemináriumot rendezett Nagy Imre születésének 100. évfordulója alkalmából. A konferenciát Nanovfszky György nagykövet nyitotta meg, előadást tartott Viktor Sejnisz, Kende Péter és Botka László országgyűlési képviselő.

Októberben „1956 a magyar filmművészetben” címen retrospektív filmbemutatót rendeztek a moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központban, és bemutatták Geréb Anna *Titoktartók* c. dokumentumfilmjét, amelyet kerekasztal-beszélgetés követte a film szereplőivel és orosz történészekkel.

Október 23-án a Memoriál társadalmi szervezet bemutatta Valentyin Alekszejev „Magyarország 1956. A lánc elszakad” c. könyvét, ugyanakkor magyar dokumentumfilmeket vetítettek. A megemlékezésen felszólalt V. L. Sejnisz, G. Javlinszkij, a Jabloko Párt elnöke, képviselő, V. Szereda és A. Kirov történész, valamint I. Kljapkin politológus. Magyar részről Horváth István követ, Mayer Rita tanácsos, Nagy Szabolcs sajtóattasé és Kiss Ilona, a *Beszélő* főszerkesztője. Ugyanitt a Memoriál kiállítást rendezett az 1956-os magyar forradalom miatt börtönbüntetést szenvedett volt orosz politikai foglyok dokumentációs anyagából.

December 17-én Nanovfszky György nagykövet részvételével a moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központban sajtótájékoztatót mutatták be az 1956. *Budapesti ősz* c. orosz nyelvű tanulmánykötetet.

ROMÁNIA

Bukarestben a Magyar Köztársaság Kulturális Intézete és a *Dosarele Istoriei* c. folyóirat közös rendezvényén bemutatták *A mi forradalmunk* c. dokumentumfilm rövidített változatát, amelyet történészkonferencia követett, román történészek részvételével.

SVÁJC

A berni magyar nagykövet rendezésében április 19-én Háy Gyula-emlékestet tartottak. Gosztonyi Péter méltatta az író, majd Mihályfi Imre filmjét vetítették Háy Gyuláról.

SZLOVÁKIA

A Szlovák Tudományos Akadémia és a Besztercebányai Bél Mátyás Egyetem „Krizisek a szovjet blokk országaiban 1948–1989 között” címmel konferenciát rendezett Donovalyban, amelyen Tischler János „Magyarország és Lengyelország 1956-os összehasonlítása” és Germuska Pál „1956 a legújabb kutatások tükrében” címen tartott előadást.

Október 22-én a pozsonyi Magyar Köztársaság Kulturális Intézetében Rainer M. János tartott előadást a magyar forradalomról és Nagy Imréről. Egyidejűleg fotókiállítást is rendeztek.

UKRAJNA

December 3-án a kijevi Mohila Akadémia – Nemzeti Egyetem és a kijevi magyar nagykövetség „Az 1956. évi magyar forradalom és a magyar–ukrán történelmi és kulturális kapcsolatok” címmel egynapos – fotódokumentációs kiállítással egybekötött – szimpóziumot rendezett, amelynek bevezető előadását Hegedűs B. András tartotta.

PUBLIKÁCIÓK – 1996

BECK TIBOR

„Nem állunk meg félúton!” *Magyar Nemzet*, 1996. október 5.

1956 Kézikönyve I–III. Főszerkesztő: Hegedűs B. András. A főszerkesztő munkatársai: Beck Tibor és Germuska Pál. *I. Kronológia.* Írta és összeállította: Hegedűs B. András, Beck Tibor és Germuska Pál. Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Kronológia. *Beszélő*, 1996. november, december. (Germuska Pállal.)

Forgatókönyv a Duna Televízió részére, az 1956-ról szóló híradó számára.

BÉKÉS CSABA

The 1956 Hungarian Revolution and the Western Great Powers. In *Hungary, 1956*. Eds. Pauli Hihkala – Olli Vehviläinen. Tampere, Tampereen yliopisto, 1995. 34–47. p.

Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 183 p.

The Hungarian Revolution and World Politics. *Cold War International History Project. Working Paper.* Sept. 1996. No. 16. 31. p.

The Hidden History of Hungary 1956. A Compendium of Declassified Documents. Eds. Csaba Békés, Christian F. Ostermann, Malcolm Byrne. Bp. – Washington, The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution – The National Security Archive, 1996.

The Communist Parties and the National Issue in Central and Eastern Europe, 1945–1947.

An Important Factor Facilitating Communist Takeover in the Region. In *Martie 1945. Inceputurile comunizarii Romaniei.* Bucuresti, Editura Enciclopedica, 1995. 245–253. p.

The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953–1956. Ed. by György Litván. London–New York, Longman, 1996. 221 p. (Litván Györggyel, Kozák Gyulával, Bak M. Jánossal, Rainer M. Jánossal.)

Simon Bourgin: The Well of Discontent. A Senior American Correspondent's Briefings on Budapest, 1956. Annotated by Csaba Békés. Part 1–2. *The Hungarian Quarterly*, 1996. Vol. 37. No. 142. Summer. 3–23. p. – Vol. 38. No. 143. Autumn. 3–15. p.

A magyar forradalmak és a nagyhatalmak. A nyugati passzivitás üzenete. *Magyar Nemzet*, 1996. szeptember 28.

A magyar kérdés az ENSZ-ben. *Rubicon*, 1996. 8–9. sz. 20–22. p.

Optimizmusra szükség van – de illúziók nélkül. Volt-e esély 1956-ban? Kádár a forradalom nélkül nem tudott volna kádárizmust csinálni. *Népszabadság*, 1996. október 22. (Kalmár Melindával.)

Die ungarische Revolution von 1956 und die westlichen Grossmächte. In *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa.* Hrsg. von Hans Henning Hahn, Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verlag, 1996. 98–107. p.

A magyar semlegesség 1956-ban. In *Semlegesség. Illúziók és realitás.* Bp., Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központja, 1997. 111–130. p.

Mad'arská revoluce 1956. *Soudobé dejiny* (Prága), 1996. no. 4. 455–473. p. (Germuska Pállal és Rainer M. Jánossal.)

EÖRSI LÁSZLÓ

- „Egy hithű forradalmár” (Angyal István életrajza). *Rubicon*, 1995. 8. sz. 32–34. p.
- Az év filmjeiről (Magyarország levegőjét szívta; Az áldozat; A forradalom dicsőséges és ostoba percei; Irgalmatlanul). In *Évkönyv IV*. Bp., 1956-os Intézet, 1995. 372–374. p.
- Adalékok az 1956–1957-es ellenállás történetéhez. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Bp., 1956-os Intézet – Osiris Kiadó, 1995. 486–491. p.
- Vén István a forradalomban. *Magyar Hírlap*, 1995. október 28.
- A pesti srácok (Fegyveres felkelők – a forradalom katonái). *Rubicon*, 1996. 8–9. sz. 8–10. p.
- További tisztázásért (Vita Timár Györggyel). *Népszabadság*, 1996. augusztus 9.
- „Kedden temetik Schmidt Lászlót” [nekrológ]. *Magyar Hírlap*, 1996. szeptember 30.
- Pesti srácok vére. *Magyar Nemzet*, 1996. október 22.
- A mi forradalmunk [filmkritika]. *Népszabadság*, 1996. október 30.
- „Csizma” és az angalföldi ellenállás. *Magyar Nemzet*, 1996. november 2.

GERMUSKA PÁL

- 1956 Kézikönyve I–III. Főszerkesztő: Hegedűs B. András. A főszerkesztő munkatársai: Beck Tibor és Germuska Pál. I. *Kronológia*. Írta és összeállította: Hegedűs B. András, Beck Tibor és Germuska Pál. Bp., 1956-os Intézet, 1996.
- Kádár János Tatabányán – 1956. november 30. *Beszélő*, 1996. október, 77–85. p.
- Kronológia. *Beszélő*, 1996. november, december. (Beck Tiborral.)
- Mad'arská revoluce 1956. *Soudobé dejiny* (Prága), 1996. no. 4. 455–473. p. (Békés Csabával és Rainer M. Jánossal.)

HEGEDŰS B. ANDRÁS

- 1956 Kézikönyve I–III. Főszerkesztő: Hegedűs B. András. A főszerkesztő munkatársai: Beck Tibor és Germuska Pál. I. *Kronológia*. Írta és összeállította: Hegedűs B. András, Beck Tibor és Germuska Pál. Bp., 1956-os Intézet, 1996.
- Fejti féligazságai. *Népszabadság*, 1996. február 27. 16. p. [Glossza.]
- Mikójan kabátja avagy a szovjet pártelnökség titkos vitái 1956-ban. *Népszabadság*, 1996. március 30. [Oroszul sokszorosításban jelent meg: Moszkva, Magyar Nagykövetség Kiadásában, 1996. május 14.]
- A százéves Nagy Imre. *Közgazdasági Szemle*, 1996. június, 577–599. p.
- Poznanski Budapest. *Wprost* (Poznan), 1996. június 30. 80–81. p.
- Az emlékezés és az újragondolás keserű tapasztalatai. Az Útirányok 1989–1996 c. 1996. május végi lengyel–magyar konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. *Élet és Irodalom*, 1996. július 12.
- Lessing. In *A szabadság győzelemre vezeti a népet!...* A Francia Intézet 1956-os kiállításának (1996. október 16.–november 15.) katalógusa. [Magyarul és franciául.]
- „Azon a kedden”. *Beszélő*, 1996. október, 64–69. p.
- Szökrák futottak a csizmák peremén. Hogyan emlékezünk 1956. október 23-ra? Hegedűs B. András és Körösi Zsuzsanna összeállítása az Oral History Archívum gyűjteményéből. *Népszabadság*, 1996. október 22.
- Lapzártta Hegedűs B. Andrással. [Riporter:] Avar Károly. *168 Óra*, 1996. 5. sz. 6–7. p.
- 1958 – a megtorlás konszolidációja. *Beszélő*, 1996. december, 70–82. p. (Beszélő évek.)
- Építeni szórakoztatóbb, mint nem építeni... Pap Endre, az első európai hibridkukorica nemesítője elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak. Martonvásár, MTA Mezőgazdasági Kutatóintézete, Szerencs Mezőgazdasági Rt., 1996. 63 p.
- 1956-ról a rendszerváltás küszöbén. A Széchenyi István Szakkollégium szervezésében 1988. december 3–4-én a budapesti Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen rendezett '56-os konferencia kivonatos jegyzőkönyve. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Hegedűs B. András és Baló Péter. Bp., Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet, 1996. (Széchenyi Füzetek IX.)

KENDE PÉTER

- A nyugati magyarságról. In *Szóránymagyarság* (az ausztriai magyar egyesületek által 1994 szeptemberében rendezett konferencia előadásai), (Wien), 1995. 33–37. p.
- La démocratie, réponse adéquate aux problèmes nés de la „transition”? *Revue Internationale de Politique Comparée* (Bruxelles), 1996. 1. 11–18. p.
- A liberális szemlélet republikánus kiegészítése. *Világosság*, 1996. 2. sz. 40–45. p.
- Föderáció az ezredvég Dunavölgyében. *Korunk* (Kolozsvár), 1996. 7. sz. 97–103. p.
- A magyar 56 helye a szovjet világrendszer történetében. *Rubicon*, 1996. 8–9. sz. 43–48. p.
- Elkerülhetetlen volt-e a forradalom (1956-ban) és mi volt a haszna? *Világosság*, 1996. 10. sz. 3–22. p.
- Budapest 40 ans après. *Commentaire* (Paris), 75, automne 1996. 587–596. p. [Ugyanez csehül: *Stredni Europa* (Prága), 65 (1996). 52–65. p.]
- Jászi Oszkár hazatér. In *Jászi Oszkár hazatérése*. Szerk. Litván György. Bp., Társadalomtudományi Társaság, 1996. 102–114. p.
- Úvod: Politik [Előszó: A politikus]. In István Bibó: *Bieda vychodoeurópskych malých štátov. Vybrané štúdie*. Bratislava, Kalligram, 1996. 5–18. p.
- Épilogue sous forme de notes complémentaires [kiegészítő utószó]. In François Fejtő: *La Tragédie Hongroise*. Nouvelle édition revue et complétée. Paris, Horay, 1996. 337–356. p.
- Le multiculturalisme vu de France. In *Dual Images*. Ed. by K. Kulcsár, D. Szabó. Bp., The Royal Society of Canada and Institute for Political Sciences, 1996. 193–196. p.
- A reszpublika a köztudatban. *Magyar Hírlap*, 1996. január 30.
- A „liberalizmus” mint szitokszó. *Beszélő*, 1996. március, 33–36. p.
- A náci beszéd fogadtatása (Vita Kis Jánossal). *Népszabadság*, 1996. április 12. (A vita teljes anyaga külön füzetben is megjelent „Szólásszabadság és náci beszéd” címen 1996 júniusában.)
- Nagy Imre az európai történelemben. *Magyar Hírlap*, 1996. június 8.
- A magyar kérdés 1996-ban. *Beszélő*, 1996. június, 65. p.
- Október gyökerei. *168 Óra*, 1996. október 22. 12–13. p.
- Október dinamikája. *168 Óra*, 1996. október 29. 14–15. p.
- Mi a baj (a rendszerváltással?). Vita Debreceni Józseffel. *Magyar Hírlap*, 1996. november 23.
- A civil társadalom mítosza. *Magyar Hírlap*, 1996. december 7.
- A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról. Szerk. Kenedi János. Előszó: Kende Péter. Bp., 1956-os Intézet, 1996.
- 1956 Kézikönyve. III. Megtorlás és emlékezés. Szerk. Kende Péter. Bp., 1956-os Intézet, 1996.
- Túlélés a Kárpát-medencében. *Erdélyi Napló*, 1996. január 24.
- Az értelmiség szerepéről: válasz egy körkérdésre. *Nagyvilág*, 1996. 1–2. sz. 45–46. p.
- Üdvözlést és folytatást érdemlő kezdeményezés. *Magyar Nemzet*, 1996. február 10.
- Törött cserepek összerakása helyett. Beszélgetés Csontos Magdával. *Köznevelés*, 1996. 8. sz.
- „A politika úgy határozott...” *Magyar Hírlap* (Levelek a szerkesztőhöz), 1996. április 4.
- Üzenet Balogh Edgárnak. *Népszabadság*, 1996. május 17.
- Az 1956-os Intézetéről. *Magyar Hírlap* (Levelek a szerkesztőhöz), 1996. június 3.
- 56 volt a kommunizmus felezési ideje. Beszélgetés Tóbiás Áronnal. *Magyar Nemzet*, 1996. szeptember 27.
- A történelem túlhaladt 1956-on. Beszélgetés Tompa Imrével. *Népszava*, 1996. szeptember 28.
- A Gimes-emléktábla avatására. *Magyar Sajtó*, 1996. november.
- A Mein Kampf és a szólásszabadság. Beszélgetés Javorniczky Istvánnal. *Magyar Nemzet*, 1996. december 6.
- A Magyar Füzetektől az 56-os Intézetig. Beszélgetés Éger Györggyel. *Pro Minoritate*, 1996. tavasz, 30–41. p.

KENEDI JÁNOS

Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban. Közread., előszó Kenedi János. Bp., Magvető Kiadó, 1996.

1 kötet. 510 p. – 2. kötet. 443 p.

A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról. Összeáll., bev. Kenedi János. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 216 p.

KOZÁK GYULA

Ünnepontás. *Beszélő*, 1996. 7. sz. 70–76. p.

Budapesti Oral History Archivum 1981–1996/Oral History Archive, Budapest 1981–1996.

Írta és szerkesztette Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 156 p.

„Egy egészen más kultúrpolitikát valósítottam meg, mint ami a hivatalos volt”. Sajtó alá rend. Kozák Gyula. *Szín*, 1996. 2. sz. (Részlet a Széll Jenővel készített életútinterjúból.)

KÖRÖSI ZSUZSANNA

Budapesti Oral History Archivum 1981–1996/Oral History Archive, Budapest 1981–1996.

Írta és szerkesztette Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 156 p.

The Handing Down of Experiences in Families of the Politically Condemned in Communist Hungary. In *IX. International Oral History Conference*. Göteborg, 1996. 1160–1167. p. (Molnár Adrienne-nel közösen.)

„Titokkal a lelkemben éltem...” Az 1956-os magyar forradalom után kivégzettek gyermekei a Kádár-rendszerben. *Café Babel*, 1996. I. (19. sz.) 75–87. p.

„Ha valami tabu, akkor azt az emberek elfelejtik...” A megtorlás következményei az ötvenhatosok második nemzedékének életében. *Hitel*, 1996. október, 41–62. p. (Molnár Adrienne-nel közösen.)

Szökrák futottak a csizmák peremén. Hogyan emlékezünk 1956. október 23-ra? Hegedűs B. András és Kőrösi Zsuzsanna összeállítása az Oral History Archivum gyűjteményéből. *Népszabadság*, 1996. október 22.

LITVÁN GYÖRGY

Októberek üzenete. Válogatott történeti írások. Bp., Osiris Kiadó, 1996. 380 p.

(ed.): *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression.* (English Version by J. M. Bak and L. H. Legters.) London–New York, Longman, 1996. 222 p.

1956 Kézikönyve. II. Bibliográfia. Szerk. Litván György. Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Jászi Oszkár hazatérése. Szerk. Litván György. Bp., Társadalomtudományi Társaság, 1996. 120 p.

Károlyi Mihály. Hányatott élet és utóélet. In *Régi magyarokról – mai magyarok. Világosság*, 1996. 8–9. sz. 110–119. p.

Vienne: capitale de la pensée hongroise en exil. Ed. Dieter Hornig – Endre Kiss. In *Vienne–Budapest 1867–1918*. Paris, Editions Autrement, 1996. 199–202. p.

Das Jahr 1956 in der heutigen politisch-wissenschaftlichen Diskussion in Ungarn. In *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verlag, 1996. 188–191. p.

1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. Bevezető előadás az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában c. nemzetközi konferencián, 1996. szeptember 26. *Rubicon*, 1996. 6. sz. 53–55. p.

Az 1956-os magyar forradalom – 40 év távlatából. *Mozgó Világ*, 1996. 12. sz. 7–12. p.

Images of 1956. *Budapest Review of Books*, Vol. 6, No. 3. 144–147. p.

Révolution ou réaction. In *L'Histoire* (Paris), No. 203. octobre, 1996. 88. p.

Der prekäre Weg zur Civil Society in Ostmitteleuropa. In *Liberalismus, Interpretationen und Perspektiven*. Hrsg. Emil Brix u. Wolfgang Mantl. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1996. 256–258. p.

A negyvenedik évforduló. *Magyar Tudomány*, 1997. 1. sz. 22–28. p.

1957 (Beszélő évek.) *Beszélő*, 1996. november, 57–73. p.
 1957 – The Year After. A memoir. *The Hungarian Quarterly*, Vol. 38. No. 143. 32–49. p.
 Két pártállami diktatúra válsága. 1953 és 1956. *História*, 1996. 4. sz. 26–28. p.
 A Nagy Imre-csoport politikája. In *1956-ról a rendszerváltás küszöbén*. Szerk. Hegedűs B. András és Baló Péter. Bp., Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet, 1996. 13–28. p. (Széchenyi Füzetek IX.)

MOLNÁR ADRIENNE

Budapesti Oral History Archívum 1981–1996/Oral History Archive, Budapest 1981–1996. Írta és szerkesztette Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 156 p.
 The Handing Down of Experiences in Families of the Politically Condemned in Communist Hungary. In *IX. International Oral History Conference*. Göteborg, 1996. 1160–1167. p. (Kőrösi Zsuzsannával közösen.)
 „Ha valami tabu, akkor azt az emberek elfelejtik...” A megtorlás következményei az ötvenhatosok második nemzedékének életében. *Hitel*, 1996. október, 41–62. p. (Kőrösi Zsuzsannával közösen.)

RAINER M. JÁNOS

The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953–1956. Ed. by György Litván. London–New York, Longman, 1996. 221 p. (Litván Györggyel, Kozák Gyulával, Bak M. Jánossal, Békés Csabával.)
Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 256 p.
Nagy Imre. Politikai életrajz. 1. kötet. 1896–1953. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 553 p.
 The Yeltsin Dossier: Soviet Documents On Hungary, 1956. In *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 5, Spring 1995. 22–27. p.
 A forradalom jelképe. Nagy Imre. *Rubicon*, 1995. 8. sz. 6–14. p.
 A történelemmé vált Kádár-korszak. In *Évkönyv IV*. Bp., 1956-os Intézet, 1995. 27–37. p.
 „Most jön a nép...” Kik és miért rohantak a forradalomba? *Magyar Nemzet*, 1995. október 21.
 Nagy Imre szovjet emigrációjában 1930–1939. *Történelmi Szemle*, 1995. 3. sz. 317–343. p.
 Rendszerváltás és közelmúlt. Nagy Imre, 1956 és a demokratikus átalakulás. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Bp., 1956-os Intézet – Osiris Kiadó, 1995. 338–347. p.
 A Nagy Imre-per. *História*, 1995. 9–10. sz. 18–20. p.
 Döntés a Kremlben, 1956. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 111–154. p.
 Legalitás és illegalitás között. Nagy Imre a kaposvári mozgalomban 1921–1928. *Múltunk*, 1996. 1. sz. 3–38. p.
 A fiatal Nagy Imre (1896–1921). *Századok*, 1996. 2. sz. 229–272. p.
 Nagy Imre és a szovjet kommunizmus. *Beszélő*, 1996. 4. sz. 4–8. p.
 The Road to Budapest, 1956. New Documentation on the Kremlin's Decision to Intervene. Part 1–2. *The Hungarian Quarterly*, 1996. Vol. 37. No. 142. Summer 24–41. p. – Vol. 38. No. 143. Autumn 16–31. p.
 '56, si loin si proche. *Le Pont des Arts*, 6. Septembre–Décembre 1996. 22. p.
 Miért pont Nagy Imre? *Magyar Nemzet*, 1996. október 22.
 Az első hónapok a forradalom után. *Népszabadság*, 1996. október 22.
 1956 fő kérdései és problémái – ma. *Rubicon*, 1996. 8–9. sz. 14–19. p.

Hét döntés a Kremlben – Magyarországról. *Magyar Hírlap*, 1996. november 2. (Vjacseszlav Szeredával.)

Mad'arská revoluce 1956. *Soudobé dejiny* (Prága), 1996. no. 4. 455–473. p. (Békés Csabával és Germuska Pállal.)

STANDEISKY ÉVA

Jelentés és Feljegyzés. (Mezei András 1958. június. Az Egyetemi Színpad „revizionista jellegű” műsoráról Benke Valéria művelődésügyi miniszternek. Uo. uannak: Az Egressy klub fiatal írók stúdiója megnyitásáról.) Forrásközlés. 2000, 1996. április, 42–44. p.

Hunok Londonban és Párizsban; Malájok Pesten. (Köpeczi Béla 1960. december 30-i tájéjék. Tamási Áron, Juhász Ferenc és Ottlik Géza külföldi útjáról, melyet a PEN meghívására tettek, valamint Kül. Min.-i tájékoztató indonéz politikusok és magyar írók – Bölöni György, Gergely Sándor, Fodor József – találkozásjáról. 1957. okt. 29.) Forrásközlés. 2000, 1996. május, 57–59. p.

Az írók és a hatalom, 1956–1963. Bp., 1956-os Intézet, 1996. 482 p.

A bálványok ledőlnek. Az 1956-os forradalom előzményei. *Rubicon*, 1996. 8–9. sz. 4–8. p.

A Nap, a viláosság véres ostyája. Magyar írók, magyar irodalom az 1956-os forradalomban. *Népszabadság*, 1996. október 26. 30. p.

A háború utáni vérvádak történelmi háttere. In *Vérvádak üzenete*. Bp., Minoritás Alapítvány, 1996. 63–71. p. (Minoritás könyvek 2.)

Háromszor ugyanarról. A Horváth Márton-hagyatékából. (1953. júniusi jelentések szovjet és magyar írók találkozásáról. Szerzőik: Nagy Péter, Illés Béla, ill. Aczél Tamás és Király István.) Forrásközlés. 2000, 1996. december, 50–54. p.

SZAKOLCZAI ATTILA

1956 Kézikönyve. I. Kronológia. Vidéki kutatások, statisztikák. III. *Megtorlás és emlékezés.* Életrajzok, perek táblázatai. Szerk. Kende Péter. Bp., 1956-os Intézet, 1996.

Rendőrségi napi jelentések. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Kajári Erzsébet. A jegyzeteket készítette Kajári Erzsébet és Szakolczai Attila. Bp., Belügyminisztérium – 1956-os Intézet, 1996. 571 p.

Győr 1956. I–II. Dokumentumgyűjtemény. Szerkesztette Bana József, Borbély János, Szakál Gyula, Szakolczai Attila, Vörös Jenő. A bevezető tanulmányt írta Szakolczai Attila. Győr, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal kiadványa, 1996. 575 p.

TISCHLER JÁNOS

Lengyel–magyar történelmi ötvenhat. Tischler János történelmi Bermuda-háromszöge. Az interjút készítette Antall István. *Magyar Napló*, 1995. október, 37–38. p.

A varsói kapcsolat. Az 1956-os magyar „ellenforradalmat” bemutató kiállítás varsói története. *Kritika*, 1995. 10. sz. 39–41. p.

Magyar–lengyel kapcsolatok a korai Kádár-korszakban, 1958 nyaráig. In *Évkönyv IV.* Bp., 1956-os Intézet, 1995. 61–93. p.

„Minden magyar együtt halad, kövessük a lengyel utat!” *Valóság*, 1995. 10. sz. 58–77. p. Poznan, 1956: a munkásfelkelés krónikája. *Népszabadság*, 1996. június 28.

Az 1956-os lengyel október. *Népszabadság*, 1996. október 12.

Lengyelek a magyar forradalomban. *Barátság*, 3. évf. 1996. október 15. 5. sz. 1465–1467. p.

A lengyel társadalom és az 1956-os magyar forradalom. *Múltunk*, 1996. 3. sz. 134–164. p.

A lengyel Október. *Rubicon*, 1996. 8–9. sz. 49–52. p.

Akik a legtöbbet adták és a leggyorsabban. *Új Magyarország*, 1996. október 22.

Az 1956-os magyar forradalom dokumentumai. Összeállította, fordította és a bevezető tanulmányt írta Tischler János. Bp., 1956-os Intézet – Windsor Kiadó, 1996. 248 p.

Solidarnosc z bratankami. Polacy i Węrzy w 1956 r. *Rzeczpospolita*, 26–27 października (október) 1996. r.

A lengyel hadiállapot titkos története. *Népszabadság*, 1996. december 13.

VALUCH TIBOR

„*Ötvenhatosok*”. Debrecen, Cívis Kiadó, 1996. 200 p.

Ötvenhatosok 56 után. *Rubicon*, 1996. 8–9. sz. 11–14. p.

Forradalom Somogyban. – Szántó László: Az 1956-os forradalom Somogyban c. dokumentumkötetéről. *Múltunk*, 1996. 3. sz. 222–224. p.

AZ ORAL HISTORY ARCHÍVUM INTERJÚINAK GYARAPODÁSI JEGYZÉKE

Az alábbiakban közöljük az Oral History Archívum mindazon interjúinak annotált jegyzékét, amelyek az intézet korábbi *Évkönyveiben* publikált jegyzékekben még nem jelentek meg.¹

A jegyzék tartalmazza az interjúalany nevét, születési évét, foglalkozását, életútjának főbb állomásait, illetve '56-os tevékenységét és bírósági ítéletét.

Az utolsó sorban jelöljük az interjú nyilvánosságának szintjét, nyilvántartási számát, készítésének évét, terjedelmét (ívben), valamint készítőjét.

Az interjúk nyilvánossági szintje a következő módon értelmezendő: nyilvános = szabadon kutatható és idézhető a forrás megjelölésével; kutatható = szabadon kutatható, de idézéséhez az interjúalany és az interjúkészítő engedélye szükséges; korlátozott = mind a kutatáshoz, mind az idézéshez az interjúalany és az interjúkészítő engedélye szükséges.

A [GY]-vel jelzett interjúk „Az ötvenhatosok második nemzedéke” c. kutatás keretében készültek.

A [T]-vel jelzett interjúk töredékesek, készítésük valamilyen okból megszakadt.

A *-gal jelzett interjúk nem teljes életútinterjúk, hanem csak az '56-os magyar forradalom eseményeit, illetve azok hatását tárják fel.

Bajszczak, Jerzy (1936), 1956-ban egyetemista Krakkóban. A Magyarok Megsegítése nevű egyetemi bizottság alapítójaként közreműködött a lengyel segélyakció megszervezésében és a segélyek Budapestre juttatásában.*

[nyilvános] (622) 1993. 1 ív, Tischler János

Bércz Jenő Péter (1932), vegyészmérnök, biokémikus. 1956-ban részt vett a veszprémi forradalmi eseményekben. 1956. november 5-én a szovjet hatóságok letartóztatták és Sztrijbe hurcolták. 1956. december végén Ausztriába menekült, majd az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le.

[kutatható] (671) 1996. 2 ív, Kőrösi Zsuzsanna

Bosnyák Gáborné (1926), segédmunkás. Férjét, Bosnyák Gábor (1930–1958) segédmunkást, aki a forradalom alatt a Práter utcai fegyveres csoport egyik rajparancsnokaként vett részt a fegyveres ellenállásban, halálra ítélték, és kivégezték.

[kutatható] (642) 1995. 2 ív, Kőrösi Zsuzsanna

Bosnyák Zsigmond (1954), esztergályos, szállítómunkás Budapesten. Édesapját, Bosnyák Gábor (1930–1958) segédmunkást, aki a forradalom alatt a Práter utcai fegyveres csoport egyik rajparancsnokaként vett részt a fegyveres ellenállásban, halálra ítélték, és kivégezték.

[GY]

[kutatható] (641) 1995. 3 ív, Kőrösi Zsuzsanna

¹ Az 1996-ig készült interjúk annotált jegyzéke megjelent könyv alakban. Kozák Gyula – Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne: *Budapesti Oral History Archívum/Oral History Archive, Budapest 1981–1996*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 156 p.

- Bratkowski, Andrzej* (1936), lengyel mérnök. 1956-ban a Krakkói Műszaki Egyetem hallgatójaként részt vett a magyarokat támogató segélyakció szervezésében. Az egyetem elvégzése után a Lengyel Építésügyi Minisztérium munkatársa, 1991–1993 között miniszter.*
[nyilvános] (621) 1993. 1 ív, Tischler János
- Darin Sándor* (1932), gépészmérnök. 1956-ban a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem adjunktusa. A forradalom alatt részt vett az egyetemi rádió munkájában, az Észak- és Kelet-Magyarországi Nemzeti Tanács titkára volt. Hat év börtönbüntetésre ítélték. 1960-as szabadulása után technikus, majd tervezőmérnök, feltaláló.
[nyilvános] (668) 1995. 6 ív és melléklet, Molnár Adrienne
- Domján Mihály* (1920), jogász. 1956-ban a Baranya Megyei Nemzeti Munkástanács tagja, részt vett Pécs védelmének és a bányásszázlóalj felfegyverzésének megszervezésében. 1957-ben letartóztatták, majd bizonyítékok hiányában felmentették.
[nyilvános] (660) 1995. 9 ív, Eörsi László
- Dzitko, Zdzislaw* (1935), lengyel mérnök. 1956-ban a Műegyetem Hess András téri kollégiumában működő forradalmi bizottság tagja, illetve nemzetőrként részt vett a november 4-e utáni ellenállás szervezésében.*
[nyilvános] (619) 1993. 1 ív, Tischler János
- Farkas Imre* (1956), blokk-kezelő szakmunkás Százhalombattán. Édesapját, Farkas Imre (1929–1958) vízvezeték-szerelőt, aki 1956. október 26-án szemtanúja volt Csepelen Bordás András esztergályos meggyilkolásának, halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[kutatható] (640) 1995. 4 ív, Kőrösi Zsuzsanna
- Fehér Nándor* (1941), segédmunkás. 1956-ban nemzetőrként részt vett a budapesti fegyveres harcokban. 1957-ben két és fél év börtönbüntetésre ítélték.
[nyilvános] (649) 1995. 3 ív, Eörsi László
- Fekete Pál* (1928), tanár. 1956-ban a békéscsabai, majd a Békés megyei forradalmi tanács elnöke. 1958-ban másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után tanári hivatását nem gyakorolhatta, segéd-, majd szakmunkásként dolgozott.
[kutatható] (653) 1995. 6 ív, Valuch Tibor
- Földes László* (1952), színházi berendező Budapesten. Édesapját, Földes Gábor (1923–1958) színházi rendezőt, a győri forradalmi események egyik vezetőjét 1957-ben halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[nyilvános] (669) 1996. 4 ív, Hoffmann Gertrud
- Kimpián György* (1940), fodrász Erdélyben. 1957 végén a Securitate rendszer- és szovjetellenes plakátok terjesztése miatt letartóztatta, majd államellenes tevékenység miatt hét év javító fogházbüntetésre ítélték. 1962-ben szabadult.
[nyilvános] (636) 1994. 3 ív, Gagyí Balla István
- Király György* (1940), tetőfedő. 1956 októberében csatlakozott a Göndör-féle felkelőcsoporthoz, részt vett a fegyveres harcokban is. 1957-ben öt év börtönbüntetésre ítélték.
[nyilvános] (634) 1995. 3 ív, Eörsi László
- Kiss István* (1922), pártfunkcionárius, rendőrtiszt. A forradalom alatt a Budapesti Rendőr-főkapitányságon a nemzetőrség szervezője. 1957 márciusa és 1958 augusztusa között letartóztatásban volt. 1959–1981 között jogász, vállalati osztályvezető.
[nyilvános] (663) 1995. 9 ív, Horváth Miklós
- Kolozsy László* (1950), elektrikus Ózdon. Édesapját, Kolozsy István (1913–1958) kocsikísérőt, aki 1956-ban az Ózdi Kohászati Művek munkástanácsának tagja volt, halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[kutatható] (646) 1995. 4 ív, Molnár Adrienne
- Kósa Katalin* (1943), tanár Budapesten. Édesapját, Kósa Pál (1921–1959) asztalosmestert, aki 1956-ban aktív tagja volt az Újpesti Nemzeti Bizottságnak, halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[kutatható] (658) 1995. 4 ív, Kőrösi Zsuzsanna
- Krassó György* (1932–1991), szakmunkás, közgazdász, fordító. 1956-ban fegyveres felkelő, majd részt vett a november 4. utáni politikai ellenállásban. 1957-ben tíz év börtönbüntetésre

- ítélték. A demokratikus ellenzéki mozgalom aktív résztvevője. 1985–1989 között Londonban a Szabad Európa Rádió és a BBC munkatársa. [T]
[nyilvános] (651) 1985. 10. ív és melléklet, Pallai Péter
- Linsenman-Kwasniewska, Hanna* (1933), lengyel könyvelő. 1956-ban egyetemistaként tanulmányúton volt Magyarországon, csatlakozott a bölcsészkar nemzeti örségéhez.*
[nyilvános] (618) 1993. 2. ív, Tischler János
- Liszewski, Edward* (1933), lengyel mérnök. 1956-ban a Budapesti Műszaki Egyetem Villamoskarának hallgatója, a nemzetőrség tagja.*
[nyilvános] (617) 1994. 1. ív, Tischler János
- Litván Katalin* (1949), építésmérnök, fordító Budapesten. Édesapját, Litván György (1929) történeoszt 1959-ben a Mérei Ferenc és társai elleni per vádlottjaként hat év börtönbüntetésre ítélték. [GY]
[nyilvános] (639) 1995. 7. ív, Hoffmann Gertrud
- Mácsik Sándor* (1923), tanító. 1956-ban a békéscsabai téglagyár munkástanácsának tagja. 1957-ben letartóztatták, Kistarcsára, illetve Tökölre internálták. 1958-ban másfél év börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után segéd- és szakmunkás, majd középiskolai tanár.
[kutatható] (655) 1995. 4. ív, Valuch Tibor
- Magyar Mária* (1955), mezőgazdasági munkás, gazdálkodó Vejtiben. Édesapját, Magyar János (1934–1958) traktorost, aki 1956-ban sorkatonára volt Esztergomban, Mecséri János és társai perében halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[nyilvános] (644) 1995. 2. ív, Molnár Adrienne
- Márton László* (1934), újságíró, író, reklámszakember. 1956-ban az *Egyetemi Ifjúság* és az *Igazság* c. lapok munkatársa. Londonba emigrált, majd Párizsban élt. Az emigráns Magyar Műhely munkatársa. 1994-ben hazatér, az algériai külképviselet vezetője.
[nyilvános] (654) 1995. 5. ív, Beck Tibor
- Mecséri Ildikó* (1948), ápolónő. 1988-tól Svédországban él. Édesapját, Mecséri János (1920–1958) ezredest, akinek egyik alegysége 1956. november 4-én felvette a harcot a szovjet csapatokkal, halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[nyilvános] (673) 1996. 2. ív, Molnár Adrienne
- Micsinai Márta* (1955), nyomdász Szekszárdon. Édesapját, Micsinai István (1917–1957) betanított munkást, aki 1956-ban Pesterzsébeten nemzetőr volt, halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[kutatható] (645) 1995. 2. ív, Molnár Adrienne
- Molnár S. Edith* (1934), újságíró. 1956-ban az ELTE BTK hallgatójaként az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság tagja, *A Toll* főszerkesztője. 1957-ben kizárták az egyetemről. 1964–1971 között a tv-híradó, majd 1991-ig a *Magyar Hírlap* külpolitikai rovatának munkatársa.
[nyilvános] (674) 1996. 14. ív, Beck Tibor
- Mutius, Caius* (1934), mérnök-közgazdász Erdélyben. Az 1956-os temesvári diákmozgalom egyik kezdeményezője és szervezője. Nyolc év börtönbüntetésre ítélték. Szenátori iroda-vezető Temesváron.
[nyilvános] (662) 1995. 8. ív, Cosmeanu, Marius
- Nádházi János* (1921), szabómester. 1956-ban Gyula forradalmi bizottmányának elnöke. 1958-ban két év nyolc hónap börtönbüntetésre ítélték. Gyula város díszpolgára.
[nyilvános] (656) 1995. 4. ív, Valuch Tibor
- Nagy László* (1924), mérnök Erdélyben. Egyetemi hallgatóként 1956. október 30-án Temesváron diákgyűlést szervezett. Egy év javítófogház büntetésre ítélték.
[nyilvános] (659) 1995. 5. ív, Elekes Zoltán
- Niedzielski, Edward* (1937), lengyel villamosmérnök. 1956 októberében a Budapesti Műszaki Egyetem ösztöndíjas hallgatója, nemzetőrként részt vett a lengyelországi segélyszállítmányok Magyarországra hozatalában.*
[nyilvános] (624) 1994. 2. ív, Tischler János
- N. Sándor László* (1932), újságíró. 1956-ban a miskolci *Észak-Magyarország* munkatársa. Szemtanúja volt a forradalom Borsod megyei eseményeinek. 1956. október 23-án felszó-

- lalt a miskolci egyetem diákszenatáján. 1956 novemberétől 1963-ig nem dolgozhatott újságíróként. 1963–1968 között a *Köznevelés*, ezt követően a *Magyar Hírlap* munkatársa.
[nyilvános] (666) 1995. 6. ív, Molnár Adrienne
- Nyitrai Mózes (1913), lelkes Erdélyben. Feljelentési kötelezettség elmulasztása vádjával 1958-ban tíz év börtönbüntetésre ítélték.
[nyilvános] (650) 1995. 6. ív, Gagy Balla István
- Orbán Péter (1937), állattenyésztési technikus Erdélyben. 1956-ban Temesváron részt vett a Szoboszlai-féle összeesküvésben. 1957-ben huszonöt év börtönbüntetésre ítélték. 1964-ben szabadult.
[kutatható] (635) 1994. 4. ív, Gagy Balla István
- Petrák György (1936), szakmunkás. 1956-ban bátyjaival együtt tagja a Ráday utcai felkelőcsoportnak.*
[nyilvános] (667) 1995. 1. ív, Eörsi László
- Petrák József (1931), munkás, gondnok. 1956-ban bátyja, Petrák Lajos irányítása alatt a Ráday utcai felkelőcsoport és a Forradalmi Ifjúsági Szövetség tagja.
[nyilvános] (665) 1995. 5. ív, Eörsi László
- Retmánné, Anna (1938), lengyel rádiós újságíró. 1956-ban az első lengyelországi segélyszállítmányt kísérte Budapestre. A forradalom idején készített riportsorozatát a Lengyel Rádió sugározta.*
[nyilvános] (620) 1994. 2. ív, Tischler János
- Rimán Sarolta (1952), üzletkötő Miskolcon. Édesapja, Rimán János hengerész 1956-ban a miskolci Lenin Kohászati Művek munkástanácsának elnöke, tizenkét év börtönbüntetésre ítélték. [GY]
[kutatható] (647) 1995. 4. ív, Molnár Adrienne
- Stanca, Teodor (1933), pedagógus Erdélyben. 1956-ban a temesvári diákmozgalom vezetője. Nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.
[nyilvános] (657) 1995. 5. ív, Margineau, Paul
- Strycharczyk, Tadeusz (1936), lengyel mérnök. 1956-ban a Krakói Műszaki Egyetem hallgatójaként részt vett a magyarokat támogató segélyakció szervezésében.*
[nyilvános] (623) 1993. 1. ív, Tischler János
- Szabó Ferdinánd (1914), tisztviselő. A forradalom alatt a Debreceni Szocialista Forradalmi Bizottmány élelmezési szekciójának vezetője. 1957-ben rendszeres rendőri kihallgatások után alacsonyabb beosztásba helyezték át.
[nyilvános] (637) 1995. 4. ív, Valuch Tibor
- Szabó Lajos (1955), gépkocsivezető, gondnok és Szabó Magda (1956), adatrögzítő Budapesten. Édesapjukat, Szabó Lajos (1930–1959) segédmunkást, aki 1956-ban csatlakozott a Corvin közeli csoporthoz, részt vett a november 4-e utáni ellenállás szervezésében, halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[nyilvános] (648) 1995. 5. ív, Hoffmann Gertrud
- Szelepcsényi Márta (1956), segédmunkás Komlón. Édesapját, Szelepcsényi István (1932–1959) villanyszerelőt, aki 1956-ban nemzetőr volt, majd 1957 elején fegyveres ellenállás szervezésébe kezdett, halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[kutatható] (643) 1995. 4. ív, Kőrösi Zsuzsanna
- Szirmai Péter (1952), tanár, a Közép-európai Nemzetközi Egyetem Alapítvány igazgatója Kecskeméten. Édesapját, Szirmai Ottó (1926–1959) rádiódramaturgot, a Tűzoltó utcai fegyveres csoport egyik vezetőjét halálra ítélték, és kivégezték. [GY]
[kutatható] (661) 1995. 4. ív, Hoffmann Gertrud
- Szőke Gyula (1914), gazdálkodó, éjjeliőr. 1956-ban a derecskei forradalmi bizottság elnökségi tagja. 1958-ban három év börtönbüntetésre ítélték.
[nyilvános] (638) 1995. 4. ív, Valuch Tibor
- Tomasovszky Mária, Ósze Andrásné (1945), könyvkötő, adminisztrátor Budapesten. Édesapját, Tomasovszky Andrást (1923–1958) villanyszerelőt, aki részt vett a nyíregyházi forradalmi

eseményekben, a népi demokratikus államrend elleni szervezkedés vádjával halálra ítélték, és kivégezték. [GY]

[kutatható] (664) 1995. 4 ív, Hoffmann Gertrud

Váradi Zsuzsa (1945), gépészmérnök Budapesten. Édesapját, Váradi Gyula (1921) vezérőrnagyot, aki 1956-ban a Forradalmi Honvédelmi Bizottmány egyik vezetője volt, hét év börtönbüntetésre ítélték. [GY]

[kutatható] (672) 1996. 2 ív, Molnár Adrienne

Varga Domokos (1922), Tóbiás Áron (1927), Molnár Zoltán (1920) és Fekete Gyula (1922) írók közös interjúja, melyben az úgynevezett „kis íróper” vádlottjai a forradalomra és a bírósági eljárásra emlékeznek.*

[nyilvános] (670) 1996. 4 ív és melléklet, Ständeisky Éva

Zsák Zoltán (1931), kőműves. 1956-ban honvéd főhadnagyként a Debreceni Forradalmi Bizottmány karhatalmi szekciója alá rendelt egyik katonai egység parancsnoka. 1958-ban egy év börtönbüntetésre ítélték.

[kutatható] (652) 1995. 2 ív, Valuch Tibor

Összeállította: Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne

AZ 1996-BAN KÉSZÜLT 1956-OS ÉS ROKON TÉMÁJÚ JÁTÉK- ÉS DOKUMENTUMFILMEK FILM- ÉS VIDEOGRÁFIÁJA

JÁTÉKFILMEK

Szökés (96')

r: Gyarmathy Livia, í: Böszörményi Géza, op: Balog Gábor

Egy fiatalembernek sikerül megszökni az ötvenes évek egyik kényszermunkatáborából. Mint hírvivő, éveken át megszállottan memorizálja társai nevét, hogy értesítse a világot a szigorúan titkos tábor létezéséről.

gy: BGB Film, MTM Cineteve, Studio Filmowe „OKO”

szer: Hegyi Barbara, Krzysztof Kolberger, László Zsolt, Lukáts Andor, Daniel Olbrychski, Schnell Ádám, Arthur Zmijewski

Franciska vasárnapjai (105')

r/í: Simó Sándor, op: Kende János

Franciska, a cseléd lányból lett ávos, szerelme, az ékszerész, és környezetük élete a háború előtti évektől Sztálin haláláig.

szer: Bíró Krisztina, Görög László, Igó Éva, Kerekes Éva, Jiri Menzel, Újlaki Dénes

gy: Neuropa Film

DOKUMENTUMFILMEK

1956 és az emlékmű (25')

szerk: Nagy T. Katalin, op: Beck György, szak: Boros Géza

Boros Géza művészettörténész bemutatja az 1956-os forradalom emlékműveit.

szer: Deim Pál, Eva Edwell, Lugossy Mária, Ócsai Károly, Taubert László

gy: Duna TV

A hegesztőszeműveges ifjúságunk (80')

r/op: Csányi Miklós, Hollai Iván, Wonke Rezső

Portréfilm Czene Ferencről, aki október 23-án a Petőfi-szoborhoz vonuló fiatalok között volt. Később forradalmár lett, majd emigrált Los Angelesbe.

gy: Duna TV

A kollégium végnapjai (70')

r: Papp Gábor Zsigmond, op: Kiss Róbert

Az Eötvös Kollégium 1945–1950 közötti története, követi elsorvasztásának és bezárásának eseményeit.

gy: Unio Civilis Bt.

A remény és halál 19 napja (90')

r: Magyar József, op: Kőszegi Gyula

A rendező Mi forradalmunk c. ötrészes dokumentumfilm-sorozatának rövidített változata.

gy: Fórum Film Alapítvány

Amit a BBC látott – BBC tudósítás 1956–57 eseményeiről (40')

r: Mérei Anna, szerk: Spilák Klára, rip: Beszterczey Gábor, szak: Varga F. János

A riportfilm készítői megkeresték az egykori tudósítás még élő készítőit, szereplőit.

gy: MTV

Az én 56-om (33')

r: Dékány István, op: Bucsek Tibor

Hogyan határozta meg 1956 egy ember életét? Mennyit töröl a hallgatás az emlékezetből?

Szépítés és önsajnálát nélküli visszatekintés kísérlete.

gy: MTV Dokumentum Stúdió

Birodalmi helytartók (57')

r/op: Tóth Tamás, szerk: Kun Miklós

Történelmi oknyomozás a szovjet birodalom magyarországi képviselőiről: Puskin, Kiszelyov, Andropov nagykövetek és más szovjet politikusok szerepéről a magyar politikai életben.

gy: MTV

Darvas Iván emlékei... (60')

r: Ordódy György, op: Poros László

Visszaemlékezése 1956-ra; hogyan tartóztatták le közvetlenül a Gerolsteini kaland c. film befejezése után, elfogatása és szabadulása hogyan befolyásolta későbbi szerepeit, karrierjét.

gy: Duna TV

Deportálások a Szovjetunióba – 1956 (122')

r: Gulyás János, rip: Szerdahelyi Szabolcs

A forradalom utolsó napjaiban és azután a Szovjetunióba hurcolt forradalmároknak állít emléket.

gy: Videográfia Egyesület

Determináció (20')

r: Bubryák István, op: Újházi Iván

Portréfilm Kováts József szegedi forradalmáról, akit az elsők között tartóztattak le, és ítélték halálra.

szer: Faludi Józsefné Kováts Erzsébet, Kalmár Márton, Lazur Barna, Pető Ferenc

gy: MTV Rt. – Szegedi Stúdió

Fény a rácsokon (I – III.) (90')

r: Szakács Sára, op: Xantus Gábor, Nyíri Béla, szerk: Fakan Balázs

Három erdélyi magyar értelmiségi; Mózes Árpád kolozsvári evangélikus püspök, Csiha Kálmán kolozsvári református püspök és András Ágoston nagyváradi tanár elbeszélése a forradalom eseményeiről Romániában.

gy: Cinema film

Halálút – sorsod sötétlő árnyak között (Utak a Duna-deltába) (152')

r: Erdélyi János, op: Pap Ferenc, szak: Tófalvi Zoltán

Harminc éves erdélyi ember, valamennyiüket elítélték a forradalommal való szimpatizálás miatt. 1996-ban közösen végigjárták Románia leghírhedtebb börtöneit, ahol akkor büntetésüket töltötték.

gy: Deko film

Lábjegyzetben. Portré Kemény Istvánról (50')

szerk: Elbert Márta, op: Ruskó Sándor

Kemény Istvánt 1956-ban forradalom alatti tevékenysége miatt elítélték, szabadulása után szociológiával foglalkozott, a tudományágban új iskolát teremtett. A hetvenes évek végén emigrációba kényszerítették.

gy: Fekete Doboz Alapítvány

Lengyelkáporna (58')

r: Sipos Pál, op: Thernesz Vilmos

1950-ben meggyilkolták Lengyelkáporna község MDP-titkárát, Kiss Imrét, az esetet a kuláság elleni leszámolásra használták fel. Dr. Gárdon László ügyész negyvenhat év múltával megkereste a még élő tanúkat, az irattárak dokumentumait, és kiderítette mi történt valójában.

gy: XTV

„Mégis magyarnak számkivette” (60')

készítette: Balogh Júlia, Sztányi Zsuzsanna

A forradalom nagy hatással volt a szomszédos országok magyar kisebbségére is; azokat, akik részeseivé váltak, a forradalom után súlyos retorziókkal illették.

szereplők:

Erdély – Dr. Dobai István, Kelemen Kálmán mérnök, Péterffy Irén, Varga László lelkész; Kárpátalja – Illés József tanár, Dupka György író, Varga János; Szlovákia – Nagy János szobrász, Dobos László író, Koncsol László író, Tőzsér Árpád költő; Vajdaság – Kiss Antal esperes, Gubela Ferenc

gy: Duna TV

Miniszterelnökök Magyarország XX. századi történetében I–II. (2x90')

r: Róna Péter, op: Zalányi Ferenc

A sorozat két része életútinterjút tartalmaz Hegedüs Andrással és Grósz Károllyal.

gy: Fórum Film Alapítvány

Nagy Imre élete és halhatatlansága I–II.

r: Bohó Róbert, szak: Rainer M. János, szerk: Hegedüs B. András

Nagy Imre politikai pályafutásának teljes története.

szer: Andorka Rudolf, Bácsi József, Bácskai Vera, Benkő Zoltán, Bognár József, Egri György, Fekete Ferenc, V. Fomin, Göncz Árpád, Hegedüs András, Hegedüs B. András, Király Béla, Kosáry Domokos, Kuczka Péter, Lőcsei Pál, J. Malasenko, Pálos Antal, Pozsár István, S. Szabó Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Wittner Mária.

gy: MTV

„Parancsolatlan tiszta szívvel” – 1956. október 23. – egy nap története (5x15')

készítette: Feledy Péter, Marton Frigyes, Sömjén Antónia, Rainer M. János, Varga F. János

Ötrészes sorozat, melyben időrendben idézik fel a nap eseményeit az egykori szereplők: Bessenyei Ferenc, Csúrka István, Hegedüs András, Hegedüs B. András, Kabelács Pál, Karátson Gábor, Káldor Vera, Kopácsi Sándor, Lőcsei Pál, Mécs Imre, Pethő Tibor, Sinkovits Imre, Szabó Imre, Szabó Iván, Vásárhelyi Miklós. A címadó versidézet Tamási Lajos Píros a vér a pesti utcán c. verséből való.

gy: MTV

Saját véreim ellen? Soha! (35')

r/op: Sárközy András

szak/társr: Horváth Miklós

Portré a magyar nemzetiségű Lukács Matvej Jazsovicról (Lukács Mátyásról), aki az 1956. november 3-án Magyarországra irányított szovjet hadsereg egyik katonája volt. Megszökött alakulatától, elfogták, katonai törvényszék elé állították.

gy: MTV

Snagovi gyerekek (100')

r: Ember Judit, op: Mertz Loránd

A Nagy Imre-csoporttal Snagovba internált gyerekek, Dr. Donáth Ferenc, Donáth László, Hankiss Ágnes, Losonczy Annamária, Rajk László, dr. Szilágyi Júlia, Vásárhelyi István, Vásárhelyi Júlia, Vásárhelyi Mária elemzik egy 1987-es találkozón az akkor történeteket.

gy: BBSA, MTV

Útmutató – Mindszenty Józsefről – 5 nap tükrében (30')

r: Czigány Zoltán, op: Babos Tamás, kommentátor: dr. Török József

Nyolc év elzártság után Mindszenty József 1956 őszén néhány napra visszanyerte szabadságát. Ennek az öt napnak a krónikája a film.

gy: MTV

Titoktartók I–II (2x60')

r: Geréb Anna, op: Fogas János

Vlagyimir Bajkov, a szovjet követség főtanácsosa, Ny. Dzsuba külügyi megbízott, M. Kupcsenko magyar szakértő és J. Malasenko tábornok beszélnek Magyarországon játszott szerepükről az ötvenes években és a forradalom idején, különös tekintettel a november 2-ától Kádár János hazatéréséig, és a szolnoki kormány megalakításáig tartó időszakra.

gy: Fórum Film Alapítvány

Tűkörcserepek – Magyarország 1956 (83')

r: Vitéz Gábor, szak: Hegedűs B. András, Rainer M. János, op: Rák József

Oktatási céllal készült dokumentum-összeállítás a forradalom napjairól. Az alkotók szándéka szerint a film nem tükre kíván lenni a forradalomnak, ez a kevés fennmaradt film-dokumentum miatt lehetetlen, darabjai csak egy-egy részlet képeit vetíthetik a néző elé. A felhasznált felvételek kizárólag korabeli tudósítások, archív muszterek.

gy: Fővárosi Oktatástechnológiai Központ, Magyar Tudományos Média Műhely

Tűzoltó utca 1956 (90')

r/op: Lugossy István, rip/szak: Kresalek Gábor, szak: Eörsi László

Angyal Istvánról, a Tűzoltó utcai felkelőcsoporthoz tartozó parancsnokról készített portré.

gy: Fórum Film Alapítvány

Wesselényi u. 13. (44')

r: Simó Sándor, op: Kende János

Portré Méray Tiborról.

gy: Hunnia Stúdió

STÚDIÓBESZÉLGETÉSEK

1956 – 40 év után

r: Born Ádám, műsorv: Kasza László, szerk: Sárdi Anna, szak: Hegedűs B. András

Kerekasztal-beszélgetések, melyek egy éven át hónapról hónapra követték 1956 eseményeit, különös tekintettel októberre, amikor a havonta jelentkező sorozat heti rendszerességgé vált.

1. Litván György, Lukácsy Sándor, Szakács Sándor
2. Hajdu Tibor, Kun Miklós, Pomogáts Béla
3. Litván György, Kende Péter, Ständeisky Éva
4. Egri György, Hegedűs B. András, Rainer M. János
5. Feitl István, Máthé Tóth András, Ständeisky Éva
6. Hegedűs B. András, Kosáry Domokos, Vásárhelyi Miklós
7. Gyarmati György, Hegedűs András, Litván György
8. Horváth Miklós, Nyers Rezső, Rainer M. János
9. Lukácsy Sándor, Pataki Ferenc, Rainer M. János, Tischler János
10. Beck Tibor, Hegedűs András, Kende Péter, Rainer M. János
11. Kiss Tamás, Rainer M. János, Ständeisky Éva, Ungváry Rudolf

12. Békés Csaba, Csen Csien, Timothy Garton Ash, Charles Gati,
Pawel Machcewicz, Vjacseszlav Szereda
13. Germuska Pál, Hegedűs András, Hegedűs B. András, Wittner Mária
14. Bácsi József, Fónay Jenő, Horváth Miklós, Nyers Rezső, Vásárhelyi Miklós
15. Király Béla, Litván György, Rainer M. János, Szokolczai Attila

gy: MTV Politikai Műsorok Stúdiója

AZ ÉVFORDULÓRA KÉSZÍTETT KÜLFÖLDI DOKUMENTUMFILMEK

„40 év után” I–IV. (4x60’)

r/op: Miholcsa Gyula, szerk: Tófalvi Zoltán

A Halálút – sorsod sötétlő árnyak között c. filmmel együtt készült, azonban más rendezői koncepció alapján dolgozza fel ugyanazt a témát, a Romániában, a forradalommal való szimpatizálás miatt bebörtönzöttek 40 év utáni találkozóját.

gy: Deko film

Spuren der Zeit (Ungarn und die Schweiz) (35’)

r: Helen Stehli Pfister, op: Hans Witschi

A Svájcban 1956-ban Magyarországra küldött segélyszállítmányokról, a magyar menekültekről és a forradalom egyéb svájci vonatkozásairól.

szer: Sybille Farmer, Gosztonyi Péter, Markus Herzig, Elisabeth Hopp, Walter Renschler, Berthold Rothschild, Anni Schmidt-Gabathuler, Hans Zogg

gy: DRS

Sorskeresztződések – Kádár János – Nagy Imre (35’)

r: Olivier Droat és Körösi Zsuzsa

Eseménytörténet Kádár János és Nagy Imre párhuzamos életrajzán keresztül, Fejtő Ferenc kommentárjával.

gy: ARTE–Duna TV

Nyomozás egy emberrablás ügyében (30’)

r: Peter Kassowitz

Nagy Imre elrablásának története Rainer M. János tolmácsolásában, végigkövetve Nagy Imre elhurcolásának pontos útvonalát.

gy: ARTE–Duna TV

Leszállt az éjszaka – Egy forradalom születése (70’)

r: William K. Guerin

Interjúfüzér a forradalom résztvevőivel.

szer: Fedor József, Wittner Mária, Kopácsi Sándor, Lucza Béla, Mata Róbert, Németh Bálint, Perédi László, Rácz Sándor, Somlai László, Tóbiás Áron

gy: ARTE–Duna TV

1956 a világban (5’)

r: Peter Kassowitz

Az ARTE csatorna 1956-os megemlékezéseinek felvezető montázs.

gy: ARTE

Mit dem Hut der Verzweiflung – Ende einer Legende (Egy legenda vége) (40’)

r: Guido Knopp, Vitézy László, op: Havasi József

Dokumentumfilm a forradalomról, a Nagy Imre-perről a BM által készített filmfelvételek felhasználásával.

szer: Vitalij Fomin, Földes Péter, Gyenes Judith, Háy Éva, Horn Gyula, Guido Knopp, Kopácsi Sándor, Vladimir Krjucskov, Litván György, Orbán Viktor, Pongrácz Gergely, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós, Wittner Mária

gy: ZDF

Am Rande eines Krieges (45')

r: K. Tetzlaff és N. Lorenzen, op: Jutta Pohlmann, szak: Hegedűs B. András

Megemlékezés a magyar forradalomról.

szer: Bácsi József, Peter Bagley, Borbándi Gyula, William Colby, Hegedűs András, Kiss Tamás, Vladimir Krjucskov, Nyers Rezső, Pongrácz Gergely, Vásárhelyi Miklós, Wittner Mária

gy: MDR

Nagy Imre – 1956 hőse (35')

r: Szakály István, í: Vikol Katalin, op: Czabarka Péter

Az 1956-os forradalomról Nagy Imre szerepével és annak jelentőségével a középpontban.

szer: Görgey Gábor, Gyenes Judit, Hegedűs András, Kornis Mihály, Litván György, Rainer M. János, Vásárhelyi Miklós

gy: WDR

Kierunek – Budapest 1956 (Irány Budapest) (60')

r: Irena Wollen, op: Jerzy Jedrzejczyk, szak: Tischler János

A krakkói segélyszállítmány története.

gy: Krakkói TV

Polacy i Węrzy 56 (Lengyelek és magyarok) (54')

r: Sylwester Kielbiewski, op: Gregorz Borowski, szak: Tischler János

A magyar forradalom eseményei és a lengyelországi történések.

gy: Varsói TV

I sto jimu eto Vengrija? (És mi neki az a Magyarország?) (25')

r: Mihail Jasin, op: Alekszandr Zimin

Portréfilm a jaroszlavi Viktor Beljakovról. 1956-ban tiltakozott a magyar forradalomba való szovjet beavatkozás ellen, ezért börtönbüntetésre ítélték.

gy: Peterburg TV

AZ INTÉZET BIRTOKÁBA KERÜLT ARCHÍV FELVÉTELEK

Vittorio Mangili (RAI) tudósító 1956-os felvételei (9')

A BBC 1956–57-es magyarországi tudósítása (20')

1956-os lengyel filmhíradók és ezek muszterei (4'+25')

A lódzi főiskolások által készített etűd a forradalomról (3' 40'')

Remember Hungary (50')

Emlékműavatás a forradalom 25. évfordulóján (New Brunswick, NJ)

DOKUMENTUM ÉRTÉKŰ KONFERENCIAFELVÉTELEK

Nagy Imre évszázada

Nagy Imre születésének 100. évfordulója alkalmából 1996. június 7-én az Europa Institut és az 1956-os Intézet által rendezett konferencia vágatlan felvétele.

szer: Federico Argentieri, Borbándi Gyula, Borsányi György, Charles Gati, Glatz Ferenc, Gyarmati György, Hajdu Tibor, Hegedűs B. András, Kemény István, Kende Péter, Litván György, Méray Tibor, Molnár Miklós, Orbán László, Rainer M. János, Vjacseszlav Szereda, Tóbiás Áron, Vásárhelyi Miklós, Harry Wu.

Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában

Nemzetközi konferencia az új levéltári kutatások alapján a forradalom nemzetközi megítéléséről, melyet 1996. szeptember 26–29. között rendezett a Magyar Tudományos Akadémián az 1956-os Intézet, a Magyar Tudományos Akadémia, a National Security Archive (USA) és a Cold War International History Project (USA).

szer: Vitalij Afianyi, Federigo Argentieri, Timothy Garton Ash, Yaacov Bar-Siman-Tov, Békés Csaba, Thomas Blanton, Borbándi Gyula, Malcolm Byrne, Daniel Calhoun, Deák István, Fejtő Ferenc, Raymond L. Garthoff, Charles Gati, Leonyid Gibianszkij, Leszek W. Gluchowski, Gosztonyi Péter, Johanna Granville, William Griffith, Hajdu Tibor, Hope M. Harrison, Claire de Hedervary, Hegedűs B. András, Heller Ágnes, Paul Henze, James Hershberg, Ivan Ivanji, Csen Csien, Katona Tamás, Kende Péter, Kosáry Domokos, Kószeg Ferenc, Mark Kramer, John Lampe, Litván György, James G. McCargar, Pawel Machcewicz, Mink András, Molnár Miklós, Valerij Muszatov, Jan Nowak, Christian F. Ostermann, Andrzej Paczkowski, Ronald W. Pruessen, Rainer M. János, Mihai Retegan, Rév István, Ripp Zoltán, David Rosen, V. L. Sejnisz, Vjacseszlav Szereda, William Taubman, Tischler János, Varga László, Vásárhelyi Miklós, Jorgosz Vasziliou, Vlagyiszlav M. Zubok.

Összeállította: Sárközy Réka

AZ INTÉZET „1956-OS GYŰJTEMÉNYE”
AZ OSZK KÉZIRATTÁRÁBAN

1995–1996. évi gyarapodás

FOND 411: 1956-OS KÉZIRATOK

411.24 A BME tanárai által írt szatirikus színdarab

Az 1954-ben egyetlenegyszer bemutatott színdarab címe: „Nem rólunk van szó”. Minden célzatosság nélküli rémtörténet több felvonásban. (A kézirat Vidor Ferenc építész adományaként került Intézetünkbe.)

48 fol.

411.25 Foky-Gruber Gyula: Az 1956-os Szabadságharc Dala című doboz

A dosszié két kazettát tartalmaz, ezenkívül a szerző más kompozícióit és a rádió Vasárnapi Újság c. műsorában sugárzott riportját is meghallgathatjuk. A kazetták mellékleteként leírja a dal komponálásának történetét és az MTV-vel, valamint a Magyar Rádióval folytatott többéves levelezését.

60 fol.

FOND 412: MAGYARORSZÁGI LEVÉLTÁRAK 1956-OS IRATAI

412.3 Csongrád megye: 1 doboz bírósági iratmásolat

412.8 Győr-Sopron megye: 1 doboz bírósági iratmásolat

412.13 Békés megye: 1 doboz közigazgatási, 4 doboz bírósági iratmásolat

412.19 Nógrád megye: 1 doboz közigazgatási, 3 doboz bírósági iratmásolat

412.23 Fővárosi Bíróság: 24 doboz bírósági iratmásolat

412.24 Kaposvári Katonai Bíróság: 8 doboz bírósági iratmásolat

412.25 Politikatörténeti Intézet Levéltára: 7 doboz iratmásolat

412.26 Szakszervezetek Központi Levéltára: 4 doboz iratmásolat

412.27 Magyar Országos Levéltár: 7 doboz KÜM iratmásolat, 1 doboz IM, MÜM iratmásolat, 1 doboz Kádár János miniszterelnöki iratai, 9 doboz periratmásolat

FOND 413: KÜLFÖLDI GYŰJTEMÉNYEK 1956-OS ANYAGAI

413.19 Az „Echo Moszkvi” orosz liberális rádió magyarországi forradalommal kapcsolatos emlékezéseinek gépiratai. Az iratcsoport Andrej Szemjonov és Alek Uljanov orosz újságírók ajándéka a Külügyminisztérium közvetítésével került gyűjteményünkbe.

Lezárva 1996. december 17-én

Összeállította: Weeber Tibor

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA 1995–1997

Mint minden eddigi évkönyvünkben, e kötetben is közöljük a forradalomról újonnan megjelent könyvek, tanulmányok, cikkek válogatott jegyzékét. A legutóbbi és a mostani közöttadtuk ki 1956-os kézikönyvünket: második, bibliográfiai kötetét 1996-ban zártuk, tehát ebben olyan tételek is szerepelnek, amelyeket 1995-ös évkönyvünk még nem tartalmazott. Ezeket is beépítettük válogatott irodalomjegyzékünkbe, hogy az érdeklődők folyamatos bibliográfiai sort kapjanak. 1996 a forradalom negyvenedik évfordulójának esztendeje volt: könyvek, tanulmányok, cikkek sokasága látott napvilágot itthon s külföldön egyaránt, számbavételük ennél fogva terjedelmesebb a szokásosnál, de bibliográfiánk még így is csak válogatott.

I. ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ ÍRÁSOK

- '56 Zalaiban. A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai 1956–1958. A dokumentumokat vál. és a kötetet szerk. Csomor Erzsébet, Kapiller Imre. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1996. 538 p. (Zalai gyűjtemény 40.)
1956. *Explozia. Perceptii romane, iugoslave si sovietica asupra evenimentilor din Polonia si Ungaria.* [1956. A robbanás. Román, jugoszláv, szovjet forrásközlémények a magyar- és lengyelországi eseményekről.] Ed. Corneliu Mihai Lungu, Mihai Retegan, postfata de Florin Constantiniu. Bucuresti, Ed. Univers Enciclopedic, 1996. 406 p., ill.
- 1956 *kézikönyve.* Főszerk. Hegedűs B. András, a főszerk. munkatársai Beck Tibor, Germuska Pál. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
1. köt. *Kronológia.* Írta és összeáll. Hegedűs B. András, Beck Tibor, Germuska Pál. 433 p.
2. köt. *Bibliográfia.* Szerk. Litván György, összeáll. Litván György, Buda Attila, Györi László, H. Karpiák Teréz, Sárközy Réka, Körösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne. 309 p.
3. köt. *Megtorlás és emlékezés.* Szerk. Kende Péter, összeáll. Szakolczai Attila, Germuska Pál és Boros Géza. 389 p.
1956. Ungarn. Aufstand. Teil 1–13. = *Der Standard* (Bécs), 1996. Nr. 2393–2405. 20. Okt. – 5. Nov.
Korabeli fényképekkel illusztrált sorozat, amely nem törekszik önálló kutatási eredmények felmutatására.
- 1956 *vidéki sajtója.* Összeáll. és szerk. Izsák Lajos, Szabó József, Szabó Róbert. Budapest, Korona, 1996. 823 p.
Megyék szerinti bontásban közli a vidéki lapok fakszimiléjét.
- Az 56-os forradalom és a pécsiek. A pécsi 56-os emlékmű avatásának, a Forradalom 40 éves évfordulójának emlékére. Szemelvények, riportok és tanulmányok. Összegyűjt., vál. és szerk. Zsolnay Antal József. Pécs, Pécs–Baranya Barátai Kerekasztal Társaság, 1996. 446 p., ill.

- Alekszej, Valentyin: *Vengrija, '56. Proriv cepi*. [Magyarország 1956. A lánc elszakad.] Obscsaja red. i pred. V. L. Sejnisa. Moszkva, Nezaviszimaja gazeta, 1996. 277 p.
- Alföldy, Géza: *Ungarn, 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf. Vorgetragen am 29. Oktober 1996*. Heidelberg, Winter, 1997. 170 p. (Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bd. 2.)
- András Sándor: Haza és ország – nemzet és nép – szabadság és egyenlőség – szabadság, testvériség. Szabó Zoltán nemzetelmélete és a harmadik út. = *Kortárs*, 39. évf. 1995. 5. sz. 1–29. p. Az egyik fejezet címe: Az egyén forradalma a totális hatalom ellen – 1956.
- Arendt, Hannah: Gondolatok a magyar forradalomról. Berényi Gábor fordítása. = *Európai Utas*, 6. évf. 1996. 3. sz. 28–31. p. Részletek a szerző *A totalitarizmus gyökerei* c. könyvének epilógusából.
- Argentieri, Federico: A revizionizmus fáziskülönbségei. Ford. Somlai Katalin. = *Világosság*, 37. évf. 1996. 10. sz. 23–27. p. A tanulmány az 1996. június 7-én megtartott Nagy Imre-konferencián elhangzott előadás alapján készült.
- Argentieri, Federico: *Budapest, 1956. La rivoluzione calunniata. Con un'intervista inedita a Miklós Vásárhelyi*. [Budapest, 1956. A meggyalázott forradalom. Kiadatlan interjú Vásárhelyi Miklóssal.] Intr. Giancarlo Bosetti. Roma, l'Unità, 1996. 159 p. (I libri dell'Unità.)
- Békés, Csaba – Rainer, M. János – Germuska, Pál: Mad'arská revoluce, 1956. Preložila Eva Irmanová. = *Soudobé dejiny* (Prága), 1996. no. 4. 455–473. p.
- Benkő Zoltán: *Történelmi keresztutak, 1941–1956*. A bevezetőt Faludy György; az utószót Pomogáts Béla írta. – 2. jav., bőv. kiad. Miskolc, Felső-Magyarország, 1996. 268 p.
- Berki Mihály: Nagy Imréről egy szót sem. = *Havi Magyar Fórum*, 4. évf. 1996. 11. sz. 51–56. p.
- Bibó István: *Bieda vychodoeurópskych malých štátov. Vybrané štúdie*. [A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Válogatott tanulmányok.] Vyber zostavil János Kenedi, predslov Péter Kende, doslov Rudolf Chmel, preložila Katarína Kráľová. Bratislava, Kalligram, 1996. 578 p.
- Bihari Mihály: *Magyar politika, 1945–1995. A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után*. Budapest, Korona, 1996. 170 p.
- Cronologia Revolutiei Maghiare din 1956. [Az 1956-os magyar forradalom kronológiája.] Trad. Maria Dinescu. [1–2.] = *Contrapunct* (București), Anul 7. 1996. nr. 12. 13–17. p.; Anul 8. 1997. nr. 1. 13–15. p.
- Csapó Endre: Forradalom és szabadságharc. Kísérlet egy történelmi szintézis témakörének meghatározásához. = *Havi Magyar Fórum*, 3. évf. 1995. 12. sz. 51–58. p.
- Csurgai Horváth József: A forradalom székesfehérvári eseményei, szovjet beavatkozás és helyi ellenállás, 1956. október 20.–december 13–14. = *Árgus* (Székesfehérvár), 7. évf. 1996. 5. sz. 42–58. p.
- Domokos Mátyás: *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában, 1948–1989*. Budapest, Osiris, 1996. 249 p. (Osiris Könyvtár. Irodalomelmélet.)
- „Egyezmények” a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. Közli Pataki István. = *Múltunk*, 40. évf. 1995. 3. sz. 123–158. p.
- Évkönyv IV. Szerk. biz. Hegedűs B. András, Kende Péter, Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 440 p. [A továbbiakban: *Évkönyv 4.*]
- Glatz Ferenc: Szovjet zóna és proletárdiktatúra, 1945–1990. = *História*, 18. évf. 1996. 4. sz. 14–22. p.
- Gömöri György: *Egy szigetlakó feljegyzéseiből*. Budapest, Cserépfalvi, 1996. 161 p. „Ami a forradalmakból megmarad” c. fejezete (9–54. p.) a szerző 1956-os vonatkozású írásait és egy vele készült interjút tartalmaz.
- Gyurkó László: *1956*. Budapest, Szabad Tér, 1996. 588 p.
- Hegedűs B. András: Azon a kedden. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 7. sz. 64–69. p.
- Hegedűs B. András: Reform-Programme vor der Revolutions-Periode und Ihre Verwirklichung während der Ungarn-Revolution 1956. = *Hungary, 1956*. Eds. Pauli Hihnal and Olli Vehviläinen, forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 13–21. p.

- A History of Hungary*. General ed. Peter F. Sugar; associate ed. Péter Hanák, ed. assistant Tibor Frank. Bloomington, Indianapolis, Indiana Univ. Press, 1994. 432 p.
- Hornyák Tibor: *Ellenzélben. Írások, dokumentumok, interjúk*. Budapest, Szerző, 1995. 314, [4] p.
- The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953–1963*. Ed. by György Litván, English version ed. and transl. by János M. Bak, Lyman H. Legters. London–New York, Longman, 1996. 221 p.
- Az 1956-os magyar forradalom. Reform, felkelés, szabadságharc, megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak* (Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 223 p.) c. könyv javított és bővített angol változata.
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. Szerk. Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zánathy János, Zinner Tibor. Budapest, Közgazd. és Jogi Kvk.
5. köt. *Kúriai teljes ülések. Katonai bíraskodás. MDP KV jegyzőkönyvek. Sztálin halála – izgatási perek. Bírák Forradalmi Bizottsága*. Bev. Solt Pál. 1996. 994 p.
- Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky, Vorwort Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verl., 1996. 212 p.
- Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: Az erőszakszervezetek és a forradalom. [1–10. rész.] = *Kortárs*, 40. évf. 1996. 4. sz. 62–78. p., 5. sz. 76–97. p., 6. sz. 83–102. p., 7. sz. 73–92. p., 8. sz. 76–93. p., 9. sz. 80–95. p., 10. sz. 3–29. p., 11. sz. 54–87. p., 12. sz. 81–102. p.; 41. évf. 1997. 1. sz. 104–120. p.
- Kende Péter: A magyar '56 helye a szovjet világrendszer történetében. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 43–48. p.
- Kende Péter: Elkerülhetetlen volt-e a forradalom, és mi volt a haszna? = *Világosság*, 37. évf. 1996. 10. sz. 3–22. p.
- Kende Péter: Még egyszer a magyar forradalom világhírességéről. = *Évkönyv* 4. 7–23. p.
- Kiss Sándor, M.: Az októberi magyar forradalom. = *Balogh András, Benna György ... az Eckhardt Politikai Akadémián*. Szerk. Virágh Ferenc. Budapest, FKGP Országos Elnöksége Tud.pol. Int., 1995. 34–48. p. (A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézetének kiadványa 18.)
- Kövér István: *Forradalom és megtorlás Szombathelyen, 1956–1960*. Szombathely, Vas Megyei Honismereti Egyesület, Honvéd Hagyományörző Egyesület, 1996. 265, [113] p. (Emlékkönyv 1.)
- Litván György: A negyvenedik évforduló. = *Magyar Tudomány*, 104. köt. 1997. 1. sz. 22–28. p.
- Litván György: Az 1956-os magyar forradalom 40 év távlatából. = *Mozgó Világ*, 22. évf. 1996. 12. sz. 7–12. p.
- Litván György: Az 1956-os magyar forradalom eszméi és irányzatai. = Litván György: *Okótberek üzenete*. Válogatott történeti írások. Budapest, Osiris, 1996. 347–356. p.
- Litván György: Az 1956-os találkozáspont. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 8. sz. 4–5. p.
- Litván György: Images of 1956. = *Budapest Review of Books*, Vol. 6. 1996. no. 3. 144–147. p.
- Litvan, D'ord [Litván György]: Ungarszkata revolucija ot 1956 g. = *Isztoriczeszki Pregled* (Szófia), 1996. no. 6. 83–93. p.
- Magyar '56*. Szerk. Székelyhidi Ágoston, írta Borbándi Gyula, Dupka György, Filep Tibor, Gagy Balla István, Horváth Sándor, Lipcsey Ildikó, Tófalvi Zoltán. Kiad. a Magyarok Világszövetsége, 1956-os Bizottság. Lakitelek, Antológia, 1996.
1. köt. *Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Hatások a Kárpát-medencében*. 268 p.
2. köt. *Megtorlás, ellenállás, emigráció Magyarországon, a Kárpát-medencében, Nyugaton*. 239 p.
- A forradalom kölcsönhatásait mutatja be a budapesti és a vidéki, a magyarországi és a romániai, erdélyi, valamint a kárpátaljai események között.
- Méray Tibor: Történelem és érzélem. „Sine ira et studio”. = *História*, 18. évf. 1996. 7. sz. 32–33. p.
- Mézes Flórián: Októberrituálé. '56 a politikakultúrában. = *Heti Világgazdaság*, 17. évf. 1995. 42. sz. 9–12. p.
- Molnár György: Megszállók homályban. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 8. sz. 36–46. p.
- A szovjet hadsereg Magyarországon 1944-től 1991-ig.

- Muszatov, Valerij Leonyidovics: *Predvesztyniki buri. Polityicseszkie kriziszi v Vosztocnoj Evrope, 1956–1981*. [A vihar hírnökei. Politikai válságok Kelet-Európában.] Moszkva, Naucs-naja Knyiga, 1996. 300 p.
- Pályi András: A forradalom és az irodalom. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 7. sz. 86–94. p.
- Pomogáts Béla: Szimbolikus tartomány. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 62–68. p.
- Pór Edit – Cseh Gergő Bendegúz: A hatalom és az újságírók, 1956–1958. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 39–41. p.
- Pusztynceev, Borisz: Tragedija 1956 goda. [Az 1956-os esztendő tragédiája.] = *Zvezda*, 1996. no 10. 152–154. p.
- Rainer M. János: 1956 fő kérdései és problémái – ma. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 14–19. p.
- Rainer M. János: Mikor kezdődött az ötvenhatos forradalom? „Szabadság nélkül az élet egy fabatkát sem ér.” [Riporter:] Kurcz Béla. = *Magyar Nemzet*, 59. évf. 1996. szept. 21. 10. p.
- Rendőrségi napi jelentések*. Bev. Kuncze Gábor, összeáll. és a bevezető tanulmányt írta Kajári Erzsébet; a jegyzeteket készítette Kajári Erzsébet és Szakolczai Attila. Budapest, Belügy-minisztérium – 1956-os Intézet.
1. köt. 1956. október 23. – december 12. – 1996. 571 p.
- Rewolucja węgierska 1956 roku. Reformy, bunt i represje, 1953–1963*. = Pod red. György Litvána, przekład z języka angielskiego Janusz Stawinski. Warszawa, ISP PAN, 1996. 287 p.
[Az 1956-os forradalom, reform, felkelés, szabadságharc, megtorlás c. könyv lengyel fordítása angolból.]
- Röczey János: *A Nyugat neuralgikus pontja: 1956 és a jövő Európája, azaz a Magyar Modell*. Budapest, Közdoc, 1995. 157 p.
- Santamaria, Aldo: *Budapest, 1956. L'eroismo e l'infamia*. [Budapest, 1956. Hősiesség és gyalázat.] Roma, Settimo Sigillo, 1996. 189 p.
- Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 481 p., ill.
- Szabó A. Ferenc: Az 1956-os forradalom és szabadságharc a magyar közgondolkodásban. = *Hitel*, 9. évf. 1996. 11. sz. 56–64. p.
- Szabó B. István: Irodalom és közélet, 1956–58. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 41–43. p.
- Szakolczai Attila: Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc. Rohanunk a forradalomba. = *Rubicon*, 6. évf. 1996. 1–2. sz. 47–50. p.
- Tirts Tamás: Egy évforduló margójára. = *Vigilia*, 61. évf. 1996. 10. sz. 767–770. p.
- Ungheria, 1956. La cultura si interroga. La rivoluzione patriottica e democratica d'Ungheria nello specchio di letteratura, storia, pubblicistica, politica, diplomazia, economia, arte*. A cura di Roberto Ruspanti, scritti e contributi di Lajos Antal, József Antall, ... János M. Rainer et al. Soveria Mannelli, Rubbettino, 1996. 429 p.
Magyarországot 1956 fényében sokoldalúan bemutató kötet.
- Vajda Mihály: A szabadság terei. = *Kritika*, 1996. 6. sz. 32–34. p.
- Válogatott bibliográfia, 1994–1995. Összeáll. Győri László. = *Évkönyv* 4. 415–427. p.
- Valuch, Tibor: Die Fragen der gesellschaftlichen Teilnahme im Jahre 1956. = *Die ungarische Revolution, 1956. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995*. Wien, Collegium Hungaricum, 1995. 41–50. p.
- Valuch Tibor: „Ötvenhatosok.” Debrecen, Cívis K., 1996. 199 p.
A forradalom debreceni és Hajdú-Bihar megyei résztvevőinek társadalmi összetételét és pályafutását elemző tanulmány és interjúgyűjtemény. Az interjúalanyok: Boér Lajos, Csóra József, Garab Imre, Horváth Károly, Lázár Imre, Mervó Zoltán, Surányi Ferenc, Székelyhidi Ágoston, Zeke László.
- Vásárhelyi Miklós: A forradalom dinamikája és szelleme. = *Mozgó Világ*, 22. évf. 1996. 12. sz. 13–19. p.
- Vitányi Iván: 1956 forradalma és a szociáldemokrácia. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. okt. 19. 245. sz. 27. p.
- Vitányi Iván: A Kádár-korszak és az utókor. = *Mozgó Világ*, 23. évf. 1997. 1. sz. 18–22. p.

II. ELŐZMÉNYEK

- Bodnár György: Egy fejezet az 1956-os forradalom előkészítéséből. Az Új Hang 1955 szeptemberére és 1956 októberére között. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 43–45. p.
1996. október 29-én, a Magyar Írószövetség székházában rendezett tudományos konferencián hangzott el.
- Bourgin, Simon: The Well of Discontent. A Senior American Correspondent's Briefings on Budapest, 1956. Part 1–2. Annotated by Csaba Békés. = *The Hungarian Quarterly*, 37. Vol. 1996. no. 142. 3–23. p.; no. 143. 3–15. p.
Az amerikai *Time* c. magazin tudósítójának 1956. nyári magyarországi tapasztalatairól szóló beszámolója.
- Gömöri György: Erdélyi utazás 1956 nyarán. = *Forrás*, 28. évf. 1996. 2. sz. 73–80. p.
- Kajári Erzsébet: Feljegyzések a rendőrség történetéből, 1945–1951. = *Múltunk*, 40. évf. 1995. 2. sz. 97–139. p.
- Kalmár Melinda: Integráció és átalakulás. Irodalompolitika és irodalmi élet 1955 novembere és 1956 szeptembere között. = *Kritika*, 1997. 2. sz. 34–36. p.
- Korom Mihály: A Rákosi-uralom legfőbb törvénysértő szerve és fő felelősei. = *Vissza a történelemhez. ... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Izsák Lajos, Stemler Gyula. Budapest, Napvilág, 1996. 217–228. p.
- Kövér István: Adalékok a forradalom előtti korszak közállapotainak ismeretéhez. = *Vasi Szemle* (Szombathely), 50. évf. 1996. 4. sz. 495–503. p.
- Litván György: Két pártállami diktatúra válsága. 1953 és 1956. = *História*, 18. évf. 1996. 4. sz. 26–28. p.
- Magyar–osztrák kapcsolatok, 1955–1956. Bev. Gecsényi Lajos. = *Társadalmi Szemle*, 50. évf. 1995. 10. sz. 78–90. p.
- Méray Tibor: Emlékezés egy nyári délelőttre. = *Korunk* (Kolozsvar), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 8–18. p.; Ua. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. okt. 19. 245. sz. 20–21. p.
Újságíróaktíva-ülés 1956 nyarán.
- Murányi Gábor: A legyőzés erejével. A Nagy Imre–Rákosi erőpróba. = *Heti Világgazdaság*, 17. évf. 1995. dec. 9. 49. sz. 73–75. p.
- Murányi Gábor: Születésnap az Orsó utcában. Nagy Imre köszöntése avagy „politikai demonstráció”? = Murányi Gábor: *Az átkos múlt hetek*. Budapest, Szerző, 1996. 132–143. p.
Nagy Imre 60. születésnapjának, 1956. június 7-ének rekonstruálása.
- Nagy Imre és Gerő Ernő vitáinak egyik állomása. Közli Sipos Levente. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 1. sz. 211–222. p.
- Nagy József: Vázlat a parasztság gazdasági és társadalmi helyzetének vizsgálatához az 1950-es években. = *Vissza a történelemhez. ... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Izsák Lajos, Stemler Gyula. Budapest, Napvilág, 1996. 241–251. p.
- Rainer M. János: „Most jön a nép...” Kik és miért „rohantak” a forradalomba? = *Magyar Nemzet*, 58. évf. 1995. okt. 21. 248. sz. 8. p.
- Révész Béla: *Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában. Magyarország és a Szabad Európa Rádió, 1950–1956*. Szeged, JATE Állam- és Jogtudományi Kara, 1996. 90 p. (Acta Juridica et Politica T. 50. Fasc. 10.)
- Standeisky Éva: A bálványok ledőlnek. Az 1956-os forradalom előzményei. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 4–7. p.
- Széll Jenő: „Egy egészen más kultúrpolitikát próbáltam megvalósítani, mint ami a hivatalos volt.” Részlet a Széll Jenővel készített életútinterjúból. Sajtó alá rend. Kozák Gyula. = *Szín* (A Magyar Művelődési Intézet lapja), 1996. 1–2. sz. 8–16. p.
Az 1956-os Intézet Oral History Archívumából.
- Újabb részletek Rákosi Mátyás lemondásáról. A dokumentumokat közli Irina Morozova és Vida István. = *Társadalmi Szemle*, 51. évf. 1996. 3. sz. 76–94. p.
- Urbán Károly: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok a Nagy Imre-kormány időszakában, 1953–1955. = *Társadalmi Szemle*, 51. évf. 1996. 7. sz. 80–94. p.

Urbán Károly: Nagy Imre és G. M. Malenkov. Két miniszterelnök Sztálin után. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 1. sz. 129–180. p.

III. A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

1956. *Nógrád megye kronológiája és személyi adattára. A forradalom eseményei és aktív szereplői a megyében.* Szerk. Á. Varga László, az adatgyűjtést végezte Á. Varga László, Dupák Gábor és Tyekvicska Árpád, a kronológiát összeáll. Á. Varga László, Dupák Gábor. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1996. 309 p. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 19.)

1956. *Oszeny v Budapestye.* Red.-szoszt. V. F. Korkin; naucsniye redaktori B. J. Zselickij, A. M. Kirov, [pregyiszlovije] Jurij Novopasin. Moszkva, Mart, 1996. 254 p. [1956. Budapesti ősz.]

Az 1956-os forradalom és szabadságharc népköltészete. Közread. Jobbágyi Gábor. = *Hitel*, 9. évf. 1996. 11. sz. 3–8. p.

Amiről kevés szó esett... . Adalékok a Budapesti Műszaki Egyetem 1956. októberi eseményeihez. Budapest, Műegyetem – 1956 Alapítvány.

3. köt. Szerk. és az utószót írta Pogány Mária. 1995. 54 p.

4. köt. Szerk. és az utószót írta Pogány Mária. 1996. 104 p.

Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok. Vál. és összeáll. Szántó László, szerk. Szili Ferenc, utószó Poldesz Albert. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1995. 515 p., ill.

Bálint László: *1956. A forradalom Szegeden és Csongrád megyében.* Budapest, Magyarok Világszövetsége 1956-os Bizottsága, 1996. 177 p.

Beck Tibor – Germuska Pál: *A forradalom a bölcsészkaron.* Szerk. Hegedüs B. András. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 240 p.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1956–1958 között.

Benkő Péter: A Parasztpárt 1956-ban. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 3. sz. 123–133. p.

Csurgai Horváth József – Farkas Gábor – Komlósi József: „Egy nép kiáltott, aztán csend lett”. *Az 1956-os forradalom Székesfehérvárott.* Szerk. Csurgai Horváth József. Székesfehérvár, Városi Önkormányzat, 1996. 442 p., ill.

Dubecz Sándor: *Sebészeti klinika a tűzvonalban, 1956.* Előszó Berentey György. Budapest, Szikra Lapny., 1996. 282, [6] p., ill.

Eörsi László: *Ferencváros, 1956. A kerület fegyveres csoportjai.* Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 339 p., ill.

Eörsi László: A pesti srácok. Fegyveres felkelők – a forradalom katonái. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 8–11. p.

Fakász Tibor: A forradalom a komáromi járásban. = *Évkönyv* 4. 287–302. p.

Fazekas Mihály: *En így láttam. Napló 1956–1957-ből.* Karcag, Önkormányzat, 1996. 144 p.

[Fejtő Ferenc] Fejtő, François: *La tragédie hongroise, 1956.* Lettre-préface Jean-Paul Sartre, présentation de Jean Duvignand, épilogue de Pierre Kende. Paris, Horay, 1996. 355 p.

[Fejtő Ferenc] Fejtő, François: Budapest, 1956. Chronique d'une libération annoncée. = *L'Histoire* (Párizs), 1996. no. 203. 860–893. p.

Fejtő Ferenc: Budapest, 1956. Egy szabadságharc krónikája. Ford. Görög Livia. = *CET*, 1996. 5–6. sz. 8–15. p.

Filep István: *Karcag, 1956.* Karcag, Önkormányzat, 1997. 122 p., ill.

A helyi események kronológiája, Filep István visszaemlékezése, dokumentumközlések.

Gosztonyi Péter: Az ÁVH és a budapesti népfelkelés 1956-ban. = *Korunk* (Kolozsvar), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 103–112. p.

[Gosztonyi Péter] Gosztony, Peter: Die ungarische Volksarmee im Volksaufstand, 1956. = *Europäische Rundschau* (Bécs), Jg. 14. 1996. no. 4. 103–111. p.

[Gosztonyi Péter] Gosztony, Peter: Der Volksaufstand in Ungarn, 1956. = *Aus Politik und Zeitgeschichte* (Bonn), 1996. 6. Sept. no. 37–38. 3–14. p.

- Götz Eszter: Fotó és emlékezet. = *Fotóművészet*, 39. évf. 1996. 3–4. sz. 3–17. p., ill.
- Győr, 1956. *Dokumentumgyűjtemény*. Szerk. Bana József, Borbély János, Szakál Gyula, Szakolczai Attila, Vörös Jenő, [előszó] Litván György, [bev.] Szakolczai Attila. Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1996. (Győri tanulmányok 18.)
1. köt. 226 p., ill.
2. köt. 231–575. p.
- Horváth Lajos: Címerek és jelképek harca 1956-ban. = *Hitel*, 9. évf. 1996. 10. sz. 28–37. p.
- Horváth Miklós: A 6. lövész hadtest szervezete és tevékenysége az 1956-os forradalom és szabadságharc első szakaszában. Adalékok a Magyar Néphadsereg forradalom alatti tevékenységének vizsgálatához. = *Sortűzek, megtorlás, menekülés, 1956–1957*. 3. jelentés. A kiadványt készítette a Tényfeltáró Bizottság, főszerk. Kahler Frigyes, összeáll. és szerk. Almási János. Lakitelek, Antológia, 1996. 5–61. p.
- Horváth Miklós: Adalékok a Magyar Néphadsereg 1956-os történetéhez. = *Új Honvédségi Szemle*, 50. évf. 1996. 10. sz. [mell.] 24 p.
- Horváth Miklós: Fehér foltok a forradalom és szabadságharc katonai térképén. Szovjet csapatok Magyarországon – 1956. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 3. sz. 101–122. p.
- Hungary, 1956*. Eds. Pauli Hihnala and Olli Vehviläinen, forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 104 p.
A Tamperében, 1993 márciusában rendezett konferencia előadásai. Bibliográfiánk az egyes előadásokat külön tételekben szerepelteti.
- Illényi Balázs: Szuez – Budapest '56. Megoldás és kötés. = *Heti Világgazdaság*, 18. évf. 1996. okt. 26. 43. sz. 97–99. p.
- Jalovszky Katalin – Rácz Árpád: A szabadság mámoros pillanatai. A forradalom képei. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 27–42. p., ill.
- Járomi József: *Vihar a városban. A forradalom és a szabadságharc napjai Jászberényben 1956-ban*. Jászberény, POFOSZ – '56-os Szövetség Jászvári Szervezete, 1995. 159 p. 9 t.
- Kalmár Péter: Koronatanú a Corvin közből. Beszélgetés Kalmár Péterrel. [Riporter:] Stanczik-Starecz Ervin. = *Kapu*, 1995. 10–11. sz. 62–68. p.
- Kiss Sándor, M.: „A halál oka ...”. Dokumentumok a győri sortűz történetéhez, 1956–1985. = *Új Magyarország*, 5. évf. 1995. okt. 21. 248. sz. 13–14., 18–19. p.
- Kiss Sándor, M.: „Tényállás”. Három tételben a mosonmagyaróvári sortűzről. = *Vigilia*, 61. évf. 1996. 10. sz. 737–747. p.
- Kozári József: Gyöngyös helyőrség története 1956. október 23. és december 31. között. = *Mátra Múzeum tanulmánykötete*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, Mátra Múzeum, 1995. 323–331. p. (Mátrai tanulmányok 1995.)
- Kronológiai előtanulmány a Budapesti Műszaki Egyetem 1956-os történetének feldolgozásához*. Összeáll. Pöcz Erzsébet. Budapest, Műegyetem – 1956 Alapítvány, 1996. 96 p.
- Laurenszky Ernő: *A forradalom fegyverei, 1956*. Szerk. Karsai László. Budapest, Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, 1995. 31 p.
- Litván György: Vidéki helyzetkép, 1956. október 23–27. = *História*, 17. évf. 1995. 7. sz. 31–34. p.
- Murányi Gábor: A kezdet kezdetén. 1956 politikai színei. = *Heti Világgazdaság*, 18. évf. 1996. okt. 19. 42. sz. 121–124. p.
- Nagy Balázs: A Nagybudapesti Központi Munkástanács megalakulása 1956-ban. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 3. sz. 3–50. p.
- Örszigethy Erzsébet: A „hánykolódók” forradalma. = Örszigethy Erzsébet: *Birsalmasajt. Két szomszéd falu az Alföld peremén*. Budapest, Sík, 1995. 120–140. p. (Magyarország felfedezése.)
- Két Heves megyei falu – Dormánd és Besenőtelek – közelmúltjának szociográfiája.
- Pártok, 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna és Tóth Pál Péter. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 330 p.
A kötet az 1956-os Intézet Oral History Archívumában őrzött a forradalom idején újjáalakult politikai pártok vezető személyiségeivel készített életútinterjúk gyűjteménye, rövidített, szerkesztett változatban.

- Pelle János: Az utolsó vérvádak. *Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest, Pelikán, 1995. 335 p.
- Rainer M. János: Egy abszurd történelmi dráma. [Riporter:] László Ágnes. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. dec. 14. 292. sz. 6. p.
- Interjú a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének és Politikai Bizottságának 1956. október 23–28. közti, elvesztettnek hitt jegyzőkönyveiről, az úgynevezett „lila füzetek”-ről.
- Ságvári Ágnes: A lila füzetek igaz története. [Riporter:] László Ágnes. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. dec. 14. 292. sz. 6. p.
- Standeisky Éva: Írószövetségi taggyűlés a forradalom alatt. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 45–48. p.
1996. október 29-én, a Magyar Írószövetség székházában rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás.
- Standeisky Éva: A Nap, a világosság véres ostyája. Magyar írók, magyar irodalom az 1956-os forradalomban. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. okt. 26. 250. sz. 30. p.
- Standeisky Éva: Die Revolution und die Schriftsteller. = *Die ungarische Revolution, 1956. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995*. Wien, Collegium Hungaricum, 1995. 33–39. p.
- Szabó Róbert: Az 1956-os forradalom kronológiája. Kiskunhalas, 1956. október 23.–november 4. = *Adatok Kiskunhalas történetéhez*. Szerk. Szakál Aurél. Kiskunhalas, Önkormányzat, 1996. 291–298. p. (Halasi Téka 18).
- Szatmári Jenő István: 1956. *Lehet, hogy másképpen volt?* Szeged, Agóra Print, 1996. 237 p.
- Tabódy István: A központi szeminárium a forradalom napjaiban. = *Vigilia*, 61. évf. 1996. 10. sz. 762–766. p.
- Tibola Imre: 56-os emlékeim... . Katolikus papok a szombathelyi eseményekben. = *Vasi Szemle* (Szombathely), 50. évf. 1996. 4. sz. 505–525. p., ill.
- Tischler János: Lengyelek a magyar forradalomban. = *Barátság*, 3. évf. 1996. 5. sz. 1465–1467. p.
- Tóth Ferenc: *Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében*. Makó, Szirbik Miklós Társaság, 1996. 45 p. (Szirbik Miklós Társaság füzetek 4.)
- Vida István: Adatok a Független Kisgazdapárt újjászerveződéséhez 1956-ban. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 3. sz. 51–100. p.
- Vida István: Lupkovics György kisgazdapárti politikus 1956. októberi politikai programtervezete. = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (Nyíregyháza), 30. évf. 1995. 3. sz. 380–394. p.
- Weisz Miksa: A magyar forradalom. = Weisz Miksa: *Amíg erőmből telik...* A kötetet az angol nyelvű munka felhasználásával szerk. Halmos Sándor. Debrecen, Szerző, 1995. 85–94. p.

IV. KÜLFÖLD, EMIGRÁCIÓ

- 1956 a svájci sajtóban. Ford. és összeáll. J. Horváth Tamás. = *Magyar Szemle*, Ú. F. 5. évf. 1996. 10. sz. 944–960. p.
- Röpke, Wilhelm: A nyugati hatalmak erkölce és politikája a szuezi intervenció alkalmával. = *Reinischer Merkur*, 1956. nov. 30. 48. sz. WSP: Magyar menekültek érkezése Svájcba. Gafencu, Grigore: Moszkva leveti álarcát. = *Neue Zürcher Zeitung*, 1956. nov. 24. Bretscher, W.: Korunk nagy konfliktusa. = *Neue Zürcher Zeitung*, 1956. nov. 14.
- 1956 és az angol kommunista párt válsága. Dokumentumok az SZKP KB egykori levéltárából. Bev. és közread. Vjacseszlav Szereda, ford. Ságvári György. = *Tekintet*, 9. évf. 1996. 3–4. sz. 80–102. p.
1956. Megtorlás a határokon kívül. A kolozsvári egyetemi hallgatók pere. = *Erdélyi Magyarorság*, 7. évf. 1996. 28. sz. 20–23. p.
- Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai*. Összeáll., ford. és bev. Tischler János. Budapest, 1956-os Intézet – Windsor, 1996. 248, [5] p.
- A Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach* (Warszawa, Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Opracował János Tischler; red. Paweł Machcewicz.

- Warszawa, ISP PAN, 1995. 205 p. /Dokumenty do dziejów PRL 8./) c. könyv magyar fordítása.
- Afianyi, Vitalij J.: Mad'arská revoluce a suezská krize. Stanovisko sovětského vedení. Preložil Ctirad Kucera. = *Soudobé dějiny* (Prága), 1996. no. 4. 474–481. p.
- „Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” címmel 1996. szeptember 26–29. között Budapesten tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadás.
- Anglia és Ausztria 1956-ról. A bécsi angol nagykövet és az osztrák kancellár. Dokumentum: Geoffrey Wallinger jelentése Selwyn Lloyd angol külügyminiszternek, Bécs, 1956. november 20. Közzéteszi Gecsényi Lajos, Vida István. = *História*, 19. évf. 1997. 2. sz. 22–24. p.
- Anohin, Jurij Alekszejevics: A magyar események fekete szele. Ford. Galgóczi Árpád. = *Hitel*, 9. évf. 1996. 10. sz. 21–24. p.
- Az orosz író *A szerencse fia* c. életrajzának részlete, amelyben arra emlékezik, hogyan élte meg Moszkvában a magyar forradalmat. Eredeti megjelenési helye: *Lityeraturnije Novosztii*, 1993. október.
- [Bajkov, Vlagyimir Szergejevics]: V. Sz. Bajkov naplójából. Feljegyzés Nemes Dezső et.-tel [sic!], az MSZMP KB póttagjával folytatott beszélgetésről 1958 áprilisában. Közzéteszi Vjacseszlav Szereda és Jelena Orekova [!Orehova], ford. Ságvári György. = *Tekintet*, 8. évf. 1995. 5–6. sz. 200–207. p.
- Balassa Zoltán: Csehszlovákiai emléktöredékek 1956-ból. = *Erdélyi Magyarság*, 7. évf. 1996. 28. sz. 26–27. p.
- Balázs Imre: A köd mögül. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 42–46. p.
- Balla László: Egy kalózárádió 1956-ban. = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. okt. 18. 42. sz. 4. p.
- Békés, Csaba: The 1956 Hungarian Revolution and the Western Great Powers. = *Hungary, 1956*. Eds. Pauli Hihnal and Olli Vehviläinen; forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 34–74. p.
- Békés, Csaba: The 1956 Hungarian Revolution and World Politics. = *Die ungarische Revolution, 1956. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995*. Wien, Collegium Hungaricum, 1995. 19–31. p.
- Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Az amerikai, angol és francia dokumentumokat ford. és a szerkesztésben közrem. Somlai Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 183 p.
- Békés Csaba: A magyar kérdés az ENSZ-ben. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 20–22. p.
- Békés Csaba: A magyar semlegesség 1956-ban. = *Semlegesség. Illúziók és realitás*. Előszó Déder Miklós. Budapest, Biztonságpolitikai és Honvédelmi Kutatások Központja, [1997]. 111–130. p.
- Békés, Csaba: Die ungarische Revolution von 1956 und die westlichen Grossmächte. = *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky, Vorw. Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verl., 1996. 98–107. p.
- Békés, Csaba: The Hungarian Revolution and World Politics. = *Cold War International History Project. Working Paper*, Sept. 1996. no. 16. 31. p.
- Bílek, Jiri – Pilát, Vladimír: Bezprostřední reakce československých politických a vojenských orgánů na povstání v Maďarsku. = *Soudobé dějiny* (Prága), 1996. no. 4. 500–511. p.
- Borbándi Gyula: A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom. = *Évkönyv* 4. 235–267. p.
- Borbándi Gyula: A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom. = Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Budapest, Európa, 1996. 207–277. p.
- Calhoun, Daniel F.: Souvislost suezské a maďarské krize. Scénár Macmillanuv a scénár Molotovuv. [A suezsi és a magyar válság összefüggései. Macmillan és Molotov forgatókönyve.] Preložil Vojtech Svátek. = *Soudobé dějiny* (Prága), 1996. no. 4. 482–487. p.
- „Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” címmel 1996. szeptember 26–29. között tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadás.
- Cierna-Lantayová, Dagmar: Die Ereignisse von 1956 und die slowakische Gesellschaft. = *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky, Vorw. Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verl., 1996. 80–89. p.

- Csen Jian [Csien]: Peking és az 1956-os magyar válság. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 56–60. p.
„Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” címmel, 1996. szeptember 26–29. között rendezett konferencián elhangzott előadás.
- Csisztay Gizella: *Magyarok Északon. Községi élet a svédországi magyar emigrációban 1956 után*. Budapest, Kecsmetionpress, 1995. 106 p.
- Dávid Gyula: 1956 Erdélyben és ami utána következett. Emléktöredékek. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 30–40. p.
- Deák, Ernő: Der Ungarnaufstand von 1956 in den österreichischen Medien. = *Die ungarische Revolution, 1956. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995*. Wien, Collegium Hungaricum, 1995. 51–55. p.
- Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János; bev. Vjacseszlav Szereda, a kísérő tanulmányt Rainer M. János írta; ford. Gál Éva, a dokumentumok feldolgozásában részt vett Vitalij Afianyi és Jelena Orehova. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 256 p.
- Engelmayer, Ákos: Polen und Ungarn, 1956. = *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky, Vorw. Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verl., 1996. 141–145. p.
- Finta Ella: Szilágyosmlyói sirató. = *Erdélyi Magyarorság*, 7. évf. 1996. 28. sz. 28–30. p.
- A forradalom a Le Monde-ban. = *Magyar Narancs*, 8. évf. 1996. okt. 24. 43. sz. 12–20. p.
Összeállítás a *Le Monde* 1956-os cikkeiből.
- Gál Mária: Az erdélyi ötvenhat háttéréről és következményeiről. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 113–120. p.
- Gecsényi Lajos: Osztrák háttérdokumentumok az 1956-os magyar forradalom történetéhez. = *Társadalmi Szemle*, 51. évf. 1996. 6. sz. 84–94. p.
- Gosztonyi Péter: Magyarok Svájcban – 1956. = *Tekintet*, 8. évf. 1995. 5–6. sz. 208–219. p.
- Gömöri György: Lengyel írók és költők a magyar forradalomról. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 48–51. p.
1996. október 29-én, a Magyar Írószövetség székházában rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás.
- Györkei Jenő: A pokol tornácán. Egy magyar közkatona kálváriája. = *Magyar Nemzet*, 59. évf. 1996. nov. 4. 257. sz. 8. p.
A munkácsi Lukács Mátyás 1956-ban a Vörös Hadsereg katonájaként részt vett az intervencióban, dezertált – hadbíróskodás elé állították.
- Hajdu Tibor: Ungarn und die Tschechoslowakei, 1956. = *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky, Vorw. Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verl., 1996. 67–72. p.
- Halász Péter: Negyven éve történt ... Magyar menekültek Nyugaton. = *Magyar Nemzet*, 59. évf. 1996. dec. 13. 291. sz. 6. p.
- H. Haraszti Éva: Változások Magyarországon a budapesti angol követ 1953–1957. évi jelentéseinek tükrében. = *Világtörténet*, Ú. F. 1996. tavasz–nyár. 82–93. p.
- Haslinger, Peter: Magyar menekültek az osztrák határon. Ford. Varga Éva. = *Barátság*, 3. évf. 1996. 5. sz. 1471–1475. p.
- Hazádnak rendületlenül... A bajai III. Béla Gimnázium 1956-ban menekülésre kényszerült diákjainak visszaemlékezéseiből*. Összeáll., az előszót és a jegyzeteket írta Gergely Ferenc, szerk. Kőszegvári József. Budapest, k., ny. n., 1996. 72 p., 2 t.
- Hegedűs B. András: Mikojan kabátja avagy a szovjet pártelnökség titkos vitái 1956-ban. = *Nép-szabadság*, 54. évf. 1996. márc. 30. 76. sz. 23. p.
- Hegedűs, B. András: Poznanski Budapest. [Poznan – Budapest.] = *Wprost* (Poznan), 1996. jún. 30. 80–81. p.
- Heltai, György: Reform to Revolution. Detailed Interview Given by György Heltai to an American Journalist, Dated 12th december 1956 and Submitted to the UN Special Committee on the Question of Hungary. Közread. Békés Csaba. = *The Hungarian Quarterly*, Vol. 37. 1996. no. 142. 42–56. p.

- Hentilä, Seppo: Die DDR und Ungarn, 1956. Die ungenutzte Chance des Revisionismus. = *Hungary, 1956*. Eds. Pauli Hihnala and Olli Vehviläinen; forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 31–33. p.
- Huotari, Juhani: Finland and Hungary, 1956. = *Hungary, 1956*. Eds. Pauli Hihnala and Olli Vehviläinen; forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 80–97. p.
- Kántor Lajos: Volt egyszer egy Egyetem. = *Forrás* (Kecskemét), 27. évf. 1995. 8. sz. 45–50. p.
A forradalom visszhangja, következményei a kolozsvári Bolyai, a temesvári műszaki és a marosvásárhelyi orvostudományi egyetemen.
- Kéry-Nagy Béla: ...és aki „Jugó” felé ment. „Életkép”, esettanulmány. = *Barátság*, 3. évf. 1996. 5. sz. 1476–1479. p.
Embersics Géza drávaszentesi lakos kálváriája.
- Kissinger, Henry: Magyarország: felfordulás a birodalomban. = Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Ford. Baik Éva, Kálmán András, Magyarics Tamás, Rózsa György, Szabó Klára, jegyzetekkel ell. Magyarics Tamás. Budapest, Panem – McGraw – Hill – Grafo, 1996. 540–558. p.
- Kövágó József: Kövágó József tanúvallomása az Egyesült Nemzetek közgyűlése által a magyar ügyben létrehozott öttagú bizottság előtt New Yorkban 1957. január 29-én. = *Hítel*, 9. évf. 1996. 11. sz. 40–53. p.
- Kun Miklós: Legendák Hruscsovról és a magyar ötvenhatról. Mikojan ordított. El lehetett volna kerülni azt, ami most következik. = *Magyar Nemzet*, 58. évf. 1995. okt. 21. 248. sz. 9. p.
- Lászlóffy Aladár: Legbelsőbb titkos lőterek. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 19–23. p.
Visszaemlékezés hat korabeli, a forradalomról írott verssel.
- A „magyar kérdés” Londonban: Nagy Ferenc 1957-es kísérlete. Ford. és közread. Meszerics Tamás. = *Külpolitika*, Ú. F. 2. évf. 1996. 3–4. sz. 244–247. p.
- Magyar–osztrák kapcsolatok, 1955–1956. Bev. Gecsényi Lajos. = *Társadalmi Szemle*, 50. évf. 1995. 10. sz. 78–90. p.
- Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967. = *Századok*, 130. évf. 1996. 3. sz. 571–612. p.
- Mink András: Hideg éterháború. A Szabad Európa Rádió és 1956. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 8. sz. 47–54. p.
- Murányi Gábor: A Konduktorov-ügy. Kós Péter: „Kormánynyilatkozatot ismertettem”. = Murányi Gábor: *Az átkos múlt hetek*. Budapest, Szerző, 1996. 155–166. p.
- „Mi naveli porjadok v Vengrii ...”. Kak voznik rezsim Kadara? Dokumenti bivsevo arhiva CK KPSzSz, nojabr 1956 g. [„Rendet teremtettünk Magyarországon...”. Hogyan keletkezett a Kádár-rendszer? 1956. novemberi dokumentumok a hajdani SZKP KB levéltárából.] Publikacii i kommentarii E. Orehovoij, V. Szeredi, A. Sztikalina. = *Kontinent*, 1995. 3. sz. 210–248. p.
- Nowak, Jan: Poláci a Mad’ari v roce 1956. Preložil Frantisek Svátek. = *Soudobé dejiny* (Prága), 1996. no. 4. 527–534. p.
„Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” címmel 1996. szeptember 26–29. között rendezett nemzetközi konferencián elhangzott előadás.
- Osztrák külügyi iratok Magyarország történetéhez, 1956. október–november. A dokumentumokat ford. és közlése Gecsényi Lajos. = *Múltunk*, 46. évf. 1996. 2. sz. 157–206. p.
- Pernes, Jiri: Ohlas mad’arské revoluce roku 1956 v ceskoslovenské verejnosti. Z interních hlášení krajských správ ministerstva vnitra. = *Soudobé dejiny* (Prága), 1996. no. 4. 512–526. p.
- Pethő László: Mégis akadt hely a csónakban. Adatok a forradalom svájci fogadtatásáról. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 98–102. p.
- Pop, Adrian: A temesvári és bukaresti diákság tiltakozó megmozdulásai. Ford. Kovács Kiss György. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 46–49. p.
- Rainer, János M.: Documenti sovietici sul ’56 ungherese. [Szovjet dokumentumok a magyar ’56-ról.] Trad. di Cinzia Franchi. = *Ungheria, 1956. La cultura si interroga. La rivoluzione patriottica e democratica d’Ungheria nello specchio di letteratura, storia, pubblicistica, politica, diplomazia, economia, arte*. A cura di Roberto Ruspanti, scritti e contributi di Lajos Antal, József Antall, ... János M. Rainer et al. Soveria Mannelli, Rubbettino, 1996. 75–85. p.

- Rainer, János M.: The Road to Budapest, 1956. New Documentation on the Kremlin's Decision to Intervene. Part 1–2. = *The Hungarian Quarterly*, Vol. 37. 1996. no. 142. 24–41. p., no. 143. 16–31. p.
- Rainer, János M.: Soviet Documents on Hungary, 1956. A Case Study. = *Hungary, 1956*. Eds. Pauli Hihnala and Olli Vehviläinen; forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 69–79. p.
- Rainer, János M.: The Yeltsin Dossier. Soviet Documents on Hungary, 1956. = *Cold War International History Project*, Bulletin. Issue 5. Spring 1995. 22., 24–27. p.
- Révész Béla: Szabad Európa Rádió. A felszabadítási stratégia csődje. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 23–26. p.
- Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach*. Opracował János Tischler, red. Paweł Machcewicz. Warszawa, ISP PAN, 1995. 205 p. (Dokumenty do dziejów PRL 8.)
Magyar kiadása: *Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai*. Összeáll., ford. és bev. Tischler János. Budapest, 1956-os Intézet – Windsor, 1996. 248, [5] p.
- Ruff Mihály: Magyarország és az NDK kapcsolatairól, 1956. november – 1958. március. = *Múltunk*, 40. évf. 1995. 2. sz. 30–66. p.
- Sikora, Stanislaw: Die Wirkung der ungarischen Ereignisse von 1956 auf die Tätigkeit der KPTsch-Führung. Schwerpunkt: Slowakei. = *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky, Vorw. Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verl., 1996. 73–79. p.
- Somlai, Katalin: La diplomazia italiana e il '56 ungherese. [Az olasz diplomácia és a magyar '56.] = *Ungheria, 1956. La cultura si interroga. La rivoluzione patriottica e democratica d'Ungheria nello specchio di letteratura, storia, pubblicistica, politica, diplomazia, economia, arte*. A cura di Roberto Ruspanti, scritti e contributi di Lajos Antal, József Antall, ... János M. Rainer et al. Soveria Mannelli, Rubbettino, 1996. 95–101. p.
- Strassenreiter Erzsébet: Kéthly Anna és az Osztrák Szocialista Párt kapcsolata 1956-ban. = *Kritika*, 1995. 12. sz. 38–41. p.
- Strauss, Franz-Josef: Külpolitikai bonyodalmak, belpolitikai küzdelmek. Részlet a szerző *Erinnerungen* címen megjelent emlékirataiból. Ford. Bárány Anzelm. = *Európai Utas*, 6. évf. 1995. 3. sz. 8–9. p.
- Szabó Gyula: Égések ideje. Erdély, 1956. = *Kortárs*, 40. évf. 1996. 10. sz. 36–50. p.
- Szávai János: Albert Camus és a magyar forradalom. = *Magyar Szemle*, Ú. F. 5. évf. 1996. 10. sz. 962–969. p.
- Szente Imre: Az '56-os forradalom Anglia távlatából. = *Hítel*, 9. évf. 1996. 11. sz. 21–30. p.
- Szereda, Vjacseszlav – Rainer M. János: Hét döntés a Kremlben – Magyarországról. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. nov. 2. 256. sz. 14. p.
- Szereda, Vjacseszlav – Rainer M. János: Hiányzó láncszem 1956 történetéből. Kézírtas feljegyzések az SZKP KB Elnökségének üléseiről. [Riporter:] Balácsi György. = *Magyar Hírlap*, 28. évf. 1995. nov. 4. 259. sz. 9. p.
- Szereda, Vjacseszlav Tyimofejevics: Kak resalisz „voproszi Vengrii”. Rabocsije zapiszi zaszedanyij Prezigiiuma CK KPSzSz, ijul – nojabr 1956. g. = *Isztoricseszkiy Arhiv* (Moszkva), 4. god izd. 1996. no. 2. 73–104. p.
[Hogyan oldották meg a „magyar kérdés”-t? Az SZKP KB Elnöksége 1956. júliusi–novemberi üléseiről készült jegyzőkönyvek.] A jegyzőkönyvek magyarul a *Döntés a Kremlben* c. kötetben olvashatók (ld. bibliográfiánknak ugyanebben a fejezetében).
- Sziklay Andor: Győztes forradalom, vesztes háború. A 40 éves „'56” a State Department távcsövéén át. = *Szivárvány*, 17. évf. 1996. 3. sz. 17–37. p.
- Szobolevszki Sándor: 1956. Kína és Magyarország. Adalékok a magyar kérdést érintő kínai álláspont formálódásához és szerepéhez. = *Társadalmi Szemle*, 51. évf. 1996. 11. sz. 75–95. p.
- Szopori Nagy Lajos: A magyar forradalom értékelése a korabeli finn sajtóban. = *Hítel*, 9. évf. 1996. 11. sz. 9–20. p.
- Tildy Zoltán Kádár Jánosról, Nagy Imréről. Az osztrák követ jelentése, 1956. november. Közzéteszi Gecsényi Lajos és Vida István. = *História*, 18. évf. 1996. 4. sz. 31–33. p.

- Tischler János: A lengyel október. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 49–52. p.
- Tischler János: A lengyel társadalom és az 1956-os magyar forradalom. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 3. sz. 134–164. p.
- Tischler, János: Poland's October and the 1956 Hungarian Revolution. = *The Hungarian Quarterly*, Vol. 38. 1997. no. 145. 96–107. p.
- Tischler János: A varsói kapcsolat. Az 1956-os magyar „ellenforradalmat” bemutató kiállítás varsói története. = *Kritika*, 1995. 10. sz. 39–41. p.
- Tischler János: Lengyel–magyar ötvenhat. Tischler János történelmi Bermuda-háromszöge. [Riporter:] Antall István. = *Magyar Napló*, 7. évf. 1995. 10. sz. 37–38. p.
- Tischler János: Magyar–lengyel kapcsolatok a korai Kádár-korszakban, 1958 nyaráig. = *Évkönyv* 4. 61–93. p.
- Tischler János: „Minden magyar együtt halad, kövessük a lengyel utat!” = *Valóság*, 38. évf. 1995. 10. sz. 58–77. p.
- Az 1994 októberében, a Magyar Rádióban elhangzott dokumentumműsor szöveggönyve.
- Tischler, János: Wladyslaw Gomulka und Imre Nagy. Das Verhältnis zwischen beiden Staatsmännern im Lichte ausgewählter Dokumente und Erinnerungen, 1956–1958. = *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky, Vorw. Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verl., 1996. 146–161. p.
- Tito és Hruscsov levélváltása, 1956. december 3. – 1957. január 10. [Bev. és közread.] Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. = *Külpolitika*, Ú. F. 2. évf. 1996. 3–4. sz. 217–243. p.
- Tognoli, Carlo: 1956. Comincio a Budapest... = Carlo Tognoli – Arturo Viola – Marco Cuzzi: *Cronaca, documenti e ripercussioni della rivolta ungherese*. Roma, Societa Aperta, 1996. 169 p. (La Cornice 2.)
- [1956. Budapesten kezdődött... – Krónika, iratok. A magyar felkelés következményei.]
- Top secret. Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. Az állami- [!] és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok.* Az iratokat gyűjt., vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1995. 348 p.
- Top secret. Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. december – 1959. február. A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok.* Az iratokat gyűjt., vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1997. 497 p.
- Varga László: Von Brioni bis Pula. = *Hungary, 1956*. Eds. Pauli Hihkala and Olli Vehviläinen, forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 57–68. p.
- Vámos György: Az utolsó hangok. 1956. november 4. = *168 Óra*, 7. évf. 1995. okt. 31. 43. sz. 39–41. p.
- A forradalom utolsó rádióadásai.
- Voneche Cardia, Isabelle: *L'octobre hongrois: Entre croix rouge et drapeau rouge. L'action du Comité International de la Croix-rouge en 1956*. Préface Miklós Molnár. Bruxelles, Bruylant, 1996. XI, 183 p.
- Ward, Eilis: „A Big Show-off to Show what we Could do”. Ireland and the Hungarian Refugee Crisis of 1956. = *Irish Studies in International Affairs* (Dublin), Vol. 7. 1996. 131–141. p.
- Zubok, Vlagyiszlav: Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 61–65. p.

V. MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- Adriányi Gábor: Miért és hogyan hagyta el Mindszenty József a budapesti amerikai nagykövetséget? = *Mindszenty József emlékezete*. Szerk. Török József. Budapest, Márton Áron K., 1995. 73–89. p. (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata 13.)

- [Angyal István]: Angyal István saját kezű vallomásai, 1956. december. Közli Eörsi László. = *Múltunk*, 45. évf. 1995. 4. sz. 133–182. p.
- Balogh István: *Debrecen a forradalom után. Események 1956. november 4-től 1957. január 7-ig.* Szerk., a névjegyzéket összeáll. és a jegyzeteket írta Simon Zoltán. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, 1995. 133 p.
- Balogh Margit: Egyházak és politikai visszarendeződés, 1957–1961. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 36–38. p.
- „A belső reakció elleni harc néhány kérdéséről”. Dokumentumok. = *Beszélő*, 3. F. 2. évf. 1997. 2. sz. 77–83. p.
- Az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. június 21-én megtárgyalta a Belügyminisztérium jelentését; a dokumentum a jegyzőkönyvet teszi közzé.
- Buzogány vagy nádipálca? Dokumentumok. Domokos József, a Legfelsőbb Bíróság elnöke felszólalása a testület 1957. március 22-i teljes ülésén. Jegyzőkönyv a budapesti pártbizottság 1957. október 7-én tartott titkári értekezletéről. Tervezet az ENSZ Ötösbizottság jelentésével kapcsolatos tiltakozó kampány szervezésére. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 8. sz. 74–76. p.
- Bűnhődés büntetlenül.* Szerk. Fejér Dénes, Micheller Magdolna, előszó Somlyai Magda. Budapest, POFOSZ, 1996. 601 p.
- Huszonöt interjú a forradalom Csongrád megyei résztvevőivel, egy kétszázhatvan személyre terjedő kérdőíves felmérés adatlapjai, szemelvények tíz 1956 utáni szegedi politikai per irataiból.
- Déry Tibor: Három asszony. Déry Tibor levelezése Pfeiffer Olgával, Oravecz Paulával és Kunsági Máriával. Sajtó alá rend. Botka Ferenc. = „D. T. úr X.-ben”. *Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról.* Szerk. Botka Ferenc. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. I–CXCVI. p. (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 4.)
- Dobos Gyula: Tolna megye az 1956-os forradalom után. Tények és adatok a megtorlásról. = *Tanulmányok. Telepítés-, település-, családtörténet. Megtorlás '57-ben. Egészségügy. Források.* Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd, Tolna megyei Önkormányzat Levéltára, 1996. 191–220 p., 4 t. (Tolna megyei levéltári füzetek 5.)
- Feitl István: Kormánypolitika, 1956. november 4. – 1957. július 1. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 13–14. p.
- Fekete Sándor: Adatok Nagy Imre peréhez. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 57–61. p.
- Filep Tibor: Megtorlás Hajdú-Biharban, 1956–57. = *Debreceni Szemle*, 4. évf. 1996. 4. sz. 504–522. p.
- Glatz Ferenc: „Forradalom után”. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 2., 64–66. p.
- Gombos, József: The Fiction of „Social Contract” in the Political Historiography Covering the post-56 period. = *Hungary, 1956.* Eds. Pauli Hihkala and Olli Vehviläinen, forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 98–104. p.
- [Göncz Árpád]: A váci éhségstrájk. Göncz Árpád visszaemlékezése. [Lejegyezte:] Hegedűs B. András. = *Beszélő*, 3. F. 2. évf. 2. sz. 84. p.
- Göncz Árpád – Regéczy-Nagy László – Bibó István, ifj.: Bibó eltűnt bibliája. Interjú a Bibó-perben elítélt Göncz Árpáddal és Regéczy-Nagy Lászlóval, valamint ifjabb Bibó Istvánnal. [Riporter:] Tóbiás Áron. = *Európai Utas*, 6. évf. 1996. 3. sz. 21–25. p.
- [Granville, Johanna Cushing] Granvill, Dzs. Kusing: *Szovjetszkaja intervencija v Vengrii 1956–1957 godi.* [Szovjet intervenció Magyarországon 1956–1957-ben.] Krasznogorszk, k. n., 1995. 47 p., ill.
- Gyarmati György: A komfortos kaloda negyedszázada. = *Műhely* (Győr), 19. évf. 1996. 1–2. sz. 70–79. p.
- Részlet a szerző *A Kádár-korszak* c. hosszabb, áttekintő munkájából.
- Hajdu Tibor: Volt-e pártellenzék az MSZMP megalakulása után? = *Évkönyv* 4. 39–44. p.
- Háy Gyula viszontagságai a börtönök után. Vál., [közread. és bev.] Ständeisky Éva. = *Magyar Hírlap*, 28. évf. 1995. 105. sz. [mell.] III. p.
- Hegedűs B. András: 1958. A megtorlás konszolidációja. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 9. sz. 70–84. p.

- Íme, ez Kádár. [Bev. és közli] Bi[hari] L[ászló]. = *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. jún. 14. 137. sz. 13. p.
Részlet a román titkosszolgálat lehallgatási-megfigyelési jegyzőkönyvéből, amely Nagy Imre és felesége mindennapjaira vonatkozik.
- Ipolyi Ferenc: Pedagógus elbocsátások az 1956-os forradalom után. = *Sortüzek, megtorlás, menekülés, 1956–1957*. 3. jelentés. A kiadványt készítette a Tényfeltáró Bizottság. Főszerk. Kahler Frigyes, összeáll. és szerk. Almási János. Lakitelek, Antológia, 1996. 113–140. p.
- Jobbágyi Gábor: „Ez itt a vértanúk vére”. Földes Gábor és társai pere. = *Valóság*, 38. évf. 1995. 10. sz. 78–98. p.
- Jobbágyi Gábor: „Kegyelmet nem kérek”. Szirmai Ottó, Angyal István és társaik pere. = *Valóság*, 39. évf. 1996. 12. sz. 75–96. p.
- Kádár János Tatabányán 1956. november 30-án. Közread. Germuska Pál. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 7. sz. 77–85. p.
- Kahler Frigyes: A megtorlás kádári gépezete. = *Magyar Napló*, 8. évf. 1996. 12. sz. 36–43. p.
- Kahler Frigyes – Laky Norbert: Rögtönbíráskodás, 1956–1957. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 36–38. p.
- Kalmár Melinda: Az irodalmi élet szerkezetváltozása. Szanálás, 1957–1962. = *Holmi*, 9. évf. 1997. 1. sz. 78–95. p.
- Kenyeres Zoltán: Az első évforduló. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 51–54. p.
1996. október 29-én, a Magyar Írószövetség székházában rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás.
- Kertész Dezső – Litván György: Váci börtönsztrájk, 1960. Visszaemlékezések és dokumentumok. = *Évkönyv* 4. 163–232. p.
- Kirov, Alekszandr – Zseliczky Béla: A szovjet hadsereg 1956-os magyarországi beavatkozása hadtörténeti, harcászati és hadművelleti szempontból. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. évf. 1996. 3. sz. 29–66. p.
- Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban. Közread., előszó Kenedi János. Budapest, Magvető, 1996.
1. köt. 510 p.
2. köt. 443 p.
- Kiss Sándor, M.: „...megint olyan helyre vittük, ahonnan kiugorhatott...”. Szigethy Attila haláláról, egy megyei pártbizottsági jegyzőkönyv alapján. = *Új Magyarország*, 5. évf. 1995. nov. 4. 259. sz. 15. p.
- Kosáry Domokos: *A chilloni fogoly. Olvasónapló, 1958*. Budapest, Magyar Írószövetség – Belvárosi Kvk., 1997. 114 p.
Az olvasónaplót az akadémikus szerző 1956 utáni fogságának idején vetette papírra. Az előszó felidézi a keletkezés körülményeit.
- Kő András – Nagy J. Lambert: Nagy Imréről az évfordulón. Alku, per, kivégzések és eltemetések. 1–3. rész. = *Új Magyarország*, 5. évf. 1995. jún. 10. 134. sz. 12. p., jún. 17. 140. sz. 12. p., jún. 24. 146. sz. 12. p.
- Kőrösi Zsuzsanna: „Titokkal a lelkemben éltem...”. Az 1956-os magyar forradalom után kivégzettek gyermekei a Kádár-rendszerben. = *Café Babel*, 1996. 1. sz. 75–87. p.
- Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne: „Ha valami tabu, akkor azt az emberek lassan eltemetik...”. A megtorlás következményei az ötvenhatosok második nemzedékének életében. = *Hitel*, 9. évf. 1996. 10. sz. 41–61. p.
- Litván György: 1957. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 8. sz. 57–73. p.
- Litván, György: 1957 – The Year After. A Memoir. = *The Hungarian Quarterly*, Vol. 37. 1996. no. 143. 32–49. p.
Az előző visszaemlékezés angol nyelvű változata.
- Magyar–amerikai diplomáciai jegyzékváltás 1958 őszén. Közli Nagy Miklós. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 1. sz. 223–236. p.
Gimes Miklós, Maléter Pál és Nagy Imre kivégzése miatt.

- Magyarország és a Szovjetunió, 1957. Jelentés a magyar–szovjet kormányközi tárgyalásokon kijelölt politikai szakbizottság munkájáról, Bp. 1957. április 10. [Bev. és] közléteszi Urbán Károly. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 9. p.
- Markó György: A Debreceni Katonai Bíróság statáriális ítéletei, 1956. december – 1957. október. = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (Nyíregyháza), 31. évf. 1996. 4. sz. 537–547. p.
- Markó György: A katonai bíróságok statáriális ítéletei 1956. december – 1957. október között. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. évf. 1996. 3. sz. 115–130. p.
- A megtorlás vége – a konszolidáció kezdete? Egy bírósági statisztika margójára. Dokumentum. A politikai (államellenes és politikai jellegű) bűncselekmények, 1961–1966. [Bev. és] közléteszi Zinner Tibor. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 23–25. p.
- Molnár Adrienne: Az ötvenhatosok második nemzedéke. = *Évkönyv* 4. 271–286. p.
- Molnár Adrienne: Az ötvenhatosok második nemzedéke. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 36–38. p.
- Az MSZMP megyei és budapesti kerületi elnökeinek első értekezlete, 1956. november 27. [Bev. és] közli Sipos Levente. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 3. sz. 165–211. p.
- Murányi Gábor: „Az irodalomban nincs légtér”. A Tűztánc-antológia. = *Évkönyv* 4. 137–146. p.
- Murányi Gábor: Így írhattak ők. Az Írószövetség újraindítása, 1959. = *Heti Világgazdaság*, 17. évf. 1995. júl. 8. 27. sz. 59–61. p.
- Murányi Gábor: Szorosra zárt sorok. Problémás könyvek, 1957–1958. = *Heti Világgazdaság*, 18. évf. 1996. nov. 2. 44. sz. 100–106. p.
- Murányi Gábor: Vádlott a Magyar Nemzet? Egy lehetséges per előkészületei 1957-ben. = Murányi Gábor: *Az átkos múlt hetek*. Budapest, Szerző, 1996. 143–155. p.
- A nyíregyházi járás. Összeáll. Dikán Nóra, szerk. Németh Péter. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, 1996. 393 p. (Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai I/9.)
- Rainer M. János: A Nagy Imre-per. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 18–20. p.
- Rainer M. János: Az első hónapok a forradalom után. Az össznemzeti frusztráció megkezdte a történetek átértékelését és leértékelését. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. okt. 22. 247. sz. 25. p.
- Rainer M. János: „November 4-én a reményt veszítettük el”. Mikor pecsételődött meg a magyar forradalom sorsa? [Riporter:] Kurcz Béla. = *Magyar Nemzet*, 58. évf. 1995. nov. 4. 259. sz. 12. p.
- Retegan, Mihai: Grupul Imre Nagy in Romania. = *Magazin Istoric* (Bukarest), Anul 30. 1996. nr. 11. 19–22. p.
[A Nagy Imre-csoport Romániában.]
- Retegan, Mihai: Istoria revolutiei ungare s-a scris la Snagov. [1–2.] = *Privirea* (Bukarest), 1996. nr. 21. 19–22. p., nr. 22. 22–25. p.
[Snagovban íródott a magyar forradalom története.]
- Sinka Erzsébet: Hatvanöt dosszié. Amíg egy per megkezdődik... = *Lyukasóra*, 5. évf. 1996. 10. sz. 18–20. p.
Per Déry Tibor és írótsársai ellen.
- Sipos Levente: Az MSZMP, 1957. = *História*, 17. évf. 1995. 9–10. sz. 15–16. p.
- Sipos Péter: Külpolitika és konszolidáció, 1957–1963. = *História*, 18. évf. 1996. 4. sz. 29–30. p.
- Sortűzek, megtorlás, menekülés, 1956–1957.* A kiadványt készítette a Tényfeltáró Bizottság, főszerk. Kahler Frigyes, összeáll. és szerk. Almási János. Lakitelek, Antológia. 3. jelentés. 1996. 141 p.
- Standeisky Éva: Beletörődés és alkalmazkodás. A hatalom és az írók. = *Évkönyv* 4. 107–135. p.
- Szakács Sándor: A „Kádár-korszak” gazdaságtörténetének néhány kérdése. = *Évkönyv* 4. 45–60. p.
- Szakolczai Attila: Az ’56-os politikai perek. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 6–7. sz. 42–46. p.
- Szigorúan titkos. Dokumentumok. Összeáll. és közread. Pór Edit. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 9. sz. 85–92. p.
Dokumentumok 1958-ból, többek között hangulatjelentés, külföldi visszhang a Nagy Imre-perről.

- Szovjet katonai intervenció, 1956.* Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Györkei Jenő és Horváth Miklós, az illusztrációkat vál. Györkei Jenő és Horváth Miklós. Ford. Láng Júlia és Horváth Miklós. Budapest, Argumentum, 1996. 314, [6] p., 8 t.
- A tiszalöki járás.* Összeáll. Dikán Nóra, szerk. Németh Péter. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum, 1996. 293 p. (Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai I/10.)
- Tóbiás Áron: „Ezek engem meg fognak ölni”. Nagy Imre életének utolsó 602 napja. = *Magyar Nemzet*, 59. évf. 1996. jún. 17. 140. sz. 7. p.
- Tóbiás Áron: Íróperek nyitánya. Tóbiás Áronnal beszélget Haas György. = *Magyar Napló*, 8. évf. 1996. 10. sz. 31–33. p.
- Tőkés, Rudolf L.: *Hungary's Negotiated Revolution. Economic Reform, Social Change and Political Succession, 1957–1990.* Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1996. XXIII, 544 p. (Cambridge Russian, Soviet and post-Soviet Studies 101.)
- Ungvári Tamás: Déry, Aczél és a börtön. = „D. T. úr X.-ben”. *Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról.* Szerk. Botka Ferenc. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. 143–148. p. (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 4.)
- Ungváry Rudolf: 1959. = *Beszélő*, 3. F. 2. évf. 1997. 1. sz. 60–71. p.
- Valuch Tibor: A megtorlás természetrajza: Hajdú-Bihar megye 1956–57 fordulóján. = *Évkönyv* 4. 95–105. p.
- Valuch Tibor: Ötvenhatosok '56 után. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 11–13. p.
- Varga Balázs: Filmpolitika, film és politika a forradalom után. = *Évkönyv* 4. 147–161. p.
- Zinner Tibor: Az igazságszolgáltatás irányítása és az 1956–1963 közötti büntető igazságszolgáltatás. = *Sortüzek, megtorlás, menekülés, 1956–1957.* 3. jelentés. A kiadványt készítette a Tényfeltáró Bizottság, főszerk. Kahler Frigyes; összeáll. és szerk. Almási János. Lakitelek, Antológia, 1996. 63–111. p.
- Zombori László: A nyírbogdányi „fegyverrejtegetés”. [Riporter:] Németh Péterné. = *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle* (Nyíregyháza), 31. évf. 1996. 4. sz. 548–557. p.

VI. UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- 1956 a vásárhelyi sajtóban.* Összeáll. Borus Gábor. Hódmezővásárhely, Németh László Városi Könyvtár, 1995. 40 p.
- 1956-ról a rendszerváltás küszöbén. A Széchenyi István Szakkollégium szervezésében 1988. december 3–4-én a budapesti Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetemen rendezett 1956-os konferencia kivonatos jegyzőkönyve.* Szerk. és sajtó alá rend. Hegedűs B. András és Baló Péter. Budapest, Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet, 1996. 168 p. (Széchenyi Füzetek 9.)
- Litván György: A Nagy Imre-csoport politikája. – Hegedűs András: Az MDP-n belüli irányzatok. – Hegedűs B. András: A Petőfi Kör. – Csurka István: Egy író emlékezik. – M. Kiss Sándor: Az ÁVH törvénysértései. – Pető Iván: 1956 és a gazdaság. – Magyar Bálint: 1956 falun. – Rácz Sándor: Az 1956-os munkástanácsok. – Molnár János: Az '56-os munkástanácsok megítélése. – Mécs Imre: Felelősségrevonások '56 után. – Szabó Miklós: Eszmei áttekintés.
- Bátorfi Andrea: Az áldozat felmutatása. = *Barátság*, 3. évf. 1996. 5. sz. Borítóbelső.
- Deim Pál 1956-os emlékműve Győrött.
- Berecz János: A „sajnálatos eseményektől” a „népfelkelésig”. Enged-e Berecz János az '56-ból? [Riporter:] Kurcz Béla. = *Magyar Nemzet*, 59. évf. 1996. okt. 26. 250. sz. 16. p.
- Bihari László: A Palota nem fogad. = *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. jún. 20. 25. sz. 3. p.
- Nagy Imrének és fogolytársainak 1997. május 26-án emlékművet állítottak Snagovban. Az avatásra meghívták a még élő deportáltakat is. A cikk snagovi látogatásuk viszontagságait örökíti meg.
- Bokor Imre: Ötvenhat és az ötvenhatosok. = Bokor Imre: *Vörös vírus.* Budapest, Bánkuty E. Géza, 1996. 151–154. p.

- Boros Géza: „Népek Krisztusa, Magyarország”. = *Új Művészet*, 7. évf. 1996. 10. sz. 16–21., 71–74. p.
Szakrális szimbólumok az 1956-os emlékműveken.
- Boros Géza: Őrizetlen pénz. Jövőkötvény. Két 1956-os konceptuális akció. = *Kritika*, 1996. 10. sz. 26–27. p.
Erdély Miklós pénzugyűjtési akciója 1956-ban a Magyar Írók Szövetsége nevében; „felszabadítási kötvény” New Yorkban 1980-ban.
- Boros Géza: A vasfüggöny-keresztúton. Mindszenty-emlékművek – határokon innen és túl. = *Magyar Szemle*, Ú. F. 5. 1996. 7–8. sz. 772–781. p.
Budapesti Oral History Archívum 1981–1996 / Oral History Archive Budapest 1981–1996. Írta és szerk. Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 154 p.
A kétnyelvű könyv ismerteti az archívum másfél évtizedes történetét, s közli a gyűjteményben található életútinterjúk annotált jegyzékét.
- Csete Örs: Arcok a feledésből. [Riporter:] Oláh János. = *Magyar Napló*, 8. évf. 1996. 12. sz. 44–49. p., ill.
A fotóművész „40 év – 40 arc” c., a Lengyel Kulturális Intézetben rendezett kiállításáról, amely negyven ötvenhatos portréját mutatta be.
- Csete Örs: Halálraítéltek voltak. Csete Örs fotográfiái és interjúi. = *Demokrata*, 3. évf. 1996. okt. 24. 43. sz. I–XII. p.
- Czigány Lóránt: A kataklizma emléke. 1956 és a nyugati magyar költészet. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 60–66. p.
1996. október 29-én, a Magyar Írószövetség székházában rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás.
- Eörsi István: Halottak napján. A főügyész és az akták. Megszólal a bűnös. = Eörsi István: *Az ötlábú bárány*. Publicisztikai írások. A szöveget gond. Eörsi János. Budapest, Pesti Szalon, 1996. 280–291. p.
- Fertő Imre – Mohácsi Kálmán: A politikai kárpótlás folyamata és következményei. = *Európai Fórum*, 6. évf. 1996. 2. sz. 85–106. p.
- Gergely András: A rejtélyes forradalom. = *Magyar Szemle*, Ú. F. 6. évf. 1997. 1–2. sz. 70–81. p.
A Magyar Polgári Együttműködés megemlékezésén elhangzott előadás alapján.
- Gömöri György: Forradalom és irodalom. = *Szivárvány*, 17. évf. 1996. 3. sz. 54–66. p.
- Göncz Árpád: Az eszmék felezési ideje hosszú, de a történelemmel perelni hasztalan. = *Mozgó Világ*, 22. évf. 1996. 12. sz. 3–6. p.
Elhangzott 1996. október 22-én, a Vígszínházban rendezett díszünnepségen.
- Határ Győző: Szalmaszál. Gondolatok ötvenhatról. = *Életünk* (Szombathely), 34. évf. 1996. 11–12. sz. 1025–1026. p.
- Hegedűs B. András: Az 1956-os forradalom kutatásának kérdései. Bevezető előadás Nyíregyházán, 1994. november 11–12-én a Jósza András Múzeumban Az 1956-os forradalom és Szabolcs-Szatmár megye című tudományos konferencián. = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (Nyíregyháza), 30. évf. 1995. 3. sz. 371–379. p.
- Hegedűs, András B.: Einblick in das Oral History Archiv des Forschungsinstitutes 1956. = *Die ungarische Revolution, 1956. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995*. Wien, Collegium Hungaricum, 1995. 13–18. p.
- Hegedűs B. András: Az emlékezés és újragondolás keserű tapasztalatai. = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. júl. 12. 28. sz. 8. p.
A Lengyel Kulturális Intézet és az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja által 1996. május végén „Útirányok, 1989–1996” címmel rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.
- Hegedűs B. András: A forradalom díszlet volt a különböző hatalmi taktikákhoz. [Riporter:] Bosányi Katalin. = *Mozgó Világ*, 22. évf. 1996. 10. sz. 3–22. p.
- Hegedűs B. András: Lapzárta Hegedűs B. Andrásal. [Riporter:] Avar Károly. = *168 Óra*, 8. évf. 1996. nov. 5. 44. sz. 6–7. p.

- Jean Fautrier: *Musée national Fernand Léger, Biot, 20 juin – 15 septembre 1996. Műcsarnok, Budapest, 15 octobre – 10 novembre 1996.* Commissaires de l'exposition Brigitte Hedel-Samson, Katalin Timár; cette exposition a été organisée par la Réunion des musées nationaux, musée national Fernand Léger, Biot, l'Association Française d'Action Artistique, ministère des Affaires étrangères et le Műcsarnok, Budapest. Paris, Éd. de la Réunion des musées nationaux, 1996. 157 p., ill.
- Kiállítási katalógus. A francia festőművész 1956-ban „Partizánok” címmel sorozatot készített a magyar forradalmárokról. A Műcsarnokban ezeket is bemutatták.
- Jelcin, Borisz: Visztuplenyje prezigyenta Rosszii Borisza Jelcina v goszudarsztvennom szobraniji Vengrii, 11 nojabrja 1992 goda. = *Zvezda*, 1996. no. 10. 155–158. p.
- Felszólalás a magyar országgyűlés 1992. november 11-i ülésén.
- Kahler Frigyes: A történelem kriminalizálódása, avagy joghalál Magyarországon. [Riporter:] Gyarmati László. = *Kortárs*, 39. évf. 1995. 10. sz. 118–128. p.
- Káratson Gábor: Évfordulón. = *Vigilia*, 61. évf. 1996. 10. sz. 731–736. p.
- Kard és könny. Rehabilitáltak emlékkönyve.* Szerk. és az összekötő szöveget írta Máté János. Budapest, Zrínyi, 1995. 279. [4] p.
- Keserű Katalin: Emlékezés és történelem. = *Magyar Szemle*, Ú. F. 6. évf. 1997. 1–2. sz. 82–93. p.
- 1956-os emlékművek értékelése, elemzése.
- Kozák Gyula: Ünneprontás. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 7. sz. 70–76. p.
- A szerző szerint 1956 nem vált igazi nemzeti ünneppé, tanulmányában ennek okait kutatja.
- Lányi András: Változatok a változásra. = *Kritika*, 1996. 7. sz. 3–7. p.
- Mélyinterjúk alapján készített kutatás összegzése „többek között arról, hogy milyen traumákat okozott 1956 a családok életében”.
- The Legacy of the 1956 Hungarian Revolution. Five Participants Forty Years later.* Andrew P. Fodor, János Horváth, Béla K. Király, Károly Nagy, László Papp. Eds. Károly Nagy and Peter Pastor, ill. Lajos Szalay. New Brunswick, Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör – Hungarian Alumni Association, 1996. 46 p., ill.
- Lipp Tamás: A dabasi emlékmű. = *Barátság*, 3. évf. 1996. 5. sz. 1442–1443. p.
- Litván György: 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. = *Rubicon*, 7. évf. 1996. 8–9. sz. 53–55. p.
- Az 1996. szeptember 26–29. között tartott „Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában” c. konferencia nyitó előadása.
- Litván György: Forradalom, szabadságharc vagy „üzemi baleset”? Kutatások és viták a mai Magyarországon. = *Magyar Nemzet*, 49. évf. 1996. okt. 12. 239. sz. 11. p.
- Litván, György: Das Jahr 1956 in der heutigen politisch-wissenschaftlichen Diskussion in Ungarn. = *Die ungarische Revolution, 1956. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995.* Wien, Collegium Hungaricum, 1995. 7–12. p.
- Ua. = *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa.* Hrsg. von Hans Henning Hahn und Heinrich Olschowsky, Vorw. Heinrich Olschowsky. Berlin, Akademie Verl., 1996. 188–191. p.
- Litván György: Nem csak Nagy Imre. Litván György az évfordulós vitákról. [Riporter:] Hovanyecz László. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. nov. 8. 261. sz. 15. p.
- Litván, György: Research and Discussions on 1956 in Present-day Hungary. = *Hungary, 1956.* Eds. Pauli Hihkala and Olli Vehviläinen; forew. Olli Vehviläinen. Tampere, Jäljennepalvelu, 1995. 5–12. p.
- Litván, György: Die ungarische Revolution von 1956 – aus der Distanz von 40 Jahren. = *Südost-Europa* (München), 46. Jg. 1997. Heft 1–2. 27–36. p.
- Lossonczy Tamás: 1956. [Utószó] Sümegi György. Budapest, Új Művészet, 1995. [20] t.
- Grafikai album.
- Malgot István: Az igazság íve avagy a forradalom utáni megtorlás cigány szemmel. [Riporter:] Haller Szilveszter. = *Barátság*, 3. évf. 1996. 5. sz. 1487–1489. p.
- A rákosszentmihályi A Hold Színháza bemutatta a *Tükrök és cellák* c. színdarabot, amely az '56 utáni megtorlás börtöncépét ábrázolja cigány szemmel.

- Mécs Imre: Egy tanácskozás emléke. Beszélgetés Mécs Imrével. [Riporter:] N. Sándor László. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. nov. 23. 274. sz. 14. p.
- Interjú „Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete” c. 1986. december 5–6-án illegálisan rendezett konferencia tizedik évfordulója alkalmából.
- A mezőkövesdi '56-os emlékmű dokumentumai*. Fel. szerk. Pataki József, kiad. Az 1956-os Forradalom és Szabadságharc Emlékműve Alapítvány, Mezőkövesd, Printer '92, 1995. 91 p., ill.
- Mórocz Zsolt: „Hej, forradalmak, forradalmak!” = *Életünk* (Szombathely), 34. évf. 1996. 11–12. sz. 1027–1037. p.
- Orbán Viktor: '56 és a mai fiatalok. = *Magyar Szemle*, Ú. F. 5. évf. 1996. 12. sz. 1168–1174. p.
- A Batthyány Lajos Alapítvány 1996. október 20-i ünnepségén elhangzott beszéd szerkesztett változata.
- Papp D. Tibor: Az 1956-os forradalom három emlékműve. = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (Nyíregyháza), 31. évf. 1996. 4. sz. 572–574. p., ill.
- Pomogáts Béla: Hősök öröksége. = *Magyar Nemzet*, 58. évf. 1995. 139. sz. 6. p.
- Pomogáts Béla: A zavarba ejtő történelem. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 58–60. p.
1996. október 29-én, a Magyar Írószövetség székházában rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás.
- Rainer M. János: Nagy Imre és a szovjet kommunizmus. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 4. sz. 4–8. p.
- Rényi András: A dekonstruált kegyelet. Jovánovics György 1956-os emlékműve és a posztmodern szobrászat. = *Holmi*, 7. évf. 1995. 10. sz. 1405–1431. p.
- Retegan, Mihai: Scrisoare din Budapesta, 1956. Ungaria si lumea. Noi marturii arhiste. = *Magazin Istoric*, Anul 30. 1996. nr. 11. 23–24. p.
- [Budapesti levél. 1956. Magyarország és a nagyvilág. Új levéltári bizonyítékok.]
- Sárközi Mátyás: A megélt történelem súlya. Karinthy Ferenc kudarcs kísérlete 1956 megörökítésére. = *Kortárs*, 40. évf. 1996. 5. sz. 98–100. p.
- A Budapesti ősz c. regény keletkezése.*
- Standeisky Éva: Ítélet nincs. Beszélgetés Standeisky Évával. [Riporter:] N. Sándor László. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. szept. 21. 221. sz. 13. p.
- A történész *Az írók és a hatalom, 1953–1963* c. könyvéről nyilatkozik.
- Sükösd Mihály: Egy nagy magyar regény kézírata. = *Mozgó Világ*, 22. évf. 1996. 9. sz. 140–143. p.
- Doktor János *Regény* c. kiadatlan műve.
- Sümei György: 1956-os rajzokról – vázlatosan. = *Magyar Szemle*, Ú. F. 4. évf. 1995. 10. sz. 1082–1087. p.
- Sümei György: A rajzolt 1956. = *Új Művészet*, 7. évf. 1996. 10. sz. 5–13. p.
- Sümei György: Szalay Lajos 1956-ról. = *Új Holnap*, 41. évf. 1996. nov. 75–80. p., ill.
- A szabadság győzelemre vezeti a népet!... A magyar forradalom és franciák. – La Liberté menant le peuple!... La Révolution hongroise de 1956 et les Français.* A kiállítást rend. Horn Emil, előszó Jean-Luc Soulé. Budapest, Francia Intézet, 1996. 49 p., ill.
- A Francia Intézetben, a forradalom 40. évfordulója alkalmából rendezett kiállítás ismertetője.
- Szalay Lajos: A magyar dráma. Szalay Lajos rajzaival = *SOS. El Drama de Ungria*. Szerk. és az utószót írta Sümei György, ford. Kulcsár Dalma. Vác, Nalors Grafika, 1996. 65 p., ill.
- Tamás Gáspár Miklós: A Nagy Imre-ügy. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 5. sz. 4–6. p.
- Az 1996. évi LVI. törvény körüli vita, amely Nagy Imre és mártírtársai emlékét örökíti meg.
- Die ungarische Revolution, 1956. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995.* Hrsg. von Béla Balázs. Wien, Collegium Hungaricum, 1995. 73 p. (Publikationen des Collegium Hungaricum. Neue Serie 6.)
- [A konferencia egyes előadásait külön tételekben dolgoztuk fel.]
- Vajna Tamás: EgySZER volt... Új 56-os dokumentumok. = *Heti Világgazdaság*, 17. évf. 1995. okt. 14. 42. sz. 91–92., 97. p.
- Valuch Tibor: „Szabad sajtó, szabad nép, hozzák vissza Nagy Imrét!” Politikai küzdelmek Hajdú-Biharban 1956. november 4-e után. = *Hitel*, 8. évf. 1995. 10. sz. 9–27. p.
- Vásárhelyi Miklós: 1956 októbere és utóélete. Interjú Vásárhelyi Miklóssal. [Riporter:] Barabás T. János. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. okt. 26. 250. sz. 16. p.

VII. PORTRÉK

ACZÉL GYÖRGY

Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997. 435, [3] p.

Révész Sándor: Aczél György. 1–7. rész. = *Mozgó Világ*, 22. évf. 1996. 7. sz. 94–105. p., 8. sz. 19–31. p., 9. sz. 85–97. p., 10. sz. 23–35. p., 11. sz. 97–112. p., 12. sz. 21–36. p.; 23. évf. 1997. 1. sz. 23–40. p.

Részletek az előző tételben leírt könyvből.

Révész Sándor: Aczél György mint történelmi láttelet. Beszélgetés Révész Sándorral. [Riporter:] V. Bálint Éva. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. aug. 24. 197. sz. 11. p.

ANGYAL ISTVÁN

Eörsi László: Angyal István. Egy hithű forradalmár. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 8. sz. 32–34. p.

BIBÓ ISTVÁN

Bibó Nyugatról – élteben, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról. Vál. és bevezetéssel ellátta Kende Péter. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1997. 246 p.

Tizenhat szerző, többek között Borbándi Gyula, Ignotus Pál, Kemény István, Kéthly Anna, Kovács Imre, Méray Tibor, Szabó Zoltán tanulmánya Bibó Istvánról.

A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról. A kötetet összeáll., a bevezetést, a jegyzeteket, valamint a Bibó István és társai peréről szóló tájékoztatót írta Kenedi János, előszó Kende Péter, a dokumentumok szövegeit gondozta S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 216 p.

Gunszt Péter: Bibó és a magyar sorsforduló 1956-ban. = *Távlatok*, 17. évf. 1996. 3–4. sz. 348–352. p.

DEMÉNY PÁL

Demény Pál, 1901–1991. Emlékkönyv. Gyertyán Ervin és Bossányi Katalin interjúi Bodor Pál előszavával. Budapest, Demény Pál Alapítvány, 1995. 208 p.

DÉRY TIBOR

„D. T. úr X-ben”. *Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról*. Szerk. Botka Ferenc. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. 148 + 146 p. (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 4.)

Ember Mária: Emlékidézésem Déry Tibornál. = *Barátság*, 3. évf. 1996. 5. sz. 1462–1464. p.

DILINKÓ GÁBOR

Solymár József: *Csak álomban vagyok szabad. A cigány Bizsunak, azaz Dilinkó Gábornak kalandos élete*. Budapest, Szerző, 1996. 207 p., ill.

DONÁTH FERENC

Valuch Tibor: Donáth Ferenc. Egy elkötelezett reformer. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 8. sz. 18–22. p.

FEKETE SÁNDOR

Tardos János: Hungaricus. = *Magyar Hírlap*, 30. évf. 1997. febr. 11. 35. sz. 7. p.
Fekete Sándor hetvenéves.

GEREBEN ISTVÁN

Egy profil kellene. Gereben Istvánnal beszélget Révész Sándor. = *Beszélő*, 3. F. 2. évf. 1. sz. 12–18. p.

HEGEDŰS B. ANDRÁS

Lindner András – Horváth Zoltán: Portré. Hegedűs B. András, az 1956-os Intézet ügyvezető igazgatója. = *Heti Világgazdaság*, 18. évf. 1996. jún. 22. 25. sz. 122. p.

JÓZSA PÉTER

Hegedűs B. András: Józsa Péter az 1956-os forradalomban. = *Józsa Péter emlékkönyv*. Vál. és szerk. S. Nagy Katalin. Budapest, Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztálya – BME Szociológiai Tanszék, 1995. 10–15. p.

KÁDÁR JÁNOS

Földes György: Kádár János és a nemzet, 1956. november. = *Vissza a történelemhez. Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Izsák Lajos, Stemler Gyula. Budapest, Napvilág, 1996. 65–71. p.

KOMOLY PÉTER (HASSZÁN KORYÜREK)

Hollós Róbert: Komoly Péter, az Igazság szerkesztője. = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. okt. 18. 42. sz. 3. p.

KÖVÁGÓ JÓZSEF

B[lahó] M[iklós]: Budapest '56-os polgármestere volt. Meghalt Kövágó József. = *Magyar Nemzet*, 59. évf. 1996. dec. 13. 291. sz. 16. p.

MALÉTER PÁL

Horváth Miklós: Maléter Pál. A forradalom katonája. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 8. sz. 22–26. p.
Tóth Gyula: Találkozásaim Maléterrel – életében és halálában. = *Lyukasóra*, 5. évf. 1996. 10. sz. 21. p.

MANSFELD PÉTER

Kósa Csaba: „Alhattál-e, kisfiam?” Budapest, Kósa és Társai, 1996. 123 p., ill.

MÉREI FERENC

Litván György: Mérei Ferenc a politikában. = Litván György: *Októberek üzenete. Válogatott történelmi írások*. Budapest, Osiris, 1996. 359–365. p.
Mérei Vera: „Világmegváltásban a férjem utazott...”. A nyolcvanéves Mérei Verával beszélget J. Győri László. = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. nov. 1. 44. sz. 7. p.

MINDSZENTY JÓZSEF

Bozsóky Pál Gerő: Mindszenty bíboros az 1956-os forradalom idején. = *Mindszenty József emlékezete*. Szerk. Török József. Budapest, Márton Áron K., 1995. 59–71. p. (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata 13.)
Gergely Jenő: Mindszenty József. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 10. sz. 21–26. p.

MOLNÁR JÓZSEF

Vallató Géza: Áldozatok. Két találkozás. = *Somogy*, 24. évf. 1996. 5. sz. 419–424. p.
Dr. Molnár József, Somogy megye tisztii főorvosa a forradalomban.

MOLNÁR MIKLÓS

Molnár Miklós: Egy vereség teljes diadala. Beszélgetés Molnár Miklós történésszel. [Riporter:] N. Sándor László. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. jún. 22. 145. sz. 11. p.

NAGY IMRE

Göncz Árpád: Nemzeti hőseink egyike volt! Göncz Árpád köztársasági elnök Nagy Imre mártírhallált miniszterelnök szoboravatóján mondott beszéde. = *Jövő Magyarországa*, 2. évf. 1996. 8. sz. 7. p.
Hegedűs B. András: A százéves Nagy Imre. = *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. 1996. 6. sz. 577–599. p.
Kende Péter: Nagy Imre az európai történelemben. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. jún. 8. 133. sz. 7. p.
Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. Budapest, 1956-os Intézet.
1. köt. 1896–1953. – 1996. 553 p., ill.

- Rainer M. János: A fiatal Nagy Imre, 1896–1921. Részlet Nagy Imre készülő politikai életrajzából. = *Századok*, 130. évf. 1996. 2. sz. 229–272. p.
- Rainer M. János: Aki a rítust törte meg. [Riporter:] Kurcz Béla. = *Magyar Nemzet*, 59. évf. 1996. 131. sz. 8. p.
- Rainer M. János: Élete a homályból tart a homályba. Beszélgetés Nagy Imréről Rainer M. János történésszel. [Riporter:] Hovanyecz László. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. júl. 13. 163. sz. 27. p.
- Rainer M. János: Legalitás és illegalitás között. Nagy Imre a kaposvári mozgalomban, 1921–1928. = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 1. sz. 3–38. p.
Részlet Nagy Imre politikai életrajzából.
- Rainer M. János: Nagy Imre szovjet emigrációjában, 1930–1939. = *Történelmi Szemle*, 37. évf. 1995. 3. sz. 317–343. p.
Részlet Nagy Imre politikai életrajzából.
- Rainer M. János: Nagy Imre: A forradalom jelképe. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 8. sz. 6–14. p.
- Rainer, M. János: Tragicsna dolja prem'ер-minisztra. Do 100-ricsja dnja narodzsenja Imre Nagy. = *Vseszvit* (Kijev), 1996. no. 10–11. 165–166. p.
A miniszterelnök tragikus sorsa. Nagy Imre születésének 100. évfordulójára.

PAP ENDRE

- Építeni szórakoztatóbb, mint nem építeni... Pap Endre, az első európai hibridkukorica nemesítője elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak.* Martonvásár, MTA Mezőgazdasági Kutatóintézete – Szerencs Mezőgazdasági Rt., 1996. 63 p. Melléklet: Pap Endre élete képekben, 1896–1991. A fényképeket Pap Éva válogatta.
Az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúja.

PÁLINKÁS (PALLAVICINI) ANTAL

- Tyekvicska Árpád: Szegény Pallavicini! = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 6–7. sz. 46–49. p.

PEDRAZZINI, JEAN-PIERRE

- Barátunk, halottunk: Jean-Pierre Pedrazzini. Gáldi Éva fordítása. = *Barátság*, 3. évf. 1996. 5. sz. 1468–1469. p.
Szlama Árpád visszaemlékezése, részletek a *Paris Match* korabeli cikkeiből.

RÁKOSI MÁTYÁS

- Gyarmati György: Rákosi Mátyás. Sztálin legjobb tanítványa. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 10. sz. 27–34. p.
- Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson, 1948–1953.* Budapest, Európa, 1996. 568 p.

SUJÁNSZKY JENŐ

- Sujánszky Jenő: Éveken át készült a Rádió elfoglalására. Beszélgetés Sujánszky Jenővel. [Riporter:] Murányi Gábor. = Murányi Gábor: *Az átkos múlt hetek.* Budapest, Szerző, 1996. 125–132. p.

B. SZABÓ ISTVÁN

- Haas György: *Egy élet a demokráciáért. Az államminiszter B. Szabó István.* Békéscsaba, Tevan, 1996. 147 p., ill.

SZÜCS SÁNDOR

- Fülöp Tibor: *A vasútert mindhalálig.* Debrecen, Fábián, 1995. 95 p., ill.

TÁNCZOS GÁBOR

- Hegedűs B. András: Tánczos Gábor. Tisztító szenvedéllyel. = *Rubicon*, 6. évf. 1995. 8. sz. 15–17. p.

TÓBIÁS ÁRON

- Tóbiás, Áron: „Wir bleiben ein Gewächts am Körper der Nation”. Im Gespräch mit einem weisshaarigen Jungen von '56. Das Gespräch führte András Heltai-Hopp. = *Der Neue Pester Lloyd*, 1996. Okt. 23. 3. p.

UJHELYI SZILÁRD

Litván György: Kettős hűségben. = *Magyar Hírlap*, 29. évf. 1996. aug. 5. 182. sz.

Litván György: Ujhelyi Szilárd és Aczél György levélváltása 1985-ből. Ujhelyi Szilárd csöndes születésnapjai. = *Kritika*, 1996. 2. sz. 16–17. p.

Ujhelyi Szilárd 1915–1996. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. júl. 31. 178. sz.

Vásárhelyi Miklós: Hű maradt önmagához. Búcsú Ujhelyi Szilárdtól. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. aug. 21. 194. sz.

WOROSZYLSKI, WIKTOR

M[olnár] I[stván], D.: Elhunyt az 1956-os magyar szabadságharc lengyel krónikása. = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. okt. 4. 40. sz. 2. p.

VIII. MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

Almási János: A Vigilia beszélgetése Almási Jánossal. Forradalom? – Forradalom. [Riporter:] M. Kiss Sándor. = *Vigilia*, 61. évf. 1996. 10. sz. 788–794. p.

Bihari Sándor: *Borjúláncon*. Miskolc, Orpheusz – Felsőmagyarország, 1996. 101 p.

Boór János: Tanúság 1956-os tapasztalataimról. = *Vigilia*, 61. évf. 1996. 12. sz. 916–919. p.

Bourgin, Simon: The Well of Discontent. A Senior American Correspondent's Briefings on Budapest, 1956. Part 1–2. Annotated Csaba Békés. = *The Hungarian Quarterly*, Vol. 37. 1996. no. 142. 3–23. p., no. 143. 3–15. p.

Csabai Hugó: 16 évesen a történelem viharában. Emlékeim 1956-ról. = *Vasi Szemle* (Szombathely), 50. évf. 1996. 4. sz. 546–552. p.

Dancs Lajos: 1956. Széttört bilincsek avagy a mosonmagyaróvári vérfürdő. *Dancs Lajos forradalmi élménybeszámolója az 1956-os magyar forradalom egyik legvéresebb fejezetéről*. Utószó Kuroli Géza. Mosonmagyaróvár, Pannon Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Kar soksz. üzeme, 1996. 81 p., ill.

Az én forradalmam. Szerk. Földes Anna és Mihályi Gábor, ill. Szántó Piroska. Budapest, Új Világ, 1996. 95 p., ill. (Európai füzetek 3.)

Interjúkötet a negyvenedik évforduló tiszteletére. Mécs Imre, Darvas Iván, Tardos Tibor, Vitányi Iván, Litván György, Hegedűs B. András, Agota Kristof, Regéczy-Nagy László, Obersovszky Gyula, Szlama Árpád, Balázs László, Peredi László, Stancel Lászlóné, Székely Dezsőné (Hosszú Mari–Sebestyén Mária), Cséve Tiborné, Göncz Árpád visszaemlékezései.

Fekete Sándor: Egy célszemély emlékeiből. = *Tekintet*, 9. évf. 1996. 1–2. sz. 135–142. p.

Fekete Sándor: *Várcott voltam Afrikában*. Emlékeim az 1956 utáni terrorkorszakból. Budapest, Szerző, 1996. 183 p.

A forradalom Tatán. Szerk. Némethi László. Tata, Önkormányzat, 1996. 170 p., ill.

Földes Anna: A hatodik esztendő. Az Irodalmi Újság munkatársa voltam. = *Kritika*, 1996. 11. sz. 28–31. p.

Fülöp Ferenc: A szombathelyi ÉDÁSZ munkástanácsában. = *Vasi Szemle* (Szombathely), 50. évf. 1996. 4. sz. 527–545. p., ill.

Göncz, Árpád: Conversazione con Árpád Göncz in merito agli insegnamenti del 1956. [Riporter:] András Szigethy, Ervin Tamás. = *Ungheria, 1956. La cultura si interroga. La rivoluzione patriottica e democratica d'Ungheria nello specchio di letteratura, storia, pubblicistica, politica, diplomazia, economia, arte*. A cura di Roberto Ruspanti, scritti e contributi di Lajos Antal, József Antall, ... János M. Rainer et al. Soveria Mannelli, Rubbettino, 1996. 21–27. p.

Hanák Péter: Szétszakadt nemzedék. Beszélgetés Hanák Péterrel. [Riporter:] Mihancsik Zsófia. = *Kritika*, 1995. 8. sz. 7–10. p.
1956-ról, a Kádár-korszakról.

Hazádnak rendületlenül... A bajai III. Béla Gimnázium 1956-ban menekülésre kényszerült diákjainak visszaemlékezéseiből. Összeáll., az előszót és a jegyzeteket írta Gergely Ferenc, szerk. Kőszegvári József. Budapest, k. ny. n., 1996. 72 p., 2 t.

- Heltai, György: Reform to Revolution. Detailed Interview Given by György Heltai to an American Journalist, Dated 12th December 1956 and Submitted to the UN Special Committee on the Question of Hungary. Közread. Békés Csaba: = *The Hungarian Quarterly*, Vol. 37. 1996. no. 142. 42–56. p.
- Hulló levelek vére. Történetek 1956-ról. Összeáll. Pomogáts Béla. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 237 p.
- Válogatás magyar írók elbeszéléseiből, regényrészleteiből.
- [Kabdebó Tamás] Kabdebo, Thomas: *A Time for Everything. In Witness of the 1956 Hungarian Revolution*. Transl. Len Rix. Maynooth, The Cardinal Press, 1996. 140 p.
- Az író Minden idők c. önéletrajzi dokumentumregényének fordítása.
- Kalmár Péter: Koronatanú a Corvin közből. Beszélgetés Kalmár Péterrel. [Riporter]: Stanczik-Starecz Ervin. = *Kapu*, 1995. 10–11. sz. 62–68. p.
- Király Béla: „Soha nem engedtem ’56-ból”. Beszélgetés Király Bélával. [Riporter:] Tóth Pál Péter. = *Tekintet*, 8. évf. 1995. 3–4. sz. 167–182. p.
- Kisbéri emlékezők. Gyűjt. és szerk. Fakász Tibor. Kisbér, Önkormányzat, 1996. 299 p., ill.
- Kiss István: „A nemzetőrlistát idejében eltűztük”. Hogyan lett a főkapitányság a nemzetőrség szervezésének központja. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. okt. 29. 252. sz. 8. p.
- Kovács Andor: *Homokpad*. Pozsony–Budapest, Posonium – Püski, 1996. 238 p.
- Kovács Andor 1956-ban a forradalom egyik vezéralakja volt Csurgón. A könyv visszaemlékezéseinek gyűjteménye.
- Kövágó József: Emlékek, remények. A Kisgazdapárt a forradalomban. = *Kapu*, 1996. 11. sz. 80–88. p.
- Lengyel Balázs: Francia ablak. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 54–58. p.
1996. október 29-én, a Magyar Írószövetség székházában rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás.
- Lovas Rezső: 1956 forradalmának emléke. = *Debreceni Szemle*, 4. évf. 1996. 4. sz. 523–529. p.
- Beszéd a Debreceni Universitas nyilvános ünnepi igazgatótanács-ülésén 1996. október 20-án.
- Magyar József: „A remény és a halál 19 napja”. Dokumentumfilm forgatókönyve. = *Életünk* (Szombathely), 34. évf. 1996. 11–12. sz. 1052–1080. p.
- Makra Zsigmond: Tizenhét benzinespalack és két géppisztoly. Emlékek a Ráday utcából 1956. október 23-áról és az azt követő időből. = *Havi Magyar Fórum*, 4. évf. 1996. 10. sz. 54–59. p.
- Molnár Jenő: Így múltak el... = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* (Nyíregyháza), 31. évf. 1996. 4. sz. 558–571. p.
- Orbán Éva: *Üzenet a barikádokról*. Budapest, Kráter, 1996.
1. köt. 454 p., ill.
2. köt. 370 p., ill.
- Interjúkötet. Apró József, Barabás Attila, Bálint János, Benkő István, Bocskay T. József, Bogár Gyula, Bük János, Dalmadi Jenő, Dénes János, Egeghi Péter, F. László, Farkas Gyula Ferenc, Fónay Jenő, Gábor Imre, Henyel János, Holl Ferenc, Jajcsák Róbert, Jakab Zoltán, Kassay Gyula, Kálmán Béla, Kis Amadé, Kish Kálmán, Kiss Ferenc, Kovács Sándor, Kovács Zoltán, Kugli Gyula, Lassan György, Lux Gellért, M. Gáborné, Márton András, Nagy József, Németh Bálint, Nové Gyula, Obersovszky Gyula, Pásztor Géza, Pásztor György, Peredy László, Pongrácz Gergely, Poór Endre, Priska Tamás, Rácz József, Sárosdy Mihály, Schwarcz Gusztáv, Sebestyén Mária, Szalontay-Kovács Ibolya, Szász János, Szent-Andrássy Jenő, Szlama Árpád és Vénusz Gyula visszaemlékezései.
- Örkény István: Noteszlapok 1956-ból. = *Örkény [István]. Levelek egypercben. Levelek, emlékezések, interjúk a hagyatékból*. Vál., szerk., a szöveget gond. és a jegyzeteket írta Radnóti Zsuzsa. Bőv., átdolg. kiad. Budapest, Pesti Szalon, 1996. 130–150. p.
- Polcz Alaine: Mi négyen akkor... = Polcz Alaine: *Éjjeli lámpa*. Pécs, Jelenkor, 1996. 33–47. p.
- (Évszázadmásodpercek.)
- Pünköszt Árpád: Belgrád rakpart 25. = *Mozgó Világ*, 23. évf. 1997. 3. sz. 41–49. p.
- Egy pesti bérház napjai a forradalom idején, amelynek például Benda Kálmán történész az egyik lakója.

- Regéczy-Nagy László – Bóna Rezső – Bordás Attila: Szómintá. Szemelvények Az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúból. = *Beszélő*, 3. F. 1. évf. 1996. 9. sz. 93–94. p.
- Rónay László: 1956 október – november. Emlékek, naplók, művek. = *Vigilia*, 61. évf. 1996. 10. sz. 748–761. p.
- Rónay László: Keresztény szellemiség 1956-ban. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 4. sz. 66–69. p.
1996. október 29-én, a Magyar Írószövetség székházában rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás.
- Sándor Iván: „Ne döntsenek rólunk nélkülünk”. Sándor Iván, aki nyomdába adta a műegyetemisták tíz pontját. [Riporter:] Kurcz Béla. = *Magyar Nemzet*, 49. évf. 1996. okt. 19. 245. sz. 8. p.
- Simoncsics Zsuzsa: *Töredékek a történelemből. Beszélgetések 1956-ról*. Budapest, Proventus, 1996. 149 p., ill.
Interjúkötet. Bali Sándorné, Boros Gyula, Brusznay Árpádné, Gimes Miklósné, Kopácsi Sándor, Kopácsi Sándorné, Mécs Imre, dr. Naszlady Attila, Peredi László, Szilágyi Józsefné és Wittner Mária visszaemlékezései.
- Sükösd Mihály: Előhang októberhez. = *168 Óra*, 8. évf. 1996. okt. 15. 41. sz. 29–31. p.
- Szántó Pirokska: Forradalmi szvit, 1956. Beszélgetés Szántó Pirokskával. [Riporter:] Sümegi György. = *Új Művészet*, 7. évf. 1996. 10. sz. 14–15. p.
- Szerdahelyi István: *Chantefable*. Budapest, Mediant, 1996. 171 p.
A szerző 1956-ban az ELTE Bölcsészkarának hallgatója volt. Visszaemlékezését a forradalom idején írt versei kísérik.
- Szibler Imréné Varga Mária: Akikért a harang szól. Részletek. = *Vasi Szemle* (Szombathely), 50. évf. 1996. 4. sz. 553–561. p., ill.
- Szikrák futottak a csizmák peremén. Hogyan emlékezünk 1956. október 23-ra? Összeáll. Hegedüs B. András és Körösi Zsuzsanna. = *Népszabadság*, 54. évf. 1996. okt. 22. 247. sz. 17., 21., 24–25. p.
Válogatás Az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúból.
- Tóth Károly: *Üzenet. És mégis élünk*. Előszó Obersovszky Gyula, szerk. Wodianer-Nemessuri Zoltán. [Hegymagas, Szerző], 1995. 201 p.
- Turbet-Delof, Guy: *Egy francia diplomata a forradalomban. Guy Turbet-Delof 1956-os naplója*. Szerk. és az előszót írta Litván György, ford. Havas Fanny, H. Major Rita, Litván Katalin, a jegyzeteket kész. Hegedüs B. András. Budapest, Francia Intézet – 1956-os Intézet – A Francia Nagykövetség Kulturális, Tudományos és Együttműködési Osztálya, 1996. 178 p., ill.
- Turbet-Delof, Guy: Egy francia diplomata a forradalomban. Guy Turbet-Delof az Eötvös Collegiumról, naplójáról meg a kémőreletről. [Riporter:] Ferch Magda. = *Magyar Nemzet*, 59. évf. 1996. okt. 26. 250. sz. 17. p.
- Turbet-Delof, Guy: *La Révolution hongroise de 1956. Journal d'un témoin*. Préface de François Fejtő. Paris, Ibolya Virág, 1996. 195, [11] p., ill.
- Váci Mihály: „Népünk legtisztább áldozása”. Napló 1956 októberéből. Bev. Tasi József: Váci Mihály ötvenhatos naplójáról. = *Új Forrás* (Tatabánya), 28. évf. 1996. 8. sz. 1–15. p.
- Vásárhelyi Miklós: Nem villámcsapás – viharok. = *Korunk* (Kolozsvár), 3. F. 7. évf. 1996. 10. sz. 4–7. p.
- Vörös Jenő: A történelem kellős közepén. Vörös Jenő költővel Gülch Csaba beszélget. = *Műhely* (Győr), 19. évf. 1996. 6. sz. 35–39. p.
- Woroszylski, Wiktor: Ötvenhat hiteles krónikása. Gömöri György beszélgetése Wiktor Woroszylskival. = *Európai Utas*, 6. évf. 1995. 3. sz. 10–12. p.
- Zágorhidi Czigány Szabolcs: Emlékeim az 1956-os forradalom osztkői eseményeiről. = *Vasi Szemle* (Szombathely), 50. évf. 1996. 4. sz. 562–566. p., ill.

IX. KÖNYVISMERTETÉSEK

- 1956 kézikönyve.* Főszerk. Hegedűs B. András, a főszerk. munkatársai Beck Tibor, Germuska Pál. 1–3. köt. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
Ism.: B. L. = *Havi Magyar Fórum*, 5. évf. 1997. 2. sz. 86. p.
 Kapronczai Károly. = *Valóság*, 40. évf. 1997. 2. sz. 112–113. p.
- Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok.* Vál. és összeáll. Szántó László, szerk. Szili Ferenc, utószó Poldesz Albert. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1995. 515 p., ill.
Ism.: Valuch Tibor: *Forradalom Somogyban.* = *Múltunk*, 41. évf. 1996. 3. sz. 222–224. p.
- Az 1956-os Intézet évkönyvei. 1–4.* Budapest, 1992–1995.
Ism.: Szabó A. Ferenc. = *Valóság*, 39. évf. 1996. 12. sz. 99–107. p.
- Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* Az amerikai, angol és francia dokumentumokat ford. és a szerkesztésben közrem. Somlai Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 183 p.
Ism.: Gömöri György: „Melyik nép írta fel mostanában nevét?” = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. okt. 11. 41. sz. 13. p.
 Ua. *The Beginning of the End.* = *Budapest Review of Books*, Vol. 6. 1996. no. 3. 148–149. p.
- A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* A kötetet összeáll., a bevezetést, a jegyzeteket, valamint a Bibó István és társai peréről szóló tájékoztatót írta Kenedi János, előszó Kende Péter, a dokumentumok szövegeit gondozta S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 216 p.
Ism.: Domokos Mátyás: Egy „talált dráma” megtisztítása. = *Holmi*, 8. évf. 1996. 8. sz. 1194–1204. p.
- Gyurkó László: *1956.* Budapest, Szabad Tér, 1996. 588 p.
Ism.: Kiss Sándor, M.: Nagy Imrére emlékezve, Kádárral tartva. Gyurkó László 56-os látletele. = *Magyar Napló*, 8. évf. 1996. 10. sz. 25–28. p.
- Horváth Miklós: *Maléter Pál.* [Bev.] Mécs Imre. Budapest, Osiris-Századvég – 1956-os Intézet, 1995. 399 p., ill.
Ism.: Föglein Gizella. = *Múltunk*, 40. évf. 1995. 2. sz. 197–200. p.
 Kovács István: Van-e értelme, lehet-e a magyar forradalom hőseiről beszélni ma? = *Kortárs*, 40. évf. 1996. 10. sz. 30–35. p.
 Szabó A. Ferenc. = *Élet és Irodalom*, 39. évf. 1995. 35. sz. 14. p.
- The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953–1956.* Ed. György Litván, English Version ed. and transl. János M. Bak, Lyman H. Legters. London–New York, Longman, 1996. 221 p.
Ism.: Timothy Garton Ash: Hungary’s Revolution. Forty Years on. = *The New York Review of Books*, 1996. nov. 14. 18–22. p.
 Ua. Magyarország forradalma negyven év távlatából. Ford. Gál Ferenc. = *Rubicon*, 8. évf. 1997. 1. sz. 45–50. p.
- Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban.* Közread., előszó Kenedi János. Budapest, Magvető, 1996.
 1. köt. 510 p.
 2. köt. 443 p.
Ism.: Nagy Csaba, Sz.: Titkos szolgák és elítélt lázadók. = *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. jan. 31. 5. sz. 15. p.
 Rainer M. János: Legközelebbi múltunk töredékei. = *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. január 31. 5. sz. 14. p.
- Kovács Gábor: *Névtelen csillagok.* Budapest, FSP Literátor, 1993. 282 p., ill.
Ism.: Szabó A. Ferenc. = *Élet és Irodalom*, 39. évf. 1995. 45. sz. 13. p.
- Lossonczy Tamás: *1956.* [Utószó] Sümegi György. Budapest, Új Művészet, 1995. [20] t.
Ism.: Boros Géza. = *Kritika*, 1995. 10. sz. 47. p.

- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* Sorozatszerk. Balogh Sándor. Budapest, Intera, 1953.
1. köt. 1956. november 11. – 1957. január 14. 405 p.
 2. köt. 1957. január 25. – 1957. április 2. 444 p.
 3. köt. 1957. április 5. – 1957. május 17. 427 p.
 4. köt. 1957. május 21. – 1957. június 24. 381 p.
- Ism.:** Rainer M. János: A történelemmé vált Kádár-korszak. Dokumentumok a kezdetről, 1956–1957. = *Évkönyv* 4. 22–37. p.
- Michener, James A.: *A híd Andaunál.* (The Bridge at Andau.) Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Flitter GMK, 1994. 227 p.
- Ism.:** Szabó A. Ferenc. = *Élet és Irodalom*, 39. évf. 1995. 45. sz. 13. p.
- Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz.* Budapest, 1956-os Intézet.
1. köt. 1896–1953. 1996. 553 p., ill.
- Ism.:** Bodor Béla. = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. okt. 11. 41. sz. 14. p.
- Hajdu Tibor: Egy Nagy Imréhez méltó életrajzról. = *Mozgó Világ*, 23. évf. 1997. 2. sz. 119–123. p.
- Hajdu, Tibor: A High Fidelity Biography. = *The Hungarian Quarterly*, Vol. 38. 1997. no. 145. 141–145. p.
- Kovács István: Van-e értelme, lehet-e a magyar forradalom hőseiről beszélni ma? = *Kortárs*, 40. évf. 1996. 10. sz. 30–35. p.
- Mihalik Zsolt – Rainer M. János: Nagy Imre. = *Somogy* (Kaposvár), 25. évf. 1997. 2. sz. 108–109. p.
- Rendőrségi napi jelentések.* Bev. Kuncze Gábor, összeáll. és a bevezető tanulmányt írta Kajári Erzsébet, a jegyzetet készítette Kajári Erzsébet és Szakolczai Attila. Budapest, Belügyminisztérium – 1956-os Intézet.
1. köt. 1956. október 23. – december 12. 1996. 571 p.
- Ism.:** Markó György: „Az őrsparancsnok alól is kilőtték a motorkerékpárt”. = *Élet és Irodalom*, 41. évf. 1997. jan. 31. 5. sz. 12. p.
- Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés, 1956. november – 1959. február.* Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 95 p.
- Ism.:** Szabó A. Ferenc. = *Élet és Irodalom*, 39. évf. 1995. nov. 10. 45. sz. 13. p.
- Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 481 p.
- Ism.:** Kalmár Melinda. = *Holmi*, 9. évf. 1997. 2. sz. 295–298. p.
- Sneé Péter. = *Magyar Napló*, 8. évf. 1996. 11. sz. 46–47. p.
- Sükösd Mihály. = *Mozgó Világ*, 22. évf. 1996. 11. sz. 112–115. p.
- Toman, Laszlo: Pisci, vlasty, revolucija. = *Nasa Borba* (Belgrád), 1997. jan. 30. 15. p.
- Varga Péter. = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. dec. 1. 48. sz. 14. p.
- Szovjet katonai intervenció, 1956.* – Alekszandr Kirov: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon, 1956. – Je. I. Malasenko: A Különleges Hadtest Budapest tüzeiben. Egy szemtanú visszaemlékezései. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Györkei Jenő és Horváth Miklós, az illusztrációkat vál. Györkei Jenő és Horváth Miklós, ford. Láng Júlia és Horváth Miklós. Budapest, Argumentum, 1996. 314, [6] p., 8 t.
- Ism.:** Kovács István. = *Kortárs*, 41. évf. 1997. 1. sz. 76–80. p.
- Gömöri György: „Melyik nép írta fel mostanában nevét?” = *Élet és Irodalom*, 40. évf. 1996. okt. 11. 41. sz. 13. p.
- Ua. The beginning of the end. = *Budapest Review of Books*, Vol. 6. 1996. no. 3. 148–149. p.
- Top secret. Iratok a magyar–jugoszláv kapcsolatok történetéhez. Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. Az állami- [!] és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok.* Az iratokat gyűjt., vál., szerk. és a bevezető tanulmányt írta Kiss József, Ripp Zoltán, Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1995. 348 p.
- Ism.:** Niederhauser Emil. = *Külpolitika*, 1995. 3–4. sz. 211–213. p.

- Tőkés, Rudolf L.: *Hungary's Negotiated Revolution. Economic Reform, Social Change and Political Succession, 1957–1990*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1996. XXIII, 544 p. (Cambridge Russian, Soviet and post-Soviet studies 101.)
- Ism.:** Timothy Garton Ash: Hungary's Revolution. Forty Years on. = *The New York Review of Books*, 1996. nov. 14. 18–22. p.
- Ua. Magyarország negyven év távlatából. Ford. Gál Ferenc. = *Rubicon*, 8. évf. 1997. 1. sz. 45–50. p.

Összeállította: Győri László

AZ 1956-OS INTÉZET KIADVÁNYAI

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján

Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta
Hegedűs B. András (az I–IV. és VI. köteteknél Rainer M. János,
a VII. kötetnél Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével)

I. Két közgazdasági vita

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989. 207 o. 80 Ft

II. Filozófusvita

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989. 127 o. 63 Ft

III. Történészvita

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1990. 203 o. elfogyott

IV. Partizántalálkozó – Sajtóvita

Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1991. 280 o. elfogyott

V. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?

Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 178 o. 320 Ft

VI. Pedagógusvita

Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992. 178 o. elfogyott

VII. Iparművész vita – Orvosvita

Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 210 o. 320 Ft

Az 1956-os magyar forradalom

Refom – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás

Írták: Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János

Szerkesztette: Litván György

Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 223 o. 100 Ft

Ungváry Rudolf: Utána néma csönd

A miskolci egyetem 1956-os diákszabadságmozgalmának története

Budapest, Történelmi Igazságtétel Bizottság – 1956-os Intézet,

1991. 243 o. 170 Ft

Évkönyv I.

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Békés Csaba, Hegedűs B. András,
Litván György. Az Évkönyv szövegét gondozta S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1992. 354 o.

elfogyott

Évkönyv II.

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 361 o.

elfogyott

Évkönyv III.

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 380 o.

480 Ft

Évkönyv IV.

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 440 o.

750 Ft

Ötvenhatról nyolcvanhatban

Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete c.,
1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve
Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 334 o.

elfogyott

A vidék forradalma

Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai
Szerkesztette: Simon Zoltán, technikai szerkesztő: Valuch Tibor
Debrecen, 1956-os Intézet, 1992. 114 o.

elfogyott

Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából

Szerkesztette: Kozák Gyula, előszó: Kende Péter
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 307 o.

360 Ft

Várallyay Gyula: „Tanulmányúton”

Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után

Szerkesztette: Murányi Gábor

Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 339 o.

310 Ft

Zimándi Pius: A forradalom éve. Krónika 1956-ból

Szerkesztette, a jegyzeteket és az előszót írta: Litván György

Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 390 o.

elfogyott

A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról

Szerkesztette: Gál Éva, Hegedűs B. András,

Litván György, Rainer M. János

Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 242 o.

elfogyott

„Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában”

Az 1991. június 13–15-én Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve (Kézirat gyanánt)

Szerkesztette: Békés Csaba az Intézet munkatársainak közreműködésével

Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 155 o.

200 Ft

1956 dokumentumai Hajdú-Biharban

Főszerkesztő: Gazdag István, szerkesztők: Filep Tibor, Valuch Tibor

Debrecen, 1956-os Intézet, 1993. 509 o.

400 Ft

Eörsi László: A Tüzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban

Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 99 o.

elfogyott

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”

Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből

Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne

Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 356 o.

elfogyott

Tyekvicska Árpád: A bíboros és a katona

Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban

Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 178 o.

230 Ft

-
- Woroszyński, Wiktor: Magyarországi napló, 1956*
 Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 123 o. 280 Ft
- Pesti utca – 1956*
 Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből
 Szerkesztette: Bindorffer Gyöngyi, Gyenes Pál, Kozák Gyula
 Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 240 o. 420 Ft
- Die Ungarische Revolution 1956*
 Reform – Aufstand – Vergeltung.
 Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte
 der Ungarischen Revolution 1956
 Hg.: György Litván, János M. Bak. Aus dem
 Ungarischen von Anne Nass. Einleitung von Jörg K. Hoensch.
 Wien, Passagen Verlag, 1994. p. 211 1900 Ft
- Horváth Miklós: Maléter Pál*
 (Előszó: Mécs Imre)
 Budapest, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 1995. 399 o. 720 Ft
- Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*
 (I. Országos Jelenkortörténeti Konferencia. Debrecen, 1994)
 Szerkesztette: Valuch Tibor
 Budapest, Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, 1995. 702 o. elfogyott
- Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban*
 A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor
 A felhasznált interjúkat készítette: Huszár Tibor és Hanák Gábor
 A kötetet szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin
 Budapest, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 1995. 757 o. 1480 Ft
- A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*
 A kötetet összeállította, a bevezetést, a jegyzeteket, valamint
 a Bibó István és társai peréről szóló tájékoztatót írta Kenedi János
 Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 220 o. elfogyott

- Békés Csaba: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*
Tanulmány és válogatott dokumentumok
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 184 o. 480 Ft
- Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*
Szerkesztette: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 260 o. 720 Ft
- The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953–1963*
Edited by György Litván. English version edited and translated by János M. Bak, Lyman H. Legters.
London–New York, Longman, 1996. p. 221 2900 Ft
- Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz*
Első kötet. 1896–1953.
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 556 o. 960 Ft
- Budapesti Oral History Archívum 1981–1996 / Oral History Archive, Budapest 1981–1996*
Írta és szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 156 o. 1000 Ft
- Standeisky Éva: Az írók és a hatalom, 1956–1963*
II. javított kiadás. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 484 o. 980 Ft
- 1956 Kézikönyve. I. kötet: Kronológia, II. kötet: Bibliográfia, III. kötet: Megtorlás és emlékezés*
Főszerkesztő: Hegedűs B. András
A főszerkesztő munkatársai: Beck Tibor és Germuska Pál
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 436 o., 312 o., 392 o. elfogyott
- Rendőrségi napi jelentések 1956. október 23. – december 12.*
Összeállította és a bevezetőt írta: Kajári Erzsébet
A jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet és Szakolczai Attila
Budapest, Belügyminisztérium – 1956-os Intézet, 1996. 572 o. 900 Ft

- Egy francia diplomata a forradalomban. Guy Turbet-Delof
1956-os naplója*
Szerkesztette: Litván György
Budapest, Francia Intézet – 1956-os Intézet, 1996. 180 o. 490 Ft
- Tischler János: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai*
Budapest, 1956-os Intézet – Windsor Kiadó, 1996. 264 o. 650 Ft
- 1956-ról a rendszerváltás küszöbén (Széchenyi Füzetek IX.)*
Szerkesztette és sajtó alá rendezte Hegedűs B. András és Baló Péter
Budapest, Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet,
1996. 168 o. 290 Ft
- Győr 1956. I–II. Dokumentumgyűjtemény*
Szerkesztette: Bana József, Borbély János, Szakál Gyula, Szakolczai Attila,
Vörös Jenő. A bevezető tanulmányt írta: Szakolczai Attila
Győr, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal kiadványa,
1996. 575 o. 600 Ft
- Rewolucja. Wegierska 1956 roku. Reformy, bunt i represje 1953–1963*
Pod redakcją György Litvána. Przekład z języka angielskiego
Janusz Stawinski
Warszawa, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk,
1996. 292 o. elfogyott
- Pártok 1956*
Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből
Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 332 o. 780 Ft
- Eörsi László: Ferencváros 1956*
A kerület fegyveres csoportjai
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 340 o. 890 Ft
- Beck Tibor – Germuska Pál: Forradalom a bölcsészkaron*
Szerkesztette: Hegedűs B. András. Lektorálta: Ständeisky Éva
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 248 o. 590 Ft

Andrzej Paczkowski: Fél évszázad Lengyelország történetéből. 1939–1989

Fordította: Pálfalvi Lajos. A fordítást az eredetivel összevetette: Tischler János

Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 468 o.

1750 Ft

VIDEOKAZETTA

Tükörcserepek. Magyarország, 1956

Rendezte: Vitéz Gábor, szakértő: Hegedűs B. András, operatőr: Rák József

Gyártó: Fővárosi Oktatástechnikai Központ – Magyar Tudományos

Média Műhely

(Eredeti archív felvételek a forradalomról) Budapest, 1996.

elfogyott

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Boros Géza: Emlékművek '56-nak

Tánczos Gábor Emlékkönyv

Kiadványaink megrendelhetők:

1956-OS INTÉZET

1074 Budapest, Dohány u. 74.

Telefon: 322 4026

Fax: 322 3084

© 1956-os Intézet, 1997

A kötetet az 1956-os Intézet megbízásából
az 1956-os Kutatási és Könyvkiadói
Közhasznú Társaság gondozta
Felelős kiadó a Közhasznú Társaság vezetője
Felelős szerkesztő Bak János, S. Varga Katalin
A nyomdai munkákat az OPEN ART Kft. végezte
Felelős vezető Barcza András

ISSN 1216-1756